काशीविद्यासुधानिधिः।

THE PANDIT

A MONTHLY PUBLICATION

OF THE

BENARES COLLEGE,

DEVOTED TO

SANSKRIT LITERATURE.

NEW SERIES.

VOL. XXI.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS,

E. J. LAZARUS AND CO.,

BENARES.

1899.

INDEX TO VOLUME XXI. NEW SERIES.

INDEX TO VOLUME XXI. NEW SERIES.

"कस्कादिषु च" ॥ कुप्वो ≍क≍पौ चेत्यस्यापवादः । 'यथायोगमिति' । इणः परस्य षत्वमन्यस्य सत्वमित्येष यथायोगार्थः । 'कस्क इति' । स्वन्तस्य किमो वीप्सायां द्विर्वचनम् । 'कौतस्कुत इति' । कुतःशब्दस्य पूर्ववद् द्विर्वचनं, तस्मात्तत आगत इत्यण् । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । 'भ्रातुष्पुत्र इति' । ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्य इत्यलुक् । 'शुनस्कर्ण इति' । षष्ठ्या आक्रोश इत्यलुक्, पारायणेन दीव्यन्ति व्यवहरन्तीति पारायणिकाः । पारायणं द्विविधं धातुपारायणं नामपारायणमिति, भाष्ये वृत्तावित्यादिनाऽनन्तरोक्तमर्थं निराकरोति । अविहितलक्षण इत्यादिना ऽऽकृति गणोऽयमिति दर्शयति, विसर्जनीयस्थानिकयोः सकारषकारयोरुपचार इति संज्ञा ॥

"छन्दसि वाऽप्राम्रेडितयोः" ॥ 'अयस्पात्रमिति' । असमासोऽयं, समासे ह्यतः कृकमीत्यादिना नित्यं सत्वं प्राप्नोति, अस्य विकल्पस्यासिद्धत्वात्, असमासे चास्य विकल्पस्य चरितार्थत्वात्, यदि वा प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति पक्षे समासेष्वुदाहरणं किन्त्वनेन मुक्ते तेन नित्यं प्राप्नोति, तस्मादसमास एवायं, समासे तु यदि विकल्पो दृश्यते स छान्दसत्वेनोपपाद्यः । 'विश्वतस्पात्रमिति' । अत्राव्ययत्वादतः कृकमीत्यस्याप्रसङ्गः । 'उरुणस्कार इति' । अस्मदो नसादेशः, नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णत्वं, कारशब्दो घञन्तः, अत्रासमासत्वादप्रसङ्गः । 'अग्निः प्रविद्वानिति' । अत्र षत्वप्रसङ्गः, उभयक्रमे तु सकार आदेश इत्युपलक्षणम् । 'परुषःपरुष इति' । वीप्सायां द्विर्वचनम् । अङ्गमङ्गं परुष्परु, चतुष्पुथा विशस्ते इत्यादयस्तु कस्कादिषु द्रष्टव्याः, हरिकेशः पुरस्तादित्यादेरत्रोपयोगं न पश्यामः, कथमत्रैव सूत्रे वाग्रहणात्सत्वषत्वयोर्भावाभावौ प्रतिपादितौ, किमत्र, सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इत्यनेन ॥

"कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः" ॥ 'करति' । कृञो लुङ्, मन्त्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक्, तिपि गुणः, तिपो हल्ङ्यादिलोपः, बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । 'करदिति' । कृञ एव लुङ्, कृमृदृरुहिभ्य-

श्छन्दसीति ह्वरङ् । 'करतीति' । लट्, व्यत्ययेन शप् । 'कृधीति' । कृञो लोट्, सेर्हिः, बहुलं छन्दसीति शपो लुक्, श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति हेर्धिरादेशः । 'कृतमिति' । कृञ एव क्तः । 'सकार आदेश इति' । षत्वस्याप्युपलक्षणमेतत्[1] । 'विश्वतस्करिति' । अव्ययत्वादसमासत्वाच्चातः कृकमीत्यस्याप्रसङ्गः, इतरेषु त्वसमासत्वादप्रसङ्गः, शन्न करत् यथा नः श्रेयसः करदित्यादौ छान्दसत्वात्सत्वाभावः, तथा कृधीत्यत्र सकारघकारकशब्देषु परतस्तैत्तिरीयके सत्वं न भवति, तन्न आमनसः कृधि स्वाहा, उरुक्षयाय नः कृधि घृतमन्यासै,शं च नः कृधि क्रत्वे ॥

"पञ्चम्याः परावध्यर्थे" ॥ 'अध्यर्थइति' । परेरिदं विशेषणं, हिमवतस्परि, हिमवत उपरीत्यर्थः । व्यत्ययेन षष्ठ्याः स्थाने पञ्चम्याः प्रयोगः । 'पर्यांज उद्धृतमिति' । अत्र परिः सर्वतोभावे वर्त्तते ॥

"पातौ च बहुलम्" ॥ कृचित्पठ्यते पाताविति धातुनिर्द्देश इति । अन्ये तूदाहरणपर्यालोचनया लोडन्तानुकरणं मन्यन्ते ॥

"षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु" । 'वाचस्पतिरिति' । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् ॥

"अपदान्तस्य मूर्धन्यः" ॥ मूर्ध्नि भवो मूर्द्धन्यः, शरीरावयवाद्यत्, ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावात्तस्तद्धितइति टिलोपाभावः । 'सुष्वापेति' । लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति संप्रसारणं, मूर्धन्यग्रहणमनर्थकम्, ष इत्येव सिद्धमत आह । 'षइत्येवसिद्धे इति' । षइत्युच्यमाने इणः षीध्वमित्यत्रापि षत्वं प्रसज्येत, ढत्वं चेष्यते, अथात्रैव मूर्धन्यग्रहणं क्रियते, उत्तरेषु योगेषु पुनः षग्रहणं कर्त्तव्यं, मूर्धन्यग्रहणे तु क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

"सहेः साढः सः" ॥ 'साड्रूपस्येति' । साडिति रूपं प्राप्तस्येत्यर्थः । 'जलाषाडिति' । भजो ण्विः, छन्दसि सहः, उपधावृद्धिः, ढत्वं,

[1] षत्वस्याप्युपलक्षणमेतदित्यस्याग्रे सह्यावादिति प्रतिषेध इति पाठो बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यते ।

जश्त्वचर्त्वे, अन्येषामपि दृश्यतइत्युपपदस्य दीर्घः, सकारस्यान्तरतमो मूर्द्धन्यः षकारः। 'सहेरिति किमिति'। अन्यत्र साड्शब्दस्यासंभवं मन्यमानस्य प्रश्नः। 'सह डेनेति'। अडो वृश्चिकलाङ्गूलं, तस्यापत्यं साडिरिति, साडइत्यत्र तु साडशब्दस्यानर्थकत्वादप्रसङ्गं मत्वा तद्धितान्तः प्रत्युदाहृतः, तत्र हि यस्येति लोपे कृते साड्शब्दोर्थवान्भवति, न च यस्येति लोपस्य स्थानिवत्त्वं, पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदितिवचनात्, एवमपि षत्वतुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात्साड्शब्दस्याभावः, तस्मात्सह डेन वर्त्ततइति सड इति पाठः, यस्य नाम्नि डशब्दो वर्त्तते स सडः, यथा मृड इति, तस्यापत्यं साडिः। नन्वत्रापि बहिर्भूततद्धितापेक्षत्वाद्बहिरङ्गा वृद्धिः, क्व तर्हि स्याज्जलाषाडिति, नन्वत्रापि बहिर्भूतण्यपेक्षया बहिरङ्गैव वृद्धिः, अथ तत्र वचनाद्भवति,इहापि प्राप्नोति तुरासाहमिति, तुरासाहं पुरोधायेत्यादौ तु ण्विरेव दुर्लभः, प्रागेव षत्वम्। 'आकारस्य मा भूदिति'। अन्त्यस्य मा भूदिति तु नोक्तं, डकारस्य डकारवचने प्रयोजनाभावात्, अथाप्यनन्तरतममूर्धन्यार्थं वचनं स्यादेवमप्यपदान्तस्येत्यन्त्यस्य न भविष्यति। नन्वेवमप्यलोन्त्यस्येत्यस्मिन्बाधिते सर्वादेशो मूर्द्धन्यः प्राप्नोति तत्किमुच्यते आकारस्य माभूदिति। उच्यते। अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्येत्याकारस्य मूर्धन्यः प्राप्नोति॥

"इण्कोः"॥ इणिति परेण णकारेण प्रत्याहारः। कुइति कवर्गस्य ग्रहणं, तयोः समाहारद्वन्द्वे एकवचनं, नुमागमस्तु सत्यपि नपुंसकत्वे न कृतः, अनित्यमागमशास्त्रमिति कृत्वा। 'वाक्ष्विति'। चोः कुरिति कुत्वे कृते कवर्गात्परः सकारः, वर्गग्रहणं शासिवसिघसीनां चेत्यत्र घकारस्यापि ग्रहणार्थं, जक्षतुरिति, अन्यथा चर्त्वस्यासिद्धत्वान्न स्यात्, अथ वचनसामर्थ्याच्चर्त्वस्य सिद्धत्वमाश्रीयेत चिन्त्यं वर्गग्रहणस्य प्रयोजनम्। 'दास्यतीति'। ननु च नाज्झलावित्यत्रागृहीतसवर्णानामचां ग्रहणमित्यसकृदुक्तं, ततश्च यथा कुमारी शेतइत्यत्रेकारशकारयोः सावर्ण्यमप्र-

१ डकारस्य माभूदिति इं॰ पु॰ पाठः।

तिषिद्धं तथा आकारहकारयोरपि, ततः किं, हकारेणाकारस्य ग्रहणात्षत्वप्रसङ्गः। नैष दोषः। हकारो विवृतः, आकारो विवृततरः, एवं हि पठन्ति विवृतकरणाः स्वरास्तेभ्य एओ विवृततरौ ताभ्यामैऔ ताभ्यामप्याकारः संवृतोऽकार इति, एवं च कृत्वा इष्टकासु वयस्यास्वित्यादयो निर्देशा उपपद्यन्ते। 'असाविति'। अदस औ सुलोपश्च, तदोः सः सावित्यादेशसकारोयं न त्विण्कोः परः।

"नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि" ॥ इण्कोरिति पञ्चमीनिर्द्देशात् व्यवाये षत्वं न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः। नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणं नुमा व्यवायासम्भवात्, नश्चापदान्तस्य झलीत्यनुस्वारस्य विधानात्, अनुस्वारग्रहणमेव तु न कृतं, नुम्स्थानिकेनैवानुस्वारेण व्यवधाने यथा स्यादिह मा भूत् पुंस्विति, पुंस्शब्दात्सुपि संयोगान्तस्य लोपः, मकारस्यानुस्वारः। 'सर्पींषीति'। नपुंसकस्य झलच इति नुम्, सान्तमहतः संयोगस्येति दीर्घः। 'सर्पिःष्विति'। वा शरीति पक्षे विसर्जनीयः। 'सर्पिष्ष्विति'। पक्षे सत्वं, तेनैव व्यवाये षत्वं, सकारस्य ष्टुत्वं, सकारग्रहणे कर्त्तव्ये शरिति प्रत्याहारग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्, इह यथा वृषलैर्न प्रवेष्टव्यमिति वृषलनिवृत्तिपरायां चोदनायां प्रत्येकं संहतानाञ्च प्रवेशो न भवति, तथा नुमादीनां षत्वाप्रतिबन्ध[1]हेतुत्वपरायाञ्चोदनायां प्रत्येकं समुदायेन च व्यवाये षत्वं प्राप्नोतीति तत्र सर्वव्यवायस्य क्वचिदसंभवात्क्वचित्प्रत्येकं क्वचिद् द्वाभ्यां व्यवाये षत्वप्रसङ्ग इत्यत आह। 'नुमादिभिः प्रत्येकं व्यवायइति'। एवं मन्यते, व्यवायशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, नुम्व्यवाये विसर्जनीयव्यवाये शर्व्यवायइति, यथादर्शितमुपक्रमे, तत्रेण्कोरिति पञ्चमीनिर्द्देशेनानन्तर्ये षत्वप्रतिपादनादनेन च वाक्यत्रयेणैकैकव्यवाये षत्वाभ्यनुज्ञानादनेन नाव्यवधानमितित्यायेन अधिकव्यवाये षत्वाभाव इति। 'निंस्सइति'। णिसि चुम्बने, अदादिरनुदात्तेत्। 'निंस्स्वेति'। लोट्, सवाभ्यां वामौ ॥

१ बोधनपरायामिति पाठः इं॰ पु॰।

"आदेशप्रत्यययोः" ॥ किमवयवयोगैषा षष्ठी आदेशस्य यः सकारः प्रत्ययस्य च यः सकार इति आहोस्वित्समानाधिकरणाआदेशो यः सकारः प्रत्ययो यः सकार इति, तत्राद्ये पक्षे स इत्यस्यानुवृत्तस्येह वचनविपरिणामो न कर्तव्यो भवति, कार्येण त्वादेशप्रत्यययोः साक्षात् श्रुतयोरसंबन्धः सकारविशेषणत्वात्, द्वितीये त्वादेशप्रत्यययोः सकारयोरिति द्विवचनं विपरिणम्यं कार्येण तु साक्षाच्छ्रुतयोः संबन्ध इति वचनदोषसाम्याच्च युक्तितः पक्षविशेषनिर्णयः, तत्रावयवषष्ठी चेद् द्विर्वचने दोषः, बिसंबिसं मुसलंमुसलम्, आष्टमिके हि द्विर्वचने स्थाने द्विर्वचनपक्षोपि स्थापितः, ततश्च नित्यवीप्सयोरित्येकस्य बिसमित्येतस्य स्थाने बिसंबिसमित्येतस्मिन्नादेशे कृते तस्यावयवः सकार इति षत्वप्रसङ्गः। अथ द्वितीयः पक्षः करिष्यति हरिष्यत्यत्र न प्राप्नोति, समुदायो ह्यत्र प्रत्ययो न सकारमात्रं, क्व तर्हि स्यात् यत्र सकारमात्रं प्रत्ययः, इन्द्रो मावक्षत् स देवान्यक्षत्, वचियजिभ्यां लेट्, तिप्, इतश्च लोप इत्यादिनेकारलोपः, लेटोऽडाटावित्यट्, सिब्बहुलं लेटीति सिप्, वचेः कुत्वं, यजेः षत्वकत्वे, अथापरौ द्वौ पक्षौ आदेशस्य यः सकारः प्रत्ययो यः सकार इति, विपर्ययो वा आदेशो यः सकारः प्रत्ययस्य यः सकार इति, तत्राद्ये पक्षे तावेव दोषौ यौ पूर्वयोः पक्षयोः बिसंबिसमित्यादौ प्रसङ्गः, करिष्यतीत्यादौ चाप्रसङ्ग इति, तस्मादन्त्यः पक्ष आश्रीयते, यदाह। 'आदेशप्रत्यययोरिति षष्ठी भेदेन संबध्यतइत्यादि'। अत्र च ज्ञापकं यदयमुत्तरसूत्रे घसिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्यादेशे समानाधिकरणा षष्ठी न व्यधिकरणेति, अन्यथा घसेरादेशत्वादेव तस्य सकारस्यानेनैव षत्वसिद्धेरनर्थकं तत्स्यात्, यच्च सात्पदाद्योरिति सातिप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति प्रत्ययेऽवयवषष्ठी न सामानाधिकरण्येति, अन्यथा सातिसकारस्याप्रत्ययत्वात् षत्वस्य प्राप्त्यभावादनर्थकं तत्स्यात्, ननु चादेशस्येति षत्वापेक्षया स्थानषष्ठी, प्रत्ययस्येति सकारापेक्षयावयवषष्ठीति सहविवक्षाभावाद् द्वन्द्वानुपपत्तिः। नैष दोषः। पूर्वोक्तात् ज्ञापकद्वयात्सहविवक्षाया अभावेऽपि द्वन्द्वो भविष्यति, यदि प्रत्ययावयवस्य षत्वमुच्यते इन्द्रो मावक्षत् स देवान्यक्षदित्यत्र षत्वं न

प्राप्नोति, प्रत्यय एवात्र सकारो न तु प्रत्ययस्यावयवोऽत आह। 'इन्द्रो-मावक्षदित्यादि'। इहाशेः सरन्, अक्षरमित्यत्र षत्वं भवति, तस्यैव तु कृधूमादिभ्यः क्सिदिति विहितस्य षत्वं न भवति, कृसरं धूसरं तथा वृदृव-दीत्यादिना विहितस्य[1]कक्षमित्यत्र भवति वर्समित्यत्र न भवति, बहु-लवचनात्प्रत्ययसंज्ञाया अभावात्॥

"शासिवसिघसीनां च"॥ 'अन्वशिषदिति'। सर्तिशास्ती-त्यादिना च्लेरङ्, शास इदङ्हलोरितीत्वम्। 'उषित इति'। यजादि-त्वात्सम्प्रसारणं, वसतिक्षुधोरिट्। 'जक्षतुः जक्षुरिति'। लिट्यन्यतरस्या-मित्यदेर्घस्लादेशः, गमहनेत्युपधालोपः। 'अक्षचिति'। अदेर्लुङ्, लुङ्-सनोर्घस्लृ,मन्त्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक्, तत्र युक्तं शासिवस्योरनादेशार्थं वच-नमिति, घसेस्त्वयुक्तमादेशत्वादित्यत आह। 'घसिर्यद्यप्यादेश इति'। 'आदेशइति'। आदेशो यः सकारस्तत्र स्थितमिति भावः। यस्त्वना-देशो घसिस्तस्येह ग्रहणं न भवति विरलप्रयोगत्वात्॥

"स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्"॥ 'षत्वभूतइति'। षत्वं प्राप्ते कृतषत्वइत्यर्थः। 'आदेशसकारस्येति'। प्रत्ययसकारस्त्वसंभवाच्च-संबध्यते। 'सुष्वापयिषतीति'। स्वपिस्यमिव्येञां यङि, भ्यासस्य संप्रसारणम्। 'सिसिक्षतीति'। सिचि क्षरणे। 'सुसूषत इति'। षूङ् प्राणिप्रसवे। परस्मैपदपाठे तु षू प्रेरणइत्यस्य रूपं, यदि सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः, एवकारस्तर्हि किमर्थस्तत्राह। 'एवकारकरणमिति'। अथ विपरीते ऽवधारणे को दोष इत्यत आह। 'स्तौतिण्योःषण्येवेति'। 'इह च स्यादेवेति'। षण्येवेत्यनेन ह्यवधारणेन प्रत्ययान्तरे स्तौतिण्योः षत्वं व्यवच्छिन्नं न तु धात्वन्तरस्य षणि, ततश्चाभिहितदोषद्वयप्रसङ्गः। 'सिषेचेति'। षणीत्यनुच्यमाने प्रत्ययमात्रे नियमः स्यादभ्यासात्परस्य यदि षत्वं भवति स्तौतिण्योरेवेति, ततश्च सिषेचेत्यादौ न स्यात्। 'को विनतेनुरोध इति'। विनतमिति षत्वणत्वयोः प्रातिशाख्येषु

[1] तस्येत्यधिकम् इं॰ पु॰।

६

प्रसिद्धिः, एकवर्णमनोकारं विनते सुस्मेति, नः पर इति यथा, अनुरुध्यते आनुकूल्येन प्राप्यतइत्यनुरोधः प्रयोजनं, कृतषत्वस्य निर्द्देशे किं प्रयोजनमित्यर्थः। 'सुषुप्सतीति'। रुदविदेत्यादिना सनः कित्त्वं, वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं, सनीत्युच्यमाने सन्मात्रे नियमः स्यात्, ततश्च यथा षत्वभूते सनि धात्वन्तरस्य षत्वं न भवति एवमिहाषत्वभूतेपि न स्यात्। 'कः सानुबन्धेनुरोध इति'। नकारोत्रानुबन्धः, नकारानुबन्धवतो ग्रहणे किं प्रयोजनमित्यर्थः। णत्वस्य तु प्रयोजनं न पृच्छति, तस्य लक्षणप्राप्तत्वात्। 'सुषुपिषइन्द्रमिति'। स्वपेर्लिट्, छान्दसत्वाद्धत्ययो बहुलमिति थास्, थासः से, असंयोगाल्लिट् किदिति लिटः कित्त्वात्पूर्ववत्सम्प्रसारणं, द्विर्वचनं, क्रादिनियमादिट्, इन्द्रशब्दे परतो यादेशः, लोपः शाकल्यस्येति यलोपः, अत्र नियमाभावादभ्यासात्परस्य षत्वं भवत्येव, षइत्युच्यमाने तु यावान्कश्चित्पशब्दस्तत्र सर्वत्र नियमः स्यात्, तस्मात्सानुबन्धकग्रहणम्। 'अभ्यासादिति किमिति'। अभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यादुपसर्गाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत्, अभिषिषिक्षतीत्येतत्तावदप्रयोजनं, कथम्, असिद्धमुपसर्गात्षत्वं, तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति। स्यादेतत्। यथाऽत एकहल्मध्यइत्यत्र लिटा आदेशो विशेष्यते तथेह सनाभ्यासः सनि यो ऽभ्यासस्तस्मात् स्तौतिण्योरेवेति, तेन यङि योभ्यासस्तस्मात्षणि धात्वन्तरस्यापि षत्वं भवति, स्वपेर्यङ्, स्वपिस्यमिव्येञां यङीति संप्रसारणं, सोषुप्यतेः सन्, इट्, अतो लोपः, यस्य हलः, सोषुपिषते,। तदेतद्भवति प्रयोजनमिति। तन्न। अतरङ्गमत्र षत्वं बहिरङ्गो नियमस्तस्मादनर्थकमभ्यासग्रहणमिति प्रश्नः। परिहरति। 'प्रतीषिषतीति'। इणो बोधनार्थत्वाद्गम्यादेशाभावोऽजादेरिति सशब्दस्य द्विर्वचनं, सन्यत इतीत्वं, तत्राभ्यासाश्रये प्रत्यस्य षत्वे कृते ऽस्य नियमस्याभावाद्धात्वाश्रयं षत्वमभ्यासस्य प्रवर्त्तते। ननु षणीति परसप्तमी, ततश्च षणि परे स्तौतिण्योरेवेति षत्वनियमः, क्रियमाणस्तुल्यजातीयस्य षणपरस्य सिसिक्षतीत्यादेः षत्वं निवर्तयति, प्रतीषिषतीत्यत्र तु सनि एव द्विर्वचनमिति षणपर-

त्वाभावादयं नियमो न प्रवर्तिष्यते, सन्यत इतीत्वमपि तर्हि न प्राप्नोति, समुदायस्य सन्रूपत्वात्तस्य च सन्परत्वाभावात्तस्मात्सन्प्रदेशेषु सत्सप्तमी विज्ञेया,[1] ततश्च यथेत्वं प्रवर्त्तते तथा षत्वनियमोपि स्यादित्यभ्यासग्रहणम् ॥

"सः स्विदिस्वदिसहीनां च" ॥ स इत्यविभक्तिको निर्देशः । 'ण्यन्तानामिति'। षत्वप्राप्तौ सत्वमुच्यते, षत्वप्राप्तिश्च ण्यन्तानामिति सामर्थ्यलभ्यमेतत्, किमर्थं पुनः सकारस्य सकार उच्यते ऽत आह । 'सकार इति'। नेति प्रतिषेधएव वक्तव्ये सकारवचनं लाघवे विशेषाभावात् ॥

"प्राक् सितादड्व्यवायेऽपि" ॥ इण्कोरिति पञ्चमीनिर्देशाद्व्यवाये न प्राप्नोतीति वचनम् । अडित्यागमस्य ग्रहणं न प्रत्याहारस्य, एतच्च हयवरडित्यत्रोपपादितम् । 'प्राक् सितसंशब्दनादिति'। परिनिविभ्यः सेवसितेत्यतः । अपि ग्रहणं किम् । अव्यवधानेपि यथा स्यात्, अन्यथा विशेषवचनाद्व्यवायएव स्यात् । 'अभ्यषुणोदिति'। षुञ् अभिषवे, लङ्, स्वादिभ्यः श्नुः, अडागमः, प्रागेव णत्वादेशात्षत्वं, कृते वा णत्वे णकारमेवैणमाश्रित्य षत्वम् ॥

"स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य" ॥ द्वे एते वाक्ये, स्थादिष्वभ्यासेन व्यवाये षत्वं भवति, अभ्यासस्य च षत्वं भवति तेष्वेव स्थादिष्विति, तत्राद्यं विध्यर्थं, द्वितीयं नियमार्थम् । 'अषोपदेशार्थमिति'। षोपदेशे तु परिनिष्ठासतीत्यादौ सामान्यलक्षणेनैव सिद्धम् । 'अभिषिषेणयिषतीति'। सेनयाऽभियातुमिच्छती ति विगृह्य सत्यापपाशेत्यादिना णिच्, टिलोपस्ततः सन्, द्विर्वचनं, ह्रस्वः, एच इग्घ्रस्वादेशे, अव्युत्पन्नः सेनाशब्दः, यद्वा सहेनेन वर्त्ततइति सेना, सहस्य सः संज्ञायामिति सादेशः, यदा तु सिनोतेर्नप्रत्यये सेनेति व्युत्पाद्यते तदास्त्येवभिषोपदेशत्वमेति। 'अभितष्ठा[2]विति'। आदेशसकारस्याण्यस्य

१ विज्ञायते ई॰ पु॰ पा॰ ।
२ 'णत्व प्रतिषेधार्थं चेति'। इण्कोरिति सिद्धं षत्वं नियमेन व्यावर्त्यते, तदप्युपसर्गमाश्रित्य भवति । ३ पु॰ पा॰ ।

षत्वं न सिद्ध्यति इण्कोरभावात्। 'अभिषिषिक्षतीति'। यद्यप्ययमादेशसकार इणश्च परस्तथाप्यभ्यासमपेक्ष्य षत्वं न सिद्ध्यति। स्तौतिण्योरेव षणीति नियमात्, अतः षणि यत्प्रतिषिद्धं षत्वं नियमेन व्यावर्तितं तदप्युपसर्गमाश्रित्य भवति। अथाभ्यासस्येति किमर्थं, यावताभ्यासेनेत्यत्र क्रियापेक्षायां प्रकरणाद्व्यवायइति संबन्ध्यते, तच्चापिशब्दसंनिहितमेव प्रकृतमिति अव्यवायेऽपि षत्वं भविष्यति पूर्वसूत्रवत्, नार्थोऽभ्यासस्येत्यनेनात आह। 'अभ्यासस्येति वचनं नियमार्थमिति'। नियमस्य स्वरूपं दर्शयति। 'स्थादिष्वेवेति'। विपरीतस्तु नियमो न भवति स्थादिष्वभ्यासस्यैवेति, यदि स्यादभ्यासेन व्यवाये षत्वविधानमनुपपन्नं स्यात्। 'अभिसुसूषतीति'। षू प्रेरणे, सन्, सनि ग्रहगुहोश्चेतीड्निषेधः, अत्र धातुसकारस्य स्तौतिण्योरेवेति नियमादषत्वम्, अभ्याससकारस्य त्वस्मान्नियमात्षत्वाभावः॥

"उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम्"॥ षुञभिषवे स्वादिः, षु प्रेरणे तुदादिः, षोऽन्तकर्मणि दिवादिः, ओतः श्यनीति लोपः, ष्टुञ् स्तुतौ अदादिः, उतो वृद्धिर्लुकि हलि, ष्टुभ स्तम्भे, अनुदात्तेत्, एतेषां श्तिपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः। 'अभिसोषवातीत्यादि'। ष्ठा गतिनिवृत्तौ, सेनयतिर्ण्यन्तः, शपा निर्देशेन नार्थः, यङोऽसम्भवात्, षिधू गत्यां, षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च भौवादिकौ, तत्र सेधतेर्गताविति प्रतिषेधादन्यत्र षत्वं, शपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः, दैवादिकनिवृत्त्यर्थश्च षिधू संराद्धाविति। षिच क्षरणे, तुदादिर्मुचादिः, षञ्ज सङ्गे, ष्वञ्ज परिष्वङ्गे, अनुदात्तेत्, दंशसञ्जस्वञ्जां शपीति नलोपः, सिवादीनां यङ्लुक्यपि भवति, अभिषेषिचीतीत्यादि, एतेषामड्व्यवायेऽभ्यासव्यवाये च यथा संभवं षत्वम्, इण्कोरिति वर्त्तते, तत्र कवर्गस्यासंभवादिणइति संबध्यते, तत्र यदीण उपसर्गो विशेष्येत इणन्तादुपसर्गादिति, इह न स्यात् निष्षुणोति दुष्षुणोतीति, तस्मादुपसर्गेणाविशेषणीयः, उपसर्गस्थेण इति, ननूपसर्गादिति पञ्चमी तत्कथमिणविशेष्यते, न ब्रूमो वैयधिकरण्येन विशेष्यतइति, किं तर्हि तात्स्थ्यात्ता-

च्छब्दम्, उपसर्गादिणः, उपसर्गस्यादिण इति, तत्र शव्यवायस्याश्रितत्वान्निसोऽपि परस्य षत्वं भवति, तदिदमुक्तम्। 'उपसर्गस्थान्निमित्तादिति'। 'दधि सिञ्चतीति'। सात्पदाद्योरितिप्रतिषेध एवात्र भवति, तदपवादो ह्ययम्। 'निःसेचक इति'। निरयमुपसर्ग एव तत्कथमिदं प्रत्युदाहरणमत आह। 'नायं सिचेरुपसर्ग इति'। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः। 'अभिसावकीयतीति'। सावकशब्दात् ण्वुलन्तात्क्यच्, तस्याभिना योगः, सुनोतिना योगे तु भवत्येव, अभिषावकमिच्छति अभिषावकीयतीति, ण्यन्तेऽपि तर्हि णिजर्थेन प्रेषादिनोपसर्गस्य योगो न प्रकृत्यर्थेनेति षत्वाप्रसङ्गात आह। 'अभिषावयतीत्यत्रेति'। अभिषवविषया प्रयुक्तिर्न तु प्रयुक्तेरभिना योग इत्यर्थः। यदा तु प्रयुक्तेरभिना योगस्तदा नैव षत्वं भवति, किं तु प्रकृत्यर्थेनासंसृष्टस्य प्रयुक्तिमात्रस्याभिना योगः कीदृश इति चिन्त्यम्॥

"सदिरप्रतेः"॥ सदिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। 'निषसादेति'। सदिस्वञ्ज्योः परस्य लिटीति प्रतिषेधादभ्यासात्परस्य न भवति॥

"स्तन्भेः"॥ स्तन्भिः सौत्रो धातुः। 'अभिष्टभ्नातीति'। स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्चेति श्नाप्रत्ययः। अनिदितामिति नलोपः। 'अप्रतेरित्येतदिह नानुवर्त्ततइति'। यद्यनुवर्त्तेत पूर्वसूत्रएव स्तम्भिग्रहणं कुर्यात्किं योगविभागेन, अस्ति प्रयोजनं, किम्, अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोरिति वक्ष्यति तत्स्तम्भेर्यथा स्यात् सदेर्माभूत्। नैतदस्ति। एकस्मिन्नपि योगे यस्यालम्बनाविदूर्ये स्तः स एवानुवर्तिष्यते, स्तम्भेरेव च ते संभवतः॥

"अवाच्चालम्बनाविदूर्य्ययोः"॥ आलम्बनमाश्रयणं, विदूरं विप्रकृष्टं, तदन्यदविदूरं, तस्य भाव आविदूर्यम्, अत एव निपातनान्नञ्पूर्वादपि तत्पुरुषाद्भावप्रत्ययः। 'अवष्टभ्येति'। यष्ट्यादिकमवलम्ब्येत्यर्थः। 'अवष्टब्धेति'। आसन्नेत्यर्थः। 'अवस्तब्धइति'। अभ्यर्द्दितइत्यर्थः॥

"वेश्च स्वनो भोजने"॥ उदाहरणेषु स्वार्थपरित्यागेन भोजनमात्रे स्वनिर्वर्त्ततइति शङ्कामपनयति। 'अभ्यवहारक्रियाविशेष इति'।

तमेव विशेषं दर्शयति । 'यत्रेति' । 'विष्वणतीति' । सशब्दं भुङ्क्त इत्यर्थः ॥

"परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुटस्तुस्वञ्जाम्" ॥ सेवतिर्भ्वादिष्वनुदात्तेत् । 'सित इति' । षिञ् बन्धने क्तान्तः । 'सय इति' । स एवैरजन्तः, षिवु तन्तुसन्ताने दिवादिः, षह मर्षणेऽनुदात्तेत् । 'सुडिति' । सुट् कात्पूर्व इत्यस्य ग्रहणं, स्तुस्वञ्जी उक्तार्थौ, तयोरुपसर्गात्सुनोतीत्यादिनैव सिद्धे पर्यादिपूर्वयोरुत्तरसूत्रेणाड्व्यवाये विकल्पार्थं वचनम् ॥

"सिवादीनां वा ऽड्व्यवाये ऽपि" ॥ सिवादयः प्रत्यासत्तेः पूर्वसूत्रे संनिविष्टा गृह्यन्ते, उभयत्र विभाषेयम्, स्तुस्वञ्ज्योः प्राक् सितादिति प्राप्ते इतरेषामप्राप्ते ॥

"अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु" ॥ स्यन्दू प्रस्रवणे अनुदात्तेत् । 'अनुस्यन्दते मत्स्योदकेइति' । मत्स्यश्चोदकञ्च, मत्स्योदके, जातिरप्राणिनामित्यनेन यत्र सर्वाण्यवयवपदान्यप्राणिवाचीनि तत्रैकवद्भावः, इह तु मत्स्यशब्दस्य प्राणिवाचित्वादेकवद्भावाभावः, अत्राप्राणिष्विति प्रसज्यप्रतिषेधः, तेन प्राण्यप्राणिसमुदायेऽपि प्राण्यस्तीति प्रतिषेधो भवति, अन्ये तु पर्युदासं मन्यमाना भवितव्यमेवात्र षत्वेनेत्याहुः । इह पर्यादिग्रहणं शक्यमकर्तुम्, एवं वक्ष्यामि, अन्वभिभ्यां चेति, चकारात्परिनिविभ्यश्चेति ॥

"परेश्च" ॥ 'पृथग्योगकरणसामर्थ्यादिति' । अन्यथा विपरिभ्यां स्कन्देरनिष्ठायामित्येव ब्रूयात् ॥

"वेः स्कभ्नातेर्नित्यम्" ॥ स्कम्भिः सौत्रो धातुः ॥

"इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात्" ॥ इणन्तादङ्गादुत्तरेषामित्यादिना इणन्तमङ्गं षीध्वमादीनां विशेषणं तेऽपि धकारस्येति दर्शयति, धकारस्य त्विणन्तमङ्गं विशेषणं न भवति, इणन्तादङ्गादुत्तरस्य धस्य स चेत् षीध्वमादीनामिति, तथा हि सति योषिद्ध्वमित्यादौ वचनसामर्थ्यात्षीशब्देन व्यवाय आश्रयणीयः स्यात् । 'अच्योढ्वमिति' ।

धि चेति सलोपः । 'इण्ग्रहणं कवर्गनिवृत्त्यर्थमिति' । प्रकृतं हीण्ग्रहणं कवर्गेण संबद्धमिति तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् । 'पक्षीध्वमिति' । चोः कुरिति कुत्वे कृते ढत्वप्रसङ्गः । 'यक्षीध्वमिति' । व्रश्चादिना षत्वे कृते षढोः कः सीति कत्वम् । 'स्तुध्वेइति' । टेरेत्वम् । 'अधुध्वमिति' । लङ् । 'परिवेविषीध्वमिति' । विषॢ व्याप्तौ जुहोत्यादिः स्वरितेत्, निजां त्रयाणां गुणः श्लाविति अभ्यासस्य गुणः, लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति सीयुटः सकारलोपः, अत्र धातुषकारस्य ईध्वंशब्दस्य च यः समुदायस्तदात्मकः षीध्वंशब्दो ऽस्ति न त्वसावङ्गादुत्तरः, षकारान्तं ह्यत्राङ्गं न तु वेवीत्येतावत् । चोदयति । 'अर्थवद्ग्रहणादपीति' । परिहरति । 'एतत्त्विति' । एतदर्थवतो ग्रहणमत्र नाश्रितम् । किं कारणं, न किञ्चिन्नाश्रितमित्येव ॥

"विभाषेटः" ॥ अत्रेण्ग्रहणमिटो विशेषणं सो ऽपि षीध्वमादीनां, तेऽपि धकारस्येति दर्शयन्नाह । 'इणः परस्मादिट इत्यादि' । तत्र षीध्वमो लिटश्च श्रुतिकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतं तु न संभवति, इटस्तद्भक्तत्वात्तद्ग्रहणेन ग्रहणात्, अत एवानयोः प्राप्तविभाषेयम् ।

तथैव लुङ्यप्यलविढ्वमादौ धि चेति लुप्ते सति सिचस्सकारे ।
इणन्तमङ्गं ध्वमि जातमातः पूर्वस्य नित्यस्य विधेः प्रसङ्गः ॥
एवञ्च धातावनिणन्तइष्टमैधिढ्वमित्यादिषु नित्यं ढत्वम् ।
यदि त्विणन्ताद्विहितस्य ढत्वं तथा न ते ढत्वमधिढ्वमि स्यात् ॥

तथा

लिहिदोग्धिनह्यां ढत्वघत्वधत्वेषु सत्स्वपि ।
इणन्ताद्विहितः षीध्वमिति ढत्वं प्रसज्यते ॥
तथेणो लुङि गादेशे विहिते ध्वमि कर्मणि ।
अगाध्वं यूयमेतेनेत्यत्र ढत्वं प्रसज्यते ॥

एवं ब्रुवो वचिर्वक्षीध्वमिति ।

दृश्यते सर्वमेवैतदिति चेन्नाप्तवागिह ।
तस्मात्प्राप्तविभाषैव सर्वत्रेयमिति स्थितम् ॥

तथा च तैत्तिरीयके तान् रुद्रा अब्रुवन्ययूयमजनिढ्वमिति ढत्वं प्रयुक्तम्[1], लवि[2]षीढ्वं, लविषीध्वमिति। अन्ये त्विटो विभाषाया वक्ष्यमाणत्वाद्गोबलीवर्दन्यायेन तद्व्यतिरिक्तमिणन्तमङ्गमिह गृह्यतइति वदन्त एधिध्वमित्यादौ ढत्वं नेच्छन्ति, तेषामप्यधिढ्वमित्यत्र भवत्येव नत्सीध्वमित्यादौ च न भवति। 'आसिषीध्वमिति'। आस उपवेशने। 'कथं भवितव्यमिति'। किमत्रानेन विकल्पेन भवितव्यमुत नेति प्रश्नार्थः। 'उपदिदीयिध्वइति'। दीङ् क्षये, लिट्, ध्वमि क्रादिनियमादिट्, दीङो युडचि क्ङितीति युट्। 'युटा व्यवहितमिति'। समुदायभक्तो हि युट् तमेव न व्यवदध्यात् इटन्तु व्यवदधात्येव। 'न भवितव्यं ढत्वेनेति'। अनेन विकल्पेनेति भावः, पूर्वेण तु नित्यं प्राप्नोत्येव। 'अपरेषामिति'। अस्मिन्पक्षे विकल्प एव भवति॥

"समासेऽङ्गुलेः सङ्गः"॥ सङ्ग इति षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा, एवमुत्तरेष्वपि योगेषु, सञ्जनं सङ्गः भावे घञ्, अङ्गुलीषु संगोयस्याः साऽङ्गुलिषङ्गा। 'अङ्गुलेः सङ्ग इति'। अत्र शर्व्यवायइत्यधिकारात्प्रसङ्गः। अन्ये त्वङ्गुले संगइति संबुध्यन्तमुदाहरन्ति॥

"भीरोः स्थानम्"॥ 'भीरो स्थानमिति'। पूर्ववत्संबुद्ध्यन्तं षष्ठ्यन्तं वा, समासेऽङ्गुलिभीरुभ्यां सङ्गस्थानइत्युच्यमाने भ्यामित्यधिकं प्राप्नोति, तस्माद्योगविभागः॥

"अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः"॥ 'अग्निष्टुदिति'। संपदादित्वादधिकरणे क्विप्, यत्राग्निः स्तूयते सोऽग्निष्टुत्, क्रतुविशेषः, तत्रेदं भवति, [3]अपि वा सर्वेषु देवताशब्देष्वग्निमेवाभिसंनमेदिति। 'अग्निष्टोम इति'। सोमयागस्य सप्तसंस्थाः, तत्राद्या संस्थोच्यते। 'अग्नेर्दीर्घादिति'। देवताद्वन्द्वे षत्वमित्यर्थः, तत्रैव दीर्घस्य विधानात्। 'अग्निसोमौ माणवका-

१ प्रयुक्तमित्यनन्तरं तथा यहामां विहितमायेयिढ्वमिति इं० पु० पाठः।

२ लविषीढ्वम् लविषीध्वमिति नास्ति इं० पु०।

३ अपि वा सर्वेषु देवताशब्देष्वग्निमेवाभिसन्नमेदिति। 'अग्निष्टोम इति'। सोम यागस्य सप्तसंस्थेत्यादि पाठ इं० पु० नास्ति,

विति'। अत्र माणवके संज्ञात्वेन विनियुक्तावग्निसोमशब्दाविति दीर्घाभावात्षत्वाभावः। ज्योतिर्लतयोरपि देवतात्वाभावाद्दीर्घाभावात् षत्वाभावः। 'अग्निसोमौ तिष्ठत इति'। आश्वलायनस्तु तत्रापि दीर्घषत्वे प्रायुङ्क्त। अग्नीषोमौ प्रणेष्यामीति॥

"ज्योतिरायुषः स्तोमः"॥ 'ज्योतिष्टोम इति'। अत्र शर्व्यवायइत्यधिकारात् षत्वम्। एवमायुष्टोमेऽपि॥

"मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम्"॥ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्विसर्जनीयशर्व्यवायइत्यधिकाराच्च पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः। 'मातुःष्वसेति'। विभाषा स्वसृपत्योरिति षष्ठ्या अलुक्। 'रेफान्तयोरिदं ग्रहणमिति'। तच्चोत्तरपदे स्पष्टं पूर्वपदमपि तत्साहचर्याद्रेफान्तमेव, यद्येवं रेफस्य विसर्जनीये कृते तस्य वा शरीति पक्षे सत्वे कृते ऽरेफान्तत्वान्न प्राप्नोति, अत आह। 'एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति'। यदि तु सकारान्तयोर्ग्रहणं क्रियेत विसर्जनीयान्तयोर्न स्यात्, विसर्जनीयान्तयोस्तु ग्रहणे भ्यामि परतो निर्देशो दुर्घटः स्यात्॥

"अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायाम्"॥ 'अभिनिस्इत्येतस्मादिति'। एतेन समुदायो निमित्तं न प्रत्येकमिति दर्शयति। 'अभिनिष्टानो विसर्जनीय इति'। तथा चापस्तम्बः, द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम पूर्वमाख्यातोत्तरं दीर्घाभिनिष्टान्तं घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमिति, द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कर्त्तव्यं, कीदृशं नामपूर्वं, नाम प्रातिपदिकमक्रियावाचि तत्पूर्वपदमाख्यातोत्तरं क्रियावाच्युत्तरपदं दीर्घात्परो योऽभिनिष्टानो विसर्जनीयस्तदन्तं दीर्घान्तं विसर्जनीयान्तं चेत्यन्ये, घोषवान्वर्ण आदिर्यस्य तद्घोषवदादि, अन्तरतस्थं यरलवानामन्यतमं मध्ये यस्य तत्तथोक्तमेवंभूतं नाम कर्त्तव्यं, द्रविणोदा वरिवोदा इत्याद्युदाहरणम्॥

"उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः"॥ य च अच्च यचौ, तौ परौ यस्मात्स यच्परः, यचोरिति सप्तमीनिर्देशेनैव सिद्धे परग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्। 'अभिषन्तीति'। अदादित्वाच्छपो लुक्, श्नसोरल्लोपः। 'अनुषूतमिति'। कथं पुनरत्र प्रसङ्गो यावता सकारस्य प्रकृतत्वात्तमेव

प्रत्युपसर्गत्वमाश्रयिष्यते, न चात्र सकारं प्रत्युपसर्गत्वमस्ति, तावन्मात्रस्या-क्रियावचनत्वात्, तत्किमस्तिग्रहणेन, न च प्रादुःशब्दार्थमस्तिग्रहणं कृतं, तस्य कृभ्वस्तिविषयत्वेन नियतत्वात्, तदेतदाशङ्कते तावत् । 'तथा-पीति' । अनुसुशब्दः शुभ्रादिः चतुष्पाद्वचन इत्यन्ये, ततो ठकठञोर-न्यतरः, ढे लोपोऽकद्र्वा इत्यूकारलोपे सकारमात्रस्य क्रियावाचित्वात् षत्व-प्रसङ्गः ॥

"सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः" ॥ सुपीत्यागन्तुक इकारो न पुन-रिका निर्देशः, तत्र वचिस्वपीति लक्षणप्राप्तेन संप्रसारणेन धातोरेवायं निर्देशः स्यात्ततश्च यत्रास्यैतद्रूपं तत्र षत्वमित्ययमर्थो न लभ्येत तस्मा-दागन्तुकेनेकारेण प्रयोगस्यस्य कृतसंप्रसारणस्य रूपस्येदमनुकरणं, तदाह । 'सुपीति स्वपिः कृतसंप्रसारणो गृह्यतइति' । एतच्च सुपीति निर्दे-शादेव लभ्यते, अन्यथा वचिस्वपीतिवन्निर्दिशेत् । 'सूतीति स्वरूपग्र-हणमिति' । सूतेः क्तिन्नन्तस्य ग्रहणमित्यर्थः, समेत्यपि स्वरूपग्रहणमेव न षम ष्टम वैक्लव्यइति धातोर्ग्रहणम् । इक्श्तिपोरन्यतरस्याभावात्, अथ किमर्थं स्वपेः सुपि भूतस्य षत्वमुच्यते, 'सुपेः षत्वं स्वपेर्माभूत्,' सुपेःषत्व-मुच्यते स्वपेर्माभूदिति, विस्वप्ना विस्वप्नमिति । 'विसुष्वापेति' । अथ क्रिय-माणेऽपि विकृतग्रहणे 'विसुष्वापेति केन न' हेतुना केन विसुष्वापेत्यत्रा-भ्यासस्य षत्वं न भवति, लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति संप्रसारणे कृते सुपिरूपस्य भावात् प्रागेव हलादिशेषात्कृते वा तस्मिन्नेकदेशविकृतस्या-नन्यत्वादस्ति प्रसङ्गः, 'हलादिशेषान्न सुपिः,' द्विर्वचने कृते परत्वाद्धलादिः शेषेण यकारे निवृत्ते वकारस्य सम्प्रसारणम्, ततश्च सुपिरूपस्य कदा-चिदप्यभावात्षत्वाभावः, 'इष्टं पूर्वं प्रसारणम्,' उक्तं तत्रोभयेषां ग्रहणस्य प्रयोजनं परमपि हलादिशेषं बाधित्वा उभयेषां सम्प्रसारणमेव यथा स्यादिति, तेन सम्प्रसारणमेव पूर्वमिष्टं, विशेषतश्चात्रेष्टम्, अन्यथा यकारवद्वकारोऽपि निवर्त्तेत, नह्यत्र हेतुरस्ति, यकारो निवर्त्तते वकारो ऽवतिष्ठतइति, एवं तर्हि स्थादिष्वेवाभ्यासस्येत्येतस्मादेव नियमादत्र षत्वं न भविष्यति, 'स्यादीनां नियमो नात्र,' किं कारणं, 'प्राक्सितादुत्तरः

क्षत्वेऽतिप्रसङ्गात्, अतो बुद्धिजनकस्यार्थक्षणस्य स्वाकारसमर्पक-हेतुत्वमेव ग्राह्यत्वमित्युपचर्य्यते तदुक्तम् ।

भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः ।
हेतुत्वमेव युक्तिज्ञा ज्ञानाकारार्पणक्षमम् ॥ इति,

अतः स्वहेतुभूतार्थसमर्पिताकारो बुद्ध्यात्मैव वस्तुतः प्रत्यक्ष इति तदिदमनुभाष्य प्रतिभाषते । स्वाकार इति ॥

मू० स्वाकारोऽर्थैः स्वबुद्धौ निहित इति च नाधारहानाद्ययोगात्स्वच्छे च्छाया परस्मिन्न च भवति न च स्यादसौ रूपशून्ये । सास्या-सत्त्वाद्ययोगाद्विषयविषयिणोर्नापि भेदाग्रहः स्यान्नैका*कारोपरक्तं द्वयमपि स च ते ग्राह्यता नातिरिक्तः ॥ २७ ॥

टी० विकल्पितदूष्यकोटिभञ्जकहेतुमाह । आधारहाना-द्ययोगादिति । अयमाशयः योऽयमर्थेन बुद्धावाकारस्समर्प्यते स किमर्थस्य स्वरूपमुत धर्मः उभयातिरिक्तो वा, नाद्यः क्षणध्वंसिनः क्षणान्तरवर्तिसंक्रमणायोगात् अन्यथा स्थिरवादप्रसङ्गात् अर्थस्य च साक्षात्प्रत्यक्षत्वापत्तेरनुमेयपरिशेषाभावाच्च । न द्वितीयः धर्मधर्मि-भावानभ्युपगमात्, तदभ्युपगन्तॄणामपि धर्मस्य धर्मिप्रहाणेनान्यत्र प्रवेशादृष्टेः क्षणिकत्वस्थिरत्वविकल्पेन दत्तोत्तरत्वाच्च । अत एव न तृतीयः अर्थस्य तेन संबन्धाभावात् असंबद्धस्य चान्यत्र सञ्चारयितु-मशक्यत्वात् अन्यथा ऽतिप्रसङ्गादिति त्रिष्वपि च पक्षेषु परेष्टप्रत्यक्षा-नुमानयोरप्रवृत्तिरुद्घाटनीया । अथानवहितहृदयं गत्यन्तरं शङ्कते ।

* नैकाकारेण रक्तमिति पा० ।

स्वच्छ इति । यथाऽत्यासन्नमपि मुखं स्वयमगृह्यमाणं दर्पणसन्निधानेन तत्र समर्पितच्छायं तत्रत्यमेव गृह्यते तथाऽर्थाकारोऽपि स्वच्छबुद्धिप्रतिफलितश्छायात्मा गृह्यत इत्यर्थः । एतदपि दूषयति । न चेति । न हि नष्टस्य क्वचिच्छायापत्तिर्दृष्टा न च वर्तमानस्यापि वर्त्तिष्यमाणे, अन्यमपि दृष्टविरोधमाह । न चेति । रूपवत्येव हि पदार्थे रूपवतामेव प्रतिबिम्बसिद्धिः न च विज्ञानं रूपवत्, नाप्यर्थः स्पर्शगन्धादिग्रहणे रूपप्रसङ्गाभावात् नीलादौ रूपवत्त्वानभ्युपगमात् तत्कल्पनेऽपि प्रत्यक्षत्वानभ्युपगमेन प्रतिबिम्बप्रसङ्गाभावात्, अप्रत्यक्षस्याकाशस्य जलादिषु प्रतिबिम्बितत्वं दृश्यत इति चेन्न आकाशप्रत्यक्षत्वपक्षे तदभावात्, पक्षान्तरे तु यत्तन्मलिनताध्यासविशिष्टतया किञ्चिच्चाक्षुषं सर्वलोकसिद्धं तस्यैव जलादौ प्रतिबिम्बितत्वम् अतो नार्थस्य बुद्धौ कथञ्चिदपि बिम्बितत्वसिद्धिरिति । स्यादेतत् न मुख्यच्छायापत्तिं ब्रूमः किन्त्वध्यासमात्रम् आरोपितार्थाकारं विज्ञानमनुभूयत इति तद्दूत्तोत्तरम् अर्थस्य तदाकारस्य च ग्रहणाभावे कथं बुद्धौ तदध्यासः ग्रहणे च कथमर्थो न प्रत्यक्षः अर्थग्रहणाभावेऽपि तदाकारो वासनावशादन्यत्राध्यस्यत इति चेन्न अप्रत्यक्षमेव ह्यर्थं समर्थयमानस्य तद्वासनैव निर्मूला सा कथमध्यासं प्रसुवीत अर्थनिरपेक्षवासनाप्रवाहवैचित्रीसंभवे योगाचारयूथात् किन्निर्गतोऽसि । किञ्च यत्रानुमानादावर्थस्य न बुद्धिहेतुत्वं तत्र स्वाकारसमर्पणक्षमहेतुत्वायोगात् ग्राह्यत्वाभावः प्रसज्येत । अथ स्यात् यथा माषराशौ मषी यथा वा नीलोत्पलवने कादम्बस्तद्भेदाग्रहात्तदपृथग्भावेनाभिमन्यते व्यवह्रियते च एवन्तत्तदर्थसन्निहितविज्ञानं तथेति इदमपि दत्तोत्तरमेव गृह्यमाणे हि माषराश्यादौ मषीप्रभृतेस्तत्सारूप्ये तत्संसर्गे च सति तथा ऽभिमानव्यवहारौ स्याताम्, इह तु न तथा अर्थस्याप्रत्यक्षत्वात् ज्ञानस्य च तत्सारूप्यसंसर्गयोरयोगात् तत एव भेदा-

ग्रहस्याप्यसंभवादिति अत एव वैभाषिकमुखेनापि नैतद्वाच्यम् । नन्वस्ति तावत्कश्चिन्नीलादिराकारः दृष्टस्य दुरपलपत्वात् स त्वर्थे सन्नपि परमाणुगतसत्तावन्न गृह्यते, बुद्धिगतस्तु स्थूलगतसत्तावदुपलभ्यते अत एकस्याकारस्योभयोपरञ्जकत्वादर्थाकारो बुद्धौ गृह्यत इत्यत्राह । नैकेति । अयं खल्वाकारः प्रागुक्तैरर्थस्वरूपधर्मादिविकल्पैर्निरपास्तः । किञ्चानेकनिष्ठोऽयमेकाकारः सत्यः, असत्यो वा नाद्यः जात्यादिखण्डनाथाप्रहाणप्रसङ्गात् पूर्वापरवर्तिन एकत्वे स्थिरत्वादप्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः अवगमाधीनसत्ताकस्यासत्यस्य कथमगृह्यमाणतयाऽर्थेऽवस्थानं तद्ग्रहे च तत्कल्पनाधिष्ठानस्यार्थस्यापि प्रत्यक्षत्वमकामेनापि स्वीकार्यम् । अपि च नीलाद्याकारस्यार्थातिरिक्तस्य स्वीकारेऽपसिद्धान्तः, अनतिरिक्ते तु न बुद्धौ तत्संभवः संभवे च बुद्ध्यारूढस्यार्थस्य प्रत्यक्षत्वं सुदुस्त्यजमित्यभिप्रायेणाह । स चेति ॥ २७ ॥

इति ज्ञानेऽर्थाकारसमर्पणादिमतभङ्गः ।

अन्ये त्वाहुः बुद्धिरर्थश्च वस्तुतो निराकारौ तथाऽपि चूर्णहरिद्रायोगजरागन्यायेन सितरक्तादिराकारस्तदोत्पन्नो गृह्यत इति तदनुभाषते । संसर्गादिति ।

मू० संसर्गाद्बोध्यबुद्ध्योरभिदधति सिताद्याकृतेस्सिद्धिमन्ये सादेश्यात् तन्मतेऽसौ न तु भवति तथा कालजोऽतिप्रसक्तः । व्यंशे नैवाभिमुख्यं विषयविषयितात्राकृतेः प्रागसिद्धा क्वास्यास्संसृष्टनाशे जनिरिति कुसृतिः पूगताम्बूलनीतिः ॥ २८ ॥

टी० तत्र संसर्गव्यवस्थापकविकल्पभेदानभिसन्धाय देशैक्यात् संसर्गं तावन्निराकरोति । सादेश्यादिति । यथा चूर्णहरिद्रयो-

रत्यासन्नदेशाधिष्ठानतया मिथःसंयोगो निरन्तरत्वं वा न तथाऽत्र विप्रकृष्टबोद्ध्यग्रहणात् कालान्तरवर्तिनामपि कयाचिद् बुद्ध्या गृह्यमाणत्वात् तत्र संसर्गाभावादेव तज्जन्याकारायोगात् स्वाकारधीसिद्धेश्च वर्तमानधीसमानत्वात् न च त्वन्मते देशो नाम कश्चिदन्यः येन सादेश्यसंभवः । अथ मन्यसे यत्र कालासत्तिस्तत्रैव सांसर्गिक आकारः अन्यत्र तु वासनात एवेति तत्राह । तथेति । कालजो हि ग्राह्यग्रहणयोर्निरन्तरपूर्वापरत्वमात्रेण वा समानकालतया वा उभयत्राप्यतिप्रसक्तिरनिवार्या स्वभावनियमादनतिप्रसक्तिरिति चेत् तर्हि किमर्थंसंसर्गेण विज्ञानवादिनीत्या बुद्धेरेव स्वभावनियमोपपत्तेः । नन्वयस्कान्ताभिमुख्यादयस एव विकृतिः चन्द्रसूर्याभिमुख्यात्तत्कान्तयोरेव एवं कुतश्चिदाभिमुख्यविशेषात् क्वचिदाकारविशेषोत्पत्तिः स्यात् तत्राह । व्यंश इति । सांशयोरेव पदार्थयोराभिमुख्यसंगतिः इह तु द्वयोरपि निरंशत्वाभ्युपगमान्न तत्संभव इत्यर्थः भिन्नकालयोश्च तदसंभवः स्पष्टः । स्यादेत् समकालयोर्भिन्नकालयोश्च बोध्यबुद्ध्योर्विषयविषयिभावः सर्वाभिनन्द्यः, तत एव संसर्गादाकार उत्पद्यतेति तदपि दूषयति । विषयेति । किमत्र निराकारे वस्तुनि विषयीकृते पश्चादाकार उत्पद्यते साकारे वा, नाद्यः अर्थस्य प्रत्यक्षत्वानभ्युपगमात् आकारोत्पत्तिकाले बोध्यबुद्ध्योर्विनष्टतया निराधाराकारोत्पत्तिग्रहणयोः प्रसङ्गात्, आकारस्य च द्विष्ठैकनिष्ठत्वादिविकल्पदोःस्थ्यात् । न द्वितीयः विषयीकारादाकारसिद्धिः साकारस्य विषयीकार इति मिथस्संश्रयात् । दूषणान्तरमाह । क्वास्या इति । अस्याः—आकृतेः क्षणिकवस्तुद्वयसंसर्गजन्यायास्तदुभयनाशकाले तत्र वाऽन्यत्र वा स्थित्ययोगात् निराधारत्वे च अर्थादेराकार इति ग्रहणायोगाच्च संसर्गजाकारनीतिः प्रमाणाभावात् प्रमेयविरोधाच्च कुत्सित-

गतिरित्यर्थः । अयञ्चात्र भावः ज्ञानार्थसंसर्गादुत्पत्स्यमान आकारो न प्रत्यक्षज्ञानेन गृह्येत ज्ञानकाले ग्राह्याकाराभावात् आकारोत्पत्तिकाले ज्ञानस्य विनष्टत्वात् लोकदृष्ट्या चात्र निदर्शनेन संभावना स्थाप्यते लोकश्च स्पर्शवद्रूपवद्द्रव्यसंसर्गाद्रक्तिमाद्युत्पत्तिं पश्यति तत्र यद्यप्यचाक्षुषेऽर्थे क्वचिद्रूपस्पर्शविकल्पास्पदत्वं तथाऽपि न बुद्धिस्तथा अतस्तयोरुभयत्र एकत्र वा न संसर्गहेतुको नीलाद्याकार उत्पद्येत एकस्य च द्विष्ठत्वे स्वमतक्षोभः विषयमात्रनिष्ठत्वे तदाकारविषयप्रत्यक्षतापत्तिः ज्ञानमात्रनिष्ठत्वेऽर्थनैरपेक्ष्यप्रसङ्गश्चोक्त इति ॥ २८ ॥

इति संसर्गजाकारमतभङ्गः ।

अथ केश्चिद् बाह्यार्थवादिभिस्सौगतैरुक्तां निरधिष्ठानख्यातिमन्वाख्याति । भ्रान्ताविति ।

मू० भ्रान्तौ रूप्यादिरर्थो विलसति निरधिष्ठान इत्याहुरेके तन्नाधिष्ठानदृष्टेरनियतिविरहादन्यथातिप्रसङ्गात् । निष्ठ्यूतस्वाक्षिदोषप्रभृतिषु च भवेत् केशपुञ्जादिबुद्धिः किञ्चैषाप्यन्यथा धीर्यदनिदमिदमित्यत्र भातं ब्रवीषि ॥ २९ ॥

टी० नात्र पुरोवर्तिनि रजताध्यासः किन्तु संस्कारोपनीतं प्रमुषिततत्तदंशं रजतं दोषवशादिदमिति भाति अन्यथा कथन्तैमिरिककेशस्तवकटिट्टिभादिप्रत्ययः, न हि तत्र किञ्चिदधिष्ठानं भ्रान्तिदशायां बाधदशायां वा भाति, न चेयं स्मृतिरेव अननुभूतेदन्त्वग्रहणात् प्रागनुभूतमेवेदन्त्वं भातीत्ययुक्तं तद्भाने तत्कारप्रसङ्गात् । अन्यथा कथं भ्रान्ता सविहतिरिति तदेतत् प्रतीतिविरोधादिविवक्षया प्रतिषेधति । तन्नेति । अबाधितलोकप्रतीतिविरोधात् निरधिष्ठानत्वं

दुर्वचमित्यभिप्रायेणाह । अधिष्ठानदृष्टेरिति । पुरोवर्तिद्रव्यमङ्गुल्या निर्दिशन्निदं रजतमिति व्यपदिशति उपादत्ते च स्वयं तद्वाक्यश्रावी च तद्रजतत्वेन वदति यदि शुक्लभास्वरशुक्तिशकलमिदन्तया न प्रतीतं कथं रजतार्थी तदेवोपादत्ते कथञ्च नेदं रजतमिति बाधकोदये जहातीत्यभिप्रायेणाह । अनियतिविरहादिति । अन्यथा प्रतीतिप्रवृत्त्योरनियतिरेव स्यादित्याह । अन्यथेति । न हि निमीलिताक्षो रजतं स्मरन् कदाचिद्रजतमिदमिति भ्राम्यति, न च रजतस्मृतिकालदृष्टमङ्गुलीयकार्थी संगृह्णातीति भावः । तैमिरिकभ्रान्तिषु साधिष्ठानत्वं साधयति । निष्ठ्यूतेति । प्रभृतिशब्देन गन्धर्वनगरादिभ्रमेषु मेघादेरधिष्ठानस्य संग्रहः । एवञ्च वर्णयतामन्यथाख्यातिरनतिक्रमणीयेत्याह । किञ्चेति । इदमर्थस्य रजततया भानमसन्निहितस्य रजतपदार्थस्येदन्तया भानमिति को विशेषः, अस्मत्पक्षे तु प्रतीतिप्रवृत्तिबाधानामुपपत्तिरिति विशेषः ॥ २९ ॥

इति बाह्यार्थवादिसौगतोक्तनिरधिष्ठानख्यातिभङ्गः ।

अत्र केचिदेवमूचुः ख्यात्यन्तरवादिनां तावदन्ततोऽख्यातिपक्षेऽन्यथाख्यातिपक्षे वा विश्रमः, तत्र च ख्यात्यपन्हवदोषमसत्ख्यातिप्रसङ्गञ्च परिजिहीर्षमाणैरन्यासक्तदृष्टिन्यायेन निर्विषयैव ख्यातिरङ्गीकार्य्येति तदनुभाषते । ख्यातिमिति ।

**सू० ख्यातिं भ्रान्तिस्वरूपां जगदुरविषयां केऽपि तद्धी-
विरुद्धं ख्यातिः कस्यापि पुंसः क्वचिदपि विषये
सिद्धिरूपा हि सिद्धा । अत्रार्थासत्त्वतः स्यादि-
यमविषयता सर्वथा सत्त्वतो वा तादृक्त्वेऽप्यन्य-
थाख्यात्यसदधिगमयोरेव पर्य्याय एषः ॥ ३० ॥**

टी० तत्र प्रतीतिप्रवृत्तिबाधभ्रमत्वानामनुपपत्तिरित्यभिप्रायेणाह। तद्धीविरुद्धमिति। निर्विषयत्वे घटादिवत् ख्यातित्वं न स्यादिति प्रसङ्गमभिसन्धायाह। ख्यातिरिति। अयं भावः यद्यप्यात्मस्वरूपं ज्ञानमिति चप्यन्तसिद्धान्तः तथाऽपि तस्य स्वप्रकाशरूपतामात्रेण ज्ञानत्वं श्रुतिपरतन्त्रैरङ्गीक्रियते एवं चेचिणां धर्मभूतज्ञानस्य विषयप्रकाशरहितावस्थाऽपि न त्विह तथा वक्तुं शक्यं भ्रान्तिर्निर्विषयेत्यगमाभावात् प्रत्युत सविषयत्वमेव तस्यास्सर्वेषु शास्त्रेषु सुव्यक्तमुक्तम्। हिः-प्रसिद्धौ, तदिह सविषयत्वेऽवश्यं भाविनि तदविरोधाय भ्रान्तिविषयस्यार्थस्याध्यासाधिष्ठानेष्वविद्यमानतया सर्वत्राभावाद्वा भ्रान्तेर्निर्विषयत्वं वक्तव्यं तथा सत्यन्यथाख्यातिरलीकख्यातिर्वा स्यादिति न निर्विषयख्यातिसिद्धिरित्युत्तरार्द्धेनाह। अत्रेति। एषः-भ्रान्तिशब्दार्थो बोधः, स च निर्विषयोऽपि सविषयत्वेन भातश्चेदन्यथाख्यातिस्वीकारः, निर्विषयतया भाने तु प्रवृत्त्यादिहेतुत्वं न स्यादिति भावः ॥ ३० ॥

इति निर्विषयख्यातिभङ्गः।

प्रमाणाप्रमाणविभागप्रसङ्गात् ख्यातौ वादिभेदोक्तौ विकल्पाः प्रत्युक्ताः। अथ श्रुत्याद्यभिमतं बुद्धेश्चातुर्विध्यमाह। प्रत्यक्षादीति।

मू० प्रत्यक्षादित्रयञ्च स्मृतिरिति च मतिः श्रुत्यभीष्टा चतुर्द्धा प्रत्यक्षन्त्वत्र साक्षात्प्रतिपदनुमितिर्व्याप्यतो व्यापके धीः। शाब्दी वाचार्थबुद्धिः स्मृतिरपि कथिता संस्क्रियामात्रजा सा येषामिष्टाऽन्यथाधीः पृथगभिदधिरे तैरिहान्येऽपि भेदाः ॥ ३१ ॥

टी० श्रूयते हि (श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानश्चतुष्टयमिति) ऐतिह्यमिह शाब्दज्ञानं वैचित्र्यात् आह च भगवान्मनुः ।

प्रत्यक्षमनुमानञ्च शास्त्रं च विविधागमम् ।
त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सतेति ॥

तज्जन्यायाः स्मृतेस्तदनुविधानादधिकार्थासिद्धेश्च पृथगनुक्तिः यथोद्देशं पादद्वयेन लक्ष्यते अथोक्तेषु चतुर्षु प्रत्यक्षमिह साक्षात्प्रतिपत्तृबुद्धिः तस्यास्साक्षात्त्वं नाम लैङ्गिकत्वशाब्दत्वस्मृतित्वरहितज्ञानत्वं तेन मुक्तादीनां धर्मभूतज्ञानेषु धर्मिज्ञाने चाऽनुस्यूतिः वैशद्यमात्रं साक्षात्त्वमिति त्वव्याप्त्यमतिव्याप्तञ्च सुषुप्त्यादावविशदात्मस्वरूपभानस्य परोक्षज्ञानेष्वपि प्रकाशांशवैशद्यस्य च भावितत्वात् वैशद्यविशेषः साक्षात्त्वमिति तु दुर्विवेचनम् । ननु लैङ्गिकादिज्ञानानां स्वात्मनि साक्षात्त्वमस्ति वा न वा आद्ये लिङ्गादिजन्ये कथन्तदभावलक्षणं साक्षात्त्वं न च तत्र तज्जन्यत्वं नास्ति अजन्यत्वेनानादित्वप्रसङ्गात् न चैकस्य निरंशस्य वेद्यांशत आगन्तुकत्वम् अंशान्तरतश्चानादित्वमिति श्रद्धेयम् । न द्वितीयः प्रत्यक्षज्ञाने स्वात्मनि प्रत्यक्षत्वाभावप्रसङ्गात् न ह्यक्षजन्ये लिङ्गादिजन्ये वा ज्ञाने स्वात्मनि कश्चिद्विशेषो दृश्यत इति अत्र ब्रूमः । ये खल्वाहुः ।

सर्वविज्ञानहेतूत्था मितौ मातरि च प्रमा ।
साक्षात्कर्तृत्वसामान्यात् प्रत्यक्षत्वेन सम्मतेति ॥

तान् प्रत्ययं पर्य्यनुयोगश्शोभते । ये तु लैङ्गिकादिज्ञानेषु स्वात्मस्वविषयविभागानादरेण ज्ञातकरणसंस्कारमात्रयोरन्यतरजन्यज्ञानत्वेन परोक्षत्वं निर्द्धारयन्ति न तान् प्रत्येषा ।

अन्ये तु भ्रमसंवित्तौ सत्यासत्यार्थते यथा ।
प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वे तथैकत्राहुरंशतः ॥

अनिर्द्धारितसाक्षात्त्वैरत्र वक्तुं न शक्यते ।
बुद्धावेकत्र साक्षात्त्वं परोक्षत्वाविरोधतः ॥
परोक्षेतरबोधत्वं साक्षात्त्वमिति चेन्मतम् ।
स्वस्य स्वान्यत्ववैघट्यात् साक्षात्त्वाभाव इष्यताम् ॥
अनादिबुद्धिसाक्षात्त्वं कुतस्त्यमिति चेन्न तत् ।
कारणेनानपेक्षत्वात् प्रमाणं पुनरागमः ॥

श्रूयते हि कर्माध्यक्षस्सर्वभूताधिवासास्साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति स्मर्यते च नैव किञ्चित् परोक्षं ते इत्यादि, पश्यत्यचक्षुरित्यादिभिरपि सर्वदर्शित्वं सिद्धमिति । अनुमितिरिति लक्ष्यपदं व्याप्यतो व्यापके धीरिति लक्षणपदं व्याप्यतया प्रतिसन्धीयमानात्तद्व्यापकतया सामान्यतः प्रसिद्धस्यार्थस्य विशेषतो ऽवगतिरनुमितिरित्यर्थः शाब्दीत्यत्र धीरिति योज्यं वाचा वाक्येन अर्थधीः विशिष्टार्थधीः स्मृतिः लक्ष्यम् । ननु स्मृतिलक्षणे संस्कारमात्रजन्यत्वमसंभवि एकहेतुजन्यस्य कस्याप्यभावात् अत्र तु तथाऽभ्युपगमे संस्कारोद्बोधकादिभिरपि नैरपेक्ष्यप्रसङ्गात्, न चैवमस्त्विति युक्तमतिप्रसङ्गात् उत्पन्नस्थिरसंस्कारस्य च प्रत्ययान्तराव्यवहितस्मृतिसन्ततिप्रसङ्गात् सुषुप्त्याद्यभावप्रसङ्गाच्चेति मैवं न ह्यत्र साधारणकारणानां सहकारिणाञ्च व्यवच्छित्त्यै मात्रशब्दः किन्तु पृथग्बोधजननसमर्थतत्तदसाधारणकारणानपेक्षत्वार्थं मनसोऽपि ज्ञानोत्पत्तौ साधारणकारणत्वात् न दोष इति मात्र शब्दः प्रत्यभिज्ञाव्यवच्छेदार्थः । ननु सन्ति संशयादयोऽपि मतिभेदाः किं ते न विभज्यन्त इत्यत्राह । येषामिति । अयं भावः यथार्थं सर्वविज्ञानमिति पक्षेण धीचातुर्विध्यमुक्तम् अन्यथाख्यातिपक्षे तु संशयादिभेदाश्च धर्तव्याः तद्व्यवच्छेदाय प्रत्यक्षादिलक्षणे प्रमितिशब्दः प्रयोक्तव्य इति ।

इति प्रत्यक्षादिप्रमाणविभागलक्षणे ॥ ३१ ॥

प्रमाणज्येष्ठतया प्रथमोद्दिष्टलक्षितस्य प्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकसविकल्पकविभागमात्रं सर्वानुमतं सिद्धं कृत्वा निर्विकल्पकमविशिष्टविषयमिति परोक्तं निर्मूलयति । ईदृक्त्वेति ।

मू० ईदृक्त्वात्यन्तशून्ये न हि मिषति मतिर्नापि युक्तिस्तथात्वे सामग्रीभेदवेद्ये पृथगवगतिरस्त्वत्र नैषाऽन्यथात्वात् । धीत्वादेर्वा विशिष्टं प्रथयति जनिता बुद्धिराद्याक्षयोगैस्तस्मात् संस्कारशून्येन्द्रियजनितमतिर्न्निर्विकल्पेति वाच्या ॥ ३२ ॥

टी० अयं भावः अप्रत्यक्षा बुद्धिरिति वादं परिहरिष्यामः प्रत्यक्षत्वपक्षे तु नीलपीतादिवत्तत्स्वरूपमपि यथोल्लेखं निर्द्धार्य्यं तत्र न तावत्प्रथमाक्षसन्निपातसमनन्तरमविशिष्टविषया मे बुद्धिर्जातेति पामरः पण्डितो वा सावधानो ऽनवहितोवा कश्चिद्विजानन् व्याहरन् वा दृश्यते, न च निर्विकल्पकान्तरेण तद्ग्रहणं परैरभ्युपगम्यते एवं सविकल्पकेनापि, तद्धि निर्विकल्पकविषयं विशिष्टं गृह्णाति न तु निर्विकल्पकम् । यत्तु पठ्यते ।

अस्ति ह्यालोचनज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।
बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥ इति ॥

तदपि डिम्भविप्रलम्भनं निदर्शनेऽपि विशिष्टविषयमेव बालमूकपश्वादीनां जातिगुणादिविशिष्टवस्तुग्रहणाभावे तत्तन्नियतप्रवृत्त्यादिभङ्गप्रसङ्गात् शुद्धवस्तुजत्वञ्च वस्तुजत्वमात्रं वा असहितवस्तुजत्वं वा अनारोपितवस्तुजत्वं वा निर्विशेषवस्तुजत्वं वा, नाद्यः सविकल्पकसाधारण्यात्, न द्वितीयः अनेकव्यक्तिविषयैकनिर्विकल्पकसंभवात्

जातिगुणादीनाञ्च धर्मिणा सह मिथस्संबन्धरहितस्य ग्रहणस्य कैश्चिन्निर्वाहात्, न तृतीयः सविकल्पकसाधारण्यादेव न चारोपितवस्तुजत्वं सविकल्पकस्य कैश्चिदुपन्यस्तं यतस्तद्व्यवच्छेदार्थं शुद्धवस्तुजत्वोक्तिश्शोभेत, न चतुर्थः अपसिद्धान्तापातात् न हि निर्विकल्पकगृहीतं वस्तु निर्विशेषमिति वस्सिद्धान्तः तदात्मकजात्यादिविशेषाभ्युपगमात् अन्तर्हितसुगतमतानभ्युपगमाच्च धर्माजन्यत्वे सति धर्मिजन्यत्वं विवक्षितमिति चेन्न धर्मधर्मितादात्म्यवादिनां भवतान्तथोक्तेः पांसुविक्षेपप्रायत्वादित्यास्तामेतत्, माभूदुपलम्भतस्तादृशधीसिद्धिर्युक्तितस्तु स्यादित्यत्राह । नापीति । न ह्यादावविशिष्टग्रहणे काचिद्युक्तिः तदभावे वा काचिदयुक्तिरिति भावः । नन्वस्ति युक्तिस्सर्वत्र हि विशिष्टप्रत्ययस्य विशेषणविशेष्यधीपूर्वकत्वं दृष्टम् अतः प्रथमसविकल्पकमपि तथा अन्यत्र विशिष्टप्रत्ययस्य विशिष्टप्रत्ययपूर्वकत्वनियमात् अनवस्थाप्रसङ्गः, अतोऽवसीयते प्रथमाक्षसन्निपातात् प्रत्येकधीरिति । तत्राह । सामग्रीति । अयं भावः यत्र विशिष्टप्रत्ययस्य पृथग्विशेषणविशेष्यग्रहणपूर्वकत्वं तत्र भिन्नसामग्रीवेद्यत्वनिबन्धनस्तथाभावः सुरभिचन्दनत्वयोरन्योन्यनिरपेक्षभिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वात् तदपेक्षस्तु पश्चात् कुतश्चित् सुरभि चन्दनमिति विशिष्टप्रत्ययः स तु चाक्षुषो मानस आनुमानिको वेत्यवसरे चिन्त्यम् । नन्वेकेन्द्रियवेद्येष्वपि दण्डदेवदत्तादिषु कदाचिद्विशिष्टप्रत्ययस्य पृथक्प्रत्ययपूर्वकत्वं दृष्टं सत्यं तत्रापि सामग्रीप्रवाहवशात् प्रथमं प्रत्येकग्रहणसामग्रीप्रवृत्तिः अनन्तरं विशिष्टग्रहणमपि न पृथग्ग्रहणकारणकं यत्र तु विशेषणविशेष्यतत्संबन्धानां युगपद्योग्यैकेन्द्रियसंबद्धानां विशिष्टप्रत्ययः तत्र न पृथग्ग्रहणपूर्वकत्वमस्तीति दृष्टम् अत एव तत्राप्यनुमीयत इति चेन्न भिन्नसामग्रीवेद्यत्वोपाधेरनिस्तारात् विशिष्टप्रत्ययत्वञ्चानादिविशिष्टप्रत्यये व्यभि-

चरितं न चाविशिष्टविषयमेवेश्वरज्ञानं तेन कर्तृत्वानिर्वाहात् आदिमत्त्वे सतीति विशेष्यमिति चेत् तत्कस्य हेतोरनादेरनपेक्षत्वादिति चेन्न आदिमतोऽप्येकसामग्रीवेद्यविषयस्य विशिष्टोल्लेखे पृथग्ग्रहणैरपेक्ष्यात् तदिदमभिप्रेत्याह । अत्र नैषेति । एकसामग्रीवेद्यविषये विशिष्टप्रत्यये कारणभूता पृथगवगतिर्नास्तीत्यर्थः । तत्र भिन्नसामग्रीवेद्यविषयत्वासंभवं हेतुमाह । अन्यथात्वादिति । प्रतिप्रयोगमप्याह । धीत्वादेरिति । आदिशब्देन धीशब्दवाच्यत्वधीलक्षणयोगित्वयोर्ग्रहणं प्रथमाक्षसन्निपातजनिता बुद्धिर्विशिष्टविषया धीत्वात् संप्रतिपन्नवदिति, आत्मस्वरूपप्रत्ययश्चाहन्त्वादिविशिष्टप्रकाशात्मेत्यङ्गीचक्रुः किन्तर्हि निर्विकल्पकस्योदाहरणमिति चेत् प्रथमाक्षसंप्रयोगजमेव कथन्तस्य निर्विकल्पकशब्दवाच्यत्वं विवक्षितविकल्पाभावमात्रात् अल्पधने दरिद्रव्यवहारवत् । ननु तत्तद्विकल्पाभावतारतम्याद्व्यवहारानियतिः स्यात् न च व्यवस्थापकं लक्षणं दृश्यते तत्राह । तस्मादिति । अविशिष्टविषयं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकमिति परोक्तासंभवादित्यर्थः संस्कारनिरपेक्षेन्द्रियजन्या मतिर्निर्विकल्पिकेति लक्षणसिद्धेर्नोक्तदोष इति भावः । एतेन प्रत्यभिज्ञायां सविकल्पकत्वमेवेति अर्थादुक्तं भवति । ननु भाष्ये कथन्निर्विकल्पकमेकजातीयेषु प्रथमपिण्डग्रहणं द्वितीयादिपिण्डग्रहणं सविकल्पकमिति विभज्यते इत्थं लक्षणोन्नयनार्थमुदाहरणप्रदर्शनपरत्वादिति । नन्विह विशिष्टविषयत्वसाधनम् अविशिष्टविषयव्यवच्छेदाय तस्याश्च सिद्ध्यसिद्ध्योस्तद्व्यवच्छेदो दुश्शकः मैवं सर्वत्र सिद्धौ व्यवच्छेदावश्यंभावाभावात् प्रसिद्धः खलु केवलान्वयी तादृशश्च साध्यं तादृशहेतुसाध्यानभ्युपगन्तॄणामपि तत्स्वरूपं सिद्धं न च तद्विधिर्नास्ति सति च तस्मिन्नान्यव्यवच्छित्तिरसंभवात् अत्र तु विशिष्टविषयत्वं सवि-

कल्पकादौ दृष्टं तदभावो घटादौ तन्निषेधे च न सिद्ध्यसिद्धिविरोध इति । एतेन निर्विकल्पकमप्रमाणम् अनवधारणात्मकत्वादिति लोकायतोक्तमपि लूनमूलं हेत्वसिद्धेरिति ॥ ३२ ॥

इत्यविशिष्टविषयनिर्विकल्पकभङ्गः ।

सौगतास्तु निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षम् । अर्थजत्वादर्थविषयत्वाच्च विकल्पस्तूभयरहितः अतो न प्रत्यक्षमिति तान् प्रत्याह । लिङ्गादीति ।

मू० लिङ्गाद्यव्यापृताक्षान्वयवति विषये ऽक्षार्थजन्यो विकल्पस्संस्कारस्त्विन्द्रियाणामिह सह कुरुतां तावता न स्मृतित्वम् । न स्यात्तस्यान्यथात्वं बहुविहतिहतैः कल्पनात्वादिलिङ्गैः स्याद्वा नैकान्त्यमेषामनियतिमविसंवादिबाधश्च सूते ॥ ३३ ॥

टी० अयमर्थः लिङ्गशब्दबोधनानुपक्षीणेन्द्रियसंप्रयोगानन्तरं यो विशिष्टप्रत्ययो जायते स इन्द्रियार्थसंप्रयोगजन्यः निर्विकल्पकवत्तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् परैरपि प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां कारणत्वव्यवस्थापनात् अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् अत्र च पराभीष्टकारणचतुष्केऽधिपत्यालम्बनयोरन्यथासिद्धत्वात्तदिह निर्विकल्पकवदर्थजत्वमर्थविषयत्वं दुस्त्यजम् । ननु निर्विकल्पकस्य विकल्पहेतुत्वं किं साक्षात् उत संस्कारद्वारा नाद्यः नायनरश्मिप्रवाहे प्रथमचक्षुस्संयोगस्याशुतरविनाशित्वेन सविकल्पकपूर्वक्षणेऽनवस्थानात् संप्रयोगान्तरकाले च क्षणिकस्य निर्विकल्पस्यापक्रान्तेः संप्रयोगनिरपेक्षनिर्विकल्पकजन्यत्वे विकल्पस्यानिन्द्रियजन्यत्वापातात् तत एवार्थजत्वस्या-

प्रसिद्धेः, अप्राप्यकारित्वस्य भवद्भिरनङ्गीकाराच्च । नापि द्वितीयः संस्कारजन्यत्वे विकल्पस्य स्मृतित्वप्रसङ्गादिति तत्राह । संस्कार-स्त्विति । इह—सविकल्पके अयं भावः न वयं ज्ञानेऽपि त्वदिष्टं क्षणिकत्वमिच्छामः येन संप्रयोगान्तरकाले अनवस्थाननियमः, तथा-त्वेऽपि संस्कारजन्यत्वमात्रेण न स्मृतित्वापत्तिः प्रत्यभिज्ञान्यायेन सहकारिमात्रत्वात् संस्कारस्य, अन्यथा प्रत्यभिज्ञाऽपि स्मृतिरेव स्यात् अस्त्विति चेन्न अननुभूतविशिष्टग्रहणात्, अन्यथा इन्द्रियसंप्रयोगस्य तत्राकारणत्वप्रसङ्गात् भवत्वत्र कारणत्वसहकारित्वयोर्विपर्य्यास इति चेत् कुतोऽयं निर्णयः स इत्युद्देशप्राधान्यादिति चेत् नायं स इति विपरीतप्रत्यभिज्ञायां तदभावात् । त्वत्पक्षेऽपि कुतस्त्यः प्रधानाप्रधा-नविभाग इति चेत् अस्तु यतः कुतश्चिन्माभूद्वा तथाऽपि संस्कारमा-त्रजत्वाभावात् प्रत्यभिज्ञायास्सविकल्पकस्य च स्मृतित्वं दुरुपपादम् । ननु अविसंवादिविज्ञानं प्रमाणम् अविसंवादश्च बाधविरहः स च नास्ति विकल्पस्य स्वारसिकबाधाभावेऽपि नभःस्थलमलिनतादि-ष्विव यौक्तिकबाधात् यो विकल्पस्स विभ्रमो यथा विगीतस्तथा च जात्यादिविकल्प इति न चात्र प्रत्यक्षविरोधादनुमानमेव दुर्बलमिति वाच्यं ज्वालैक्यादिषु प्रसङ्गादिति एतद्दूषयति । न स्यादिति । कल्प-नात्वं विशिष्टग्राहित्वम् आदिशब्देन निर्विकल्पकेतरत्वं संस्कार-जन्यत्वमित्यादि गृह्यते बहुविहतिहतेरिति हेतुगर्भं, सन्ति ह्यत्र बह्व्यो विहतयः तथा हि कल्पनात्वादिहेतुप्रयोगे तत्तत्पक्षदृष्टा-न्तादिविकल्पा पक्षीकृता न वा, न पूर्वः, स्वयमेवाश्रयाद्यसिद्ध्यापा-दनात्, न द्वितीयः पक्षव्यतिरिक्तस्यात्र सपक्षत्वासंभवे विपक्षत्वपरि-शेषात् तथा च, तत्र कल्पनात्वादिहेतुवृत्तेरनैकान्त्यमपरिहार्य्यं तदिदमाह । स्याद्वाऽनैकान्त्यमेषामिति । एवं स्वाभिमतक्षणिकत्वा-

द्यनुमानसाध्यादिविकल्पपक्षीकारबहिष्कारयोरुक्तदूषणमनुसन्धेयम् । यत्पुनराहुः ।

विकल्पोऽवस्तुनिर्भासादसंवादादुपप्लवः । इति,
तस्यां यद्रूपमाभाति बाह्यमेकमिहान्यतः ॥
व्यावृत्तमिव निस्तत्त्वं परीक्षाऽनङ्गभावतः । इति ।

तदप्यसिद्धहेतुकं प्रलोभनमात्रं विकल्पविषयावस्तुत्वे समीचीनयुक्त्यभावात् कूटयुक्तिभिस्तद्बाधे योगाचारमाध्यमिकतर्कैस्त्वदिष्टनिर्विकल्पकविषयनीलादिस्वलक्षणानामपि निरस्ततापत्तेः तदिदमभिप्रेत्याह । अनियतमिति । नन्वर्थक्रियास्थितिमविसंवादं ब्रूमः न च विकल्पविषयाणां जात्यादीनां काचिदर्थक्रियाऽस्ति स्वलक्षणसापेक्षत्वे तस्यैव हेतुत्वोपपत्तेः तन्निरपेक्षत्वे तेषां पृथगेव कदाचित् कस्याश्चिदर्थक्रियायास्साधकत्वप्रसङ्गात्, अतः कल्पनात्वादिहेतुभिरविसंवादबाधः क्रियत इत्यचोद्यानुयोगः, मैवं तत्तत्कार्यापेक्षया नियतपूर्वभावित्वेन प्रत्यक्षानुपलम्भनिश्चितस्वभावानां जात्यादीनां तदर्थक्रियाहेतुत्वस्य दुरपह्नवत्वात् । एतेन समर्थप्रवृत्तिहेतुत्वमविसंवाद इति स्थापनेऽपि विकल्पप्रामाण्यस्य न काचित् क्षतिः, विकल्पद्वारैव हि निर्विकल्पकस्य प्रवृत्तिहेतुत्वं मन्यसे तदविसंवादाच्च वस्तद्‍विसंवादवाचोयुक्तिः । अथ मणिप्रभाविषयमणिविकल्पन्यायेन विकल्पस्य परम्परया निर्विकल्पकविषयार्थप्रतिबन्धात् विवेकाग्रहप्रसूतोऽयं तस्मिन्नविसंवादारोपः, नतु वस्तुतस्तस्य प्रामाण्यमिति तर्ह्यनुमानस्यापि तथैव प्रसक्तिः तदेव वस्तुतस्सौगतरहस्यमिति चेत् प्रलीनं तर्ह्यत्र प्रयुक्तैरनुमानैः उपयोगविशेषादनुमानस्य पृथग् ग्रहणमिति चेत् तद्व्यस्तया विकल्पस्यापि तदस्तु न वा द्वयोरपीति निपुणमवसीयतामिति ।

इति सविकल्पकबाधपरिहारः ॥ २३ ॥

स्तुतिव्यपदेशमङ्गेन विप्रतिषिद्धं व्रतवत् ॥ ४३ ॥

तेन च संस्तवादित्यस्योत्तरमाह । स्तुतीति । अङ्गेन समुदायैकदेशस्तुत्या अङ्गिनि समुदाये स्तुतिव्यपदेशस्तमप्रतिषिद्धं वदन्ति व्रतवत् । महाव्रतवत् । गवामयने चरमं महाव्रतसंज्ञं तस्य यन्ति वा एते मिथुनाद्ये संवत्सरमुपयन्त्यन्तर्वेदि मिथुनौ सम्भवतस्तेनैव मिथुनान्न यन्ति इति । अस्यार्थः । संवत्सरसाध्ये चिरकालब्रह्मचर्येण मिथुनाद्वियुक्ताः अन्तर्वेदि मिथुनीभावेन गतं मिथुनीभावं प्राप्नुवन्तीति महाव्रतस्तुत्या संवत्सरसाध्यसत्रस्तुतिस्तथा दशमाहःशेषमानसस्तुत्या द्वादशाहस्तुतिरिति भावः ॥ ४३ ॥

वचनादतदन्तत्वम् ॥ ४४ ॥

अहरन्ताच्च परेण चोदनेत्यस्योत्तरमाह । वचनादिति । पत्नीः संयाज्य मानसाय प्रसर्पन्तीति वचनादतदन्तत्वम् । पत्नीसंयाजान्तत्वाभावो दशमस्याह्नः । संस्थावचनं तद्विन्नाहःस्विति भावः ॥ ४४ ॥

सत्रस्य बहुकर्तृकत्वम् । अधि० १४ ।

सत्रमेकः प्रकृतिवत् ॥ ४५ ॥

सत्रे कर्त्रेको बहवो वेति संशये पूर्वपक्षमाह । सत्रमिति । स्पष्टम् ॥ ४५ ॥

बहुवचनात्तु बहूनां स्यात् ॥ ४६ ॥

सिद्धान्तमाह । बहुवचनेति । ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्निति बहुवचनात् । शेषं स्पष्टम् ॥ ४६ ॥

अपदेशः स्यादिति चेत् ॥ ४७ ॥

ननु यदि धनलाभः तदा बहवो ब्राह्मणा यजेरन्नित्यत्र पृथक्कर्तृके ऽपि बहुवचनं तद्वद्बहुवचनमुपपन्नमिति शङ्कते । अपदेश इति । अपदेशः केवलं क्रियासंबन्धमभिलक्ष्य बहुवचनप्रयोगः स्यात् ॥ ४७ ॥

नैकव्यपदेशात् ॥ ४८ ॥

दूषयति । नेति । एकव्यपदेशादिति । द्वादशाहो द्विविधः । सत्ररूपः अहीनरूपश्च । इत्थं च एष ह वै कुणपमतिः यः सत्रे प्रतिगृह्णा-

तीत्यनेन सत्रे प्रतिग्रहं निन्दन् इतरद्वादशाहएक एव यजेतेति वचनेनैककर्तृव्यपदेशात् सत्रे बहव इति सिद्धम् ॥ ४८ ॥

सन्निवापं च दर्शयति ॥ ४९ ॥

साधकान्तरमाह । सन्निवापमिति । सावित्राणि होष्यन्तः सन्निवपेरन्निति बहुयजमाना ये अग्नयः तेषामेकत्र मेलनं दर्शयति । अतो बहुकर्तृकम् ॥ ४९ ॥

बहूनामिति चैकस्मिन्विशेषवचने व्यर्थम् ॥ ५० ॥

बहूनामिति । यो वै बहूनां यजमानानां गृहपतिः स सत्रस्य प्रत्येता स हि भूयिष्ठां समृद्धिमाप्नोतीति एकस्मिन् गृहपतौ बहुभिर्यजमानैः सह प्रवृत्ते फलविशेषं दर्शयति । यद्येक एव कर्ता तदेदं व्यर्थम् ॥ ५० ॥

सत्रे यजमानानामेव ऋत्विक्त्वम् । अधि॰ १५ ।

अन्ये स्युर्ऋत्विजः प्रकृतिवत् ॥ ५१ ॥

एवं सिद्धेषु बहुकर्तृषु ऋत्विग्विचारे पूर्वपक्षमाह । अन्यइति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ५१ ॥

अपि वा यजमानाः स्युर्ऋत्विजामभिधानसंयोगात्तेषां स्याद्यजमानत्वम् ॥ ५२ ॥

सिद्धान्तमाह । अपि वेति । यजमाना एव ऋत्विजः । ऋत्विजां यानि अभिधानानि नामानि तत्संयोगात् । यजमानसंस्कारवत्स्विति शेषः । अयं भावः । अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयतीति वाक्येन ब्रह्माणमिति ऋत्विजो नाम गृहीत्वा तत्रैव दीक्षारूपं यजमानसंस्कारं विधत्ते । अतः तेषाम् ऋत्विजां यजमानत्वं स्यात् ॥ ५२ ॥

कर्तृसंस्कारो वचनादाधातृवदिति चेत् ॥ ५३ ॥

ऋत्विजां नाम गृहीत्वा दीक्षाविधानमृत्विक्संस्कार इति शङ्कते । कर्त्रिति । आधातृवदिति । यथा ऽऽधाने श्वो ऽग्नीनाधास्यन्स्यात्स एतां

रात्रिं व्रतं चरेदिति न मांसमश्नीयान्न स्त्रियमुपेयादिति यजमान-संस्कार ऋत्विक्संस्कारत्वेन विहितस्तथा ॥ ५३ ॥

स्याद्विशये तन्न्यायत्वात्प्रकृतिवत् ॥ ५४ ॥

दूषयति । स्यादिति । विशये संशये अन्ये वेति तन्न्यायत्वात् । अपि वा यजमानाः स्युरितिन्यायवत्त्वात् । प्रकृतिवत् । प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे दीक्षाकार्यं यजमानसंस्कारस्तथा ऽत्रापीति । स्यादित्यनेनाधानवदित्यस्य वैषम्यं दर्शितम् । तथा हि द्वादशाहे दीक्षा प्रकृतितः प्राप्ता । तस्य प्रकृतौ यत्कार्यं तदेव विकृतौ भवितुमर्हति । आधाने वचनेनापूर्वविधानात् कर्तृसंस्कार इति कल्पयितुं शक्यमिति ॥ ५४ ॥

स्वाम्याख्याः स्युर्गृहपतिवदिति चेत् ॥ ५५ ॥

पुनः शङ्कते । स्वाम्येति । यथा गृहपतिशब्दः योगशक्त्या यजमानपरः । एवं ब्रह्मादिशब्दा अपि कथं चिद्योगेन स्वाम्याख्याः स्युः ॥ ५५ ॥

न प्रसिद्धग्रहणत्वादसंयुक्तस्य तद्धर्मेण ॥ ५६ ॥

आशङ्कामुद्धरति । नेति । क्रियाविशेषवत्स्विति शेषः । तत्र प्रसिद्धं रूढ्यात्मकं ग्रहणं शक्तिः येषां तानि अध्वर्य्वादिपदानि तत्त्वात् । तद्धर्मेण क्रियाविशेषेणासंयुक्तस्य असंबद्धस्य यजमानस्य तत्पदवाच्यत्वं नेति योज्यम् । अयं भावः । ब्रह्मादिपदशक्यतावच्छेदकाः क्रियाविशेषास्तद्रहितो न तेन पदेन बोधयितुं शक्यते । केवलयोगेन बोधस्तु न सम्भवति । रूढेर्योगापहारित्वादिति ॥ ५६ ॥

बहूनामिति तुल्येषु विशेषवचनं नोपपद्यते ॥ ५७ ॥

साधकान्तरमाह । बहूनामिति । बहूनां यजमानानां गृहपतिः सत्रस्य प्रत्येतेति श्रूयते । तत्र तुल्येषु केवलयजमानेषु ऋत्विक्कर्मरहितेषु सर्वेषु पृथग्गृहपतिरिति वचनं नोपपद्यते । मन्मते षोडशर्त्विग्यजमानोभये कर्तारः केवलयजमानक्रियाकर्ता स गृहपतिरिति वचनमुपपन्नम् ॥ ५७ ॥

दीक्षितादीक्षितव्यपदेशश्च नोपपद्यते ऽर्थयो-
र्नित्यभावित्वात् ॥ ५८ ॥

गमकान्तरमाह । दीक्षितेति । दीक्षिताः सत्रैर्यजन्ते अदीक्षिता अहीनेनेति । अत्र पूर्वपक्षिमते दीक्षितादीक्षितव्यपदेशो निर्देशो ऽनुपपन्नः । अर्थयोर्दीक्षितत्वं यजमाने ऽदीक्षितत्वमृत्विक्षु उभयं नित्यमस्ति । अतस्तेन निर्देशो व्यर्थः । सिद्धान्ते सत्रे यागकर्तृषु दीक्षितत्वमसिद्धम् । अतस्तेन रूपेण निर्देश उपपन्नः ॥ ५८ ॥

अदक्षिणत्वाच्च ॥ ५९ ॥

अदक्षिणेति । स्पष्टम् ॥ ५९ ॥

सत्राहीनयोर्विवेकः । अधि० १६ ।

द्वादशाहस्य सत्रत्वमासनोपेयिचोदनेन यजमानबहुत्वेन च सत्रशब्दाभिसंयोगात् ॥ ६० ॥

द्वादशाहवृत्ति सत्रत्वमहीनत्वं च । तयोः परिज्ञानाय लक्षणम् । प्रथमं सत्रस्याह । द्वादशेति । आसनोपेयिचोदनेन, आसीरन् उपेयुरितिशब्द-घटितविधिवाक्यविहितत्वेन यजमानबहुत्वेन च द्वादशाहसंबन्धि सत्रत्वं ज्ञेयम् । गावो वा एतत्सत्रमासत सप्तदशावराः सत्रमासीरन्निति वाक्ये आसनघटितेषु बहुयजमानबोधकेषु च सत्रशब्दस्य दृष्टत्वात् ॥ ६० ॥

यजतिचोदनादहीनत्वं स्वामिनां चास्थित-
परिमाणत्वात् ॥ ६१ ॥

अहीनलक्षणमाह । यजेति । स्पष्टम् ॥ ६१ ॥

पौण्डरीके सकृदेव दक्षिणादानम् । अधि० १७ ।

अहीने दक्षिणाशास्त्रं गुणत्वात्प्रत्यहं कर्मभे-
दात् स्यात् ॥ ६२ ॥

अहीनः पौण्डरीक एकादशरात्रः । तत्र अयुतं पौण्डरीके दद्यादिति । इयं दक्षिणा प्रत्यहं सकृद्वेति संशये पूर्वपक्षमाह । अहीन-

इति । अहीने दक्षिणाशास्त्रं प्रत्यहं प्रवर्तते । तस्या गुणत्वात् । अहरङ्गत्वात् । प्रत्यहं कर्मभेदात् ॥ ६२ ॥

सर्वस्य वैककर्म्यात् ॥ ६३ ॥

सिद्धान्तमाह । सर्वस्येति । सर्वस्य अह्नां समूहस्यैकैव दक्षिणा कर्मैक्यात् । एकादशानामभ्यासरूपत्वादिति भावः ॥ ६३ ॥

पृषदाज्यवद्वा ऽह्नां गुणशास्त्रं स्यात् ॥ ६४ ॥

पूर्वपक्षं द्रढयति । पृषदाज्यवद्वा ऽह्नामिति । अह्नां गुणशास्त्रमिदमतः प्रत्यहं पृषदाज्यवत् । यथा पृषत्त्वरूपो गुणः प्रत्यनूयाजमावर्तते तथेति ॥ ६४ ॥

ज्यौतिष्टोम्यस्तु दक्षिणाः सर्वासामेककर्मत्वात्प्रकृतिवत्तस्मात्तासां विकारः स्यात् ॥ ६५ ॥

दूषयति । ज्योतिष्टोम्येति । सर्वक्रतौ दक्षिणा ज्योतिष्टोमसंबन्धिन्यः । एवं प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे सर्वदक्षिणानां विशिष्टक्रतुसंपत्तये ऋत्विगानतिरूपैककर्मत्वं दृष्टं तथा ऽत्रापि सर्वदक्षिणानां तादृशैकफलत्वात् तासां स्वकार्येण सह प्राप्तप्राकृतदक्षिणानां विकारमात्रं स्यात् । न त्वहरङ्गत्वेन दक्षिणाविधिः । यत आवृत्तिः स्यादिति भावः ॥ ६५ ॥

द्वादशाहे तु वचनात्प्रत्यहं दक्षिणाभेदस्तत्प्रकृतित्वात्परेषु तासां विकारः स्यात् ॥ ६६ ॥

पौण्डरीकस्य द्वादशाहप्रकृतिकतया द्वादशाहे अन्वहं द्वादशशतं ददातीति विहितत्वेनात्रापि अन्वहं प्राप्तदक्षिणांशमयुतादिविकारमात्रमिति पूर्वपक्षमुत्थापयति । द्वादशेति । परेषु पौण्डरीकादिषु तासामहःसंबन्धिदक्षिणानाम् । शेषसूत्रं व्याख्यातप्रायम् ॥ ६६ ॥

परिक्रयाविभागाद्वा समस्तस्य विकारः स्यात् ॥ ६७ ॥

सिद्धान्तं साधयति । परीति । परिक्रयाविभागात् । ऋत्विक्परिक्रयैक्यात् समस्तस्य निखिलक्रतुदक्षिणाद्रव्यस्य विकारः स्यात् ॥ ६७ ॥

भेदस्तु गुणसंयोगात् ॥ ६८ ॥

ननु द्वादशाहे दिवसभेदेन दक्षिणाभेदो दृष्टः तद्विकृतिभूते ऽत्र कथमैक्यमित्याशङ्क्य तत्रापि दक्षिणाभेदो गुणसंयोगाच्च वास्तवो भेद इति समाधत्ते । भेदेति । द्वादशाहे दक्षिणाभेदः गुणसंबन्धात् । दिवससंबन्धात् । तत्रापि परिक्रयस्यैकत्वादिति भावः ॥ ६८ ॥

पौण्डरीके सर्वासां दक्षिणानां विभज्य नयनम् । अधि० १८ ।

प्रत्यहं सर्वसंस्कारः प्रकृतिवत्सर्वासां सर्वशेषत्वात् ॥ ६९ ॥

ज्योतिष्टोमे माध्यन्दिने सवने दक्षिणा नीयन्तइति वचनेन दक्षिणाया नयनरूपः संस्कारो विहितः । अयं पौण्डरीके अतिदेशेन प्राप्तः संस्कारः प्रत्यहं निखिलायाः कार्य उत विभज्येति संशये पूर्वपक्षमाह । प्रत्यहमिति । सर्वसंस्कारः सर्वदक्षिणासंस्कारः सर्वासां दक्षिणानां सर्वशेषत्वात् । सकलमाध्यन्दिनसवनशेषत्वात् ॥ ६९ ॥

एकार्थत्वान्नेति चेत् ॥ ७० ॥

तटस्थः शङ्कते । एकेति । न प्रत्यहं निखिलदक्षिणासंस्कारः दक्षिणाया एकार्थत्वात् । ऋत्विगानतिरूपैककार्यत्वात् । किं तर्हि इच्छया एकमाध्यन्दिने निखिलदक्षिणानयनमिति फलितम् ॥ ७० ॥

उत्पत्तौ कालभेदात् ॥ ७१ ॥

इमं पक्षं दूषयति । उत्पत्ताविति । उत्पत्तौ स्वप्रकृतौ द्वादशाहे कालभेदात्संस्कारस्य भेदस्य दृष्टत्वादिति पूरणीयम् ॥ ७१ ॥

विभज्य तु संस्कारो वचनाद् द्वादशाहवत् ॥ ७२ ॥

सिद्धान्तमाह । विभज्येति । विहितदक्षिणा एकादशधा विभज्य प्रत्यहं संस्कारः । यथा द्वादशाहे ऋत्विगानतिफला विशिष्टदक्षिणा

चतुश्चत्वारिंशत्सहितत्रयोदशात्मिका पूर्वदर्शितवचनादन्वहं विभज्य दीयते तथा ॥ ७२ ॥

मनोतार्चश्च इत्यनेन यावदर्थमृचामुपादानम् । अधि० १६ ।

लिङ्गेन द्रव्यनिर्देशे सर्वत्र प्रत्ययः स्याल्लिङ्गस्य सर्वगामित्वात् ॥ ७३ ॥

क्वचित्कर्मविशेषे मनोतार्चः सामिधेन्यो भवन्तीति । मानव्यो यावत्यः ग्राह्या उत परिमिता इति संशये पूर्वपक्षमाह । लिङ्गेनेति । लिङ्गेन द्रव्यस्य शब्दस्य निर्देशे क्रियमाणे सर्वत्र तल्लिङ्गलक्ष्यसर्वविषयः प्रत्ययः ज्ञानं स्यात् । लिङ्गस्य सर्वगामित्वात् । सर्ववृत्तित्वात् । आग्नेयवत् । आग्नेयेन संवत्सरमिष्टका उपदधातीत्यत्र यथा यावदाग्नेयसूक्तानि गृह्यन्ते तथा ॥ ७३ ॥

यावदर्थं वा ऽर्थे शेषत्वादतो ऽर्थेन परिमाणं स्यात्तस्मिंश्च लिङ्गसामर्थ्यम् ॥ ७४ ॥

सिद्धान्तमाह । यावदिति । यावदर्थं यावता कार्यसिद्धिर्भवति तावत् । अर्थे कार्ये शेषत्वादङ्गत्वात्सामिधेनीनामतः अर्थः कार्यं तत्प्रमाणेन समं मन्त्रपरिमाणं स्यात् । यावता कार्यनिष्पत्तिः तावत्यः पञ्चदश सप्तदश वा ग्राह्या इति भावः । तस्मिन् तावत्परिमाणके गृह्यमाणे ऽपि लिङ्गसामर्थ्यमबाधितमिति शेषः ॥ ७४ ॥

आग्नेये कृत्स्नविधिः ॥ ७५ ॥

पूर्वपक्षे दर्शितदृष्टान्तवैषम्यं दर्शयति । आग्नेयइति । कृत्स्नविधिः निखिलमन्त्राणामङ्गत्वबोधकविधिः प्रत्यक्षवचनं प्रतिसूक्तमुपदधातीति अस्तीह नेति ॥ ७५ ॥

ऋजीषस्य प्रधानत्वादहर्गणे सर्वस्य प्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ७६ ॥

ननु ऋजीषमप्सु प्रक्षिपेदित्यत्राहर्गणे एकदिवससंबन्ध्यृजीषप्रक्षेपेणापि कार्यसिद्धिः स्यात् । प्रकृतन्यायेन किंचिद्ग्रहणे बाधकाभावादत

आह । ऋजीषस्येति । अहर्गणे द्वादशरात्रादौ ऋजीषस्य अभिषवादिना गतसारसोमावापस्य द्वितीयया विभक्त्या प्राधान्यावगतेः तदङ्गं प्रक्षेपः प्रतिपत्तिसंस्कारः प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिन्यायेन सर्वस्य स्यात् ॥ ७६ ॥

वाससि मानोपावहरणयोरनुष्ठानम् । अधि० २० ।

वाससि मानोपावहरणौ प्रकृतौ सोमस्य वचनात् ॥ ७७ ॥

ज्योतिष्टोमे सोमस्य वाससि मानं वाससोपावहरणं प्रत्यक्षवचनक्लृप्तमुत्तराधिकरणोत्थानार्थं सिद्धान्तरूपं स्मारयति । वाससीति । स्पष्टो ऽर्थः ॥ ७७ ॥

अहर्गणे ऽर्थाद् वासोऽन्तरोत्पादनम् । अधि० २१ ।

तत्राहर्गणे ऽर्थाद्वासःप्रक्लृप्तिः स्यात् ॥ ७८ ॥

द्वादशाहाद्यहर्गणे चोदकप्राप्तवाससः अन्यत्र संपादनीयमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । तत्रेति । अर्थाद् अर्थापत्त्या ऽनुपपत्त्येत्यर्थः । वासःप्रक्लृप्तिः अन्यवासःसंपादनं स्यात् । अयं भावः । अहर्गणे तावद्दिनपर्याप्तसोमक्रयः प्रथमं जातः । प्रकृतौ क्लृप्तवाससि क्रीतः सोमो ऽस्ति ततः तत्तदहःपर्याप्तं सोमं पृथक्कृत्य वाससा उपावहरेयुः तदुपावहरणं नवीनवासःक्लृप्तिं विना ऽनुपपन्नमिति ॥ ७८ ॥

उपावहरणार्थमेव वासोऽन्तरोत्पादनम् । अधि० २२ ।

**मानं प्रत्युत्पादयेत्प्रकृतौ तेन दर्शना-
दुपावहरणस्य ॥ ७९ ॥**

तद्वासःसंपादनं सोमक्रयानन्तरं मानकालएव कार्यमिति पूर्वपक्षमाह । मानं प्रतीति । मानं प्रति मानोपलक्षितकालएवोत्पादनीयः । प्रकृतौ येन मानं तेन वाससा हरणस्य दर्शनात् ॥ ७९ ॥

हरणे वा श्रुत्यसंयोगादर्थाद्विकृतौ तेन ॥ ८० ॥

सिद्धान्तमाह । हरणे वेति । हरणे हरणसमये उत्पाद्यमित्यनुवर्तते मानकाले संपाद्यमिति श्रुत्या असंयोगादबोधनात् । ननु प्रकृतौ तेनैव मानसाधनवाससा हरणं किंमूलमिति चेदाह । अर्थात् । प्रकृतौ अहः एकत्वादस्मिन्मानं तेनैव हरणे बाधकाभावादार्थिकम् । इह तु मान-

वाससः दिवसान्तरसोमधारणे व्यावृत्तत्वेन तेन नयनासंभवाद् विकृतौ तेन संपादितवाससा हरणमार्थिकं, तच्च यस्मिन्काले प्रयोजनमपेक्षते तस्मिन्काल एव संपाद्यत इति लोकक्लृप्तो न्यायः । अतस्तत्काल इति भावः ॥ ८० ॥

इति जैमिनिसूत्रवृत्तौ दशमस्याध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ६ ॥

ज्योतिष्टोमे प्रत्यङ्गं हविर्भेदः । अधि. १ ।

पशावेकहविष्ट्वं समस्तचोदितत्वात् ॥ १ ॥

अस्मिन्पादे प्राधान्येन पश्वङ्गबाधश्चिन्त्यते । अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यत्र पूर्वपक्षमाह । पशाविति । पशौ यागसाधनत्वेन श्रूयमाणे एकहविष्ट्वं समस्तस्य देवतासंबन्धचोदनात् ॥ १ ॥

प्रत्यङ्गं वा ग्रहवदङ्गानां पृथक्कल्पनत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धान्तमाह । प्रत्यङ्गमिति । प्रत्यङ्गं हविः । अङ्गानां हृदयादीनां पृथग् हविष्ट्वेन कल्पना यस्मात्तत्त्वात् । हृदयस्याग्रे ऽवद्यत्यथ जिह्वाया इत्यादितः । ग्रहवत् । यथा सोमेन यजेतेत्यनेन सोमलतायाः साधनत्वश्रुतावपि ऐन्द्रवायवं गृह्णात्यथवा धारया गृह्णातीत्यादिविधिभिः रसग्रणाज्ञा साधनत्वं तथा ॥ २ ॥

पशोर्हृदयादिभिरेवाङ्गविशेषैर्यागानुष्ठानम् । अधि॰ २ ।

हविर्भेदात्कर्मणो ऽभ्यासः तस्मात्तेभ्यो ऽवदानं स्यात् ॥ ३ ॥

एवमङ्गेषु हविष्ट्वे सिद्धे किं निखिलाङ्गानामवदानमुतैकादशानामिति संशये पूर्वपक्षमाह । हविर्भेदादिति । अङ्गभेदेन हविर्भेदाद् यावदवयवं कर्मणो ऽभ्यासः क्लृप्तस्तस्मात् तेभ्यः सर्वेभ्यः अवदानं स्यात् ॥ ३ ॥

आज्यभागवद्वा निर्देशात्परिसंख्या स्यात् ॥ ४ ॥

सिद्धान्तमाह । आज्येति । एकादशाज्यभागवत् । गृहमेधीयाज्यभागाधिकरणे पञ्चमपक्ष इव एकादशावदानानि इति निर्देशाद् इतरपरिसंख्या स्यात् ॥ ४ ॥

तेषां वा द्व्यवदानत्वं विवक्षन्नभिनिर्दिशेत्पशोः पञ्चावदानत्वात् ॥ ५ ॥

पूर्वपक्ष्याशङ्कते । तेषामिति । पशोः सर्वेषां पञ्चावत्तमिति वचनसिद्धम् एकादशेति वाक्ये यानि हृदयादीन्येकादश तानि तदनुवादेन द्विरवदानं विवक्षन् विधास्यन् इति अभिनिर्दिशेत् तात्पर्यं ज्ञेयम् । यतः पशोः पञ्चावत्तत्वं क्लृप्तम् । तथा च न परिसंख्या किं तु सर्वमवदेयमिति भावः ॥ ५ ॥

अंसशिरोऽनूकसक्थिप्रतिषेधश्च तदन्यपरिसंख्याने ऽनर्थकः स्यात् प्रदानन्यायत्वात्तेषां निरवदानप्रतिषेधः स्यात् ॥ ६ ॥

अत्र साधकमाह । अंसेति । यदि एकादशातिरिक्तपरिसंख्यानं तर्हि अंसादीनां तत एव व्यावृत्तत्वेन पृथक् प्रतिषेधो ऽनर्थकः स्यात् । स्वमते उपपत्तिमाह । प्रदानं न्यायसिद्धं येषां सक्थ्यादीनां तत्त्वात् । तेषां प्रदेयत्वस्य क्लृप्तत्वादिति भावः । नितरां विशेषेण अवदानम् । द्विरवदानमिति यावत् । तस्य प्रतिषेधः हृदयादीनि द्विरवदेयानि अंसादीनि सकृदिति भावः ॥ ६ ॥

अपि वा परिसंख्या स्यादनवदानीयशब्दत्वात् ॥ ७ ॥

सिद्धान्तसाधकं दर्शयति । अपि वेति । अनवदानीयशब्दत्वात् । वाजपेये सुराग्रहांश्चानवदानीयान्वाजसृद्भ्य इति श्रुतम् । यदि पशोरङ्गानि निखिलानि तर्ह्यनवदानीयाप्रसिद्ध्या तदनुवादो न स्यात् । परिसंख्यापक्षे उपपन्नमिति भावः ॥ ७ ॥

अब्राह्मणे च दर्शनात् ॥ ८ ॥

साधकान्तरमाह । अब्राह्मणइति । ककुभो राजपुत्रः प्राश्नातीति अब्राह्मणे भक्षो ऽवयवविशेषस्य विहितः । यदि सर्वावयवावदानं तर्हि भक्षो विरुध्येतेति भावः ॥ ८ ॥

श्रुताश्रुतोपदेशाच्च तेषामुत्सर्गवदयज्ञशेषत्वं सर्वेषां न श्रपणं स्यात् ॥ ९ ॥

लिङ्गान्तरमाह । श्रुतेति । द्वयान्यङ्गान्यभिमृशति श्रुतान्यश्रुतानि चेति । तेषामश्रुतानां पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजतीत्यत्र यथा उत्सर्गश्रवणेनायज्ञशेषत्वाच्च श्रपणं नास्ति तथा परिसंख्यापक्षे एकादशानां श्रपणमन्येषां नेति उपपन्नम् ॥ ९ ॥

ज्योतिष्टोमे ऽनिज्याशेषैस्त्र्यङ्गैः स्विष्टकृद्धोमः । अधि० ३ ।

इज्याशेषात्स्विष्टकृदिज्येत प्रकृतिवत् ॥ १० ॥

पशौ इज्याशेषाद् हृदयादिभ्यः स्विष्टकृत्प्रकृतिवद् दर्शपूर्णमासवदिति पूर्वपक्षः । त्र्यङ्गैः स्विष्टकृतं जुहोतीति सर्वहविर्निवृत्तिपरमिति भावः ॥ १० ॥

त्र्यङ्गैर्वा शरवद्विकारः स्यात् ॥ ११ ॥

त्र्यङ्गैः दोःपूर्वार्धस्य गुदमध्यतः श्रोणिजघनार्धस्येति विहितैर्विकारः प्राकृतेज्याशेषबाधः शरवच्च शरैः कुशवत् ॥ ११ ॥

अध्यूध्न्या इडाभक्षविकारत्वम् । अधि० ४ ।

अध्यूध्नी होतुस्त्र्यङ्गवदिडाभक्षविकारः स्यात् ॥ १२ ॥

पशौ श्रूयते । अध्यूध्नीं होत्रे हरतीति । अत्र सिद्धान्तेनारभते । अध्यूध्नीति । अध्यूध्नी तद्विषयकं शास्त्रं प्रकृतितः प्राप्तहोतृकेडाभक्षविकारः स्यात् । बाधकः स्यात् । त्र्यङ्गवत् । पूर्वाधिकारणसिद्धान्तवदिति यावत् ॥ १२ ॥

शेषे वा समवैति तस्माद् द्रव्यवन्नियमः स्यात् ॥ १३ ॥

अनस्थिभिरिडां वर्धयतीत्यनेन शेषनिखिलमांसस्य हरणं प्राप्तम् । अनूक्ताध्यूध्नीं होतृसंबन्धः पक्षे प्राप्तो नियम्यतइत्यभिप्रायवतः पूर्वपक्षिणो मतमाह । शेषे वेति । शेषे इडायां गृह्यमाणे अनस्थिभिरित्यनेन विधीयमाने हुतशेषमांसे समवैति अन्तर्भूतं तस्माद् द्रव्यवत् । वाजपेये सप्तदशरथमध्ये यजुर्युक्तो रथो ऽध्वर्योरेवेतिवद् नियमः स्यात् ॥ १३ ॥

अशास्त्रत्वात्तु नैवं स्यात् ॥ १४ ॥

अनस्थिभिरिडां वर्धयतीति न विधायकं लटः श्रूयमाणत्वात् । अतो ऽध्वर्युप्रापकं शास्त्रं नास्ति येन पूर्वपक्षसिद्धिः स्यादित्यभिप्राय-वान् सिद्धान्त्याह । अशास्त्रत्वादिति । स्पष्टम् ॥ १४ ॥

अपि वा दानमात्रं स्याद्भक्षशब्दानभिसंबन्धात् ॥ १५ ॥

तटस्थः शङ्कते । अपि वेति । उक्तवाक्ये भक्षशब्दानभिसंबन्धा-दश्रवणात् । होतृसंप्रदानकं दानमात्रं विधीयते । अतो नेडाभक्षविकार इति भावः ॥ १५ ॥

दातुस्त्वविद्यमानत्वादिडाभक्षविकारः स्याच्छेषं प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ १६ ॥

सिद्धान्तं द्रढयति । दातुरिति । शेषं प्रति हुतशेषं प्रति अवि-शिष्टत्वात् । यजमानस्य होतुश्च समानत्वात् । समानत्वं यथा प्रपञ्चितं तृतीये । तदुपरि उभयोरपि स्वत्वाभावेन दातुरविद्यमानत्वादभावाद् दानविधिर्न संभवति किं तु भक्षविधिरिति तद्विकारः स्यात् ॥ १६ ॥

वनिष्ठोर्भक्षविकारत्वम् । अधि॰ ५ ।

अग्नीधश्च वनिष्ठुरध्यूध्नीवत् ॥ १७ ॥

वनिष्ठुमग्नीधे प्रयच्छतीत्यत्र इममेव सिद्धान्तमतिदिशति । आग्नीध इति । स्पष्टम् । अत्रातिदेशबीजं भाष्यादवगन्तव्यम् ॥ १७ ॥

मैत्रावरुणस्यापि शेषभक्षास्तित्वम् । अधि॰ ६ ।

अप्राकृतत्वान्मैत्रावरुणस्याभक्षत्वम् ॥ १८ ॥

पशौ मैत्रावरुणस्य भक्षो ऽस्ति न वेति संशये पूर्वपक्षमाह । अप्राकृतत्वादिति । अप्राकृतत्वाद् मैत्रावरुणस्य अभक्षत्वं न विद्यते भक्षो यस्येति व्युत्पत्त्या अभक्षो मैत्रावरुणस्तस्मिन् तत्त्वं, मैत्रावरुणस्य दर्शपू-र्णमाससंबन्धाभावात् प्राकृतभक्षस्याप्यभाव इति भावः ॥ १८ ॥

स्याद्वा होत्रध्वर्युविकारत्वात्तयोः कर्माभिसंबन्धात् ॥ १९ ॥

सिद्धान्तमाह । स्यादिति । मैत्रावरुणस्य प्रैषकर्तृत्वेनाध्वर्युविकारः अनुवचनेषु होतृविकारः तत्त्वात्तयोः होत्रध्वर्य्वोः प्राकृतकर्माभिसंबन्धादस्ति मैत्रावरुणस्य भक्ष इति ॥ १९ ॥

मैत्रावरुणस्यैकभागत्वम् । अधि० ७ ।

द्विभागः स्याद् द्विकर्मत्वात् ॥ २० ॥

तत्रैव होतृकर्मकारित्वादध्वर्युकर्मकारित्वान्मैत्रावरुणो द्विकर्मा अतः द्विभागः स्यादिति पूर्वपक्षः ॥ २० ॥

एकत्वाद्वैकभागः स्याद्भागस्याश्रुतिभूतत्वात् ॥ २१ ॥

सिद्धान्तमाह । एकत्वादिति । भागस्याश्रुतिभूतत्वात् । पशौ होतुर्भागं भक्षयेद् अध्वर्युभागं चेति शास्त्राविषयत्वाद्भक्षस्य चोदकशास्त्रेण प्राप्तं भक्षणं कर्मनिमित्तं भक्षणं तत्कर्तुरेकत्वाद् एकभागः स्यात् ॥ २१ ॥

प्रतिप्रस्थातुर्भक्षाभावः । अधि० ८ ।

प्रतिप्रस्थातुश्च वपाश्रपणात् ॥ २२ ॥

पशौ प्रतिप्रस्थातुर्वपाश्रपणरूपाध्वर्युकर्मकारित्वान्मैत्रावरुणवत्प्रतिप्रस्थातुरपि हुतशेषभक्ष इति पूर्वपक्षमाह । प्रतीति । व्याख्यातप्रायम् ॥ २२ ॥

अभक्षो वा कर्मभेदात्तस्याः सर्वप्रदानत्वात् ॥ २३ ॥

सिद्धान्तमाह । अभक्षो वेति । प्रतिप्रस्थातुरभक्षः भक्षाभावः । तस्या वपायाः सर्वप्रदानत्वात् । सर्वं प्रदानं यस्याः तत्त्वात् । यद्द्रव्यश्रपणं तत्कर्तृकं तस्य सर्वस्य हुतत्वेन शेषाभावादिति भावः । ननु पश्वङ्गवपाहोमानां निखिलानामेककर्मत्वेनैकापूर्वजनककर्मकर्तृत्वं प्रतिप्रस्थातुरस्तीत्यत आह । कर्मभेदादिति । शब्दान्तराभ्यासाभ्यामिति शेषः ॥ २३ ॥

• आज्यभागौ यजतीत्यनेनापूर्वग्रहमेधीयाज्यभागविधानम् । अधि० ९ ।

विकृतौ प्राकृतस्य विधेर्ग्रहणात्पुनः ॥ श्रुतिरनर्थकः स्यात् ॥ २४ ॥

चातुर्मास्ये गृहमेधीये आज्यभागौ यजति यज्ञस्यैव चक्षुषी नान्तरेतीति श्रुतम् । अत्र नानापक्षानुत्थाप्य निराचिकीर्षुः आद्यपक्षमाह । विकृताविति । विकृतौ गृहमेधीये प्राकृतस्य दर्शपूर्णमासस्य विधेः आज्यभागविधेः पुनर्ग्रहणाच्च श्रुतिः प्रकृतवाक्यमनर्थकमनुवादरूपं स्यात् ॥ २४ ॥

अपि वा ऽऽग्नेयवद् द्विशब्दत्वं स्यात् ॥ २५ ॥

पक्षान्तरमुत्थापयति । अपि वेति । संभवति सार्थकत्वे निरर्थकत्वकल्पनमनुचितमिति पूर्वकल्पे अपि वेत्यनेनास्वरसः सूचितः । द्विशब्दत्वमेकशाब्दबोधजनकैकार्थकशब्दद्वयं स्यात् । द्वाभ्यां मिलित्वैकः शाब्दबोधः । तथा च नानर्थक्यम् । यथा ऽग्निमग्नआवहेत्यत्र द्वाभ्यामग्निशब्दाभ्यामेको बोधः तथा चोदकशास्त्रेण प्रत्यक्षशास्त्रेण च मिलित्वा एको बोधः । स चेत्थं, प्रकृतिवत्कर्त्तव्यं तत्र सादृश्यं केन रूपेणेत्याकाङ्क्षायामाज्यभागवत्त्वेन सदृशं कार्यमिति दर्शपूर्णमासधर्मप्रापकं लिङ्गमिति फलितम् ॥ २५ ॥

न वा शब्दपृथक्त्वात् ॥ २६ ॥

यश्चोपदर्शितो ऽग्निशब्दद्दृष्टान्तः स विषमः संबोधनान्त आवोढ्ग्निपरः द्वितीयान्तेन वोढव्यो ऽग्निरुच्यते । भिन्नार्थकाविमौ प्रकृते न तथेति न पूर्वपक्षसिद्धिरिति पुनः प्रत्यक्षपाठः आज्यभागस्तुत्यर्थमित्यभिप्रायेण तृतीयपक्षमाह । न वेति । अशब्दपृथक्त्वात् । अभिन्नार्थकाद् न पूर्वपक्षः ॥ २६ ॥

अधिकं वा ऽर्थवत्त्वात्स्यादर्थवादगुणाभावे वचनादविकारे तेषु हि तादर्थ्यं स्यादपूर्वत्वात् ॥ २७ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थाज्यभागविधेः गृहमेधीयप्रकरणे स्तुतिरसाम्प्रतमित्यभिप्रायेण तुरीयं पक्षमाह । अधिकमिति । अधिकं प्राकृताद्धिः विधीयते । आमनहोमवत् । कुतः अर्थवत्त्वात् । कार्यसाधनत्वबोधकत्वात् । नन्वेतावता स्तुतिगुणविधिप्राकृतधर्मबाधरूपार्थवत्त्वमस्तु

किमधिककल्पनेनेत्यत आह । अर्थवादगुणाभावे अविकारे च सति वचनात् । अर्थवादश्च गुणश्चेति द्वन्द्वः । अर्थवादासंभवश्च दर्शितः । अप्सुमन्तावाज्यभागावित्यत्र गुणविधानाद्वचनमर्थवद्यथा तथा प्रकृते गुणाभावः । शरादिवत्प्राकृतधर्मबाधकतया वचनमर्थवद्वाच्यं तदभावे च सति आज्यभागौ यजतीति वचनादर्थवत्त्वकल्पनम् । एमर्थवत्त्वेसिद्धे क्लृप्तार्थाभावादप्राकृतापूर्वसाधनमधिकं कर्म भवितुमर्हति । ननु अप्सुमन्तावाज्यभागावित्यत्राप्यधिकं स्यादत आह । तेष्वित्यादि । तेषु स्तुतिगुणविधिप्राकृतधर्मबाधेषु सत्सु हि तेषामपूर्वत्वात् तदर्थता तदर्थतात्पर्यकता स्यात् । प्रकृते तेष्वन्यतमाभावादधिकमिति भावः ॥ २७ ॥

प्रतिषेधः स्यादिति चेत् २८ ॥

तुरीयपक्षो न समीचीनः आज्यभागौ यजतीत्यस्य महाग्निहोत्रवद् आज्यभागधर्मकं कर्म कुर्यादिति लक्षणापत्तेरतः आज्यभागातिरिक्तं न कुर्यादिति निषेधाभिप्रायमिति पञ्चमं पक्षमुपस्थापयति । प्रतिषेध इति । स्पष्टम् ॥ २८ ॥

नाश्रुतत्वात् ॥ २९ ॥

परिसंख्यायां दोषत्रयं दर्शयन् षष्ठपक्षमाह । नेति । द्वाभ्यां न पञ्चमः अश्रुतत्वात् । अश्रुतकल्पनापत्तेरित्यर्थः । इदं स्वार्थत्यागप्राप्तबाधोपलक्षणम् ॥ २९ ॥

अग्रहणादिति चेत् ॥ ३० ॥

तर्हि वाक्यस्य का गतिरत आह । अग्रहणादिति । चोदकशास्त्रेणेति शेषः । अयं भावः । आज्यभागयोः प्रत्यक्षश्रुतत्वाच्चोदकशास्त्रमेतदतिरिक्ताङ्गकलापमेव प्रापयति । एतद्ग्रहणं न करोतीति ॥ ३० ॥

न तुल्यत्वात् ॥ ३१ ॥

इमं पक्षं दूषयति । नेति । तुल्यत्वात् सर्वधर्मप्रापकवाक्यस्य प्रकृतिवदित्यस्य तुल्यत्वात् । यदि पृथग्वाक्यप्रापिता धर्माः तदा भवेदेवम् एकवाक्यप्रापिते ग्रहणाग्रहणासंभवादिति भावः ॥ ३१ ॥

तथा तद्ग्रहणे स्यात् ॥ ३२ ॥

ननु यथा सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादित्यनारभ्याधीतस्य अध्वरकल्पासन्निधौ पठितसप्तदशसामिधेनीरन्वाहेति विधावुपसंहारः तथा प्रकृतिवदित्यस्य आज्यभागरूपविशेषधर्मावच्छिन्नउपसंहार इति सप्तमं पक्षमुत्सूत्रमाशङ्क्य निराकरोति। तथेति। यथा सप्तदशसामिधेनीस्थले वाक्यद्वयं प्रत्यक्षं तथा तद्ग्रहणे आज्यभागग्रहणे सति पूर्वोक्तं स्यात्। इह तु चोदकशास्त्रमानुमानिकमिति वैषम्यमिति भावः ॥ ३२ ॥

अपूर्वतां तु दर्शयेद्ग्रहणस्यार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

सिद्धान्तमाह। अपूर्वेति। तद्ग्रहणस्याज्यभागग्रहणस्यार्थवत्त्वात्। सफलत्वात्। अपूर्वतां दर्शपूर्णमासप्रकृतिकभेदं दर्शयेत् ॥ ३३ ॥

गृहमेधीये स्विष्टकृदाद्यनुष्ठानम्। अधि० १०।

ततोऽपि यावदुक्तं स्यात् ॥ ३४ ॥

तर्हि यथाऽऽज्यभागश्रपणं तथैव स्विष्टकृदिडाभक्षणं च श्रूयते अत्रैकेनाकाङ्क्षानिवृत्तेर्विकल्प इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह। तत इति। ततः कथंभावाकाङ्क्षानिवारकतया युगपदन्वितत्वाद्यावदुक्तं सर्वं स्यात्। अन्यथा प्रकृतौ प्रयाजानूयाजयोर्विकल्पापत्तेरिति भावः ॥ ३४ ॥

गृहमेधीये प्राशित्रादिभक्षणाभावः। अधि. ११।

स्विष्टकृति भक्षप्रतिषेधः स्यात्तुल्यकारणत्वात् ॥ ३५ ॥

आज्यभागौ यजतीति परिसंख्येति पक्षमङ्गीकृत्य चिन्त्यते। तत्र-सिद्धान्तसूत्रम्। स्विष्टकृति श्रूयमाणे इति शेषः। भक्षप्रतिषेधः निवृत्तिः तुल्यकारणत्वात्। एकफलजनकत्वात्। अयं भावः। येन वाक्येनेतरनिवृत्तिः प्रतीयते तत्र समानजातीयमेव निवर्तते। आज्यभागवाक्येन सजातीयहोममात्रनिवृत्तिः कृता स्विष्टकृद्वाक्यं सजातीयभक्षं निवर्तयति उभयोरपि शेषप्रतिपत्तिरूपसंस्कारफलत्वादिति ॥ ३५ ॥

अप्रतिषेधो वा दर्शनादिडायां स्यात् ॥ ३६ ॥

पूर्वपक्षमुत्थापयति। अप्रतिषेधो वेति। इडायां भक्षस्य दर्शनात्। यथा स्विष्टकृत्स्वसजातीयं व्यावर्तयत्येवं भक्षविधिः स्वसजातीयं व्यवस्थापयतीति भावः ॥ ३६ ॥

"From his mouth did fall the bright arrows located in the centre of the bow,—as the shining showers of water from the encircled Meridian Sun."

Here too the falling of *shining showers* from the *solar disc* is improbable; and as such the imposed meaning only adds to the impropriety of the signification.

In *Poetic Fancy* too, the words ध्रुव, इव, etc. only—and not यथा, etc.—can bear probability; since the words यथा, etc. are enough only to imply similitude, which is not desirable in *Poetic Fancy;* and as such this incapability becomes included in *Inexpressiveness* [p. 94.]—*e.g.*

"उद्ययौ दीर्घिकागर्भात् मुकुलं मेचकोत्पलम् ।
नारीलोचनचातुर्यशङ्कासङ्कुचितं यथा" ॥

["The tender lotus rose from amidst the tank, contracted, as if put to shame by the superior elegance of the eyes of women."]

The probable assumption (in *Poetic Fancy*) being devoid of reality, resembles the false (as the hare's horns, ethereal flowers, etc.). And the Transition used in support of that unreality, is altogether purposeless, since it is a improper as painting in sky; and this is only the fault of *Improper Signification.*—*e. g.*

"Who (Himālaya) protects darkness in the caves, as if it were afraid of the Sun. Magnanimous people take pity even on insignificant objects who have taken shelter in them."

[*Kumārasambhava,* Canto I.]

[*Page* 848.] Here, in the first place, the fear of an insentient object (darkness) is not possible;—whence then, its protection by the mountain, caused thereby (by the fear)?

The implied meaning—the assumption of the Fancy—taken as such, is quite comprehensible; and thus the attempt to support it becomes purposeless.

Incomprehensibility, occurring in the Modal Metaphor, consists in the re-mention of the *Upamāna,* when this is already im-

plied, though not directly mentioned, by the force of the common qualifying adjunct. And this fault is nothing more than that of Irrelevancy (p. 138.) or Tautology (p. 139.)—*e. g.*

"स्पृशति तिग्मरुचौ ककुभः करैः
दयितयेव·विजृम्भिततापया ।
अतनुमानपरिग्रहया स्थितं
रुचिरया चिरयाऽपि दिनश्रिया" ॥

[*Haravijaya*, Canto III.]

["On the Sun touching with his hands (rays) the Quarters (feminine in the original), the depressed (having the heat fully developed) and the lovely Daylight (feminine) for a long time remained indignant (the days became very long)—just like a beloved woman."]

Here by *Sun* and *the Quarters* are implied, *Man* and *Woman*, on account of the force of the common qualifying adjuncts and the particular genders used; and in the same manner would be implied the position of Daylight, as the rival-beloved; hence the direct mention of the word "दयितया" ("beloved.") is faulty.

Paronomasia and *Simile* apply in such cases as where the Upamāna is not comprehended without its direct mention, even in the presence of common qualifying adjuncts, as it is (implied) in the last example.—*e. g.*

[*Page* 850.] . "स्वयं च" &c. (*Text*, p. 582.)

In the Indirect Description, also, the object depicted must be implied in the same way (*i.e.* through common qualifying adjuncts); and it must not be blemished by being directly mentioned—*e. g.*

"On the *flying things* being called, the advancing mosquito is not stopped; even the coral existing in the ocean bears the splendour of the jewels; the firefly too is not discarded from among shining objects,—woe to this classification, bearing testimony to a non-intelligent and unapreciative master."

[*Bhallataçataka.*]

Here the *Upamāna*, the *non-intelligent master*, having been already implied by means of the common qualifications, it was not proper to repeat it.

These are the Defects of Figures. These and other similar Defects are included in those already mentioned (in Chapter VII); and as such, do not require a separate treatment.

Thus ends the Exposition of Poetry

(*a*) "This highway (of Rhetoric), though different from those of other learned people (the author of the Dhwani, etc.), yet appears as identical,—this is not strange, since here the only cause is a properly carried out (plan of) collation (of different works)."

Thus ends Chapter X of *Kavya-prakāça* in which are described the Ideal Figures of Speech.

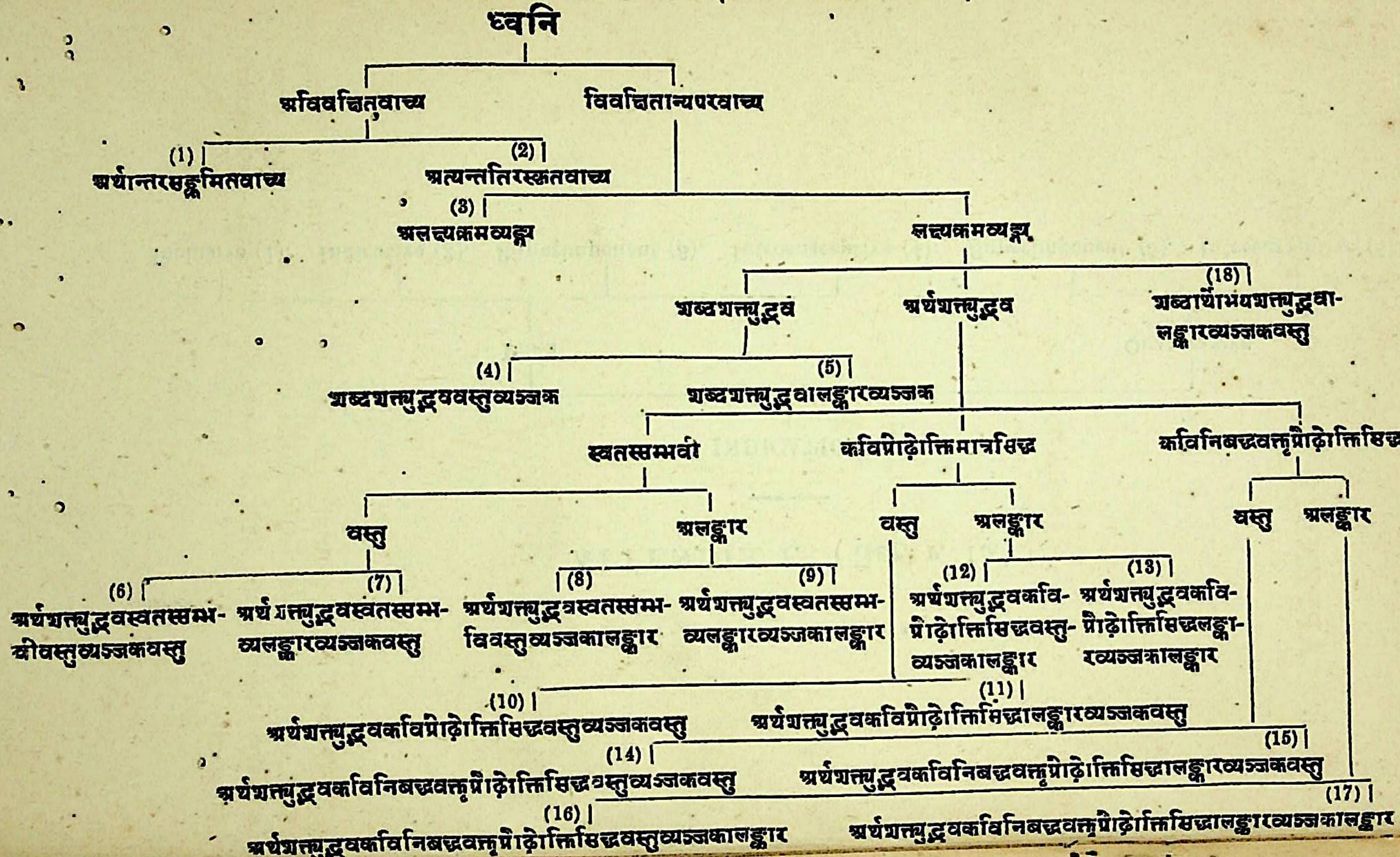
(*a*) This has been taken by some Commentators to refer to the fact of the work having been left incomplete, by *Mammata*, and its having been completed by his brother *Allata*. These Commentators would explain the Çloka thus: "Though this work has been compiled by two different Authors, yet it does not bear the mark of any difference; and the only cause of this is that the two parts have been interwoven so cleverly as not to leave any trace of different authorship."

APPENDIX I. (Ref. p. 15.)

INDICATION

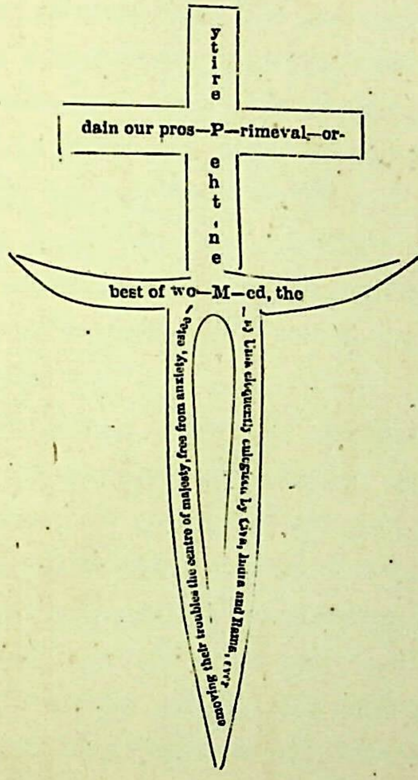
- Pure
  - Inclusive (1).
  - Indicative (2).
  - Superimponent (3).
  - Introsusceptive (4).
- Qualitative
  - Superimponent (5).
  - Introsusceptive (6).

APPENDIX II. (Ref. Chapter iv.)

APPENDIX III. (Ref. p. 197.)

(Ref. p. 197.)

"May Umā,—eloquently eulogised by Çiva, Indra and Rāma, ever removing their troubles, the centre of majesty, free from anxiety, esteemed the best of women, the primeval,—ordain our prosperity."

द्यचि व्युत्पाद्यः, उलपेन कृता टीका औलपी सा वाक्यस्य विस्तरः, अशब्दइति प्रतिषेधादप् ॥

"छन्दोनाम्नि च" ॥ 'विष्टारइति निपात्यतइति' । ननु च विष्टर इति प्रकृतं तत्कथं विष्टार इति निपात्यतेऽत आह । 'विपूर्वादिति' । यदि त्विह छन्दोनाम्नि विष्टारइत्यात्वं क्रियेत घञ्विधौ छन्दोनाम्नि चेति शक्यमकर्त्तुम्, इह वा विष्टारइत्युच्येत तत्र वा छन्दोनाम्नीति, कोन्वत्र विशेषः, अपर आह । घञ्विधौ वाविति नानुवर्त्तते, तेन प्रस्तारपङ्क्तिः संस्तारपङ्क्तिरित्यपि भवतीति ॥

"गवियुधिभ्यां स्थिरः" ॥ 'गविष्ठिरः युधिष्ठिर इति' । संज्ञायामिति सप्तमीसमासः, । 'गोशब्दादहलन्तादपाति' । यद्यप्यवादेशे कृते सम्प्रति हलन्तो भवति तथापि उत्पत्तिवेलायामहलन्तत्वान्निपातनमाश्रितम् ॥

"विकुशमिपरिभ्यः स्थलम्" ॥ विकुपरिइत्येतेषां कुगतिप्रादय इति समासः, शमीशब्दस्य तु षष्ठीसमासः, ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति ह्रस्वत्वं, सूत्रे ह्रस्वोच्चारणे ह्रस्वपक्षएव षत्वं यथा स्यात्तेन प्रयोगे बहुलवचनाद्यदा ह्रस्वत्वं न भवति तदा षत्वमपि न भवति ॥

"अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः" ॥ 'स्थशब्दसकारस्येति' । एतेन स्थ इति सूत्रे स्वरूपग्रहणं प्रथमान्तमिति दर्शयति । यदि त्वातो धातोरिति तिष्ठतेराकारलोपं कृत्वा षष्ठ्या निर्द्देशः स्यात्तदा गोस्थानं भूमिस्थानमित्यादावपि षत्वं स्यादिति भावः, अम्बे तिष्ठत्यम्बष्ठः, सुपि स्थ इति कप्रत्ययः, ङ्यापोरिति ह्रस्वत्वम् । 'आम्बष्ठ इति' । संज्ञेयं जनपदविशेषस्य । 'गोष्ठ इति' । घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कप्रत्ययः, भूमिष्ठादौ सुपि स्थः । 'सव्येष्ठ इति' । हलदन्तात्सप्तम्या इत्यलुक्, यदि स्थ इति स्वरूपग्रहणं स्थास्थिन्स्थृणां न प्राप्नोतीतीदमाह । 'स्थास्थिन्निति' । स्थाशब्दः क्विबन्तः । 'सव्येष्ठा इति' । ईत्वे वकारप्रतिषेध इति वचनात्प्रत्ययलक्षणेनेत्वं न भवति, गमेरिनिरिति वर्त्तमाने परमेस्थः

क्विच्चेति क्विदिनिप्रत्ययः, परमेष्ठीशब्द ईप्रत्ययान्तः बाहुलकादाकारलोपः । सव्ये तिष्ठति सव्येष्ठा सारथिः ॥

"सुषामादिषु च" ॥ क्वचित्सात्पदाद्योरिति प्रतिषेधे प्राप्ते क्वचिच्चादित एवाप्राप्ते षत्वे सुषामादिषु मूर्द्धन्यो विधीयते । 'दुष्षामेति' । विसर्जनीयशर्व्यवायेपीत्यधिकारादत्र षत्वम् । 'सुशब्दस्येत्यादि' । अत्रैवमभिसंबन्धः, सुदुष्शब्दयोस्तु क्रियाविशेषविषयत्वादनुपसर्गत्वे सति निषेधः । 'दुःषेधइति' । 'षाठोयमिति' । तत्र सुशब्दस्य सुः पूजायामिति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, सा चोपसर्गसंज्ञाया बाधिका, आकडाराधिकारात्, निर्दुरोरप्युपसर्गत्वाभावः, क्रियान्तरविषयत्वात्, गमिक्रियाविषयौ हि तौ, निर्गतः सेधो निःषेधः, दुर्गतः सेधो दुःषेध इति । तेनोपसर्गात्सुनोतीत्यादिना नैतेषु षत्वप्राप्तिः, एवं तावत् षिधू हिंसासंराद्धयोरित्यस्य घञि सेध इति रूपमित्याश्रित्योक्तम्, यदा तु षिध गत्यामित्यस्य घञन्तस्य रूपं तदाप्याह । 'सेधतेर्गताविति प्रतिषेधबाधनार्थं चेति' । सुषन्धिरित्यादावुपसर्गे घोः किः, समः षत्वम् । 'उणादिष्वेताविति' । पृभिदिव्यधिधृषिभ्यः कुरिति वर्तमाने अपदुःसुषु स्थ इति कुप्रत्ययः । 'गौरिषक्थ इति' । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच् । 'प्रतिष्णिकेति' । प्रतिपूर्वात्स्नातेरातश्चोपसर्गइत्यङ् तदन्ताट्टाप्, ततोज्ञातादिषु कः । केण इति ह्रस्वत्वं, प्रत्ययस्थादितीत्वम् । 'नौषेचनमिति' । सिचेर्ल्युट् । 'दुन्दुभिषेवणमिति' । सेवतेः सीव्यतेर्वा ल्युट्, [१]एतिसंज्ञायामगादितिगणसूत्रम् तद्व्याचष्टे । 'एकारपरस्येति' । हरयः सेना अस्य हरिषेणः, परितः सेना अस्य परिषेणः । 'पृथ्वी सेना यस्येति' । स्त्रियाः पुंवदिति पूर्वपदस्य पुंवद्भावः । 'नक्षत्राद्वेति' । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः, चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, आकृतिगणतामस्य सूचयति, तदाह । 'अविहितलक्षणइति' ॥

१ सु· सू· एति संज्ञायामगात्, नक्षत्राद्वा, एतयोः सूत्ररूपेण उपन्यासः स पदमञ्जर्यसंमतः ।

"ह्रस्वात्तादौ तद्धिते"॥ अपदान्तस्येत्यधिकारादप्राप्तं षत्वं विधीयते, तरबादय एव तावत्तद्धिताः संभवन्तीत्याह। 'त[1]रप्तम-बिति'। 'सर्पिष्टरमिति'। सर्पि[2]र्जातेः प्रकर्षाभावेऽपि सहचारिणो गुणस्य गन्धादेः प्रकर्षे प्रत्ययः। 'चतुष्टयइति'। जसः शी। 'सर्पिष्टइति'। प्रतिप्रयोगे पञ्चम्यास्तसिः। 'आविष्ट्य इति'। अव्ययात्त्यबित्यत्राविः-शब्दाच्छन्दसीतिवचनात्त्यप्। 'सर्पिःसादिति'। विभाषा सातिःकार्त्स्न्ये, ननु च सात्पदाद्योरिति प्रतिषेधादेवात्र षत्वं न भविष्यतीत्यत आह। 'प्रत्ययसकारस्येति'। 'भिन्द्युस्तरां छिन्द्युस्तरामिति'। भिदिछिदिभ्यां लिङ्, झेर्जुसि यासुट्, तिङश्चेति तरप्, किमेत्तिङव्ययघादिति आमु-प्रत्ययः, आदिग्रहणं शक्यमकर्त्तुं तीत्येव यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे, पुंसः प्रतिषेधः, पुंस्त्वं पुंस्ता॥

"निसस्तपतावनासेवने"॥ 'निस्तप्तं रक्षो निस्तप्ता अरातय इत्यत्रेति'। एवमपि कस्यां चिच्छाखायां पाठमुपलभ्य परिहार उच्यते तैत्तिरीयकास्तु षत्वमेव पठन्ति॥

युष्मत्ततत्क्षुःष्वन्तःपादम्"॥ ततक्षुःष्विति सकारान्तानुकर-णात्परस्य सुप्सकारस्य नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपीति षत्वम्। 'तकारादि-ष्विति'। एतद्युष्मद एव विशेषणमितरयोरव्यभिचारात्। 'त्वं त्वा इत्यादि'। एतेषामेव संभव इत्यर्थः। 'अग्निस्तत्पुनराहेति'। अग्नि-रित्ययं पूर्वस्य पादस्यान्तः यन्मआत्मनो मिन्दाभूदग्निरिति, तेनायं पादान्ते सकारो न पादमध्ये॥

"स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि"॥ 'पूर्वपदादित्येव सिद्धइति'। पूर्वपदमिति सामान्येन तत्राश्रीते न तु समासावयव एवेति वाक्येऽपि तेनैव सिद्धं षत्वमिति भावः, ततश्च स्तुतस्तोमग्रहणं प्रपञ्चार्थम्, छन्दोग्रहणं तूत्तरार्थं कर्त्तव्यमेव॥

---

१ मु० मू० तर तमेति पाठः।
२ सर्पिरिति नास्ति ई० पु०।

"पूर्वपदात्" ॥ 'असमासेऽपीति'। एतच्च सवनादिषु सवने-सवनइत्यादीनां पाठादेवावसीयते ॥

"सुञः" ॥ 'अभीषुण इति'। इकः सुञीति दीर्घत्वं, नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णत्वं, क्वचित्तु वृत्तावेवैतत्पठ्यते ॥

"सनोतेरनः" ॥ 'गोषा इति'। जनसनखनक्रमगमो विट्, विड्वनोरनुनासिकस्यात्; क्वचित्त्विदमपि वृत्तावेवास्ति। 'गोसनिमिति'। छन्दसि वनसनरक्षिमथामितीन्प्रत्ययः। 'सिसानयिषतीति'। यद्यप्यण्यन्तः सूत्रउपात्तस्तथाप्यण्यन्तस्य प्रतिषेधवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा ण्यर्थो[1] विज्ञास्यते, इह तु सिसनियतीति स्तौतिण्योरेव षणीत्येतस्मान्नियमादप्रसङ्गः षत्वस्य। 'सिसनीरिति'। क्विप्यतो लोपः, ततः सुः, हल्ङ्यादिलोपः, सनः सकारस्य षत्वं प्राप्नोति रुत्वं च, तत्र षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वं र्वोरुपधाया दीर्घ इति दीर्घत्वम्, अत्र सन् षत्वभूतो न भवतीति स्तौतिण्योरेवेत्यस्य नियमस्यायमविषय इति षत्वं प्रसक्तमस्मान्नियमान्न भवति, एतस्मिंश्च प्रयोजने सति सामर्थ्याभावाद् ण्यन्तस्य नियमाभावात्सिषाणयिषतीति षत्वं भवत्येव ॥

"सहेः पृतनर्ताभ्यां च" ॥ 'योगविभागमिति'। तत्र द्वितीयो योगः पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थः। 'संहितायामेवेति'। उभयत्रापि संहिताधिकारादयं विशेषो लभ्यते, नहिवृतिवृषेत्यादिना दीर्घत्वम्।

"नरपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम्"। 'विस्रंसिकाया इति'। संज्ञायामिति ण्वुल्। 'विस्रब्धमिति'। स्रम्भु विश्वासे उक्तः, यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः, अनिदितामिति नलोपः। 'विसृप इति'। सृपितृदोः कसुन्, सवनेसवनइत्यादौ वीप्सायां द्विर्वचनं, किंसइत्यत्रायोगवाहानामट्सु णत्वं शर्षु जश्भावषत्वे इति वचनाच्छर्व्यवाये इति षत्वप्रसङ्गः, यथा तु शर्षूपदेशो न कर्तव्यस्तथा हयवरडित्यत्रोक्तम्, अश्वसनिग्रहणमनर्थकमणिन्तत्वादत आह। 'अश्वसनिग्रहणमिति'। ज्ञापनस्य प्रयोजनमाह। 'जलाषाहमिति' ॥

१ ण्यन्तइति ई॰ पु॰ पा॰।

"सात्पदाद्योः" ॥ आदिग्रहणं शक्यमकर्तुं[1], पदादिति पञ्चमीनिर्देशः कर्त्तव्यः, पदात्परस्य सकारस्य नेति, इहापि तर्हि न प्राप्नोति, अग्निषु वायुषु त्वत्तु, सातिप्रतिषेधो ज्ञापयति स्वादौ यत्पदं न तस्मात्प्रतिषेध इति, तत्रायमप्यर्थः, दधिसिङ्मधुसिगित्यादौ प्रतिषेधः सिद्धो भवति, नह्ययं सकारः पदादिः, गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति वचनात्पदात्परस्तु भवति, तत्रापि पूर्वपदस्य सुबन्तत्वात्, बहुच[2]स्तु प्रतिषेधः, बहुचस्तु परस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः बहुसेक्ता, नह्यत्र पदात्परः सकारः ॥

"सिचो यङि" ॥ 'परिसेसिच्यतइति'। अत्राभ्याससकारस्य उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना प्राप्तिः, धातुसकारस्य त्वादेशसकारत्वात्स्थादिष्वभ्यासेन चेत्येतस्माच्च, ननु चोपसर्गात्प्रतिषेधविषये षत्वमारभ्यते तद्यथैव पदादिप्रतिषेधं बाधते एवं सिचो यङीत्येतमपि बाधेतात आह। 'उपसर्गाद्वा प्राप्तिरिति'। येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति, नाप्राप्ते च पदादिलक्षणे प्रतिषेधे उपसर्गात्षत्वमारभ्यते सिचो यङीत्येतस्मिंस्तु प्राप्ते चाप्राप्ते च, अथ वा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधान्बाधन्ते न परानिति, अत्रैनेतदपि निरस्तं स्थादिष्वभ्यासेन चेत्यनेन यथाभिषिषिचतीत्यत्र स्तौतिण्योरेवेतिनियमं बाधित्वा षत्वं भवति तथैनमपि प्रतिषेधं बाधित्वा धातुसकारस्य प्रसङ्ग इति ॥

"सेधतेर्गतौ" ॥ उपसर्गादिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते ॥

"प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च" ॥ स्तन्भेरिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते ॥

"सोढः" ॥ 'सोढ्भूतो गृह्यतइति'। निष्ठान्तस्य प्रथमया निर्देशशङ्कामपाकरोति। 'परिसोढेति'। परिनिविभ्य इति प्राप्ते प्रतिषेधः॥

"स्तम्भुसिवुसहां चङि" ॥ अत्राद्यस्य स्तम्भेरिति प्राप्तिः, इतरयोस्तु परिनिविभ्यः सेवसितेति। 'अभ्यतस्तम्भदिति'। प्राक्सितादड्-

१ आदिग्रहणं मनर्थकमिति पा॰ ई॰ पु॰ ।
२ अयं पाठो नास्ति ई॰ पु॰ ।

व्यवायेपीति स्थादिष्वभ्यासेन चेति प्राप्तिः, पर्यसीषिवदित्यत्रापि सिषादीनां वाड्व्यवायेपीति प्राप्तिः । 'उपसर्गादिति वक्तव्यमिति'। किमर्थमित्याह । 'उपसर्गाद्या प्राप्तिरिति' ॥

"सुनोतिः स्यसनोः" ॥ 'अत्रेत्यादि'। इतिकरणो हेतौ, यस्मात् स्तौतिण्योरेवेति नियमादभ्यासादप्राप्तिः स्थादिष्वेवाभ्यासस्येति नियमादुपसर्गादप्यप्राप्तिः, तस्मादभिसुसूरित्युदाहरन्ति, अथ वा कथं षत्वप्रसङ्ग इत आह । 'अत्र हीति'। यथा चात्र सनूषत्वभूतो न भवति तथा सनोतिरन इत्यत्रोक्तम् । 'अभ्यासात्प्राप्तिरिति'। अभ्यासग्रहणमुपसर्गात्प्राप्तेरसंभवादभ्यासेन व्यवहिताच्च धातुसकारस्य प्रसङ्गः, नाप्यभ्याससकारस्य, स्थादिनियमेन व्यावर्तितत्वात्, एवं चात्राभिग्रहणमतन्त्रं सुसूरित्येवोदाहर्तव्यम् ॥

"सदिस्वञ्ज्योः परस्य लिटि" ॥ लिटि द्विर्वचने कृते द्वौ सकारौ भवतः, तत्र सदेः स्थादिष्वभ्यासेन चेति वचनात्सदिरप्रतेरिति षत्वप्रसङ्गः, स्वञ्जेरप्युपसर्गात्सुनोतीत्यादिना । 'परिषस्वजइति'। कथं पुनरत्र नलोपः, यावता संयोगान्तत्वाच्चात्र लिटः कित्त्वमस्ति, अत आह । 'स्वञ्जेरिति'। एतच्चेन्धिभवतिभ्यां चेत्यत्र व्याख्यातं, स्वञ्जिग्रहणञ्च वार्त्तिके दर्शनात्सूत्रे प्रक्षिप्तं, यथाह सदेर्लिटि प्रनिषेधे स्वञ्जेरुपसंख्यानमिति ॥

"निव्यभिभ्योड्व्यवाये वा छन्दसि" ॥ प्रकरणेन प्राप्तस्य सत्वमात्रस्य प्रतिषेधः । 'न्यष्टौदिति'। उतो वृद्धिर्लुकि हलीति वृद्धिः, अभ्यस्याद्विषोः पृतना अरातीरित्यप्युदाहरणम् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यामष्टमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

"रषाभ्यां नो णः समानपदे" ॥ निमित्तयोरादेशे चकार उच्चारणार्थः, समानञ्च तत्पदं, समानपदं, निमित्तनिमित्तिनोश्चाश्रयमाधारनिर्देशः, तदाह । 'समानपदस्थौ चेदिति'। एकपर्यायः समा-

नशब्दः। निनित्ते रषौ, निमित्ती नकारः, यद्यप्यसौ प्रागेव सिद्धस्वरूपस्तथापि तत्स्थाने भवतो णकारस्य यन्निमित्तं तस्यापि तेन संबन्धोऽस्त्येव, णकार एव वा निमित्ती तस्य तु विधानोत्तरकालं समानपदस्थत्वम्। 'षग्रहणमुत्तरार्थमिति'। अड्व्यवाये णत्वं वक्ष्यति तदस्मादपि यथा स्यात्, अथेहार्थमपि कस्मान्न भवति अत आह। 'ष्टुत्वेनैव सिद्धमेतदिति'। 'ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति'। रषाभ्यां णत्वमुच्यमानमृकारान्न प्राप्नोतीति वचनं, न च शक्यं वक्तुमृवर्णस्याद्रेफाद्भविष्यतीति। वर्णो ह्यत्र रेफः सूत्रउपात्तः, षकारेण साहचर्यात्। न च वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते। 'तिसृणामिति'। न तिसृचतसृ इति प्रतिषेधान्नामीतिदीर्घत्वाभावः, तर्त्तर्हि वक्तव्यं नेत्याह। 'रश्रुतिसामान्यनिर्देशात्सिद्धमिति'। र इति श्रुतिः श्रोत्रेणोपलब्धिर्ययोस्ते रश्रुती वर्णात्मिका चावर्णात्मिका च व्यक्तिस्तयोर्यत्सामान्यं तन्निर्दिश्यते न तु वर्णात्मिकैव व्यक्तिरित्यर्थः। नन्वेवमपि ऋकारे त्रयो भागा अभितोऽज्भक्तिर्मध्ये रेफभक्तिर्मात्रा चतुर्भागात्मका-ततश्च परयाज्भक्त्या व्यवधानान्न प्राप्नोति। अड्व्यवायइत्येवं भविष्यति। न पराज्भक्तिरट्संनिविष्टा, सा ह्यर्द्धमात्रा चतुर्भागात्मिका ऋकारभक्तिः। न च तस्याः सवर्णग्रहणेन नाप्यड्ग्रहणेन ग्रहणमसवर्णत्वात्, नहि तस्याः स्थानं प्रयत्नो वा पृथगस्ति। तस्मात्सामान्यनिर्द्देशेऽपि नैव णत्वं सिध्यति, अत आह। 'वर्णभक्त्या चेति'। वर्णस्य समुदायस्यावयवभूता या पराज्भक्तिस्तयेत्यर्थः। ननु च नृनमनग्रहणं वृद्ध्यर्थं स्यात् नृनमनस्यापत्यं नार्नमनिरिति, नैतदस्ति। बहिरङ्गा वृद्धिरन्तरङ्गं णत्वम् असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। 'अथ वेति'। व्यक्तिनिर्द्देशेऽपि न दोष इत्यर्थः। अपरः प्रकारोऽभितो ऽज्भक्ती चतुर्भागात्मिके मध्ये शुद्धो रेफोऽर्द्धमात्रात्मकस्तेन व्यक्तिनिर्द्देशेऽप्यदोष इत्यर्थः। ननु च परयाज्भक्त्या व्यवधानम्। एवं तर्ह्युत्तरसूत्रे योगविभागः करिष्यते। 'व्यवायेऽपीति'। व्यवायेऽपि णत्वं भवति, ततोऽड्कुप्वाङ्नुम्भिरिति। इदमिदानीं किमर्थं नियमार्थं वर्णात्मकैर्व्यवाये यदि भवति अडादिभिरेवेति, अपदान्तस्य मूर्द्धन्य इत्यधिकारादत्र णग्रहणं शक्यमकर्तुम्। उत्तरत्र तु पदान्तस्येति प्रतिषेधः॥

"अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि" ॥ रषाभ्यामिति पञ्चमीनिर्देशा- द्व्यवाये न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । 'पर्याणद्धमिति' । नह बन्धने, पर्या- ङ्पूर्वः निष्ठा, नहो धः । ननु चाङ्व्यवायइत्येवात्र णत्वं सिद्धं तत्किम- र्थमाङ्ग्रहणमित्यत आह । 'अड्व्यवायइत्येव सिद्धमिति' । क्वचित्तु आङ्- ग्रहणं 'पदव्यवायेपीत्यस्य बाधनार्थमित्येतावत्पठ्यते । 'बृंहणमिति' । बृहि वृद्धौ, इदितो नुम्, नश्चापदान्तस्य झलीत्यनुस्वारः । यद्येवमनुस्वारे- णात्र व्यवायो न नुमात आह । 'नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थमिति' । झल्- परस्य नुमोऽनुस्वारविधानात्स्थानिना नुमानुस्वार उपलक्ष्यते, एवमपि योऽ- नुस्वारो नुम्स्थानिको न भवति तद्व्यवाये न प्राप्नोति तृंह स्तृंह हिंसार्थौ, । तंहणमिति, अत आह । 'तेनेति' । नात्र नुम्स्थानिकोनुस्वार उपलक्ष्यते किं तर्ह्यनुस्वारमात्रं तेनात्रापि भवतीत्यर्थः । यत्र तर्हि नुम एव श्रवणं नानुस्वारस्य तत्र णत्वं भवति वा न वात आह । 'सत्यपि चेति' । यथा नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेदिति कालविशेषोपलक्षणपरायां चोदनायां सत्य- पि दिवा नक्षत्रदर्शने वाग् न विसृज्यते उपलक्षितस्य कालस्याभावात् । असत्यपि नक्षत्रदर्शने रात्रौ विसृज्यते, तस्य कालस्य भावात्तथेहापि द्रष्टव्यम् । 'प्रेन्वनमिति' । इविः प्रीणनार्थः । 'इदितो नुम्, अत्रेजादेः सनुम इति णत्वप्रसङ्गः, इह समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टा, यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति, न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । प्रत्येकमपि दृष्टा, यथा वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः, तत्रेह यदि पूर्वः कल्प आश्रीयते न क्वचित्स्यान्न हि समस्तैरडादिभिर्व्य- वायः क्वचिदपि संभवति, द्वितीये तु अर्हेणेत्यादौ न स्यात्, अटा कव- र्गेण च व्यवायात्, अत आह । 'व्यवायोपलक्षणार्थत्वादिति' । इह ये यदुपलक्षणायोपादीयन्ते तेषामेकेन द्वाभ्यां बहुरभिरप्युपलक्षितः स गृह्यते, तद्यथा गर्गैः सह न भोक्तव्यमित्युक्ते प्रत्येकं च सह न भुज्यते, समुदि- तैरपि, तथेहापि शक्नुवन्त्यडादयः समस्ता व्यस्ताश्च व्यवायमुपलक्षयितु- मिति सर्वत्र भवति, अडादिव्यवाये णत्वे ऽन्यवाये प्रतिषेधः, आदर्शेन स्पर्शेन, यद्यप्यत्रान्येनापि व्यवायो यस्त्वटा व्यवायस्तदाश्रयं णत्वं प्रा-

प्नोति, यत्र स्वनिर्द्दिष्टैरेव व्यवायस्तत्रैव न स्यात् क्षत्त्वं मृध्नोतीति, नैष दोषः, रषाभ्यामित्यत्र तस्मादिति परिभाषोपस्थानाद्व्यवाये णत्वासङ्गात्सूत्रमिदमारभ्यमाणमडादिव्यवायएव णत्वमनुजानाति नान्यव्यवाये, तस्य निर्द्दिष्टग्रहणेन निवर्तितत्वात्, यदि च निर्द्दिष्टव्यतिरिक्तैरपि व्यवाये णत्वं स्यात्, नुम्ग्रहणमनर्थकं स्यात् केवलेन नुमा व्यवायासम्भवात् ॥

"पूर्वपदात्संज्ञायामगः" ॥ रषाभ्यामिति वर्त्तते, न च तयोः पूर्वपदत्वं सम्भवतीति सामर्थ्यात्पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्येत्येषोऽर्थो विज्ञायतइत्याह । 'पूर्वपदस्थादिति'। रेफषकारान्तात्पूर्वपदादित्ययं त्वर्थो न भवति व्याख्यानात्। 'द्रुणसइति'। द्रुरिव नासिका यस्येति बहुव्रीहिः, अञ्नासिकाया इत्यच्प्रत्ययो नसादेशश्च । 'वाध्रीणस इति'। वध्र्या विकारो वाध्री रज्जुः, वाध्रीव नासिका यस्य स वाध्रीणसो मृगविशेषः, तत्र पूर्वपदस्योपमाननिष्ठत्वाद्व्यधिकरणत्वात्पुंवद्भावाभावः, नस्शब्दः प्रियादिषु वा द्रष्टव्यः। 'शूर्पणखेति'। नखमुखात्संज्ञायामिति प्रतिषेधः, यदा तु योगो विवक्ष्यते न संज्ञा शूर्पाकाराणि नखानि यस्या इति तदा ङीष् भवति, णत्वं तु न भवति, शूर्पनखी, एवञ्च णत्वङीषौ न समवेतः । ततः शूर्पनखीवाक्यादिति । अगइति शक्यमव[1]क्तुम्, कस्मान्न भवति ऋचामयनमृगयनमिति । निपातनादेतत्सिद्धम् । अणृगयनादिभ्य इति। यथान्यत्रोक्तं सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वाभाव इति। 'पूर्वपदात्संज्ञायामेवेति'। विपरीतस्तु नियमो न भवति पूर्वपदादेव संज्ञायामिति, शिवादिषु सुषेणशब्दस्य पाठात्, सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय भवति, कथमत्र सिद्धिरित्याह । 'समानपदेऽपि हीति'। यद्यपि पूर्वपदस्थं निमित्तमुत्तरपदस्थो निमित्तीति भिन्नपदस्थत्वमप्यस्ति तथापि समासे कृते ततो या विभक्तिरुत्पद्यते तया समुदायस्य पदसंज्ञायां सत्यां तस्मिन्समानेऽपि पदे भावादस्त्येव पूर्वेण प्राप्तिः, समानपदत्वं हि तत्राश्रितं न भिन्नपदत्वं प्रतिषिद्धं, तस्मादुपपन्नं

१. अकर्त्तुमिति पा॰ ढ्ढ॰ पु॰।

नियमार्थत्वं, यद्येवं यथोत्तरपदस्थस्य नकारस्य णत्वं नियमेन व्यावर्त्यते चर्मनासिक इति तथा तद्धितपूर्वपदस्थस्यापि व्यावर्त्येत खरपस्यापत्यं नडादिभ्यः फक्,खारपायणः, मातृभोगाय हितः भोगोत्तरपदात्खः। मातृभोगीणः, कथं प्रियमस्य कण्प्रिय इत्याह। 'स चेति'। संबन्धिशब्दो नियतमेव प्रतियोगिनमुपस्थापयति, तद्यथा मातरि वर्त्तितव्यं पितरि शुश्रूषितव्यमिति, न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन्पितरीति,अथ च संबन्धादेतद्गम्यते यस्य या माता तस्यामिति। यो यस्य पिता तस्मिन्निति,पूर्वपदमुत्तरपदमिति च संबन्धिशब्दावेतौ पूर्वपदमपेक्ष्योत्तरपदं भवति उत्तरपदं चापेक्ष्य पूर्वपदं तत्र संबन्धादेतदवगन्तव्यं, यत्प्रति पूर्वपदमित्येतद्भवति तत्स्थस्य नियम इति। किञ्च प्रत्येतद्भवति उत्तरपदम्, अयं तर्हि दोषः,अग इति नियमस्यैव प्रतिषेधः प्राप्नोति, तेनैकवाक्यत्वात् न णत्वस्य, ततश्च संज्ञायाञ्च गान्तरे णत्वं प्राप्नोति अत आह। 'अग इति'। अग इति योयं प्रतिषेधः स णत्वस्य न नियमस्य, अत्र हेतुः। 'योगविभागेनेति'। पूर्वपदात्संज्ञायामित्येको योगः, अग इति द्वितीयः, अनेन च या च यावती च णत्वप्राप्तिः सा सर्वा प्रतिषिध्यते, योगविभागसामर्थ्यात्। 'अपरे त्वित्यादि'। कथं पुनः समानमेवेत्यवधारणं लभ्यते ऽत आह। 'समानग्रहणादिति'। पदइत्येव वक्तव्यं, तत्रापदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोरसंभवात्पदग्रहणमेकत्वविवक्षार्थं विज्ञायते, एवं सिद्धे यत्समानग्रहणं क्रियते तस्यैतत्प्रयोजनं यथैवं विज्ञायेत समानमेव यत्पदमिति, तेषामेवं ब्रुवतां विध्यर्थमेतद्विज्ञायतइत्याह। 'तेषामिति'। विध्यर्थत्वमेवोपपादयति। 'समासे हीति'। अथास्मिन्पक्षे खारपायण इत्यत्र कथं णत्वं, यावता खरपशब्दे खरशब्दस्यापि पदत्वमस्ति तत्स्थत्वाद्रेफस्य समानपदस्थत्वमेव न भवति, नैष दोषः, यत्र द्वावपि निमित्तनिमित्तिनौसमानपदस्थत्वं व्यभिचरतस्तत्र णत्वाभावः, इह रेफस्य व्यभिचारेऽपि नकारस्य समानपदस्थत्वाव्यभिचाराण्णत्वं प्रवर्त्तते,

"वनं पुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराग्रेभ्यः"॥ वनमिति षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा, उदाहरणे वनगिर्योः संज्ञायामिति पूर्वपदस्य

दीर्घत्वम्। 'अग्रेवणमिति'। षष्ठीसमासे राजदन्तादित्वाद्वनशब्दस्य परनिपातः, हलदन्तादिति सप्तम्या अलुक्, अथ न संज्ञा ततो राजदन्तादिषु निपातनादलुक्। 'सिद्धे सतीत्यादि'। पुरगादिष्वेतदुच्यते, अग्रेशब्दे त्वसंज्ञायां विध्यर्थमित्याहुः। 'एतेभ्य एव वननकारस्येति'। एतेभ्यो वननकारस्यैवेत्ययं तु नियमो न भवति दीर्घाच्चारणात्तद्धि दीर्घान्तेष्वयं नियमो भवेदिति, न च वनादन्यत्रोत्तरपदे दीर्घान्तत्वमेषां संभवति यत्रास्य णत्वं दीर्घान्तेषु व्यावर्त्त्येत॥

"प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि"॥ अत्रादितस्त्रिषु संज्ञायामसंज्ञायामप्राप्तं णत्वं विधीयते, कथं, संज्ञायां तावत्पूर्वपदात्संज्ञायामित्येतदत्रापि नियमार्थमथापि विध्यर्थमुभयथापि अवश्यं वनं पुरगेत्यादिसूत्रं नियमार्थं पुरगादिष्वेव वननकारस्येति, ततश्च प्रादिष्वप्राप्तिः, असंज्ञायामपि नियमे तावदप्राप्तिः संज्ञायामेवेति नियमात्, विधावपि संज्ञायां विधानादन्यत्राप्राप्तिरेव, शरादिषु त्वोषधिवनस्पतिवाचिषु संज्ञायामसंज्ञायां चोत्तरसूत्रेण प्राप्तस्य विकल्पस्यापवादः, असंज्ञायामपीत्यनुच्यमाने संज्ञायामित्यधिकारात्तत्रैव स्यात्। निवर्तिष्यतेसंज्ञायामिति। यदि निवर्तते संज्ञायां न प्राप्नोति पुरगादिभ्य एव वननकारस्येति नियमात्, अयं तु विधिरसंज्ञायां सावकाशः, संज्ञायामपि परत्वादयमेव विधिर्भविष्यति, पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधः, तस्मादसंज्ञायामपीति वक्तव्यम्। 'प्रवणं निर्वणमिति'। प्रादिसमासौ। 'अन्तर्वणमिति'। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः, शरवणादयः षष्ठीसमासाः॥

"विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः"॥ असंज्ञायामपीत्यनुवर्त्तते, तेन संज्ञाऽसंज्ञयोर्द्वयोरयं विकल्पः, अन्ये तु वृत्तावनुक्तत्वात्तस्याधिकारं नेच्छन्ति, तेषां संज्ञाविषये पुरगादिभ्य इति नियमत्वेन भवितव्यं, यदि त्विष्यते यत्नान्तरमास्थेयम्, इह ये पुष्यन्ति फलन्ति च ते वानस्पत्याः, ये फलन्त्येव न पुष्यन्ति ते वनस्पतयः, उभयेपि ते वृक्षा इत्यभिधानविदः, ततश्च वनस्पतिशब्दोपादनेन णत्वं विकल्प्यमानं

शिरीषवणमित्यत्रैव स्यात्, शिरीषादयो हि पुष्यन्ति फलन्ति च, तस्माद्वृ-क्षग्रहणं कर्त्तव्यं तदिदमाशङ्कते तावत् । 'फलीवनस्पतिरित्यादि' । फलमेव यस्य न पुष्पं स वनस्पतिरुदुम्बरादिः, पुष्पोपगा वेतसादयः, फलोपगा उदुम्बरादयः, उभयोपगा आम्रादयश्च वृक्षाः, अन्तात्यन्तादिसूत्रे डोऽ-न्यत्रा[1]पि दृश्यतइतिवचनाड्डुः, फलपाकेन विनाशो यासान्ता ओषध्यः शाल्यादयः, लताप्रतानवत्यो मालत्यादयः गुल्म, ह्रस्वस्कन्धास्तरवः, बहु-काण्ड[2]पत्राः वीरुध इति,यद्यपि वृक्षवनस्पत्योर्भेदः स्मर्यतइति शङ्कां परि-हरति । 'इहाभेदेन ग्रहणं द्रष्टव्यमिति' । अत्र च लुपि युक्तवद्व्यक्तिव-चनइत्यत्र भाष्यकारवचनं लिङ्गम्, उक्तं हि तत्र व्यक्तिवचनइति किं, शिरी-षाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः तस्य वनं शिरीषवनमिति, वनस्पतित्वं नातिदिश्यते, यद्यतिदिश्येत विभाषौषधिवनस्पतिभ्य इति णत्वं प्रस-ज्येतेति, यदि चोक्तो भेद इहाश्रितः स्यात्, शिरीषाणामवनस्पतित्वाद्व-नस्पतित्वणत्वयोः प्रसञ्जनं नोपपद्येत ॥

अह्नोऽदन्तात्" ॥ 'पूर्वाह्णइति' । अह्नः पूर्वो भाग इति पूर्वापरे त्यादिसूत्रेण समासः, राजाहःसखिभ्यष्टच्, अह्नोऽह्न एतेभ्य इत्यह्नादेशः । 'निरह्णइति' । निर्गतोऽह्न इति प्रादिसमासः, शेषं पूर्ववत् । 'दीर्घाह्नी शर-दिति' । बहुव्रीहिरयं तेन टच्न भवति, टज्विधौ तत्पुरुषाधिकारात् । अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामिति ङीप्, अल्लोपोनः, अकारान्तस्य ग्रहणा-दत्र णत्वं न भवति, यदि तु नकारस्यायं षष्ठ्या निर्द्देशः स्यात् अत्रापि णत्वं स्यात्, अकारान्तस्य तु[3] ग्रहणं प्रकरणाद्विज्ञायते, सर्वत्र प्रकरणे स्थानी प्रथमया निर्दिश्यते, वनं, वाहनं, यानमिति, यद्वा यु[4]वादिषु पाठादस्य णत्वाभावः, अवश्यकर्तव्यश्च यु[5]वादिषु पाठः, प्रातिपदि-कान्तेतिविकल्पेन णत्वं माभूदिति, अन्तग्रहणं ज्ञापकमत्र प्रकरणे न ग्रह-

१ अन्यत्रापीति ना॰ ह॰ पु॰ ।
२ बहुकाण्डप्राग्भारायास्ता विरुध इति पा॰ ह॰ पु॰ ।
३ त्विति ना॰ ह॰ पु॰ ।
४ क्षुभ्नादिष्विति पा॰ ह॰ पु॰ ।
५ क्षुभ्नादिष्विति पा॰ ह॰ पु॰ ।

मन्तरेण वर्णेनापि तदन्तविधिर्भवतीति, तेन रषाभ्यामित्यत्र तदन्तविधिर्न भवति ॥

"वाहनमाहितात्" ॥ 'उह्यतेऽनेनेति' । वाहनं शकटादि, करणे ल्युट्, अस्मादेव निपातनादुपधावृद्धिः । आहितमारोपितमुच्यते, यदा बाह्यं नारोपितं केवलं संनिहितं तदा न प्राप्नोति तदापीष्यते यदाह । 'आहितोपस्थितयोरिति वक्तव्यमिति' । न वा भूतकालस्याविवक्षितत्वात्, स्वामिभावनिवृत्तिपरायां चोदनायामाहितमिति भूतकालो न विवक्ष्यते तेनाहितादाधायिष्यमाणाच्च भविष्यति, केवलं स्वस्वामिभावविवक्षायामेव न भवति, यथा प्रत्युदाहरणे उक्तं दाक्षिस्वामिकमित्यर्थ इति, दाक्षादयोऽपि यदा बाह्यत्वेन विवक्ष्यन्ते न स्वामित्वेन तदा णत्वं भवत्येव ॥

"पानं देशे" ॥ 'क्षीरं पानं येषामिति' । कर्त्तरि षष्ठी, उशीनरादयः शब्दा देशद्वारेण पुरुषेषु वर्त्तन्त इति देशाभिधायिनो भवन्ति । 'दाक्षीणां पानमिति' । अत्रापि कर्मसाधन एव पानशब्दः ॥

"वा भावकरणयोः" ॥ 'गिरिनद्यादीनामिति' । संज्ञायां प्राप्ते ऽसंज्ञायामप्राप्त इत्युभयत्र विभाषेयमित्याहुः ॥

"प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च" ॥ 'माषवापिणाविति' । बहुलमभीक्ष्ण्य इति णिनिः । 'माषवप्राणीति' । माषान्वपन्तीति कर्मण्यण्, जश्शसोः शि, नपुंसकस्य झलच इति नुम्, इह कस्मान्न भवति गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीति । भगिन्नित्यस्य प्रातिपदिकस्यान्तो नकार इत्यस्ति प्राप्तिरित्यत आह । 'पूर्वपदाधिकारादिति' । एतच्च पूर्वपदात्संज्ञायामित्यत्रैव व्याख्यातं, किमिदानीं नैव भवति गर्गभगिणीति, भवति विवक्षान्तरे शस्त्रान्तरेण नित्यं न त्वनेनेत्याह । 'यदा त्विति' । 'मातृभोगीणवदिति' । एतदपि तत्रैव व्याख्यातं, यद्युत्तरपदं प्रातिपदिकं गृह्यते माषवापिणीत्यत्र णत्वं न प्राप्नोति यदुत्तरपदं वापिनीति न तस्यान्तो नकारः, यस्य चान्तो नकारो वापिन्निति न तदुत्तरपदमत आह । 'माषवापिणीत्यादि' । उपपदमतिङिति त्यत्रैतद्व्याख्यातम् । उत्त-

रपदभूतं प्रातिपदिकं गृह्यतइत्यत्र ज्ञापकमाह । 'तथा चेति'। कथमेतज्ज्ञापकमित्याह । 'स हीति'। अङ्गस्य नुम्विधीयते, ततश्च तद्भक्तो नुम् तद्ग्रहणेनैव गृह्यते नोत्तरपदग्रहणेन, यदि च यत्किं च न प्रातिपदिकं गृह्येत नोत्तरपदमेव, ततो नुम्ग्रहणमकर्त्तव्यमेव स्यात्, समासप्रातिपदिकान्त इत्येव सिद्धत्वात् । 'आर्ययूनेति'। विशेषणमासः । श्वयुवमघोनामतद्धितइति संप्रसारणम् । 'प्रपक्वानीति' । गतिसमासः । अत्र कुमति चेति नित्यं णत्वं प्राप्नोति, दीर्घाह्नी शरदित्ययमपि यवादिषु द्रष्टव्य इत्युक्तम् ॥

"एकाजुत्तरपदे णः" ॥ 'विकल्पाधिकारनिवृत्तेर्विस्पष्टीकरणार्थमिति'। अन्यथा यद्यप्यत्रारम्भसामर्थ्यान्नित्यो विधिः शक्यो विज्ञातुम्, उत्तरत्र त्वनुवृत्तिः संभाव्येत ॥

"कुमति च" ॥ अनेकाजुत्तरपदार्थोयमारम्भः । 'वस्त्रयुगिणाविति'। युगशब्दादिनि कृते पश्चादिन्नन्तेन समासः कर्त्तव्यः, एवं तर्ह्युत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्यान्तो नकारो भवति, अन्यथा मातृभोगीणवल्लक्षणान्तरेणैव णत्वं सिद्धं स्यात्, कावित्युच्यमानेपि कवर्गमात्रस्योत्तरपदस्यासंभवान्मतुवर्थो लभ्यते नार्थो मतुपा, सत्यं, कावित्युच्यमाने तदादिविधिर्विज्ञायेत कवर्गादावुत्तरपदइति ॥

"उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्य" ॥ ण उपदेशे यस्य स णोपदेशः । 'प्रणायको देश इति'। अत्र गतिक्रियायोगमात्रमेव प्रतिप्रस्योपसर्गत्वं न नमतिं प्रति । 'असमासेपीति किमिति'। विशेषानुपादानादेव समासासमासयोर्द्वयोरपि भविष्यतीति प्रश्नः । 'पूर्वपदाधिकारादिति'। सर्वत्रैवात्र प्रकरणे पूर्वपदादिति वर्तते, समासे एव पूर्वपदं भवति, तेन समासएव स्यात् । 'तदधिकारनिवृत्तिद्योतनार्थमिति'। नानेन विस्पष्टार्थमसमासेपिग्रहणमित्युच्यते । तथाहि । यद्यप्यस्वरितत्वात्पूर्वपदादिति निवर्त्तते तथाप्यसमासेपिग्रहणं कर्त्तव्यमन्यथा ऽसंज्ञायां समासे न स्यात्, पूर्वपदात्संज्ञायामेवेतिनियमादस्य च विधेरसमासे चरितार्थत्वात्तस्मात्पूर्वपदाधिकारनिवृत्तिद्योतनमुखेन समासासमासयोर्द्व-

योरपि यथा स्यादित्यसमासेपिग्रहणमित्ययमर्थो द्रष्टव्यः। नन्वसिद्धमुपसर्गणत्वं, तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति, तेन पूर्वपदादित्यस्मिन्विवृत्ते न कर्तव्यमसमासेपिग्रहणम्। एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति न योगे योगोऽसिद्धोपि तु प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति, यदा तु पूर्वपदात्संज्ञायामिति सूत्रं नियमार्थमिति पक्षस्तदैतदुच्यते, यदा तु विध्यर्थं तदा नैतदुपपद्यते॥

"हिनुमीना"॥ हि गतौ स्वादिः, मीञ् हिंसायां क्र्यादिः दीर्घान्तः, हिनुमीनाग्रहणे विकृतस्योपसंख्यानम्, इहापि यथा स्यात्, प्रहिणोति प्रमिणीतः, सिद्धं वा स्थानिवत्त्वात्, ईत्वगुणयोः स्थानिवद्भावे सति उपात्तमेव रूपमिति णत्वं भविष्यति। ननु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्, दोष एवायमस्याः परिभाषायास्तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति॥

"आनि लोट्"॥ 'प्रवपाणीति'। वपेर्लोट्, मेनिः। आडुत्तमस्य पिच्च,प्रयाणीतियाते रूपम्। 'प्रवपानीति'। प्रकृष्टा वपा येषु तानि प्रवपानि, आनिलोड्ग्रहणमनर्थकमर्थवद्ग्रहणात्, अर्थवत आनिशब्दस्य ग्रहणं, न चैषोर्थवान्, अनुपसर्गाद्वा, यत् क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः, न[1]चैतमानिशब्दं प्रति क्रियायोगः, तदन्तं तु प्रति भवति, कथं नैवं विज्ञायते यस्य क्रिया यत्क्रिया, यत्क्रियायुक्ता इति, कथं तर्हि या क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्ता इति, प्रयोगविषया च क्रिया न क्व चिदसंसृष्टास्तीति समुदायस्याश्रीयतइति आनिशब्दान्तं समुदायं प्रति क्रियायोगः, तत्रायं च सूत्रार्थः, उपसर्गात्परस्यावयवो य आनिशब्दस्तत्रकारस्य णत्वमिति, तदेवं प्रत्याख्यातं लोड्ग्रहणम्॥

"नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च"॥ गामादाग्रहणेष्वविशेष इति वचनान्मीनातिमिनोतिदीङामित्यात्वे कृते यन्माङ्रूपं यच्च मा मानइति तेषामपि ग्रहणप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह। 'माङ्मेङोर्ग्रहणमिष्यतइति'। दृष्टि-

१ न चैतमानिशब्दमिति पा० ई० पु०।

रेवेयम् । 'प्रणिष्यतीति'। ओतः श्यनि, उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं, हन्तिप्रभृतयः प्सातिपर्यन्ता अदादयः, मा माने च। 'प्रणिशाम्यतीति'। शमामष्टानां दीर्घः श्यनि, स्यत्यादिषु तिपा निर्द्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः। 'अड्व्यवायेपीति'। अन्यथाङ्गस्याडुच्यते, विकरणान्तं चाङ्गं, सोसौ संघातभक्तो ऽशक्यो गदादिग्रहणेन ग्रहीतुमिति न स्यात्, आङा चेति वक्तव्यम्, प्रण्यागददिति। तर्हिवक्तव्यं, न वक्तव्यम्, अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायइति वर्त्तते, तेन नेर्गदादीनां चाड्व्यवाये आङ्व्यवाये च भविष्यति, प्रत्युपगदतीत्यादौ तु पदव्यवायेपीति प्रतिषेधादप्रसङ्गः॥

"शेषे विभाषा ऽकखादावषान्तउपदेशे"॥ अकखादावषान्तइति चोपसर्गसन्निधापितस्य धातोर्विशेषणमित्याह। 'अकखादिरषान्त उपदेशे यो धातुरिति'। आदिग्रहणं शक्यमकर्तुम्, अकखइति वक्तव्यं, यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे, अन्तग्रहणं तु कर्त्तव्यम्, असति हि तस्मिन्न ज्ञायेत केन तदादिविधिः, केन वा तदन्तविधिरिति, शेषग्रहणं किं, गदादिषु माभूत्। यदि तेष्वपि स्यात्पूर्वयोगो निर्विषयः स्यात्तस्माच्छेषइति शक्यमवक्तुम्। 'प्रनिपेक्ष्यतीति'। षढोः कः सीति कत्वे कृते सम्प्रत्यषान्तो भवति। 'प्रनिचकारेति'। कुहोश्चुरित्यभ्यासस्य चुत्वे कृते सम्प्रत्ययं न ककारादिर्भवति। 'प्रणिवेष्टेति'। व्रश्चेत्यादिषत्वे कृते सम्प्रति षान्तो भवति, उपदेशे त्वषान्तत्वाण्णत्वं भवति॥

"अनितेः"॥ 'प्राणितीति'। श्वस प्राणने अन च,रुदादिभ्यस्सार्वधातुकइतीट्॥

"अन्तः"॥ 'अनितेरन्तस्येति'। अनितेः संबन्धिनः पदान्तस्य नकारस्येत्यर्थः। 'हे प्राणिन्'। क्विबन्तात्संबुद्धिः, न ङिसंबुद्ध्योरिति नलोपप्रतिषेधः, अन्यत्र तु पदान्तस्य नकारस्य लोपेन भवितव्यमिति संबुद्ध्यन्तमुदाहृतम्। 'अन्तश्च पदापेक्षो गृह्यतइति'। नानित्यपेक्षः, व्यभिचाराभावात्। 'केचित्त्वित्यादि'। अनितेरन्तइत्येकमेव योगं पठन्ति, समीपवचनं चान्तशब्दमाश्रयन्तीत्यर्थः, किमर्थमित्याह। 'निमित्तसमीपस्येति'। ननु च नास्त्येव स विषयो यत्र निमित्तस्य समीपभूतो ऽनि-

ननु सर्वे विकल्पाश्शब्दानुविद्धा एव दृश्यन्ते शब्दश्च विकल्पविषयमर्थं स्वात्मनैवोपरञ्जयति पीतिमेव शङ्खं पीतश्शङ्ख-इति अभ्रान्तो पृथगुपलम्भस्त्वध्यासोपयुक्त एव अतोऽशब्दात्मक-स्यार्थस्य शब्दात्मना भानादप्रमितिर्विकल्प इति, अत्र किमिदं कृत्स्नविकल्पापेक्षयोच्यते उत तद्विशेषापेक्षयेति बुद्ध्या विभज्य पूर्व-न्तावत्प्रतिक्षिपति । शब्दादिति ।

मू० शब्दात् प्रागर्थसिद्धेः परमपि च तयोरक्ष-भेदादिबोधाच्छब्दैक्ये वाच्यभेदादपि बहुषु पदेष्वेकवाच्यप्रसिद्धेः । साम्यासत्त्वाद्वयो-गाद्युगपदवगतेर्व्यक्तिजात्यादिशब्दैश्शब्दा-ध्यासो न युक्तः प्रथयति विषयं किन्तु संज्ञा तटस्था ॥ ३४ ॥

टी० अयमभिसन्धिः न हि सर्वो विकल्पः शब्दोपरञ्जनघन एव प्रवर्तते पश्वादीनामव्युत्पन्नानाञ्च तदयोगात् व्युत्पन्नानामपि तत्तत्संज्ञाविशेषस्मरणहेतुतया तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टवस्तुग्रहणाव-श्यम्भावादिति, तेन शब्दप्रतीतेः पूर्वमर्थप्रतीतिरस्तीत्ययमेको हेतुः, हेत्वन्तरमप्याह । परमपीति । विस्मृतशब्दस्य शब्दप्रतीतिमन्त-रेण केवलमर्थ एव प्रतीयते तत्रापि न शब्दप्रतीत्यवश्यम्भावः । किञ्च शब्दः श्रोत्रेन्द्रियेण प्रतीयते अर्थस्तु यथायोगं तत्तदिन्द्रि-येण इदञ्च ग्राहकमात्रोपलक्षणम्, अतो ग्राहकप्रमाणवैलक्षण्यनियमा-दर्थैक्येनैव शब्दग्रहणमसमञ्जसमित्याह । तयोरिति । तथा च कतिपयविकल्पापेक्षयाऽपि शब्दाध्यासो न युक्तः पीतशङ्खादिष्वे-केन्द्रियग्राह्यत्वादन्योन्यसंसर्गाध्यासो युक्त एव अपि च एक एव

शब्दो बहूनप्यर्थानभिदधाति शक्तिवैचित्र्यात् तत्र परस्परविरुद्धेष्वर्थेष्वेकस्यैव शब्दस्य ऐक्येन बोधनं न घटत इत्याह । शब्दैक्य इति । एवं बहुषु पदेषु परस्परविरुद्धस्वभावेष्वेकस्यैव वाच्यत्वं दृश्यते पर्य्यायशब्देषु । तत्राप्यर्थैक्योपलम्भनमनेकेषां शब्दानां न युज्यत इति वदति । बहुष्विति । उपलभ्यते च शब्दानां साम्येऽप्यर्थे वैषम्यमेवमर्थानां साम्येऽपि शब्दवैषम्यं साम्यञ्चैकजात्यादेकाकारधर्मयोगित्वाद्वेति एवमर्थस्य दूरस्थत्वं शब्दस्य सन्निकृष्टत्वं शब्दस्य दूरस्थत्वमर्थस्य सन्निकृष्टत्वञ्च एवन्तीव्रमन्दादिविशदाविशदादिविविधवैचित्र्ययोगदर्शनान्न शब्दार्थयोरन्योन्याध्यासेन प्रतिपत्तिरित्याह । साम्येति । यद्वा साम्यं शब्दार्थयोः समदेशवर्त्तित्वम् आसत्त्यादिः पूर्वमेव युगपदवगतेः सामानाधिकरण्यवाक्ये परस्परविरुद्धस्वभावैर्जात्यादिशब्दैरेकस्यैवार्थस्य यौगपद्येन प्रतीतेरपि न शब्दाध्यासो युक्तः । एवं व्यधिकरणवाक्येऽपि शब्दार्थसंसर्गयोः पृथग्भावेनैव भानादिति भावार्थः । कथन्तर्हि सविकल्पकज्ञाने संज्ञा स्वोपश्लेषेणार्थं प्रकाशयतीत्याशङ्क्याह । प्रथयतीति । अयमर्थः तटस्थैव संज्ञा विशेषणान्तरवद्वाचकत्वेनैव प्रतीयते न पुनरर्थात्मना अर्थात्मना प्रथने कथं वाचकत्वेन प्रतीतिर्येयुज्यत इति भावः । उक्तञ्च ।

> संज्ञा तु स्मर्य्यमाणाऽपि प्रत्यक्षत्वं न बाधते ।
> संज्ञिनस्सा तटस्था हि न रूपाच्छादनक्षमा ॥ इति ।

अयमत्र निर्णयः ।

> परस्परविरुद्धत्वप्रतिभासानुरोधतः ।
> सविकल्पकविज्ञाने शब्दाध्यासो न युज्यते ॥ इति ।

इति शब्दाध्यासभङ्गः ॥ ३४ ॥

अत्र केचिदाहुः अनुमानेनैव सर्वप्रतीतेश्शब्दानुवेधमुपपादयाम इति तदेतदनुवदति । धीत्वादिति ।

सू० धीत्वाच्छब्दानुविद्धां विमतमतिमुशन्त्यत्र शाब्दा न सत्तत्तस्यार्थः स्मार्य्यभावात् स्फुरतु च स कथं बालमूकादिबोधे । सूक्ष्मा वाङ्मात्रकल्प्या न हि समधिगता तादृशी क्वापि संज्ञा वाचस्सूक्ष्माद्यवस्था कथनमपि विदुर्भावनाद्यर्थमाप्ताः ॥ ३५ ॥

टी० अनूदितमर्थम्प्रतिक्षिपति । न सत्तदिति । तस्य हेतुमाह । तस्येति । अयमर्थः परिदृश्यमान एवार्थः शब्दं स्मारयति तस्य कथन्तदात्मना भानमिति बालमूकादिबोधे कालात्ययापदेशमाह । स्फुरतु चेति । सूक्ष्मा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति शब्दविभागात् सूक्ष्मशब्दस्सर्वत्रास्तीति न बालमूकादिबोधे कालात्ययापदेश इत्याशङ्क्य परिहरति । सूक्ष्मेति । अवाचकस्य तादृशावस्थापन्नस्य शब्दस्य प्रतिपत्तिवेलायां प्रसङ्गाभावादित्यर्थः । तदेव विवृणोति । न हीति । वाचकश्शब्द एव वाच विमृश्यत इति भावः । कथं तर्हि सूक्ष्माद्यवस्थाकथनं तेषुतेषु शास्त्रेष्वित्यत्रोत्तरम् । वाच इति । अवस्थाभेदकथनं केवलभावनार्थं न पुनर्वाचकत्वेन अतश्शब्दानुवेधानुमानमसमञ्जसमिति भावः । अनेन ।

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यश्शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गृह्यते ॥ इति

शब्दानुवेधप्रत्यक्षत्वोदाहरणमपि दत्तोत्तरं तादृशोपलम्भाभावादेव ॥ ३५ ॥

इति सर्वप्रत्ययानां संज्ञानुविद्धत्वमतभङ्गः ।

इत्थं सर्वप्रत्ययानां शब्दानुवेधवादी निरस्तः । इदानीं सर्वेषामप्यर्थानां प्रत्यक्षत्ववादी निरस्यते स खल्वेवमाह धर्मादयः कस्यचित्प्रत्यक्षाः सत्त्वादित्यादिकमनुमानजातं धर्मादीनां प्रत्यक्षत्वं साधयतीति तथा च योगिप्रत्यक्षं सिद्धमिति तदेतदनूद्य परिहरति । सत्त्वाद्यैरिति ॥

मू० सत्त्वाद्यैरक्षगम्यं विमतमिति वदन् वक्तु बाधं विपक्षे श्रुत्यालम्बे तु सैव प्रसजति शरणं तादृशादृष्टसिद्धौ । अध्यक्षं लौकिकञ्चेदधिगतिविहतं भावनोत्थं न युक्तं नित्यं त्वक्षानपेक्षं निरुपधिरिह ते दुर्वचोऽक्षप्रकर्षः ॥ ३६ ॥

टी० अयं भावः किं प्रत्यक्षत्वमात्रं प्रसाध्यते किं वा पुनरैन्द्रियकप्रत्यक्षत्वं पूर्वत्र न योगिप्रत्यक्षसिद्धिः ईश्वरप्रत्यक्षेणैवान्यथासिद्धत्वात् उत्तरत्र विपक्षे बाधकाभावात् अन्यथा सिद्धिरनुमानस्य, अतो न योगिप्रत्यक्षं साधयितुमलं, श्रुतिस्मृत्यादिबाधप्रसङ्गो विपक्षे बाधक इति चेत् तर्हि श्रुत्यादिकमेव शरणं किमनेनानुमानेनेत्याह । श्रुत्येति । उक्तमर्थं विकल्प्यापि दूषयति । अध्यक्षमिति । किमध्यक्षं लौकिकं वा किं वा भावनोत्थम् उत नित्यमेव लौकिकञ्चेत् प्रत्यक्षविरुद्धमित्याह । अधिगतिविहतमिति । लोकोपलम्भविरुद्धमित्यर्थः, न हि धर्मादिविषयं लौकिकं प्रत्यक्षमुपलभ्यते तथात्वे वा सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वादिति सूत्रविरोधः, भावनोत्थमपि प्रत्यक्षं भावनावैशद्यातिरेकेण न क्वापि दृष्टमित्याह । भावनोत्थं न युक्तमिति । मारीचादेर्भावनया रामादिसाक्षात्कारो भयभरदोषनिमित्तं विपरीतज्ञान-

मेव वृक्षेवृक्षे च पश्यामीति, एवमनुरागादिनिमित्तकामिनीमुखदर्श-नादिकमपि व्याख्यातम् । नित्यं प्रत्यक्षं न कारणायत्तमित्याह । नित्यं त्विति । तत्साधनेऽपि न योगिप्रत्यक्षसिद्धिरिति भावः । ननु प्रकृष्यमाणं सर्वं निरतिशयदशाशिरस्कं यथा कुवल*यामलकबिल्वा-दिपरिमाणं प्रकृष्यमाणं निरतिशयदशाशिरस्के परममहत्परिमाणे विश्राम्यति तथा चेन्द्रियशक्तेः प्रकृष्यमाणायाः सार्वज्ञ्ये विश्रमस्समु-चितः । एवञ्च योगिनां मानसप्रत्यक्षस्य सर्वविषयत्वं सेत्स्यतीत्याश-ङ्क्य परिहरति । निरुपधिरिति । यथा चक्षुःस्पर्शनादेः प्रकृष्यमाणस्य न सर्वविषयत्वे विश्रमः एवं मनसोऽपीति भाव्यम् अन्यथा धर्मादयः कस्यचिच्चाक्षुषाः स्पार्शना इत्यादिकमपि वक्तुं शक्येत ॥ ३६ ॥

तदेव प्रकाशयति । प्रत्येकमिति ।

मू० प्रत्येकं ह्यक्षवेद्यं प्रतिनियततया सर्वलोकप्र-सिद्धं काकोलूकादिकानामपि निजविषये ह्यैक्षि चक्षुःप्रकर्षः । मान्यालव्यालपूर्वेष्वपि खलु रसनास्पर्शनादिक्रमात् स्यादक्षस्या-नैक्यमात्रं स्थितविषयमतस्त्वक्पिपासादि-वाक्यम् ॥ ३७ ॥

टी० प्रतिनियतविषयतया हि चक्षुरादीनां प्रसिद्धिः प्रवृत्तिरप्ये-वमेव एवम्मनसोऽपि प्रतिनियतविषयत्वं स्वीकार्य्यं दृष्टञ्च तत्, आत्मा-दिविषये एव हि मनसः स्वातन्त्र्यमवलोक्यते बाह्यविषये पुनरिन्द्रि-यान्तरसहकारितामात्रमेव परमाणवदृष्टादिविषये पुनस्तदपि नास्ति तेषामतीन्द्रियत्वात्, तथा च स्वात्मनि तज्ज्ञानादिषु वा शक्तस्य मन-सः स्वातन्त्र्येण न बाह्यविषयेषु शक्तिः, तत्र प्रमाणमाह । सर्वलोके-

ति । ननु चक्षुरादीनामपि स्वविषयातिलङ्घनं दृश्यते दूरे हि काकः पश्यति अन्धकारेऽप्युलूकादिरर्थं गृह्णाति अतो मनसोऽपि प्रकर्षविशेषादविषयग्रहणं युक्तमित्याशङ्क्याह । काकेति । काकादिचक्षुःप्रकर्षोऽपि न स्वविषयातिलङ्घी रूपरूपितदेकार्थसमवायिमात्रग्रहणात् न हि काकश्चक्षुषा रसं गृह्णाति नापि चोलूकश्चक्षुषा जिघ्रति कथन्तर्हि मान्यालव्यालादिष्विन्द्रियवृत्तिसंकरः मान्यालो हि मुखेनैवाभ्यवहरति निर्हरति च व्यालश्चक्षुषैवाकर्णयत्यवलोकते च अत इन्द्रियवृत्तेरनियमो ऽयुक्त इत्याशङ्क्य परिहरति । मान्यालेति । तत्र हि रसनास्पर्शनयोरेकस्थानवर्त्तित्ववत् वागपानयोश्च*चक्षुःश्रोत्रयोश्च स्थानैक्यमेव न पुनरन्येन्द्रियेणान्येन्द्रियकृत्यमाचर्य्यते अतो न स्वविषयातिलङ्घनमिन्द्रियवृत्तेरिति भावः ॥

धर्मादिविषयत्वन्तु मनसो यद्विशिष्यते ।
चक्षुरादेस्तथा भावो नेष्यते केन हेतुना ॥

इति चक्षुरादिप्रतिबन्दिरेव मनसो धर्मादिविषयत्वं निवारयतीति संग्रहः कथन्तर्हि ।

त्वक् च दृक् च निपिपासति जिह्वा विह्वला श्रवणवत् परिवृत्तो ।
नासिका त्वयि करीश तथेति प्राप्नुयां कथमिमां स्विदवस्थाम् ॥

* यद्यपि प्राण्यङ्गत्वेन पाणिपादमितिवच्चक्षुःश्रोत्रमिति प्राप्तं न तु द्विवचनं तथाऽप्यत्र चक्षुर्भ्यां सहिते श्रोत्रे इति विगृह्य द्विवचनान्तता समर्थनीया । पाणिपादादेः प्राणिशरीरारम्भकत्वेन चक्षुःश्रोत्रादेरतथात्वेन च चक्षुःश्रोत्रयोरिति द्विवचनसमर्थनं तु न न्याय्यं पाणिपादादिगोलकस्येव चक्षुःश्रोत्रादिगोलकस्यापि शरीरारम्भकत्वेन इन्द्रियाणां स्थूलशरीरानारम्भकत्वेन च सर्वथा समानयोगक्षेमत्वात् । इतरथा तु गोलकतात्पर्येण पाणिपादमिति, इन्द्रियतात्पर्येण च पाणिपादा इत्यपि स्यादित्यस्मदुक्तसमाधिरेव साधुः । वाक्पाणिपादपायूपस्थानीति प्रयोगोऽपि पूर्वोक्तदिशा समर्थनीय इति शब्दापशब्दज्ञाः ।

इति इन्द्रियवृत्त्यनियमो महापुरुषैरभिधीयत इति इत्थमिन्द्रियवृत्तिनियममन्तरेण स्वाभाविकेनैव ज्ञानेन सर्वं साक्षात्करिष्यामीति भावः । न पुनरन्येन्द्रियविषयेष्वन्येन्द्रियवृत्तिरभिधीयते पश्यत्यचक्षुस्स शृणोत्यकर्ण इत्यादेः परविषयतया श्रुतस्याप्यकरणायत्तज्ञानस्यासंकुचितविज्ञाने मुक्तात्मन्यपि साधारण्यात् । अयमत्र निर्णयः—यदि योगिप्रत्यक्षं प्रामाणिकं तदा श्रुत्या स्मृत्या पुराणेन च सिद्ध्यति न पुनरनुमानेन तस्यान्यथासिद्धत्वात् चाक्षुषत्वादिप्रसञ्जनप्रतिबन्दिग्रस्तत्वाद्धेति पूर्वमेवोक्तम् ।

यथोपनिषदस्त्वीशो नानुमानेन सिध्यति ।
तथा योगी च शास्त्रेण केवलेन प्रसिध्यतु ॥

इति योगिप्रत्यक्षानुमानभङ्गः ॥ ३७ ॥

एवं योगिप्रत्यक्षादागमगम्यादृष्टादेरसिद्धिरुक्ता । अथ योगिप्रत्यक्षादनुमानगम्याग्न्यादेरसिद्धिरुच्यते कश्चिदाह धूमादिसंयुक्तमिन्द्रियमेव वह्न्यादिकं गृह्णातु किमनेनानुमानेन सहकारिसामर्थ्यैस्सर्वमपि संपत्स्यते चक्षुर्धूमादिसंयोगः प्रथमं सहकारी तत्सहकारि च व्याप्तिपक्षधर्मत्वपरिज्ञानादि किमितरप्रमाणपरिकल्पनयेति एतदाशङ्कते । संयुक्तेति ।

सू० संयुक्तव्यापकत्वप्रभृतिसहकृतैर्व्याप्तिधीसव्यपेक्षैरक्षैरेवानुमाधीर्भवतु किमितरत्कल्पयित्वेति चेन्न । निर्व्यापारेन्द्रियस्याप्युदयति खलु सा भूतभाव्यादिलिङ्गैः स्मृत्यारूढैः श्रुतैर्वा मन इह सकलज्ञानसामान्यमिष्टम् ॥ ३८ ॥

टी० परिहरति । नेति । परिहारं विवृणोति । निर्व्यापारेति । अयमत्र भावः—नेन्द्रियमत्र वह्न्यादिज्ञाने करणमपि तु धूमादिज्ञान एव अतो न वह्न्यादिज्ञानं प्रत्यक्षप्रमाणफलम् अपि तु धूमादिज्ञानमेव वह्न्यादिज्ञानं जनयति। नन्वस्तु धूमादिज्ञानमवान्तरव्यापारः तद्द्वारा प्रत्यक्षमेव वह्न्यादिज्ञानं जनयतीति चेत् तत्र इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्य-धूमादिज्ञानमन्तरेणापि स्मृत्यारूढैः श्रुतैर्वा भूतभाव्यादिलिङ्गैरग्न्या-दिज्ञानदर्शनात् । किञ्च यद्धि यज्जनयित्वैव यज्जनयति तस्य तत्र तदवान्तरव्यापारत्वमिति ह्यवान्तरव्यापारलक्षणमाचक्षते न चेदं लक्षणं धूमादिज्ञानेऽस्ति धूमादिज्ञानमन्तरेणापि प्रत्यक्षेण वह्न्यादे-र्द्रष्टुं शक्यत्वात् तथा दर्शनाच्च अतोऽनुमानादेव साध्यसिद्धिर्न पुनः प्रत्यक्षात् अन्यथा शब्दज्ञानमवान्तरव्यापारीकृत्य शब्दार्थज्ञा-नमपि प्रत्यक्षमेव प्रसज्येत न च तद्युक्तं परोक्षापरोक्षविभागाभाव-प्रसङ्गात् । अथापि सर्वविषयस्य मनइन्द्रियस्य वह्न्यादिज्ञाने व्यापृत-त्वान्मानसप्रत्यक्षं वह्न्यादिज्ञानमस्त्वित्याशङ्क्य परिहरति । मन इति। सकलज्ञानसामान्यमिति संशयविपर्ययस्मृत्यादिज्ञानसाधारणत्वान्म-न इन्द्रियस्य न तज्जन्यतामात्रेण प्रत्यक्षत्वसिद्धिरिति भावः ॥ ३८ ॥

उक्तार्थस्थेम्ने पुनरपि विकल्प्य दूषयति । पक्षस्थमिति ।

मू० पक्षस्थं व्याप्यमादौ विदितमिह तु न व्याप-
कस्य प्रसक्तिर्व्याप्तिस्तेन स्मृता स्यान्न च तत
उभयोर्निश्चयः पक्षयोगे । तादृग्व्याप्यान्वि-
तोऽसाविति मतिरपि न व्यापकं तत्र
यच्छेत् तस्मात्तद्व्यापिपक्षान्वयनियतमति-
र्नाक्षतस्संस्कृतेर्वा ॥ ३९ ॥

टी० किं धूमादिदर्शनदशायां प्रत्यक्षो वह्निः तदा धूमादिरेव विदितः न तु वह्न्यादिस्तदिदमाह । इह तु न व्यापकत्वप्रसक्तिरिति । यदा पुनर्व्याप्तिस्मरणं तदा पुनर्दृष्टान्त एव साध्यप्रसिद्धिः तत्रैव पूर्वं ग्रहणात् न तु पक्षे तदिदमाह । न चेति । तर्ह्युपनयावस्थायां साध्यसिद्धिरस्तु ततोऽनुमानं व्यर्थमित्याशङ्क्याह । तादृगिति । उपनयजन्यं ज्ञानं व्याप्तस्य हेतोः पक्षधर्मत्वमवगाहते न पुनः साध्यस्य पक्षधर्मत्वं तस्मात् साध्यस्य पक्षधर्मत्वप्रतीतिर्नोक्तः, नापि व्याप्तिदर्शनजसंस्कारात्, न चोभयस्मात्, अतो व्याप्तस्य हेतोः पक्षधर्मत्वप्रतीतिः साध्यस्यापि पक्षधर्मत्वं प्र*ख्यापयतीति सुस्थिरमनुमानम् ।

इत्यनुमानस्य प्रत्यक्षादिबहिर्भावः ॥ ३६ ॥

नन्वनुमानं प्रमाणमेव न भवति प्रामाण्ये सत्येव हि प्रत्यक्षाप्रत्यक्षविवाद इत्याशङ्क्य परिहरति । नायोग्यस्येति ।

मू० **नायोग्यस्याक्षबाधः स्वविषयविहतिं न क्षमेतानुमानं स्वस्यैवापेक्षितत्वादनुमितिमखिलां बाधते नागमोऽपि । निस्सन्देहप्रवृत्तेरिह निपुणधियां नाप्यसौ संशयात्मा वैशिष्ट्यान्न स्मृतिश्चेत्यनुमितिरुदिताऽध्यक्षवन्मानमन्यत् ॥ ४० ॥**

टी० अयमत्र विकल्पक्रमः अनुमानस्याप्रामाण्यमबाधितत्वेऽपि उत बाधितत्वेन, तत्रापि किं बाधः प्रत्यक्षेण अथा-

* प्रसाधयतीति द्राविड़पाठः ।

नुमानेन अथवाऽऽगमेन यद्वा नियतबाधकाभावेऽपि संशयात्मकत्वेनाप्रामाण्यमथवा स्मृतिरूपत्वेन, तत्राबाधितत्वेऽप्याप्रामाण्यमिति तावद्व्याहतं बाधेऽपि प्रत्यक्षबाधो योग्यस्यैव स पुनर्धूमानुमानादौ न दृश्यते अयोग्यविषये बाधस्त्वप्रयोजकः अयोग्यानुपलब्धेरबाधकत्वात् अतो न प्रत्यक्षबाधात् अप्रामाण्यमनुमानसामान्यस्य, यत्र पुनः क्वचित् प्रत्यक्षबाधः तत्र वयमप्यप्रामाण्यमङ्गीकुर्महे नैतावताऽनुमानतत्त्वापलापः, न चानुमानेन वा बाधो व्याघातात् कृत्स्नानुमानाप्रामाण्ये बाधकस्याप्यनुमानस्य तदन्तर्भावात् तदिदमाह । स्वविषयेति । नाप्यागमेन बाधः आगमस्यैव व्युत्पत्तिदशायामनुमानसापेक्षत्वात् इदमप्याह । स्वस्येति । न च संशयात्मकमनुमानं निश्चयेनैव प्रवृत्तिव्यवहारयोर्दर्शनात् तदप्याह । निस्सन्देहेति स्मृत्यात्मकत्वमवशिष्यते तच्च साध्यस्य पक्षधर्मताप्रतिपत्तौ न संभवतीत्युक्तं प्रागेव । एतदपि वदति । वैशिष्ट्यादिति । अतः प्रत्यक्षवदनुमानमपि पृथगेव प्रमाणमिति निगमयति । अध्यक्षवदिति । अत्र स्मृतेरप्रमाणत्वेनोपादानमन्वारुह्य वादेनेति भाव्यम् ।

इत्यनुमानप्रामाण्यसिद्धिः ॥ ४० ॥

अत्र चार्वाकः प्रत्यवतिष्ठते किमनुमानेन विशेषतस्साध्यते उत सामान्यं न तावत्सामान्यं प्रागेव प्रसिद्धत्वात् न ह्यग्निमत्त्वसामान्यमप्रसिद्धं महानसस्याप्यनग्निमत्त्वेन दृष्टान्तस्य साध्यविकल्पत्वप्रसङ्गात् तदिदमाह । सामान्यमिति ।

मू० सामान्यं प्राक् प्रसिद्धं न पुनरनुगमस्सिद्ध-
पूर्वा विशेषे व्याप्तिस्सर्वाऽपि भग्ना क्वचिदपि

सकलव्याप्यसङ्गत्यदृष्टेः । भूयोदृष्टेर्व्यवस्था न हि भवति तथोपाधयः स्युर्दुरूहा इत्याद्याः स्वेष्टतर्कस्थिरनियमजुषां दर्शनेनैव बाध्याः ॥ ४१ ॥

टी० न च विशेषस्साध्यः तस्मिन्ननुगमाभावादित्याह । न पुनरिति ।

यथाहुः ॥

विशेषेऽनुगमाभावस्सामान्ये सिद्धसाधनम् ।
अनुमाभङ्गपङ्केऽस्मिन्निमग्ना वादिदन्तिनः ॥ इति ॥
विशेषेऽनुगमाभावात् सामान्ये सिद्धसाधनात् ।
तद्वतोऽनुपपन्नत्वादनुमानकथा कुतः ॥ इति च ॥

किञ्च

व्याप्तिरेवानुमानस्य जीवातुः सा च सर्वथा ।
न संभवति संबन्धग्रहस्यानुपपत्तितः ॥ इति,

कतिपयव्यक्तिदर्शनेन संबन्धग्रहणस्य व्यभिचारिष्वपि साधारणत्वात् सकलव्यापकव्यक्तिदर्शनेन संबन्धग्रहणमसर्वज्ञेन कर्तुं न शक्यते यदि सर्वज्ञस्संबन्धवेदी तर्हि किमनेनानुमानेन एवञ्च सर्वोऽपि व्याप्तिर्भग्ना प्रमेयत्वाभिधेयत्वादौ सर्वव्यक्त्युपसंहारेण व्याप्तिग्रहणस्याशक्यत्वादित्याह । व्याप्तिरिति । अस्तु भूयोदर्शनेन व्यवस्थेत्याशङ्क्याह । भूयोदृष्टेरिति । सहस्रशो भूयोदर्शनस्यापि तत्रतत्र व्यभिचारदर्शनादिति भावः । तर्हि निरुपाधिकसंबन्धो व्याप्तिरिति लक्षणं कृत्वोपाधिविधूननेनैव व्याप्तिं प्रतिष्ठापयाम इति चेन्न दृष्टादृष्टोपाधीनामनन्तानां दुरूहत्वेन तद्विधूननस्यैवाशक्यत्वादित्याह ।

तथोपाधय इति । इत्थमनुमाननिराकरणे दुर्वादिनां प्रलापोऽयं किमनुमानमूलः उत तर्कमूलः अथवा निर्मूलः निर्मूलत्वे प्रलाप एव अनुमानमूलत्वे तर्कमूलत्वे वा व्याप्तिमन्तरेण तदुभयं न संभवतीति तत्रापि व्याप्तिग्रहणमवश्यं भावि, तथा च व्याघात इत्यभिप्रायेण परिहरति । इत्याद्या इति । न केवलं तर्क एव परपक्षबाधकोऽपि तु लोकोपलम्भोऽपीत्याह । दर्शनेनेति ॥ ४१ ॥

इत्यनुमानबाधकतर्कपरिहारः ॥

अनुमाने तावत् सामान्यं न साध्यते येन सिद्धसाधनत्वमुद्भाव्येत किन्तु सामान्यव्याप्तिसहकृतेन पक्षधर्मत्वेन सामान्यस्य पक्षनिष्ठत्वरूपो विशेषस्साध्यते कथन्तर्हि विशेषव्याप्तिशून्येन पक्षधर्मेणापि हेतुविशेषेण तत्सिद्धिरिति मा वोचः विशेषव्याप्तेरनुमानाङ्गत्वस्वीकारे पुनरयुक्ताङ्गत्वम् अनपेक्षितप्राप्तिकल्पनया दूषणात् प्राप्तिसमा समाधिश्च सामान्यव्याप्तेरेवानुमानाङ्गत्वात् कथं सामान्यविषया व्याप्तिर्विशेषसिद्धावङ्गमिति चेत् एवन्तर्हि युक्ताङ्गपरित्यागः सामान्यव्याप्तेरेव विशेषसिद्धौ युक्ताङ्गत्वात् विशेषव्याप्तिरूपायाः प्राप्तेरङ्गत्वं परिकल्प्य तदभावेन दूषणमप्राप्तिसमां प्रक्रियामनुधावति अविषयवृत्तित्वञ्च सामान्यविषयाया व्याप्तेर्विशेषविषये सञ्चारणेन दूषणकथनात् तथा च सामान्यव्याप्त्या पक्षधर्मतया च परिष्कृतो हेतुः पक्षे साध्यविशेषं साधयति अन्यथा प्रत्यनुमानप्रतितर्कयोरपि कण्ठगतजीवितत्वमापाद्येत अतो विशेषेऽनुगमाभाव इत्यादेरनवकाशः यत्पुनरनन्तसामान्येन सर्वव्यक्तिग्रहणासंभवान्न व्याप्तिग्रहणं संभवतीति तदनन्तरमेव समाधास्यामः तदवशिष्यते भूयोदर्शनाद्व्याप्तिग्रहणं न संभवतीति अतिचारशङ्कायास्सर्वत्र सुलभत्वादिति तदेतद्वि-

कल्प्य दूषयति भूयोदर्शनदृष्टस्याप्यर्थस्य किं दृष्ट एव देशेऽतिचारशङ्का उत देशान्तरादौ न तावद् दृष्ट इत्याह । दृष्ट इति ।

मू० दृष्टेऽती*चारशङ्का न भवति यदि सा क्वापि देशान्तरादौ सिद्धा तत्रानुमानस्थितिरथ न तदा क्वातिशङ्कावकाशः । व्याघातान्ता तु शङ्का न पुनरुदयति स्वप्रवृत्त्यादिभङ्गाद्यावच्छङ्कञ्च तर्कप्रसृतिरिह ततोऽनानवस्थादिदोषः ॥ ४२ ॥

टी० ॥ नापि देशान्तरादाविति वक्तुमनुवदति । यदीति । देशान्तरादावतिचारशङ्कायां देशान्तराद्यनुमानमेव निष्प्रतिद्वन्द्वमवतिष्ठत इत्याह । सिद्धेति । देशान्तरानुमानाभावमाशङ्कते । अथेति । शङ्कितमर्थं प्रतिक्षिपति । तदेति । तर्हि शङ्कायाः को निवारकः निवारकाभावे कथं शङ्का निवर्त्ततेत्यत आह । व्याघातान्तेति । अयमर्थः उत्पन्ना शङ्का व्याघातदर्शनेन निवर्त्तते तेनैव व्याघातदर्शनेन उत्तरोत्तरं शङ्का न जायत इति, तथा च शङ्कानिवृत्तौ तर्कप्रवृत्तिस्तावतैवावसीदतीत्याह । यावच्छङ्कमिति । तेनोत्तरोत्तरतर्कप्रवृत्त्याऽनवस्थावचनमस्थानवाद इत्याह । तत इति । एतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं न्यायविद्भिः ।

शङ्का चेदनुमास्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तराम् ।
व्याघातावधिराशङ्का तर्कश्शङ्कावधिर्मतः । इति,

अनेन

* अतिचारशब्दस्य घञन्तत्वेन अतिचारः, अतीचारः, इत्युभयं साधु ।

व्याघातो यदि शङ्काऽस्ति न चेच्छङ्का ततस्तराम् ।
व्याघातावधिराशङ्का तर्कश्शङ्कावधिः कुतः ॥ इति, ॥

कुस्सृष्टिरपि नष्टप्राया यावद्व्याघातदर्शनं शङ्कायास्सत्त्वं व्याघातदर्शने तन्निवृत्तिरित्युक्तत्वात्, भूयोदर्शनदृष्टाया व्याप्तेर्न निर्मूला शङ्का तस्यास्सर्वत्र सुलभत्वेन स्वप्रवृत्त्यादिविरोधप्रसङ्गात् उपाधिदर्शनादिमूलशङ्कायामुपाधिविधूननमुत्तरत्र दर्शयिष्यते ॥ ४२ ॥

इत्यतिचारशङ्कोद्धारप्रकारः ॥

उपाधिस्वरूपप्रदर्शनपूर्वकमुपाधिविधूननप्रक्रियां दर्शयितुमारभते । व्याप्यत्वमिति ।

मू० व्याप्यत्वं यस्य यत्र स्फुरति सहचरे सोऽस्य
हेतोरुपाधिस्साध्यव्यापी समोऽयं समगणि
निपुणैस्साधनाव्यापकश्च । योग्यादृष्ट्या च
तर्कैरपि तमपनुदेच्छङ्कितं निश्चितं वा
साम्यं नात्राहुरेके तदभिमतमिह व्यापका-
दर्शनादि ॥ ४३ ॥

टी० अत्र मतभेदेन लक्षणद्वयमाह साधनाव्यापकत्वे सति साध्यसमव्याप्तो धर्म उपाधिरित्युदयनः । साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापक इति समशब्दप्रतिक्षेपेण वादीन्द्रः । तत्र स्वधर्ममन्यत्रारोपयन्नुपाधिशब्देनोच्यते तथा च स्वधर्मभूताया व्याप्तेर्हेतुत्वाभिमते मैत्रीतनयत्वादौ प्रतीतिहेतुत्वाच्छाकाद्याहारपरिणतिरुपाधिः, यथा स्फटिकगतारुणिमप्रतीतिहेतुर्जपा*कुसुमादिः तथा च निरुपाधिकसंबन्धत्वस्य व्याप्तिलक्षणत्वात् तदभा-

* जपा जवेति पदद्वयमपि देशभेदभिन्नसाधुत्वाभिमतपाठम् ।

वेन व्याप्तिमवसादयन्नुपाधिर्दूषणमिति समशब्दं प्रयुञ्जानानामुपाधिशब्दार्थापरित्यागेन दूषणाभिधाने तात्पर्य्यम् । अन्येषान्तु समो विषमो वा भवतूपाधिः तन्निवृत्तौ पक्षे साध्यनिवृत्तेरुभयत्रापि साधारणत्वात्तथा च साध्यनिवृत्त्यङ्गभूतव्यापकत्वोपादानमन्तरेण समशब्दप्रयोगो व्यर्थः, तथा च समो वाऽधिको वा व्यापकत्वेनाभिमतः पक्षे व्यावर्त्तमानः साध्यं व्यावर्त्तयतीति-पक्षे साध्यबाधादुपाधेर्दूषणत्वम् । उपाधिशब्दार्थस्तु यथा तथा वा भवत्विति तदेतत्सर्वं पूर्वार्द्धेनोक्तमिति अत्र निपुणैरिति कथनम् उपाधिशब्दार्थनिरूपणेन निर्वाहात् अन्यथाऽपि दूषणत्वे सिद्धे कथमनपेक्षितसमशब्दोपादानमिति चेत् इत्थं यथा पक्षविपक्षयोर्वर्त्तमानत्वेन हेतोर्दूषणत्वे सिद्धेऽपि पक्षविपक्षयोरेव वर्त्तमानोहेतुर्विरुद्ध इति विरुद्धलक्षणे सावधारणनिर्देशः प्रकारान्तरप्रदर्शनार्थः विपक्षे वर्त्तमानत्वात् साध्यासाधकत्वं विपक्ष एव वर्त्तमानत्वात् परपक्षस्यापि साधकत्वं तथा चात्यन्तदुष्टमनुमानमितीममर्थं प्रकाशयितुं पक्षविपक्षयोरेवेत्यवधारणप्रयोग इति चेत् एवन्तर्हि व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिद्वारेण पक्षे साध्यबाधं बोधयितुं व्यापकत्वोपादानं व्याप्यस्य मैत्रीतनयत्वादेर्व्याप्यत्वप्रतिभासोऽपि न स्वाभाविकः अपि तु स्फटिकारुणिमवदन्यप्रयुक्त इति प्रतिभासमात्रस्यापि दुष्टत्वेन हेतोर्व्याप्तिनिवृत्तिं स्फुटमेव वक्तुं समशब्दप्रयोग इति सन्तोष्टव्यं, व्यापकत्वमात्रोपादाने व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यभूतसाध्यनिवृत्तिमुपजीव्य साध्यबाधेन हेतुदोषोवाच्यः समशब्दोपादाने तु हेतोर्व्याप्तिप्रतिभासोऽप्यौपाधिक इति साक्षाद्धेतुदोषकथनम् उद्भटत्वाद्दोषस्येति अत उपाधिशब्दार्थस्वारस्यादुद्भटदोषप्रकाशनौचित्याच्च समशब्दप्रयोग इत्योदयनिका इति । अस्तूपाधिलक्षणं कथन्तर्हि तस्य विधूननमित्याशङ्क्याह । योग्येति ।

उपाधिः खलु शङ्कितो निश्चितश्च शाकाद्याहारपरिणत्यादिः शङ्कितः निषिद्धत्वादिर्निश्चितः यत्र खलु साधनाव्यापकत्वसाध्यसमव्याप्त्यो-रन्यतररूपस्याशङ्का स शङ्कितोपाधिः, अन्तिमगर्भेऽपि शाकाद्याहारप-रिणतिसंभवेन साधनाव्याप्तेराशङ्कितत्वात् यत्र पुनर्द्वयोरपि रूपयोर्नि-श्चयः स निश्चितोपाधिः यथा हिंसात्वानुमाने निषिद्धत्वं यन्निषिद्धं तदधर्महेतुरिति निर्णयात् साध्यव्याप्तिः, वैधहिंसायां निषिद्धत्वाभा-वात् साधनाव्याप्तिः उभयत्र निश्चितमुभयं च प्रत्यक्षेण ग्रहीतुं योग्यं चेद्योग्यादृष्ट्या तावदपनुद्यते अयोग्यश्चेत्तर्केणैवेति विभागः । तदिद-माह । योग्येति। तर्कप्रवृत्तिस्तु किमुपाधयः सर्वथा प्रमाणपथमनवतीर्णा वा उतावतीर्णा वेत्यादिना विकल्प्य तेषुतेषु ग्रन्थेषु वादिनां पठित-पाठाः तथा हि समव्याप्तिपक्षस्य सर्ववादिसंप्रतिपन्नत्वाद् विषमव्याप्ति-मनूद्य तेषां वादिनां भावमाह । साम्यमिति । अयमत्र भावः—व्याप-कस्योपाधेः पक्षे दर्शनाभावाद्व्याप्यस्य साध्यस्य बाध इति आदिशब्देन बौद्धोक्तषोडशविधानुपलब्ध्यन्तर्गता व्यापकविरुद्धोपलब्धिरुच्यते यथा द्रव्यत्वाभावात् पृथिवीत्वाभाव इति व्यापकानुपलब्धिर्द्रव्यत्व विरुद्धगुणत्वाद्युपलम्भात् पृथिवीत्वाभाव इति व्यापकविरुद्धोपल-ब्धिरित्यादि, एवं पक्षे साध्यव्यापकस्योपाधेरनुपलम्भे तथोपाधिवि-रुद्धधर्मान्तरोपलम्भेऽपि साध्यासिद्धिरिति भावः । अन्यत् सर्वं विस्तरभयान्न लिख्यते ॥ ४२ ॥

अथोपाधिविधूननप्रक्रियां विशेषतो दर्शयति । नित्य इति ।

मू० नित्यो व्यापी न च स्यादुपधिरिह सदा
सर्वतस्तत्प्रसङ्गान्नाप्येष व्याप्यमात्राकृतिर-
व्युतितो नैकलिङ्गोपपत्तेः । नासौ पक्षेत-

प्रतिषेधो वा विधिपूर्वस्य दर्शनात् ॥ ३७ ॥

सिद्धान्तं द्रढयति । प्रतिषेधो वेति । विधिः पूर्वं यस्य स विधिपूर्वः तस्य दर्शनाद् विधानात् । अयं भावः । प्रथमं चोदकशास्त्रेण हविःशेषप्रतिपत्तिसामान्यप्राप्तिः पश्चात्स्विष्टकृद्विधिना परिसंख्या स्वातिरिक्तनिवृत्तौ पुनरिडाविधिः तावन्मात्रे ऽभ्यनुज्ञारूपः नेतरप्रापक इति ॥ ३७ ॥

प्रायणीयातिथ्ययोः शंय्विडान्ततानियमः । अधि॰ १२ ।

शंय्विडान्तत्वे विकल्पः स्यात्परेषु पत्न्यनूयाजप्रतिषेधो ऽनर्थकः स्यात् ॥ ३८ ॥

शंय्वन्ता प्रायणीया संतिष्ठते न पत्नीः संयाजयन्तीति । इडाऽन्ताऽऽतिथ्या नानूयाजैश्चरन्तीति । अत्र पूर्वपक्षमाह । शंय्विति । शंय्विडान्तत्वे एतत्प्रतिपादकवाक्यद्वये परेषु शंय्विडोत्तरवर्तिकर्मसु विकल्पः विकल्पतात्पर्यम् । तथा च विकल्पेनानुष्ठानपत्ते पत्नीसंयाजानूयाजप्राप्त्या अयमेवा तत्पर्युदासः स्यात् । यदि शंय्वन्तत्वमिडान्तत्वं नियतं तर्हि तदुत्तरवृत्तिपत्नीसंयाजानूयाजयोः प्राप्त्यभावेन पत्नीसंयाजादिविषयनिषेधो ऽनर्थकः स्यात् ॥ ३८ ॥

नित्यानुवादो वा कर्मणः स्यादशब्दत्वात् ॥ ३९ ॥

सिद्धान्तमाह । नित्येति । शय्वन्तेत्यनेन पत्नीसंयाजाभावस्य क्लृप्तत्वाचान्तरित्ते चिन्वीतेतिवन्नित्यानुवादः स्यात् । कर्मणः शंयूत्तरकर्मणः अशब्दत्वात् । अविहितत्वात् ॥ ३९ ॥

प्रायणीयातिथ्ययोः पूर्वाभ्यामेव शंय्विडाभ्यां संस्थानम् । अधि॰ १३ ।

प्रतिषेधवचोत्तरस्य परस्तात् प्रतिषेधः स्यात् ॥ ४० ॥

दर्शपूर्णमासयोः एकः शंयुर्गार्हपत्ये परः । एक आहवनीये प्रथमः । एवमिडाद्वयं श्रूयते । तत्र शंय्वन्तेत्यनेन को वा शंयुर्ग्राह्यः कोऽपेति संशये पूर्वपक्षमाह । प्रतीति । उत्तरस्य द्वितीयस्य गार्हपत्यसंबन्धिनः परस्ताद्यानि प्राकृतकर्माणि तेषां प्रतिषेधः स्यात् । एवं सति प्रतिषेधवत् प्रतिषेधप्रतिपादकवचनम्, अर्थवद्भवतीति शेषः । पत्नीसं-

याजानूयाजयोरुत्तरशंय्विडापूर्वदेशत्वेन परिसंख्याऽभावात्प्राप्ते निषेधः सफल इति भावः ॥ ४० ॥

प्राप्तेर्वा पूर्वस्य वचनादतिक्रमः स्यात् ॥ ४१ ॥

सिद्धान्तमाह । प्राप्तेरिति । वचनाच् शय्वन्तेति वचनात् प्रथमशंयोः उपरमनिमित्तस्य प्राप्तेः उक्तवाक्ये शंयुपदेन पूर्वस्य ग्रहणमन्यथा निमित्तातिक्रमः स्यात् । अयं भावः । शय्वन्तेति वाक्येन प्रायणीयां कुर्यादित्यनेन च यदि शंय्वन्ताङ्गकलापद्वारा प्रधानयागेन प्रायणीयाऽपूर्वं भावयेदिति बोधः कथंभावाकाङ्क्षाया गृहमेधीयाज्यभागवत् तेनैव निवृत्तत्वाच्चोदकशास्त्रं न प्रवर्तते इति पत्नीसंयाजप्राप्त्यभावाद् निषेधो व्यर्थ एवेति श्रुतं परित्यज्य वाक्यविध्यनुसरणं व्यर्थम् । तस्मात्पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजतीतिवद्वृत्तीर्तिविधिमपहायैकपदश्रुत्या संपूर्वकस्याधात्वर्थ उपरम एव शंयुवाके निमित्ते विधीयते । चोदकशास्त्रेण निखिलाङ्गप्राप्तौ उक्तनिमित्ते सत्युपरमविधाने शेषनिवृत्तिरर्थसिद्धा । तथा च निमित्तं हि उपरमे शंयुवाकः । तत्र विशेषाश्रवणात्प्रथमो ऽपि । निमित्तप्राप्तौ नैमित्तिकोपरमाकरणे निमित्तातिक्रमः स्यादिति ॥ ४१ ॥

प्रतिषेधस्य त्वरायुक्तत्वात्तस्य च नान्यदेशत्वम् ॥ ४२ ॥

उक्तार्थे साधकतया लिङ्गमपि दर्शयति । प्रतिषेधस्येति । तस्य विवक्षितशंयुवाकस्य अन्यदेशवृत्तित्वं पत्नीसंयाजोत्तरदेशवृत्तित्वं नेष्टम् । प्रतिषेधस्य त्वरायुक्तत्वात् । अयं भावः । देवासुरा युद्धार्थं सन्नद्धाः । तत्र स्वजयाय अज्ञातेन्द्रज्ञानार्थं च प्रायणीयादीष्टीः असुरा आगमिष्यन्तीति भीत्या त्वरया समाप्त्यर्थं खण्डाश्चक्रुरिति ब्राह्मणे ऽर्थवादः श्रूयते । तत्र त्वरया समापनं प्रथमशंयुवाकग्रहणे स्वरसतरम् ॥ ४२ ॥

षडुपसद इत्यादिना ऽपूर्वोपसत्कर्मविधानम् । अधि० १४ ।

उपसत्सु यावदुक्तमकर्म स्यात् ॥ ४३ ॥

उपसत्सु श्रूयते । अप्रयाजास्ता अननूयाजा इति । अत्र प्रयाजानूयाजनिषेधाच् चोदकशास्त्रं प्रवृत्तमिति सिद्धम् । तथा च निषिद्धं त्यक्त्वा

प्राकृतं यावत्कर्म कर्तव्यमित्यभिप्रायेण पूर्वपक्षमाह । उपसत्स्विति । अत्र चोदकशास्त्रेणेति प्रतिषिद्धस्येति पदद्वयं पूरणीयम् । तथा च चोदकेन उक्तं यावत् स्यात् प्रतिषिद्धस्य प्रयाजादेरकर्म अननुष्ठानम् ॥ ४३ ॥

स्रौवेण वा ऽगुणत्वाच् शेषप्रतिषेधः स्यात् ॥ ४४ ॥

सिद्धान्तमाह । स्रौवेणेति । उपसत्प्रकरणे यावच्छ्रुतं तदतिरिक्त-शेषप्रतिषेधः स्यात् । स्रौवेण स्रुवेण आघारमाघारयतीतिवाक्यश्रवणेन आज्यभागवचनवत् । ननु गुणविधाने चरितार्थं किं न भवेदत आह । अगुणत्वात् । अप्राकृतगुणबोधकत्वात् ॥ ४४ ॥

अप्रतिषेधो वा प्रतिषिध्य प्रतिप्रसववत् ॥ ४५ ॥

स्रुवेणाघारमित्यस्य पूर्वपक्षस्यान्यथा सार्थक्यं दर्शयति । अप्रति-षेध इति । स्रुवेणेति वाक्यं प्रतिषिध्य प्रतिप्रसवरूपम् । तथा हि नान्या-माहुतिं पुरस्ताज्जुहुयादिति उपसत्प्रधानहोमात्प्राग् होमसामान्यनि-षेधः । ततः स्रुवेणाघारमाघारयतीति अस्य प्रतिप्रसव इति न वाक्य-वैयर्थ्यमतः शेषस्याप्रतिषेधो ऽनेन वाक्येन ॥ ४५ ॥

अनिज्या वा शेषस्य मुख्यदेवतानभीज्यत्वात् ॥ ४६ ॥

सिद्धान्तं द्रढयन्, नान्यामाहुतिमित्यस्य तात्पर्यमन्यथा दर्शयति । अनिज्या वेति । शेषस्य अश्रूयमाणप्राकृतहोमानामनिज्या अकरणं स्रुवे-णाघारमाघारयतीति वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । ननु दर्शिता वाक्यगतिरत आह । मुख्येति । नान्यामाहुतिमित्यस्य मुख्या या अग्निसोमविष्णुरूपा देवताः तत्संप्रदानकाहुतिमध्ये अन्यतिरिक्तदेवताकाहुतेरेव प्राथम्यनिषे-धतात्पर्यकत्वात् । सूत्रे मुख्यदेवतेत्यत्र मुख्याग्निभिन्नदेवतार्थकं तस्या या इज्या प्रथमेज्या मुख्यदेवता ऽनभीज्या तात्पर्यं न विद्यते यस्मि-न्वाक्ये तत्त्वादिति सूत्रं योज्यम् । वाक्यस्येदृशतात्पर्यनिर्णायकबीजं तन्त्र-रत्नादवगन्तव्यं विस्तरभयान्नेह लिख्यते ॥ ४६ ॥

वारुणेनैककपालेनेत्यादिना ऽपूर्वस्यावभृथस्य विधानम् । अधि० १५ ।

अवभृथे बर्हिषः प्रतिषेधाच्छेषकर्म स्यात् ॥ ४७ ॥

अवभृथे अपबर्हिषः प्रयाजान्यजतीति श्रुतम् । अत्र चोदकशास्त्रं यदि प्रथमं न प्रवृत्तं तर्हि बर्हिषः प्राप्त्यभावादपबर्हिष इत्यनर्थकम् अतः चोदकशास्त्रं प्रवर्तत इत्यभिप्रायेण पूर्वपक्षमाह । अवभृथ इति । शेषकर्म बर्हिर्भिन्नं प्राकृतं कर्म ॥ ४७ ॥

आज्यभागयोर्वा गुणत्वाच्छेषप्रतिषेधः स्यात् ॥ ४८ ॥

परिसंख्यापक्षमाह । आज्येति । आज्यभागयोः गुणत्वाद् गुणत्वश्रवणाद् अवभृथएवाज्यभागौ यजतीति श्रवणाच्छेषप्रतिषेधः ॥ ४८ ॥

प्रयाजानां त्वेकदेशप्रतिषेधवाक्यशेषत्वं तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ ४९ ॥

परिसंख्यापक्षे दोषं वदन्पूर्वपक्षं संपादयति । प्रयाजानामिति । प्रयाजानामेकदेशो बर्हिः तस्य यः प्रतिषेधः तद्बोधकवाक्यस्य शेषत्वं विधित्वं, नावकल्प्यते इति शेषः, परिसंख्यापक्षे । अतः नित्यानुवादरूपता स्यात् । अयं भावः । आज्यभागौ यजतीत्यनेनेतरनिषेधे प्रयाजस्यापि निषेधः । तथा सति अपबर्हिष इति वाक्यं बर्हिष्प्रतिषेधं प्रयाजविधिं च करोतीति वाच्यम् । तथा च वाक्यं भिद्येत । मत्पक्षे चोदकशास्त्रेण प्राप्तप्रयाजानुवादेन बर्हिष्प्रतिषेधमात्रमिति लाघवम् । तस्मादाज्यभागौ यजतीति चोदकप्राप्तस्य नित्यानुवादरूप इति ॥ ४९ ॥

आज्यभागयोर्ग्रहणं नित्यानुवादो वा गृहमेधीयवत्स्यात् ॥ ५० ॥

सिद्धान्तमाह । आज्येति । अत्र वाशब्दो नञर्थे । आज्यभागग्रहणं न नित्यानुवादः । किं तु गृहमेधीयवत्स्यात् । अत्रापि यावदुक्तं, न चोदकप्रवृत्तिः । अपबर्हिष इत्यनेन बर्हिर्भिन्नप्रयाजा अपूर्वं विधीयन्त इति न कोऽपि दोषः ॥ ५० ॥

वाजपेयादौ यूपादीनां खादिरत्वादिनियमः । अधि॰ १६ ।

विरोधिनामेकश्रुतौ नियमः स्याद्ग्रहणस्यार्थवत्त्वाच्छरवच्च श्रुतितो विशिष्टत्वात् ॥ ५१ ॥

त्रैधातवीयायां श्रूयते। यवमयो मध्य इति। अस्यार्थः। बहूनां पुरोडाशानां मध्ये मध्यमः पुरोडाशो यवमयः कार्य इति। अत्र पक्षे प्रकृतितः प्राप्तयवानुवाद उत प्राकृतं विकल्पं बाधित्वा नियमविधिरिति संशये सिद्धान्तमाह। विरोधिनामिति। विरोधिनां प्रकृतौ विकल्पितानामेकस्य श्रुतौ नियमः स्यात्। ग्रहणस्य एकग्रहणशास्त्रस्य अर्थवत्त्वात् सफलत्वात्। श्रुतितः श्रुत्या पक्षश्रुत्या विशिष्टाः प्रबला यवाः। अतः शराः कुशानिव चोदकतः पक्षे प्राप्तान् व्रीहीन् बाधेरन्॥ ५१॥

उभयप्रदेशादिति चेत्॥ ५२॥

पूर्वपक्ष्याशङ्कते। उभयेति। आगतयोः द्वयोः कथमेकबाधकत्वमिति पूरणीयं सूत्रे। उभयप्रदेशात् प्रकृते व्रीहियवरूपोभयप्रदेशात्॥ ५२॥

शरेष्वपीति चेत्॥ ५३॥

सिद्धान्ती शरेण कुशबाधः कथमिति पृच्छति। शरेष्वपीति॥ ५३॥

विरोध्यग्रहणात्तथा शरेष्वपीति चेत्॥ ५४॥

पूर्वपक्षी शरस्थले उपपत्तिमाह। विरोध्यग्रहणादिति। प्रकृतौ कुशविरोधिशराणामग्रहणात्तयोर्विकल्पाभावादिति भावः। शरेषु तथा कुशबाधकत्वम्॥ ५४॥

तथोत्तरस्मिन्॥ ५५॥

ननु प्रकृतौ विरोध्यग्रहणं न बीजं किं तु विकृतौ विरोधिग्रहणं तच्च कुशविरोधिशरवद्व व्रीहिविरोधियवे तुल्यमित्यभिप्रायेण सिद्धान्ती चोदयति। तथेति॥ ५५॥

श्रुत्यानर्थक्यमिति चेत्॥ ५६॥

ननु प्रकृतौ श्रूयमाणव्रीहिविरोधियवग्रहणेनैव व्रीहिबाधे यवमयो मध्य इतिश्रुत्यानर्थक्यमिति पूर्वपक्षी शङ्कते। श्रुतीति॥ ५६॥

ग्रहणस्यार्थवत्त्वादुभयोरप्रवृत्तिः स्यात्॥ ५७॥

यवमयो मध्य इत्यस्य नियमविधानरूपार्थवत्त्वाद् व्रीहियवयोरुभयोः प्रवृत्तिर्नेति समाधत्ते। ग्रहणस्येति। ग्रहणस्य यवग्रहणस्य॥ ५७॥

काम्येष्टिषु प्राकृतद्रव्यदेवतस्य निवृत्तिः । अधि० १७ ।

सर्वासां च गुणानामर्थवत्त्वाद्ग्रहणमप्रवृत्ते स्यात् ॥ ५८ ॥

ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इत्यत्र प्राकृतद्रव्यदेवते निवृत्ते उत नेति संशये सिद्धान्तेनोपक्रमते । सर्वासामिति । सर्वासां काम्येष्टिसंबन्ध्युत्पत्तिचोदनानां काम्यकाण्डोत्पत्तिविधीनामिति यावत् । गुणानां देवतादीनामर्थवत्त्वात्तत्तत्फलभावनया संबद्धत्वात् । चोदकदेवताद्रव्ययोराकाङ्क्षाऽभावेनाप्रवृत्तेः । तद्ग्रहणं वैकृतद्रव्यदेवताग्रहणं स्यात् ॥ ५८ ॥

अधिकं स्यादिति चेत् ॥ ५९ ॥

समुच्चयं प्राकृतवैकृतयोराशङ्कते । अधिकमिति ॥ ५९ ॥

नार्थाभावात् ॥ ६० ॥

नेति । अर्थस्य आकाङ्क्षाया अभावात् । न समुच्चयः ॥ ६० ॥

सोमापौष्णपशौ खादिरयूपस्य नियमः । अधि० १८ ।

तथैकार्थविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः प्रवृत्तौ हि विकल्पः स्यात् ॥ ६१ ॥

क्व चिद् औदुम्बरो यूपो भवतीति । तत्र खादिरौदुम्बरयोः समुच्चय उत प्राकृतबाध इति संशये सिद्धान्तमाह । तथेति । यथा पूर्वाधिकरणे प्राकृतदेवताबाधस्तथा एकार्थविकारे एकफलकप्राकृतखादिरद्रव्यविरुद्धौदुम्बरद्रव्यविधौ सति प्राकृतस्य खादिरस्याप्रवृत्तिः । प्रवृत्तावनिष्टमाह । प्रवृत्तेः विकल्पापत्तेः ॥ ६१ ॥

यावच्छ्रुतीति चेत् ॥ ६२ ॥

विकल्पदोषमुद्धरति पूर्वपक्षी । यावच्छ्रुतीति । चोदकश्रुतं प्रत्यक्षश्रुतं द्वयं ग्राह्यं, तथा च न विकल्प इति भावः ॥ ६२ ॥

न प्रकृतावशब्दत्वात् ॥ ६३ ॥

दूषयति । प्रकृताविति । विकृतावित्यस्याप्युपलक्षणम् । इत्थं च प्रकृतौ विकृतौ च अशब्दत्वात् । अविहितत्वात् । प्रकृतौ खादिरे पशुनि-

योजनं विहितं, विकृतौ औदुम्बरे, उभयत्र नियोजनं शास्त्रद्वयविरुद्ध-मिति भावः ॥ ६३ ॥

ब्रह्मवर्चसकामैर्व्रीहिभिरेव यागः । अधि॰ १९ ।

विकृते त्वनियमः स्यात्पृषदाज्यवद्ग्रहणस्य गुणार्थ-त्वादुभयोश्च प्रदिष्टत्वाद्गुणशास्त्रं यदेति स्यात् ॥ ६४ ॥

अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति कृष्णानां व्रीहीणा-मिति श्रुतम् । अत्र व्रीहिभिरेव यागः उत व्रीहियवान्यतरेणेति संशये पूर्वपक्षमाह । विकृते इति । विकृतौ विरोधिनामन्यतरस्मिन् गृह्यमाणे अनियमः व्रीहियवयोः स्यात् । प्रकृतवाक्ये ग्रहणस्य व्रीहिग्रहणस्य गुणार्थत्वात् । कृष्णरूपगुणविध्यर्थत्वात् । यथा पृषदाज्येनानूयाजा-न्यजतीत्यत्राज्यग्रहणं गुणविध्यर्थं तथा व्रीहिग्रहणस्य नियमार्थत्वाभा-वात् । उभयोर्व्रीहियवयोः प्रदिष्टत्वात् । चोदकशास्त्रेण प्राप्तत्वात् । गुणशास्त्रं कृष्णानां व्रीहीणामिति शास्त्रं यदा यस्मिन्काले व्रीहिशास्त्रं तदा स्यात् । यवशास्त्रप्रवृत्तौ बाधाच्च प्रवर्ततइति भावः ॥ ६४ ॥

ऐकार्थ्याद्वा नियम्येत श्रुतितो विशिष्टत्वात् ॥ ६५ ॥

सिद्धान्तमाह । ऐकार्थ्यादिति । ऐकार्थ्यात् पुरोडाशरूपैककार्यार्थे प्रवृत्तयोः व्रीहियवयोर्मध्ये श्रुतितः प्रत्यक्षश्रवणेन विशिष्टत्वात् । आनु-मानिकयवशास्त्रप्राप्तयवापेक्षया बलवत्त्वात् । नियम्येत । व्रीहीणामयो-गव्यवच्छेदं कुर्यात् । ननु व्रीहीणामनुवादो गुणार्थमित्युक्तं प्राक् । तथा च तद्विधेरभावात् तद्विधिः प्रत्यक्ष इति कथनं संदर्भविरुद्धमिति चेन्न । फलोद्देशेन यागविधिः तत्रैव व्रीह्युद्देशेन गुणविधौ वाक्यं भिद्यते । तस्माद्गुणद्रव्यविशिष्टयागविधिरित्येव वाच्यम् । तथा च न काऽप्यनु-पपत्तिर्नियमविधौ व्रीहिनियमे यवा वर्तन्तएव ॥ ६५ ॥

विरोधित्वाच्च लोकवत् ॥ ६६ ॥

साधकान्तरमाह । विरोधित्वादिति । एकस्मिन्कार्ये ये कल्पेन साधकाः ते परस्परं विरोधिनः तेषां न सह प्रवृत्तिः विरोधित्वात् । लोकव्यवहारो दृष्टान्तः ॥ ६६ ॥

क्रतोश्च तद्गुणत्वात् ॥ ६७ ॥

ननु व्रीहीणां विकारेण संबन्धे कथं गुणेनापि संबन्धः । विरुद्धत्रिकद्वयापत्तेरत आह । क्रतोरिति । प्राथमिकबोधवेलायां कृष्णत्वं न व्रीहिगुणः प्रतीयते निखिलगुणविशिष्टक्रतुविधानात् । क्रतोः तद्गुणत्वं सः कृष्णत्वं गुणः विशेषणं यस्य तत्त्वात् । व्रीहिगुणताबोधश्च पाष्ठिक इति नोक्ताशङ्कावकाश इति भावः* ॥ ६७ ॥

पृषदाज्ये समुच्चयाद् ग्रहणस्य गुणार्थत्वम् ॥ ६८ ॥

ननु पृषदाज्यस्थले ऽपि आज्यग्रहणं गुणार्थं न स्यादत आह । पृषदाज्यइति । पृषदाज्ये दधिघृतयोः समुच्चयात् । उक्तवैधर्म्येण ग्रहणस्य आज्यग्रहणस्य गुणार्थत्वम्† ॥ ६८ ॥

क्रत्वन्तरे वा ऽतन्न्यायत्वात्कर्मभेदात् ॥ ६९ ॥

ननु यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः पञ्चावत्तैव वपा कार्येत्यत्र उक्तयुक्त्या चतुरवत्तिग्रहणं गुणार्थं न स्यादित्यत आह । क्रत्वन्तरइति । क्रत्वन्तरे दर्शपूर्णमासयोश्चतुरवत्तं पञ्चावत्तं च क्रत्वन्तरे पशौ उभयोः कर्मभेदात् । अतन्न्यायत्वात् । विरोधित्वाच्च लोकवदिति न्यायस्याप्रसरात् ॥ ६९ ॥

पञ्चावत्तैव वपा कार्येत्यनेनाङ्गेष्वपि पञ्चावत्तविधानम् । अधि० २० ।

यथाश्रुतीति चेत् ॥ ७० ॥

चतुरवत्ती यजमानः पञ्चावत्तैव वपा कार्येति । अत्र वपायामेव पञ्चावत्तत्वमुत अङ्गहोमे ऽपीति संशये पूर्वपक्षमाह । यथेति । वपायामेव पञ्चावत्तश्रवणाद् यथाश्रुति कार्यमिति ॥ ७० ॥

न चोदनैकत्वात् ॥ ७१ ॥

सिद्धान्तमाह । नेति । चोदनैकत्वात् । यदग्नीषोमीयं पशुमालभतइत्येकचोदनाविहितयागरूपत्वाद्वपाङ्गयागयोः । अयं भावः । पञ्चा-

---

* इत उत्तरं, विरोधिनां च तच्छ्रुतावशब्दत्वाद्विकल्पः स्यात्, इति सूत्रं शाबरभाष्ये ऽधिकं दृश्यते ।

† यद्यपि चतुरवत्तीति तु नियमे नोपपद्यते इति शाबरभाष्यपुस्तके सूत्रत्वेनाधारि ।

वत्तैव वपा कार्येत्यत्र न संख्याविशिष्टवपासंबन्ध्यवदानं विधीयतइति शक्यते वक्तुम् । अवदानस्य प्रकृतितः प्राप्तत्वात् । नापि वपासंबन्ध्यवदानमुद्दिश्य पञ्चसंख्या विधातुं शक्यते, विशिष्टोद्देश्यत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अतः केवलावदानमुद्दिश्य पञ्चसंख्याविधिः । प्रकरणात्प्रकृतयागसंबन्धीति लब्धम् । प्रकृतौ यो यदग्नीषोमीयमित्यनेन विहितो यागः तत्संबन्ध्यवदानं पञ्चावत्तं संपादयेदिति फलितम् । यदग्नीषोमीयवाक्यविहितयागस्याभ्यासरूपो वपायागो ऽङ्गयागश्च । तस्माद्वपायागे ऽङ्गयागे च पञ्चावत्तमिति । एवकारस्य वपापदस्योच्चारणफलमाकरे ज्ञेयम् । विस्तरभयान्नेह लिख्यते ॥ ७१ ॥

इति जैमिनिसूत्रवृत्तौ दशमस्याध्यायस्य सप्तमः पादः ॥ ७ ॥

प्रदेशानारभ्यविधानयोर्निषेधस्य पर्युदासत्वम् । अधि॰ १ ।

प्रतिषेधः प्रदेशे ऽनारभ्यविधाने प्राप्तप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः स्यात् ॥ १ ॥

अस्मिन्पादे नञर्थविचारः प्राधान्येन क्रियते । महापितृयज्ञे नार्षेयं वृणीतइति । एवमनारभ्य यजतिषु येयजामहं करोति नानूयाजेष्विति । अत्र विकल्प एककल्पो वेति संशये पूर्वपक्षमाह । प्रतिषेध इति । प्रतिषेधः प्रदेशे पितृयज्ञसमीपे प्रदेशेन चोदकेनेति यावत् । आर्षेयवरणविधाने अनारभ्य पठिते यजतिष्विति वाक्ये येयजामहविधाने द्वाभ्यां प्रत्यक्षातिदेशशास्त्राभ्यां प्राप्तस्य प्रतिषिद्धरूपत्वाद्विकल्पः स्यात् ॥ १ ॥

अर्थप्राप्तवदिति चेत् ॥ २ ॥

एतत्पक्षोपरि अत्यन्तबाधं शङ्कते । अर्थेति । अर्थेन रागेण प्राप्ते अर्थे यथा निषेधो बाधकः यथा न कलञ्जं भक्षयेदिति तद्वदिति ॥ २ ॥

न तुल्यहेतुत्वादुभयं शब्दलक्षणम् ॥ ३ ॥

इमं पक्षं दूषयति । नेति । उभयं प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपं शब्दलक्षणं शब्दप्रमाणकं तुल्यम् । इदं तुल्यहेतुत्वादित्यस्य विवरणरूपम् । तत्र प्रवृत्तौ रागः दुर्बलः निवृत्तौ शब्द इति युक्तो ऽत्यन्तबाध इति भावः ॥ ३ ॥

अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यात् ॥ ४ ॥

सिद्धान्तमाह । अपि त्विति । न विकल्पः विकल्पस्यान्याय्यत्वादष्टदोषदुष्टत्वात् । अपि तु वाक्यशेषः सन् एकवाक्यतापन्नः सन् विध्येकदेशः । आर्षेयवरणभिन्नं प्रकृतिवत्कार्यमनूयाजातिरिक्तेषु ये यजामहइति वाच्यमिति ॥ ४ ॥

न तौ पशौ करोतीत्यादिनिषेधस्यार्थवादत्वम् । अधि २ ।

अपूर्वे चार्थवादः स्यात् ॥ ५ ॥

आज्यभागौ प्रकृत्य श्रुतं, न तौ पशौ करोति न सोमे ऽध्वरइति । अस्मिन् वाक्ये न सोमे ऽध्वरइति वाक्यं न तौ पशौ करोतीति विधिशेषो ऽर्थवादः न पर्युदासो न वा प्रतिषेध इत्यभिप्रायेण सिद्धान्तमाह । अपूर्वे इति । अपूर्वे केनापि प्रमाणेन प्राप्त्यभावे यो निषेधः सो ऽर्थवादः स्यात् सोमे आज्यभागप्रापकप्रमाणाभावाद् अर्थवादत्वम् ॥ ५ ॥

नातिरात्रे षोडशिनमिति निषेधस्य विकल्परूपत्वम् । अधि॰ ३ ।

शिष्ट्वा तु प्रतिषेधः स्यात् ॥ ६ ॥

प्रथमाधिकरणेन अर्थपर्युदासस्वरूपं विधीनामेकदेश इत्यनेन दर्शितं, द्वितीये ऽर्थवाद इत्युक्तम् । तृतीये प्रतिषेधस्वरूपमाह । शिष्ट्वेति । प्रमाणान्तरेण प्राप्त्यनन्तरं यः नञर्थः स प्रतिषेधः । यथा ऽतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रइति ॥ ६ ॥

अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्चेत्यादिनिषेधस्यार्थवादत्वम् । अधि॰ ४ ।

न चेदन्यं प्रकल्पयेत्प्रक्लृप्तावर्थवादः स्यादानर्थक्यात्परसामर्थ्यात् ॥ ७ ॥

अग्निचयने श्रूयते, जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद्गवीधुकयवाग्वा वा न ग्राम्यान्पशून्हिनस्ति नारण्यानथो खल्वाहुरनाहुतयो वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चेत्यजक्षीरेण जुहोतीति जर्तिलयवाग्वादीनां विधिनिन्दाश्रवणेन पूर्वाधिकरणवद्विकल्पे प्राप्ते सिद्धान्तमाह । न चेदिति । अन्य-

विधेयं न विन्देच्चेद् न कल्पयेच्चेद् विकल्पो भवेत् । प्रकृतौ अजक्षीरविधिप्रक्लृप्तौ तच्छेषो ऽर्थवादः स्यात् । परद्रव्यविधानसामर्थ्याद्विकल्पे व्रीहियववत्सिद्धे आनर्थक्याद् निषेधो व्यर्थः स्यादन्यथा ॥ ७ ॥

त्रैयम्बकादावभिघारणानभिघारणादीनामर्थवादत्वम् । अधि. ५ ।

पूर्वैश्च तुल्यकालत्वात् ॥ ८ ॥

आधाने होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमित्यत्र पूर्वन्यायमतिदिशति । पूर्वैरिति । पूर्वैः पूर्वन्यायैः तुल्यकालत्वात् । तुल्ययोगक्षेमत्वात् ॥ ८ ॥

आधाने उपवादस्य विकल्पत्वम् । अधि· ६ ।

उपवादश्च तद्वत् ॥ ९ ॥

उपवीता वा एतस्याग्नयो भवन्ति यस्याग्न्याधेये ब्रह्मा सामानि गायतीति । तत्र ब्रह्मपदमुख्यार्थस्य गानप्राप्त्यभावान्निषेधासम्भवाद्ब्रह्म जानातीति योगेनोद्गातुर्गाननिषेधाद्गानविधानाच्च शिष्टा तु प्रतिषेधः स्यादिति न्यायमतिदिशति । उपेति । उपवादः उपवीता इति वाक्यप्रतिपादितो वादः । तद्वद्ग्रहणवत् ॥ ९ ॥

प्रतिषेधादकर्मेति चेत् ॥ १० ॥

प्रतिषेधादिति । स्पष्टम् ॥ १० ॥

न शब्दपूर्वत्वात् ॥ ११ ॥

नेति । शब्दपूर्वत्वाद्विधिविहितत्वात् । रथन्तरमभिगायते गार्हपत्यमाधीयमानइति ॥ ११ ॥

दीक्षितो न ददातीत्यादिनिषेधस्य पर्युदासत्वम् । अधि· ७ ।

दीक्षितस्य दानहोमपाकप्रतिषेधे ऽविशेषात्सर्वदानहोमपाकनिषेधः स्यात् ॥ १२ ॥

दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचतीत्यत्र विशेषाश्रवणात्सर्वदानादिनिवृत्तिरित्यभिप्रायेण पूर्वपक्षमाह । दीक्षितेति । स्पष्टम् ॥ १२ ॥

अक्रतुयुक्तानां वा धर्मः स्यात् क्रतोः प्रत्यक्ष-शिष्टत्वात् ॥ १३ ॥

पक्षान्तरमाह । अक्रत्विति । क्रतुसंयुक्ता ये दानादयः आत्रेयाय हिरण्यं ददाति दाक्षिणानि जुहोतीत्यादयः तद्भिन्ना ये पुरुषार्थाः अग्निहोत्रादयः तेषां निषेधो धर्मः स्यात् । अन्यथा क्रतोः क्रत्वर्थस्य प्रत्यक्षशिष्टत्वाद् विहितत्वात् तस्य वैयर्थ्यं स्यादिति भावः ॥ १३ ॥

तस्य वा ऽप्यानुमानिकमविशेषात् ॥ १४ ॥

पक्षान्तरमाह । तस्येति । तस्य निषेधशास्त्रस्य विषयः आनुमानिकं दीक्षणीयादिषु चोदकप्राप्तप्रयाजादिकम् अपिशब्दादग्निहोत्रादि उभयोरविशेषात् ॥ १४ ॥

अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात् प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् ॥ १५ ॥

सिद्धान्तमाह । अपि त्विति । न पूर्वपक्षाः अपि तु अहरहरग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र अदीक्षितेन होतव्यमिति पर्युदासः । वाक्यशेषत्वाद्विधिवाक्यशेषत्वात् । प्रतिषेधे विकल्पापत्तेः ॥ १५ ॥

वर्त्महोमादिभिराहवनीयस्य बाधः । अधि० ८ ।

अविशेषेण यच्छास्त्रमन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य तत्संदिग्धमाराद्विशेषशिष्टं स्यात् ॥ १६ ॥

यदाहवनीये जुहोतीति सामान्यशास्त्रं सप्तमे पदे जुहोतीति विशेषशास्त्रम् अनयोर्ज्योतिष्टोमे होमार्थत्वेन युगपत्प्राप्तौ एकार्थत्वाद्विकल्प इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । अविशेषेणेति । सामान्यविशेषशास्त्रसंनिपाते विशेषेण शिष्टं यत्तदेव स्यात् । अविशेषेण सामान्यतः यच्छास्त्रमाहवनीयशास्त्रं तदाराद्दूरम् । अतः तंत्र प्रवर्ततइति फलितम् । अतः संदिग्धं सामान्यशास्त्रं यावद्विषयं यत्किञ्चिद्विषयं वेति । ननु विशेषेण सामान्यस्यात्यन्तबाधात् पक्षे बाध एव युक्तो ऽत आह । विकल्पस्यान्याय्यत्वात् । बहुदोषत्वात् ॥ १६ ॥

वैमृधादिषु साप्तदश्यविधेर्वाक्यशेषत्वम् । अधि० ९ ।

अप्रकरणे तु यच्छास्त्रं विशेषे श्रूयमाणमविकृतमाज्यभागवत् प्रकृतप्रतिषेधार्थम् ॥ १७ ॥

अनारभ्य श्रूयते, सप्तदश सामिधेनीरन्वाहेति । अध्वरकल्पां प्रकृत्य पुनस्तथैव श्रूयते । तत्प्रकरणे पाठस्य वैयर्थ्यभिया गृहमेधीयाज्यभागवत्प्राकृताङ्गनिवर्तकमिति पूर्वपक्षमाह । अप्रकरणइति । अप्रकरणे यच्छास्त्रं साप्तदश्यशास्त्रं तदेव विशेषे प्रकरणविशेषे अध्वरकल्पादौ श्रूयमाणमविकृतम् अविलक्षणं चेत् प्राकृतानां प्रतिषेधार्थमाज्यभागविधिवत्* ॥ १७ ॥

वाक्यशेषो वा क्रतुना ग्रहणात्स्यादनारभ्यविधानस्य ॥ १८ ॥

सिद्धान्तमाह । वाक्येति । प्रकरणपठितवाक्यशेषः उभयं मिलित्वैकमेवार्थं ब्रूतइति फलितम् । ननु द्वयोरप्यविलक्षणार्थबोधकत्वेनान्यतरवैयर्थ्यमत आह । अनारभ्यविधानस्येति । क्रतुना सह संबन्धाग्रहणात् । अयं भावः । विधीयमानसाप्तदश्यस्य क्रतुसंबन्धः सामिधेनीसंबन्धो ऽपि ग्राह्यः तत्र प्राकरणिकवाक्यं क्रतुसंबन्धबोधकमपरवाक्यं सामिधेनीसंबन्धबोधकमिति न वैयर्थ्यमिति । इतो विस्तरः तन्त्ररत्ने सोमनाथीये च द्रष्टव्यः ॥ १८ ॥

पृथिव्यै स्वाहेत्यादिविधिना ऽविहितस्वाहाकारेषु प्रदानेषु स्वाहाकारविधानम् । अधि० १० ।

मन्त्रेष्ववाक्यशेषत्वं गुणोपदेशात्स्यात् ॥ १९ ॥

अनारभ्यश्रुतं, स्वाहाकारेण देवेभ्यो ऽन्नं ददातीति । क्व चित्प्रकरणे पृथिव्यै स्वाहेति श्रुतं तत्र पूर्वन्यायेन यत्र स्वाहाकारान्तो मन्त्रः श्रुतः तत्रानारभ्याधीतवाक्यस्योपसंहार इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । मन्त्रेष्विति । अवाक्यशेषत्वं नोपसंहारः गुणोपदेशात् । वर्णानुपूर्वी-

* इत उत्तरं, विकारे तु तदर्थं स्यादिति सूत्रमधिकं शाबरभाष्ये दृश्यते ।

रूपगुणोपदेशात् । अयं भावः । पूर्वाधिकरणे वाक्यवैयर्थ्यभिया तथा कल्पितम् । अत्र मन्त्रे स्वाहाकारपाठस्य स्वाहा पृथिव्यामिति विपरीतक्रमनिवर्तकत्वेन सफलत्वादिति ॥ १९ ॥

अनाम्नाते दर्शनात् ॥ २० ॥

उक्तार्थे साधकमाह । अनाम्नातइति । अनाम्नाते अपठितस्वाहाकारे ऽपि दर्शनात् । विधानात् । घृतेन द्यावापृथिवी आपृणेथामित्यौदुम्बर्यां जुहोतीत्युक्त्वा भूमिप्राप्ते घृते स्वाहा करोतीति । यदि पठितमन्त्रे उपसंहारस्तदा ऽत्र विधानमसंगतम् ॥ २० ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ २१ ॥

प्रतिषेधादिति । क्व चिच्च स्वाहा करोतीति प्रतिषेधो वर्तते । स उपसंहारपक्षे व्यर्थः अतो नोपसंहारः ॥ २१ ॥

अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशः । अधि० ११ ।

अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशादप्रवृत्तिः स्यात् ॥ २२ ॥

अथातो ऽग्निष्टोमेन यजेत तं द्विरात्रेणेति । एवं पृष्ठ्ये ऽतिग्राह्या गृह्यन्तइति । अत्र पूर्वपक्षमाह । अग्न्यतीति । अग्न्यतिग्राह्ययोः विकृतौ द्विरात्रादिषु उपदेशात्पाठात् । अग्न्यतिग्राह्याविषयचोदकशास्त्रस्याप्रवृत्तिः ॥ २२ ॥

मासिग्रहणं च तद्वत् ॥ २३ ॥

क्व चिन्मासि मास्यतिग्राह्या गृह्यन्तइति श्रुतम् । तदपि तद्वत् प्राकृतनिवर्तकम् ॥ २३ ॥

ग्रहणं वा तुल्यत्वात् ॥ २४ ॥

सिद्धान्तमाह । ग्रहणमिति । इतराङ्गवदनयोरपि चोदकशास्त्रेण ग्रहणं तुल्यत्वात् ॥ २४ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २५ ॥

लिङ्गेति । इदं च लिङ्गं कङ्कचितं चिन्वीत यः कामयेत शीर्षण्वानमुष्मिँल्लोके स्यामिति । यथा पञ्चैन्द्रानतिग्राह्यान्गृह्णातीति कङ्क-

कारतामैन्द्रतां च ब्रुवन् अग्न्यतिग्राह्ययोः विकृतौ प्राप्तिं दर्शयति ॥ २५ ॥

ग्रहणं समानविधानं स्यात् ॥ २६ ॥

ननु विकृतावुपदेशो व्यर्थोऽत आह । ग्रहणमिति । ग्रहणं विकृतौ स्वातन्त्र्येण विधानं समानविधानं ज्योतिष्टोमे यथा तथैव द्विरात्रइति । अयं भावः । यदि ज्योतिष्टोमे विधाय द्विरात्रे स्वातन्त्र्येण विधानं न स्यात्तदा छन्दश्चितं चिन्वीत पशुकाम इत्यादिगुणफलसंबन्धविधीनामप्रवृत्तिः स्यात् । गुणफलसंबन्धविधीनामतिदेशो नास्तीति पूर्वमभिहितत्वात् । यदि ज्योतिष्टोमसमानविधिर्द्विरात्रे तदा पशुकामविधीनां प्रवृत्तिरिति तदर्थमुपदेश इति ॥ २६ ॥

मासिग्रहणमभ्यासप्रतिषेधार्थम् ॥ २७ ॥

मासिग्रहणमिति । अभ्यासप्रतिषेधार्थं प्रत्यहं नाभ्यासः किं तु मासि मासीत्येतदर्थम् ॥ २७ ॥

उपस्तरणाभिघारणाभ्यां सहैव चतुरवदानम् । अधि० १२ ।

उत्पत्तितादर्थ्याच्चतुरवत्तं प्रधानस्य होमसंयोगादधिकमाज्यमतुल्यत्वाल्लोकवदुत्पत्तेर्गुणभूतत्वात् ॥ २८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, चतुरवत्तं जुहोतीति । अत्र पूर्वपक्षमाह । उत्पत्तीति । उत्पत्तेः पुरोडाशोत्पत्तेः तादर्थ्याद् होमार्थत्वात् प्रधानस्य पुरोडाशस्य चतुरवत्तं कर्तव्यम् । प्रधानस्य चतुरवदानसंस्कृतस्य होमसंयोगात् । होतव्यस्यैव चतुरवत्तदानं सिद्धमिति भावः । आज्यं त्वतुल्यत्वात्पुरोडाशेन अधिकं चतुरवत्तादधिकं तदुत्पत्तेः उपस्तरणाभिघारोत्पत्तेर्गुणभूतत्वात्पुरोडाशसंस्काररूपत्वात् । अयमतुल्यत्वे हेतुः लोकवत् । यथा लोके चैत्रः प्रस्थं भुङ्क्ते इति मानमन्नस्य शाकादिकमधिकं तद्वत ॥ २८ ॥

तत्संस्कारश्रुतेश्च ॥ २९ ॥

गुणभूतत्वादित्युक्तं तत्र प्रमाणमाह । तत्संस्कारेति । तस्य पुरोडाशस्य संस्कारश्रुतेः यदुपस्तृणात्यभिघारयत्यमृताहुतिमेवैनां करोतीति श्रुतिः ॥ २९ ॥

ताभ्यां वा सह स्विष्टकृतः सहत्वे द्विरभिघारणेन तदाप्तिवचनात् ॥ ३० ॥

सिद्धान्तमाह । ताभ्यामिति । ताभ्यामुपस्तरणाभिघाराभ्यां सह चतुरवत्तं स्विष्टकृत्प्रकरणे सकृत्सकृदवद्यतीति पुरोडाशात्सकृदवदानं विधाय द्विरभिघारयतीति विधिफलं चतुरवत्तस्याप्त्याइति तदाप्तिः चतुरवत्ताप्तिस्तस्य वचनाच् श्रवणात् ॥ ३० ॥

तुल्यवच्चाभिधाय सर्वेषु भक्त्यनुक्रमात् ॥ ३१ ॥

गमकान्तरमाह । तुल्यवदिति । चत्वारि वा एतानि देवदधान्यवदानानि यदुपस्तृणाति तदनुवाक्यायै यत्पूर्वमवदानं तद्याज्यायै यदुत्तरं तद्देवतायै तदभिघारयतीति तद्वषट्कारायेति । अत्र तुल्यवदवदानान्यभिधाय सर्वेषु भक्त्यनुक्रमात् तत्तद्भागानुक्रमात् ॥ ३१ ॥

उपांशुयागे ऽपि चतुरवत्तस्यावश्यकत्वम् । अधि० १३ ।

साप्तदश्यवन्नियम्येत ॥ ३२ ॥

चतुरवत्तं जुहोतीति श्रुतम् । तत्कथं कर्तव्यमिति जिज्ञासायां सकृदुपस्तृणाति द्विरादधाति सकृदभिघारयतीति कथंभावाकाङ्क्षापरिपूरकं सत्तदेकवाक्यतापन्नम् । उपांशुयागे ऽस्याप्रसक्त्या यत्र पुरोडाशः सान्नाय्यं वा तत्रैव साप्तदश्यनियमवच्चतुरवत्तनियम इति पूर्वपक्षमाह । साप्तेति । स्पष्टम् ॥ ३२ ॥

हविषो वा गुणभूतत्वात्तथाभूतविवक्षा स्यात् ॥ ३३ ॥

सिद्धान्तमाह । हविष इति । हविषो गुणभूतत्वाद् विधेयत्वात् । तथाभूता होमसामान्ये चतुरवत्तहविषो गुणत्वविवक्षा स्यात् । अयं भावः । यदि अवदानमुद्दिश्य चतुःसंख्याविधिर्भवेत् तदा कथं चतुष्ट्वसंपादनमित्याकाङ्क्षा भवेत् । तदेव न । सकृदुपस्तृणातीत्यपूर्वोक्तवाक्यैः

ALPHABETICAL INDEX OF SANSKRIT TERMS.

तेर्नकारः, प्राणितीत्यादावेकादेशे कृते आकारेण व्यवायः, निरणितीत्यत्राकारेण तत्कथं निमित्तसमीपस्यस्येत्युच्यते ऽत आह । 'एकवर्णव्यवहितस्येति'। सामर्थ्यादेकवर्णेन[1]व्यवधानमाश्रीतमित्यर्थः । न च प्राणितीत्यत्रेकादेशस्य पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावाद्वर्णद्वयव्य[2]वायः शङ्कनीयः, पूर्वत्रासिद्धे स्थानिवत्त्वनिषेधात् । ननु चोक्तं तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति, एवं तर्ह्यनित्यः पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावः, निष्ठायां सेटीति सेड्ग्रहणात्, एतच्च स्थानिवत्प्रकरणएव व्याख्यातम् । 'तैरित्यादि'। एकं ह्यन्तग्रहणं तच्च सामीप्यार्थं पर्यनितीत्यत्र णत्वव्यावृत्त्या चरितार्थं, ततश्च हे प्राणित्यत्र पदान्तस्येति प्रतिषेधः प्राप्नोति, तस्मात्तैर्द्वितीयमप्यन्तग्रहणमावृत्त्या तन्त्रेण वा ऽऽश्रयितव्यम् । ननु च येपि योगविभागं कुर्वन्ति अवयववचनं चान्तशब्दमाश्रयन्ति तैरपि पूर्वसूत्रे सामीप्यवाच्यन्तशब्दः पठितव्य एव, अन्यथा पर्यनितीत्यत्रापि स्यात्, अत आह । 'येषां त्विति'। ते नैकवर्णव्यवहितस्यापि णत्वमिच्छन्त्येव, तस्मात्तार्थस्तेषां पूर्वसूत्रेन्तग्रहणेनेत्यर्थः ॥

"उभौ साभ्यासस्य" ॥ 'प्राणिणिषतीति'। सनि अजादेर्द्वितीयस्येति निशब्दस्य द्विवचनम् । 'प्राणिणदिति'। ण्यन्ताल्लुङ्, च्लेश्चङ्, णिलोपः, द्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावान्निशब्दस्य द्विर्वचनम् । 'पूर्वत्रासिद्धीयमित्यादि'। पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्यस्मिन्नसति प्रानिसतीति स्थिते द्विर्वचनं च प्राप्नोति णत्वं च, तत्र णत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं द्विर्वचने कृते ऽभ्यासणकारेण व्यवायाद्धातुनकारस्य णत्वं न स्यात्, अस्मिंस्तु सति परत्वाण्णत्वे कृते कृतणत्वस्यैव द्विर्वचने अन्तरेणाप्येतद्वचनं प्राणिणिषतीत्यादि सिद्धं भवति, यद्येवं किमर्थमिदमारभ्यतइत्याह । 'एतत्त्विति'। शक्यार्थे कृत्यः, इतिकरणो हेतौ, तुशब्दोवधारणे, यस्मादेतदपवादवचनमेतदर्थं नैव शक्यमाश्रयितुं, तस्मादेतदारभ्यते, अयमभिप्रायः । अस्य वचनस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिदमारभ्यतइति, तेनौजढदित्यत्र ढत्वादीना-

१ व्यवाय इति पा॰ ई॰ पु॰ ।
२ वर्णद्वयव्यवायेन व्यवाय इति पा॰ ई॰ पु॰ ।

मसिद्धत्वात् हत इत्येतद् द्विरुच्यते इत्युपपन्नं भवति, अथोभाविति किमर्थं, यावताभ्यासनकारस्य पूर्वाणैव णत्वं सिद्धमित्यारम्भसामर्थ्याद्धातुनकारस्य व्यवायेप्यनेन भविष्यति, सत्यं, व्यवहितस्य सिद्ध्यति, अनन्तरस्य तु तक्रकौण्डिन्यन्यायान्न स्यादित्युभावित्युच्यते ॥

"हन्तेरत्पूर्वस्य" ॥ हन्तेरित्यवयवषष्ठी, अत्पूर्वो यस्मादिति बहुव्रीहिः, नकारोऽन्यपदार्थः, यद्यपि नकारविशेषणानि प्रथमया निर्दिश्यन्ते, अन्तः, उभाविति, तथा पीह षष्ठ्या निर्देशः कृतः, इदं हि न्याय्यं व्यतिक्रमोऽल्पः । 'प्रहण्यतइति' । भावे कर्मणि वा लट् । 'प्रघ्नन्तीति' । गमहनेत्युपधालोपः, हो हन्तेरिति कुत्वम्, अत्र कुव्यवायइति प्रसंगः । 'प्राघानीति'। चिण् भावकर्मणोरिति चिण्। श्तिपा निर्देशो धातुनिर्देशार्थ एव न यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः, प्रजङ्घनीति, अत्र हि चुत्वे कृते जकारेण व्यवायादेव न भविष्यति ॥

"वमोर्वा" ॥ पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

"अन्तरदेशे" ॥ अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसंख्यानमित्युपसर्गसंज्ञाया भावाद्धन्तेरत्पूर्वस्येति सिद्धे देशप्रतिषेधार्थं वचनम् । 'अन्तर्हननो देश इति' । अधिकरणे ल्युट् ॥

"अयनं च" ॥ 'अन्तरयणमिति' । अयेरिणो वा ल्युटि रूपं, कृत्यच इति सिद्धे इदमपि देशप्रतिषेधार्थं वचनम् ॥

"छन्दस्यृदवग्रहात्" ॥ अवगृह्यते विच्छिद्य पठ्यते इत्यवग्रहः, ऋच्चासाववग्रहश्च ऋदवग्रहः, ऋकारादवग्रहात्पूर्वपदादिति, तिस्रोपि समानाधिकरणाः पञ्चम्यः, तत्र ऋकारमात्रस्य पूर्वपदस्यासंभवादृकारेण तदन्तविधिः, अवग्रहणभूतो य ऋकारः तदन्तादिति, संहिताधिकाराच्च संहिताकालएतेषां णत्वं, पदकाले चावग्रहः क्रियते, तेनावग्रहयोग्यत्वादृकारोवग्रह इत्युक्तः, न तु तद्दशापन्नः, तथा चावग्रहं दर्शयता णत्वं न प्रयुक्तम् । 'अनवगृह्यमाणादिति' । अनवग्रहयोग्यादित्यर्थः । 'अपदादिति' । पदे ह्यवग्रहः क्रियते पदमत्र विच्छिद्यतइति दर्शनाय ॥

"नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः"॥ धातौ तिष्ठतीति धातुस्थो रेफः षकारश्च, उरु इति स्वरूपग्रहणं, षु इति कृतषत्वस्य सुञो ग्रहणं न सप्तमीबहुवचनस्य, तेन इन्द्रो धता गृहेषु न इत्यत्र न भवति, नसिति नासिकादेशस्यास्मदादेशस्य च सामान्येन ग्रहणं, ततोऽत्रास्मदादेश एव कार्यी, तस्यैव धातुस्थादिभ्यः परस्य संभवात्, उत्तरसूत्रे तूभयोः कार्यित्वम्। 'रक्षाण इति'। रक्षेति लोण्मध्यमपुरुषैकवचनान्तं, द्व्यचोतस्तिङ इति दीर्घः। 'शिक्षाणइति'। शिक्षतिर्दानकर्मा छन्दसि। 'उरुणस्कृधीति'। कृञो लोट्, सेर्हिः, श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसीति हेर्धिरादेशः, कः करदित्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम्। 'अभीषुणइति'। इकः सुञीति दीर्घः, एवमूषुण इत्यत्रापि॥

"उपसर्गाद्बहुलम्"॥ न संप्रति क्रियायोगाभावात्प्राग्रुपलक्षणमुपसर्गग्रहणं, प्रण इत्यस्मदो नसादेशः, प्रणस इति बहुव्रीहिः, उपसर्गाच्चेत्यच् समासान्तः, नासिकायाश्च नस्भावः, उपसर्गादनोत्पर इति पाठान्तरम्, उपसर्गात्परस्य नसो नकारस्य णत्वं भवति, ओतः परस्य ओकारे वा न भवतीत्यर्थः। उभयथाप्यतिव्याप्त्यव्याप्तिसंभवाद्व्याख्यात एव पाठो वृत्तिकारेणाश्रितः॥

"कृत्यचः"॥ कृत्स्थो यो नकार अच उत्तर इत्यनेनाच इति नकारस्येदं विशेषणं न कृत इति दर्शयति, यदि हि कृत एतद्विशेषणं स्यात् प्रापणमित्यादौ न स्यात्, न भाभूपूकमिगमिप्यायिवेपामित्यत्र च कम्यादीनां प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। 'अनमानेत्यादि'। संभवोदाहरणप्रदर्शनपरं न परिगणनमन्यस्यासंभवात्। 'अन इति'। योऽरनादेशः, मानइत्यागमुक्,[1] शानजादिः, तव्यदादिसूत्रविहितोऽनीयः, आक्रोशे नञ्यनिः, सुप्यजातौ णिनिः, आवश्यके णिनिः, निष्ठादेशो रदाभ्यामितिविहितः। 'प्रहीण इति'। घुमास्थेत्यादिना ईत्वम्। 'प्रभग्नः प्रभुग्न इति'। ओदितश्चेति निष्ठानत्वम्। 'निर्विण्णस्येति'। अचः परः कृत्स्थो नकारो न भवतीति वचनं, तत्र परस्य नस्य णत्वं पूर्वस्य ष्टुत्वम्॥

१ आने मुगिति २। ३ पु॰ पा॰।

"णेर्विभाषा" ॥ 'ण्यन्ताद्यो विहित इति'। एतेन णेरित्यस्य विहितविशेषणत्वन्दर्शयति, प्रयोजनं वृत्तावेव वक्ष्यते, अपरः प्रकारः, अड्व्यवायइति वर्त्तते, तेन ण्यन्तस्य कृतश्चाड्व्यवायेपि णत्वस्याभ्यनुज्ञानात् ण्यन्तात्परः कृदित्येवमाश्रीमाणेपि प्रयाप्यमाणमित्यादौ यकारव्यवायेपि णत्वसिद्धिरिति ॥

"हलश्चेजुपधात्" ॥ 'प्रकोपणमिति'। कुप क्रोधने। 'प्रेहणं, प्रोहणमिति'। ईह चेष्टायाम्, ऊह वितर्क्के, [1]अत्र कृत्यच इति णत्वं नित्यमेव भवति, कथं पुनरसत्यादिग्रहणे हलादिरिति लभ्यतेत आह, 'इजुपधस्येति'। इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारात्सामर्थ्यादादिविशेषणं हल्ग्रहणमित्यर्थः ॥

"इजादेः सनुमः" ॥ 'हल इति वर्त्ततइति'। प्रयोजनमुत्तरत्र वक्ष्यति, ननु तत्रादिविशेषणं हल्ग्रहणमन्तविशेषणेन चेहार्थः, अत आह। 'तेनेति'। इजादेर्हलादित्वासंभवात् सामर्थ्यम्। 'प्रेङ्खणमिति'। इखि गत्यर्थः, इदित्त्वान्नुम्। ननु चात्रानुस्वारे कृते नायं सनुम्को भवति, काममत्र स्थानिवद्भावात्सिद्ध्यति प्रोम्भणमिति, अत्र त्वादित एव नुम् भवतीत्यत्र न सिद्ध्यति, औत्पत्तिको हि तत्र नकारः, प्रेन्वनमित्यत्र च प्राप्नोति, यत्र नुमेवाविकृतः श्रूयते, तस्मादिहापि नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थं व्याख्येयं, नक्षत्रदर्शनन्यायेनेष्टविषये सर्वत्र भविष्यति, अनिष्टे च न भविष्यति, एवं च कृत्वा नियमार्थतोपपद्यते, अन्यथा प्रेन्वनमित्यत्र विध्यर्थता संभाव्येत, न चाट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपीत्येतेन सिद्धिः, तत्रापि नुम्ग्रहणस्यानुस्वारोपलक्षणत्वात्। ननु कृत्यच इत्यनेनैव सिद्धे नार्थोनेनात आह। 'सिद्धे सतीति'। 'प्रमङ्गनमिति'। मगिरपि गत्यर्थ एव, प्रमङ्कनमिति पाठे मण्डनार्थः। ननु च कैमर्थ्यान्नियमो भवति, विधेयं नास्तीति कृत्वा, इह चास्ति विधेयं किं ण्यन्ताद्विभाषा प्राप्ता, तत्र नित्यं णत्वं विधेयमत आह। 'हल इत्यधिकारादिति'। ननु च णिलोपे कृते

[1] अत्रेत्यारभ्योत्तरसूत्रे इदित्वान्नुमित्यन्तः पा॰ इं॰ पु॰ त्रुटितः।

ण्यन्तोपि हलन्तो भवति ततः[1] किं, सत्यपि हलधिकारे विध्यर्थता संभवति, नैतदस्ति, विहितविशेषणस्याश्रयणात्, एतदेव ह्यभिप्रेत्य वृत्तिकारेणोक्तं हलन्ताद्धातोर्यो विहित इति॥

"वा निंसनिक्षनिन्दाम्"॥ णिसि चुम्बने, णिक्ष रोषणे, णिदि कुत्सायां, णोपदेशत्वादेतेषां नित्ये णत्वे प्राप्ते विकल्पः॥

"न भाभूपूकमिगमिप्यायिवेपाम्"॥ 'पूग्रहणेन पूञो ग्रहणमेष्टव्यमिति'। इष्टिरेवेयम्। 'ण्यन्तानां चेति'। ण्यन्तस्याधात्वन्तरत्वान्न प्राप्नोतीति वचनं, किं च ण्यन्तेष्वस्य प्रवृत्तौ पक्षे ऽनुवाददोषप्रसङ्गः, णेर्विभाषेत्येव पक्षे[2]निवृत्तेः सिद्धत्वात्॥

"षात्पदान्तात्"॥ 'निष्पानं दुष्पानमिति'। इदुदुपधस्य चेति विसर्जनीयस्य षत्वम्, अत्र कृत्यच इति प्रसङ्गः। 'सर्पिष्पानमिति'। कर्मणि षष्ठ्याः समासः। 'यजुष्पानमिति'। कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः, उभयत्रापि नित्यं समासेनुत्तरपदस्यस्येति षत्वम्, अत्र पानं देशे वा भावकारणयोरिति प्राप्तिः। 'पदे अन्त इति'। सप्तमीतियोगविभागात्समासः। 'सुसर्पिष्केणेति'। शोभनं सर्पिरस्येति बहुव्रीहिः, कप्, इणः ष इति षत्वं, नायं पदे परतः पूर्वमवस्थितस्यान्तो भवति, पदस्य त्वन्तो भवति, स्वादिष्विति पदसंज्ञाया विधानात्, ततश्च षष्ठीसमासे ऽत्रापि प्राप्नोति, कथं पुनर्ज्ञायते सप्तमीसमासोयमिति, अन्तग्रहणात्, अन्यथा वर्णग्रहणे सर्वत्र तदन्तविधिरित्येव षकारान्तात्पदादिति लभ्यते॥

"नशेः षान्तस्य"॥ 'प्रनष्ट इति'। मस्जिनशोर्झलीत्यागतस्य नुमो ऽनिदितामिति नलोपः, व्रश्चादिषत्वम्। नशेरशः। अशकारान्तस्य नशेरिति वक्तव्यं, न तु षान्तस्येति, इहापि यथा स्यात्प्रनङ्क्ष्यतीति, षढोः कः सीति कत्वं भवति, तर्त्तहिं तथा वक्तव्यं, नेत्याह। 'अन्तग्रहमिति'। षकारेण नशेर्विशेषणात् षान्तस्येति सिद्धे पुनरन्तग्रहणसामर्थ्याद्यः संप्रति षान्तो यश्च भूतपूर्वस्तस्य भवति प्रतिषेधः॥

१ तत इत्यारभ्य संभवतीत्यन्तः पा॰ ई॰ पु॰ नास्ति।
२ पक्षे णत्वेति पा॰ ई॰ पु॰।

"पादान्तस्य" ॥ हेक[1]रिञ्चित्याद्यप्युदाहरणम् ॥

"पदव्यवायेपि" ॥ 'माषकुम्भवापेनेति'। अत्र केचिदाहुः। यदा माषाणां कुम्भो माषकुम्भः, तस्य वाप इति प्रक्रिया तदोत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्पदत्वाभावान्निषेधाप्रवृत्तेर्भवितव्यमेव णत्वेन, तस्मात्कुम्भस्य वापः, कुम्भवापः, माषाणां कुम्भवापो माषकुम्भवाप इति प्रक्रियाश्रयेणोदाहरणमिति। अत्र कुमति चेति प्राप्तिः। 'प्रावनद्धमिति'। उपसर्गादसमासेपीत्यवशब्दव्यवायेपि अड्व्यवायइति प्राप्तिः। 'प्रगान्नयामइति'। छन्दस्ययं व्यवहितः प्रयोगः। गामिति द्वितीयान्तेन पदेन व्यवायः। 'पदव्यवाये ऽतद्धितइति'। योयं पदव्यवाये प्रतिषेधः स तद्धिते यत्पदं तत्र न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः। 'आर्द्रगोमयेणेति'। गोश्च पुरीषइति मयट्, तत्र परतो गोशब्दः स्वादिष्विति पदम् ॥

"क्षुभ्नादिषु च" ॥ क्षुभ्नेति स्वरूपग्रहणं न धातुग्रहणं, तेन क्षोभणमित्यादौ णत्वं भवत्येव, क्षुभ्नीतः क्षुभ्नन्तीत्यत्र श्नाल्लोपयोः स्थानिवद्भावादेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वा णत्वं न भवति। नृन्नमयतीति नृनमः, हरिनन्दीति ताच्छीलिको णिनिः। हरिनन्दनः। गिरि[2]नगरमिति षष्ठीसमासौ। 'नरीनृत्यतइति'। रीगृदुपधस्य च। 'तृप्नोतीति'। छन्दसि व्यत्ययेन श्नुः। 'परिनर्त्तनं परिगहनमिति'। प्रादिसमासौ। 'परिनन्दनमिति'। गतिसमासः, श[3]रनिवेशादयो दर्भानूपान्ताः षष्ठीसमासाः। 'आचार्यभोगीनः साचार्यानीति'। अत्रैवास्य प्रतिषेधः, आचार्येण आचार्याणामित्यादौ तु भवत्येव। 'क्षुभ्नादिराकृतिगण इति'। चकारोनुक्तसमुच्चयार्थ एतमेवार्थं सूचयति ॥

"स्तोः श्चुना श्चुः" ॥ अत्र संनिपातइत्यध्याहार्यम्। 'वृक्षश्शेतइति'। वा शरीति पक्षे विसर्जनीयस्य सकारः। 'मज्जतीति'। झलां

१ तरञ्चिति पा॰ इं॰ पु॰।
२ हरिनगरमिति पा॰ इं॰ पु॰।
३ शरनिवासादय इति पा॰ इं॰ पु॰।

जश् झशीति सकारस्य दकारे कृते तस्य चुत्वं जकारः, असिद्धत्वं तु ज-श्त्वस्य न भवति, न मु नइत्यत्र नेति योगविभागात्तथा च भृज्जतीनां ङितीति निर्देश उपपद्यते, इह सकारतवर्गौ कार्यिणौ द्वौ निमित्ते अपि द्वे एव शकारचवर्गौ, ततश्च साम्यात्संख्यातानुदेशः प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह । 'शादितिप्रतिषेध इति' । श्चुनेति तृतीयानिर्देशः पूर्वभूतेनापि योगे यथा स्यात्, यज्ञः, याच्ञेति, सप्तमीनिर्देशे तु तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परभूतेनैव योगे स्यात् ॥

"ष्टुना ष्टुः" ॥ 'अट्टतीत्यादि'। अतट अतिक्रमणहिंसयोः, अद्ड अभियोगे, तकारदकारोपधयोरेतयोर्गणपाठः क्विबन्तयोः संयोगान्तलोपे कृते तकारदकारयोः श्रवणार्थः, न न्द्राः संयोगादय इति प्रतिषेधोप्यद्दुतिर्भवति, इहापि तृतीयानिर्देशः पूर्वभूतेनापि योगे ष्टुत्वं यथा स्यात् यथा द्रोढेति, अत्रापि तोः षीति प्रतिषेधान्निमित्तनिमित्तयोः-संख्यातानुदेशो न भवति ॥

"न पदान्तात् टोरनाम्" ॥ अनामिति षष्ठीबहुवचनस्यागततनुट्कस्य प्रतिषेधः । 'श्वलिट्साय इति'। धुडभावपक्षे सकारस्य ष्टुत्वं प्राप्नोति, धुट्पक्षे तु चर्त्वस्यासिद्धत्वात्तस्यैव धकारस्येति । 'ईट्टइति' । ईड् स्तुतौ, अदादिरनुदात्तेत्, षडधिका नवतिः षण्णवतिः, षण्णां नगराणां समाहारः षण्णगरी ॥

"तोः षि" ॥ षीतिसप्तमीनिर्देशात्पूर्वभूतेनापि संनिपाते भवत्येव, लोष्टा पेष्टेति ॥

"शात्" ॥ 'प्रश्नः विश्न इति'। यजयाचेत्यादिना नङ्, च्छ्वोः शूडनुनासिके चेति छकारस्य शकारः, सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्तइति तैत्तिरीयके नायं प्रतिषेधो भवति । अपोश्ञा[१]ति । तत्रापि काठके भवत्येव ब्रह्मचारिणे प्रश्नान् प्रोच्य यजिघाय । स्वाध्यायब्राह्मणे च भवतीति सकलं भद्रमश्नुते ॥

१ अद्यत्वे तु अपोश्नातीति श्चुत्वाघटित एव पाठ उपलभ्यते ।

"यरोनुनासिकेऽनुनासिको वा" ॥ पदान्तादित्यनुवृत्तं षष्ठ्यन्तं विपरिणम्यते । 'वाङ्मयमिति' । नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति मयट् ॥

"अचो राहाभ्यां द्वे" ॥ अर्चयतेर्घञ्, कुत्वम्, अर्क्कः, मर्चिः सौत्रो धातुः, तस्माद्विणभीकायाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्, चोः कुरिति कुत्वं मर्क्कः, अत्राकारादनन्तरो रेफः तस्मादपि ककारः, एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

"अनचि च" ॥ 'अनच्परस्येति' । अचोन्योनच्, सपरो यस्मात्सोऽनच्परः, अनेन पर्युदासो दर्शितः, किं प्रयोजनं, न किं चित्, प्रत्युत दोष एव, अवसाने न सिद्ध्यति, वाक्क्, अच्सदृशस्य वर्णान्तरस्याभावात्, प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गात्पर्युदास आश्रितः, पक्षान्तरे हि विशेषप्रतिषेधात्सामान्येन विधिरनुमेयः स्यादिति गौरम् । 'उल्का वल्मीक इति' । लकारो यण् ककारमकारौ यमौ, स्याल्लीति सकारः शर्,थकारः खय्,वत्सादिषु तकारककारपकाराः खयः, सकारषकारौ शरौ । 'अवसानइति' । पर्युदासाश्रयणादिदमारब्धं, प्रसज्यप्रतिषेधे तु परस्य निमित्तस्यानाश्रयणाद्वेत्यधिकारात्सिद्धम् ॥

"नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य" ॥ 'पुत्रादिनीति' । ताच्छील्ये णिनिः । 'तत्परे चेति' । स आदिनीशब्दो यस्मात्परस्तत्रापि परतः पुत्रशब्दस्य द्विर्वचनं न भवति, पुत्राश्च पौत्राश्च पुत्रपौत्राः, तानत्तुं शीलमस्याः पुत्रपौत्रादिनी, अन्ये तु तत्परे पुत्रशब्दइति व्याचक्षाणाः पुत्रपुत्रादिनीत्युदाहरन्ति, तत्र पुत्रस्य पुत्रमत्तीति विग्रहः । 'वा हतजग्धपरइति' । हतजग्धं च तत्परं चेति विशेषणसमासः राजदन्तादित्वात्परशब्दस्य परनिपातः । 'पुत्रहतीति' । पुत्रो हतोऽनयेति बहुव्रीहिः, अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति ङीष् । 'खयो द्वितीया इति' । खय इति षष्ठी । 'द्वितीया इति' । वर्गेषु खकारादयः ॥

"शरोचि" ॥ 'आदर्शइति' । दृशेरधिकरणे घञ् । 'दर्शइति' । अत्राप्यधिकरणे घञ्, विपरीतलक्षणा चेयं, न दृश्यतेऽस्मिंश्चन्द्रमा इति दर्शइति ॥

"त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य" ॥ इन्द्र इत्यादौ नकारदकारयोर्द्विर्वचनाभावः । 'आष्ट्रमिति' । दीर्घादाचार्याणामित्यस्यासिद्धत्वाच्चित्रिप्रभृतिष्वयमेव प्रतिषेधो भवतीति मन्यते ॥

"सर्वत्र शाकल्यस्य" ॥ अत्रिप्रभृत्यर्थोऽयमारम्भः ॥

"दीर्घादाचार्याणाम्" ॥ दात्रमित्यादावनचि चेति प्राप्तिः ॥

"झलां जश् झशि" ॥ उदाहरणेषु भघधानाम्बगदाः ॥

"अभ्यासे चर्च" ॥ 'चिखनिषतीति' । खनेःसन्, द्विर्वचनं, कुहोश्चुरिति चुत्वञ्छकारः, तस्य चर्त्वेञ्चकारः । टिठकारयिषतीति । ठकारमाचष्टइति णिच्, टिलोपः, सन्,[1] ठकारस्य टकारः । 'तिष्ठासतीति' । शर्पूर्वाः खय इति थकारस्य शेषः, तस्य चर्त्वं तकारः । 'प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति' । जश्त्वबाधनार्थं पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या प्रकृतिरूपाश्चरः स्थानिना ऽभिन्नरूपा भवन्तीत्यर्थः । एतच्चान्तरतमपरिभाषया लभ्यते । 'प्रकृतिजशां प्रकृतिजश इति' । व्याख्यातम् । 'डिड्यइति' । डीङो लिटि द्विर्वचने एरनेकाच इति यण् ॥

"खरि च" ॥ 'युयुत्सतइति' । युधेः सन्,धकारस्य तकारः । 'आरिप्सते आलिप्सतइति' । रभिलभ्योः सनि मीमाघ्वित्यादिना अच इस्, स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपः, भकारस्य पकारः ॥

"वावसाने" ॥ झलां जशोन्तइति नित्ये जश्त्वे प्राप्ते चर्त्वं विधीयते, वावचनात्पक्षे सोपि भवति ॥

"अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः" ॥ अण इति पूर्वेण णकारेण प्रत्याहारः । 'अग्नी वायू इति' । ईदूदेदिति प्रगृह्यसंज्ञा ॥

"अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥ 'शङ्कितेत्यादि' । शकि शङ्कायाम्, उच्छि उञ्छे, कुडि दाहे, टुनदि समृद्धौ, कपि चलने, इदित्त्वान्नुम्, नश्चापदान्तस्य झलीत्यनुस्वारः, तस्य ककारादिषु परतो यथासंख्यं परसवर्णा वर्गपञ्चमा ङकारादयः, कुर्वन्ति कृषन्तीत्यत्र झेरन्तादेशे

१ सनीति पा॰ ई॰ पु॰ ।

नकारस्य णत्वं प्राप्नोति तत्कस्मान्न भवतीत्याह । 'इहेति'। णत्वमनुस्वारात्पूर्वं न भवति, यस्माण्णत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वमनुस्वार एव क्रियते, पश्चादपि न भवति, अनुस्वारस्यानिकस्यास्य परसवर्णस्य णत्वे कर्त्तव्ये असिद्धत्वात् । 'परसवर्णेनेति'। परसवर्णार्थेन शास्त्रेणेत्यर्थः । 'एवमित्यादि'। अनुस्वारीभूतो णत्वमतिक्रामतीति भाष्ये यदुक्तं तदेवमुक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥

"वा पदान्तस्य" ॥ 'तङ्कथयेत्यादि'। ककारादिषु परतो ङकारादयः क्रमेण भवन्ति ॥

"तोर्लि"। अत्र तकारस्य शुद्धो लकारः, नकारस्यानुनासिकः ॥

"उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य" ॥ परसवर्ण इति समस्तमपि सवर्णग्रहणमिह निष्कृष्य संबध्यते । 'उत्थानेति'। सकारस्य पूर्वसवर्णस्तकारः। अन्ये तु बाह्यप्रयत्नसाम्यात् थकारमिच्छन्ति, तत्र थकारद्वयस्य श्रवणं, न च पूर्वस्य चर्त्वं तत्र कर्त्तव्ये ऽस्य पूर्वसवर्णस्यासिद्धत्वात् । 'रोगे चेति वक्तव्यमिति'। इदमविशेषेण छन्दसि भाषायां च ॥

"झयो होऽन्यतरस्याम्" ॥ उदाहरणेषु हकारस्य महाप्राणस्य सोष्मणो घोषवतस्तादृश एव घकारादयश्चतुर्था भवन्ति ॥

"शश्छोऽटि" ॥ 'शश्छोमी[1]तीति'। अटीत्यपनीयामीति वक्तव्यमित्यर्थः । तच्छ्लोकेन[2]तच्छ्मश्रुणेत्यत्र लकारम[3]कार परस्यापि[4] शकारस्य भवति ॥

"हलो यमां यमि लोपः" ॥ 'द्वौ यकाराविति'। एकः संज्ञायां समजेत्यादिना विहितस्य क्यपः संबन्धी, द्वितीयो ऽयङ्क्विक्ङितीत्ययङादेशस्य । 'क्रमजस्तृतीय इति'। क्रम आनुपूर्वी, ततो जातः, क्रमजः,स च पुनरनचि चेति द्विर्वचनेन संपादितः । 'तकारात्पर एको यकार इति'।

१ छत्वममीतिवक्तव्यमिति मु॰ मू॰ पु॰ पाठः पदमञ्जर्यसम्मतः ।
२ तच्छ्लोकन्तच्छ्रुणोमीति पा॰ ई॰ पु॰ ।
३ ऋकारपरस्येति पा॰ ई॰ पु॰ ।
४ अपीति नास्ति ई॰ पु॰ ।

दित्यदित्येत्यादिना विहितस्य ण्यस्य संबधी। 'द्वौ यकाराविति'। एको ऽदितिशब्दात्परस्य ण्यस्य संबन्धी द्वितीय आदित्यशब्दात्। 'अन्न-मिति'। भवत्ययं नकारो यम्, यम्परश्च, न तु हलः परः। 'अ[1]र्घ्य-मिति'। पादार्घाभ्यां चेति तादर्थ्ये यत्, भवत्ययं घकारो रेफाद्धलः परो यम्परश्च न तु यम्। 'शार्ङ्गमिति'। शृङ्गस्य विकार इत्यण्, ऋकारस्य रपरा वृद्धिः, अत्र ङकारो यम् भवति हलश्च परः न तु यम्परः। ननु च बहिरङ्गा वृद्धिः, ततः किं, हलः परो न भवति, लोपोपि बहिरङ्गो ऽनेक-निमित्तापेक्षत्वात्॥

"झरो झरि सवर्णे"॥ 'त्रयस्तकारा इति'। [2]अत्र उपसर्गात्त इत्याकारस्य तकारः, दकारस्यापि चर्त्वे तकारः, एकः प्रत्ययसम्बन्धी, अनचि चेति द्विर्वचने क्रमजश्चतुर्थः। 'चत्वारस्तकारा इति'। पूर्वोक्तास्त्रयश्चतुर्थो मरुच्छब्दसम्बन्धी, पञ्चमो द्विर्वचनेन सम्पादितः। 'मरुच्छब्दस्योप-संख्यानसामर्थ्याद्धिति'। एतच्च मरुच्छब्दस्योपसंख्यानमित्यत्रैव प्रति-पादितम्। 'शार्ङ्गिन्निति'। भवत्ययं ङकारो हलः परः झरि सवर्णे परतः न त्वयं झरिति न लुप्यते। 'प्रियपञ्चेति'। प्रियाः पञ्चास्येति बहुव्रीहिः। वा प्रियस्येति प्रियशब्दपूर्वनिपातस्तृतीयेकवचनम्, अल्लोपः, नकारस्य श्चुत्वं ञकारः, भवत्ययं चकारो हलः परः स्वयं च झर् सवर्णे च परतः, न तु ञकारो झरिति न लुप्यते। ननु चाल्लोपस्य स्थानिव-त्त्वादनन्तरो न भवति सवर्णः, तत्किमेतन्निवृत्त्यर्थेन झरीत्यनेनेत्यत आह। 'अल्लोपस्येति'। 'तर्प्तेति'। तृप प्रीणने, पकारस्य तकारः, स्थानभेदात्सवर्णो न भवति, ननु च निमित्तानां कार्यिणां च संख्यासा-म्यादिह संख्यातानुदेशे सति नैव तर्प्तेत्यत्र लोपः प्राप्नोति, तत्किमेतन्नि-वृत्त्यर्थेन सवर्णग्रहणेनात आह। 'सवर्णग्रहणसामर्थ्यादिति'। नहि यथासंख्येऽस[3]वर्णो झरस्ति यद्भावृत्त्यर्थं सवर्णग्रहणं स्यात्। 'शिण्ढि पि-

१ मु॰ मू॰ पु॰ यमामिति किमित्यस्य प्रत्युदाहरणमग्निर्नरित्येवोपलभ्यते, मिश्रानु-सारेणार्घ्यमित्यपि।

२ अत्र उपसर्गादित्यारभ्य चत्वारस्तकाराइत्यन्तो ग्रन्थ इं॰ पु॰ नास्ति।

३ सत्यसवर्णइति पा॰ इं॰ पु॰।

गृढीति'। शिष्लृ विशेषणे, पिष्लृ संचूर्णने रुधादी, लोट्, सेर्हिः। श्नसो-रल्लोपः, हेर्धिः, झलां जश् झशीति षकारस्य डकारः, नश्चापदान्तस्य झलीत्यनुस्वारः, तस्य परसवर्णो णकारः, धकारस्य ष्टुत्वं ढकारः, अनेन डकारस्य ढकारे लोपः॥

"उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः"॥ 'गार्ग्यो वात्स्य इति'। गर्गादिभ्यो यञ्, ञित्वादाद्युदातत्त्वं, शेषनिघातः, तस्य स्वरितः। 'पचति पठतीति'। शप्तिपावनुदात्तौ, धातुस्वरः, शबकारस्य स्वरितत्वं, तित्स्वरितमित्यस्यानन्तरमिदं वक्तव्यम्, एवं हि स्वरितग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति, अत आह। 'अस्येति'। यदि तत्र क्रियेत अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येतत्प्रवर्तेत, इह तु करणे न प्रवर्त्तते, स्वरितस्यासिद्धत्वात्तेन द्वयोरप्युदात्तस्वरितयोः श्रवणं भवति॥

"नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्"॥ उदात्तस्वरितावुदयौ यस्मादिति बहुव्रीहिः, उदयशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, यदाह। 'उदात्तोदयस्येति'। उदयशब्दः परशब्देन समानार्थः प्रातिशाख्येषु प्रसिद्धः, तत्र शब्दो लित्स्वरेणाद्युदात्तः, क्वशब्दः किमोदित्यत्प्रत्ययान्तस्तित्स्वरितः। 'उदात्तस्वरितपरस्येति वक्तव्यइति'। एतदप्युपलक्षणम्, उदात्तस्वरितयोरित्येव वक्तव्यमिति, इत एव परशब्दार्थलाभात्। 'मङ्गलार्थमिति'। उदयशब्दोच्चारणमेव मङ्गलं मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते, मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च वीरपुरुषाणि च भवन्ति आयुष्मत्पुरुषाणि च, इह चादौ वृद्धिशब्दोमध्ये शिवशब्दः शिवशमरिष्टस्य करइति, अन्ते चायमुदयशब्दः॥

"अ अ"॥ एकोऽत्र विवृत्तः परः संवृतः, द्वावप्यविभक्तिकौ, यो विवृतस्स स्थानी, यः संवृतः स आदेशः। किमर्थमकारस्याकारो विधीयते, इत्याह। 'इहेति'। 'कार्यार्थमिति'। तत्पुनः कार्यमकारस्य दीर्घप्लुताभ्यां सवर्णसंज्ञा, अन्यथा प्रयत्नभेदाच्च स्यात्, ततश्च ह्रस्वोकारो गृह्यमाणो दीर्घप्लुतौ न गृह्णीयात्। तत्र दोषः। अकः सवर्णे दीर्घः, इहैव स्यादैन्द्राग्नमिति, इह न स्याद्दण्डाढकमिति; तस्मादेवमादिकार्यार्थ-

मकार इह शास्त्रे विवृतः प्रतिज्ञायते[1], तत्र यदीयं प्रत्यापत्तिर्न क्रियेत तस्य तदा तथाभूतस्यैव प्रयोगः स्यात्, स माभूदिति प्रत्यापत्तिरिह क्रियते, इह स्यान्यकारो विवृतो अण्त्वात् सवर्णानां ग्राहक इति दीर्घप्लुतयोरपि स्थाने संवृतोऽकारः प्राप्नोति आदेशस्त्वकारः संवृतोऽण् न भवतीति सवर्णानां ग्राहको न प्राप्नोति, भाव्यमानत्वात्। ततश्च यद्गुणः संवृत उच्चारितस्तद्गुण एवाष्टादशभेदभिन्नस्यापि अवर्णस्य प्राप्नोति, इत्याशङ्क्याह। 'दीर्घप्लुतयोश्चेति'। इष्टिरेवेयम्। यद्वा तपरनिर्देशात्सिद्धम्, अद इति सूत्रं कर्तव्यं, तत्र तः परो यस्मादिति पूर्वो ऽकारस्तपरः, तात्परस्तपर इति द्वितीयः, ततश्च स्यान्याकारो दीर्घप्लुतौ न ग्रहिष्यत्यादेशस्त्वनणपि गुणान्तरयुक्तांस्तत्कालान् ग्रहिष्यति। एकशेषनिर्देशो वायं द्रष्टव्यः, अत्र षड् मात्रिका अकाराः स्थानिनो निर्दिश्यन्ते, आदेशा अपि षडेव, तत उभयत्रैकशेषः, तत्र षण्णां स्थानिनां निर्देशसामर्थ्यात् स्थानिभिर्दीर्घप्लुतौ भिन्नकालौ न गृह्येते। ततः षण्णां स्थानिनां स्थाने षडादेशाः संवृता यथासंख्यं भवन्तीति सर्वेष्टसिद्धिरिति शम्॥

इति श्रीभट्टहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्या-
मष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः।

समाप्ता चेयं काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी।

॥ शुभं भवतु ॥

१ प्रतिज्ञात इति पा॰ ई॰ पु॰।

रत्वप्रभृतिरपि भवेद्व्यापकोऽतिप्रसङ्गात्तु-
ल्यस्साध्येन पक्षे सह यदि घटते साधनं
व्याप्नुयात् सः ॥ ४४ ॥

टी० न तावदनुमाने धूमादौ वन्ह्यादिसाधने नित्यो व्यापी वा कश्चिदुपाधित्वेन शङ्कितुं शक्यते । कुत इत्यत्राह । सदेति । उपाधेस्सर्वदातनत्वप्रसङ्गात् सार्वत्रिकत्वप्रसङ्गात् तथा च तत्समवृत्तेस्साध्यस्यापि वन्ह्यादेस्सदातनत्वं सार्वत्रिकत्वञ्च प्रसज्येतेति भावः । तर्ह्यनित्योऽसार्वत्रिकश्च व्याप्यमात्राकृतिरस्त्वित्याशङ्क्याह । नापीति । तत्र हेतुं दर्शयति । अवियुतित इति । व्याप्यमात्ररूपस्योपाधित्वाङ्गीकारे कृतकत्वानुमाने सावयवत्वमुपाधिः स्यात् न्यायविदाम्मते सावयवत्वस्यानित्यत्वकृतकत्वाभ्यां व्याप्तत्वात् उभयत्रानित्यत्वसाधने सम्यगनुमानमेव, आहुश्च । कृतसावयवत्वादिप्रयुक्ता च विनाशितेति । अवियुतितः—अविनाभावात् । ये तु समपदं प्रतिक्षिप्य व्यापकमात्रमुपाधिरिति वदन्ति तेषामपि पक्षेतरत्वं पक्षप्रतियोगिकान्योन्याभाववत्त्वं पक्षत्वात्यन्ताभाववत्त्वं पक्षत्वविरुद्धधर्मवत्त्वं पक्षत्वात्यन्ताभावाविनाभूतधर्मवत्त्वमित्येतादृशं नोपाधिरित्याह । नासाविति । कुत इत्यत्राह । अतिप्रसङ्गादिति । तदुक्तमस्माभिरेवान्यत्र ।

नोपाधिः पक्षतोऽन्यत्वं साधनं न विपक्षतः ।
बाधनं न सपक्षेभ्यः सर्वानुमितिबाधनात् ॥ इति

अयमर्थः पक्षेतरत्वं नोपाधिः, एवं पर्वतो वन्हिशून्यः सपक्षेतरत्वात् विपक्षवदिति बाधितुं न शक्यते तथा पर्वतो वन्हिमान् विपक्षेतरत्वात् सपक्षवदिति साधयितुमपि न शक्यते सर्वानुमान-

बाधनादिति यं पक्षीकरोति वादी तमेव प्रतिवाद्यपि विपक्षीकरोति तथा च परस्परविरोधादनुमानस्य प्रामाण्यमेव संभज्येतेति । इत्थं न्यूनाधिकव्यक्त्योर्निरासे समवृत्तिरवशिष्यते स च यदि पक्षे संभवति साधनव्यापकत्वान्नोपाधिः, असंभवे स एवोपाधिः, अत एव वन्हिसामग्र्याः पक्षे संभवमाश्रित्य साधनव्यापकत्वादनुपाधित्वमाहुः । अत उभयाव्यभिचारिणामुभयव्यभिचारिणामन्यतरव्यभिचारेऽपि व्याप्यमात्राव्यभिचारिणां व्यापकमात्राव्यभिचारेऽपि विषमवृत्तीनामनुपाधित्वे व्याप्यव्यापकस्वभावानां साधनाव्यापकानामुपाधित्वमित्युक्तं भवति । तथा च यावत्साधनदेशमवर्त्तमानो यावत्साध्यदेशवृत्तिरुपाधिः साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे सति साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोग्युपाधिरित्यादिकमपि लक्षणं संगच्छते ॥ ४४ ॥

समाधिकव्याप्तिकपक्षाङ्गीकारेणोपाधेर्व्यापकत्वप्रकारपरिशोधनपूर्वकं तद्दूषणत्वप्रकारमपि विशदयति । दृष्टमिति ।

सू० दृष्टं साध्यस्य यत्स्यात् सममधिकमपि क्वापि पक्षान्यता वा तस्याभावेऽपि साध्ये सति यदि न भवेद्बाधकं व्यापि नैतत् । दुर्वारे बाधके तद्द्वयमपि दहनानुष्णतादावुपाधिस्साध्यं तद्व्याप्यतां वा हरतु स विरहात् पक्षतो हेतुतश्च ॥ ४५ ॥

टी० पूर्वं पक्षेतरत्वस्योपाधित्वं प्रतिक्षिप्तम् । इदानीं तस्याप्युपाधित्वमङ्गीकरोति । क्वापीति । अयं भावः—यत्र वह्न्यनुष्णत्वानुमानादौ पक्षे साध्यबाधः स्फुटमेव दृश्यते तत्र पक्षेतरत्वमप्युपाधिः यत्र पुनर्बाधो नास्ति न तत्र पक्षेतरत्वमुपाधिरिति. विभागः

अथोपाधेर्व्यापकत्वावगमप्रकारमाह । तस्येति । अयमस्यार्थः—यद्यस्य व्यापकत्वेन निर्दिश्यते तस्याभावेऽपि तत्संभवे यदि बाधकतर्कं प्रवर्त्तते स एव तस्य व्यापकः यथा शाकाद्याहारपरिणत्यभावे पुरुषगताद्यश्यामिकाभावो नियतमुपलभ्यते एवमन्यत्रापि, अन्यथा अकारणककार्य्योत्पत्तिप्रसङ्ग इति तर्कः । एतादृशबाधकसद्भावे व्यापकत्वं, या तु क्षीराद्याहारपरिणतिः सा श्यामत्वं प्रति न व्यापिका विपक्षे बाधकाभावादित्यर्थः । तथा च वह्न्यनुष्णत्वानुमाने पक्षे प्रत्यक्षबाधकसद्भावादुपजीव्यविरोधादितर्कबाधाच्च सममधिकं वा पक्षेतरत्वं पक्षेतरवह्निसामग्रीशून्यत्वमित्यादिकं सर्वमप्युपाधिः स्यादित्याह । दुर्वार इति । तद्द्वयमपि—सममधिकमपि । उपाधेर्दूषणत्वप्रकारं निगमयति । साध्यमिति । पक्षे साध्यापहारे बाधः हेतोस्साध्यव्याप्यत्वापहारे व्याप्यत्वासिद्धिः, उपाधिः खलु व्यापकस्वभावः पक्षे स्वाभावेन साध्यमपहरन् हेतोस्साध्यव्याप्यतामप्यपहरतीति भावः ।

इत्युपाधितद्विधूननादिः ॥ ४५ ॥

एवमनुमानेषूपाधिविधूननप्रकारमुक्त्वा हेतु—तदाभासादिविभागं दर्शयति । व्याप्तिरिति ।

सू० व्याप्तिः पक्षान्वयश्चेत्युभयमविकलं यस्य हेतुस्स सम्यङ्ङाभासौ तद्विहीनौ तदुभयविततिस्स्यादनैऽकान्तिकादिः । तत्तद्वक्रानुमोत्प्रेक्षणमपि घटते न क्वचित् साध्यसिद्धौ स्वव्याघातादिदोषादविषयनियतेर्वाञ्छितालाभतश्च ॥ ४६ ॥

टी० द्वयमनुमानाङ्गं व्याप्तिः प्रत्यक्षधर्मता चेत्युक्तं सा च व्याप्तिरन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्वेधा भवति साधनसद्भावे साध्यसद्भावो- ऽन्वयः साध्याभावे साधनाभावो व्यतिरेकः तत्रान्वये सर्वसपक्षव- र्त्तिनो हेतोस्साध्येन सह सार्वत्रिकस्संबन्धः तद्यथा शब्दो ऽनित्यः कृतकत्वादिति कतिपयसपक्षवर्तिनस्तस्य सपक्षे क्वचित् साध्येन संबन्धः तच्च सावयवत्वमिति घटादिषु सावयवत्वसद्भावात् क्रिया- दिष्वभावात् व्यतिरेकस्तु सकलविपक्षव्यावृत्त्यात्मकत्वादेकरूप एव तथा च यस्य यस्यानुमानस्यान्वयव्यतिरेकौ स्तः तदन्वयव्यतिरेकि- त्वात् सर्वाविगीतमेव, यस्य पुनरन्वयो व्यतिरेको वा तयोरुभयो- र्गतिरुत्तरत्र वक्ष्यते एवं व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां सम्यक्त्वमुक्त्वा तदभावे पुनरसम्यक्त्वमाह । आभासाविति । व्याप्त्यभावे व्याप्यत्वासिद्धिः पक्षधर्मताऽभावे स्वरूपासिद्धिः अनैकान्तिकत्वादिकमशेषमपि हेत्वा- भासजातं व्याप्तिपक्षधर्मताविरहे विश्राम्यति । तत्राह । तदुभ- येति । तथा हि विपक्षगामित्वे व्याप्तिविरहः पक्षमात्रगामित्वे- ऽपि स एव सपक्षे सति पक्षमात्रगामित्वेऽपि व्याप्तिप्रदर्शनाभावात् स एव विपक्षादिव सपक्षादपि व्यावृत्तत्वेन व्यतिरेकव्या*प्त्यभावात् यदा पुनः कालात्ययापदिष्टः तदापि व्याप्त्यभावः तदा साध्यशून्ये साधनवृत्त्या व्याप्तिभङ्ग इति केचित् । अपरे तु बाधितेऽपि सिद्धसाधनवत् साध्यसन्देहाभावात् पक्षधर्मत्वभङ्ग इति । एवं प्रकर- णसमेऽपि पक्षे साध्यनिश्चयावसादनेन व्याप्तिभङ्ग इति केचित् । अन्ये तु स्वारसिकसन्देहापवादिना ऽपि विपरीतनिश्चयप्रसङ्गेन बाधतुल्यत्वमापाद्य पक्षधर्मताभङ्ग इति । इतरे तु व्याप्तिपक्षधर्मत्व- योर्द्वयोरपि विमर्दनेनोभयदोषापादनमिति, कथन्तर्ह्यनुमानस्य सन्दे-

* व्यतिरेकव्याप्त्यवगमादिति पा० ।

होऽङ्गमित्युच्यते–इत्थम्, उभयी खलुसन्देहप्रवृत्तिः एका सर्वानुमानसाधारणी स्वारसिकी सा भवेदनुमानाङ्गं, द्वितीया पुनः प्रतिकूलानुमानदर्शनजनिता सा पुनर्नानुमानाङ्गं शङ्कापनोदनप्रवृत्तपूर्वानुमानपरिपन्थिरूपेणानुमानान्तरेण प्रवर्त्तित्वात्। अतः प्राचीन एव संशयोऽनुमानाङ्गं, पराचीनास्तु परिपन्थ्यनुमानमूलत्वादनुमानबाधकेष्वन्तर्भवतीति विभागः। अनुकूलतर्काभावो व्याप्तिमेवावसादयति व्याप्तेस्तु तर्कमूलत्वात् प्रतिकूलतर्को ऽप्येवमेव अनुकूलतर्कसद्भाववत् प्रतिकूलतर्काभावस्यापि व्याप्त्यङ्गत्वात् आत्माश्रयादिः स्वरूपासिद्धिमापादयति केवलानिष्टप्रसङ्गः, प्रतिकूलतया व्याप्तिमवसादयतीति विभागः, सोपाधिकत्वमपि व्याप्तिमेव व्यावर्तयति निरुपाधिकसंबन्धत्वाद्व्याप्तेः यत्सोपाधिकं तदेवान्यथासिद्धमप्रयोजकमित्यादिशब्दैरभिलप्यते यदा पुनर्हेतोः स्वरूपमसिद्धं विशेषणं वा यद्वा पुनराश्रयः अत्र सर्वत्रापि स्वरूपासिद्धिरेव अतस्सर्वो हेत्वाभासोऽप्यसिद्धावेव पर्य्यवस्यति व्याप्यत्वासिद्धेरप्यसिद्धव्यवहारविषयत्वात् दृष्टान्तदोषाणां पुनर्हेतुदोषपर्य्यन्तचिन्तायां हेत्वाभासेष्वन्तर्भावमाहुः। असिद्धि*रप्यन्ततस्तत्रैव विश्राम्यति अतस्सर्वेषामपि हेत्वाभासानां व्याप्तिपक्षधर्मताभञ्जकत्वेन दोषत्वात्तदुभयभञ्जनविततिरेव सर्वमनुमानदोषजातमित्याह। तदुभयविततिरिति। एवञ्च व्याप्तिपक्षधर्मतयोरनुपप्लवे अन्वयव्यतिरेकिवत् केवलान्वयिनोऽप्यनुमानत्वमङ्गीकृतं, तर्हि वक्रानुमानस्यापि केवलान्वयित्वादनुमानत्वमङ्गीकर्त्तव्यमित्यत आह। तत्तदिति। वक्रानुमानं सर्वमपि स्वसाध्यसिद्धेरनङ्गत्वादप्रयोजकमेव। कुत इत्यत आह। स्वव्याघातेति। विषयनियमाभावादपि दुष्टत्वमाह। अविषयेति।

* अज्ञानासिद्धिरप्यन्तत इति पा०।

येनैवानुमानेनानित्यत्वं साध्यते तेनैव यत् किञ्चित्पदव्यत्ययेन नित्यत्वमपि साधयितुं शक्यते अत एव स्वव्याघातो व्यक्तः, वक्रानुमाने सामान्यसिद्धावपि न विशेषसिद्धिः, अतो वाञ्छितस्याप्यर्थविशेषस्य लाभो नास्ति अतो वक्रानुमानं केवलान्वयिरूपमपि साधनजातिरेव स्वव्याघातात्, जातिर्द्विविधा साधनजातिर्दूषणजातिश्च तत्र साधनजातिर्महाविद्या, दूषणजातिः प्रतिधर्मसमाधिरिति विचक्षणानां निर्णयः । एतत्सर्वं विडम्बने विस्तरेण द्रष्टव्यम् । अतो वक्रानुमानस्य नानुमानत्वप्रसङ्ग इति ।

हेतु—तदाभासादिविभागः ॥ ४६ ॥

पूर्वोक्तव्याप्तिग्रहणानुपपत्तिं पूर्वं परिहृतामपि सिंहावलोकितेन प्रकारान्तरेण परिहरति । साध्येनेति ।

मू० साध्येन व्याप्तिमेके जगदुरिह सकृद्दर्शनेनैव
गम्यां शङ्कानिर्धूतिमात्रं फलमिति च परं
भूयसां दर्शनानाम् । धूतोपाधिस्तु योगः
स्फुरति बहुविधैर्दर्शनैरेव पश्चात्तज्जात्याधा-
रभावाद्युगपदखिलमप्यक्षसंबन्धि तत्र ॥ ४७ ॥

टी० भूयोदर्शनेनैव व्याप्तिरवगम्यते इति न्यायवित्संप्रदायः । एकदेशिनस्तु प्रथमदर्शनेनैव व्याप्तिर्गृह्यते, किमर्थं तर्हि भूयोदर्शनमित्यत्राह । शङ्केति । आद्येनैव दर्शनेन व्याप्तिर्गृह्यते भूयसान्तु दर्शनानां व्यभिचारशङ्कानिराकरणमात्रं फलमित्यर्थः । तर्हि तर्कस्य किं फलमित्यत्राह । धूतोपाधिस्त्विति । प्रथमदर्शनेनैव व्याप्तिग्रहणं भूयोदर्शनैर्व्यभिचारशङ्कानिराकरणं तर्केण पुनर्व्यभिचारशङ्कानिदानभूतोपाधिनिराकरणमिति विभागः । अस्तु तावदयं

क्रमः । अथापि व्याप्तिग्रहणं किं सर्वव्यक्त्युपसंहारेण उत कतिपयव्यक्त्युपसंहारेण द्वितीये व्याप्तिरेव न संभवति प्रथमे सर्वव्यक्त्युपसंहारे सर्वव्यक्तिसंबन्धाभावादिन्द्रियस्य कथं ग्रहणमित्यत्राह । तज्जात्याधारभावादिति । अयं भावः इन्द्रियेण तावत्सन्निहिता व्यक्तिस्संबद्धा तत्समवेतत्वेन जातिः तदाधारतया तद्विशेषणत्वेन सर्वा व्यक्तयः, तथा चेन्द्रियेण सह संबन्धविशेषणत्वेन सर्वव्यक्तीनां संबन्धः । अतः सर्वव्यक्त्युपसंहारेण व्याप्तिग्रहणोपपत्तिरिति । अस्मिन्नर्थे किं प्रमाणमिति चेत् आबालगोपालमानुमानिकव्यवहारानुपपत्तिरेव किमानुमानिकव्यवहारो नास्ति किं वा तद्व्याप्तिमन्तरेण संभवति । अथवा व्याप्तिज्ञानाऽप्यनुमानाङ्गं भवति । अथवा व्याप्तिज्ञानापेक्षायां प्रकारान्तरेण व्याप्तिज्ञानं संभवति, अथवा न प्रकारान्तरेण नानेनापि प्रकारेण व्याप्तिज्ञानं संभवतीति । नाद्यः, लोकोपलम्भविरोधात्, न द्वितीयः अकारणककार्योत्पत्तिप्रसङ्गात्, अत एव न तृतीयः, व्याप्तिज्ञानमन्तरेणानुमानादर्शनात् । न चतुर्थः तस्याप्युपायस्य त्वदुक्तदोषग्रस्तत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात्, न पञ्चमः व्याप्तिज्ञानोपायाभावे व्याप्त्यभावेन सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । व्याप्तिभञ्जकानुमानतर्कयोरपि व्याप्तिबाधेन विवक्षितासिद्धेः, तयोर्व्याप्तिज्ञानविधुरयोरपि बाधकत्वे साधकानामपि तद्विधुराणां साधकत्वं स्यात् अस्मदुक्तप्रकारेण व्याप्तिज्ञानसाधने अस्माकमपि तथैव स्यादिति । तर्हि प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्याप्तिग्रहणे सर्वोपसंहारात् भवतस्सार्वज्ञ्यं स्यादिति चेत् भवतोऽपि तर्हि सार्वज्ञ्यं स्यात् अन्यथा कथं सर्वज्ञत्वापादनं करोषि भवतः किञ्चिन्नाविदितं स्यादित्यापादयामीति चेत् किं सर्वेष्वपि पदार्थेषु किञ्चिन्नाविदितं स्यादित्यापादयसि यद्वा येषु केषुचिदर्थेषु उत्तरत्र न सार्वज्ञ्यापादनं पूर्वत्र सर्वेष्वपि पदार्थेषु किञ्चिन्नाविदितं स्यादिति वदतो-

भवतो ऽपि सार्वज्ञ्यं स्यात् सामान्याकारेण सर्वम्मम विदितं विशेषतो न विदितमिति चेत् ममाप्येवमेवेति समस्समाधिः अतस्सामान्याकारेण व्याप्तिग्रहस्य वादिप्रतिवादिसाधारणत्वान्नैकः पर्य्यनुयोक्तव्य इति न्यायः, यदि कतिपयव्यक्तिग्रहणमात्रे ऽपि व्याप्तिग्रहणमङ्गीकृत्य प्रतिकूलानुमानं प्रतिकूलतर्कञ्च वदसि तच्चास्माकमपि समानं, तस्मात् सुस्थितमनुमानम् ।

इति व्याप्तिग्रहणप्रकारः ॥ ४७ ॥

अथ व्याप्त्यादिविभागप्रकारं विशदयति । अस्मिन्निति ।

मू० अस्मिन् सत्ये तदस्तीत्यवितथनियतेरन्वयव्याप्त्यभिख्या तस्याभावे तु तन्नेत्ययमपि नियमस्तौ पृथक् चापृथक्च । तस्मात् त्रेधानुमानं कतिचिदकथयन्नेकहानाद्द्विधैके कश्चिच्चेद्व्याप्तियुग्मप्रिय इह भविता वर्णयत्वेकविध्यम् ॥ ४८ ॥

टी० हेतुसद्भावे साध्यसद्भावो ऽन्वयः । व्यतिरेकव्याप्तिमुदाहरति । तस्येति । साध्याभावे साधनाभावो व्यतिरेकः न पुनस्साधनाभावे साध्याभावः । यथाहुः ।

व्याप्यव्यापकभावो हि भावयोर्य्यादृगिष्यते ।
तयोरभावयोस्तस्माद्विपरीतः प्रतीयते । इति ॥

एतौ व्याप्तिप्रकारावन्वयव्यतिरेकिणि उभावेव वर्त्तेते केवलान्वयिनि केवलव्यतिरेकिणि च पृथगेव वर्त्तेते इति न्यायसंप्रदाय इत्याह । ताविति । अतोऽनुमानत्रैविध्यमिति च दर्शयति । तस्मा-

दिति । कुमारिलादयो व्यतिरेकिणं निरस्यन्ति वादीन्द्रादयोऽन्वयिनमिति विशेषं दर्शयति । एकहानादिति । एवमन्वयव्यतिरेकिमात्रसक्तो यदि कश्चिद् भविष्यति स त्वन्वयव्यतिरेकिणमेवाङ्गीकृत्य तद्द्वयमपि प्रतिक्षिपत्वित्याह । कश्चिच्चेदिति । अयमत्र भावः अन्वयव्यतिरेकिवत् केवलान्वयी न प्रतिक्षेप्यः अन्वयस्य निश्चलत्वात् केवलव्यतिरेकिणं वयमेव प्रतिक्षेप्स्याम इति ।

इति व्याप्यादिविभागः ॥ ४८ ॥

एवं केवलान्वय्यङ्गीकारे महाविद्याऽप्यङ्गीकार्य्या तस्या अपि केवलान्वयित्वात् तथा च पूर्वोक्तं तन्निराकरणं न युज्यते किञ्च सकलसपक्षवृत्तिः केवलान्वयी महाविद्येत्युच्यते तच्च न सम्भवति प्रमेयत्वाभिधेयत्वादीनां सर्वस्थत्वे स्वात्मन्यपि वृत्तिप्रसङ्गात् तदभावे केवलान्वयित्वाभावादिति चोदयति । सर्वस्थ इति ॥

मू० **सर्वस्थः केवलान्वय्यघटितसरणिः स्यात् स्ववृत्तेर्विकल्पे साध्ये स्वस्मान्निवृत्तेर्भवति च स तदा साध्यहानेर्विपक्षः । हेतोस्तद्वृत्त्यवृत्त्योरभिमतविहतिस्तत्र चैवं विकल्पादित्युत्प्रेक्षाविभागं विघटयतु न वा सर्वथा व्याप्तिसिद्धिः ॥ ४९ ॥**

टी० तदेव विवृणोति । साध्य इति । साध्यं स्वस्मान्निवर्त्तते न वा न निवर्त्तते चेदात्माश्रयः निवर्त्तते चेत्तद्विपक्ष एव, तदिदमाह । साध्य इति । विपक्षभूते तस्मिन् साध्ये हेतुर्वर्त्तते न वा यदि वर्त्तते विपक्षवृत्तित्वेन हेतुत्वमेव भज्येत, यदि न वर्त्तते प्रमेयत्वाभावात् साध्यस्य साध्यत्वं व्याहन्येत तदेतदाह । हेतोरिति । एवं

प्रमेयत्वादिहेतौ साध्यं वर्तते न वा न चेद्धेतुरेव विपक्षः स्यात् तस्मिन् विपक्षभूते हेतौ हेतुर्वर्तते चेदात्माश्रयः विपक्षगामित्वाद्व्यभिचारश्च, न वर्तते चेत् कथमिव केवलान्वयित्वं हेतोः क्वचिद्व्यतिरेकस्यापि दर्शनात्, यदि हेतौ साध्यं वर्तते स तु हेतुः सपक्षः स्यात् तत्र हेतुवृत्तावात्माश्रयः अवृत्तावप्रमेयत्वाद्धेतोरेवासिद्धिः किञ्च हेतुसाध्ययोर्द्वयोरपि सपक्षत्वादन्योन्यवृत्तावन्योन्याश्रयप्रसङ्गः अवृत्तौ कथमिव केवलान्वयित्वम् इत्थं बहुविधतर्ककर्कशं महाविद्यानुमानं न प्रतितिष्ठतीत्याह । तच्च चैवं विकल्पादिति । यथासंभवं विकल्पानां भूयस्त्वादित्यर्थः । इयमुत्प्रेक्षा केवलान्वयिरूपमहाविद्यादिविभागं विघटयतु न वा सर्वथा अन्वयव्यतिरेकिसद्भावाद् व्याप्तिरभङ्गुरेत्याह । इतीति । न वेत्युक्त्या विभागविघटनं न सिध्यतीत्यभिप्रैति । अयमभिप्रायः महाविद्या चेत् स्वाव्याघातादिभिः प्रागेव दूषिता । अभिधेयत्वादिसाधकं प्रमेयत्वादिकन्तु सर्व*था केवलान्वयि च भवति तस्य त्वदुक्तदूषणाभासैरपाकरणशङ्कापि नाङ्कुरतीति ॥ ४९ ॥

केवलान्वयिविशेषमुदाहृत्य पूर्वोक्तदूषणाभावं दर्शयति । तत्तदिति ।

मू० तत्तद्धीव्यक्तिभेदात्प्रमितिविषयता मानसिद्धा घटादौ प्रत्यक्षत्वञ्च तद्वत्तदिदमुभयमध्यक्षसिद्धं तथैव । इत्यन्तद्वृत्त्यवृत्तिव्यतिकरकलहैः केवलान्वय्यपोहे दुर्वारश्शून्यवादो न तमभिमनुषे स्थापयन् किञ्चिदिष्टम् ॥५०॥

* सर्वस्यामिति युक्तः पाठः ।

टी० धर्मादयः कस्यचित् प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वादिति केवलान्वयिनमुदाहरन्ति न्या*यविदः तत्र मेयत्वं स्वात्मनि वर्तते वा न वा प्रत्यक्षत्वं स्वात्मनि वर्तते वा न वेति साध्यसाधनविषयविकल्प एव दूषणाङ्कुरः तत्र स्वात्मनि वृत्तौ न कश्चिदपि दोषः स्वपरनिर्वाहकसमाधेस्सर्ववादिसाधारणत्वात् औपाधिकधर्माणां यावदुपाधिवृत्तिमेवाङ्गीकुर्वन्ति विपश्चितः एकं हि वस्तु प्रमाणेन सिध्यति अतस्तत्प्रमेयं तच्च प्रमाणान्तरेण तच्च तदन्येन प्रमाणेनेति प्रमेयत्वं सर्वसाधारणमेव । एवं वाच्यत्वादिकमपि अतो व्यक्तिभेदेन प्रमेयत्ववाच्यादीनां यावदुपाधिव्यक्त्यङ्गीकारादवश्यम्भावेन नात्माश्रयदोषः नाप्यन्योन्याश्रयदोषः प्रमेयत्वस्याभिधेयत्वात् अभिधेयत्वस्यापि प्रमेयत्वात्, न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम प्रमेयत्वमेव ह्यभिधीयते अभिधेयत्वमेव प्रमीयते व्यक्तिभेदेन विरोध उपशाम्यतीत्युक्तम् । उक्तञ्च यावदुपाधिवृत्तित्वं सर्वोपाधिकधर्मसाधारणम् इत्थमनङ्गीकारे शून्यवाद एव प्रसज्येत । न च भवान् शून्यवादी केवलान्वयिमात्रविडम्बनप्रवृत्तत्वात् । एतत्सर्वमभिप्रेत्याह । तत्तद्धीति । अयमत्र शब्दार्थः तत्तद्बुद्धिव्यक्तिभेदात् प्रमेयत्वस्यापि प्रमेयत्वे न दोषः प्रत्यक्षत्वञ्च प्रत्यक्षान्तरेण प्रत्यक्षं तथा च प्रमेयत्वं प्रत्यक्षत्वञ्च प्रत्यक्षान्तरेण प्रत्यक्षमित्युक्तम् इत्थं सत्युपरञ्जकधर्माणां स्ववृत्त्यवृत्तिविकल्पेन दूषणे नित्यसमा विषयिधर्माणां स्वविषयत्वाविषयत्वविकल्पेन दूषणे पुनरनुपलब्धिसमा एतादृशजात्यन्तर्गतैर्विकल्पैर्दूषणकथने शून्यवादो दुर्वारः । भवान् पुनर्महाविद्यामेव विडम्बयन् न शून्यवादी तत्तत्स्थापनप्रवणत्वात् । तदिदमाह । न तमभिमनुष इति ।

---

* न्यायवादिन इति पाठान्तरम् ।

नात्माश्रयप्रसक्तिर्वा नान्योन्याश्रयसंस्थितिः ।
प्रमेयत्वाभिधेयत्वप्रसङ्गे सर्ववादिनाम् ॥
औपाधिकानां धर्माणां वृत्तिर्य्यावदुपाधि चेत् ।
प्रमेयत्वादिकं सुस्थमन्यथा व्याहतिस्तव ॥
व्याघातो यदि दोषो न को वा दोष इतीर्य्यताम् ।
दोषादोषविभागश्चेत् तस्यास्त्वं दूषकः कथम् ॥

इति केवलान्वयिविशेषनिरूपणम् ॥ ५० ॥

अथापि विप्रतिपन्नमभिधेयं प्रमेयत्वादिति केवलान्वय्यनुमानं निष्प्रयोजनं विप्रतिपत्त्यभावादित्याशङ्क्य परिहरति । ख्यातत्वादित्यादिना ।

मू० ख्यातत्वाच्छब्दवाच्यो विमतिविषय इत्यादिरूपेण साध्ये व्यर्थोऽसौ हेतुरित्थं विमतिसमुदयासंभवादित्ययुक्तम् । व्याघातव्यत्त्यभावाच्छ्रुतिशकलबलात् कूटयुक्त्यादिभिर्वा पाकः कश्चित् प्रमुह्यन् प्रमितिगतिकथापद्धिमैर्हि प्रबोध्यः ॥ ५१ ॥

टी० पूर्वार्द्धेन तत्र हेतुमाह । व्याघातेति । अविचाराणां बालप्रायाणां व्याघातादिभिव्यत्त्यभावात् यतो वाचो निवर्त्तन्त इति श्रुतिशकलश्रवणात् प्रच्छन्नसौगतप्रवादाच्च व्यामुह्यन्ननेनानुमानेन प्रतिबोध्यत इति प्रयोजनवानेवायमनुमानप्रयोग इत्युत्तरार्द्धस्य भावः ।

इति केवलान्वयिविशेषप्रयोजनम् ॥ ५१ ॥

१ रूपे त्विति पा० ।

इत्थमन्वयव्यतिरेकिणं केवलान्वयिनञ्च व्याप्तिसंरक्षणप्रकारैर्बहुभिरुपपाद्य केवलव्यतिरेकिणं निराकर्त्तुमुपक्रमते । पक्ष इति ।

मू० पक्षेऽन्यत्रापि साध्यं न मितमविदिते नापि संबन्धधीः स्यात् क्वापीत्यप्यस्य सिद्धावृजुरविहतिमान्नास्ति सामान्यहेतुः । सत्यप्यस्मिन्न शक्याधिकरणनियतिः स्वेच्छया सर्वसाम्याद्वैषम्यं दुर्वचं तत्प्रमितिकरणता क्वापि नावीतहेतोः ॥ ५२ ॥

टी० व्याप्तिग्रहणसापेक्षं प्रमितिसाधनमनुमानमित्यनुमानलक्षणं व्याप्तिश्च साध्यसाधनयोः अतस्तदुभयज्ञानसापेक्षं व्याप्तिपरिज्ञानं साध्यञ्च न क्वापि मितं, पक्षे मितञ्चेत् सिद्धसाधनं सपक्षे चेद्व्यतिरेकित्वहानिः, विपक्षे चेद्व्याघातः, अविदिते संबन्धबुद्धिरसंभाविनी तदिदमाह । अविदित इति । ननु शब्दः क्वचिदाश्रितः गुणत्वात्, ज्ञानादयः क्वचिदाश्रिता इति सामान्यहेतुना सिद्धं साध्यमुपजीव्य विशेषविषयस्याष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यानुमानस्य व्यतिरेकिरूपिणो व्याप्तिरिति मतमनूद्य दूषयति । क्वापीति । साक्षात्साध्यसिद्ध्यभावेन विशेषव्याप्तिकथने तावदार्जवं नास्तीति तदिदमाह । ऋजुरविहतिमान्नास्ति सामान्यहेतुरिति । यस्य येन व्याप्तिरभिधीयते तयोरन्यतरस्येतरेण सम्बन्धकथने तद्विशेषप्रतिपत्तिरुपयुज्यते न तु सामान्यस्य प्रतिपत्तिरिति भावः । यद्यन्यप्रतिपत्तिरन्यसंबन्धप्रतिपत्तावुपयुज्यते सर्वत्राप्यन्यप्रतिपत्तिरन्यसंबन्धप्रतिपत्तावुपयुज्येत अन्यत्वा व्याघात् न हि गन्धवत्त्वपृथिवीत्वसंबन्धप्रतिपत्तौ गुणत्वद्रव्यत्वप्रतीतिस्तन्त्रमिति भावः । अस्तु वा सामान्यहेतुर्विशेषसंबन्धोपयोगी । अथापि

परिशेषः कर्तुं न शक्यते भवदभिमतमात्रे परिशेषप्रवृत्तेर्विश्रमाभावात् परस्परव्यावृत्त्या परिशेषानियमाच्चेत्याह । सत्यपीति । अस्मिन् परिशेषप्रमाणे कथं परिशेषानुपपत्तिरित्यत आह । स्वेच्छयेति । किं स्वेच्छया परिशेषः तथा सति परेच्छया वस्त्वन्तरपरिशेषोऽपि कर्तुं शक्यत इत्यर्थः । वस्तुवैषम्यात् परिशेषसिद्धिमाशङ्क्य परिहरति । वैषम्यं दुर्वचमिति । यथा श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वात् शब्दः पृथिव्यादीनां गुणो न भवतीति साध्यते तथा तेनैव हेतुना विभूनां गुणो न भवतीति साधनादाकाशगुणत्वमपि भज्येत यथा विशेषगुणत्वादिति दिक्कालगुणत्वं बाध्यते एवं श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाद्विभ्वन्तरगुणत्वमपि बाध्येत तथा च बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वादतीन्द्रियगुणत्वमपि बाध्येत अत एव हेतोर्निरवयवगुणत्वमपि निर्धूयेत उपलक्षणमेतत् सर्वपरिशेषानुमानेष्विति प्रसङ्गबाहुल्यं द्रष्टव्यं तर्कानुग्रहाद्वैषम्यमपि तत्रतत्र तर्कान्तरकथनेन बाधनीयम् अतः प्रमितिहेतुत्वं न केवलव्यतिरेकिणइ त्याह । तदिति । तस्मादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

उक्तार्थस्य विशदीकरणाय व्यतिरेकिणो विपक्षे व्यतिरेकव्याप्तिदर्शनासम्भवमुक्तमप्यनुवदति । साध्याभाव इति ॥

**सू० साध्याभावो विपक्षे कथमिव विदितस्तस्य
साध्याप्रसिद्धेर्भावात्मन्यप्यमुष्मिन् प्रतिभट-
वपुषा ह्यत्र ते व्याप्तिसिद्धिः । इत्यज्ञाता-
न्वयेऽस्मिन् कथमिव सुशकः स्यादभावो
नियन्तुं हेतोः सारोऽन्वयोऽतः क्वचिदनुप-
धिकः केवलान्वय्यपीष्टः ॥ ५३ ॥**

टी० साध्याप्रसिद्ध्या तद्व्यतिरेकोऽपि विपक्षे ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः । अत्र केचिदाहुः यस्मिन् व्यतिरेकिणि साध्यं भावरूपं तत्र

व्यतिरेकग्रहणासंभवः व्यतिरेकस्याभावरूपत्वात् अभावस्य प्रतियोगिज्ञानमन्तरेणासिद्धेः प्रतियोगिनश्च पक्षादिषु न क्वापि सिद्धेः यत्राभावरूपं साध्यं तत्र भावरूपो व्यतिरेकः स च भावो न प्रतियोगिग्रहणसापेक्षः भावत्वादेव, तथा च व्यतिरेक्यनुमानसिद्धिः । उदाहरन्ति च गौरितरेभ्यो भिद्यते सास्नादिमत्त्वादिति तत्र इतरेभ्यो भेदो हि इतरप्रतियोगिकान्योन्याभावस्तस्य चाभावरूपत्वाद्व्यतिरेक इतरत्वादिकं भावरूपं तस्मादभावरूपसाध्यव्यतिरेकस्य निरपेक्षप्रतीतिकत्वात्तेनैव हेतुव्यतिरेकस्य व्याप्तिग्रहणं युज्यत इति अयञ्च ग्राम्यजनविप्रलम्भ इत्याह । भावात्मनीति । अयं भावः व्यतिरेकस्य भावात्मत्वेऽपि व्यतिरेकव्याप्तिकथनावस्थायां साध्याभावरूपतया कथनमवश्यं भावि यदितरस्मान्न भिद्यते तत्सास्नादिमन्न भवतीति हि व्यतिरेकिव्याप्तिकथनम्, अन्यथा साध्यप्रतिभटत्वाभावे व्यतिरेकव्यवहारानुपपत्तेः, तथा च भावरूपत्वेऽभावरूपत्वे च व्यतिरेकस्य साध्यविरोधित्वेन ग्रहणावश्यंभावात् साध्याप्रसिद्धौ न प्रसिद्धिः साध्यं च पक्षादिषु न प्रसिद्धमित्युक्तं प्रागेवेति, अतो ऽन्वयापरिज्ञाने व्यतिरेकपरिज्ञानं सर्वथा न शक्यमित्याह । इतीति । अस्मिन्—व्यतिरेक्यनुमाने, इत्थं केवलव्यतिरेकिणं निरस्य सर्वानुमानसारभूतमन्वयव्यतिरेकिणं प्रमाणतया निगमयति । हेताविति । अन्वयः व्यतिरेकसहितः अन्वये हेतौ सारः स्थि*राङ्गम् अतोऽन्वयव्यतिरेकी सर्वप्रधानः अन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थतत्त्वनिर्णयात्केवलान्वय्यपि क्वचिदिष्टः यत्र निरुपाधिकत्वादिनिर्णयः स्तर्कानुग्रहेण भवति यथा प्रमेयत्वादभिधेयत्वमिति स च हेतुरभीष्ट एवेति । अतः केवलव्यतिरेकी अभावविषयत्वे भाव-

* स्थिरांश इति पा० ।

विषयत्वेऽपि न साधक एव । अयं गौरिति व्यवहर्त्तव्य इति भाव-विषयः, इतरेभ्यो भिद्यत इत्यभावविषय इति भेदः ।

इति केवलव्यतिरेकिभङ्गः ॥ ५३ ॥

ननु केवलव्यतिरेक्यभावे सर्वमपि लक्षणं निष्प्रयोजनं स्यात् व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनं तदुभयमपि केवलव्यतिरेक्यनुमानसाध्यमित्याशङ्कते । सन्त्यक्तेति ।

मू० संत्यक्तावीतहेतोरभिदुरमखिलं लक्षणा-
भ ॰ ः स्यान्नैवं लक्ष्मैव भेदस्तदवगमकमि-
त्याप्तवाक्ये तदुक्तिः । यद्वा गन्धादिरप्त्व-
प्रभृतिविरहितेष्वेव दृष्टो घटादिष्वाज्या-
दावन्वयी स्यादयमिव विमतेष्वेक लक्ष्मणप-
पोहः ॥ ५४ ॥

टी० अभिदुरं भेदकानुमानाभावादभिन्नमित्यर्थः । निराकरोति । नैवमिति । तत्र हेतुमाह । लक्ष्मैव भेद इति । विरुद्धधर्माध्यासो हि भेदः लक्षणानि च विरुद्धधर्माः अतो लक्षणप्रतीतिरेव भेदप्रतीतिः अतोऽनुमानसाध्यं नावशिष्यते लक्षणप्रतीतिरेव लक्षणप्रतीत्या साधने पुनरात्माश्रयः । भवन्तोऽप्याहुः अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यास इति लक्षणस्यापि भेदत्वं, लक्षणातिरिक्तो भेदस्तु भवद्भिरङ्गीकृतोऽपि नैरर्थक्यान्नास्माभिरङ्गीक्रियत इति भावः । कथन्तर्हि लक्षणस्य भेदत्वं लक्षणं हि वाक्यरूपं स पुनर्न भेद इत्याशङ्क्य परिहरति । तदवगमकमिति । आप्तवाक्ये लक्षणत्वकथनमौपचारिकमित्यर्थः । अथ वा लक्षणमनुमानम् । अन्वय्येव तदित्याह । यद्वेति । तथा हि अबादिव्यतिरिक्ततया संप्रतिपन्नेषु घटा-

प्राप्तं यच्चतुरवदानं तत्संस्कारविशिष्टद्रव्यस्यैव होमोद्देशेन विधानाच्च पूर्वपक्षसिद्धिरिति ॥ ३३ ॥

दर्शपूर्णमासयोराग्नेयैन्द्राग्नयोरनुवादत्वम् । अधि० १४ ।

पुरोडाशाभ्यामित्यधिकृतानां पुरोडाशयोरुपदेशस्तच्छ्रुतित्वाद्वैश्यस्तोमवत् ॥ ३४ ॥

पुरोडाशाभ्यामेवासोमयाजिनं याजयेदृावेतावाग्नेयश्चैन्द्राग्नश्च साचायेन तु सोमयाजिनमिति । अत्र नानापक्षानुत्थापयन् प्रथमपक्षमाह । पुरोडाशेति । पुरोडाशाभ्यामित्यनेन अधिकृतानामसोमयाजिनां पुरोडाशयोः उक्तयोः उपदेशः विधिः तच्छ्रुतित्वात् । असोमयाजिनं स्वर्गकाममित्यधिकारिविशेषणतया श्रुतत्वात् । यथा वैश्यं वैश्यस्तोमेन याजयेदिति तद्वत् । तथा च सोमयाजिभिन्नस्वर्गकामं पुरोडाशाभ्यां याजयेदिति सिद्धम् । नित्यदर्शपूर्णमासे नायं नियम इति भावः ॥ ३४ ॥

न त्वनित्याधिकारोऽस्ति विधेर्नित्येन संबन्धस्तस्मादवाक्यशेषत्वम् ॥ ३५ ॥

प्रथमपक्षं दूषयन् द्वितीयमुत्थापयति । न त्विति । यतः नानित्याधिकारोऽस्ति न स्वर्गकामाधिकारोऽस्ति अतः विधेर्नित्यप्रयोगेणैव संबन्धः । तस्मात्फलवाक्येन संबन्धाभावात्तद्वाक्यशेषत्वं न संभवति ॥ ३५ ॥

सति न चैकदेशेन कर्तुः प्रधानभूतत्वात् ॥ ३६ ॥

एवं फलाधिकाराभावादधिकारिविशेषणं दूषयित्वा प्रकारान्तरेण दूषयति । सतीति । सति तथा सति अधिकारिविशेषणत्वइति फलितम् । अधिकारिणः प्रधानत्वेन तद्विशेषणस्य असोमयाजिनः कर्तुरपि प्राधान्यात्पुरोडाशावुद्दिश्य सोमयाजिकर्तुः संबन्धो नोपपद्यते । ननु माऽस्तु पुरोडाशावुद्दिश्य कर्तृसंबन्धविधिः किं तु असोमयाज्यभिन्नकर्तृकफलमुद्दिश्यैव पुरोडाशविधिरस्तामत आह । न चेति । एकदेशेन दर्शपूर्णमासपदवाच्यैकदेशेन यागद्वयेन सह फलसंबन्धः संभवतीति पूरणीयम् । षड्भिर्मिलित्वैव फलजननादिति भावः ॥ ३६ ॥

कृत्स्नत्वात्तु तथा स्तोमे ॥ ३७ ॥

वैश्यस्तोमवैषम्यमाह । कृत्स्नत्वादिति । स्तोमे वैश्यस्तोमे कृत्स्नत्वात् । संपूर्णत्वाद्वैश्याभिन्नकर्तृकफले स्तोमसंबन्धो युक्तः । तस्मादत्रासोमयाजिकर्तृकपुरोडाशद्वयकरणकयागो ऽपूर्वो विधीयतइति द्वितीयपक्षाभिप्रायः ॥ ३७ ॥

कर्तुः स्यादिति चेत् ॥ ३८ ॥

अपूर्वकर्मविधौ एवकारवैयर्थ्यं चिन्तयन् पक्षान्तरं वदति । कर्तुरिति । कर्तुः गौणकर्तुः ऋत्विजो विधिः स्यात् ॥ ३८ ॥

न गुणार्थत्वात्प्राप्ते न चोपदेशार्थः ॥ ३९ ॥

दूषयति । नेति । गुणार्थत्वात् । कर्मानुष्ठानार्थमाध्वर्यवादिसमाख्यया प्राप्तत्वात् । उपदेशे पुनरुपदेशे ऽर्थः प्रयोजनं न च । तस्मात्कर्मान्तरमेवेति ॥ ३९ ॥

कर्मणोस्तु प्रकरणे तन्न्यायत्वाद्गुणानां लिङ्गेन कालशास्त्रं स्यात् ॥ ४० ॥

पक्षान्तरमाह । कर्मणोरिति । कर्मणोः पुरोडाशयागयोः प्रकरणे लिङ्गेन असोमयाजिपदप्रयोगरूपलिङ्गेन लक्षितं कालशास्त्रं स्यात् । तन्न्यायत्वात् । अपि वा कालशास्त्रं स्यात् प्रदर्शनाद्विशेषस्येतिन्यायवत्त्वात् ॥ ४० ॥

यदि तु सान्नाय्यं सोमयाजिनो न ताभ्यां समवायो ऽस्ति विभक्तकालत्वात् ॥ ४१ ॥

कालविधिपक्षे दूषणमाह । यदीति । यदि तु सान्नायं सोमयाजिनः तर्हि सोमयाजिनः ताभ्यां पुरोडाशाभ्यां समवायः संबन्धो न । कुतः, सान्नायपुरोडाशयोः विभक्तकालत्वात् । अतः अर्थात् पुरोडाशयोः पूर्वकालः सिद्धः न विधातुं शक्यः । तस्मदतिरिक्तं कर्मेति भावः ॥ ४१ ॥

अपि वा विहितत्वाद्गुणार्थायां पुनः श्रुतौ संदेहे श्रुतिर्द्विदेवताऽर्था स्याद्यथा ऽनभिप्रेतस्तथा ऽऽग्नेयो दर्शनादेकदेवते ॥ ४२ ॥

पक्षान्तरमाह । अपि वेति । विहितत्वात् । आग्नेयस्य दर्शपूर्णमासयोरुभयत्र विहितत्वात् । गुणार्थायां देवतारूपगुणार्थायां पुनः श्रुतौ पुनः श्रुतिः किमर्थमिति संदेहे द्विदेवतार्था पौर्णमास्यामैन्द्राग्नदेवतार्था स्यात् । एकदेवते अग्नौ अनभिप्रेतः यथा ऽऽग्नेयो ऽनभिप्रेतः केवलमनुवादरूपस्तथा क्व चिद्दर्शनात् । यथा यदाग्नेयो ऽष्टाकपालो ऽमावास्यायां भवत्यैन्द्रं दधीति तद्वत्प्रकृतौ आग्नेयमनूद्य पौर्णमास्यामैन्द्राग्नविधिरिति भावः ॥ ४२ ॥

विधिं तु बादरायणः ॥ ४३ ॥

अत्रापि पक्षे एवकारवैयर्थ्यभिया पक्षान्तरमाह । विधिमिति । विधिं कालविधिं बादरायणः मनुते ॥ ४३ ॥

प्रतिषिद्धविज्ञानाद्वा ॥ ४४ ॥

सोमयाजिनं सान्नाय्येन याजयेदिति विधिनैव पूर्वं पुरोडाशमात्रं न सान्नाय्यमिति सान्नाय्यप्रतिषेधज्ञानाच्च कालविधिः । सर्वो ऽप्यनुवादरूपः सन् सान्नायविधिशेषो ऽर्थवादः ॥ ४४ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४५ ॥

उक्तार्थे साधकमाह । तथा चेति । अन्यार्थेन अन्यप्रमाणेन तद्दर्शनं तन्निर्णयः । चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते त्रयोदशामावास्यायामिति । आहवनीये चतुरवत्ताहुतयः पौर्णमास्यां चतुर्दश, पञ्च प्रयाजा द्वे आज्यभागाहुती प्रधानत्रयं स्विष्टकृत्त्रयो ऽनूयाजाश्चेति । दर्शे उपांशुयागाभावाद्दधिघृतयोस्तन्त्रेण होमाच्च त्रयोदश । उक्तवाक्येनापूर्वाहुतिविधाने उक्तसंख्या विरुध्येतेति भावः ॥ ४५ ॥

उपांशुयागस्य ध्रौवाज्यद्रव्यकत्वम् । अधि॰ १५ ।

उपांशुयाजमन्तरा यजतीति हविर्लिङ्गाश्रुतित्वाद् याथाकामी प्रतीयेत ॥ ४६ ॥

पौर्णमास्यामुपांशुयाजमन्तरा यजतीति श्रुतम् । तत्र पूर्वपक्ष-

माह । उपांश्विति । हविर्लिङ्गस्य हविर्विशेषनियामकलिङ्गस्याश्रुतित्वा-द्याथाकामी प्रतीयेत ॥ ४६ ॥

ध्रौवाद्वा सर्वसंयोगात् ॥ ४७ ॥

सिद्धान्तमाह । ध्रौवादिति । सर्वसंयोगात् । सर्वस्मै वा एतद्य-ज्ञाय गृह्यते यद् ध्रुवायामाज्यमिति वाक्ये सर्वशब्दयोगाद् ध्रुवाया आज्यम् ॥ ४७ ॥

उपांशुयागस्य प्रकृतदेवतानियमः । अधि० १६ ।

तद्वच्च देवतायां स्यात् ॥ ४८ ॥

हविर्विषये यः पूर्वपक्षः स देवताविषय इति पूर्वपक्षमाह । तद्व-दिति ॥ ४८ ॥

तान्त्रीणां प्रकरणात् ॥ ४९ ॥

सिद्धान्तमाह । तान्त्रीणामिति । प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासतन्त्रपठिता-नामन्यतमा ॥ ४९ ॥

उपांशुयागस्य विष्ण्वादिदेवताकत्वं पौर्णमास्येकर्तव्यत्वं च । अधि० १७ ।

धर्माद्वा स्यात् प्रजापतिः ॥ ५० ॥

एवं दर्शपूर्णमासतन्त्रपठितान्यतमेति सिद्धे तान्त्रीणां मध्ये कत-मेति विचारे प्रथमपक्षमाह । धर्मादिति । धर्माद् उपांशुयाजमन्तरा यजतीति अत्र उपांशुत्वं श्रुतम् । प्रजापतेरपि धर्मः उपांशुत्वमिति प्रजा-पतिः स्यात् ॥ ५० ॥

देवतायास्त्वनिर्वचनं तत्र शब्दस्येह मृदुत्वं तस्मादिहा-धिकारेण ॥ ५१ ॥

अस्मिन्पक्षे दोषमुत्थापयन् पक्षान्तरमाह । देवताया इति । तत्र उत्पत्तिवाक्ये देवताया अनिर्वचनमकथनम् । इह प्राजापत्ये शब्दस्य उपांशुधर्मवाचकशब्दस्य मृदुत्वं स्पष्टमश्रवणम् । यत्तूष्णीं तत्प्राजापत्य-मिति तूष्णींशब्दस्य श्रवणात् तस्माद्धर्मसादृश्याभावात् । इह उपांशुयागे ऽधिकारेण देवतानां मध्ये मुख्यत्वेन श्रेष्ठत्वेनाग्निः । अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानामिति श्रुतेः ॥ ५१ ॥

विष्णुर्वा स्याद्धौत्राम्नानादमावास्याहविश्च स्याद्धौत्रस्य तत्र दर्शनात् ॥ ५२ ॥

पक्षान्तरमाह । विष्णुर्वेति । दर्शयागसन्निधौ हौत्रस्य इदं विष्णुः प्रतद्विष्णुरिति याज्यापुरोनुवाक्यायुगलस्याम्नानात् । अत एवामावास्याहविः तत्र अमावास्यासन्निधौ ॥ ५२ ॥

अपि वा पौर्णमास्यां स्यात्प्रधानशब्दसंयोगाद्गुणत्वान्मन्त्रो यथाप्रधानं स्यात् ॥ ५३ ॥

सिद्धान्तमाह । अपि वेति । पौर्णमास्यामेवोपांशुयागः प्रधानशब्दसंयोगात् । विधायकवाक्ये पौर्णमास्यां यजेरन्निति पौर्णमास्यामितिशब्दसंयोगात् । गुणत्वान्मन्त्रस्य, मन्त्रः यथा यया रीत्या प्रधानं भवेन्न भवेदेवेत्यर्थः । अयं भावः । यत्र विधिविहितं कर्म तत्र मन्त्रः । न यत्र मन्त्रः तत्र कर्मेति पौर्णमास्यामेव ॥ ५३ ॥

आनन्तर्यं च सान्नायस्य पुरोडाशेन दर्शयत्यमावास्याविकारे ॥ ५४ ॥

पौर्णमास्यामेवेत्यत्र लिङ्गमपि दर्शयति । आनन्तर्यमिति । अमावास्याविकारे साकम्प्रस्थायीये आग्नेयेन पुरोडाशेन प्रचर्य सह कुम्भीभिरभिक्रामन्नाहेति वाक्येन पुरोडाशेनानन्तर्यं सान्नाय्यस्य दर्शयति नोपांशुयाजस्य । अतो नामावास्यायाम् ॥ ५४ ॥

अग्नीषोमविधानात्तु पौर्णमास्यामुभयत्र विधीयते ॥ ५५ ॥

यच्च तावब्रूतामग्नीषोमौ पौर्णमास्यां नौ यजेरन्नित्यत्र पौर्णमासीशब्दसंयोगः साधकः स नेत्याह । अग्नीषोमेति । तेन वाक्येन पौर्णमास्यामग्नीषोमीयदेवताविधिः न उत्पत्तिविधिः । इत्थं चोभयत्र पौर्णमास्याममावास्यायां च उपांशुयागः पौर्णमास्यामग्नीषोमीयः अमावास्यायां विष्णुः ॥ ५५ ॥

प्रतिषिध्य विधानाद्वा विष्णुः समानदेशः स्यात् ॥ ५६ ॥

उक्तपक्षं दूषयति । प्रतिषिध्येति । प्रतिषिध्य, जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुपांशुयाजमन्तरा यजति विष्णुरुपांशु यष्टव्यो ऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु यष्टव्यो ऽजामित्वाय अग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वायेति वाक्ये जामि वा इत्यनेन पुरोडाशं प्रतिषिध्य, मध्यमवाक्येन विधानात् । अजामित्वायेति त्रयेण स्तुत्या विष्णावग्नीषोमयोः समानदेशः एकः कालः न भिन्नकालः ॥ ५६ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५७ ॥

तथेति । अन्यार्थेन च अन्यलिङ्गेन च दर्शनं ज्ञानं तथा पौर्णमास्यामेवेति नियामकं, चतुर्दश पौर्णमास्यां त्रयोदशामावास्यायामिति पूर्वदर्शितं लिङ्गम् । यद्यमावास्यायामुपांशुयागः तदा चतुर्दश भवेरन् त्रयोदशेति विरुद्धम् ॥ ५७ ॥

न वा ऽनङ्गं सकृच्छ्रुतावुभयत्र विधीयेतासंबन्धात् ॥ ५८ ॥

साधकान्तरमाह । न वेति । अनङ्गं प्रधानं सकृच्छ्रुतमुभयत्र न विधीयते । प्रधानानां परस्परसंबन्धाभावात् । अन्यथा आग्नेयवाक्ये ऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चेति श्रवणं व्यर्थं स्यादिति भावः* ॥ ५८ ॥

विकारे चाश्रुतित्वात् ॥ ५९ ॥

विकारे दर्शविकारे दाक्षायणयज्ञे ॥ ५९ ॥

एकपुरोडाशायामप्युपांशुयागः । अधि० १८ ।

द्विपुरोडाशायां स्यादन्तरालगुणार्थत्वात् ॥ ६० ॥

पौर्णमास्यां सोमादूर्ध्वं पुरोडाशद्वयं प्रागेकः । उभयत्रायं किं सोमादूर्ध्वमिति संशये पूर्वपक्षमाह । द्वीति । द्विपुरोडाशायां पौर्णमास्यां स्यादुपांशुयागः । अन्तरालगुणार्थत्वात् । एकपुरोडाशे तदसंभवादिति भावः ॥ ६० ॥

* गुणानां च परार्थत्वात् प्रवृत्तौ विधिलिङ्गानि दर्शयति, इति सूत्रत्वेनाधारि शाबरभाष्यपुस्तके ।

अजामिकरणार्थत्वाच्च ॥ ६१ ॥

अजामीति । अजामित्वायेति तादर्थ्यचतुर्थ्या तादर्थ्यप्रतीतेरिति ॥ ६१ ॥

तदर्थमिति चेन्न तत्प्रधानत्वात् ॥ ६२ ॥

तदिति । नेत्यन्तं पूर्वपक्षोपसंहारः । तदर्थमन्तरालतासंपत्त्यर्थमजामित्वसंपत्त्यर्थं वा याग इति न । तस्य अन्तरालत्वस्य अन्तरालत्वनिरूपितप्रधानत्वात् ॥ ६२ ॥

अशिष्टेन च संबन्धात् ॥ ६३ ॥

युक्त्यन्तरमाह । अशिष्टेनेति । अशिष्टेनाश्रुतत्वेन अन्तरालार्थेन उपांशुयागस्य संबन्धः कर्तव्यः स्यात् । तथा सति यागेन फलस्य संबन्धः अन्तरालगुणेन च सबन्ध इति विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिरिति भावः ॥ ६३ ॥

उत्पत्तेस्तु निवेशः स्याद्गुणस्यानुपरोधेनार्थस्य विद्यमानत्वात् विधानादन्तरार्थस्य नैमित्तिकत्वात्तदभावे ऽश्रुतौ स्यात् ॥ ६४ ॥

अन्तरालगुणस्याविधानादिति पक्षं दूषयति । उत्पत्तेरिति । उत्पत्तेरुत्पत्तिवाक्यएव अन्तरालगुणविधानात् । विशिष्टविधानाच्च विरुद्धत्रिकमिति भावः । निवेशः अन्तरालगुणनिवेशः स्याद् गुणस्य अन्तरालस्य अनुपरोधेन अबाधेन अर्थस्य अन्वयिनः विद्यमानत्वात् । उभयपुरोडाशस्थले संभवादिति भावः ।

अन्तरार्थस्य विधानात् । नैमित्तिकत्वादपूर्वसाधनत्वात्तदभावे अन्तरगुणाभावे यागस्याश्रुतौ, हेतौ सप्तमी, स्याद्गुणवत्येव स्यात् ॥ ६४ ॥

उभयोस्तु विधानात् ॥ ६५ ॥

सिद्धान्तमाह । उभयोरिति । उभयोरेकपुरोडाशे द्विपुरोडाशे चोपांशुयागः पौर्णमासीमात्रे विधानात् ॥ ६५ ॥

गुणानां च परार्थत्वादुपवेषवद्यदेति स्यात् ॥ ६६ ॥

गुणानामिति । गुणानामङ्गानां परार्थत्वात् । प्रधानार्थत्वात् । यथा राज्ञः पाकार्थं देवदत्तः कल्पितः । तत्र देवदत्ताभावे न राज्ञः पाको लुप्यते । गुणस्य तदर्थत्वात् । गुणानामित्यनेन क्लृप्तन्यायो दर्शितः । उपवेषवदिति । शाखामूलं हि उपवेषः । पौर्णमास्यां शाखाभावादुपवेषाभावः । तथा च उपवेषेण कपालान्युपदधातीति विधिः । अनेन यदा उपवेषः तदा तेनोपधानं तदभावे ऽन्येन येन केनापि । न उपवेषाभावे कपालोपधाननिवृत्तिस्तथा यदा ऽन्तरालं तदा तत्र स्यात् । अन्यत्रापि ॥ ६६ ॥

अनपायश्च कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशौ ॥ ६७ ॥

ननु विहितस्यान्तरालस्य लोपएकपुरोडाशप्रयोगे वैगुण्यमपरिहार्यम् । अन्यथा यदा आलस्याद्यभावः तदा प्रयाजानुष्ठानं तत्सत्त्वे न, गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायादत आह । अनपाय इति । कालस्य उपांशुयागकालस्य लक्षणं पुरोडाशद्वयम् । अयं भावः । जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशाउपांशुयाजमन्तरा यजतीति वाक्येन पुरोडाशयागद्वयमनूद्य तयोरानन्तर्ये जामितादोषं प्रतिपाद्य प्रथमयागध्वंसोत्तरयागप्रागभावविशिष्टः कालः लक्षयित्वोपांशुयागाङ्गत्वेन विधीयते । तस्य एकपुरोडाशे ऽप्यनपायः सत्त्वम् ॥ ६७ ॥

प्रशंसार्थमजामित्वम् ॥ ६८ ॥

नन्वेवं सति तादर्थ्यचतुर्थीप्रतिपादितजामित्वाभावो ऽनुपपन्नः एकपुरोडाशे जामित्वाप्रसक्तेरत आह । प्रशंसेति । अजामित्वकथनं प्रशंसार्थमर्थवाद इति भावः ॥ ६८ ॥

इति श्रीमज्जैमिनिसूत्रवृत्तौ दशमस्याध्यायस्य अष्टमः पादः ॥ ८ ॥

समाप्तश्च दशमो ऽध्यायः ॥ १० ॥

भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वाद् दोषः स्यादेव सर्वथा ।
तामुद्धरन्तु कृपया विद्वांसो गतमत्सराः* ॥

. आग्नेयादीनां समुदितानां तन्त्रेण स्वर्गफलकत्वम् । अधि० १ ।

प्रयोजनाभिसंबन्धात्पृथक्सतां ततः स्यादैककर्म्य-
मेकशब्दाभिसंयोगात् ॥ १ ॥

दशमे ऽध्याये ऽतिदेशप्राप्तानामङ्गानां बाधाभ्युच्चयविचारेण विकृतावङ्गपरिमाणं चिन्तितम् । एकादशे प्रकृतिविकृतिसाधारण्येन प्रयोगपरिमितिज्ञानार्थं तन्त्रावापौ चिन्त्येते । तत्र यत्सकृत् कृतं बहूनुपकरोति तत्तन्त्रम् । यथा बहूनां मध्ये स्थापितो दीपः । यस्त्वावृत्त्योपकरोति स आवापः । यथा बहूनां भोजनम् । तदुक्तमाकरे । साधारणं भवेत्तन्त्रं परार्थं त्वप्रयोजक इति । अस्यार्थः । यच्चाङ्गमनुष्ठितं बहूनां साधारणमुपकारकं तत्तन्त्रम् । यच्चाङ्गमनुष्ठितमेकस्यैवोपकारकं परार्थं ऽपरप्रधानार्थं ऽप्रयोजकः अनुपकारकम् अतः पृथगावृत्तिः स आवाप इति । तत्र दर्शपूर्णमासे षड्यागानां फलस्य तन्त्रमुत भेद इति ज्ञानमन्तरा प्रयोगपरिमाणज्ञानं न भवति । तथा हि । यदि तन्त्रं दर्शे प्रधानत्रिकाङ्गानां सकृदनुष्ठानं द्वितीये त्रिवारमनुष्ठानमिति । अतः प्रयोगपरिमितिज्ञानोपोद्घातत्वेन प्रथमं फलतन्त्रविचारं कुर्वन् सिद्धान्तसूत्रमाह । प्रयोजनेति । पृथक्सतां पृथग्भूतानामपि आग्नेयादीनामपि ऐककर्म्यं, क्रियतइति व्युत्पत्त्या कर्मशब्दः फलम्, एकं कर्म येषां तान्येककर्माणि तेषां भाव ऐककर्म्यं स्यात् । एकफलकत्वमिति फलितम् । अत्र हेतुमाह । प्रयोजनेति । समेतानामिति शेषः । यतः समेतानां मिलितानां प्रयोजनेन फलेन संबन्धः अतः । अत्र किं मानमत आह । एकशब्दाभिसंयोगात् । एषां समुदायानां वाचकेन दर्शपूर्णमास इति शब्देन निर्दिश्य

* नन्दबाणाद्रिभूशाके शुच्यां भूते सिते रवौ । रचितो ग्रन्थसन्दर्भो विश्वेशचरणे ऽर्पितः ॥ १ ॥ सूत्रस्य शाबरं भाष्यं तन्त्ररत्नं विलोक्य च । टुप्टीकां शास्त्रदीपं तट्टीकामन्यान् विलोक्य च ॥ २ ॥ अविरुद्धं च तल्लेखे रामेणालेखि धीमता । इति सार्धश्लोकद्वयमधिकं पुस्तकान्तरे ऽस्ति ।

फलेन साकमभिसंबन्धात् । अन्वयाभिधानात् । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इत्यनेन समुदायवाचकशब्देन फलान्वयबोधस्य दर्शनात् । यथा ग्रामेण खन्यते कूप इत्यत्र पुरुषभेदे ऽपि यथा एकः कूपस्तथा ऽत्रापीति भावः ॥ १ ॥

शेषवद्वा प्रयोजनं प्रतिकर्म विभज्येत ॥ २ ॥

ननु यत्र यत्रैव शब्दाभिसंबन्धस्तत्र तत्र पृथग्भूतानामपि समुदायत्वेनैवान्यपदार्थसंबन्ध इतिव्याप्तिसिद्धौ भवेदेवं, सैव न । ब्राह्मणगणं पूजयेत्यादौ पूजायाः प्रत्येकान्वयदर्शनात् । न च विषमो दृष्टान्तः, स्वर्गकामवाक्ये समुदायत्वेन शेषग्रहणम् इह तु शेषिग्रहणं द्वितीयया शेषित्वबोधादिति वाच्यं, शेषशेषित्वाभ्यां वैलक्षण्ये ऽपि परस्परान्वयवेलायां शेषस्य शेषिणा साकमन्वये विभज्येव शेषिणो ऽपि शेषेण संबन्धवेलायां विभज्य संबन्धे बाधकाभावादित्यभिप्रायवानाह । शेषवद्वेति । प्रयोजनं प्रतिकर्म विभज्येतेति सूत्रतात्पर्यं नन्वित्यनेनैव दर्शितम् ॥ २ ॥

अविधानात्तु नैवं स्यात् ॥ ३ ॥

पूर्वहेतौ उक्तं दोषं परिहरति । अविधानादिति । एवं पूर्वोक्तरीत्या शेषशेषिणोः साम्येन अविधानात् । अयं भावः । अविधेयत्वेन हेतुनोद्देश्यत्वे सिद्धे उद्देश्यविशेषणानामविवक्षेति पूर्वं व्यवस्थितत्वात् । ब्राह्मणगणत्वं ब्राह्मणव्यक्तीनां परस्परसाहित्यम् । इदं यदुद्दिश्य विशेषणं तदविवक्षितं तदा प्रत्येकान्वयो विधेयपूजायां युक्तः । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इत्यत्र फलमुद्दिश्य यज्ञागविधानाद् द्वन्द्वावगतसाहित्यं विवक्षितम् । अतः समुदितानामेव फले ऽन्वय इति ॥ ३ ॥

शेषस्य हि परार्थत्वाद्विधानात्प्रतिप्रधानभावः स्यात् ॥ ४ ॥

संप्रति दर्शितमेव भावं दर्शयति । शेषस्य हीति । शेषस्याङ्गस्य परार्थत्वात् । प्रधानार्थत्वात्तत्र प्रतिप्रधानभावः प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिरिति लोकसिद्धो न्यायो दर्शितः । दृश्यते च लोके प्रतिघटं चक्रभ्रमणं तथेति

भावः । यागस्य शेषत्वे प्रमाणमाह । विधानात् । यत्र विधेयत्वं तत्र शेषत्वमिति व्याप्तेरिति भावः ॥ ४ ॥

अङ्गानामेककार्यत्वम् । अधि० २ ।

अङ्गानां तु शब्दभेदात्क्रतुवत्स्यात्फलान्यत्वम् ॥ ५ ॥

एकमधिकरणं चतुःसूत्रम् । भवत्वत्र समुदायवाचकशब्देन द्वन्द्वेन चावगतसाहित्यस्य विवक्षणात् फलं समुदायस्यैकम् । अङ्गानां नैवं किं तु क्रतुवत् । ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः ऐन्द्रं चरुं निर्वपेत्पशुकामः इतिवत् फलान्यत्वं भिन्नफलत्वं स्यात् । शब्दभेदात् । समिधो यजति तनूनपातं यजतीत्यादिशब्दभेदात् । अयं भावः । अङ्गविधयः परस्परानपेक्षा अङ्गविधिं संपादयन्ति न सहिताः । अतस्तेषां पृथगेव संबन्धो युक्त इति द्वितीयाधिकरणपूर्वपक्षाभिप्रायः ॥ ५ ॥

अर्थभेदस्तु तत्राथेहैकार्थ्यादैककर्म्यम् ॥ ६ ॥

सिद्धान्तमाह । अर्थेति । तत्रार्थभेदः यत्र भिन्नफलप्रतिपादकः शब्दः । इहाङ्गेषु ऐकार्थ्यात् प्रधानोपकाररूपैकार्थ्याद् ऐककर्म्यमेकफलम् ॥ ६ ॥

शब्दभेदान्नेति चेत् ॥ ७ ॥

ननु फलवाचकशब्दभेदाभावे ऽपि विधिप्रत्ययभेदात्फलभेद इत्याह । शब्देति । स्पष्टम् ॥ ७ ॥

कर्मार्थत्वात्प्रयोगे ताच्छब्द्यं स्यात्तदर्थत्वात् ॥ ८ ॥

अस्योत्तरमाह । कर्मार्थत्वादिति । प्रयोगस्येत्यस्मात्प्राक् प्रधानानामिति तदुत्तरमुच्यमाने इति पूरणीयम् । इत्थं च कर्मार्थत्वात् प्रधानप्रयोगे उच्यमाने अङ्गानामपि ताच्छब्द्यं प्रयोग उक्तः स्यात् । अयं भावः । समिधो यजतीत्यादिवाक्यानि यदि विधायकानि स्युः तर्हि भवेत्प्रत्येकं फलाकाङ्क्षा । तदेव न । तथा हि । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्यादिति ज्ञाते कथमित्याकाङ्क्षापरिपूरकतया यावदङ्गकलापानां प्रधानभावनयैव संबद्धत्वात् । सर्वेषामङ्गानां न पुनर्विधिः । समिदादिवाक्यैः अङ्गस्वरूपमाख्यायते ईदृशो याग इति । ननु प्रधानविधिनैवाङ्गानां

विधाने प्रधानस्य फलार्थत्वात् तत्प्रत्यप्रधानत्वम् अङ्गानां प्रधानार्थत्वात् तन्निरूपितं प्राधान्यमिति विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिरिति चेन्न । असर्वविशिष्टभावनाविधानादवैरूप्यात् । नन्वङ्गवाक्येषु प्रत्येकं विधिश्रवणात्तत्रैव विधिः किमिति न कल्प्यतइति चेन्न । विधिस्वीकारे अंशत्रयाकाङ्क्षायां करणाकाङ्क्षानिवर्तको धातुरस्ति, किं कथमित्याकाङ्क्षानिवर्तकाभावेनापरिपूर्तेः । न चैवं सति विधिप्रत्ययानर्थक्यं, यद्यङ्गवाक्येषु विधिप्रत्ययो न स्यात् तदा सर्वाख्यातसाधारणतया प्रतीयमानाया अर्थभावनाया भाव्यापेक्षायां समानपदोपात्ततया धात्वर्थ एव तथा स्यात् । विधिप्रत्यये च सति प्रधानवाक्ये इत्थंभावेन विषयीभूता एते ऽमी इति ज्ञातुं शक्यते । अतः प्रधानविहितानुवादकतयैव सार्थक्यं बोध्यम् ! उक्तं च पार्थसारथिमिश्रैः । यद्यपि प्रत्येकं विधिः श्रूयते तथा ऽप्यंशत्रयालाभादसावुदास्ते । भाव्यांशस्तु विध्यवगमबलादेव पुरुषार्थो ऽपेक्ष्यते । तावानेव च तत्र विधेरुपयोगः । तदभावे धात्वर्थभाव्यांशो निविशेत । सत्यां च फलाकाङ्क्षायां प्रकृतभावनया युगपत्संबन्धात् तस्याश्च सर्वाङ्गविशिष्टाया युगपत्प्रधानविधानादङ्गानामपि तत एवानुष्ठानसिद्धेः । तस्मिन्नंशे ऽङ्गविधीनामनुवादकत्वमित्यादिना । तस्मादत्रोक्तरीत्या फलाकाङ्क्षाया अभावाच्च प्रत्येकं फलेन संबन्धः । किं तु सर्वेषां केवलप्रधानार्थतेति ॥ ८ ॥

कर्तृविधेर्नानार्थत्वाद्गुणप्रधानेषु ॥ ९ ॥

पूर्वसूत्रव्याख्याने आशङ्कितविरुद्धत्रिकं साङ्गप्रधानविधिपक्षे पूर्वपक्षी दर्शयति । कर्तृविधेरिति । गुणप्रधानेषु तद्विषयकः कर्तुर्यो विधिः प्रयोगविधेः गुणानुष्ठानस्य प्रधानानुष्ठानस्य चेति फलितम् । नानार्थत्वात् । नानोद्देश्यकत्वात् । तथा च पूर्वोक्तविरुद्धत्रिकमिति पूरणीयम् ॥ ९ ॥

आरम्भस्य शब्दपूर्वत्वात् ॥ १० ॥

विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिं परिहरति । आरम्भस्येति । अत्रारम्भशब्दो व्यापारवाची । आरम्भो व्यापार इति भाष्ये विवरणात् । इत्थं चारम्भस्यारम्भान्वयबोधजनिकाया आकाङ्क्षायाः शब्दपूर्वत्वात् । भावनावाचक-

शब्दजन्यत्वात्। अयं भावः। भावनावाचकशब्दस्य कुर्यादित्यस्य श्रवणे केन किं कथमिति तिस्र आकाङ्क्षा उत्पद्यन्ते, न तु यागशब्दउच्चारित-इति कथंभावाकाङ्क्षापरिपूरकतया भावनायामेवान्वयो न तु यागानुवादेनेति न वैरूप्यम्। एवं सति फलाङ्गत्वपरिहारादिकथनमाकरे द्रष्टव्यम्। विस्तरभयान्नेह लिख्यते। भाष्यकारमते षट्सूत्रमेकमधिकरणम्। अपरं नवसूत्रम् ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासादिकाम्यकर्मणां सर्वाङ्गोपसंहारः। अधि॰ ३।

एकेनापि समाप्येत कृतार्थत्वाद्यथा क्रत्वन्तरेषु प्राप्तेषु चोत्तरावत्स्यात् ॥ ११ ॥

अग्निहोत्रादीनां नित्यप्रयोगाणां सर्वाङ्गोपसंहारो नेति षष्ठे साधितम्। तथा काम्ये तु सर्वाङ्गोपसंहार इति तमाक्षिपन्पूर्वपक्षमाह। एकेनापीति। एकेनाप्यङ्गेन समाप्येत। प्रयोग इति शेषः। कृतार्थत्वात्। कथंभावाकाङ्क्षायाः पूर्णत्वात्। यथा क्रत्वन्तरेषु स्वर्गसाधनेषु ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिषु सत्सु एका स्वर्गभावना एकेनैव क्रतुवाचकेन शब्देन निराकाङ्क्षा तथा। ननु तत्संनिधानाविशेषेण विनिगमनाविरहात्सर्वाङ्गाण्याकाङ्क्षापरिपूरकाणीत्यत आह। उत्तरावदिति। सर्वाङ्गाणां संबन्धे ऽपि न नियमेन संबन्धः किं तु यावदङ्गानुष्ठानं तावत्फले उपकाराधिक्यं यथा वा सान्नाय्ये तिस्रो वाग्यतो दोहयित्वा विसृष्टवागनन्वारभ्य तूष्णीमुत्तरा दोहयतीत्यत्र गवामनियमः उत्तरासां गृहे यावत्यस्तथा यथाशक्ति अनुष्ठानमिति भावः ॥ ११ ॥

फलाभावादिति चेत् ॥ १२ ॥

यजेत स्वर्गकाम इति फलं प्रति सर्वेषामविशेषेण विधानादेकदेशानुष्ठाने फलाभावप्रसङ्ग इति शङ्कते। फलाभावादिति। फलाभावात्फलानुत्पत्तेः ॥ १२ ॥

न कर्मसंयोगात्प्रयोजनमशब्ददोषं स्यात् ॥ १३ ॥

पूर्वशङ्कां दूरीकरोति। नेति। कर्मणा प्रधानकर्मणा फलस्य

संयोगाच्च पूर्वदोषः । इत्थं सति प्रयोजनं फलप्रशब्ददोषं शब्ददोषरहितमबाधितार्थमिति यावत् । अयं भावः । यजेत स्वर्गकाम इति वाक्येन प्रधानकर्मणा फलं संबद्धुं नाङ्गैः । यदि चाङ्गान्यपि फलेन संबध्येरन् तर्हि दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तृतीयानुपपत्तिः । करणत्वस्य प्रकृत्यर्थेतरसापेक्षत्वात् तृतीयानुपपत्तिः । विस्तरो व्रीहियवयोः समुच्चयखण्डनावसरे ज्ञेयः । तृतीयासहितवाक्यादितरलैरपेक्ष्यं प्रधानकर्मणः फलसंबन्धे प्रतीयमानं संबध्येत ॥ १३ ॥

ऐकशब्द्यादिति चेत् ॥ १४ ॥

पुनर्युक्त्यन्तरेणाशङ्कते । ऐकेति । ऐकशब्द्याद् एकविधिविषयत्वाद्, निखिलाङ्गानामिति शेषः । इत्थं चोभयोः फलसंबन्ध आवश्यक इति भावः ॥ १४ ॥

नार्थपृथक्त्वात्समत्वादगुणत्वम् ॥ १५ ॥

इमं पक्षं दूषयित्वा पूर्वपक्षं द्रढयति । नेति । न सर्वेषां फलसंबन्धः । कुतः, अर्थपृथक्त्वादर्थभेदात् । प्रधानस्य फलार्थत्वात् । अङ्गानां प्रधानार्थत्वात् । यद्यङ्गानां प्रधानस्य च फलसंबन्धः तदा समत्वात्प्रधानाङ्गयोः तुल्यत्वादगुणत्वमेको गुणः अपरं प्रधानमिति विवेको न स्यादिति भावः । तस्माच्च सर्वाङ्गोपसंहार इति पूर्वपक्षः ॥ १५ ॥

विधेस्त्वेकश्रुतित्वादपर्यायविधानान्नित्यवच्छ्रुतभूताभिसंयोगादर्थेन युगपत्प्राप्तेर्यथाक्रमं निर्वीत्तवत्तस्मात्सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १६ ॥

सिद्धान्तमाह । विधेरिति । सर्वाङ्गानुष्ठानं सर्वप्रयोगेष्विति प्रतिज्ञावाक्यं पूरणीयम् । कुतः, विधेः यावदङ्गानुष्ठानबोधकविधेः एकश्रुतित्वात् प्रधानविधिगम्यत्वाद् यावदङ्गप्रयोगविधेरिति भावः । नन्वेकविधिगम्यत्वे ऽपि पर्यायेण प्रयोगभेदेन सर्वेषां निवेशो ऽस्त्वत आह । अपर्यायविधानादिति । एतस्यैवार्थं विवृणोति । नित्यवदिति । नित्यवच्छ्रुताद्भावनावाचकशब्दाद् भूता उत्थिता आकाङ्क्षा कथंभावाकाङ्क्षा तया

ऽभिसंबन्धात् । यथा प्रधानकरणाकाङ्क्षया नित्यं यावत्प्रयोगेषु संबन्धः तथा नित्यं यावदङ्गानां कथंभावाकाङ्क्षया संबन्धान्न पर्यायेणानुष्ठानमिति भावः । ननु नित्यवच्छ्रुतस्यापि पर्यायेणानुष्ठाने किं बाधकमित्यत आह । अर्थेनेति । अर्थेन प्रधानोपकारेण युगपदेककालं प्राप्तेः संबन्धात् । यथाक्रमं प्रथमं यथा ऽऽकाङ्क्षापूरकतया ऽन्वितं तथैवानुष्ठानम् । अयं भावः । भावनावाचकशब्दश्रवणे उत्थितायाः कथंभावाकाङ्क्षायाः पूरकतया खलेकपोतन्यायेन युगपत्सर्वेषामङ्गानामन्वितत्वात्पर्यायेण प्रयोगे ऽङ्गानां संबन्धे प्राथमिकयुगपदन्वयो बाधितः स्यादिति । अत्र दृष्टान्तमाह । निवीतवदिति । निवीता ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यत्राविशेषात्सर्वेषां सन्निधानात्सर्वर्त्विक्साधारणं तथा सर्वप्रधानप्रयोगसाधारणं सर्वाङ्गम् । प्रतिज्ञातमर्थं निगमयति । तस्मादिति ॥ १६ ॥

तथा कर्मोपदेशः स्यात् ॥ १७ ॥

उक्तार्थे उपष्टम्भकं दर्शयति । तथेति । तथा सति यावदङ्गानां यावत्प्रयोगेष्वनुष्ठाने सति कर्मोपदेशः चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते त्रयोदशामावास्यायामित्याहुतिसंख्योपदेशः संगतः स्यात् । पौर्णमास्यां चतुर्दशत्वं च द्वे चक्षुषी पञ्च प्रयाजास्त्रीणि प्रधानानि स्विष्टकृत् त्रयो ऽनूयाजा इति अमावास्यायामैन्द्रयागयोरेकाहुतित्वात्त्रयोदशत्वम् । इयं संख्या नित्यं सर्वाङ्गेष्वनुष्ठितेष्वेवोपपद्यत इति भावः ॥ १७ ॥

क्रत्वन्तरेषु पुनर्वचनम् ॥ १८ ॥

एतदधिकरणप्रारम्भसूत्रे क्रतुदृष्टान्तो दर्शितः । तद्वैषम्यं दर्शयति । क्रत्वन्तरेष्विति । पुनर्वचनम् । ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासादिषु स्वर्गकाम इति पुनः पुनः श्रुतमतः प्रत्येकं फलेन संबन्धो युक्त इति भावः ॥ १८ ॥

उत्तरास्वश्रुतित्वाद्विशेषाणां कृतार्थत्वात्स्वदोहे याथाकामी प्रतीयेत ॥ १९ ॥

उत्तरासु दृष्टान्तवैषम्यं दर्शयति । उत्तरास्विति । उत्तरासु तिसृभ्यो गोभ्य उत्तरासु अश्रुतित्वात् । विसृष्टवागनन्वारभ्य तूष्णीमुत्तरा दोहयतीत्यनेन दोहनस्याविहितत्वात् । ननु तर्हि वाक्यं व्यर्थमत आह । विशेषाणां वाग्विसर्गादीनां विधानेन कृतार्थत्वात् । स्वदोहे स्वीयस्वत्वं यावत्सु तावद्दोहे याथाकामी यथेच्छं प्रतीयते नास्यैतां रात्रिं कुमाराः पयो लभन्तइत्यनेन स्वत्वाश्रयसकलगोदोहप्राप्तिरिति भावः ॥ १९ ॥

काम्यकर्मणां भूयोऽभ्यासः । अधि० ४ ।

कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात्कृषिवत्प्रत्यारम्भफलानि स्युः ॥ २० ॥

काम्यं कर्म सकृदेव कर्तव्यं फलाधिक्यमिच्छता ऽपि अथवा ऽसकृदनुष्ठेयमिति संशये प्रथमं सिद्धान्तसूत्रमाह । कर्मणीति । कर्मणि फले आरम्भेण कर्मानुष्ठानेन भाव्यत्वात् । उत्पाद्यत्वात् । प्रत्यारम्भं प्रत्यनुष्ठानं फलानि स्युः फलाधिक्येच्छावता आवृत्तिः कार्येति भावः । यथा कृषिः प्रतिसंवत्सरं कर्षणाद्यनुष्ठाने धान्योत्पत्त्यावृत्तिः ॥ २०

अधिकारश्च सर्वेषां कार्यत्वादुपपद्यते विशेषः ॥ २१ ॥

उक्तार्थे साधकं लिङ्गमप्याह । अधिकार इति । सर्वेषां बहूनां कार्यत्वादनुष्ठेयत्वात् । विशेषः अधिकारः, प्रथमं यजेरन् द्वितीयं यजेरन् इति क्वचिच्छ्रुतः उपपद्यते ॥ २१ ॥

सकृत्तु स्यात्कृतार्थत्वादङ्गवत् ॥ २२ ॥

पूर्वपक्षी स्वाभिप्रायमाह । सकृदिति । सकृदेवानुष्ठानं स्यात् । यथा एकप्रयोगे सकृदङ्गानुष्ठानेन कृतार्थत्वात् ॥ २२ ॥

शब्दार्थश्च तथा लोके ॥ २३ ॥

स्वमते ऽप्युपष्टम्भकमाह । शब्दार्थ इति । लोके लोकव्यवहारे तथा सकृत्काष्ठान्यानयेति गुरुणोक्ते शब्दार्थः शब्दानुष्ठानं काष्ठाहरणं सकृदेव करोतीति भावः ॥ २३ ॥

अपि वा संप्रयोगे याथाकामी प्रतीयेताश्रुतित्वाद्विधिषु वचनानि स्युः ॥ २४ ॥

LIST OF CONTENTS.

CHAPTER III.

CHAPTER IV.

CHAPTER III.

CHAPTER IV.

CHAPTER VI.

CHAPTER VII.

१६६

CHAPTER VIII.

CHAPTER IX.

काशिकाव्याख्या

पदमञ्जरी

महामहोपाध्यायश्रीहरदत्तमिश्रविरचिता

तदुत्तरार्धम् ।

काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालायां व्याकरणप्रधानाध्यापकेन
भारद्वाजदामोदरशास्त्रिणा संशोधितम् ।

काश्याम् ।
मेडिकलहालनामके यन्त्रालये मुद्रितम् ।

सं० १९५५-१८९८ ई० ।

काशिकापदमञ्जर्योः
माहेश्वरसूत्राणां सूचीपत्त्रम् ।

काशिकापदमञ्जर्योः

पाणिनिसूत्राणां सूचीपत्त्रम् ।

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ. पा. सू.		पृ.		पृ.
अंश	८ । ४ । ६८	उ०	५७५	उ०	१०३६
अंशं हारी	५ । २ । ६९	उ०	६९	उ०	३०८
अकः सवर्णे दीर्घः	६ । १ । १०१	उ०	१७२	उ०	४७४
अकथितं च	१ । ४ । ५१	पू०	८६	पू०	३०४
अकर्तरि च कारके०	३ । ३ । १९	पू०	२६४	पू०	६७०
अकर्तर्यृणे पञ्चमी	२ । ३ । २४	पू०	१४४	पू०	४३२
अकर्मकाच्च	१ । ३ । २६	पू०	५९	पू०	२३२
अकर्मकाच्च	१ । ३ । ३५	पू०	६२	पू०	२३५
अकर्मकाच्च	१ । ३ । ४५	पू०	६५	पू०	२३८
अकर्मधारये राज्यम्	६ । २ । १३०	उ०	२४१	उ०	५५९
अकृच्छ्रे प्रियसुख०	८ । १ । १३	उ०	४६९	उ०	८९४
अकृत्सार्वधातुकयो०	७ । ४ । २५	उ०	४४६	उ०	८५५
अके जीविकार्थे	६ । २ । ७३	उ०	२२८	उ०	५४६
अकेनोर्भविष्यदाधम०	२ । ३ । ७०	पू०	१५७	पू०	४५६
अक्षशलाकासं०	२ । १ । १०	पू०	१०७	पू०	३५५
अक्षेषु ग्लहः	३ । ३ । ७०	पू०	२७४	पू०	६८१
अचोऽन्यतरस्याम्	३ । १ । ७५	पू०	२००	पू०	०
अक्ष्णोऽदर्शनात्	५ । ४ । ७६	उ०	१२१	उ०	३९८
अगारान्ताट्ठन्	४ । ४ । ७०	पू०	४७५	उ०	०
अगारैकदेशे प्रघणः प्र०	३ । ३ । ७९	पू०	२७६	पू०	६८३
अग्नीत्प्रेषणे परस्य च	८ । २ । ९२	उ०	५२०	उ०	९६६
अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः	८ । ३ । ८२	उ०	५४८	उ०	१००५
अग्नेर्ढक्	४ । २ । ३३	पू०	३८८	उ०	२३३
अग्नौ चेः	३ । २ । ९१	पू०	२३८	पू०	६३३
अग्नौ परिचाय्यो०	३ । १ । १३१	पू०	२१४	पू०	६०३
अग्राख्यायामुरसः	५ । ४ । ९३	उ०	१२५	उ०	४०२
अग्राद्यत्	४ । ४ । ११६	पू०	४८३	उ०	२२१
अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृ०	५ । ४ । १४५	उ०	१३७	उ०	४१०
अङितश्च	६ । ४ । १०३	उ०	३२१	उ०	६७७
अङ्गइत्यादौ च	६ । १ । ११९	उ०	१७७	उ०	४८३
अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम्	८ । २ । ९६	उ०	५२१	उ०	९६७

	अ. पा. सू.	काशिका	पृ.	पदमञ्जरी	पृ.
अधिकरणे बन्धः	३ । ४ । ४१	पू·	३११	पू·	०
अधिकरणे शेतेः	३ । २ । १५	पू·	२२२	पू·	६९५
अधिकरणैतावत्त्वे च	२ । ४ । १५	पू·	१६३	पू·	४६६
अधिकृत्य कृते ग्रन्थे	४ । ३ । ८७	पू·	४४१	उ·	१८१
अधिपरी अनर्थकौ	१ । ४ । ९३	पू·	९९	पू·	३३२
अधिरीश्वरे	१ । ४ । ९७	पू·	१००	पू·	३३३
अधिशीङ्स्थासां कर्म	१ । ४ । ४६	पू·	८८	पू·	०
अधीगर्थदयेशां कर्मणि	२ । ३ । ५२	पू·	१५१	पू·	४४९
अधीष्टे च	३ । ३ । १६६	पू·	२६८	पू·	७११
अधुना	५ । ३ । १७	उ·	७७	उ·	३३६
अधेः प्रसहने	१ । ३ । ३३	पू·	६२	पू·	२३५
अधेरुपरिस्थम्	६ । २ । १८८	उ·	२५८	उ	५७४
अध्ययनतोऽविप्रकृष्टा०	२ । ४ । ५	पू·	१६०	पू·	४६२
अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लु०	५ । १ । २८	उ·	६	उ·	२४३
अध्यायन्यायोद्याव०	३ । ३ । १२२	पू·	२८५	पू·	६९४
अध्यायानुवाकयोर्लुक्	५ । २ । ६०	उ·	५३	उ·	३०७
अध्यायिन्यदेशका०	४ । ४ । ७१	पू·	४७५	उ·	२१२
अध्यायेष्वेवर्षेः	४ । ३ । ६९	पू·	४३६	उ·	१७७
अध्वनो यत्खौ	५ । २ । १६	उ·	४१	उ·	२८७
अध्वर्युकषाययोर्जातौ	६ । २ । १०	उ·	२०८	उ·	५३१
अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम्	२ । ४ । ४	पू·	१६०	पू·	४६२
अन्	६ । ४ । १६७	उ·	३३७	उ·	६९६
अन उपधालोपिनो०	४ । १ । २८	पू·	३३७	उ·	३७
अनङ् सौ	७ । १ । ९३	उ·	३६५	उ·	७३९
अनचि च	८ । ४ । ४७	उ·	५७०	उ·	१०३२
अनत्यन्तगतौ क्तात्	५ । ४ । ४	उ·	१०२	उ·	३७१
अनत्याधानउरसि०	१ । ४ । ७५	पू·	९६	पू·	३२४
अनद्यतने लङ्	३ । २ । १११	पू·	२४२	पू·	अशु· ६५६; शु· ६४०
अनद्यतने लुट्	३ । ३ । १५	पू·	२६३	पू·	६६८
अनद्यतने र्हिलन्यत०	५ । ३ । २१	उ·	७७	उ·	०
अनन्तावसथेतिह०	५ । ४ । २३	उ·	१०७	उ·	३८०
अनन्त्यस्यापि प्रश्ना०	८ । २ । १०५	उ·	५२४	उ·	९६६
अनभिहिते	२ । ३ । १	पू·	१३७	पू·	४१६
अनवक्लृप्त्यमर्षयो०	३ । ३ । १४५	पू·	२९३	पू·	७०४
अनश्च	५ । ४ । १०८	उ·	१२६	उ·	०
अनसन्तान्नपुंसका०	५ । ४ । १०३	उ·	१२७	उ·	४०३

	अ. पा. सू.	काशिका	पृ.	पदमञ्जरी	पृ.
अनाप्यकः	७ । २ । ११२	उ.	४०५	उ.	०
अनिगन्तोऽञ्चतौ व०	६ । २ । ५२	उ.	२२३	उ.	५४४
अनितेः	८ । ४ । १९	उ.	५६३	उ.	१०२४
अनिदितां हल उप०	६ । ४ । २४	उ.	३०२	उ.	६५०
अनुकम्पायाम्	५ । ३ । ७६	उ.	९०	उ.	३६०
अनुकरणं चानितिप०	१ । ४ । ६२	पू.	९४	पू.	३२१
अनुकाभिकाभीकः०	५ । २ । ७४	उ.	५७	उ.	३०९
अनुगवमायामे	५ । ४ । ८३	उ.	१२३	उ.	४००
अनुगादिनष्ठक्	५ । ४ । १३	उ.	१०५	उ.	३७६
अनुग्वलङ्गामी	५ । २ । १५	उ.	४१	उ.	२८७
अनुदात्तं सर्वमपादादौ च	८ । १ । १८	उ.	४७०	उ.	८९७
अनुदात्तङित आत्म०	१ । ३ । १२	पू.	५६	पू.	२२२
अनुदात्तं च	८ । १ । ३	उ.	४६४	उ.	८८१
अनुदात्तं पदमेक०	६ । १ । १५८	उ.	१८७	उ.	५००
अनुदात्तं प्रश्नान्ता०	८ । २ । १००	उ.	५२२	उ.	९६८
अनुदात्तस्य च य०	६ । १ । १६१	उ.	१८९	उ.	५०६
अनुदात्तस्य चर्दुपध०	६ । १ । ५९	उ.	१५९	उ.	४४४
अनुदात्तादेरञ्	४ । २ । ४४	पू.	३९१	उ.	१३५
अनुदात्तादेश्च	४ । ३ । १४०	पू.	४५५	उ.	१९३
अनुदात्ते च	६ । १ । १९०	उ.	१९७	उ.	५१८
अनुदात्ते च कुधपरे	६ । १ । १२०	उ.	१७७	उ.	४८४
अनुदात्तेतश्चहलादेः	३ । २ । १४९	पू.	२५०	पू.	६५४
अनुदात्तोपदेशवन०	६ । ४ । ३७	उ.	३०४	उ.	६५३
अनुदात्तौ सुप्पितौ	३ । १ । ४	पू.	१८३	पू.	५०७
अनुनासिकस्य क्वि०	६ । ४ । १५	उ.	२९९	उ.	६३६
अनुनासिकात्परोऽनु०	८ । ३ । ४	उ.	५२७	उ.	९७३
अनुपदसर्वान्नायानयं०	५ । २ । ९	उ.	३९	उ.	२८४
अनुपद्यन्वेष्टा	५ । २ । ९०	उ.	६०	उ.	३१४
अनुपराभ्यां कृञः	१ । ३ । ७९	पू.	७४	पू.	२५७
अनुपसर्गाज्ज्ञः	१ । ३ । ७६	पू.	७३	पू.	२५६
अनुपसर्गात्फुल्लक्षीब०	८ । २ । ५५	उ.	५०९	उ.	९५२
अनुपसर्गाद्वा	१ । ३ । ४३	पू.	६४	पू.	२३८
अनुपसर्गाल्लिम्प०	३ । १ । १३८	पू.	२१६	पू.	६०५
अनुपसर्जनात्	४ । १ । १४	पू.	३३३	उ.	७५
अनुप्रतिगृणश्च	१ । ४ । ४१	पू.	८७	पू.	२९६
अनुप्रवचनादिभ्यः	५ । १ । १११	उ.	२९	उ.	२६५
अनुब्राह्मणादिनिः	४ । २ । ६२	पू.	३९८	उ.	१४२

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ. पा. सू.		पृ.		पृ.
अपादृदः	१ । ३ । ७३	पू०	७२	पू०	०
अपिः पदार्थसम्भाव०	१ । ४ । ९६	पू०	१००	पू०	३३२
अपूर्वपदादन्यतर०	४ । १ । १४०	पू०	३७०	उ०	१०८
अपृक्त एकाल्प्रत्ययः	१ । २ । ४१	पू०	४३	पू०	१७७
अपे क्लेशतमसोः	३ । २ । ५०	पू०	२२९	पू०	०
अपे च लषः	३ । २ । १४४	पू०	२४९	पू०	०
अपेतापोढमुक्तपति०	२ । १ । ३८	पू०	११५	पू०	३६९
अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः	४ । २ । २७	पू०	३८७	उ०	१३२
अपो भि	७ । ४ । ४८	उ०	४५१	उ०	८६०
अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृ०	६ । ४ । ११	उ०	२९७	उ०	६३०
अप्पूरणीप्रमाण्योः	५ । ४ । ११६	उ०	१३०	उ०	४०५
अप्रत्ययात्	३ । ३ । १०२	पू०	२८०	पू०	०
अप्लुतवदुपस्थिते	६ । १ । १२९	उ०	१७९	उ०	४८७
अभाषितपुंस्काच्च	७ । ३ । ४८	उ०	४२३	उ०	८२०
अभिजनश्च	४ । ३ । ९०	पू०	४४२	उ०	१८१
अभिजिद्विदभृ०	५ । ३ । ११८	उ०	१००	उ०	३६९
अभिज्ञावचने लृट्	३ । २ । ११२	पू०	२४२	पू०	६४१
अभिनिविशश्च	१ । ४ । ४७	पू०	८८	पू०	३००
अभिनिष्क्रामतिद्वा०	४ । ३ । ८६	पू०	४४०	उ०	१८१
अभिनिसः स्तनः०	८ । ३ । ८६	उ०	५४६	उ०	१००६
अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः	१ । ३ । ८०	पू०	७४	पू०	०
अभिरभागे	१ । ४ । ९१	पू०	९६	पू०	३३१
अभिविधौ भावइनुण्	३ । ३ । ४४	पू०	२६९	पू०	६७७
अभिविधौ सम्पदा च	५ । ४ । ५३	उ०	११४	उ०	३९०
अभूततद्भावे कृभ्वस्ति०	५ । ४ । ५०	उ०	११३	उ०	३८८
अभेर्मुखम्	६ । २ । १८५	उ०	२५७	उ०	५७४
अभेश्चाविदूर्ये	७ । २ । २५	उ०	३८०	उ०	७६४
अभ्यमित्राच्छ च	५ । २ । १७	उ०	४१	उ०	२८७
अभ्यस्तस्य च	६ । १ । ३३	उ०	१५२	उ०	४३६
अभ्यस्तानामादिः	६ । १ । १८९	उ०	१९६	उ०	५१८
अभ्यासस्यासवर्णे	६ । ४ । ७८	उ०	३१५	उ०	६७०
अभ्यासाच्च	७ । ३ । ५५	उ०	४२६	उ०	८२४
अभ्यासे चर्च	८ । ४ । ५४	उ०	५७२	उ०	१०३३
अभ्युत्सादयां प्रजन०	३ । १ । ४२	पू०	१९४	पू०	५५४
अमनुष्यकर्तृके च	३ । २ । ५३	पू०	२२९	पू०	६२१
अमहन्नवंनगरेनु०	६ । २ । ८९	उ०	२३२	उ०	०
अमावस्यदन्यतर०	३ । १ । १२२	पू०	२११	पू०	५९६

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ. पा. सू.		पृ.		पृ.
अव्ययात्त्यप्	४ । २ । १०५	पू॰	४१०	उ.	१५२
अव्ययादाप्सुपः	२ । ४ । ८२	पू॰	१८२	पू.	४६५
अव्ययीभावः	२ । १ । ५	पू॰	१०५	पू.	३५२
अव्ययीभावश्च	१ । १ । ४१	पू॰	१८	पू.	८८
अव्ययीभावश्च	२ । ४ । १८	पू॰	१६३	पू.	४७१
अव्ययीभावाच्च	४ । ३ । ५६	पू॰	४३४	उ.	१७४
अव्ययीभावे चाकाले	६ । ३ । ८१	उ॰	२८२	उ.	६१४
अव्ययीभावे शरत्प्र०	५ । ४ । १०७	उ॰	१२८	उ.	४०३
अव्ययेयथाभिप्रेता०	३ । ४ । ५६	पू॰	३१५	पू.	७३५
अव्याढवद्याढवक्र०	६ । १ । ११६	उ॰	१७६	उ.	४८३
अशब्दे यत्खा०	४ । ३ । ६४	पू॰	४३५	उ॰	१७५
अशनायोदन्यध०	७ । ४ । ३४	उ॰	४४७	उ.	८५७
अशाला च	२ । ४ । २४	पू॰	१६५	पू.	४७३
अश्नोतेश्च	७ । ४ । ७२	उ.	४५७	उ.	०
अश्वक्षीरवृषलवणा०	७ । १ । ५१	उ.	३५३	उ.	७२०
अश्वपत्यादिभ्यश्च	४ । १ । ८४	पू.	३५३	उ.	७५
अश्वस्यैकाहगमः	५ । २ । १९	उ.	४२	उ.	२८७
अश्वाघस्यात्	७ । ४ । ३७	उ.	४४८	उ.	८५७
अश्वादिभ्यःफञ्	४ । १ । ११०	पू.	३६३	उ.	१०१
अश्विमानण्	४ । ४ । १२६	पू.	४८५	उ.	२२३
अषडक्षाशितंग्वलं०	५ । ४ । ७	उ.	१०३	उ.	३७२
अषष्ठ्यतृतीयास्य०	६ । ३ । ९९	उ.	२८५	उ.	६१७
अष्टन आ विभक्तौ	७ । २ । ८४	उ.	३९७	उ.	७८६
अष्टनः संज्ञायाम्	६ । ३ । १२५	उ.	२९२	उ.	०
अष्टनो दीर्घात्	६ । १ । १७२	उ.	१९२	उ.	५११
अष्टाभ्य औश्	७ । १ । २१	उ.	३४६	उ.	७०८
असंयोगाल्लिट् कित्	१ । २ । ५	पू.	३२	पू.	१५१
असंज्ञायां तिल०	४ । ३ । १४९	पू.	४५६	उ.	१९४
असमासे निष्का०	५ । १ । २०	उ.	७	उ.	२३९
असांप्रतिके	४ । ३ । ९	पू.	४२४	उ.	१६३
असिद्धवदत्राभात्	६ । ४ । २२	उ.	३०१	उ.	६४०
असुरस्य स्वम्	४ । ४ । १२३	पू.	४८५	उ.	२२२
असूर्यललाटयो०	६ । २ । ३६	पू.	२२६	पू.	६१६
अस्तं च	१ । ४ । ६८	पू.	९५	पू.	३२३
अस्ताति च	५ । ३ । ४०	उ.	८२	उ.	३४१
अस्तिनास्तिदिष्टं०	४ । ४ । ६०	पू.	४७२	उ.	२१०
अस्तिसिचोपृक्ते	७ । ३ । ९६	उ.	४३५	उ.	८३८

दिषु गन्धादिर्दृष्टः तमेव दृष्टान्तीकृत्य सन्दिग्धेष्वाज्यादिष्वबादिव्यतिरेकस्साध्यः तथा चान्वयित्वमेव अयमेव हि पक्षस्साधीयान् लोके हि व्यवहारानुसारिणा लक्षणेन सुशिक्षिताः पामराः परीक्षकाश्च विप्रतिपन्नेषु विषयेषु लक्षणानुरोधेनार्थतत्त्वं निर्णयन्तीति सार्वलौकिकमेतत्, अतो लक्षणाद्व्यतिरेकसाधनमन्वय्यनुमानफलमेव एवं क्वचिदनुमाने विनिश्चिते सर्वत्रापि लक्षणप्रयोगे केवलमन्वयित्वेनैव वैलक्षण्य*प्रसाधनं युक्तमिति दर्शयति । अयमिवेति ।

इति लक्षणनिरूपणम् ॥ ५४ ॥

एवं परोक्तचोद्यमन्यथा सिद्ध्या निराकृत्य परोक्तं लक्षणफलद्वयं विभज्य विशेषेण निराकरोति । भेद इति ।

मू० भेदोऽबाद्यैर्घटादौ विदित इतरथा त्वप्रसिद्धिः पुरोक्ता कृत्स्नतोऽण्यन्वितो ऽसौ न विदित इति चेत् पक्षसिद्धिः कथं स्यात् । व्याहारेऽप्येवमूह्यं न खलु न विदितं तन्निमित्तं घटादौ नो चेत्तत्तन्निमित्तव्यवहृतिनियमस्थापनं दुश्शकं ते ॥ ५५ ॥

टी० भवता खलु भेदो वा व्यवहारो वा लक्षणेन नियम्यत इत्यभिधीयते उभयमप्यसंबद्धं भेदे तावद्वदामः—अयं घटोऽबादेर्भिद्यत इत्यनुमानं प्रयुज्यते अयमर्थः प्रसिद्ध एव, अन्यथा पाषाणादेरबादिभेदव्यवहाराभावप्रसङ्गः । अन्यथा पक्षस्याप्रसिद्धविशेषणत्वं पूर्वमुक्तमित्याह । इतरथेति । अस्तु प्रसिद्धोघटादेः प्रत्येकमबादिभ्यो-

* लक्षणप्रसाधनमिति पा० ।

भेदस्तथाऽपि कृत्स्नक्षोण्यन्वितोऽबादिभ्यो भेदो न प्रसिद्धः तथा हि घटपाषाणकाष्ठादिकं प्रत्येकं जलविलक्षणतया उपलभ्यते तथाऽपि यावन्ति पार्थिवानि वस्तूनि परमाणुद्व्यणुकत्रसरेणुपूर्वकाणि मेरुसर्षपादीनि च तेषां सर्वेषां यौगपद्येन जलविलक्षणत्वं न पूर्वप्रसिद्धं तद्गन्धवत्त्वानुमानेन साध्यत इति अस्मत्पक्षः, तथा च न सिद्धसाधनमिति इदमनुवदति । कृत्स्नेति । परिहरति । पक्षसिद्धिरिति । अयं भावः प्रसिद्ध एव पक्षे साध्यं साध्यते प्रसिद्धिश्च पक्षस्य सपक्षविपक्षाभ्यां व्यावृत्तत्वेन तथा च कृत्स्नापि क्षोणी विपक्षव्यावृत्तत्वेन प्रसिद्धा चेदनुमेयं नावशिष्यते व्यावृत्तेरेवानुमेयत्वात् अप्रसिद्धा चेत् कथमनुमानस्य प्रसिद्धिः,* न हि पक्षप्रतीतिमन्तरेणानुमानं प्रवर्तेत इति व्यवहारेऽपि साध्ये दूषणमेतादृशं वाच्यमित्याह । व्याहारेऽपीति । व्यवहारस्यापि पूर्वमप्रसिद्धौ अप्रसिद्धविशेषणत्वं पक्षस्य, इयं पृथिवीति व्यवहर्तव्या गन्धवत्त्वादिति ह्यनुमानं प्रयुञ्जते तच्च प्रसिद्धमेव घटादौ अन्यथा कुत्रापि पृथिवीव्यवहारनियमप्रसिद्ध्यभावात् विप्रतिपन्नं जलमिति व्यवहर्तव्यं गन्धवत्त्वात् एवं विप्रतिपन्नं पृथिवीति व्यवहर्तव्यं स्नेहवत्त्वादिति वैपरीत्येनानुमानं प्रवर्तेत एवं व्यवहारे लोकव्यवहारविरोध इति चेत् एवन्तर्हि लोकव्यवहारादेव व्यवहारनियमे सिद्धे किमनेनानुमानेन । असिद्धे वा किमनेनानुमानेन स्वयमेव व्यवहारनियमस्थापकत्वाभावात् तदिदं सर्वमभिप्रेत्याह । नो चेदिति । अतो व्यवहारनियमस्य लोकप्रसिद्धिसिद्धत्वादेवानुमानमनर्थकमिति, कथन्तर्हि लक्षणेन तत्तदर्थव्यवहारस्थापनं वादिभिः क्रियते अनादिप्रसिद्धव्यवहारस्य नियामकधर्ममात्रप्रदर्शनं शिष्याणामिति न कश्चिद्दोषः, न

* प्रवृत्तिरिति पा० ।

खलु सर्वमपि शब्दार्थव्युत्पादनं लक्षणोपदेशेन लोकव्यवहारस्येव प्रायेण नियामकत्वादिति ।

इति परोक्तलक्षणसाध्यद्वयभङ्गः ॥ ५५ ॥

यद्येवं न्यायशास्त्रविरुद्धमपि भवद्भिरभिधीयते तर्हि न्याय-शास्त्रस्य कथं धर्म्येषु विद्यास्थानेषु प्राधान्येनाभिधानं पुराणं न्यायेति यतदनुवदति । विद्यास्थानेष्विति ।

मू० विद्यास्थानेषु धर्म्येष्विह यदगणयन् विस्तरं
न्यायपूर्वं तत्रापि ह्यक्षपादस्स इति न निय-
तिर्न्यायतत्त्वेऽनुगम्ये । नार्षत्वादिप्रधानं
क्वचिदपि यदि वा वार्त्तिकं क्वापि युक्तं यद्वा
नेयं कथञ्चिन्निखिलमपि न किन्निर्वहन्त्येव-
मन्ये ॥ ५६ ॥

टी० अस्तु न्यायस्य वेदाङ्गत्वं स पुनर्न्यायोऽक्षपादप्रणीत इति न नियमोऽस्तीत्याह । तत्रापीति । कस्तर्हि न्याय इत्यत्रोत्तरम् । न्यायतत्त्व इति । अनुगम्ये—अनुवर्तव्ये वेदान्तानुकूले विद्वद्विशेषनिर्मिते ग्रन्थे सति किमनेन वेदविरुद्धेनाक्षपादकल्पनेन । उक्तं खलु नाथमुनिभिः—वेदान्तानुकूलं न्यायशास्त्रं न्यायतत्त्वाभिधानेन तच्च परिगृहीतं यामुनाचार्य्यादिभिः । नन्वार्षं परित्यज्य कथं मानुषं परिगृह्यते,युक्त एव मानुषस्याप्युपपन्नस्य परिग्रहः आर्षस्याप्यनुपपन्नस्य परित्यागः, अन्यथा लोकायतस्यापि परिग्रहः स्यादित्याह । नार्षत्वेति । आर्षत्वमेव परिग्रहकारणं चेदृषिप्रणीतेषु ग्रन्थेषु वार्त्तिकारम्भो न स्यात् उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्तारूपत्वाद्वार्त्तिकस्य, तदिदमाह । यदि वेति । अत्रापि नेत्यनुषज्यते इत्थमक्षपादप्रणीतस्य न्यायशास्त्रस्य वेदा-

न्तविरुद्धत्वमङ्गीकृत्यान्वा*रोहवादेन, त्याज्यत्वमभिहितम् इदानीं विरोध एव नास्तीति पक्षान्तरमाह । यद्वेति । अयं भावः अक्षपादप्रणीते सूत्रे न क्वापि वेदान्तविरोधः व्याख्यातार एव स्वयमप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिभ्यामन्यथा व्याचख्युः तत्सम्यङ्न्यायविद्भिः परिशोधनीयमिति । अत्रोपपत्तिमाह । न क्विमिति । सर्वेऽपि हि व्याख्यातारः सूत्रभाष्यवार्त्तिकादिषु विरुद्धवदवभासमानमित्थमेव समादधते इत्यर्थः ।

इति व्यवहारशिक्षायां न्यायविस्तरविरोधनिस्तारः ॥ ४६ ॥

तर्हि न्यायानुसारे पञ्चावयवमनुमानमेव सर्वत्र प्रयुज्यताम् त्र्यवयवमपि क्वापि क्वापि प्रयुज्यते भावत्कैरेव विद्वद्भिः कथमित्याशङ्क्यानुमानावयवपरिमाणं निगम†यितुं परमार्थानुमानस्वरूपमाह । अन्यस्मा इति ।

मू० अन्यस्मै स्वप्रतीतं प्रकटयति यया वाक्यवृत्त्याऽनुमानं तत्रोदाहृत्युपेताऽप्यविकलमिह तद्बोधयेन्नोपनीतिः । युक्ता तूदाहृतिस्त्वोपनयनिगमना सप्रतिज्ञादिका वा वक्तव्या वावदूकैस्तदधिकमपि वा संमतत्वाद्यथेष्टम् ॥ ५७ ॥

टी० अयमर्थः यावदपेक्षितं तावद्वक्तव्यं यद् बौद्धपरिकल्पितमुदाहरणोपनयमात्रं तत्पक्षे साध्यव्यवस्थापनाभावादनादरणीयमेवेत्याह । तत्रेति । कियत्तर्हि वक्तव्यमित्यत्राह । युक्तेति । चानुदाहरणान्तान् यद्वोदहरणादिकानित्युक्तक्रमेण त्र्यवयवत्वमेव प्रायेण

* अन्वारुह्य वादेनेति पा० ।
† नियमयितुमिति पा० ।

परिपूर्णमिति भावः । ये तु प्रतिज्ञामन्तरेण न हेतुप्रयोगः कर्तव्यः साध्यस्यैव प्रमित्सितत्वात् नापि हेतुप्रयोगमन्तरेण उदाहरणप्रसङ्गः, हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिप्रदर्शनात्मकत्वात् उदाहरणस्य, न चोदाहरणमन्तरेणोपनयप्रसिद्धिः उदाहरणेन गृहीताविनाभावस्य हेतोस्तेनैवाकारेण पक्षधर्मताप्रदर्शनार्थत्वादुपनयस्य, न च हेतुना पौनरुक्त्यमुपनयस्य पक्षधर्मतामात्रं हेतोरर्थः व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वमुपनयस्यार्थ इति विभागेनार्थनिर्णयात् न च निगमनं निरर्थकं त्रि*पक्षे बाधकप्रमाणाभावद्योतनार्थमग्निमानेवेति सावसाधारणसाध्यनिर्देशरूपत्वेन निगमनस्यापि सफलत्वात्, अतः पञ्चावयवयुक्तं वाक्यमेव परिपूर्णोपदेश इति मन्यन्ते तेषामपि पक्षमविरुद्धत्वादनुमन्यते । तदधिकमिति । अयमर्थः त्र्यवयवपञ्चावयवयोर्द्वयोरपि संमतत्वादस्मत्पक्षवादिना त्र्यवयवप्रयोगे पञ्चावयवप्रयोगे न न्यूनाधिकभावप्रसङ्ग इति ॥

इत्यनुमानप्रयोगावयवनिरूपणम् ॥ ५७ ॥

नन्वनुमानप्रयोग एव कर्तुं न शक्यते परस्परविरुद्धाङ्गीकारप्रचुरत्वाद्वादिनोः, तथा हि शब्दो द्रव्यं नित्यमिति कौमारिलाः, गुणो ऽनित्य इत्यन्ये । शब्दब्रह्मविवर्तो वृक्षादिशब्द इति शाब्दिकाः पञ्चभूतगुण इति पौराणिकादयः । आकाशगुण इत्यौलूक्याः, आक्षपादाश्चैवं । तथा च शब्दानित्यत्वाद्यनुमानं न संघटते एकेन परिगृहीतस्य पक्षस्य इतरेणाग्रहणात् तथा च परस्परविसंवादात् अन्यतरासिद्धिः । एवञ्चानुमानवार्त्तैव लोप्स्यत इतीमामाशङ्कां परिहरति । कार्य्यैरिति ।

मू० कार्य्यैर्वा कारणैर्वा स्वगुणत उत वा किञ्चिदस्तीति सिद्धं पक्षीकारादियोग्यं समयनिय-

* पक्षे इति पा० ।

मितव्यक्तिभेदो न दोषः । सिद्धान्तास्पृष्टचित्तैरिति खलु पशुभिः पामरैर्वाऽनुमेयं नो चेद्रोचेत कस्मै विषमितमनसे वादसंग्रामकेलिः ॥ ५८ ॥

टी० अयमभिसन्धिः पक्षस्य सामान्येन प्रसिद्धत्वमुपजीव्यं वादिप्रतिवादिनोर्न पुनरन्योन्यं विशेषप्रसिद्ध्यभावेन सामान्यप्रसिद्धस्य पक्षस्य पक्षत्वहानिः पक्षप्रसिद्धिश्च प्रत्यक्षेण चेदविवादमेव अनुमानेन चेत् कार्य्येण वा कारणेन वा तद्व्यतिरिक्तेनापि व्याप्तिविकल्परहितेन स्वगुणेन वा किञ्चिदस्तीति प्रसिद्धं पक्षीकाराहम् एवं सपक्षो विपक्षश्च प्रमाणप्रसिद्धत्वेन तत्तत्कोटिनिवेशार्ह इत्यादिशब्देनोच्यते पक्षीकारादियोग्यमिति एतच्च हेत्वादिष्वपि समानं ततस्तत्तत्सिद्धान्तप्रसिद्धिसिद्धव्यक्तिभेदो न दोष इत्याह । समयेति । एतच्च न केवलं वादिनामेव शास्त्रपरिज्ञानशून्यानामपि पश्वादीनां साधारणमित्याह । सिद्धान्तेति । इत्थमनङ्गीकारे वादिनां प्रवृत्तिरेव न स्यादित्याह । नो चेदिति । वादिनां वादादिप्रवृत्तिर्यथा न घटते तथा पामराणां प्रतिनियतप्रवृत्तिरपि न भवेदिति भावः । सर्वस्या अपि प्रवृत्तेरनुमानमूलत्वादनुमानस्य चोक्तप्रकारेणावान्तरविभागानादरेण वस्तुस्वरूपप्रमाणिकत्वमात्रावलम्बित्वादिति ।

इति प्रतिज्ञादेर्लौकिकसिद्धानुसारित्वम् ॥ ५८ ॥

एवमनुमानमुक्त्वा तदङ्गभूततर्कतत्कर्तव्यतदवान्तरभेद—तदङ्गान्याह । तर्क इति ।

मू० तर्को व्याप्याभ्युपेतावनभिमतिपदव्यापकस्य प्रसक्तिर्मानप्रत्यूहघातिद्विविषय उदितः

पञ्चधाऽऽत्माश्रयादिः । विश्रान्तिर्वैपरीत्ये प्रतिहतिविरहोऽनिष्टताऽनानुकूल्यं व्याप्तिश्चास्याङ्गमेनं कतिचिदनुमितेस्तादृशं भेदमाहुः ॥ ५९ ॥

टी० अयमत्र श्लोकार्थः व्याप्याङ्गीकारेऽनिष्टव्यापकप्रसञ्जनं तर्क इति तर्कलक्षणं, तत्फलमाह । मानप्रत्यूहघातीति । विपक्षजिज्ञासाविच्छेदक इत्यर्थः । द्विविषय उदित इति तर्कावान्तरभेदकथनं, प्रामाणिकपरित्यागाप्रामाणिकस्वीकाररूपविषयद्वयोपेत इत्यर्थः । स चात्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाकेवलानिष्टप्रसङ्गभेदेन पञ्चविधः, प्रतिबन्दीति तर्कान्तरमाचक्षते केचित् तच्च केवलानिष्टप्रसङ्गावान्तरभेद इत्यपरे इत्याह । पञ्चधेति । वैपरीत्ये विश्रान्तिः—विपर्यये पर्यवसानं, प्रतिहतिविरहः—प्रतितर्कपराहत्यभावः । अनिष्टता—प्रसञ्जनीयस्यानिष्टत्वम् । अनानुकूल्यं—विरुद्धहेत्वाभासवत्परपक्षसाधकत्वाभावः, स्वपक्षपरपक्षयोर्द्वयोरपि साधारणमिष्टं परस्य परपक्षस्यैवासाधारणं परस्यानुकूलं तदुभयरूपविधुरमित्यर्थः, यथा ऽनेकान्तिकः स्वपरपक्षसाधारणः यथा च विरुद्धः परपक्षस्यैवासाधारणः, तदुभयरूपरहितस्तर्क इत्यर्थः । व्याप्तिः पूर्वोक्ता एतत्परमङ्गं तर्कस्य इमञ्च तर्कं केचिदनुमानभेद इत्याहुरित्याह । एनमिति । नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वप्रसङ्गादित्यनुमानभेदमाचक्षते केचिन्न्यायवादिन इति भावः ।

इति तर्कलक्षणफलावान्तरभेदाङ्गादिः ॥ ६० ॥

इत्थं तर्कस्वरूपमुक्त्वा दुस्तर्कावलम्बनेन सर्वापलापवादिनः कथानधिकारादिकमाह । यस्सर्वमिति ।

मू० यस्सर्वं नाभ्युपेयात् स्वपरमतविदा केन कि-

न्तस्य साध्यं प्रश्नोऽसावुत्तरं नः कथमनधिकृते कल्पनीयाः कथाः स्युः । मध्यस्थोऽप्येतदेवं यदि न न मनुते योजयेन्नात्र वादं नोचेन्माध्यस्थ्यहानिः परमनधिकृतिस्तस्य शिष्याय वाच्या ॥ ६१ ॥

टी० अत्र कश्चित् पृच्छति यस्सर्वमपि दूषणभूषणवादिप्रतिवादिस्वपक्षपरपक्षादित्रिभागं नाङ्गीकरोति स्वपरमतविदा विदुषा केन किन्तस्य साध्यमिति नायं तावत्प्रतिक्षेपः हेत्वाद्यनुपादानात् उपादाने वा यस्सर्वं नाभ्युपैतीति वचनस्य नायं विषयः हेत्वादेरेवाभ्युपगमात् अतश्शिष्यप्रश्नोऽयमित्यवशिष्यते तदिदमाह । प्रश्नोऽसाविति । तत्रोत्तरमाह । उत्तरं न इति । कथमुत्तरमित्यत्राह । कथमनधिकृत इति । न हि बालमूकोद्भ्रान्तादिभिर्वादं कुर्वते वादिनः, न च तदकरणात् सर्ववादिनां विदुषामतिशयस्य काचिद्धानिः एवमनधिकृतैस्सर्वानङ्गीकारवादिभिरव्यवहारे न कश्चिद्विपश्चितां दोष इति भावः । यदि भवतैवमुच्यते तत्तेन गौरवाय मध्यस्थवचनमेव सर्वनियामकमिति वदतामुत्तरमाह । मध्यस्थ इति ।

मध्यस्थोऽप्युद्भ्रान्तवदयथायथवादिनां वादाधिकारो नास्तीति यदि न न मनुते मनुत इत्यर्थः द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सूचयत इति यद्येवं जानाति मध्यस्थः वादमेव तेन न प्रवर्तयेत् न ह्युद्भ्रान्तादिभिर्वादं मध्यस्थाः प्रवर्तयन्ति ।

यदि पक्षपातात् प्रवर्तयति तर्हि मध्यस्थ एव न स्यादित्याह । नो चेदिति । ननु सर्वानङ्गीकारवादिनो वादानधिकार इति यदि तं प्रति वदसि तस्य वादाधिकारं स्वयमेवानुमन्यसे तस्मिन्नेव

वादेऽधिकारात् । यद्यन्यं प्रति अन्यस्य प्रतिवादित्वाभावात् कथं व्याघातादिदोषोऽभिधीयेत न हि दोषाभिधानमन्तरेण वादाधिकारनिराकरणं वक्तुं शक्यते । अत्रोत्तरम् । वरमिति । उद्भ्रान्तवत् सर्वानिर्वचनीयत्ववादिनो दुर्वादिनो वा वादानधिकारिण इति शिष्यादीनामुपदिश्यते ।

इति कथानधिकाराधिकारादिः ॥ ६१ ॥

अथ वादिप्रतिवादिनोर्विवादस्थानभूतां कथां तद्विशेषानप्याह । निर्दिष्टेति ।

सू० निर्दिष्टाऽप्युत्थितोक्तेर्विहतिरिह कथा सा त्रिधा तत्र वादः कर्त्तव्योमानतर्कैरभिमतिनियतैस्तत्त्वसिद्धौ विरागैः । जल्पाख्याऽन्या जयार्था भवति कथकयोस्साधनाक्षेपवत्त्वे सैव प्रोक्ता वितण्डा त्यजति परमते साधनं तां द्विधैके ॥ ६२ ॥

टी० परस्परविरुद्धवादिनोर्व्यवहारः कथा, सा त्रिधा वादजल्पवितण्डाभेदात्, वादे प्रमाणतर्कौ साधनं प्रामाणिकत्वाभिमानपरिगृहीतौ प्रमाणतर्कावित्यर्थः, प्रयोजनं पुनस्तत्त्वसिद्धिः तत्त्वज्ञानम् अधिकारी वीतरागः । वादाज्जल्पस्य विशेषमाह । जल्पेति । जयार्थां जल्पाधिकारी अत एव न वीतरागः उभयोरपि वादिनोस्साधनवत्त्वे जल्पः, अन्यतरस्य स्वपक्षसाधनवत्त्वे परस्य दूषणमात्रशरणत्वे वितण्डा तत्रापि वैतण्डिकस्य दूषणसमर्थनं कर्त्तव्यम् अन्यथा वैतण्डिकव्यवहारः प्रलापमात्रमेव स्यात् । एतमेव विभागमाह । सैवेति । जल्परूपा कथैव वितण्डा अपि तु परमते साधनं त्यजतीत्यर्थः ।

तां द्विधैके इति । वितण्डायामपि द्वैविध्यमाहुरेके वीतरागवितण्डा विजिगीषुवितण्डेति । अयं भावः स्वपक्षसाधनं परपक्षदूषणं साधनदूषणसमर्थनं शब्ददोषवर्जनमिति पञ्चाङ्गो वादः, एकस्मिन् वादे वादिप्रतिवादिनावधिकारिणौ तत्र वीतरागकर्तृकवादद्वयसमुच्चयेन वीतरागकथारूपो वादः प्रवर्त्तते । एवं विजिगीषुकर्तृकवादद्वयसमुच्चयेन विजिगीषुकथारूपो जल्पः जल्पार्द्धेनैकेनैव वादेन यथा विजिगीषुवितण्डा तथा वादार्द्धेनैकेनैव वादेन वीतरागवितण्डेति । अत्र वितण्डाशब्दोऽन्यतरसाधनवत्त्वसाधर्म्यादिति मन्तव्यं दृश्यते चेयं वीतरागवितण्डा आदौ तावदाचार्यो वदति शिष्यस्सोपपत्तिकमेवानुयुङ्क्ते आचार्योऽपि सोपपत्तिकमेव परिहरन् शिष्यचोद्यं परिहरति ।

इति कथातदवान्तरविभागादिः ॥ ६२ ॥

वितण्डायामपि वादिप्रतिवादिव्यवस्थानुपालनं कर्त्तव्यमित्याह । कर्त्तव्यत्वेनेति ।

मू० कर्त्तव्यत्वेन यत्तु प्रमितिपरवशैः कल्पितं स्वेच्छया वा यच्चाकर्त्तव्यमेवं परिभवनपदं तत्प्रहाणग्रहौ स्तः । स्वाचारद्यूतसंपत्प्रभृतिषु च तथा स्वीकृतेयं व्यवस्था नैनामीषद्वितण्डाऽप्यलमतिपतितुं साधनांशोज्झिताऽपि ॥ ६३ ॥

टी० कर्त्तव्यत्वेन प्रमितिपरवशैः कल्पितं स्वपक्षसाधनादि, अकर्त्तव्यत्वेन कल्पितं छलजातिनिग्रहस्थानादि, स्वेच्छया कल्पितं निरोष्ठ्यव्यवहारोदन्त्यव्यवहारः, उक्तशब्दस्य पुनरनभिधानं लुङः प्रयोगः, यङ्प्रयोगोयङ्लुक्प्रयोग इत्यादिकं शब्दविषयम् अनुमानेनैव

साधनमागमेनैव साधनं वक्रानुमानेनैव साधनं वेदिकागमेनैव साधनमित्यादिकं प्रमाणविषयम् । एवमन्यदपि वादिप्रतिवादिप्रौढिप्रकथनार्थं कल्पनं द्रष्टव्यम् । एतत्परित्यागे निग्रह इत्याह । परिभवनपदमिति । नियमातिलङ्घने परिभवनं स्वकुलाचारद्यूतादिष्वपि दृष्टमित्याह । स्वाचारेति । सर्वा चेयं व्यवस्था वादजल्पयोरेव वैतण्डिकस्य न काचिद्व्यवस्थेत्याशङ्क्य परिहरति । नैनामिति । साधनांशोज्झितापीति वितण्डायां स्वपक्षसाधनाभावेऽपि दूषणसद्भावसमर्थनात् सर्वापि व्यवस्था वैतण्डिकेनाप्यङ्गीकार्य्येत्यर्थः ।

इति वितण्डायामपि व्यवस्थाऽनुपालनम् ॥ ६३ ॥

इत्थं वैतण्डिकस्यापि दोषादोषव्यवस्थानुपालनमुक्त्वा निग्रहस्थानलक्षणतद्विभागादिकं दर्शयति । सद्दोषेति ।

मू० सद्दोषोक्त्या कथयां परपरिभवनं स्वोक्तहान्यादिनाम्ना तत्त्वाबोधस्य लिङ्गं विविधमकथयन्निग्रहस्थानमाप्ताः । तत्राचोद्यानुयोगं द्विविधमशक्तनासिद्धिभेदादवोचन् पूर्वा जातिः परस्तु च्छलमनृतवचः स्यादकालग्रहश्च ॥ ६४ ॥

टी० वादिप्रतिवादिभ्यां दोषत्वेनाङ्गीकृतानामभिधानेन कथायां परेषां परिभवनं निग्रहो भवति । प्रतिज्ञाहान्यादिनाम्ना वक्तव्यमित्याह । स्वोक्तेति । निग्रहस्थानलक्षणमाह । तत्त्वेति । अप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानमिति निग्रहस्थानलक्षणसूत्रं तस्याभिप्रायस्तत्त्वाप्रतिपत्तिसूचकं निग्रहस्थानमिति अप्रतिपत्तिविप्रतिपत्त्योर्द्वयोरपि तत्त्वाप्रतिपत्तिसूचकत्वादिति वादेऽपि कथाऽवसानहेतुत्वेना-

त्वन्तानुपादेयस्य निरनुयोज्यानुयोगस्य विभागान् दर्शयति । तत्रेति जातिः, छलं प्रतिज्ञाहान्याद्याभासोऽप्राप्तकाले ग्रहणमिति चतुर्विधो निरनुयोज्यानुयोगः स च जातिरजातिरिति द्विविधः अजातिरपि छलमच्छलमिति अच्छलमपि हान्याद्याभासस्तदन्यच्चेति तत्र छल-जात्योर्वैषम्यमाह । अचोद्यानुयोगं द्वित्रिधमशक्तनासिद्धभेदादवो-चन्निति । सिद्धमपि दूषणासमर्थं जातिः दूषणसमर्थमप्यसिद्धं छल-मिति विभागः । तदिदमाह । पूर्वोजातिः परस्तु च्छलमिति । अनृ-तवचः—अविद्यमानस्य वचनं हान्याद्याभासवचनम्, अकालग्रहः अप्राप्तकाले ग्रहणम् ।

इति निग्रहस्थानलक्षणविभागादिः ॥ ६४ ॥

अथ च्छलजात्योर्लक्षणविभागमाह । जातिरिति ।

मू० जातिः स्वव्याहता वागुपधिनियतिभिर्भि-द्यतेऽनेकधा सा युक्तत्यागस्त्वयुक्तग्रहणम-विषये वृत्तिरप्यत्र दोषाः । स्वव्याघातोऽनु-वृत्तच्छलमपि वचसां कल्पितार्थे निषेधस्त-त्तद्व्यक्तिप्रभेदादिदमपि विविधं विस्तरेणा-लमत्र ॥ ६५ ॥

टी० स्वव्याघातकमुत्तरं जातिः दूषणाशक्तमुत्तरं जातिरिति मतभेदेन पूर्वमुक्तं सा जातिरवान्तरलक्षणनियतिभिः प्रतिधर्मसमा-दिभेदेनाऽनेकधा भिद्यत इति दर्शयति । उपधीति । जातिषु विशे-षदोषान् कथयति । युक्तेति । युक्ताङ्गत्यागोऽयुक्ताङ्गस्वीकारोऽविषय-वृत्तित्वञ्चेति हि जातिदोषविशेषाः सर्वजात्यनुवृत्तस्तु दोषः स्वव्या-घातः । छललक्षणमाह । छलमपीति । कल्पितदूष्यदूषणाभिधानं

छलमित्यर्थः, इदञ्च छलं तत्तच्छब्दप्रवृत्तिभेदात् मुख्योपचारतात्पर्य्यवृत्तिभेदेन त्रिविधम् अस्यार्थस्यानेकेषु ग्रन्थेषु प्रसिद्धत्वात् किमत्र विस्तरेणेति विस्तरानादरः ।

इति जात्यादिलक्षणविभागादिः ॥ ६५ ॥

उक्तदोषेष्वन्यतमस्यापि संभवे द्वितीयादिकक्ष्यायामेव वादविच्छेदः स्यात् किमनया षट्पक्षीकल्पनयेत्याशङ्कमानस्योत्तरं वदति । यस्मिन्निति ।

सू० यस्मिन्मानप्रवृत्तिस्तदिदमशरणैरभ्युपेत्यं हि सर्वैर्व्याघातो यत्र दृष्टस्तदपि न शरणं साधने दूषणे वा । इत्थं सिद्धे कथानां रहसि कथकयोस्सावधानत्वभूम्ने षट्पक्ष्यन्ता सदुक्तिः परिषदनुमता रुद्धरोधावकाशा ॥ ६६ ॥

टी० अयमर्थः यत्प्रमाणेन प्रतीयते तत्सर्वैरपि वादिभिरङ्गीकार्यं यत्र पुनस्साधने दूषणे वा व्याघातो दृश्यते तदपि न शरणमेव स्वपक्षसाधने परपक्षदूषणे वाऽनुपाय इत्यर्थः इत्थं कथानां तिसृणामपि सिद्धे रहस्ये यद्यपि द्वितीयादिकक्ष्यायामेव दूषणं मध्यस्थैरवलोक्यते तथाऽपि कथकयोस्सावधानत्वसिद्ध्यर्थं षट्पक्षीपर्य्यन्ता पुनरसदुक्तिर्मध्यस्थैरनुमता भवति । तत्र हेतुमाह । रुद्धेति । षट्पक्षीपर्य्यन्तं मध्यस्थानां निवारणावकाशाभावादित्यर्थः तथा हि द्विविधा हि कथा सत्साधनोपक्रमा तावदेका अपरा पुनरसत्साधनोपक्रमा पर्य्यनुयोज्योपेक्षणञ्च मध्यस्थैर्वक्तव्यम् उभयोरपि वादिनोर्दुष्टत्वात् अन्यतरदोषमात्रकथने माध्यस्थ्यमेव हीयेत तथा च सत्साधनोपक्रमकथायां वादीन दुष्टः असदुत्तरकथने द्वितीयकक्ष्यायां प्रतिवादी दुष्टः

तत्र वादिना तृतीयकक्ष्यायां दुष्टवचनपरिग्रहे वादिनः पर्य्यनुयोज्योपेक्षणम् अयमेव स मध्यस्थानां वक्तुमवसरः अत्र मध्यस्थाः प्रतिवादिनो यथावस्थितवचनसंभवमपेक्षन्ते स पुनरयथैव भाषते तत्र चतुर्थकक्ष्याप्रवृत्तिः ततो वादिनमपेक्षन्ते सोऽप्ययथैव भाषते अत्र पञ्चमकक्ष्या प्रवर्तते । अथ वादिप्रतिवादिनोः स्तम्भे सभापतिप्रश्नमपेक्षन्ते स पुनर्न पृच्छति तस्मिन्नवसरे प्रलाप एव प्रतिवादित इति षष्ठी कक्ष्या एवं सत्साधनोपक्रमकथायां षट्पक्षी असत्साधनोपक्रमकथायां पञ्चैव पक्षाः द्वितीयकक्ष्यायामेव पर्य्यनुयोज्योपेक्षणस्य प्रवृत्तेरिति विभागः । ततः षट्पक्ष्यादिकमनुसृत्य मध्यस्था निवारयन्तीति न्याय्यमेतत् ।

इति षट्पक्षीसम्भवः ॥ ६६ ॥

इत्थं प्रमाणाभासप्रवृत्तिरूपां षट्पक्षीमुक्त्वा सौगतसमयानुवर्तिना येन केनापि परिकल्पितस्य वाक्याद्वाक्यार्थानुमानस्य प्रभाकरवैशेषिकपरिकल्पितयोर्वक्तृज्ञानानुमानयोराभासत्वं वक्तुमारभते । वाक्यार्थ इति ।

मू० वाक्यार्थो यस्त्वपूर्वो न खलु किमपि तद्व्याप्यमस्मिन् पदादौ सांगत्यं बोधकत्वादधिकमनुमितौ ग्राह्यमत्रैतदेव वक्तृज्ञानानुमानादिकमपि न भवेदन्ततोव्याप्तिभङ्गात्तत्तल्लिङ्गाप्रतीतावपि मतिजननाद्वक्तृभावाच्च वेदे ॥ ६७ ॥

टी० कृत्स्नस्यापि वाक्यस्यानुमानरूपतामाहुः सौगता वैशेषिकाश्च प्राभाकरास्तु लौकिकवाक्यमात्रस्य,कथन्तत्रानुमानप्रवृत्तिरिति पृच्छामः विप्रतिपन्नानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि पदत्वा-

दिति यदि वदसि तदा न विशेषसिद्धिः, यदि संसर्गविशेषज्ञानपूर्वकाणि संसर्गविशेषवन्तीति वा तदा संसर्गविशेषो न प्रसिद्धः कथं व्याप्तिग्रहः, अनेनैव वाक्येन प्रसिद्धश्चेदन्योन्याश्रयः, अव्युत्पन्नेषु च पदेषु व्यभिचारः, न ह्यव्युत्पन्नानि पाठमात्रावगतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि व्युत्पन्नपदत्वादिति चेत् केयं व्युत्पत्तिः अभिधानशक्तिग्रहणमिति चेत् तर्हि पदसङ्घातेनैव वाक्यार्थसिद्धिः किमनयाऽनुमानकुसृष्ट्या वाक्याद्वाक्यार्थप्रतिपत्तिरिति हि लौकिका मन्यन्ते पूर्वमनुमानं पश्चाद्वाक्यार्थप्रतिपत्तिरनुवादरूपतयेति चेन्न अदर्शनात् न हि प्रयुक्ते वाक्ये द्विवारमर्थप्रतिपत्तिर्दृश्यते अतो वेदवल्लोकेऽपि वाक्यादेवार्थप्रतिपत्तिरिति प्राभाकरस्योत्तरं, वैशेषिकस्याप्युपलम्भविरोधः सर्वेऽपि व्यवहर्त्तारः शब्दादेव साक्षादर्थप्रतीतिमुपलभन्ते कल्पनागौरवञ्चोत्तरं शब्दादर्थप्रतीतिरिति कल्पने लाघवं वक्तृज्ञानानुमानपृष्ठलग्नवाक्यार्थप्रतीतिकल्पने गौरवम् । सम्बन्धभेदादपि प्रमाणभेदमाह । सांगत्यमिति । शब्दे केवलबोधकत्वमात्रं सम्बन्धः, अनुमाने व्याप्तिरिति विभागः एतदेव बोधकत्वम् । उक्तमर्थं संकलय्य विशदयति । वक्तृज्ञानेति । यदि वा पूर्वं वाक्यादर्थानुमानं परास्तम् अत्र वक्तृज्ञानानुमानपूर्वकमर्थसिद्धिर्निरस्यत इति न पौनरुक्त्यशङ्का बुद्धप्रभाकरवैशेषिकाणां निराकरणे न्यायतौल्यात् साधारण्येनास्माभिर्व्याख्यातं पूर्वमिति न दोषः । तत्र हेतुमाह । व्याप्त्यभावादिति । हेत्वन्तरमप्याह । ततदिति । तत्तद्वाद्युक्तलिङ्गाप्रतीतावपि वाक्यार्थप्रतीतिप्रसिद्धिप्राचुर्य्यादिति वैशेषिकस्य विशेषदूषणं प्रदर्शयति । वक्त्रभावाच्च वेद इति । ईश्वरानुमानं निरस्तमिति भावः ।

इत्यागमस्यानुमानाद् बहिर्भावः ॥ ६७ ॥

तत्र वादिना तृतीयकक्ष्यायां दुष्टवचनपरिग्रहे वादिनः पर्य्यनुयोज्योपेक्षणम् अयमेव स मध्यस्थानां वक्तुमवसरः अत्र मध्यस्थाः प्रतिवादिनो यथावस्थितवचनसंभवमपेक्षन्ते स पुनरयथैव भाषते तत्र चतुर्थकक्ष्याप्रवृत्तिः ततो वादिनमपेक्षन्ते सोऽप्ययथैव भाषते अत्र पञ्चमकक्ष्या प्रवर्तते। अथ वादिप्रतिवादिनोः स्तम्भे सभापतिप्रश्नमपेक्षन्ते स पुनर्न पृच्छति तस्मिन्नवसरे प्रलाप एव प्रतिवादित इति षष्ठी कक्ष्या एवं सत्साधनोपक्रमकथायां षट्पक्षी असत्साधनोपक्रमकथायां पञ्चैव पक्षाः द्वितीयकक्ष्यायामेव पर्य्यनुयोज्योपेक्षणस्य प्रवृत्तेरिति विभागः। ततः षट्पक्ष्यादिकमनुसृत्य मध्यस्था निवारयन्तीति न्याय्यमेतत्।

इति षट्पक्षीसम्भवः॥ ६६॥

इत्थं प्रमाणाभासप्रवृत्तिरूपां षट्पक्षीमुक्त्वा सौगतसमयानुवर्त्तिना येन केनापि परिकल्पितस्य वाक्याद्वाक्यार्थानुमानस्य प्राभाकरवैशेषिकपरिकल्पितयोर्वक्तृज्ञानानुमानयोराभासत्वं वक्तुमारभते। वाक्यार्थ इति।

मू० वाक्यार्थो यस्त्वपूर्वो न खलु किमपि तद्व्याप्यमस्मिन् पदादौ सांगत्यं बोधकत्वादधिकमनुमितौ ग्राह्यमत्रैतदेव वक्तृज्ञानानुमानादिकमपि न भवेदन्ततोव्याप्तिभङ्गात्तत्तल्लिङ्गाप्रतीतावपि मतिजननाद्वक्तृभावाच्च वेदे॥ ६७॥

टी० कृत्स्नस्यापि वाक्यस्यानुमानरूपतामाहुः सौगता वैशेषिकाश्च प्राभाकरास्तु लौकिकवाक्यमात्रस्य,कथन्तत्रानुमानप्रवृत्तिरिति पृच्छामः विप्रतिपन्नानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि पदत्वा-

दिति यदि वदसि तदा न विशेषसिद्धिः, यदि संसर्गविशेषज्ञानपूर्वकाणि संसर्गविशेषवन्तीति वा तदा संसर्गविशेषो न प्रसिद्धः कथं व्याप्तिग्रहः, अनेनैव वाक्येन प्रसिद्धश्चेदन्योन्याश्रयः, अव्युत्पन्नेषु च पदेषु व्यभिचारः, न ह्यव्युत्पन्नानि पाठमात्रावगतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि व्युत्पन्नपदत्वादिति चेत् केयं व्युत्पत्तिः अभिधानशक्तिग्रहणमिति चेत् तर्हि पदसङ्घातेनैव वाक्यार्थसिद्धिः किमनयाऽनुमानकुसृष्ट्या वाक्याद्वाक्यार्थप्रतिपत्तिरिति हि लौकिका मन्यन्ते पूर्वमनुमानं पश्चाद्वाक्यार्थप्रतिपत्तिरनुवादरूपतयेति चेन्न अदर्शनात् न हि प्रयुक्ते वाक्ये द्विवारमर्थप्रतिपत्तिर्दृश्यते अतो वेदवल्लोकेऽपि वाक्यादेवार्थप्रतिपत्तिरिति प्राभाकरस्योत्तरं, वैशेषिकस्याप्युपलम्भविरोधः सर्वेऽपि व्यवहर्त्तारः शब्दादेव साक्षादर्थप्रतीतिमुपलभन्ते कल्पनागौरवञ्चोत्तरं शब्दादर्थप्रतीतिरिति कल्पने लाघवं वक्तृज्ञानानुमानपृष्ठलग्नवाक्यार्थप्रतीतिकल्पने गौरवम् । सम्बन्धभेदादपि प्रमाणभेदमाह । सांगत्यमिति । शब्दे केवलबोधकत्वमात्रं सम्बन्धः, अनुमाने व्याप्तिरिति विभागः एतदेव बोधकत्वम् । उक्तमर्थं संकलप्य विशदयति । वक्तृज्ञानेति । यदि वा पूर्वं वाक्यादर्थानुमानं परास्तम् अत्र वक्तृज्ञानानुमानपूर्वकमर्थसिद्धिर्निरस्यत इति न पौनरुक्त्यशङ्का बुद्धप्रभाकरवैशेषिकाणां निराकरणे न्यायतौल्यात् साधारण्येनास्माभिर्व्याख्यातं पूर्वमिति न दोषः । तत्र हेतुमाह । व्याप्त्यभावादिति । हेत्वन्तरमप्याह । तत्तदिति । तत्तद्वाद्युक्तलिङ्गाप्रतीतावपि वाक्यार्थप्रतीतिप्रसिद्धिप्राचुर्य्यादिति वैशेषिकस्य विशेषदूषणं प्रदर्शयति । वक्त्रभावाच्च वेद इति । ईश्वरानुमानं निरस्तमिति भावः ।

इत्यागमस्यानुमानाद् बहिर्भावः ॥ ६० ॥

अत्र कश्चिदाह आगमजन्यमनुमानजन्यं वा परोक्षज्ञानमिति किञ्चिन्नास्ति किन्तु नानासंस्कारजन्यस्मृतिसमुच्चयमात्रमेव यथा प्रत्येकमनुभूतानां वृक्षादीनां समुच्चयेन सेनावनादिस्मरणं स्मरणमेव, एवं प्रत्येकानुभूतपदार्थस्मरणमेवागमजन्यं ज्ञानं तथाऽनुमानजन्यमपीति न स्मरणादतिरिच्यते परोक्षम् । तदिदमाशङ्कते प्रत्येकमित्यारभ्यानधिकमित्यनेन ।

मू० प्रत्येकं स्वानुभूतात्तदुभयमधिकं संस्कृतिद्वन्द्वयोगात् स्मृत्यारूढं विजानन्त्यनुमितिवचसोर्वेद्यमप्येवमस्तु । पारोक्ष्यं तत्स्मृतित्वादनधिकमिति न प्रागनिर्द्धारितांशं ज्ञानस्य स्पष्टदृष्टेः परिहि*तहरितस्त्वेतदस्पष्टमाहुः ॥ ६८ ॥

टी० परिहरति । नेति । तत्र हेतुमाह । प्रागनिर्द्धारितेति । अयमत्र भावः—वाक्यार्थे तावत्प्रागविदितस्संसर्गविशेषस्सिद्ध्यति अतो न स्मृतित्वम्, एवमनुमानेऽपि पक्षनिष्ठं साध्यं सिध्यति अतोऽपूर्वार्थप्रतिपत्त्या न स्मृतित्वसिद्धिरिति । अयमत्र निर्णयः संस्कारे सत्यप्यपूर्वार्थप्रतिपत्तौ न स्मृतित्वम् । अन्यदा पुनः स्मृतित्वमिति अनुभव एव । परोक्षापरोक्षविभागं बाह्या अप्याहुरित्याह । परिहितेति क्षपणकाः खलु प्रत्यक्षपरोक्षविभागं स्पष्टमस्पष्टमिति विभज्य व्याचक्षते ।

इति परोक्षानुभावासिद्धिपरिहारः ॥ ६८ ॥

सर्वं वाक्यमप्रमाणमिति वादिनं प्रतिक्षिपति । प्रत्यक्षादीति ।

मू० प्रत्यक्षादीव मानं विमतिपदवचोहेतुदोषा-

* परिहिताः धृताः, हरितः,—दिशोयैस्ते तथा दिगम्बरादयस्त्यर्थः ।

उक्तपक्षं दूषयन् सिद्धान्तं दृढीकरोति । अपि वेति । अपि वेति पक्षान्तरद्योतकम् । संप्रयोगे प्रयोगानुष्ठाने याथाकामीति प्रतीयेत ज्ञातव्यम् । कुतः, अश्रुतित्वात् सकृदेव कर्तव्यमिति शास्त्राभावात् । विधिषु अनुष्ठानमात्रविषयाणि विधिवचनानि स्युः । न सकृदसकृद्वेत्यत्रापि तात्पर्यमिति भावः ॥ २४ ॥

ऐकशब्द्यात्तथाऽङ्गेषु ॥ २५ ॥

नन्वङ्गेष्वपि सकृदसकृदिति शास्त्राभावादभ्यासः स्यादत आह । ऐकशब्द्यादिति । अयं भावः । अङ्गानां प्रधानानां च विधायक एको विधिप्रत्ययस्तत्र कथंभावाकाङ्क्षा सकृदेवेति । फले तु फलेच्छाया यदा यदा सत्त्वं तदा तदा उपायाकाङ्क्षा किं साधनमित्याकारिकेति तदावृत्तिरिति भावः ॥ २५ ॥

लोके कर्मार्थलक्षणम् ॥ २६ ॥

यश्च लोकदृष्टान्तः पूर्वपक्षिणोक्तः तं निवारयति । लोकइति । लौकिकं कर्म अर्थलक्षणं लौकिकप्रत्यक्षविषयकार्यकम् । अयं भावः । लोके काष्ठान्यानयेत्युक्ते सकृदानयनेन पाकनिष्पत्तौ सकृदेवाहरति तदनिष्पत्तौ द्विवारं त्रिवारमानयति तेन विना ऽपि कार्यसिद्धौ नानयति च । अत्र बीजं फलदर्शनमस्तीति । स्वर्गादिस्थले तददर्शनाल्लौकिकदृष्टान्तो ऽनुचित इति ॥ २६ ॥

अवघातादीनामातण्डुलनिर्वृत्त्यभ्यासः । अधि॰ ५ ।

क्रियाणामर्थशेषत्वात्प्रत्यक्षमतस्तन्निर्वृत्त्या ऽपवर्गः स्यात ॥ २७ ॥

व्रीहीनवहन्तीत्यत्रावहननं सकृदनुष्ठेयमुत आ तण्डुलनिष्पत्तेरिति संशये अङ्गानां सकृदनुष्ठानमिति पूर्वाधिकरणे सिद्धान्तात्सकृदेवेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । क्रियाणामिति । क्रियाणामवहननादिकर्मणामर्थशेषत्वात् । तण्डुलनिष्पत्तिरूपार्थजनकत्वात् । क्रियाफलं प्रत्यक्षमतस्तन्निर्वृत्त्या तण्डुलाद्युत्पत्त्या ऽपवर्गः क्रियोपरमः स्यात् ॥ २७ ॥

अदृष्टफलस्यावघातादेः सकृदनुष्ठानम् । अधि· ६

धर्ममात्रे त्वदर्शनाच्छब्दार्थेनापवर्गः स्यात् ॥ २८ ॥

एवं दृष्टफलावहनने आवृत्तिमुक्त्वा ऽदृष्टे तादृशक्रियास्थले सकृदनुष्ठानं दर्शयति । धर्मेति । धर्ममात्रे केवलादृष्टसाधने ऽवहनने फलस्यादर्शनात् प्रत्यक्षाभावाच्छब्दार्थेन सकृत्कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायेन सकृदनुष्ठानेनापवर्गः विरामः स्यात् । यथा ऽग्निचयने औदुम्बरमुलूखलं सर्वौषधिपूर्णमवहत्य तदुपदधातीत्यत्र ॥ २८ ॥

प्रयाजादीनामङ्गानां सकृदनुष्ठानम् । अधि· ७ ।

क्रतुवद्वा ऽनुमानेनाभ्यासे फलभूमा स्यात् ॥ २९ ॥

प्रयाजादीनामपि असकृदनुष्ठानमुत सकृदिति संशये पूर्वपक्षमाह । क्रतुवदिति । प्रयाजानामभ्यासे फलभूमा फलाधिक्यं स्यात् । कुतः, अनुमानं चेत्थं, प्रयाजाद्यभ्यासः अधिकोपकारसाधनं क्रियावृत्तित्वात् काम्यक्रतुवदिति ॥ २९ ॥

सकृद्वा करणैकत्वात् ॥ ३० ॥

सिद्धान्तमाह । सकृदिति । करणैकत्वात् । प्रधानरूपैककरणत्वात् । सकृदेवानुष्ठानम् । अयं भावः । यथा मृत्पिण्डादिना घटे जननीये यावता चक्रभ्रमेणोपकारः कृतस्तद्द्विगुणभ्रमणानुष्ठाने उपकारो न दृश्यते भ्रमणस्यान्यत्कार्यं नास्ति तावतैव कृतार्थस्तद्वत् ॥ ३० ॥

परिमाणं चानियमेन स्यात् ॥ ३१ ॥

उक्तार्थे साधकान्तरमाह । परिमाणमिति । परिमाणं पौर्णमास्याममावास्यायां च चतुर्दश त्रयोदशेति नित्यवत्कृतप्रयाजाद्यभ्यासे अनियमेन कदा चित्पञ्चदश कदा चित्षोडश सप्तदशेत्यनियमः स्यात् ॥ ३१ ॥

फलारम्भनिर्वृत्तेः क्रतुषु स्यात्फलान्यत्वम् ॥ ३२ ॥

क्रतुवदित्युक्तम् । तद्वैषम्यं दर्शयति । फलेति । फलस्य स्वर्गादेः आरम्भनिर्वृत्तेः आरम्भनिष्पत्तेः । पृथक् पृथग् उत्पत्तेरिति भावः । क्रतुषु काम्यक्रतुषु फलान्यत्वं फलभेदः स्यात् ॥ ३२ ॥

अर्थवांस्तु नैकत्वादभ्यासः स्यादनर्थको यथा भोजनमेकस्मिन्नर्थस्यापरिमाणत्वात्प्रधाने च क्रियार्थत्वादनियमः स्यात् ॥ ३३ ॥

यदुक्तं सिद्धान्तिना सकृत्कृतेनाङ्गेन कृतार्थत्वादभ्यासानर्थक्यमिति तत्परिहरन्पूर्वपक्षं द्रढयति । अर्थवानिति । अभ्यासोऽङ्गाभ्यासः अर्थवान्सफलः नैकत्वादनेकत्वात्कार्यस्येति शेषः । एकस्मिन्नेककार्यविषयः अभ्यासः अनर्थको विफलो भवेत् । यथा भोजनमेकतृप्त्यर्थं तृप्तिसमये तदभ्यासो व्यर्थस्तथा प्रकृते न फलानेकत्वं दर्शयति । अर्थस्य प्रधानफलस्यापरिमाणत्वाद् अनियतत्वात् । अङ्गानां प्रधाने यत्क्रियाफलजननसाधनरूपक्रिया तदर्थत्वात् । अयं भावः । प्रधानस्य फलमियदित्यनियतं स च नियमः अङ्गानुष्ठानकृतः । अङ्गोपकारभूयस्त्वे फलभूयस्त्वं तदल्पत्वे तदल्पत्वमिति अनियमः सकृदसकृदिति ॥ ३३ ॥

पृथक्त्वाद्विधितः परिमाणं स्यात् ॥ ३४ ॥

आहुतिसंख्याविरोधं पूर्वं दर्शितं परिहरति । पृथक्त्वादिति । उक्तरीत्या अर्थस्य पृथक्त्वात्तदनुरोधेन विधितः विधिपरं परिमाणं संख्या स्यात् । आहुत्युत्पत्तिवाक्यगतसंख्यायां तात्पर्यमिति ॥ ३४ ॥

अनभ्यासो वा प्रयोगवचनैकत्वात्सर्वस्य युगपच्छास्त्रादफलत्वाच्च कर्मणः स्यात्क्रियार्थत्वात् ॥ ३५ ॥

पुनः सिद्धान्तं द्रढयति । अनभ्यासो वेति । अङ्गानामनभ्यासः प्रयोगवचनैकत्वात् । ननु प्रयोगवचनैक्येऽपि यथा काम्यप्रयोगावृत्तिस्तथाऽङ्गावृत्तिः किं न स्यादत आह । कर्मणोऽङ्गस्याफलत्वात् । अफलत्वेनाभ्यासात्फलाधिक्यं नेति भावः । अफलत्वे हेतुमाह । युगपदिति । युगपदेकभावनायामन्वयवेलायां पदश्रुत्या फलकरणत्वेन प्रधानक्रियैवान्वितेति भावः । नन्वङ्गानुष्ठानं तर्हि व्यर्थमत आह । क्रियार्थत्वात् । प्रधानक्रियोपकारार्थत्वात् ॥ ३५ ॥

अभ्यासो वा छेदनसंमार्गावदानेषु वचनात्स-कृत्त्वस्य ॥ ३६ ॥

पूर्वपक्षमन्यसाधनेन द्रढयति। अभ्यासो वेति। पितृयज्ञे सकृदाच्छिनत्तीति तथा परिधीन्सकृत्संमार्ष्टीति स्विष्टकृति सकृदवद्यतीति । एषु सकृत्त्ववचनादन्यत्राभ्यासः । अन्यथा सकृद्वचनं व्यर्थमिति भावः ॥ ३६ ॥

अनभ्यासस्तु वाच्यत्वात् ॥ ३७ ॥

सिद्धान्तमाह । अनभ्यास इति । अनभ्यास एव पूर्वोक्तयुक्तेः छेदनादिषु फलान्तरतात्पर्येण वाच्यत्वात् । तथा हि। दर्शपूर्णमासयोरसकृदाच्छिनत्तीति श्रुतं, तस्यातिदेशतः प्राप्तौ, एवं प्रयाजसंनिधौ परिधिसंमार्गस्त्रिवारं विहितः, तत्साद्रूप्येनानूयाजसंधनिधाने ऽपि तथा प्राप्तौ, एवमन्यत्र द्विरवत्तं विहितं तथा स्विष्टकृत्यपि प्राप्तौ, तन्निवृत्त्यर्थं सकृत्त्वस्य वाच्यत्वादिति भावः ॥ ३७ ॥

कपिञ्जलानिति बहुवचनस्य त्रित्वपरत्वम् । अधि· ८ ।

बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः स्यात् ॥ ३८ ॥

कपिञ्जलानालभतइत्यत्र त्रयश्चत्वारः पञ्चेत्यनियता उत त्रय एवेति संशये पूर्वपक्षमाह । बहुवचनेनेति । स्पष्टार्थः ॥ ३८ ॥

दृष्टः प्रयोग इति चेत् ॥ ३९ ॥

ननु चतुष्ट्वादिकं न बहुवचनार्थः किं तु त्रित्वमेव । अत एव बहुवचने श्रुते न त्रित्वसंशयः किं तु चतुष्ट्वादीनामेवेति । यथा कपिञ्जलादिश्रवणे कपिञ्जलशब्दार्थे न विवदन्ते लोकाः कपोतो मयूरो वेति । किं कारणमिति चेदितरत्र प्रयोगाभावादेवेत्याशङ्कायामाह । दृष्टः प्रयोग इति । चतुरादिष्वपि चत्वारो ब्राह्मणा इति प्रयोगो दृष्टः कथं त्रित्वमात्रमर्थ इति भावः ॥ ३९ ॥

तथेह ॥ ४० ॥

दृष्टान्ते ऽपीमं दोषमतिदिशति । तथेति । यथा माषाणके

सिंहशब्दप्रयोगः तथा कदा चिन्मयूरे ऽपि कपिञ्जलप्रयोगो दृश्यते ऽतः विकल्पेन मयूरालम्भो ऽपि स्यादिति भावः ॥ ४० ॥

भक्त्येति चेत् ॥ ४१ ॥

लाक्षणिकत्वान्मयूरालम्भप्राप्तिर्नेति परिहरति । भक्त्येति । भक्त्या लक्षणया ॥ ४१ ॥

तथेतरस्मिन् ॥ ४२ ॥

बहुत्वस्याप्यन्यत्र प्रयोगो लक्षणया भविष्यति तस्माद्बहुवचनस्य न त्रित्वादिकमर्थः किं तु बहुत्वं तस्य त्रित्वमारभ्य परार्धपर्यन्तेषु सत्त्वात् । तावतां प्राप्तौ समुच्चयेनानुष्ठानासंभवाद्विकल्प इति भावः ॥ ४२ ॥

प्रथमं वा नियम्येत कारणादतिक्रमः स्यात् ॥ ४३ ॥

अस्तु बहुत्वमर्थः तथा ऽपि न प्रथमं त्रीननुपादाय चत्वार उपादातुं शक्यन्ते । यतो बहूनां मध्ये त्रित्वं प्रथममुपस्थितं तत्परित्यागे मानाभाव इत्यभिप्रायेण सिद्धान्तमाह । प्रथममिति । उक्तवाक्ये प्रथमं त्रित्वं नियम्येत । कारणात् प्रमाणान्तराद् अतिक्रमः यथा सप्तदश प्राजापत्यानालभतइति ॥ ४३ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४४ ॥

उक्तार्थे लिङ्गं साधकमाह । तथा चेति । तथा च केवलबहुवचनस्य त्रित्वपर्यवसाननियमात् । अन्यार्थे ऽप्यन्यत्र दर्शनम् । यथा कृष्णा याम्या अवलिप्ता रौद्रा नभोरूपा पार्जन्या ऐन्द्राग्नो दशम इति । अत्र एकत्र नियम एव ऐन्द्राग्ने दशमत्वं नियमेन घटते । अन्यथा पाक्षिकं स्यादिति भावः ॥ ४४ ॥

प्रकृत्या च पूर्ववत्तदासत्तेः ॥ ४५ ॥

सिद्धान्ते साधकान्तराण्यपि दर्शयति । प्रकृत्येति । प्रकृत्या अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यत्र एकत्वेन तदासत्तेः । तस्य त्रित्वस्यासत्तेः सन्निकृष्टत्वात् । किं च पूर्ववत् । पूर्वसूत्रवत् । लिङ्गान्तरं चास्ति गृहमेधीये ओदनानुद्धरतीति । तत्र प्रथमं त्रित्वसंख्याबोधकं वाक्ये निरूप-

पदं मध्यमस्येति श्रुतम् । अन्यत्र पञ्चानां मध्यमः अष्टानां मध्यम इति सोपपदं श्रूयते । इदमपि लिङ्गं ज्ञेयम् ॥ ४५ ॥

उत्तरा दोहयतीत्यत्र सर्वासां गवां दोहनविधानम् । अधि० ६ ।

उत्तरासु यावत्स्वमपूर्वत्वात् ॥ ४६ ॥

साचाय्ये श्रूयते । वाग्यतस्तिस्रो दोहयित्वा विसृष्टवागनन्वारभ्योत्तरा दोहयतीति । किमयं विधिरनुवाद इति संशये पूर्वपक्षमाह उत्तरास्विति । उत्तरासु गोषु यावत्स्वं यावतीषु स्वत्वं तावतीषु, दोहो विधीयते इति शेषः । अपूर्वत्वादप्राप्तत्वात् ॥ ४६ ॥

यावत्स्वं वा ऽन्यविधानेनानुवादः स्यात् ॥ ४७ ॥

सिद्धान्तमाह । यावत्स्वमिति । यावत्स्वं पूर्वोक्तमनुवादः । अन्येन वाक्येन विधानेन ॥ ४७ ॥

साकल्यविधानात् ॥ ४८ ॥

केन विधानमत आह । साकल्येति । साकल्यविधानात् । नास्येतां रात्रिं पयसा ऽग्निहोत्रं जुहोति कुमाराश्च न पयो लभेरन् इत्यनेन सकलगोदोहविधानात् ॥ ४८ ॥

बह्वर्थत्वाच्च ॥ ४९ ॥

ननु इदं वाक्यं न सकलगोदोहं विदधाति । लक्षणापत्तेः । कुमाराणां प्रतिषेधमात्रं करोतीत्यत आह । बह्विति । बह्वर्थत्वादित्यस्मात् प्राग्, लिङ्गस्येति शेषः । लिङ्गं च बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्य इति मन्त्रस्थं शक्त्यपेतं बहुत्व वदन् अशेषगोदोहनमेव विधेयं द्रढयतीति भावः ॥ ४९ ॥

अग्निहोत्रे चाशेषवद्यवागूनियमः ॥ ५० ॥

लिङ्गान्तरमप्याह । अग्निहोत्रे चेति । नास्यैतां रात्रिं पयसा ऽग्निहोत्रं जुहोति यथा ऽन्यस्यै देवतायै प्रत्तमन्यस्यै देवतायै दद्यात्तादृक् तत्स्याद् यवाग्वा जुहुयादिति । अग्निहोत्रे यवागूनियमः अशेष-

वच्चिखिलगोदोहरूपमर्थं द्रढयति । अन्यथा ऽन्यस्यै देवतायै दत्तमित्याद्यर्थकादासङ्क्तेरिति भावः ॥ ५० ॥

इति व्याख्यातम् ॥ ५१ ॥

इत्यनेन सूत्रेण कुमारपयःप्रतिषेधवाक्यमपि व्याख्यातम् ॥ ५१ ॥

सर्वप्रापिना ऽपि लिङ्गेन संयुज्य देवताभिसंयोगात् ॥ ५२ ॥

सर्वदोहनविधौ लिङ्गान्तरमप्याह । सर्वेति । संयुज्य वत्सेभ्यश्च एताः पुरा मनुष्येभ्यश्चाप्याययन्तीति वाक्येन एता गावः प्रथमं वत्समनुष्यार्थत्वेन निर्दिश्य पश्चाद्देवताभिसंयोगात् । देवेभ्य एवैना इन्द्रायाप्याययतीत्यनेन वत्सेभ्यो मनुष्येभ्य आप्याययन्त ताः सर्वा देवेभ्य आप्याययतीति लिङ्गं सर्वदोहविधौ स्पष्टमिति भावः ॥ ५२ ॥

आग्नेयादीनां प्रधानानां भेदे ऽप्याघारादीनामङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठानम् । अधि॰ १० ।

प्रधानकर्मार्थत्वादङ्गानां तद्भेदात्कर्मभेदः प्रयोगे स्यात् ॥ ५३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयादिप्रधानभेदेनाघाराद्यङ्गानामावृत्तिरुत तन्त्रमिति संशये उपोद्घातं समाप्याध्यायार्थतन्त्रविचारं कर्तुं पूर्वपक्षमाह । प्रधानमिति । अङ्गानां प्रयोगे ऽनुष्ठाने कर्मभेदः अनुष्ठानस्यावृत्तिः स्यात् । तद्भेदात्प्रधानभेदात् । प्रधानभेदे ऽनुष्ठानभेदः कुत इत्यत्र हेतुमाह । प्रधानकर्मार्थत्वात् ॥ ५३ ॥

क्रमकोपश्च यौगपद्ये स्यात् ॥ ५४ ॥

स्वमते ऽन्यदपि साधकमाह । क्रमेति । यौगपद्ये ऽङ्गानां तन्त्रानुष्ठाने क्रमकोपः विहितक्रमबाधः । चतुर्यागाव्यवहितोत्तरत्वं सर्वप्रधानानां यौगपद्ये मध्ये ऽग्नियागव्यवधानादुपांशुयागस्य क्रमकोप इति भावः ॥ ५४ ॥

तुल्यानां तु यौगपद्यमेकशब्दोपदेशात्स्याद्विशेषाग्रहणात् ॥ ५५ ॥

सिद्धान्तमाह । तुल्यानामिति । तुल्यानां देशतः कालतः कर्तृ-

तस्तुल्यानां त्रयाणां यौगपद्यं सह प्रयोगः स्यात् । कुतः, एकशब्देन दर्शशब्देन पौर्णमासशब्देनोपदेशात् । फलसंबन्धोपदेशात् । अङ्गानामपि विशेषाग्रहणाद् अयमङ्गकलापः किमाग्नेयस्योताग्नीषोमीयस्येति सर्वार्थत्वमतस्तन्त्रेणैवानुष्ठानम् ॥ ५५ ॥

ऐकार्थ्यादव्यवायः स्यात् ॥ ५६ ॥

क्रमकोपः स्यादित्युक्तं परिहरति । ऐकार्थ्यादिति । एकः अर्थो येषां ते एकार्थाः तेषां भावः ऐकार्थ्यं तत्त्वात् । दण्डचक्रादिवत्संभूय फलजनकत्वाद् न तेषां प्रयोगे क्रमः । कुतः क्रमकोपः । अतः सर्वेषामङ्गैरव्यवायः स्यात् ॥ ५६ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनं कामुकायनः ॥ ५७ ॥

तथा चेति । तथा चाङ्गानां तन्त्रे सति अन्यदर्शनमन्यलिङ्गदर्शनं पूर्वोक्ताहुतिसंख्यादर्शनं लिङ्गं कामुकायनाचार्यो दर्शयति ॥ ५७ ॥

तन्न्यायत्वादशक्तेरानुपूर्व्यं स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ५८ ॥

नन्वेवं वेदेन पुरोडाशे साङ्गारभस्माध्यूहेत्यत्र सकृदनुष्ठानं स्यादत आह । तन्न्यायत्वादिति । सः संभूयकारिणां सह क्रियेति न्यायो यत्र तत्त्वात् । तेन हेतुना नात्र तन्त्रम् । अशक्तेः अङ्गारस्थापनं कार्यं पुरोडाशपाकः स चैकत्राङ्गारस्थापने ऽन्यत्र पाकाशक्तेः असमर्थत्वात् । किं त्वानुपूर्व्यं भेदेनैवानुष्ठानम् । नन्वदृष्टार्थमङ्गाराधिवासो ऽस्त्वत आह । संस्कारस्योक्तस्य तदर्थत्वात् । पाकार्थत्वात् । दृष्टसम्भवे ऽदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति भावः ॥ ५८ ॥

असंस्पृष्टो ऽपि तादर्थ्यात् ॥ ५९ ॥

पुनः पूर्वपक्षमुत्थापयति । असंस्पृष्टो ऽपीति । ननु येन प्रधानेन यः स्पृष्टः तत्समीपे यदनुष्ठीयते तत्तदङ्गमित्याघारादय आग्नेयाङ्गं स्विष्टकृदादयः अग्नीषोमीयाङ्गम् उपांशुयागस्य केनाप्यसंस्पर्शादनङ्ग

स्यादत आह । असंस्पृष्टो ऽपीति । *तादर्थ्यात् । बलवता प्रकरणेन सर्वार्थत्वात् । प्रत्येकमुपकारार्थमङ्गानामावृत्तिः कार्येति भावः ॥ ५९ ॥

विभवाद्वा प्रदीपवत् ॥ ६० ॥

सकृदनुष्ठानेनापि सर्वोपकारसंभवं दृष्टान्तेन दर्शयति । विभवादिति । विभवात्सामर्थ्यात् । सकृदनुष्ठितो ऽप्युपकारं जनयतीति पूरणीयम् । प्रदीपदृष्टान्तो व्याख्यातः पूर्वम् ॥ ६० ॥

अर्थात्तु लोके विधिः प्रतिप्रधानं स्यात् ॥ ६१ ॥

पूर्वपक्षी प्रदीपदृष्टान्तेन सिद्धमर्थं निवारयति । अर्थादिति । लोके प्रवृत्तिरर्थाद् फलस्य प्रत्यक्षाद् विधिः विधिप्राप्तं कर्म प्रतिप्रधानं स्यात् । उक्तो ऽयमर्थः सिद्धान्तिनैव, लोके कर्मार्थलक्षणमिति सूत्रेणेति भावः ॥ ६१ ॥

सकृदिज्यां कामुकायनः परिमाणविरोधात् ॥ ६२ ॥

सकृदिति सूत्रं पूर्वं वर्णितं कामुकायनाचार्यमतानुवादः । दोषपरिहारार्थं यच्च तन्मतं तस्योत्तरं द्व्यन्तरितपूर्वाधिकरणे पृथक्त्वाद्विधित इति सूत्रेण दत्तमिति पूरणीयम् ॥ ६२ ॥

विधेस्त्वितरार्थत्वात्सकृदिज्याश्रुतिव्यतिक्रमः स्यात् ॥ ६३ ॥

पूर्वपक्षमुपसंहरति । विधेरिति । विधेरङ्गकलापस्येतरार्थत्वात्प्रधानार्थत्वात्सकृदिज्या तन्त्रेणानुष्ठानं श्रुतिव्यतिक्रमः श्रुतेर्व्यतिक्रमो यत्रेति व्युत्पत्त्या शास्त्रविरुद्धं स्यात् ॥ ६३ ॥

विधिवत्प्रकरणाविभागे प्रयोगं बादरायणः ॥ ६४ ॥

सिद्धान्तमाह । विधिवदिति । तन्त्रेण प्रयोगं बादरायणः मनुते कुतः, प्रकरणाविभागात् । संभूयफलकारित्वेन सर्वेषामेकप्रकरणत्वाद्वि-

* तादर्थ्यादित्यस्य स्थाने "अयं भावः । तत्तत्संनिधौ पठितस्य स्थानेनाङ्गत्वं वाच्यम् । ततो ऽपीति" पाठः पुस्तकान्तरे ।

धिवत् । यथा षड्जागविधयो ऽपि प्रयाजादीनितिकर्तव्यताकाङ्क्षया सकृत्कृतानर्थ्यविशेषेण गृह्णन्ति प्रकरणेन स्वस्वसंनिधीन् बाधित्वा तथा तन्त्रेणानुष्ठानमपि संनिधिं बाधित्वा व्यवहितप्रधानेष्वप्युपकारं संपादयतीति सिद्धान्ताभिप्रायः ॥ ६४ ॥

क चिद्विधानान्नेति चेत् ॥ ६५ ॥

एवं सति क चित्सकृदनुष्ठानविधानं व्यर्थम्, यथा सह बध्नन्ति सह पिंषन्तीति पूर्वपक्ष्याशङ्कते । क चिदिति ॥ ६५ ॥

न विधेश्चोदितत्वात् ॥ ६६ ॥

सिद्धान्ती इमामाशङ्कां परिहरति । नेति । विधेः निर्वापविधेः पृथक् चोदितत्वात्तथा ऽत्र मा भवत्वेतदर्थं सहत्वविधानात् । तस्माद्देशकालकर्त्रैक्यवतां प्रधानानामङ्गानुष्ठानं तन्त्रेणेति सिद्धम् ॥ ६६ ॥

कृष्णग्रीवयोः प्रथमतृतीययोर्भेदेनानुष्ठानम् । अधि० ११ .

व्याख्यातं तुल्यानां यौगपद्यमगृह्यमाणविशेषाणाम् ॥ ६७ ॥

काम्यपशुकाण्डे श्रूयते । आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोधायां स्पर्धमान इति । तत्राग्नेयद्वयस्य सह प्रदानमुत पृथगिति संशये पूर्वपक्षमाह । व्याख्यातमिति । यतः अगृह्यमाणविशेषाणां तुल्यानां यौगपद्यमुक्तं व्याख्यातमुक्तपूर्वाधिकरणादिति, अतो ऽत्रापि यौगपद्यमिति पूरणीयम् ॥ ६७ ॥

भेदस्तु कालभेदात्स्याच्चोदनाव्यवायात्स्याद्विशिष्टानां विधिः प्रधानकालत्वात् ॥ ६८ ॥

सिद्धान्तमाह । भेद इति । भेदः प्रधानभेदः । कुतः, कालभेदात् । कालभेदे हेतुमाह । चोदनाव्यवायात् । सौम्यचोदनाव्यवहितत्वात् पाठक्रमेण त्रयाणां यागानां त्रिक्षणवृत्तित्वं क्लृप्तम् । तथा च कालभेदः सिद्ध इति भावः । इममेवाभिप्रायं विवृणोति । विशिष्टानां प्रथमादिक्षणविधिर्यतः. अतस्तस्यैव तत्तत्क्षणस्यैव प्रधानकालत्वात् ॥ ६८ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ६९ ॥

पाठक्रमविप्रतायां लिङ्गमप्याह । तथा चेति । अन्यस्मिन्वाक्ये तदर्थवादे अर्थदर्शनमुक्तार्थदर्शनमभितः सौम्यमाग्नेयौ भवत इति । अभितः पार्श्वद्वये ॥ ६९ ॥

विधिरिति चेन्न वर्तमानापदेशात् ॥ ७० ॥

एकैकपार्श्वे आग्नेयद्वयविधिपरत्वमाशङ्क्य निराकरोति । विधिरिति । वर्तमानापदेशाल्लट्श्रवणात् ॥ ७० ॥

इति जैमिनिसूत्रवृत्तौ एकादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

आग्नेयादीनां प्रधानानां तन्त्रम् । अधि० १ ।

एकदेशकालकर्तृत्वं मुख्यानामेकशब्दोपदेशात् ॥ १ ॥

पूर्वपादे केवलप्रधानार्थानां तन्त्रं सोऽपोद्घातं निरूपितम् । अस्मिन्पादे साङ्गप्रधानार्थानां तन्त्रं विचार्यते । दर्शपूर्णमासयोः समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विज इत्यादिना देशकर्त्रादि प्रतिपादितम् । इमे विधयः किं प्रत्येकमुत्पत्तिविधिशेषा उत प्रयोगविधिशेषा इति संशये सिद्धान्तमारभते । एकेति । मुख्यानां षण्णां प्रधानानामेको ऽभिन्नः देशकालादिः एषां तन्त्रम् । एकशब्दोपदेशात् । षण्णां समुदायवाचकदर्शपूर्णमासाभ्यामिति शब्देनैकेन देशादिविधिवाक्येषु निर्देशात् । इत्थं च यथा फलवाक्ये समुदायवाचकशब्देन समुदितानामेव फलजनकत्वं तथा ऽत्रापि समुदायमुद्दिश्य देशादिविधानादेक एव देशादिरिति भावः ॥ १ ॥

अविधिश्चेत्कर्मणामभिसंबन्धः प्रतीयेत लक्षणार्थाभिसंयोगाद्विधित्वाच्चेतरेषां प्रतिप्रधानं भावः स्यात् ॥ २ ॥

पूर्वपक्षमाह । अविधिश्चेदिति । तथा च प्रत्येकं कर्मणां प्रधानकर्मणामुद्देशेन देशाद्यविधिश्चेद् देशादीनामभिसंबन्धः अभेदेनाभिसंबन्धः प्रतीयेत देशाद्यैक्यं भवेदिति । तदेव न । किं तर्हि प्रत्येकविधिशेषा देशादय इति शेषः । कुतः, लक्षणार्थाभिसंयोगात् । दर्शपूर्णमासशब्देन लक्ष-

णया लभ्यो यो ऽर्थः समुदायैकदेशः प्रत्येकमाग्नेयादयस्तैरन्वितत्वात्। समुदायवाचकस्यापि प्रत्येककर्मसु लक्षणां स्वीकृत्य प्रत्येकमन्वय इति भावः। लक्षणास्वीकारे बीजमाह। विधेयत्वाच्चेतरेषाम्। इतरेषां देशादीनामप्राप्तत्वेन विधेयत्वात्। अयं भावः। यतो देशादयो विधेयास्तत एवापरिशेषाद्दर्शपूर्णमासशब्देनाग्नेयादयो दर्शपूर्णमासशब्देनानूद्यन्तइति तेषु उद्देश्यत्वं क्लृप्तम्। तथा सत्युद्देश्यवृत्तिपरस्परसाहित्यविवक्षणे वाक्यं भिद्येत। आग्नेयादयः समे कार्यास्ते च पुनः परस्परसहिता इति वाक्यभेदभिया साहित्यविवक्षामपहाय लक्षितेषु तेषु प्रत्येकमेवान्वयः। फलवाक्ये तु षण्णां विधेयत्वात्पश्वेकत्ववद्विवक्षायामपि साहित्यस्य न वाक्यभेद इति। अतः देशादीनां प्रतिप्रधानं भावः देशादिसंबन्धः स्यात्॥ २॥

अङ्गानामपि समदेशादिनियमः। अधि० २।

अङ्गेषु च तदभावः प्रधानं प्रति निर्देशात्॥ ३॥

एवं पूर्वपक्षे एतस्योत्तरं यदि त्वित्यादिना वक्ष्यमाणमिदानीमेवोच्येत तदा ऽयिमाधिकरणपूर्वपक्ष एव न संभवत्यतः देशादीनामङ्गैः साकं संबन्धो ऽस्ति न वेति चिन्ता मध्ये क्रियते। पूर्वपक्षमाह। अङ्गेष्विति। अङ्गेषु प्रयाजादिषु तदभावः देशाद्यनियमः प्रधानं प्रति प्रधानोद्देशेन विधानात्॥ ३॥

यदि तु कर्मणो विधिसंबन्धः स्यादैकशब्द्यात्प्रधानार्थाभिसंयोगात्॥ ४॥

एवं मध्ये ऽङ्गविषये पूर्वपक्षान्तरम्। अविधिश्चेदित्यनेन कृतो यः पूर्वपक्षः तदुत्तरपक्षमाह। यदि त्विति। कर्मणः प्रत्येकमाग्नेयादिकर्मणः विधिसंबन्धः देशादिविधिसंबन्धः यदि स्यात्, तदा भवेदेवं, तदेव नेति पूरणीयम्। कुतः, ऐकशब्द्यात् समुदायवाचकैकशब्देन निर्देशात्। ननु ऐकशब्द्यगतिरविधिश्चेदिति सूत्रे दर्शितेत्यत आह। प्रधानार्थाभिसंयोगात्। प्रधानं स्वर्गः फलं यस्य व्यापारस्य स प्रधानार्थः प्रयोगस्तेन देशादीनामभिसंबन्धात्। अयं भावः। देशादीनामुद्देश्यतावच्छेदकं न परस्परसहितषड्यागत्वं साहित्यविवक्षायां वाक्यभेदस्य त्वयैव दर्शित-

त्वात् । न तावदाग्नेयत्वादिकमुद्देश्यभेदे वाक्यभेदात् । अतो येन व्यापारगणेनानुष्ठितेन स्वर्गो भवति तं लक्षयित्वा तेन देशसंबन्धः । स च व्यापारः संकल्पमारभ्य ब्राह्मणभोजनान्तः प्रयोगः । इत्थं च साङ्गप्रधानप्रयोगे देशनियमः सिद्धः ॥ ४ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५ ॥

उक्तार्थे साधकं दर्शयति । तथा चेति । उक्तरीत्या प्रयोगे देशादीनामन्वये चेत्यर्थः । अन्यत्र यो ऽर्थस्तस्य दर्शनमुपपन्नम् । तथा हि । उग्राणि ह वा एतानि घोराणि हवींषि यदमावास्यायां संभ्रियन्त आग्नेयं प्रथममैन्द्र उत्तरे इति । अत्र संभरणपौर्वापर्यं चैककालत्वे त्रयाणामुपपद्यतइति भावः ॥ ५ ॥

श्रुतिश्चैषां प्रधानवत्कर्मश्रुतेः परार्थत्वात्कर्मणो ऽश्रुतित्वाच्च ॥ ६ ॥

साधकान्तरमाह । श्रुतिरिति । एषां देशादीनां श्रुतिः प्रधानवद् अनुवादकवत्प्रतीयते । ननु देशादिवाचकसमाद्यंशस्य विधेयत्वं कुतो नेत्यत आह । कर्मश्रुतेः कर्मवाचकदर्शपूर्णमासश्रुतेः परार्थत्वात् । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तृतीयाश्रुत्या आभ्यां किं चित्कार्यमिति प्रतीयते । अतः परार्थत्वं स्पष्टं यदर्थं तत्कर्मणः कार्यस्याश्रुतित्वात् । देशादिकं प्रधानवत्प्रतीयते । तस्यापि प्राधान्यमनुपपन्नम् । प्राधान्ये ऽनुवाद्यत्वं नियतं प्राधान्यस्यानुवाद्यत्वव्याप्यत्वात् । अतः दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यस्यैवानुवादकत्वं वाच्यं तेन चाग्नेयादिवाक्यैरुत्पन्नानां कर्मणामनुवादे तृतीयान्तगुणभावानुवादासंभवः । न हि तत्र कर्मणां गुणभावः । उत्पत्तिमात्राख्यानात् । गुणभावावगमश्च फलवाक्यावगतप्रयोगविधावेव । अतो ऽत्रापि तृतीयान्तानुवादः । देशादीनां प्रयोगाङ्गत्वमेव ज्ञापयतीति निखिलसूत्रतात्पर्यं ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

अङ्गानि तु विधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्येरंस्तस्मात्स्यादेकदेशत्वम् ॥ ७ ॥

यश्चाङ्गेष्वनियम इति मध्ये पूर्वपक्षः स्थितः तदुत्तरमाह । अङ्गानीति । विधानत्वात्फलवाक्येनैवेति शेषः । प्रधानेन सहाङ्गानि उपदिश्येरन् । यतः साहित्यं प्रधानेन तस्मादेकदेशत्वं स्यात् ॥ ७ ॥

द्रव्यदेवतं तथेति चेत् ॥ ८ ॥

पूर्वपक्षी प्रतिबन्दीमाह । द्रव्यदेवते इति । तथा तन्त्रं स्यादिति ॥ ८ ॥

न चोदनाविधिशेषत्वान्नियमार्थो विशेषः ॥ ९ ॥

सिद्धान्ती देशादीनां द्रव्यदेवताभ्यां वैषम्यं दर्शयति । न चोदनेति । विधिशेषत्वादुत्पत्तिविधिशेषत्वात् । नियमार्थोऽस्ति । उत्पत्तिविधिर्यागस्वरूपं दर्शयति । यागस्य रूपे द्वे देवता द्रव्यं च । अतस्तच्छेषदेशादिश्च प्रयोगविध्यन्वित इति विशेष इति भावः ॥ ९ ॥

तेषु समवेतानां समवायात्तन्त्रमङ्गानि भेदस्तु तद्भेदात्कर्मभेदः प्रयोगे स्यात्तेषां प्रधानशब्दत्वात्तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १० ॥

उक्तरीत्या देशादितः द्रव्यदेवतयोर्वैषम्यं प्रदर्श्य द्रव्यदेवतयोरङ्गसाधारण्ये दूषणमप्याह । तेष्विति । तेषु प्रधानयागेषु समवेतानां विहितानामङ्गेषु समवायात् । अङ्गानि तन्त्रं प्रधानाङ्गयागयोः दन्द्रसंबन्धिदधिपयोयागवत्तन्त्रेणानुष्ठानं स्यात् । साङ्गप्रधाने द्रव्यदेवतयोरैक्यादिति भावः । एवं परमते उद्भावितं दूषणं स्वमते नास्तीति दर्शयति । तद्भेदाद् द्रव्यदेवताभेदात् कर्मभेदः । स्वमते गुणात्कर्मभेदः प्रयोगे ऽनुष्ठाने ऽपि भेदः । ननु अनुष्ठानमङ्गाङ्गिनोरस्तु तन्त्रे किं बाधकमत आह । तेषां षड्यागानां प्रधानत्वात् । तैः सह तन्त्रेणाङ्गानुष्ठाने द्वयोरेव प्रधानत्वं स्यादिति भावः । तथा चाङ्गाङ्गिनोस्तन्त्रेणानुष्ठाने ऽन्यार्थदर्शनं चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतय इति दर्शनमुपपन्नम् ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासेष्टिप्रभृतिषु संघभेदेनाङ्गानां भेदेनानुष्ठानम् । अधि० ३ ।

इष्टिराजसूयचातुर्मास्येष्वैककर्म्यादङ्गानां तन्त्रभावः स्यात् ॥ ११ ॥

दर्शेष्ट्याः पौर्णमासेष्ट्याश्च राजसूये बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपति ब्रह्मणो गृहे शितिपृष्ठो दक्षिणेन्द्रमेकादशकपालं राजन्यस्य गृहे ऋषभो दक्षिणेति विहितानां चातुर्मास्ये वसन्ते वैश्वदेवेन यजेत वर्षासु वरुणप्रघासैर्यजेतेत्यादौ अङ्गानां तन्त्रं न वेति चिन्तायां पूर्वपक्षमाह । इष्टीति । एकं कर्म फलमेषामिति विग्रहेणैकफलजनकत्वादित्यर्थः । शेषं स्पष्टम् ॥ ११ ॥

कालभेदान्नेति चेत् ॥ १२ ॥

पूर्वपक्षमाक्षिपति । कालेति । अत्र कालवद्देशस्याप्युपलक्षकत्वम् ॥ १२ ॥

नैकदेशत्वात्पशुवत् ॥ १३ ॥

आक्षेपं परिहरति । नेति । एकदेशत्वात् । यस्मिन्वाक्ये प्रधानानां फलसंबन्धविधानं तत्रैवाङ्गानां प्रधानोपकारकत्वेन विधानात् । तथा च समुदायोपकारस्य तन्त्रेणानुष्ठानेनाप्युपपत्तेरिति भावः । पशुवत् सवनीयपशौ वपया प्रातःसवने पुरोडाशेन माध्यन्दिने सवने अङ्गैस्तृतीयसवनइति तद्वचनेन प्रयोगविप्रकर्षमात्रं नाङ्गावृत्तिरिति भावः ॥ १३ ॥

अपि वा कर्मपृथक्त्वात्तेषां तन्त्रविधानात्साङ्गानामुपदेशः स्यात् ॥ १४ ॥

सिद्धान्तमाह । अपि वेति । कर्मणः दर्शप्रयोगस्य पौर्णमासप्रयोगस्य पृथक्त्वात् । न तन्त्रेणाङ्गानुष्ठानम् । प्रयोगपृथक्त्वे हेतुमाह । तेषां च तन्त्रविधानात् । दर्शयागत्रयस्य तथा पौर्णमासयागत्रयस्य च तन्त्रेण एकशब्देनानुवादं कृत्वा पुनः अमावास्यायाममावास्यया यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्येति विधानात् । तस्मिन् तस्मिन् प्रयोगे साङ्गानां तत्तत्प्रधानानामुपदेशः स्यात् । अन्यथा पुनर्वाक्यद्वयेन पुनर्विधानं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ १४ ॥

तथा चान्यदर्शनम् ॥ १५ ॥

उक्तार्थे गमकं लिङ्गमाह। तथा चेति। तथा चाङ्गावृत्ति-सिद्धौ चान्यस्य चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतय इत्यादिलिङ्गस्य दर्शनमुपपन्नम् ॥ १५ ॥

तदाऽवयवेषु स्यात् ॥ १६ ॥

एवं दर्शपूर्णमासयोर्न्यायं दृढीकृत्य यदा सिद्धिस्तदाऽवयवेषु चातुर्मास्यावयवेषु राजसूयावयवेषु इष्टिषु च स्यात्। देशकालभेदादिति शेषः ॥ १६ ॥

पशौ तु चोदनैकत्वात्तन्त्रस्य विप्रकर्षः ॥ १७ ॥

पशौ वैषम्यं दर्शयति। पशाविति। पशौ तन्त्रमङ्गानां युक्तम्। कुतः, चोदनैकत्वात्। आग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीतिचोदनैकत्वात्। अयं भावः। उक्तवाक्यं कर्मणा उत्पादकमुत्पत्तिविधावङ्गानां न ग्रहणमिति दर्शितं प्राक्। प्रचारविधौ तु तत्तदवयवप्रधाने तत्तत्कालसंबन्धमात्रं विधीयते। पौर्णमास्यां पौर्णमास्येति वाक्यस्य न कालविधायकत्वं तेषामुत्पत्तिवाक्येष्वेव कालयोगादतः प्रयोगभेद एव तेन विधेयः। इह तु कालविषये चोदनैकत्वादिति। किं चोत्पत्तिवाक्यमाग्नेयं पशुमित्येकं वपाङ्गहोमावभ्यासरूपाविति प्रधानैक्यादङ्गावृत्तिशङ्कैव न। अतः पशौ तन्त्रस्यानुष्ठानस्य विप्रकर्षः ॥ १७ ॥

अध्वरकल्पायां त्रिषु संघेष्वङ्गानां भेदेनानुष्ठानम्। अधि० ४।

तथा स्यादध्वरकल्पायां विशेषस्यैककालत्वात् ॥ १८ ॥

अध्वरकल्पां प्रति निर्वपेदित्युक्त्वा ततः पुरा वाचः प्रवदितोर्निर्वपेदित्युक्त्वा ऽऽग्नावैष्णवमष्टादशकपालं निर्वपेत्प्रातःसवनस्य काले आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेन्माध्यन्दिनस्य सवनस्य काले आग्नावैष्णवं द्वादशकपालं निर्वपेत्तृतीयसवनस्य काले इति। अत्र कालभेदात्प्रयोगैक्यमुत प्रयोगत्रयमिति संशये पूर्वपक्षमाह। तथेति। तथा पशुवदेकः प्रयोगः विशेषस्य निर्वापान्ताङ्गकलापस्यैककालत्वात्। अयं भावः। पुरा वाचः प्रवदितोर्निर्वपेदित्यत्र विशेषाश्रवणात्कालत्रयनिर्वापकालवि-

CHAPTER X.

PREFACE.

This is the second Sanskrit work on the Science of Poetry that is being offered to the English-reading public in an English garb—if we do not count the Bhāshā-Bhūshana, a Hindī work on the same subject, which was rendered into English and published in the pages of the Indian Antiquary in 1894, by Dr. Grierson, whose labours in the cause of Hindī literature rival those of the late Mr. Growse. The first was the Sāhitya-Darpaṇa of Viçwanātha Kavirāja, which was placed over twenty years ago before that public by Rai Bahadur Pramadā-Dāsa Mittra, in an English form, that still remains a model of scholarly and excellent translation. It is time that another work on the subject, expounding more or less different views on important points, should be published. Indeed it is surprising that so little attention should have been directed to this department of Sanskrit learning by Oriental Scholars. For, as it seems to the present writer, the *Sāhitya* literature of India is remarkably full and complete, and contains perhaps as many useful ideas worth the acceptance of foreign scholars as the literature of philosophy.

With the growth of interest and study in metaphysics and psychology there has undoubtedly grown on parallel lines, in Europe, interest in and study of the philosophy of other sciences. And we see excellent books issued from the press day after day, which seek to clear up the fundamental ideas of Law, of History, of Politics, of the Physical Sciences and of the various branches of Art. In short there has been a general growth of introspective "Intelligence" on all matters; and an effort is perceptible everywhere to locate every portion of knowledge in its proper place in a universal scheme. There has been no philosopher worthy of the name, who has left an impress other than merely ephemeral on subsequent literature,

and has not endeavoured so to organise the whole of human knowledge into one complete whole, or not matured ideas on all matters interesting to humanity. But it must be confessed that the literature on the science and philosophy of poetry is not excessively rich in English. Works on poets, dramatists, novelists, and on the history of literature abound; and naturally many of such works, principally biographical, critical, appreciative, or descriptive, yet incidentally, enunciate directly, or indicate indirectly, very useful and instructive ideas on the basic questions of the subjects concerned. But scientific works, professedly confining themselves to the principles which underlie all literature (in the special sense of the term, viz. *belles-lettres*), are few. Prof. Bain's works on Rhetoric and Composition and On Teaching English are what might have been expected from him, a clear thinker and philosopher and scholar of "encyclopedical learning" in the well-judged language of Mill. But they stand almost by themselves; Prof. Bain himself says in his prefaces, with reference to the department of Figures of Speech, that "never before has that branch received so large a share of attention," and again, adverting to the emotional qualities of style, that his "is the first attempt at a methodical and exhaustive account of these qualities." And they are not final nor complete. as the Professor himself admits beforehand. Thus, though it would probably be presumptuous at this date, to hint that India had anything new to teach Europe, still it may perhaps be excusable to say that Indian books on *Sāhitya* might help to clear up ideas, if only by affording the occasion for a further and deeper study of the subject.

The first and most important question of the science is as to what constitutes the essence of poetry. The long accepted answer in India is that Emotion constitutes that essence,—a conclusion which British investigators are only now approaching, and with still hesitating steps; as Dr. Bain tentatively says (On Teaching English, p. 214)—"to emotion we must come at last, in any precise definition" of poetry. Of course there

are more or less slight differences in the details as discussed by different writers. The author of the work now translated has formulated his answer to the question in language which may appear at first sight to be even radically different from the accepted view; and students will find interesting points of resemblance in his treatment of the subject and Prof. Bain's, who also, at least in the form of his book on Rhetoric, treats of all connected questions as subsidiary to Style. But this innovation of our author's too is only apparent; and is perhaps due to nothing else than an exaggerated desire to be original. He tacitly reverts to the general position in his treatment of the auxiliary subjects,—herein again offering a point of resemblance to Dr. Bain. And this is the essence and the not result of the teaching of the *Sāhitya-çāstra: viz.*, that the expression of the emotions, in their infinite forms and their combinations developed by the infinite forms and situations of human life, is the business of literature; and that those writers are the greatest, and those works the most permanent and the most prominent, that have seized and embodied the most permanent and prominent emotions of humanity in the most remarkable manner.

It is interesting and instructive to compare Dr. Bain's classification of the emotions admissible into poetry with those of the Sanskrit authors, and their respective arguments in support of them. The secret of the true reason, why Pathos plays such an important part in all literature, why रसेषु करुणो रसः ("amongst the poetical emotions the supreme is Pathos") in the words of the ancient Indian poet, and why "our sweetest songs are those that tell of saddest thought" in the words of the modern English poet, is still to seek. Neither Mammata nor Bain etc., are quite satisfactory on this point. The student might try and invent an explanation for himself. If he can, further, satisfy himself as to why "the Furious" "the Terrible" and "the Disgusting" should find a place in poetry, he will

have discovered a deeper reason than Dr. Max Nordau, for the amazing outbreak of these in the literature, whose aberrations he so trenchantly, if not sufficiently deeply, exposes in his book entitled "Degeneration."

Another notable point is that the *form* of the *Kāvya* is assigned a very secondary place in *Sāhitya*. While in the West, metre, and to a less extent, rhyme, have been held to be essentials, they are of very minor importance in India. Prof. Bain, and J. S. Mill before him (*vide* his Dissertations), apparently approximate to the Indian view which allows of such famous *gadya-kāvyas* (prose-poems) as *Kādambarī, Vāsavadattā*, &c., and of course includes the drama under poetry at large, as one of its species; Walt Whitman and his imitators also recognise in practice the accuracy of it. It must be confessed, however, that this view is only correct in principle and as a theory. In practice the powerful additions made to the pleasures of poetry by metre and rhyme have checked the growth of prose-poems considerably, and thrown into the shade all but the very best. For similar reasons, just as the metrical poem is an advance upon the prose-poem, so "recited poetry" and the drama constitute an advance upon the metrical poem; to the musical effects of metre and rhyme which enlist the services of the ear in furthering the pleasures of poetry, the drama adds the scenic effects, which engage the eye also. And hence the dictum—काव्येषु नाटकं श्रेष्ठम् (of poems the drama is the highest). Thus it appears that *Sāhitya* treats of the principles of poetry; and it treats of Words and Style only in so far as they express more fitly or otherwise the appropriate emotion. The treatment of the mere form it leaves to Prosody for metre and rhyme, and to *Nāṭya-Çāstra* for dramaturgy. Sanskrit Prosody has little interest for the general English reader; but the science of Mimetics obviously has; and there is no work on the subject yet, for a wonder, in the land of Shakespeare,—the one or two books like Hammerton's

"The Actors Art," that are just beginning to come out, being scarcely entitled to rank as scientific books. If opportunities are favourable, the present writer hopes to bring out some day a translation of Bharata's *Nāṭya-Çāstra*, the oldest work available on the subject.

The history of the science of poetry in India, like that of all others, is lost in antiquity. Tradition speaks of original aphorisms by Çauddhodani, by Bharata and by Vāmana. These aphorisms too are lost for the present, except the last which has been recently printed by the enterprising publishers of the *Kāvyamālā*. Vāmana's Sūtras are not very old, that is to say, not much older than 800 A. C. Fragments of the other two are met with in the form of quotations by later writers. It is possible and to be hoped that they may be recovered some day; for not very old authors refer to them as having formed the subject of their studies, before they began their own works; and it is very much to be desired that they may be so recovered, for the Sūtra literature shows a finality of statement, so far as general principles are concerned, which could result only from a perfect grasp of the completed "circle of knowledge;" and it is not likely that any future races will succeed in improving upon these statements of final principles, however much they may and will make fuller the contents of the general ideas in consequence of more varied experience in larger circles of life.

Çauddhodani appears to have been one of the first to definitely formulate the view that emotion is the essence of poetry—वाक्यं रसादिमत् काव्यम्—(utterance embodying emotion is poetry), according to a quotation in *Alankāra-Çekhara*. It is only a matter of conjecture whether he belonged to the genuine Sūtra period of Sanskrit literature—the period immediately following Vyāsa, the great organiser of Sanskrit learning.

The outlines and the elementary principles of Sāhitya are given in the Agni Purāṇa also as now extant; but as to the

authorship, authenticity and antiquity of the work grave doubts are entertained by those learned in these matters.

As regards Bharata, a tradition says that the Kārikās (memorial verses), of the Kāvya-Prakāça, themselves are the work of Bharata, and that Mammata wrote only the prose portion of the text in the form of a commentary. But another tradition, as also the fact that Mammata refers to Bharata in one place, in the fourth Chapter of the work, in support of the doctrine stated in the Kārikā, goes against this. The truth, as usual, probably lies between, and Mammata seems to have made large use of the Sūtras of Bharata in fashioning his verses, and has perhaps incorporated therein large pieces of them bodily, thus giving rise to the first mentioned tradition.

Mammata himself was undoubtedly a Brāhmaṇa of Kashmir and lived and wrote his famous work certainly before the 12th century A. C., about the time when English literature was just beginning to be born. The earliest commentary on his work now available and apparently the earliest in fact also, is that of Māṇikya-Chandra; and that is expressedly dated by Māṇikya-Chandra himself, in the colophon, with the *Sumvat* year 1216, corresponding with 1159 A. C. At the same time there is no reason to believe that the author of the Kāvya-Prakāça lived earlier than the eleventh century A. C.; for he quotes a verse in his 10th Chapter from Bhoja, who reigned in the earlier half of that century; for a tradition has it that his younger brother Uvvata attended the court of this very Bhoja at his capital Avanti for some time; and he was probably the medium of the quotation. It is easy to understand that the Court-Pandit should have gladly seized on the first opportunity that offered of paying an elegant compliment to the literary merits of his really deserving master, by securing for a production of his a gratifying reference and quotation in the masterpiece of his famous brother, and of, at the same time, and by the same stroke of policy, obtaining for that master-

piece an introduction under the most favourable circumstances to the court of his royal patron.

Mammata was a member of a true Pandit family; he was the son of Jayyata, the joint author with Vāmana of the celebrated grammatical treatise, the Kāçikā; and the brother of Kayyata, the author of the standard gloss on Patanjali's Great Commentary, and of the above-mentioned Uvvata, the author of a Bhāshya on the Vedas and other Vedic works, which, however, have been superseded by the later works of Sāyana-Mādhava. Mammata is said, by Bhīmasēna in the opening verses of his commentary on the Kāvya-Prakāça, to have travelled to Benares for purposes of study. The times of Mammata seem to have been times of a general outburst of literature and learning in Kashmir, which had most likely something to do with the Buddhist literature and learning, then on its way out of India to its present Tibetan home across the Himālayas. A lot of literary names ending with the characteristic syllable *ta* are to be found in the books of this period, Vajjrata, Rudrata, Bhallata, Vābhata, Allata, &c. How these outbursts and revivals travel about from place to place is a phenomenon which is observable in the literary history of ancient and modern Europe also. Sāhitya in India appears to have passed on from Kashmir to Mithilā, and thence to Bengal; it is now almost confined to the Deccan.

The mention of Allata leads us to the fact that the Kāvya-Prakāça could not be completed by Mammata, notwithstanding the inevitable *mangalācharaṇa*, the propitiation of the appropriate Goddess of Speech. Apparently in accordance with the very satisfactory explanation of the ingenious *Naiyāyika*, the past evil *karma* of Mammata's previous births was too voluminous to be dispelled by the amount of *mangalācharaṇa* he made, and so the thread of his life broke short! But it broke short when he was in sight of his goal; and he has practically completed his work. About a third of the last

chapter on Figures,—or rather as they are more becomingly named in Sanskrit, Ornaments of Speech,—which third amounts roughly to a tenth of the whole work—, was written by Allata, from the second half of the 118th verse onwards, (page 244 of the translation). This is expressly stated by Ānanda in his commentary entitled the *Nidarçana* on the *Kāvya-Prakāça*, who again, in explaining the last verse of the work, refers to the same fact in this wise, "although this 10th chapter has been written by two authors, still the appreciating will miss no pleasure of true excellence; indeed the general experience is that the mangoe fruit bred out of crossed varieties is even more luscious (than the fruit of either of its original parents)." Other Commentators also interpret the *çloka* above referred to, to the same effect.

Of commentaries and glosses on the *Kāvya-Prakāça* the number is legion. Verses current amongst the Pandits refer to this fact thus—

काव्यप्रकाशस्य कृता गृहे गृहे
टीका तथाप्येष तथैव दुर्गमः ॥

(commentaries on the Kāvya-Prakāça have been done up in every house, and yet it remains as difficult to understand as ever!)

Or again—

काव्यप्रकाशे टिप्पण्यः सहस्रं सन्ति यद्यपि ।

(although there are thousands of glosses on the Kāvya-Prakāça still, &c., &c.). There is no other Sanskrit work so much be-commented, except perhaps the *Paribhāshēndu-Çēkhara* of Nāgeça Bhaṭṭa. It might be worth mention in this connection that Viçwanâtha Kavirāja, the author of the other most famous work on Sāhitya, referred to at the outset of this preface, thought fit to write an elaborate commentary on the Kavya-Prakāça *after* composing his own independent work, as is evident from the frequent references to the latter in the former. Indeed the work seems to have excited a most singular emulation amongst all classes of writers to show their appreciation

of it by means of comments; famous Naiyāyikas like Jagadīça and Gadādhara, leaders in Vyākaraṇa like Nāgeça Bhaṭṭa, renowned Tāntrikas like Gokula-Nātha and Kalyāna Upādhyāya, have all tried their hands at it. This gives us an idea of the high honour in which the Kāvya-Prakāça has always been held throughout India, as an authority on its subject, and as a work, the careful study of which is indispensable to every Pandit who aspires to be regarded as a "Sāhityāchārya."

A very full account of the principal commentaries* on the work is to be found in the elaborate Sanskrit Introduction (from which many of the facts stated above have been taken) to his edition of it, (with his own—the latest, perhaps the best, and certainly the fullest—commentary), by the eminently learned Mahāmahopadhyāya Pandit Vāmanāchārya Zhalkikar of Poona.

---

* Though no less than forty-six commentaries are enumerated there, three more commentaries have been found, of which no mention is made: (1) By one "Pandita-Raja" (identified by Pandits with Raghunandana Rāya, the renowned diciple of Maheça Thakkura This commentary begins thus: रघुवंशजलधिचन्द्रं रावणवनदन्तिपारीन्द्रम् । सीतामुदितमयूरीमुदिरमुदारमहं कलये ॥ १ ॥ मौलौ निधाय पाणी बाणीमनिशं नमस्कृत्य । पण्डितराजः कुरुते टीकां काव्यप्रकाशस्य ॥ २ ॥ इयताऽपि बुद्धिविभवेन मोहतो यदमुष्यभावगतवर्णनोद्यमः । अपि सत्सु सत्सु गुणभावगौरवादवधेहि बाणि करवाणि साहसम् ॥ ३ ॥ वलिशादपि वक्रहृदः कुलिशादपि कठिनकर्माणः । गरलादपि मर्मभिदो ये के चन तान्नमस्कुर्मः ॥ ४ ॥ हरमौलिगलितगङ्गावीचिविचित्राशयाः सुधियः । मत्कृतिमतिदीर्घकृपादृक्पातसुधारसेन सिञ्चन्तु ॥ ५ ॥ प्रथमतः प्रेक्षावत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धस्याभिधातुमुचितस्यानभिधानाद् भारतीस्तुतिनत्यात्मकमङ्गलस्य समाप्तौ व्यभिचारात् फलान्तरस्याभावात्......प्रथमश्लोकमवतारयति ग्रन्थारम्भ इति ॥ and ends thus: उल्लासमुपसंहरति तदेत इति । इतीति ग्रन्थसमाप्तौ ॥ इति महामहोपाध्यायश्रीमत्पण्डितराजविरचितायां काव्यप्रकाशटीकायां दशमोल्लासः समाप्तः ॥ The MS. found is dated शाके १५५८· (A. C. 1637). (2) By Mahāmahopādhyāya Gokula-Nātha Upādhyāya. This begins thus: नत्वा परमात्मानं श्रीगोकुलनाथशर्मणा रचिता । काव्यप्रकाशिकाशयटीका· प्रीत्यै सतामस्तु ॥ १ ॥ कारिकानिबद्धमङ्गलश्लोकानुवचनादेवानुषङ्गिकविघ्नध्वंससिद्धौ वृत्तिकारो न मङ्गलम् प्रणीतवान् न चोपनिबबन्ध । किन्तु कारिकाप्रबन्धमारिप्समानस्य ग्रन्थकृतः प्रथमम् मङ्गलमाचरतो निबद्धस्य निष्फलकर्मकर्तृत्वादनवधेयवचनत्वशङ्कामपाकर्तुमवतारयत्यानुषङ्गिकमङ्गलसम्पत्तये मौलमप्यद्यमनुवदति ग्रन्थेत्यादिना जयतीत्यन्तेन । अधिकरणसङ्गृहः शास्त्रम्......॥

In bringing the above remarks to a conclusion, I have to thank the gentlemen who have, in one way or another, helped me in the translation. First among these comes Pandit Jayadēva Miçra, Professor of Vyākarana in the "Darbhanga Pathaçālā," Benares, from whom I got my first lessons in Kāvya-Prakāça; and then Rai Bahadur Pramadā-Dāsa Mittra of Benares, already mentioned, who not only encouraged me in the work, but also took upon himself the trouble of correcting an important portion of it. My thanks are also due to my honoured tutor, Mr. Arthur Venis, M. A., Principal of the Queen's College, Benares, without whose encouraging words and example, I should probably have never ventured upon literary work, and to whose kind help is due the publication of the present translation. The last person, but not the least, whom I cannot leave unmentioned, is Babu Govinda-Dāsa of Benares, who has ever been the guiding spirit of my literary life.

Raj Library,
DARBHANGA:
April, 1898.

GAṄGĀNĀTHA JHĀ.

· The MS. found does not extend to the end. (3) By Kallyāna Upādhyāyā.—only fragments of this work have been found.

In a foot-note in connection with commentary No. 25, the Sanskrit Introduction says that it is by Vāchaspati Miçra, the "सर्वतन्त्रज्ञः," I venture to point out that this is an oversight; because the Vāchaspati Miçra, who is generally styled 'सर्वतन्त्रज्ञ'—the author of "Bhāmatī" &c.—is much older than Mammata, and further, this author has enumerated all his works at the end of "Bhāmatī" where no mention is made of any commentary on the Kāvya-Prakāça. The Vāchaspati Miçra who wrote a commentary on the Kāvya-Prakāça, is the *legist*, the author of a series of Dharmaçāstra works—Āchārachintāmaṇi, &c.

THE

KĀVYA-PRAKĀÇA

(OF MAMMATA)

A TREATISE ON RHETORIC

TRANSLATED INTO ENGLISH

BY

GAṄGĀNĀTHA JHĀ, M. A.

BENARES:
PRINTED AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1898.

TO

HIS HIGHNESS

THE HONOURABLE MAHARAJAH

LAKSHMĪS'WARA SIṄHA BAHĀDUR,

G. C. I. E.

OF

DARBHANGA

THIS VOLUME

IS

RESPECTFULLY DEDICATED.

	अ. पा. सू.	काशिका		पदमञ्जरी	
			पृ.		पृ.
आङो नास्त्रियाम्	७ । ३ । १२०	उ.	४४०	उ.	८४४
आङोऽनुनासिक०	६ । १ । १२६	उ.	१७८	उ.	४८६
आङो यमहनः	१ । ३ । २८	पू.	६०	पू.	२३३
आङो यि	७ । १ । ६५	उ.	३५७	उ.	७२५
आङ्मर्यादाभिविध्योः	२ । १ । १३	पू.	१०८	पू.	३५६
आङ्मर्यादावचने	१ । ४ । ८९	पू.	९९	पू.	३२९
आड्गाङोश्च	६ । १ । ७४	उ.	१६४	उ.	४५५
आ च त्वात्	५ । १ । १२०	उ.	३२	उ.	२७४
आ च हौ	६ । ४ । ११७	उ.	३२४	उ.	६८१
आचार्योपसर्जन०	६ । २ । १०४	उ.	२३५	उ.	५३६
* आचार्योपसर्जनश्चा०	६ । २ । ३६	उ.	२१७	उ.	५५४
आच्छीनद्योर्नुम्	७ । १ । ८०	उ.	३६२	उ.	७३३
आज्जसेरसुक्	७ । १ । ५०	उ.	३५३	उ.	७२०
आज्ञायिनि च	६ । ३ । ५	उ.	२६२	उ.	०
आटश्च	६ । १ । ९०	उ.	१६९	उ.	४६९
आडजादीनाम्	६ । ४ । ७२	उ.	३१३	उ.	६६७
आडुत्तमस्यपिच्च	३ । ४ । ९२	पू.	३२४	पू.	७४९
आढकाचितपात्रा०	५ । १ । ५३	उ.	१५	उ.	२४९
आढ्यसुभगस्थूल०	३ । २ । ५६	पू.	२३०	पू.	६२२
आण्नद्याः	७ । ३ । ११२	उ.	४३९	उ.	८४२
आत ऐ	३ । ४ । ९५	पू.	३२४	पू.	७४९
आत औ णलः	७ । १ । ३४	उ.	३४९	उ.	७१३
आतः	३ । ४ । ११०	पू.	३२७	प.	७५२
आतश्चोपसर्गे	३ । १ । १३६	पू.	२१६		०
आतश्चोपसर्गे	३ । ३ । १०६	पू.	२८१	पू.	६८९
आतोऽङितः	७ । २ । ८१	उ.	३९७	उ.	७८५
आतोऽटि नित्यं	८ । ३ । ३	उ.	५२७	उ.	९७३
आतो धातोः	६ । ४ । १४०	उ.	३२९	उ.	६८८
आतोनुपसर्गे कः	३ । २ । ३	पू.	२१९	पू.	६११
आतो मनिन्क्वनि०	३ । २ । ७४	पू.	२३५	पू.	६२७
आतो युक्चिण्०	७ । ३ । ३३	उ.	४१८	उ.	८१३
आतो युच्	३ । ३ । १२८	पू.	२८७	पू.	०
आतोलोप इटि च	६ । ४ । ६४	उ.	३१२	उ.	६६५
आत्मनश्च पूरणे	६ । ३ । ६	उ.	२६२	उ.	५८२
आत्मनेपदेष्वनतः	७ । १ । ५	उ.	३४२	उ.	७०२

* अत्र सूत्रेवासिनोर्ङ्गति अशु० यासीति शु० ।

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ. पा. सू.		पृ.		पृ.
आबाधे च	८ । १ । १०	उ.	४६६	उ.	८६०
आभीक्ष्ण्ये णमुल् च	३ । ४ । २२	पू.	३०७	पू.	७२४
आम् एकान्तरमाम०	८ । १ । ५५	उ.	४८१	उ.	६०६
आमः	२ । ४ । ८१	पू.	१८१	पू.	४६५
आमन्त्रितं पूर्वमवि०	८ । १ । ७२	उ.	४८७	उ.	६१७
आमन्त्रितस्य च	६ । १ । १६८	उ.	१६८	उ.	५२१
आमन्त्रितस्य च	८ । १ । १६	उ.	४७०	उ.	८६७
आमि सर्वनाम्न· सुट्	७ । १ । ५२	उ.	३५४	उ.	७२०
आमेतः	३ । ४ । ६०	पू.	३२३	पू.	७४६
आम्प्रत्ययवत्कृञोनु०	१ । ३ । ६३	पू.	६६	पू.	२४४
आम्रेडितं भर्त्सने	८ । २ । ६५	उ.	५२१	उ.	६६६
आयनेयोनीयियः फढ०	७ । १ । २	उ.	३४१	उ.	७००
आयादय आर्द्धधातु०	३ । १ । ३१	पू.	१६१	पू.	५४३
आयुक्तकुशलाभ्यां०	२ । ३ । ४०	पू.	१४६	पू.	४३६
आयुधजीविभ्यश्छः०	४ । ३ । ६१	पू.	४५२	उ.	१८२
आयुधजीविसंघा०	५ । ३ । ११४	उ.	६६	उ.	३६८
आयुधाच्छ च	४ । ४ । १४	पू.	४६४	उ.	२०२
आरगुदीचाम्	४ । १ । १३०	पू.	३६८	उ.	१०६
आर्धधातुकं शेषः	३ । ४ । ११४	पू.	३२८	पू.	७५३
आर्द्धधातुकस्येट्०	७ । २ । ३५	उ.	३८३	उ.	७६७
आर्धधातुके	२ । ४ । ३५	पू.	१६६	पू.	४८०
आर्धधातुके	६ । ४ । ४६	उ.	३०७	उ.	६५५
आर्यो ब्राह्मणकुमा०	६ । २ । ५८	उ.	२२४	उ.	०
आर्हादगोपुच्छसंख्या०	६ । १ । १६	उ.	६	उ.	२३७
आलजाटचौ बहु०	५ । २ । १२५	उ.	७०	उ.	३२८
आवट्याच्च	४ । १ । ७५	पू.	३५०	उ.	०
आवश्यकाधमर्ण्य०	३ । ३ । १७०	पू.	२६६	पू.	७१२
आवसथात् ष्ठल्	४ । ४ । ७४	पू	४७६	उ.	२१३
आशंसायां भूतवच्च	३ । ३ । १३२	पू.	२८८	पू.	६६७
आशंसावचने लिङ्	३ । ३ । १३४	पू.	२८८	पू.	६६६
आशङ्काबाधनेदीय०	६ । २ । २१	उ.	२१२	उ.	५३३
आशितः कर्ता	६ । १ । २०७	उ.	२००	उ.	५२३
आशिते भुवः करण०	३ । २ । ४५	पू.	२२७	पू.	६२०
आशिषि च	३ । १ । १५०	पू.	२१८	पू.	६०८
आशिषि नाथः	२ । ३ । ५५	पू.	१५२	पू.	४५०
आशिषि लिङ्लोटौ	३ । ३ । १७३	पू.	३००	पू.	७१३
आशिषि हनः	३ । २ । ४६	पू.	२२८	पू.	६२१

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ. पा. सू.		पृ.		पृ.
इडत्यर्त्तिव्ययतीनाम्	७ । २ । ६६	उ.	३९२	उ.	७८१
इडाया वा	८ । ३ । ५४	उ.	५४१	उ.	०
इणः षः	८ । ३ । ३९	उ.	५३६	उ.	९८७
इणः षीध्वं लुङ्लिटां०	८ । ३ । ७८	उ.	५४७	उ.	१००३
इणो गा लुङि	२ । ४ । ४९	पू.	१७१	पू.	४८२
इणो यण्	६ । ४ । ८१	उ.	३१५	उ.	६७०
इण्कोः	८ । ३ । ५७	उ.	५४१	उ.	९९५
इण्नश्जिसर्तिभ्यः	३ । २ । १६३	पू.	२५३	पू.	६५७
इण्निष्ठायाम्	७ । २ । ४७	उ.	३८७	उ.	७७४
इतराभ्यो ऽपि दृश्यन्ते	५ । ३ । १४	उ.	७६	उ.	३३६
इतरेतरान्योन्योपपदा०	१ । ३ । १६	पू.	५७	पू.	२२८
इतश्च	३ । ४ । १००	पू.	३२५	प.	०
इतश्च लोपः परस्मैप०	३ । ४ । ९७	पू.	३२४	पू.	७५०
इतश्चानिञः	४ । १ । १२२	पू.	३६७	उ.	०
इतोत्सर्वनामस्थाने	७ । १ । ८६	उ.	३६४	उ.	७३६
इतो मनुष्यजातेः	४ । १ । ६५	पू.	३४८	उ.	५६
इत्थंभूतलक्षणे	२ । ३ । २१	पू.	१४३	पू.	४३१
इत्थंभूतेन कृतमि०	६ । २ । १४९	उ.	२४८	उ.	५६६
इदंकिमोरीश्की	६ । ३ । ९०	उ.	२८४	उ.	६१६
इदं तोमशि	७ । १ । ४६	उ.	३५२	उ.	७१९
इदम इश्	५ । ३ । ३	उ.	७५	उ.	३३३
इदम स्थमुः	५ । ३ । २४	उ.	७८	उ.	०
इदमो ऽन्वादेशे ऽशनु०	२ । ४ । ३२	पू.	१६८	पू.	४७८
इदमो मः	७ । २ । १०८	उ.	४०५	उ.	०
इदमोर्हिल्	५ । ३ । १६	उ.	७७	उ.	३३६
इदमो हः	५ । ३ । ११	उ.	७६	उ.	०
इदितो नुम्धातोः	७ । १ । ५८	उ.	३५५	उ.	७२२
इदुदुपधस्य चाप्रत्यय०	८ । ३ । ४१	उ.	५३६	उ.	९८८
इदुद्भ्याम्	७ । ३ । ११७	उ.	४४०	उ.	८४३
इदो ऽय् पुंसि	७ । २ । १११	उ.	४०५	उ.	०
इद्गोण्याः	१ । २ । ५०	पू.	४५	पू.	१९०
इद्दरिद्रस्य	६ । ४ । ११४	उ.	३२३	उ.	६८०
इद्वृद्धौ	६ । ३ । २८	उ.	२६७	उ.	५८७
इनः स्त्रियाम्	५ । ४ । १५२	उ.	१३८	उ.	४११
इनच्पिटच्चिकचि च	५ । २ । ३३	उ.	४५	उ.	३९२
इनण्यनपत्ये	६ । ४ । १६४	उ.	३३७	उ.	६९६
इनित्रकट्यचश्च	४ । २ । ५१	पू.	३९३	उ.	१५९

			काशिका		पदमञ्जरी	
	अ. पा. सू.		पृ.		पृ.	
उदश्चरः सकर्मकात्	१ । ३ । ५३	पू.	६७	पू.	२४०
उदश्वितो ऽन्यतरस्यां०	४ । २ । १६	पू.	३८५	उ.	१३०
उदात्तयणो हल्पूर्वात्	६ । १ । १७४	उ.	१६२	उ.	५१२
उदात्तस्वरितपरस्य	१ । २ । ४०	पू.	४२	पू.	१७६
उदात्तस्वरितयोर्यणः०	८ । २ । ४	उ.	४६४	उ.	६३०
उदात्तादनुदात्तस्य०	८ । ४ । ६६	उ,	५७४	उ.	० ३६
उदि कूले रुजिवहोः	३ । २ । ३१	पू.	२२५	पू.	६१८
उदि ग्रहः	३ । ३ । ३५	पू.	२६७	पू.	६७५
उदितो वा	७ । २ । ५६	उ.	३८६	उ.	०
उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः	३ । ३ । ४६	पू.	२७०	पू.	६७८
उदीचां वृद्धादगो०	४ । १ । १५७	पू.	३७५	उ.	११४
उदीचामातः स्थाने०	७ । ३ । ४६	उ.	४२२	उ.	८१६
उदीचामिञ्	४ । १ । १५३	पू.	३७४	उ.	११२
उदीचां माङो व्यती०	३ । ४ । १६	पू.	३०६	पू.	७२२
उदीच्यग्रामाच्च बह्व०	४ । २ । १०६	पू.	४१२	उ	१५३
उदुपधाद्भावादिकर्म०	१ । २ । २१	पू.	३६	पू.	१६३
उदोनूर्ध्वकर्मणि	१ । ३ । २४	पू.	५६	पू.	२३२
उदोष्ठ्यपूर्वस्य	७ । १ । १०२	उ.	३६७	उ.	७४१
उद्घनो ऽत्याधानम्	३ । ३ । ८०	पू.	२७६	पू.	६८३
उद्विभ्यां काकुदस्य	५ । ४ । १४८	उ.	१३७	उ.	०
उद्विभ्यां तपः	१ । ३ । २७	पू.	६०	पू.	२३३
उन्योर्ग्रः	३ । ३ । २६	पू.	२६६	पू.	६७३
उपकादिभ्योन्यतर०	२ । ४ । ६९	पू.	१७६	.	४६१
उपघ्न आश्रये	३ । ३ । ८५	पू.	२७७	पू.	६८३
उपजानूपकर्णोपनी०	४ । ३ । ४०	पू.	४३०	उ.	१७१
उपज्ञाते	४ । ३ । ११५	पू.	४४६	उ.	१८७
उपज्ञोपक्रमं तदाद्या०	२ । ४ । २१	पू.	१६४	पू.	४७२
उपदंशस्तृतीयायाम्	३ । ४ । ४७	पू.	३१२	पू.	७३२
उपदेशे ऽजनुनासिक०	१ । ३ । २	पू.	५३	पू.	२१३
उपदेशे ऽत्वतः	७ । २ । ६२	उ.	३६१	उ.	७७६
उपधायां च	८ । २ । ७८	उ.	५१६	उ.	६५७
उपधायाश्च	७ । १ । १०१	उ.	३६७	उ.	७४५
उपपदमतिङ्	२ । २ । १६	पू.	१३०	पू.	४००
उपपराभ्याम्	१ । ३ । ३६	पू.	६३	पू.	२३७
उपमानं शब्दार्थ०	६ । २ । ८०	उ	२३०	उ.	५५०
उपमानाच्च	५ । ४ । १३७	उ.	१३५	उ.	०
उपमानादप्राणिषु	५ । ४ । ६७	उ.	१२६	उ.	४०२

* एतस्य गणसूत्रत्वेन व्यवस्थापनं पदमञ्जर्याम् ।

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ. पा. सू.		पृ.		पृ.
एतिस्तुशास्वृदृजु०	३ । १ । १०९	पू.	२०८	पू.	५९५
एतेतौ रथोः	५ । ३ । ४	उ.	८५	उ.	३३३
एतेर्लिङि	७ । ४ । २४	उ.	४४५	उ.	८५४
एत्येधत्यूठ्सु	६ । १ । ८९	उ.	१६८	उ.	४६८
एधाच्च	५ । ३ । ४६	उ.	८३	उ.	३४२
एनपा द्वितीया	२ । ३ । ३१	पू.	१४६	पू.	४३५
एनबन्यतरस्यामदूरे०	५ । ३ । ३५	उ.	८१	उ.	३४०
एरच्	३ । ३ । ५६	पू.	२७२	पू.	६७९
एरनेकाचो ऽसंयोग०	६ । ४ । ८२	उ.	३१६	उ.	६७०
एरुः	३ । ४ । ८६	पू.	३२३	पू.	७४८
एर्लिङि	६ । ४ । ६७	उ.	३१३	उ.	०
एहिमन्ये प्रहासे लृट्	८ । १ । ४६	उ.	४७९	उ.	९०६
ऐकागारिकट् चौरे	५ । १ । ११३	उ.	३०	उ.	२६६
ऐषमोह्यःश्वसो ऽन्य	४ । २ । १०५	पू.	४११	उ.	१५२
ओः पुयण्ज्यपरे	७ । ४ । ८०	उ.	४५८	उ.	८६९
ओः सुपि	६ । ४ । ८३	उ.	३१६	उ.	६७१
ओक उचः के	७ । ३ । ६४	उ.	४२७	उ.	८२६
ओजःसहोम्भसा०	४ । ४ । २७	पू.	४६६	उ.	०
ओजःसहोऽम्भस्तमसः०	६ । ३ । ३	उ.	२६२	उ.	५८१
ओजसो ऽहनि यत्खौ	४ । ४ । १३०	पू.	४८७	उ.	२२५
ओत्	१ । १ । १५	पू.	१०	पू.	६७
ओतः श्यनि	७ । ३ । ७१	उ.	४२६	उ.	८२७
ओतो गार्ग्यस्य	८ । ३ । २०	उ.	५३१	उ.	९८०
ओदितश्च	८ । २ । ४५	उ.	५०७	उ.	९५०
ओमभ्यादाने	८ । २ । ८७	उ.	५१९	उ.	९६४
ओमाङोश्च	६ । १ । ९५	उ.	१७१	उ.	४७१
ओरञ्	४ । २ । ७१	पू.	४००	उ.	१४५
ओरञ्	४ । ३ । १३९	पू.	४५४	उ.	१९३
ओरावश्यके	३ । १ । १२५	पू.	२१२	पू.	६०१
ओर्गुणः	६ । ४ । १४६	उ.	३३१	उ.	६९०
ओर्देशे ठञ्	४ । २ । ११९	पू.	४१४	उ.	१५६
ओषधेरजातौ	५ । ४ । ३७	उ.	११०	उ.	३८४
ओषधेश्च विभक्ता०	६ । ३ । १३२	उ.	२९३	उ.	०
ओसि च	७ । ३ । १०४	उ.	४३७	उ.	०
औक्षमनपत्ये	६ । ४ । १७३	उ.	३३८	उ.	०
औङ आपः	७ । १ । १८	उ.	३४५	उ.	७०७
औत्	७ । ३ । ११८	उ.	४४०	उ.	८४३

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ. पा. सू.		पृ.		पृ.
करणे हनः	३ । ४ । ३७	पू.	३१०	पू.	७३७
कर्कलोहिताट्टीकक्	५ । ३ । ११०	उ.	९८	उ.	३६७
कर्णललाटात्कनलं॰	४ । ३ । ६५	पू.	४३५	उ.	०
कर्णे लक्षणस्यावि॰	६ । ३ । ११५	उ.	२८६	उ.	६२१
कर्णो वर्णलक्षणात्	६ । २ । ११२	उ.	२३७	उ.	५५६
कर्तरि कर्मव्यतिहारे	१ । ३ । १४	पू.	५६	पू.	२२६
कर्तरि कृत्	३ । ४ । ६७	पू.	३१८	पू.	७३८
कर्तरि च	२ । २ । १६	पू.	१२६	पू.	३६६
कर्तरि चर्षि॰	३ । २ । १८६	पू.	२५८	पू.	६६१
कर्तरि भुवः खिष्णुच्॰	३ । २ । ५७	पू.	२३०	पू.	६२३
कर्तरि शप्	३ । १ । ६८	पू.	१६६	पू.	५६७
कर्तर्युपमाने	३ । २ । ७९	पू.	२३६	पू.	६२८
कर्तुःक्यङ् सलोपश्च	३ । १ । ११	पू.	१८५	पू.	५१८
कर्तुरीप्सिततमं कर्म	१ । ४ । ४९	पू.	८८	पू.	३००
कर्तृकरणयोस्तृतीया	२ । ३ । १८	पू.	१४३	पू.	४२८
कर्तृकरणे कृता बहु॰	२ । १ । ३२	पू.	११३	पू.	३६५
कर्तृकर्मणोः कृति	२ । ३ । ६५	पू.	१५५	पू.	४५२
कर्तृकर्मणोश्च भूकृ॰	३ । ३ । १२७	पू.	२८६	पू.	६६५
कर्तृस्थे चाशरीरे क॰	१ । ३ । ३७	पू.	६३	पू.	२३७
कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्न॰	३ । ४ । ४३	पू.	३१२	पू.	७३२
कर्मण उकञ्	५ । १ । १०३	उ.	२८	उ.	२६४
कर्मणा यमभिप्रैति॰	१ । ४ । ३२	पू.	८४	पू.	२८६
कर्मणि घटोऽठच्	५ । २ । ३५	उ.	४६	उ.	२६२
कर्मणि च	२ । २ । १४	पू.	१२६	पू.	३६८
कर्मणि च येन सं॰	३ । ३ । ११६	पू.	२८४	पू.	६६२
कर्मणि दृशिविदोः	३ । ४ । २९	पू.	३०६	पू.	७२६
कर्मणि द्वितीया	२ । ३ । २	पू.	१३८	पू.	४२०
कर्मणि भृतौ	३ । २ । २२	पू.	२२३	पू.	६१७
कर्मणि हनः	३ । २ । ८६	पू.	२३७	पू.	६३२
कर्मणीनिर्विक्रियः	३ । २ । ९३	पू.	२३६	पू.	६३३
कर्मणो रोमन्थतपो॰	३ । १ । १५	पू.	१८७	पू.	५२४
कर्मण्यग्न्याख्यायाम्	३ । २ । ९२	पू.	२३६	पू.	६३३
कर्मण्यण्	३ । २ । १	पू.	२१६	पू.	६०६
कर्मण्यधिकरणे च	३ । ३ । ९३	पू.	२७८	पू.	६८४
कर्मण्याक्रोशे कृ॰	३ । ४ । २५	पू.	३०८	पू.	७२५
कर्मधारयवदुत्तरेषु	८ । १ । ११	उ.	४६७	उ.	८६०
कर्मधारयेऽनिष्ठा	६ । २ । ४६	उ.	२२२	उ.	५४०

द्यभावाद्वाक्यत्वादप्रमाणं विमतमिति यदि स्वोक्तिबाधादयः स्युः । अव्युत्पन्नस्य बोधं न जनयति वचस्संगतिज्ञानहानेर्लिङ्गं व्याप्तिप्रतीतेः पुरत इव न चावद्यमेतावताऽस्य ॥ ६९ ॥

टी० विप्रतिपन्नं वाक्यं प्रमाणं कारणदोषबाधकप्रत्ययाद्यभावादिति हेतुः, दृष्टान्तः प्रत्यक्षमनुमानं वा । अत्र प्रत्यनुमानमाशङ्क्य परिहरति । वाक्यत्वादिति । स्वोक्तिबाधः—स्वाभ्युपगमबाधः स्वप्रतिपत्तिबाध इत्यादिकमूह्यं सर्ववाक्याप्रामाण्ये स्वाचार्य्यवचनस्यापि सर्वशब्दार्थत्वेन स्वमतपरमतविभागो न स्यादित्यर्थः । यदि शब्दः प्रमाणम् अव्युत्पन्नस्याप्यर्थं बोधयेत् प्रदीपवत् न हि दीपोव्युत्पन्नाव्युत्पन्नविभागेनार्थमवबोधयतीत्याशङ्क्य परिहरति । अव्युत्पन्नस्येति । संगतिज्ञानहानेरिति वाच्यवाचकभावसंबन्धप्रतिपत्तिरागमस्यैवार्थावबोधनाङ्गं न तु प्रत्यक्षस्य अतस्सहकार्य्यभावादव्युत्पन्नस्य शब्दोऽर्थं नाववोधयतीति न दोषः । तत्र दृष्टान्तमाह । लिङ्गमिति । यथा व्याप्तिप्रतीतिशून्यस्य लिङ्गं साध्यप्रतीतिं न जनयति नैतावता लिङ्गस्य दोषः एवमागमस्येति ।

इति निर्दोषवाक्यप्रामाण्यम् ॥ ६९ ॥

अत्र शब्दस्य बोधकत्वशक्तिसमर्थनेन सन्तुष्टः कश्चिदाह अव्युत्पन्नोऽपि शब्दोऽर्थप्रत्यायक इति तं प्रतिब्रूते । वक्रीति ।

सू० वक्री व्युत्पत्तितः प्राग्यदि निजविषयं वाग्विभक्त्यन्वयाद्यैः किं व्युत्पत्त्या तिरश्चा-

मपि न कथमितो बालकानाञ्च बोधः ।
स्वार्थश्शब्दस्तदा चेत्तदपि न विषयैस्तस्य
साम्यात्तदन्यैरव्युत्पन्नत्वतो वा स्वमपि न
गमयेदेष तद्वत्स्ववाच्यम् ॥ ७० ॥

टी० अत्र वक्तीति किं शक्तिमात्रमभिधीयते किं वा वचनक्रियासम्बन्धः पूर्वस्मिन् पक्षे नास्माकमपि विप्रतिपत्तिः शब्दशक्तेर्नित्यत्वादुत्तरं पक्षमनुवदति । वक्ती व्युत्पत्तितः प्रागिति । विभक्त्यन्वयाद्यैरिति वचनहेतुः प्रकृतिप्रत्ययादिभेदेन व्युत्पन्नो हि शब्दोऽर्थं प्रत्याययतीति भावः । अनूदितमर्थं प्रतिक्षिपति । किं व्युत्पत्त्येति । स्वयमेव शब्दोऽर्थं प्रत्याययति चेद् व्युत्पत्तिर्निरर्थिकैव स्यादव्युत्पन्नाच्छब्दात्तिरश्चां बालमूकानां च बोधः कथं न स्यात् नन्वव्युत्पन्नानामपि शब्दः स्वरूपं प्रतिपादयति अतःशब्दस्याव्युत्पन्नस्यापि बोधकत्वं स्वस्वरूपे दृष्टमिति तदिदमाह । स्वार्थ इति । दूषयति । तदपि नेति । तत्र हेतुमाह । विषयैरिति । अयं भावः यथा विषयेषु व्युत्पन्नः शब्दोऽर्थमवगमयति एवं स्वबोधकत्वेनापि व्युत्पन्नश्शब्दः स्वात्मानमवगमयति अन्यथा स्वात्मनि व्युत्पत्त्यभावात् स्वात्मानमपि नावबोधयेत् । उक्तमर्थमनुमानेनाप्युपपादयति । अव्युत्पन्नत्वत इति । स्वात्मन्यव्युत्पन्नश्शब्दः स्वात्मानं नावगमयेत् यथा स्वविषये अव्युत्पन्नश्शब्दः स्वविषयं नावगमयति अयमत्र भावः शब्दस्य द्वयी शक्तिः अर्थप्रकाशकत्वं स्वस्वरूपप्रकाशकत्वञ्चेति अर्थप्रकाशनशक्तिः स्वयमगृहीता नार्थप्रकाशनाङ्गं भवति, एवं शब्दप्रकाशनशक्तिः स्वयमगृहीता चेन्न स्वप्रकाशनाङ्गं भवति, तस्माच्छब्द

स्वार्थवत् स्वस्मिन्नपि व्युत्पन्नः स्वप्रतीतिं जनयतीति अतश्शक्तस्यापि तत्तदर्थप्रकाशनशक्तिप्रतिसन्धानमन्तरेण नार्थप्रतिपत्तिजनकत्वमिति।

इत्यव्युत्पन्नशब्दबोधकत्ववादभङ्गः ॥ ७० ॥

सर्वस्यापि शब्दस्य संकेतपूर्वकत्वं कश्चिदाह विप्रतिपन्नश्शब्दः सांकेतिकः शब्दत्वात् भाषाशब्दवदिति तदेतदनुवदति। शब्द इति।

सू० शब्दस्संकेतितोऽर्थं गमयति विमतोऽपीति शास्त्रप्रतीपं तत्कर्त्ताद्य ह्यसिद्धस्स च दुरधिगमस्सृष्टिकालेऽनुमानैः। श्रुत्या चेत्प्रत्युतैतद्विभुरपि तनुते वेदतोमानरूपे व्याकृत्यादेर्विरुद्धौ क्रमजनिविलयौ क्षुद्रभाषासु नैवम् ॥ ७१ ॥

टी० परिहरति। शास्त्रप्रतीपमिति। वाचा वाचा विरूपनित्ययेत्यादिश्रुतिविरुद्धत्वात् कालात्ययापदिष्टमित्यर्थः संकेतकर्त्ता किमाधुनिकः किं विश्वजगत्सृष्टिकालस्थः आधुनिकश्चेन्न दृष्टः ईश्वरश्चेदीश्वरानुमाननिरासेन प्रागेव निरस्त इत्याह। तत्कर्त्तेति। श्रुतिप्रसिद्धस्संकेतकर्त्तेति चेत् तद्विरुद्धमेव भवतः धाता यथा पूर्वमकल्पयत् नामरूपञ्च भूतानां कृत्यानाञ्च प्रपञ्चनं वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनाञ्चकार स इति नामरूपव्याकरणस्य वेदपूर्वकत्वश्रवणात् कथन्तर्हि काठकादिसमाख्या कथं वा व्याहृत्यादेः क्रमादुपदेशः कथं ऋग्वेदादेरनुक्रमादुपदेशः पुराणेषु व्यवह्रियते सर्वञ्चैतदभिव्यक्तिविशेषादित्याह। व्याकृत्यादेरिति। प्रवर्त्तनविशेषादेरित्यर्थः उत्प-

त्तिविलयो नामरूपे व्याकरोदिति श्रुतिविरुद्धो तर्हि भाषान्तरेऽप्य-सांकेतिकत्वं स्यादित्याशङ्क्य परिहरति । वृद्धेति ।

इति सर्वशब्दसांकेतिकत्वभङ्गः ॥ ७१ ॥

एवं व्युत्पत्तिं प्रसाध्य सिद्धे व्युत्पत्तिं साधयितुमारभते, तत्र प्राभाकरमतमनुवदति । व्युत्पत्तिरिति ।

मू० व्युत्पत्तिः कार्य्य एव प्रथमसमुदिता वृद्धवा-क्यात्प्रवृत्तौ तत्सर्वास्तत्पराः स्युर्गिर इति यदि न क्वापि सिद्धेऽपि सिद्धेः । स्याद्वा कार्य्यैकलब्ध्या प्रथममिह कुतश्शब्दशक्तिं नियच्छेत्तात्पर्यज्ञान्यथाऽपि ह्यनितरशरणै-र्लोकवेदप्रयोगैः ॥ ७२ ॥

टी० पूर्वं सर्वशब्दानां सांकेतिकत्वं निरस्तम्, अत्र सर्वश-ब्दानां कार्य्ये व्युत्पत्तिं वदन् प्राभाकरो निरस्यते, स ह्येवं मनुते व्यु-त्पत्त्यायत्तं शब्दस्य प्रामाण्यम् आद्या व्युत्पत्तिः कार्य्य एव, वृद्ध-व्यवहारो हि व्युत्पत्तिबीजं प्रयोजकवृद्धो हि गामानयेति वाक्यं प्रयुङ्क्ते प्रयोज्यश्चानयति व्युत्पित्सुरन्योऽनेन वाक्येनानुमानसध्रीचा व्युत्पाद्यते इत्थं ह्यनुमिनोति व्युत्पित्सुः—विप्रतिपन्ना प्रयोज्यप्रवृत्तिः कार्य्यताबुद्धिपूर्विका चेतनप्रवृत्तित्वात् अस्मत्प्रवृत्तिवत्, विप्रतिपन्ना कार्य्यताबुद्धिः प्रयोजकवाक्यजन्या तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् यद्यदन्वयव्यतिरेकानुविधायि तत्तज्जन्यं यथा संप्रतिपन्नमिति, एवं सामान्यतः कार्य्यपरत्वे प्रयोजकवाक्यस्य निश्चिते गामानय गां बधान अश्वमानय अश्वं बधानेत्यादिषु वाक्येषु आवापोद्वापवशा-द्विशेषव्युत्पत्तिरपि जायते, अतः कार्य्ये एव शब्दानां व्युत्पत्तिः

तस्मान्न सिद्धरूपे ब्रह्मणि वेदान्तवाक्यानां प्रामाण्यमिति, एतदनुभाषते। व्युत्पत्तिरिति। परिहरति। नेति। तत्र हेतुमाह। क्वापीति। सिद्धे व्युत्पत्तिप्रकार उपरितनग्रन्थे विस्तरेण प्रतिपादयिष्यते तत्तावत्तिष्ठतु अन्वारुह्यापि वदामः कार्य्ये एव व्युत्पत्तिरस्तु तथापि सिद्धेऽपि तात्पर्यं स्यादित्याह । स्यादिति । अयं भावः चत्वारो ह्यर्थाश्शब्दस्य मुख्यगौणलाक्षणिकतात्पर्य्यवृत्तिभेदेन, तत्र मुख्यवृत्तेरेकत्रावस्थानेऽपि तात्पर्य्यवृत्तिरन्यत्रापि संक्रमते अन्यथा कथमृत्विक्पत्नीयजमानादिभेदेन कर्तृव्यवहारः स्फ्य*कपालपुरोडाशादिभेदेन करणविभागः स्वर्गस्वाराज्यपशुपुत्रादिभेदेन फलविभागः, अतः कार्य्यशेषतया सिद्धस्यापि कार्य्यवाक्येषु तात्पर्य्यभूमित्वात् व्युत्पत्तेः कार्य्यपरत्वनिर्बन्धोनिर्निबन्धनः ॥

इति सर्वशब्दानां कार्य्यपरत्वभङ्गः ॥ ७२ ॥

इत्थं कार्य्ये एव व्युत्पत्तिरिति नियमाङ्गीकारेण कार्य्यतात्पर्य्यशेषतया सिद्धेऽपि तात्पर्य्यमुक्तम्। इदानीं सिद्ध एव प्राधान्येन तात्पर्य्यं संभवति कोऽसौ पाञ्चाल इत्यादिषु तथा दृष्टेरिति वदन्तं सिद्धपरवादिनं तत्पक्षानुवादपूर्वकं प्राभाकरं प्रतिक्षिपति। कोऽसाविति।

मू० कोऽसौ पाञ्चाल इत्याद्यनुभवतु वचस्सिद्धतात्पर्य्ययोगं शास्त्रं कार्य्यैकशेषं गमयति निखिलं सिद्धमित्यर्द्धरम्यम्। यत्र ज्ञानं पुमर्थस्तदवधिवचनं तत्र बाधोऽपि नास्मिन्नाते-

* विभागः।

१ स्रुवकपालेति पुस्तकान्तरपाठस्तु चिन्त्यः।

नाट्यादिनीतिर्निधिवचननयादन्यथा स्याद्विरोधः ॥ ७३ ॥

टी० अयमस्य भावः लौकिकवाक्यं सिद्धपरमस्तु वैदिकवाक्यं सर्वमपि कार्य्यपरमेव सिद्धन्तु कार्यशेषतया वदतीति तद्दूषयति। अर्द्धरम्यमिति। कानिचित्सिद्धपराणि कानिचित्कार्य्यपराणीति विभागस्य दर्शनादर्द्धरम्यत्वमुच्यते, पुरुषार्थपर्य्यवसायित्वं हि वाक्यस्य प्रामाण्ये तन्त्रं, तच्च तव गृहे निधिरस्तीत्यादौ प्रतिपत्तिमात्रेण ज्योतिष्टोमादिवाक्येषु स्वर्गादिफलप्रतीत्या अतो ब्रह्मज्ञाने स्वरूपेण पुरुषार्थत्वान्न पुरुषार्थान्तरापेक्षा। तर्हि बालोपच्छन्दनादिवाक्यवदर्थतथात्वं न स्यादिति चेन्न स्याद् बाधाभावेन स्वतःप्रामाण्यस्यैव न्यायप्राप्तत्वात् तत एव न नाट्यादिनीतिः, नाट्यादावर्थानुकारमात्रेण प्रीतिः नात्रानुकारप्रतीत्या प्रीतिः, अपि तु स्वगृहे निहितनिधिसद्भावप्रतीत्या, इत्थं बाधविधुरेष्वर्थतत्त्वेषु प्रामाण्यानङ्गीकारे कार्य्यवाक्येऽपि प्रामाण्यं न स्यादिति कण्ठगतजीवितमेव वेदप्रामाण्यमिति भावः।

इति ब्रह्मस्वरूपपरवाक्यानां विधिशेषत्वमन्तरेण प्रामाण्यनिरूपणम् ॥ ७३ ॥

इदानीमाद्यव्युत्पत्तिः प्रकारत्रयेण सिद्धार्थेऽपि कर्त्तुं शक्येति वक्तुमारभते। कस्मैचिदिति।

मू० कस्मैचिज् ज्ञापयैतत्त्वमिति परकृतां वीक्ष्य चेष्टां तदन्यस्तस्मै ब्रूते ततस्तत्क्रमकमिह वचोवेत्ति चेष्टाविदन्यः। तत्तद्वाच्येषु शब्दैर्हितविदभिहितैरङ्गुलीयोगपूर्वं जानन्नन्यत्र तत्तत्स्वहितजनकृतिं शिक्षणार्थामवैति॥७४॥

टी० एषा किल काचित्प्रक्रिया पुत्रस्ते जात इति देवदत्ताय ज्ञापयेति केनचिच्चेष्टया चोद्यमानः क्वचि*द् गत्वा तस्मै देवदत्ताय तं वक्ति तेन सह गतः कश्चिदन्यो व्युत्पित्सुर्मूकवच्चेष्टाविशेषज्ञस्तद्वाक्यं श्रुत्वा व्युत्पद्यते एतद्वाक्यं पुत्रजन्मरूपार्थप्रतिपादकमिति तदिदमाह । ततस्तदिति । प्रकारान्तरेण प्रतिपदव्युत्पत्तिनिरूपणेन सिद्धे व्युत्पत्तिं दर्शयति । तदिति ॥

तत्तच्छब्दवाच्येषु शिशुपशुपक्षिमृगादिष्वम्बातातमातुलादिभिर्हितविद्भिरभिहितैश्शिशुपश्वादिशब्दैस्साकमङ्गुलीनिर्देशपूर्वकं जानन् प्रतिपाद्यमानस्तत्तत्स्वहितप्रवृत्तिमन्यच्चापि शिक्षणार्थां व्युत्पादनार्थामवैति ।

अयमत्र क्रमः शिक्षको जनः कश्चिद्बालमङ्गुलीनिर्देशपूर्वकं तेषुतेष्वर्थेषु तत्तच्छब्दान् प्रयुङ्क्ते पश्चादङ्गुलीनिर्देशमन्तरेण वदति व्युत्पित्सुस्तच्छृणोति चेष्टापरिज्ञानवत्त्वाद्व्युत्पादकानां प्रवृत्तिं व्युत्पादनार्थां जानाति ततश्चेष्टामन्तरेणापि शब्दमात्रादेव स्वप्रतिपत्तिं दृष्ट्वा शब्दस्य बोधकत्वशक्तिं जानाति अयं शब्द इममर्थं बोधयति शब्दार्थयोस्संबन्धान्तरं न दृश्यते संकेतयिता चान्यो न दृष्टः परिशेषाद् बोध्यबोधकभावेनैवायं शब्द इममर्थं बोधयतीति व्युत्पद्यते ॥ ७४ ॥

अयञ्चान्यः प्रकारः देवदत्तस्य पुत्रे जाते कश्चिद् गत्वा पुत्रस्ते जात इति वदति तत्पश्यन् बालकस्तन्मुखविलासेन तस्यानुकूलबुद्धिं जानन्नेतद्वाक्यं सन्निहितानुकूलरूपपुत्रजन्मप्रतिपादकमिति व्युत्पद्यते तदिदमाह । कश्चिदिति ।

* कश्चिद् पा० ।

मू० कश्चित् कस्यापि पुंसस्सुतजनिमिह तत्प्रीतिकृत्त्वञ्च जानँस्तज्जन्मोक्तिप्रहृष्टे पितरि सुतजनैर्वेत्ति तद्वाच्यभावम् । शक्यन्तद्धर्षहेतुस्स इति नियमनं सन्निधानादियुक्तेरासीदत्सु प्रसूत्याद्यनियतिकथनं कार्य्यवाक्येऽपि शक्त्यम् ॥ ७५ ॥

टी० अयमत्रान्वयः कस्यापि पुंसस्सुतजनिं पुत्रजननं तस्य च प्रीतिकृत्त्वं प्रीतिहेतुत्वञ्च जानन् तज्जन्मवाक्यप्रहृष्टे पितरि सुतजनैः पुत्रजननस्य तद्वाच्यभावं वेत्ति जानाति बहुष्वपि हर्षहेतुषु सत्सु पुत्रजननमेव हर्षहेतुरिति विशेषनियमनं सन्निधानादिलिङ्गैश्शक्यम् आसीदत्सु बहुषु प्रीतिहेतुषु सुखप्रसूत्याद्यनियतिकथनं कार्य्यव्युत्पत्तावपि शक्यते वक्तुं तत्राप्यवान्तरबहुव्यापारसंभवादनियतिर्वक्तुं शक्या ॥

इति सिद्धार्थेऽप्याद्यव्युत्पत्त्युपपत्तिः ॥ ७५ ॥

इत्थं सिद्धार्थे प्रथमां व्युत्पत्तिमभिधाय द्वितीयामपि व्युत्पत्तिं तत्रैव वदति । शब्दस्येति ।

मू० शब्दस्यैतस्य वाच्यस्त्वयमिति च तथा वाचकोऽसावमुष्येत्येवं शिष्येत पश्चात् कतिपयवचसां पूर्वनिर्ज्ञातशक्तिः । इत्थं व्युत्पन्नतत्तत्सहपठितिवशाद्वाचकान् वेत्ति कांश्चिद्यो लोके ते हि वेदे समधिकमिह यत्तत्तु तत्रैव वेद्यम् ॥ ७६ ॥

टी० अस्य शब्दस्यायमर्थो वाच्यः अस्यार्थस्यायं शब्दो वाचक इति हि काव्यादिशिक्षाप्रकारः, लोकव्यवहारोऽप्येवमेव ज्ञापयति इमां व्युत्पत्तिं पूर्वार्द्धेन दर्शयित्वा व्युत्पत्त्यन्तरमुत्तरार्द्धेन दर्शयति । इत्थमिति । अयमर्थः प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीति वाक्यं श्रुत्वा प्रभिन्नेत्यादिशब्दानां पूर्वव्युत्पन्नत्वाद्व्युत्पन्नपदसहपठनसामर्थ्यात् पूर्वमव्युत्पन्नं मधुकरपदमौचित्यादिना भ्रमरपरतया व्युत्पद्यत इति कांश्चिद् भ्रमरादिशब्दांस्तर्हि लौकिकशब्दानामेवं व्युत्पत्तिरस्तु न वैदिकानामित्याशङ्क्याह । य इति । य एव लौकिकास्त एव वैदिका इति हि लोकवेदाधिकरणन्याय इति भावः । कथन्तर्हि वैदिकप्रयोगेषु वैषम्यमत आह । समधिकमिति । यल्लौकिकशब्दाद्वैदिकशब्देषु समधिकं वैषम्यं तत्प्रातिशाख्यादिव्याकरणविशेषावगम्यमित्यर्थः, अतः कार्य्ये व्युत्पत्तिसिद्धेः व्युत्पत्त्यादिभिर्बहुभिर्लौकव्यवहारसहितैरभिधानपठितैर्व्याकरणप्रक्रियादिभिः प्रातिशाख्यादिभिरसाधारणहेतुभिस्सिद्धे वा कार्य्ये वा सर्वत्रापि व्युत्पत्तिस्समानस्वभावेति नैकत्र व्युत्पत्तिनियमः कार्य्य इत्यर्थः ।

इति सिद्धार्थे द्वितीयादिव्युत्पत्तिकारः ॥ १६ ॥

अस्तु प्रत्यक्षेषु पदार्थेषु एतादृशी व्युत्पत्तिः अप्रत्यक्षेष्विन्द्रादिषु सिद्धेषु व्युत्पत्तिर्न्न युज्यत इत्याशङ्कते । व्युत्पाद्यमिति ।

मू० व्युत्पाद्यं नाप्रतीतं प्रसजति विदिते नैरपेक्ष्यं श्रुतीनामिन्द्राद्यर्थे पदानामिति दुरधिगमा नामतेत्यप्ययुक्तम् । अप्रत्यक्षेषु सिंहप्रभृतिषु वचनैः कैश्चिदारण्यकोक्तैर्व्युत्पद्यन्ते हि पौराः स्वयमपि च वदन्त्येवमत्रापि वार्त्तां ॥ ११ ॥

टी० किमप्रतीते व्युत्पत्तिरुत प्रतीते अप्रतीतं तावद्व्युत्पाद्यं न प्रसजति न भवतीत्यर्थः, प्रतीते व्युत्पाद्ये प्रतीतत्वादेवाप्राप्तार्थ-प्रत्यायकश्रुतिनैरपेक्ष्यप्रसङ्ग इति इत्थं सतीन्द्राद्यर्थे पदानां नामता दुरधिगमेति एतदयुक्तमित्याह । इत्यपीति । अयुक्तिमेवोपपादयति । अप्रत्यक्षेष्विति । सिंहादिष्वागमाद्व्युत्पत्तिर्नास्ति अपि तूपमानात् अत एवोक्तमुपमानवादिभिः ।

सादृश्यस्यानिमि*त्तत्वान्निमित्तस्याप्रतीतितः ।
समयोदुर्ग्रहः पूर्वं शब्देनानुमयाऽपि वा ॥

इति चेद्दुरुक्तन्तु तत् तादृशस्योपमानस्यैवाभावात् अन्यथा वैदिकेन्द्रादिशब्दानां नित्याव्युत्पत्तिप्रसङ्गात् नित्यादृष्टत्वादिन्द्रादि-जातेः, कथन्तर्ह्यप्रत्यक्षे गवयत्वे गवयशब्दव्युत्पत्तिः कथं वा प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गविधुरेन्द्रादिसामान्ये तत्र वक्त्रभिप्रायमाश्रित्य व्युत्प-द्यते अयं खलु वक्तुरभिप्रायः सहस्राक्षत्वाद्युपलक्षिता काचिज्जाति-रिन्द्रशब्दार्थ इति तदन्यत्रापि समानं गोसादृश्योपलक्षिता काचि-ज्जातिर्गवयशब्दार्थ इति । किञ्च वक्त्रभिप्रायानङ्गीकारे प्रत्यक्षेऽपि घटादौ व्युत्पत्तिर्न स्यात् तथा हि कश्चित्कोऽघट इति पृच्छति व्युत्पादकः पुनरयं घट इति वक्ति विशेषं दर्शयति व्युत्पित्सुश्च तावता व्युत्पद्यते तत्रैकस्यां व्यक्तौ व्युत्पन्नस्य व्यक्त्यन्तरे घटप्रती-तिर्न स्यात् वक्त्रभिप्राय एव तत्र शरणम् एतज्जातीयो घट इति वक्तुरभिप्रायः तेन तज्जातीये व्युत्पद्यते तदभिप्रायाभिज्ञोव्युत्पित्सु-रिति । एवन्तर्कसहकृतेन वक्त्रभिप्रायपरिशोधनेन गवयत्वादौ गवया-दिशब्दं व्युत्पद्यते व्युत्पित्सुः किमिह निरर्थकोपमानकल्पनेनेति न

* न्यायकुसुमाञ्जलिग्रन्थस्थः श्लोकोऽयम्

केवलं सिंहादिशब्दव्युत्पत्तिर्व्यवहारोऽपि दृश्यत इत्याह । स्वयमिति । दृष्टान्तदृष्टमर्थं पक्षे योजयति । एवमिति । वार्ता प्रवृत्तिः ।

इत्यप्रत्यक्षपदार्थव्युत्पत्तिप्रकारः ॥ ७७ ॥

यदि जातिवाचकत्वं शब्दस्य तर्हि विशिष्टविषयत्वं न स्यात् इत्याशङ्कते । व्यक्तिरिति ।

मू० व्यक्तिः शब्दैर्न बोद्धा यदि न खलु भवेदन्वितज्ञप्तिसिद्धिस्तच्छक्तिर्व्यक्तिमात्रे न च भवति यतः स्वोपलम्भादिबाधः । धर्मो धर्मी च नैकं किमपि न च तयोर्भिन्नयोरप्यभेदस्तस्मात्तां तद्विशिष्टामभिदधति पदान्यन्यथागत्यभावात् ॥ ७८ ॥

टी० परिहरति । न खल्विति । व्यक्तिविषयत्वाभावे कथमन्वितज्ञप्तिसिद्धिः अन्वयस्य व्यक्तिनिष्ठत्वात् यदि व्यक्तिमात्रे शक्तिः तच्च न भवति उपलम्भादिबाधात् व्यक्तिमात्रे शब्दशक्तावनुवृत्तव्यवहारादिबाध इत्यर्थः । तर्हि धर्मो धर्मी चैकम् अथवा भिन्नाभिन्नमित्याशङ्क्य पक्षद्वयमपि क्रमेण प्रतिक्षिपति । धर्म । इति । न चेति अतो जातिविशिष्टा व्यक्तिरेव शब्दार्थ इति निगमयति । तस्मादिति । तदेवोपपादयति । अन्यथा गत्यभावादिति । अयमर्थः केचिच्छब्दा जातिमात्रवाचकाः जातिस्सामान्यमित्यादयः केचिद्व्यक्तिवाचकाः व्यक्तिः स्वरूपमित्यादयः । अपरे पुनर्जातिविशिष्टव्यक्तिवाचकाः गौरश्व इत्यादयः, तत्र पूर्वकोटिद्वयविलक्षणतृतीयकोटिवाचकाश्शब्दा जातिविशिष्टव्यक्तिवाचिन इति ॥

इत्याकृतिशब्दानां विशिष्टवाचित्वम् ॥ ७८ ॥

कौमारिलास्त्वेवं प्राहुः जातिवाचिनश्शब्दा व्यक्तिं लक्षयन्तीति तदयुक्तमित्याह । जातिमिति ।

मू० जातिं व्यक्त्या विहीनां स्पृशति न धिषणा
तेन जातौ प्रवृत्ता शक्तिर्व्यक्तिं स्पृशेच्चेत्
स्थित इह वचसां तद्विशिष्टावगाहः । जाते-
र्बोधः स्वहेतोः स्थितिरपि हि भवेत् क्वापि
गोत्वोक्तिनीत्या शब्दात्तत्पारतन्त्र्यं स्फुरति
यदि पराबोधने तन्न शक्यम् ॥ ७९ ॥

टी० व्यक्तिशून्यां जातिं कदाचिदपि न स्पृशति धिषणा तेन जातौ प्रवृत्ता शब्दशक्तिर्व्यक्तिमपि स्पृशतीति वक्तव्यं तथा चेद्वचसां जातिविशिष्टव्यक्त्यवगाहनं स्थितमेव तथा च शक्तिर्विशिष्ट इति भवतेवोक्तं भवति । तदेव विवृणोति । जातेर्बोध इति । जातेः प्रतिपत्तिःस्वकारणादवस्थानञ्च कुत्राप्याधारविशेषे तत्र दृष्टान्तमाह । गोत्वेति । यथा गोत्वशब्दे गोर्भावो गोत्वमिति गोशब्दप्रतिपत्तिमन्तरेण प्रतिपत्तिर्न भवति गोशब्दमन्तरेण भावविषयस्य त्वप्रत्ययस्यानुत्पत्तिः एवं गोत्वस्य प्रत्ययस्थिती तदाधारभूतगोस्वरूपसापेक्षे इत्यर्थः । अस्तु गोत्वस्य पारतन्त्र्यस्फुरणं ततः किं शब्दशक्तेरित्यत आह । शब्दादिति । शब्दाद् गोत्वस्य व्यक्तिपारतन्त्र्यं यदि स्फुरति तदा परस्य व्यक्तिद्रव्यस्याबोधने जातेस्तत्पारतन्त्र्यं शब्देन बोधयितुं न शक्यम् अतो गवादिशब्दशक्तिर्व्यक्तिपर्य्यन्तेति ।

इति विशिष्टवाचिनां विशेषणमात्रे शक्तिनिष्कर्षानुपपत्तिः ॥ ७९ ॥

उक्तमपि दूषणं सम्यगजानानः पूर्वपक्षी लघुत्वावलम्बनेन लक्षणापक्षं पुनर्द्रढयति । जाताविति ।

मू० जातौ शक्तिर्लघुत्वाद् भवति च वचसां भाषणं जातिमात्रे भेदो निष्कर्षकेभ्यस्त्विह परमजहल्लक्षणाया निरूढिः । इत्युक्तं कैश्चिदेवं यदि भवति तदोपाधिशब्देऽपि नीतिर्मन्दं वैषम्यमात्रं भवतु च नियतिः प्रत्ययैर्लक्षणायाः ॥ ८० ॥

टी० अयमर्थः जातावेव शक्त्यङ्गीकारे शब्दस्य शक्तिलाघवं भवति अतो वचसां भाषणमभिधानं जातिमात्रे तर्हि गोत्वशब्दाद् गोशब्दस्य जातिवाचित्वे को भेदस्तत्राह । भेद इति । गोत्वशब्दो गोत्वजातिमेव प्राधान्येनाह गोशब्दस्त्वनिष्कर्षकत्वादजहल्लक्षणानिरूढ्या गोत्ववत् तदाधारभूतां गामपि प्रकाशयति अयमेव निष्कर्षकानिष्कर्षकभेदः । इमं पक्षमनुवदति । इत्युक्तं कैश्चिदिति । एतत्प्रतिवन्द्या दूषयति । एवमिति । तर्हि उपाधिशब्देऽपीयं नीतिरनुसन्धेया तत्राप्युपाधावेव शब्दशक्तिः उपाधिमति निरूढलक्षणेति तदेतदाह । तदेति । गवादिशब्दस्तु जातिशब्दः अन्यस्तूपाधिशब्द इति वैषम्यं मन्दमेव प्रयोजकं न्यायसाम्ये वैषम्यमात्रस्याप्रयोजकत्वात् अत उपाधिशब्दवज्जातिशब्दस्यापि धर्मिपर्यन्ताभिधानमपरित्याज्यं कथन्तर्हि गङ्गायां घोष इत्यादिषु लोके लाक्षणिकव्यवहारनियमः, तत्राह । भवत्विति । प्रतीतिरेव हि सर्वत्र शरणं प्रतीतिश्च व्युत्पत्त्यधीना व्युत्पत्तिश्च व्युत्पादकपारम्पर्य्यादेव नियता व्युत्पादकाश्च गोशब्दं गोत्वाधारद्रव्यविषयतया व्युत्पादयन्ति

कौमारिलास्त्वेवं प्राहुः जातिवाचनश्शब्दा व्यक्तिं लक्ष-यन्तीति तदयुक्तमित्याह । जातिमिति ।

मू० जातिं व्यक्त्या विहीनां स्पृशति न धिषणा तेन जातौ प्रवृत्ता शक्तिर्व्यक्तिं स्पृशेच्चेत् स्थित इह वचसां तद्विशिष्टावगाहः । जाते-र्बोधः स्वहेतोः स्थितिरपि हि भवेत् क्वापि गोत्वोक्तिनीत्या शब्दात्तत्पारतन्त्र्यं स्फुरति यदि पराबोधने तन्न शक्यम् ॥ ७९ ॥

टी० व्यक्तिशून्यां जातिं कदाचिदपि न स्पृशति धिषणा तेन जातौ प्रवृत्ता शब्दशक्तिर्व्यक्तिमपि स्पृशतीति वक्तव्यं तथा चेद्वचसां जातिविशिष्टव्यक्त्यवगाहनं स्थितमेव तथा च शक्तिर्विशिष्ट इति भवतैवोक्तं भवति । तदेव विवृणोति । जातेर्बोध इति । जातेः प्रतिपत्तिःस्वकारणादवस्थानञ्च कुत्राप्याधारविशेषे तत्र दृष्टान्तमाह । गोत्वेति । यथा गोत्वशब्दे गोर्भावो गोत्वमिति गोशब्दप्रतिपत्ति-मन्तरेण प्रतिपत्तिर्न भवति गोशब्दमन्तरेण भावविषयस्य त्वप्रत्यय-स्यानुत्पत्तिः एवं गोत्वस्य प्रत्ययस्थिती तदाधारभूतगोस्वरूपसापेक्षे इत्यर्थः । अस्तु गोत्वस्य पारतन्त्र्यस्फुरणं ततः किं शब्दशक्तेरि-त्यत आह । शब्दादिति । शब्दाद् गोत्वस्य व्यक्तिपारतन्त्र्यं यदि स्फुरति तदा परस्य व्यक्तिद्रव्यस्याबोधने जातेस्तत्पारतन्त्र्यं शब्देन बोधयितुं न शक्यम् अतो गवादिशब्दशक्तिर्व्यक्तिपर्य्यन्तेति ।

इति विशिष्टवाचिनां विशेषणमात्रे शक्तिनिष्कर्षानुप-पत्तिः ॥ ७६ ॥

उक्तमपि दूषणं सम्यगजानानः पूर्वपक्षी लघुत्वावलम्बनेन लक्षणापक्षं पुनर्द्रढयति । जाताविति ।

मू० जातौ शक्तिर्लघुत्वाद् भवति च वचसां भाषणं जातिमात्रे भेदो निष्कर्षकेभ्यस्त्विह परमजहल्लक्षणाया निरूढिः। इत्युक्तं कैश्चिदेवं यदि भवति तदोपाधिशब्देऽपि नीतिर्मन्दं वैषम्यमात्रं भवतु च नियतिः प्रत्ययैर्लक्षणायाः ॥ ८० ॥

टी० अयमर्थः जातावेव शक्त्यङ्गीकारे शब्दस्य शक्तिलाघवं भवति अतो वचसां भाषणमभिधानं जातिमात्रे तर्हि गोत्वशब्दाद् गोशब्दस्य जातिवाचित्वे को भेदस्तत्राह । भेद इति । गोत्वशब्दो गोत्वजातिमेव प्राधान्येनाह गोशब्दस्त्वनिष्कर्षकत्वादजहल्लक्षणानिरूढ्या गोत्ववत् तदाधारभूतां गामपि प्रकाशयति अयमेव निष्कर्षकानिष्कर्षकभेदः । इमं पक्षमनुवदति । इत्युक्तं कैश्चिदिति । एतत्प्रतिवन्द्या दूषयति । एवमिति । तर्हि उपाधिशब्देऽपीयं नीतिरनुसन्धेया तत्राप्युपाधावेव शब्दशक्तिः उपाधिमति निरूढलक्षणेति तदेतदाह । तदेति । गवादिशब्दस्तु जातिशब्दः अन्यस्तूपाधिशब्द इति वैषम्यं मन्दमेव प्रयोजकं न्यायसाम्ये वैषम्यमात्रस्याप्रयोजकत्वात् अत उपाधिशब्दवज्जातिशब्दस्यापि धर्मिपर्य्यन्ताभिधानमपरित्याज्यं कथन्तर्हि गङ्गायां घोष इत्यादिषु लोके लाक्षणिकव्यवहारनियमः, तत्राह । भवत्विति । प्रतीतिरेव हि सर्वत्र शरणं प्रतीतिश्च व्युत्पत्त्यधीना व्युत्पत्तिश्च व्युत्पादकपारम्पर्य्यादेव नियता व्युत्पादकाश्च गोशब्दं गोत्वाधारद्रव्यविषयतया व्युत्पादयन्ति

गोत्वशब्दं पुनर्भावविषयतया अतोनिष्कर्षकानिष्कर्षकनिर्णयसिद्धि-रिति ।

इति व्यक्तिलक्षणापत्तभङ्गः ॥ ८० ॥

एवं जातिशब्दवद् गुणशब्दस्यापि द्रव्यपर्य्यन्ताभिधानं कथन्तर्हि गुणवाचिशब्दे मत्वर्थीयाः शुक्लवान्मधुरवानित्यादि तत्राह । मत्वर्थीयेति ।

मू० मत्वर्थीयानुशिष्टिर्गुणवचनगणे वैभवात्स्यादसौत्री शक्तिस्तत्रापि तत्तद्गुणवति नियता जातिशब्दाविशेषात् । निष्कृष्यैषां प्रयोगे क्वचिदगतितया द्रव्यवृ*त्तिर्निरुद्धा शक्तिस्साम्ये विभक्तेस्तदवधिररुणाधिक्रियायामभाषि ॥ ८१ ॥

टी० द्रव्यपर्य्यन्ताभिधानशक्तिमत्सु गुणवचनेषु मत्वर्थीयाभिधानं वैभवादेव न पुनर्मत्वर्थीयप्रत्ययावश्यंभावात् असौत्री—तथा सूत्रकारोपदेशाभावादित्यर्थः । यत्र शुक्लवान्मधुरवानिति मत्वर्थीयव्यवहारः तत्रापि शब्दशक्तिर्धर्मिपर्य्यन्ता जातिशब्दाविशेषाज् जातिशब्दवद् गुणवाचिनोऽपि तस्य धर्मिपर्य्यन्ताभिधानशक्तेरपि विद्यमानत्वात् द्वयी हि प्रवृत्तिश्शुक्लादिशब्दानां लोकव्यवहारानुरोधेन कदाचिद् गुणमात्रपरत्वं शुक्लो गुण इति, कदाचिद् गुणिपर्य्यन्ताभिधानं शुक्लः पट इति एषां शुक्लादिशब्दानां निष्कृष्य प्रयोगे द्रव्यपर्य्यन्ताभिधानशक्तिर्निरुद्ध्यते तदा मत्वर्थीयप्रत्ययप्रयोगः स्यात् विभक्तेस्साम्ये समानाधिकरणपदप्रयोगे पटः शुक्ल इत्यादौ

* शक्तिरिति पा० ।

द्रव्यपर्य्यन्ताभिधानं शारीरकशास्त्रनिर्णीतारुणाधिकरणन्यायेन भाष्यकारैरेवाभाषीत्यर्थः । अत एव गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वतीति असैाचलिङ्गनियमोऽप्युपपद्यते ॥

इति गुणवचनशब्दानां द्रव्यपर्य्यन्ताभिधायित्वम् ॥ ८१ ॥

एवं जातिगुणवाचिनोर्द्रव्यपर्य्यन्तत्वमुक्तमिदानीं द्रव्यवाचिनां देवादिशब्दानामात्मपर्य्यन्तत्वमुच्यते । जीवमिति ।

मू० जीवं देवादिशब्दो वदति तदपृथक्सिद्धभावाभिधानान्निष्कर्षाभावयुक्ताद् बहुरिह च दृढो लोकवेदप्रयोगः । आत्मासंबन्धकाले स्थितिरनवगता देवमर्त्त्यादिमूर्त्तेर्जीवात्मानुप्रवेशाज्जगति विभुरपि व्याकरोन्नामरूपे ॥ ८२ ॥

टी० देवादिशब्दो जीवं वदति जीवापृथक्सिद्धदेवादिशरीररूपभावाभिधानान्निष्कर्षकविपत्त्यविधुरत्वात् अत्र किं प्रमाणमित्यत्राह । बहुरिति । सर्वत्रापि शब्दार्थनिर्णये विशिष्टप्रयोग एव शरणम् अस्ति च देवादिशब्दानामात्मपर्य्यन्ताभिधाने लोकप्रयोगः देवो मनुष्यः पशुर्मृग इत्यादि, तथा वेदप्रयोगोऽपि चत्वारः पञ्चदशरात्रादेवत्वं गच्छन्तीति, वाचिकैः पक्षिमृगतामित्यादिः तत्रापृथक्सिद्धविशेषणत्वमेव व्यवहारनियमे तन्त्रम् अस्ति चापृथक्सिद्धत्वं शरीरिणा शरीरस्य तदिदमाह । आत्मासम्बन्धकाले देवमनुष्यादिमूर्त्तेः स्थितिरनवगतेति । न हि मृतस्य शरीरं क्षणमपि तत्संस्थानसंस्थितमवतिष्ठते न केवलं लोकप्रसिद्धिः जीवात्मानमनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोदीश्वर इति हि वेदप्रसिद्धिः अतोऽचिच्छरीरको जीवः

अचिज्जीवशरीरक ईश्वर इति चेतनाचेतनशब्दानां भगवत्पर्य्यन्ताभिधानं युक्तमिति भावः ॥

इति देवादिशब्दानां शरीरपर्य्यन्तत्वम् ॥ ८२ ॥

अत्र देवादिशब्दानां सर्वशरीरत्वेनावस्थितपरमात्मपर्य्यन्तत्वमुक्त्वा भगवत्सर्वशरीरित्वसिद्ध्यर्थं शरीरलक्षणं लक्षयति । संस्थानेति ।

मू० संस्थानैक्याद्यभावे बहुषु निरुपधिर्देहशब्दस्य रूढिर्लोकाम्नायप्रयोगानुगतमिह ततो लक्ष्म निष्कर्षणीयम् । अव्याप्त्यादिदुःस्थं परमतपठितं लक्षणन्तत्र तस्माद्यद्द्रीतुल्याश्रयं यद्वपुरिदमपृथक्सिद्धिमद्द्रव्यमस्य ॥ ८३ ॥

टी० अयं भावः संस्थानैक्यं जात्यैक्यं कारणैक्यं कार्य्यैक्यमित्यादिनियामकविशेषाभावे ऽपि देवमनुष्यपशुमृगपक्षिसरीसृपवृक्षगुल्मलतादिषु शरीरशब्दस्य रूढिरुपलभ्यते अत्र च लोकाम्नायप्रसिद्ध्यनुगुणं लक्षणमिह निष्कर्षणीयम् इदन्तु सर्वसाधारणन्यायप्रदर्शनम् अत्र चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयश्शरीरमिति परमतपठितं लक्षणमव्याप्तिदोषदुष्टं तथा हि प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणिका क्रिया चेष्टा यदाहुः चेष्टा हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थः स्पन्द इति इदञ्च लक्षणमीश्वरशरीरतया श्रुतिप्रमितेषु कालादिषु नास्तीत्यव्याप्तिः तथा प्रतिक्षणपरिणामिषु निद्राणकुम्भकर्णादिशरीरेष्वव्याप्तिस्सुप्रसिद्धा कुम्भकर्णशरीरे जागरावस्थायां चेष्टाऽस्ति चेत् किमनेन शरीरान्तरमेव तत् अन्यथाऽऽहारपरिणामविशेषेण प्रतिक्षणपरिणामकथनस्य भावत्कस्योद्भ्रान्तजल्पितत्वप्रसङ्गात् चेष्टाश्रयसजातीयत्वं शरीरत्वमिति चेत् केयं जातिः

धिरयम् । त्रयाणां निर्वापाणां वागुदयात्प्राक्कर्तव्यत्वे प्राप्ते निर्वापत्रयस्यापकर्षे तदन्तापकर्षः पञ्चमसिद्धः । अन्त्यन्वाधानादिनिर्वापान्तस्य तन्त्रानुष्ठाने सिद्धे उत्तराङ्गाणामपि तद्वदेव तन्त्रेणानुष्ठानमिति ॥ १८ ॥

इष्टिरिति चैकवच्छ्रुतिः ॥ १९ ॥

स्वमते साधकं लिङ्गं दर्शयति । इष्टिरिति । अध्वरकल्पेष्टिरित्येकवच्छ्रुतिः । एकवचनश्रुतिः प्रयोगैक्ये उपपन्ना ॥ १९ ॥

न वा कर्मपृथक्त्वात्तेषां च तन्त्रविधानात्साङ्गानामुपदेशः स्यात् ॥ २० ॥

सिद्धान्तमाह । न वेति । कर्मपृथक्त्वात् । अभ्यासेन कालरूपगुणविशिष्टकर्मणां पृथक्त्वात् । तेषां प्रातर्मध्याह्नापराह्णयोस्तत्तत्तन्त्रविधानात्साङ्गानामेव विधानमतः प्रयोगभेदः । अयं भावः । यद्यध्वरकल्पां निर्वपेदित्युत्पत्तिवाक्यं तदा भवेत्प्रयोगविप्रकर्षः । तदेव न । आग्नावैष्णवादिवाक्यैर्गुणविधौ प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधाने वाक्यभेदात् । अतस्तेषामेव प्रत्येकं तत्तत्कालविशिष्टकर्मविधायकत्वात् कालभेदात्प्रयोगभेद इति भावः ॥ २० ॥

प्रथमस्य वा कालवचनम् ॥ २१ ॥

निर्वापत्रयस्यापकर्षेणैककालत्वं पूर्वपक्षे साधनं यदुक्तं तद्दूषयति । प्रथमस्येति । पुरा वाचः प्रवदितोर्निर्वपेदिति कालवचनं तत्प्रथमस्यैव निर्वापस्य । अयं भावः । प्रातःकालकर्तव्यप्रधाननिर्वापस्य प्रधानकालकर्तव्यत्वेन प्रातःकालः प्राप्त एवेति तद्विशेषो नियम्यते । आपराह्णिकस्य निर्वापस्य प्रातःकालस्त्वत्यन्तमप्राप्तः तस्य विधाने ऽपूर्वविधित्वमिति गौरवमिति भावः ॥ २१ ॥

फलैकत्वादिष्टिशब्दो यथा ऽन्यत्र ॥ २२ ॥

एकवचनान्ततया निर्देशगतिं दर्शयति । फलैकत्वेति । नवानां यागानामेकफलजनकत्वादेकवचनम् । यथा सर्वपृष्ठेष्टिर्मृगारेष्टिरितिवत् ॥ २२ ॥

वसाहोमस्य तन्त्रेणानुष्ठानम् । अधि॰ ५ ।

वसाहोमस्तन्त्रमेकदेवतेषु स्यात्प्रधानस्यैककालत्वात् ॥२३॥

सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभतइति । अत्र वसाहोमः पृथक् तन्त्रेण वेति संदेहकारणाभावादेककालत्वात्तन्त्रमिति शिष्यस्य स्पष्टतया ज्ञानार्थं सिद्धान्तमेवाह । पूर्वपक्षे युक्त्यभावात् । सूत्रार्थः स्पष्टः ॥ २३ ॥

देवताभेदे वसाहोमानां भेदेनानुष्ठानम् । अधि ६ ।

कालभेदत्वाच्चावृत्तिर्देवताभेदे ॥ २४ ॥

देवताभेदे एकादशिन्यामर्धर्चेन वसाहोमं जुहोतीति होमकालः तत्तद्याज्याया अर्धर्चस्य भिन्नत्वेन तत्तत्पाठकालस्य भिन्नत्वादावृत्तिर्देवता-भेदे वसाहोमस्येति सिद्धान्तसूत्रम् ॥ २४ ॥

यूपैकादशिन्यां तन्त्रेण यूपाहुत्यनुष्ठानम् । अधि॰ ७ ।

अन्ते यूपाहुतिस्तद्वत् ॥ २५ ॥

ज्योतिष्टोमे यूपैकादशिनीपक्षो ऽस्ति तत्र यूपस्यान्तिके ऽग्निं मथित्वा यूपाहुतिं जुहोतीति । अत्र तन्त्रमावृत्तिर्वा ऽऽहुतेरिति संशये पूर्वपक्षमाह । अन्तइति । अन्ते ऽन्तिके तद्वद् देवताभेदे वसाहोमवद् आवृत्तिः ॥ २५ ॥

इतरप्रतिषेधो वा ॥ २६ ॥

सिद्धान्तमाह । इतरेति । इतरस्याहवनीयस्य प्रतिषेधः फलम् । अयं भावः । अनेन वाक्येन यूपसमीपदेशो न विधीयते किं तु प्राग्वंशे मथितमग्निं गृहीत्वा यूपदेशगमनं श्रमसाध्यमिति समीपदेशे गत्वा मथनं न्यायप्राप्तमनूद्य मथनमात्रमाहवनीयस्य होमत्वावच्छेदेन प्राप्तस्य प्रतिषेधार्थं विधीयते । अतो देशः अशास्त्रीयः अतस्तन्निमित्ता नाहुत्यावृत्तिरिति । एतेनोत्तरसूत्रमपि व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

अशास्त्रत्वाच्च देशानाम् ॥ २७ ॥

साङ्गस्यावभृथस्य अप्स्वनुष्ठानम् । अधि॰ ८ ।

अवभृथे प्रधाने ऽग्निविकारः स्याद् न हि तद्धेतुरग्निसंयोगः ॥ २८ ॥

अप्स्ववभृथेन प्रचरन्तीति ज्योतिष्टोमे श्रुतम् । अत्राप्सु प्रचारः प्रधानस्य वा ऽङ्गानामपीति संशये पूर्वपक्षमाह । अवभृथइति । प्रधाने प्रधानयागएवाग्निविकारः अग्निकार्यकारित्वमपां स्यात् । अत्र हेतुर्न हीति । तद्धेतुरङ्गानामग्निसंयोगहेतुः अग्निसंयोगः प्रधानाग्नि संयोगः । अङ्गानामग्निसंयोगे प्रधानस्याग्निसंयोगो न हेतुरिति फलितम् । यथा प्रकृतौ अङ्गानां दर्शादिकालयोगे प्रधानसंयोगो न हेतुः । किं तु अमावास्यायाममावास्यया यजेतेत्यादौ स्वर्गापूर्वसाधनक्रियाकलापलक्षकत्वममावास्याशब्दस्य अतः साङ्गप्रधानस्य श्रुत्यैव कालयोगो यथा तथा यदाहवनीये जुहोतीति वाक्येन होममात्रस्याहवनीयसंबन्धविधानाद् यावद्धोमानामाहवनीयसंयोगे तदपवादो यावदंशे तावदेवाप्स्विति भावः ॥ २८ ॥

द्रव्यदेवतवत् ॥ २९ ॥

अत्र दृष्टान्तेनाह । द्रव्येति । गतम् ॥ २९ ॥

साङ्गो वा प्रयोगवचनैकत्वात् ॥ ३० ॥

सिद्धान्तमाह । साङ्गो वेति । प्रयोगवचनस्य प्रयोगविधेरङ्गप्रधानसाधारणत्वात् । देशकालकर्त्रादीनां प्रयोगाङ्गत्वमिति दर्शितं प्राक् । अप्स्विति देशविधेः प्रयोगेणान्वयः । अतः साङ्गप्रधानस्याप्स्विति भावः ॥ ३० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३१ ॥

अस्मिन्नर्थे लिङ्गमपि साधकमित्याह । लिङ्गेति । अप्सु तृणं प्रास्याघारमाघारयतीति लिङ्गं, यदि अप्स्वाघारो न स्यात्तर्हि तृणं प्रास्येति विधिर्व्यर्थः स्यादिति भावः ॥ ३१ ॥

शब्दविभागाच्च देवतानपनयः ॥ ३२ ॥

द्रव्यदेवतादृष्टान्ते वैषम्यं दर्शयति । शब्देति । शब्देनावभृथशब्देनाङ्गेभ्यः देवताविभागात् । द्रव्यदेवतयोः यागरूपत्वेनोत्पत्तावेवान्वयादवभृथपदवाक्येनैवान्वितं नाङ्गेष्विति वैषम्यमिति भावः । देवतानपनयः अङ्गेषु देवतायोगः । अत्र देवतापदं द्रव्यस्याप्युपलक्षकं ज्ञेयम् ॥ ३२ ॥

उत्तरदक्षिणविहारयोर्भेदेनाङ्गानुष्ठानम् । अधि० ६ ।

दक्षिणे ऽग्नौ वरुणप्रघासेषु देशभेदात्सर्वं विक्रियते ॥ ३३ ॥

उत्तरस्यां वेद्यामन्यानि हवींषि सादयतीति दक्षिणस्यां मारुतीमिति चातुर्मास्ये वरुणप्रघासे श्रुतम् । अत्र भेदेन दक्षिणविहारे ऽङ्गानि कार्याणि उत तन्त्रमिति विचारे सिद्धान्तमाह । दक्षिणे ऽग्नाविति । देशभेदात्सर्वमङ्गजातं विक्रियते आवर्तते ॥ ३३ ॥

अचोदनेति चेत् ॥ ३४ ॥

पूर्वपक्ष्याशङ्कते । अचोदनेति । फलं प्रति कर्मणः अचोदना ऽविधानमिति । अयं भावः । पूर्वमुत्पत्तिवाक्ये इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा नास्ति किं तु फलवाक्ये एवेत्युक्तं प्राक् । नेदं फलसंबन्धबोधकम् । अत इतिकर्तव्यताकाङ्क्षाऽभावे ऽङ्गप्राप्तिरेव नास्ति तस्य तन्त्रादिविचारो व्यर्थ इति ॥ ३४ ॥

स्यात्पौर्णमासीवत् ॥ ३५ ॥

अस्योत्तरमाह । स्यादिति । यथा पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेत्यत्र फलसंबन्धविध्यभावे ऽपि साङ्गानुष्ठानं तथा ॥ ३५ ॥

प्रयोगचोदनेति चेत् ॥ ३६

पूर्वपक्ष्याशङ्कते । प्रयोगेति । उक्तवाक्ये प्रयोगविधिः साङ्गप्रधानं गृह्णातीति भावः ॥ ३६ ॥

तथेह ॥ ३७ ॥

उत्तरमाह । तथेहेति । स्पष्टम् ॥ ३७ ॥

आसादनमिति चेत् ॥ ३८ ॥

पौर्णमासीवाक्याद्वैषम्यमाशङ्कते पूर्वपक्षी । आसादनमिति । अयं भावः । पौर्णमासीवाक्ये यजतीति श्रूयते । अतः प्रयोगविधिर्युक्तः । अत्रासादयतीति श्रूयते । अनेन प्रयोगविधिः संभवतीति युक्तं न, किं तु अदृष्टार्थं आसादनमात्रविधिरिति ॥ ३८ ॥

नोत्तरेणैकवाक्यत्वात् ॥ ३९ ॥

उत्तरमाह । नेति । उत्तरेण, उत्तरस्यां वेद्यामन्यानि हवींषि सादयतीत्येतेन सह एकवाक्यत्वात् । तुल्ययोगक्षेमात् । उत्तरस्यामष्टहविसामासादनस्य यागार्थत्वाद् दक्षिणस्यामपि तदर्थमेव वाच्यं नादृष्टार्थमिति भावः ॥ ३९ ॥

अवाच्यत्वात् ॥ ४० ॥

ननु होम एवात्राश्रुतः कथं तथात्वमत आह । अवाच्यत्वादिति । होमस्यासादयतिधातुना ऽवाच्यत्वात् । लक्षणेति शेषः ॥ ४० ॥

आम्नायवचनं तद्वत् ॥ ४१ ॥

ननु लक्षणायां तात्पर्यग्राहकं किमत आह । आम्नायेति । आम्नायस्य वेदस्य वचनं यदेवाध्वर्युः करोति तत्प्रतिप्रस्थाता करोतीति तथा देवतायजानिति दक्षिणे विहारे ऽपि तद्वदुत्तरविहारवद्यागं दर्शयति ॥ ४१ ॥

उत्तरदक्षिणविहारयोः कर्त्रभेदः । अधि० १० ।

कर्तृभेदस्तथेति चेत् ॥ ४२ ॥

तत्रैव दक्षिणविहारे ऋत्विजो ऽन्ये उत तएवेति चिन्तायां पूर्वपक्षमाह । कर्त्रिति । कर्तृभेदः ऋत्विग्भेदः तथा ऽङ्गवत् ॥ ४२ ॥

न समवायात् ॥ ४३ ॥

सिद्धान्तमाह । नेति । वचनेनेति शेषः । तस्माच्चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्चर्त्विज इति कर्तृषु पञ्चत्वसमवायात् । ऋत्विगाधिक्यं नेति भावः ॥ ४३ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४४ ॥

लिङ्गेति । प्रवयसमृषभं दक्षिणां ददातीति श्रूयते । अन्यत्र दक्षिणा न श्रूयते । अतो ऽप्येककर्तृकत्वम् ॥ ४४ ॥

वेदिसंयोगादिति चेत् ॥ ४५ ॥

पूर्वपक्षयाशङ्कते । वेदीति । अन्तर्वेद्यन्यः पादो बहिर्वेद्यन्य इति होतुः श्रुतम् । इदं होतुरैक्ये वेदिद्वये कथं घटतइत्याक्षेपाभिप्रायः ॥ ४५ ॥

न देशमात्रत्वात् ॥ ४६ ॥

उत्तरमाह । न देशेति । देशमात्रत्वाद् देशविशेषविधिरूपत्वात् । यदि पादप्रक्षेपो वेदिसंस्कारो भवेत् तदा वेदेः प्रधानत्वात् प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिर्भवेत् । नैवम् । किं तर्हि होतुर्निगदपाठे देशविशेषोऽङ्गत्वेन विधीयते । तस्य देशस्यान्यतरेणापि कार्यसिद्धेर्न तदर्थमन्यहोता संपादनाय इति भावः ॥ ४६ ॥

उत्तरदक्षिणविहारयोरापराग्निकहोमानां भेदेनानुष्ठानम् । अधि॰ ११ ।

एकाग्नित्वादपरेषु तन्त्रं स्यात् ॥ ४७ ॥

तत्रैव पत्नीसंयाजानां तन्त्रमुतावृत्तिरिति संशये पूर्वपक्षमाह । एकाग्नीति । गार्हपत्यरूपैकाग्नित्वाद् अपरेषु पत्नीसंयाजादिषु तन्त्रम् ॥ ४७ ॥

नाना वा कर्तृभेदात् ॥ ४८ ॥

सिद्धान्तमाह । नानेति । नाना आवृत्तिः कर्तृभेदात् । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृभेदात् ॥ ४८ ॥

वाजपेये ब्रह्मसाम्न्यालम्भस्य कर्मशेषप्रतिषेधार्थत्वम् । अधि॰ १२ ।

पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे प्राजापत्यानां कर्मोत्सर्गः श्रुतिसामान्यादारण्यवत्तस्माद् ब्रह्मसाम्नि चोदनापृथक्त्वं स्यात् ॥ ४९ ॥

वाजपेये प्राजापत्यपशून्प्रकृत्य श्रुतं, तान्पर्यग्निकृतानुत्सृजन्तीति ब्रह्मसाम्न्यालभतेइति । किमयं कर्मशेषः परिसंख्यार्थः ब्रह्मसाम्नीति कर्मान्तरमुतालम्भनादीनां तत्संबन्धिनामेव कालान्तरे प्रतिप्रसवार्थमिति संशये पूर्वपक्षमाह । पर्यग्नीति । उत्सर्ग इत्येतल्लक्षणप्रदर्शनपरं, प्राजापत्यानां पशूनां संबन्धि यच्छेषमालम्भनादि तस्योत्सर्गो विधीयते । अश्वमेधे पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजत्यहिंसायाइतिवत् । कुतः, श्रुति-

साम्यात् । उत्सृजतिधातुसाम्यात् । तस्माद्ब्रह्मसाम्नि चोदनापृथक्त्वं स्यात्कर्मान्तरं स्यात् ॥ ४९ ॥

संस्कारप्रतिषेधो वा वाक्यैकत्वे क्रतुसामान्यात् ॥ ५० ॥

सिद्धान्तमाह । संस्कारेति । संस्कारप्रतिषेधः । संस्कारकालमात्रप्रतिषेधः । पर्यग्निकरणोत्तरकालः शेषसंस्काराणामतिदेशः प्राप्तः । तन्मात्रप्रतिषेध इत्यर्थः । तस्मात्कालादुत्कृष्य ब्रह्मसामकालसंबन्धो विधीयते । कुतः, क्रतुसामान्याद् वाक्यैकत्वे सिद्धे ब्रह्मसाम्न्यालभतइत्यत्र द्रव्यदेवताऽश्रवणात् क्रतुसामान्यं पूर्वोत्तरयोरेकक्रतुत्वं सिद्धम् । सिद्धे च तस्मिन्नुभयोरेकवाक्यत्व सिद्धम् । तस्मिंश्च सिद्धे उक्तो ऽर्थः सिद्ध इति भावः । ननु पूर्वकालनिषेधस्य ब्रह्मसामकालस्य च विधाने कथमेकवाक्यतेति चेन्न । ब्रह्मसामकालविधानेनार्थसिद्धस्य पूर्वकालनिषेधस्यानुवादरूपत्वात् ॥ ५० ॥

वपायां चानभिघारणस्य दर्शनात् ॥ ५१ ॥

उक्तार्थे लिङ्गमप्याह । वपायामिति । प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीति प्रकृतितः प्राजापत्यवपाभिघारणं प्राप्तम् । अत्रालम्भस्योत्कृष्टत्वाद्वपायागो ऽप्युत्कृष्टः । प्रयाजानन्तरं सवनीयप्रचारे जुह्वां कृते प्रयाजशेषाभावादभिघारलोपे एवमर्थवादो ऽस्ति । ब्रह्म वै ब्रह्मसाम ब्रह्मसाम्न्यालभते तेनाभिघृता इति । अनभिघृतहविषः प्रकारान्तरेणाभिघारकार्यलाभप्रतिपादको ऽर्थवादः संगच्छते । भिन्नयागपक्षे प्रयाजानां पुनरनुष्ठेयत्वेन प्रयाजशेषेण वपाभिघारसंभवात्प्रकारान्तरेणाभिघारोपपादनप्रयासो व्यर्थ एव स्यादिति भावः ॥ ५१ ॥

अहीने उक्षामुत्सर्गस्य कर्मशेषप्रतिषेधार्थत्वम् । अधि० १३ ।

पञ्चशारदीयास्तथेति चेत ॥ ५२ ॥

अस्ति पञ्चसंवत्सरसाध्यः पञ्चशारदीयनामको ऽहीनः क्रतुः । तत्र सप्तदशमारुतीरुपाकरोति सप्तदशोक्ष्ण इति । तत्र द्वितीयं वाक्यं तान्पर्यग्निकृतान् प्रोक्षितान् कृत्वा इतरा आलभन्ते इतरानुत्सृजन्तीति ।

स्त्रीव्यक्तीनामालम्भः पुंव्यक्तीनामुत्सर्ग इत्यर्थः। तदनन्तरं पञ्चमे संवत्सरे त्रींस्त्रीनेकैकस्मिन्नहन्यालभेरन् पञ्चोत्तमे ऽहनीति। अत्र यएव प्रथमे संवत्सरे पर्यग्निकृता उत्ताणः उत्सृष्टास्तेषामेव द्वितीयादिवत्सरेषु पर्यग्निकरणं पञ्चमे वत्सरे पञ्चसु सुत्यासु तेषामेवालम्भः उत ते भिन्ना इति संशये पूर्वपक्षमाह। पञ्चेति। तथा पूर्वाधिकरणसिद्धान्तवत्। कालप्रतिषेधमात्रं न तु शेषस्यात्यन्तनिवृत्तिरिति भावः॥ ५२॥

न चोदनैकवाक्यत्वात्॥ ५३॥

सिद्धान्तमाह। नेति। पञ्चमे संवत्सरे त्रींस्त्रीनिति कर्मान्तरमपूर्वम्। एकवाक्यत्वात्। अनेकगुणविशिष्टापूर्वकर्मविधाने एकवाक्यत्वात्। गुणविधित्वे त्रीनिति अन्वहमिति प्राप्तकर्मानुवादेन विधाने वाक्यभेदादिति भावः॥ ५३॥

संस्काराणां च दर्शनात्॥ ५४॥

साधकान्तरमाह। संस्कारेति। संस्काराणां पर्यग्निकरणप्रोक्षणादीनां पुनर्दर्शनात्। प्रथमसंवत्सरे कृतत्वेन पुनः पुनः पर्यग्निकरणश्रवणं व्यर्थमिति भावः॥ ५४॥

अभिषेचनीयदशपेययोर्भेदेन प्रयोगः। अधि० १४।

दशपेये क्रयप्रतिकर्षात्प्रतिकर्षस्ततः प्राचां तत्समानं तन्त्रं स्यात्॥ ५५॥

राजसूये, अभिषेचनीय इत्येकाहः। ततः संसृपसंज्ञकानि हवींषि। ततो दशपेय इत्येकाहः। अत्राभिषेचनीयदशपेयाङ्गानां तन्त्रमुत पृथगनुष्ठानमिति संशये पूर्वपक्षमाह। दशपेयेति। तन्त्रम्। कुतः, क्रयप्रतिकर्षात्। सह सोमं क्रीणातीति उत्तरक्रतौ विद्यमाने सोमे क्रयस्य पूर्वक्रतावपकर्षात्। ननु भवतु सोमक्रयापकर्षः तावता तन्त्रं कथमत आह। ततः प्राचां प्रतिकर्षः ततः सोमक्रयात्प्राचामपकर्षः सिद्धः। तदन्तापकर्षस्य पञ्चमे सिद्धत्वात्। अतः सोमक्रयप्राचीनानां तन्त्रं स्यात् पूर्वाङ्गाणां तन्त्रसिद्धावुपक्रमानुसारेणोत्तराङ्गाणामपि तन्त्रमिति भावः॥ ५५॥

समानवचनं तद्वत् ॥ ५६ ॥

साधकान्तरमाह । समानेति । समानवचनं समानो वा एष यज्ञो यद्दशपेयश्चाभिषेचनीयश्चेति यज्ञयोः समानवचनं तद्वत् । यत्कालिकाङ्गकलापको ऽभिषेचनीयस्तत्कालिकाङ्गकलापकत्वं दशपेये प्रतिपादयति । अतः परस्परसादृश्यमिति भावः ॥ ५६ ॥

अप्रतिकर्षो वा ऽर्थहेतुत्वात्सहत्वं विधीयते ॥ ५७ ॥

सिद्धान्तमाह । अप्रतीति । मुख्यक्रय इति शेषः । मुख्यक्रये प्रयोगाद्बहिः सोमविक्रेत्रा सह यः संवादः एतावद् द्रव्यं दास्ये त्वं सोममानयेति वादस्तस्मिन् तन्त्रं विधीयते । स एव मुख्यक्रयः । अर्थहेतुत्वात् तस्य वादस्य द्रव्यलाभहेतुत्वात् । प्रयोगान्तःपातिक्रयस्य धर्ममात्रसाधनत्वादमुख्यत्वम् । अतस्तदन्तप्रतिकर्षो न ॥ ५७ ॥

पूर्वस्मिंश्चावभृथस्य दर्शनात् ॥ ५८ ॥

उक्तार्थे लिङ्गमप्याह । पूर्वस्मिन्निति । पूर्वस्मिन् अभिषेचनीये ऽवभृथदर्शनात् । समानं वा एतद्यज्ञं छिन्दन्ति यदभिषेचनीयस्यावभृथ इति । यद्यङ्गानां तन्त्रं द्वयोरवभृथः दशपेयोत्तरं भवितव्यः । पूर्वमेव श्रवणं तन्त्राभावे लिङ्गमिति भावः ॥ ५८ ॥

दीक्षाणां चोत्तरस्य ॥ ५९ ॥

तथा सद्यो दीक्षयन्तीत्युत्तरस्य दशपेयस्य स्वातन्त्र्येण दशपेयदिने दीक्षाविधानं लिङ्गमाह । दीक्षेति । स्पष्टम् ॥ ५९ ॥

समानः कालसामान्यात् ॥ ६० ॥

समानं च तद्वदिति पूर्वपक्षस्योत्तरमाह । समान इति । कालसामान्यात् । क्रतुरूपं यत्कालसामान्यं स्थूलकालः तं गृहीत्वा समानशब्द उपपन्नः । अभिषेचनीयदशपेययोरेकस्मिन् क्रतावनुष्ठेयत्वेन साम्यमिति भावः ॥ ६० ॥

वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्तीत्यस्य कर्मान्तरोपदेशत्वम् । अधि· १५ ।

निष्कासस्यावभृथे तदेकदेशत्वात्पशुवत्प्रदानविप्रकर्षः स्यात् ॥ ६१ ॥

वरुणप्रघासे श्रूयते, वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्तीति । तत्र पशुयागवत् प्रधानविप्रकर्षः उत कर्मान्तरमिति संशये पूर्वपक्षमाह । निष्कासस्येति । निष्कासस्यामिक्षायागशेषस्य वारुण्यामिक्षैकदेशत्वादेकदेवत्वाच्च पशुवत्प्रधानविप्रकर्षः ॥ ६१ ॥

अपनयो वा प्रसिद्धेनाभिसंयोगात् ॥ ६२ ॥

सिद्धान्तमाह । अपनय इति । अपनयः पूर्वकर्मणः कर्मान्तरोपदेशः । प्रसिद्धेन कर्मनामत्वेन प्रसिद्धेनावभृथशब्देनाभिसंयोगान्निर्देशात् ॥ ६२ ॥

प्रतिपत्तिरिति चेन्न कर्मसंयोगात् ॥ ६३ ॥

प्रतिपत्तिकर्मेत्याशङ्क्य समाधत्ते । प्रतीति । कर्मसंयोगात् । निष्कासेनेति तृतीयया ऽवभृथे प्रधानकर्मसंयोगात् ॥ ६३ ॥

प्रायणीयनिष्कासे उदयनीयनिर्वापस्यार्थकर्मत्वम् । अधि· १६ ।

प्रायणीये च तद्वत् ॥ ६४ ॥

ज्योतिष्टोमे प्रायणीयस्य निष्कासउदयनीयमभिनिर्वपतीति । अत्र पूर्वपक्षमाह । प्रायणीयइति । तद्वत् । अवभृथवत् । यथा ऽवभृथधर्मकमपूर्वं कर्मैवमुदयनीयधर्मकमपूर्वं कर्मेति भावः ॥ ६४ ॥

प्रतिपत्तिर्वा ऽकर्मसंयोगात् ॥ ६५ ॥

अपरं पक्षमाह । प्रतिपत्तिरिति । प्रायणीयाशेषप्रतिपत्तिः उदयनीयानिर्वापः । कुतः, अकर्मसंयोगात् । निष्कासपदार्थस्य उदयनीयारूपं यत्कर्म तद्विवेन निर्वापेणान्वयात् । निर्वापेण निष्कासं कुर्यादित्युपयुक्तसंस्कार इति भावः ॥ ६५ ॥

अर्थकर्म वा शेषत्वाच्छ्रपणवत्तदर्थेन विधानात् ॥ ६६ ॥

सिद्धान्तमाह । अर्थेति । अर्थकर्म प्रधानकर्म निर्वापः । कुतः, शेषत्वात् । निर्वापं प्रति निष्कासस्य गुणत्वात् । तत्र हेतुमाह । तदर्थेन विधानात् । सः गुणः अर्थो यस्य शब्दस्य स तदर्थः । तेन सप्तम्या विधानात् । सप्तम्या अधिकरणकारकत्वेन गुणत्वं स्पष्टमित्यर्थः ॥ ६६ ॥

इति जैमिनिसूत्रवृत्तौ एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

वेद्याद्यङ्गानां प्रधानकालान्यकालकर्तव्यत्वम् । अधि० १ ।

अङ्गानां मुख्यकालत्वाद्वचनादन्यकालत्वम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्पादे एककालानामङ्गानां तन्त्रं विचारितमस्मिन्पादे भिन्नकालानां तन्त्रं विचार्यते । अङ्गानामिति । अङ्गानां मुख्यकालत्वात् । मुख्यस्य प्रधानस्य यः कालस्तत्कालिकत्वात् । वचनेनान्यकालिकत्वमपि । यथा पूर्वेद्युरिध्माबर्हिः करोतीति । इदं सूत्रं केवलोपदेशार्थं, सिद्धत्वेन विचार्याभावात् ॥ १ ॥

आधानस्य तन्त्रेणानुष्ठानम् । अधि० २ ।

द्रव्यस्याकर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगः सर्वार्थः स्यात् स्वकालत्वात् ॥ २ ॥

वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्निमादधीतेति । इदमाधानं सर्वक्रत्वङ्गमिति कृत्वाचिन्तया इष्टिपशुसोमादिषु आधानमावर्तेतउत तन्त्रमिति संशये प्रतिक्रत्वावर्तेत अङ्गत्वादिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । द्रव्यस्येति । आधानप्रयोगः सर्वार्थः । स्वकालत्वात् । वसन्तादिरूपस्वकालविहितत्वात् । द्रव्यस्याधानसंस्कृतवह्नेः अकर्मकाले प्रधानकालभिन्नकाले निष्पत्तेः । उत्पन्नत्वात् । प्रधानकालो ऽन्य आधानकालो ऽन्य इति भावः ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयादिषु यूपस्य तन्त्रेणानुष्ठानम् । अधि० ३ ।

यूपश्चाकर्मकालत्वात् ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमे ऽग्नीषोमीयपशौ यूपो विहितः, दीक्षासु यूपं छिन्दन्तीति । अयं यूपः केवलाग्नीषोमीयार्थ उतानूबन्ध्यासवनीयपश्वर्थो ऽपीति संशये केवलाग्नीषोमीयार्थ इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । यूप इति ।

यूपस्त्रयाणां तन्त्रमकर्मकालत्वात् । पाशुककर्मानुष्ठानकाले यूपस्यानुत्पत्तेः । अग्नीषोमीयतन्त्राद्बहिरुत्पन्नस्याग्नीषोमीयार्थमेवेति निर्णेतुमशक्यत्वादिति भावः* ॥ ३ ॥

यूपसंस्काराणां तन्त्रेणानुष्ठानम् । अधि॰ ४ ।

संस्कारास्त्वावर्तेरन्नर्थकालत्वात् ॥ ४ ॥

यूपसंस्काराणां प्रोक्षणाञ्जनादीनामावृत्तिर्न वेति संशये पूर्वपक्षमाह संस्कारा इति । संस्काराः प्रोक्षणादय आवर्तेरन् अर्थकालत्वात् । अर्थः पशुनियोजनं तत्काला एते संस्कारा अतः यस्य पशोर्नियोजनं तत्कालत्वे तदर्थमिति निर्णयो भवतीति भावः ॥ ४ ॥

तत्कालास्तु यूपकर्मत्वात्तस्य धर्मविधानात्सर्वार्थानां वचनादन्यकालत्वम् ॥ ५ ॥

सिद्धान्तमाह । तत्काला इति । तत्काला दीक्षाकालाः संस्काराः । कुतः, यूपकर्मत्वात् । यूपः कर्म कार्यं येषां तत्त्वात् । तत्र किं मानमत आह । तस्य यूपस्य धर्मत्वेन संस्कारविधानात् । अयं भावः । दीक्षासु यूपं छिनत्तीत्यत्र द्वितीयया प्रधानं यूपमुत्पादयेदिति । अत्र छेदनमात्रेण न यूपोत्पत्तिः किं तु यावत्संस्कारविशिष्टस्यैव यूपपदवाच्यत्वात् । अतः छेदनं यावत्संस्कारोपलक्षकम् । तथा च यावतां दीक्षाकालः सिद्ध इति भावः । एवं सर्वार्थानां सतां वचनादन्यकालत्वमन्यकाले ऽनुष्ठानमात्रत्वं यथा ऽऽग्निमारुतादूर्ध्वमनूयाजैश्चरन्तीतिवत् ॥ ५ ॥

सकृन्मानं च दर्शयति ॥ ६ ॥

सकृन्मानं यूपमानं सकृत्खातं दर्शयति श्रुतिः । त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं पशुमुपाकरोतीति श्रुतिः परिव्याणमारभ्योपक्रान्ता तत्पूर्वाणां तन्त्रं दर्शयतीति भावः ॥ ६ ॥

स्वरोः साधारण्यम् । अधि॰ ५ ।

स्वस्तत्रापवर्गः स्यादस्वकालत्वात् ॥ ७ ॥

* इत उत्तरम्, एकं यूपं च दर्शयति, इति, सूत्रमधिकं भाष्ये दृश्यते ।

स्वरुः सर्वपशूनां तन्त्रमुत भेदेनेति चिन्तायां पूर्वपक्षमाह । स्वर्रुरिति । तन्त्रापवर्गः तन्त्रेणाग्नीषोमीयतन्त्रेणापवर्गः समाप्तिर्यस्य स इति विग्रहेणाग्नीषोमीयतन्त्रे समाप्ते स्वरुविसर्ग इत्यर्थः । कुतः, अस्वकालत्वात् । न विद्यते स्वस्य स्वरोः कालो यस्य तत्त्वात् । छेदनादिवत्प्रधानादन्यकालाभावात् । अयं भावः । स्वरुणा पशुमनक्तीति अञ्जनार्थः स्वरुः न यूपार्थः । तथा चाञ्जनकालएव तस्य विधानं न छेदनकालइति ॥ ७ ॥

साधारणो वा ऽनुनिष्पत्तिस्तस्य साधारणत्वात् ॥

सिद्धान्तमाह । साधारणो वेति । स्वरुस्त्रिषु साधारण एकः यतो यूपादनुनिष्पत्तिस्तस्य साधारणत्वादेकत्वात् ॥ ८ ॥

सोमान्ते च प्रतिपत्तिदर्शनात् ॥ ९ ॥

उक्तार्थे लिङ्गमाह । सोमान्तइति । सोमान्ते सवनत्रयान्ते स्वरोः प्रतिपत्तिदर्शनात् । संस्थिते सोमे प्रस्तरं स्वरुं च प्रहरतीति दर्शनात् । यदि भेदेन स्वरुः अग्नीषोमीयान्तएव प्रहरणं स्यादिति भावः ॥ ९ ॥

तत्कालो वा प्रस्तरवत् ॥ १० ॥

पूर्वपक्षाशङ्कते । तत्काल इति । यथा प्रस्तरस्य प्रहरणे सोमान्तः काल एवं स्वरोरपि तत्कालविधिरिति भावः ॥ १० ॥

न वोत्पत्तिवाक्यत्वात्प्रदेशात्प्रस्तरे तथा ॥ ११ ॥

इदं पक्षं दूषयति न वेति । प्रस्तरवन्न स्वरुप्रहरणमत्यन्तमप्राप्तमतो ऽत्रैवोत्पत्तिः । अतः स्वरुप्रहरणोत्पत्तिवाक्यत्वात् । ननु प्रस्तरे कालविधानं सिद्धान्ते कथमिति चेदत आह । प्रदेशाद् दर्शपूर्णमासप्रदेशात् प्रस्तरे प्राप्ते प्रस्तरप्रहरणे तथा कालविधानं प्रस्तरप्रहरणस्य प्रकृतौ सत्त्वेनात्रातिदेशप्राप्तौ कालमात्रविधानं युक्तमिति भावः ॥ ११ ॥

द्वादशाहे कृष्णविषाणाप्रासनस्यान्त्याहे एव कर्तव्यत्वम् । अधि॰ ६ ।

अहर्गणे विषाणाप्रासनं धर्मविप्रतिषेधादन्त्ये

प्रथमे ऽहनि वा विकल्पः स्यात् ॥ १२ ॥

ज्योतिष्टोमे नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यतीति । अयं द्वादशाहादावतिदेशेन प्राप्तस्तस्य प्रथमे ऽहनि चरमे ऽहनि वा विकल्प उत चरमे ऽहन्येवेति संशये पूर्वपक्षमाह । अहर्गणइति । अहर्गणे द्वादशरात्रादौ कृष्णविषाणाप्रासनं प्रथमे ऽन्त्ये वा ऽहनि धर्मविप्रतिषेधात् । पक्षद्वये कस्य चिद्धर्मस्य लोपात् । प्रथमे ऽहनि तस्य चात्वाले प्रक्षेपे द्वितीये ऽहनि माध्यन्दिने सवने दक्षिणानयनात्प्राक् कृष्णविषाणया कण्डूयते इति शास्त्रबाधः । चरमे ऽहनि प्रक्षेपे चरमात्प्रागहःसु दक्षिणानयनोत्तरं प्रकृतौ हस्तेन कण्डूयनं क्लृप्तमतिदेशप्राप्तं बाध्यते । अतो ऽन्त्यक्वैव नियामिकेति भावः ॥ १२ ॥

पाणेस्त्वश्रुतिभूतत्वाद्विषाणानियमः स्यात्प्रातः सवनमध्यत्वाच्छिष्टे चाभिप्रवृत्तत्वात ॥ १३ ॥

सिद्धान्तमाह । पाणेरिति । चरममाध्यन्दिनसवनपर्यन्तं कण्डूयने विषाणानियमः स्यात् । कुतः, प्रातःसवनमध्यत्वात् । अहर्गणसाध्यकृतौ प्रातःसवनानि मध्ये यस्य तत्त्वात् । प्रातःसवने विषाणाकण्डूयननियमेन प्रथमे ऽहनि विषाणात्यागे विषाणाकण्डूयनलोपापत्तेरिति भावः । ननु दक्षिणादानोत्तरं हस्तकण्डूयनं लुप्येत । अत्र इष्टापत्तिं कुर्वन्नाह । पाणेः पाणिकण्डूयनस्याश्रुतिभूतत्वात् । अशास्त्रत्वात् । रागप्राप्तत्वादिति यावत् । तल्लोपे नाङ्गलोप इति भावः । ननु दक्षिणादानोत्तरं हस्तकण्डूयनेन विधिहानिरित्यत आह । शिष्टे दक्षिणादानोत्तरं कालिकशेषे च विषाणानियमः स्यात् । शास्त्रस्य चरममाध्यन्दिनपर्यन्तमभिप्रवृत्तत्वात् । कृष्णविषाणाप्रासनपर्यन्तं तत्कण्डूयनस्य शास्त्रतात्पर्यादिति भावः ॥ १३ ॥

राजसूये ऽन्त्ये एव हविष्कृत्काले वाग्विसर्गः । अधि० ७ ।

वाग्विसर्गो हविष्कृता बीजभेदे तथा स्यात् ॥ १४ ॥

राजसूये नानाबीजेष्टिरग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति कृष्णानां व्रीहीणां सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुमित्यादिना वि-

हिता । प्रणीताकाले नियमितवाचः हविष्कृदेहीति काले विसर्गो विहितः । न हस्तकण्डूयनवदाक्षेपलब्धः । अतः प्रथमेन चरमेण वा हविष्कृता वाग्विसर्ग इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । वागिति । बीजभेदे नानाबीजेष्टौ तथा कृष्णविषाणाप्रासनवच्चरमहविष्कृतैव स्यात् । अत्रापि वाग्विसर्गो न विधीयते । तस्य रागप्राप्तत्वात् । किं तु गृहीतवाङ्नियमस्य मर्यादामात्रविधिरिति भावः ॥ १४ ॥

अग्नीषोमीये पौरोडाशिककालएव वाग्विसर्गः । अधि॰ ८ ।

पशौ च पुरोडाशे समानतन्त्रं भवेत् ॥ १५ ॥

अग्नीषोमीयपशौ पाशुकं पौरोडाशिकं चेति तन्त्रद्वयमस्ति । तत्रोभयत्र वाङ्नियमः हविष्कृदाह्वनं चास्तीति कृत्वाचिन्तया सिद्धान्तमाह । पशाविति । पुरोडाशे पशौ वाङ्नियमस्य तन्त्रं भवेत् । पौरोडाशिकतन्त्रपर्यन्तं वाङ्नियमः कार्य इति भावः ॥ १५ ॥

अग्निचयने ऽग्निविमोकस्य प्रधानापवर्गकालत्वम् । अधि॰ ९ ।

*अग्निसंयोगः सोमकाले तदर्थत्वात्संस्कृतकर्मणः परेषु साङ्गस्य तस्मात्सर्वापवर्गे विमोकः स्यात् ॥ १६ ॥

अग्नौ अग्निं युनज्मीति होमो योगः । इमं स्तनमिति होमो विमोकः । अयं विमोकः किं प्रधानान्ते स्यादुत साङ्गप्रधानान्तइति संशये पूर्वपक्षमाह । अग्निसंयोग इति । सोमकाले यो ऽग्निसंयोगः स साङ्गस्याङ्गसहितप्रधानस्य । कुतः, संस्कृतकर्मणः अनया ऽऽहुत्या संस्कृताग्नेः परेषु अग्निकर्मसु विशेषाश्रवणादिति शेषः । अमुककर्मार्थमिदमिति शेषानुपलब्धेः । किं च संस्कृतकर्मणः इति देहलीदीपन्यायेन तदर्थत्वादित्यनेनाप्यन्वेति । संस्कृतकर्मणः । तदर्थत्वात् साङ्गप्रधानार्थत्वात् । तस्माद् योगस्य साङ्गप्रधानार्थत्वाद् वह्नेः विमोकः सर्वापवर्गे साङ्गप्रधानसमाप्तौ स्यात् । यदर्थं योगः तत्समाप्तिं विना विमोकासंभवादिति भावः ॥ १६ ॥

प्रधानापवर्गे वा तदर्थत्वात् ॥ १७ ॥

* अत्र पूर्वपक्षसिद्धान्तयोः वार्त्तिकमते वैपरीत्यम् ।

सिद्धान्तमाह । प्रधानेति । तदर्थत्वात् । योगस्य केवलं प्रधानार्थत्वात् । पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो यावानेव यज्ञस्तमालभतइति यज्ञप्राप्त्यर्थत्वात् । योगस्येति भावः ॥ १७ ॥

अवभृथे च तद्वत् प्रधानार्थस्य प्रतिषेधो ऽपवृक्तार्थत्वात् ॥ १८ ॥

उक्तार्थे युत्त्यन्तरमाह । अवभृथइति । यदि यज्ञशब्दयुक्ते ऽपि साङ्गप्रधानार्थत्वस्वीकारे ऽवभृथे ऽपि तद्वत्पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षवत् । होतुर्वरणं साङ्गप्रधानार्थं स्यात् । यज्ञशब्दयोगश्चैवं यद्धूता वषट् कुर्वन्ति यजमाने यज्ञस्याशीः प्रतितिष्ठन्तीति । न चेष्टापत्तिः । होतुर्वरणस्य साङ्गप्रधानार्थत्वे ऽवभृथेन होतारं वृणीतइति निषेधो ऽसङ्गतः स्यात् । स्वमते उपपत्तिमाह । प्रधानार्थस्य वरणस्यापवृक्तार्थत्वात् । निवृत्तकार्यत्वादवभृथे ऽतिदेशेन वरणप्राप्तौ निषेधः सफलः ॥ १८ ॥

अहर्गणे च प्रत्यहं स्यात्तदर्थत्वात् ॥ १९ ॥

लिङ्गान्तरमाह । अहर्गणइति । अहर्गणे द्वादशरात्रादौ योगविमोकयोस्तदर्थत्वात् । प्रधानार्थत्वात् । प्रत्यहं दर्शयति श्रुतिर्योगविमोकौ दर्शयति । स वा अहरहर्युनक्त्यहरहर्विमुञ्चतीति । सर्वार्थत्वे प्रथमं योगो ऽन्ते विमोकः स्यादिति भावः । एवं भाष्यसंमतः सूत्रार्थः । वार्तिकाभिमतस्तु विस्तरभयान्नेह लिख्यते । तन्त्ररत्नादाववगन्तव्यः ॥ १९ ॥

उपसत्कालस्य सुब्रह्मण्याह्वानस्य तन्त्रेणानुष्ठानम् । अधि० १० ।

सुब्रह्मण्या तु तन्त्रं दीक्षावदन्यकालत्वात् ॥ २० ॥

ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्यसंनिधौ सुब्रह्मण्याह्वानं विहितं तदहर्गणे ऽतिदेशेन प्राप्तं तद्भेदेनोत तन्त्रमिति संशये सुत्याभेदाद्भेद इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । सुब्रह्मण्येति । प्रवर्ग्यकालीना सुब्रह्मण्या तन्त्रम् । दीक्षावदन्यकालत्वात् । यथा दीक्षणीयादिः सुत्याकालादन्यकालत्वात्तन्त्रं तथा ऽत्रापीति भावः ॥ २० ॥

श्रीः ।

श्रीजानकीवल्लभो विजयते ।

जय जय दशरथनृपतनय निजजनसकलाधार ।
कुरु करुणा मयि धीवरे या धीवरे चकार ॥

दिग्मीमांसा ।

इह नक्षत्रेभ्यो दिग्ज्ञानं कथं भवतीत्येतत्प्रतिपाद्यते ।

१ । यच्च नाडीमण्डलपृष्ठीयकेन्द्रे भं शास्त्रे ध्रुवभं प्रसिद्धं तस्य वेधेन दिग्ज्ञानं "सौम्या ध्रुवे वा भवेदि"ति सिद्धान्तशिरोमणिस्थभास्करप्रकारेण सुबोधमेव ।

२ । विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोर्यौ सम्पातौ तत्रस्थस्य नक्षत्रबिम्बस्योदये तत्सम्पातोऽपि गोलयुक्त्या नाडीवृत्तक्षितिजोन्मण्डलसममण्डलयोगरूपप्राक्स्वस्तिकस्थो भवत्यतो निजक्षितिजे यत्र तन्नक्षत्रबिम्बं वेधेनोपलभ्यते तद्गोलयुक्त्या वास्तवमेव प्राक्चिह्नम् । उदये एतन्नक्षत्रबिम्बं विद्ध्वा गोलयुक्त्या सर्वत्रैव प्राक्चिह्नज्ञानं भवतीति ज्योतिर्विदामतिरोहितमेव । वा यन्नक्षत्रबिम्बस्य स्फुटक्रान्तिः शून्यसमा तदुदयेऽपि सर्वत्रैव पूर्वचिह्नज्ञानं स्यात्तन्नक्षत्रस्य नाडीमण्डलोपरि गतत्वादिति ।

३ । स्वदेशे क्षितिजं विधाय ज्ञातस्पष्टक्रान्तेर्नक्षत्रस्य तत्र क्षितिजे वेधेन यत्र बिम्बमुपलभ्यते तस्मात् क्षितिजे व्यस्तनक्षत्राग्रांशदानेन यच्चिह्नं तदपि प्राक्चिह्नं सुधियां प्रसिद्धमेव ।

४ । स्वदेशेऽक्षांशेभ्यो नक्षत्रस्पष्टक्रान्त्यंशेभ्यश्चाक्षक्षेत्रानुपातेन दृग्व्यासार्द्धे समशङ्कुं विधाय रात्रौ वेधेन यदा तन्नक्षत्रबिम्बस्य गणितागतसमशङ्कुसमः शङ्कुर्भवेत् तदा स्वस्थानात् शङ्कुमूलगता रेखा पूर्वापरा भवति ततः प्राक्चिह्नं च सुबोधम् ।

५ । स्वदेशे एकस्मिन्नेव क्षणे भिन्ने वा एकस्मिन्नेव कपाले ययोर्नक्षत्रयोः समानेष्टशङ्कू भिन्नदिक्कयोर्भुजयोर्माने च समाने भवतस्तन्नक्षत्रयोर्विम्बे तदिष्टशङ्कुसमे काले विद्धा स्वं स्वं शङ्कुं च विधाय शङ्कुमूलयोर्गता रेखा कार्या । स्वस्थानात्तदर्धोपरि गता रेखा पूर्वापरा भवतीति गोलविदां प्रसिद्धमेव । अस्मिन् प्रकारे ययोर्भयोर्दक्षिणाः क्रान्त्यंशाः सन्ति ते सर्वदोत्तरभुजाभावात्तथा ययोरुत्तराः क्रान्त्यंशाः स्वदेशाक्षांशेभ्योऽधिकास्ते अपि सर्वदा दक्षिणभुजाभावादनुपयुक्ते । एतादृशं नक्षत्रयुग्मं विहाय देशविशेषे भिन्नं भिन्नं भयुग्मं ज्ञातुं शक्यते यद्बलेन पूर्वापररेखाज्ञानं भवति ।

६ । कल्प्यते क, ख-नक्षत्रयुग्मस्य समयान्तरे वा युगपद्वा पूर्वकपाले दृष्टशङ्कुर्भवेत् तदा भिन्नदिक्कयोर्भुजयोर्माने समाने स्तो यत्राक्षांशाः = प । क-नक्षत्रस्योत्तरा विम्बस्पष्टक्रान्तिः = $क्रा_1$ । ख-नक्षत्रस्य चोत्तरा विम्बस्पष्टक्रान्ति = $क्रा_2$ । क-नक्षत्रस्योत्तरो भुजः ख-नक्षत्रस्य दक्षिणेन भुजेन समः ।

अक्षक्षेत्रानुपातेन क-नक्षत्रस्याग्रा = $अ_1 = \frac{त्रि \cdot ज्याक्रा_1}{कोज्याप}$ (त्रि=दृग्गोलस्य व्यासार्द्धम्) तच्छङ्कुतलं चेष्टशङ्कौ = $त_1 = \frac{ज्याप \cdot दृशं}{कोज्याप}$ । तत उत्तरो भुजस्तस्य = $भु_1 = अ_1 - त_1 = \frac{त्रि \cdot ज्याक्रा_1 - ज्याप \cdot दृशं}{कोज्याप}$ ... ... (१)

एवं ख-नक्षत्रस्याग्रा = $अ_2 = \frac{त्रि \cdot ज्याक्रा_2}{कोज्याप}$ ।

तच्छङ्कुतलं च तस्मिन्नेवेष्टशङ्कौ = $त_2 = \frac{ज्याप \cdot दृशं}{कोज्याप}$ ।

ततस्तस्य दक्षिणो भुजः = $भु_2 = त_2 - अ_2 = \frac{ज्याप \cdot दृशं - त्रि \cdot ज्याक्रा_2}{कोज्याप}$ ...(२)

परन्तु कल्पनया द्वयोर्भुजयोर्माने समाने अतः (१), (२), अनयोः साम्येन ।

$$\frac{\text{त्रि}\cdot\text{ज्याक्रा}_{\text{१}} - \text{ज्याप}\cdot\text{दृशं}}{\text{कोज्याप}} = \frac{\text{ज्याप}\cdot\text{दृशं} - \text{त्रि}\cdot\text{ज्याक्रा}_{\text{२}}}{\text{कोज्याप}} \text{ ।}$$

वा, $\text{त्रि}\cdot\text{ज्याक्रा}_{\text{१}} - \text{ज्याप}\cdot\text{दृशं} = \text{ज्याप}\cdot\text{दृशं} - \text{त्रि}\cdot\text{ज्याक्रा}_{\text{२}}$ ।

समशोधनेन, $\text{२ ज्याप}\cdot\text{दृशं} = \text{त्रि}\,(\text{ज्याक्रा}_{\text{२}} + \text{ज्याक्रा}_{\text{१}})$

$$\therefore \text{ज्याप} = \frac{\text{त्रि}\,(\text{ज्याक्रा}_{\text{२}} + \text{ज्याक्रा}_{\text{१}})}{\text{२दृशं}}$$

एवमेव यदि ख-नक्षत्रस्य क्रान्त्यंशाः = $\text{क्रा}_{\text{२}}$, दक्षिणाः स्युस्तदा

तस्य दक्षिणो भुजः $= \text{भु}_{\text{२}} = \dfrac{\text{ज्याप}\cdot\text{दृशं} + \text{त्रि}\cdot\text{ज्याक्रा}_{\text{२}}}{\text{कोज्याप}}$ ।

ततः पूर्ववद्भुजयोः साम्येन

$$\text{ज्याप} = \frac{\text{त्रि}\,(\text{ज्याक्रा}_{\text{१}} - \text{ज्याक्रा}_{\text{२}})}{\text{२दृशं}}$$

अतः ख-नक्षत्रस्योत्तरदक्षिणक्रान्तिवशेनैकस्मिन्नेव समीकरणे

$$\text{ज्याप}^{*} = \frac{\text{त्रि}\,(\text{ज्याक्रा}_{\text{१}} \pm \text{ज्याक्रा}_{\text{२}})}{\text{२दृशं}} \quad \ldots \ldots \ldots \ldots \ldots \quad (\text{३})$$

(३) अस्मात् ।

$$\text{२ दृशं}\cdot\text{ज्याप} = \text{त्रि}\,(\text{ज्याक्रा}_{\text{१}} \pm \text{ज्याक्रा}_{\text{२}})$$

$$\therefore \text{ज्याक्रा}_{\text{२}} = \frac{\text{२ दृशं}\cdot\text{ज्याप} - \text{त्रि}\cdot\text{ज्याक्रा}_{\text{१}}}{\text{त्रि}} = \text{अभीष्टशङ्कौ}$$

ज्ञाताभ्यां पलांशप्रथमनक्षत्रस्पष्टक्रान्तिभ्यामन्यनक्षत्रस्योत्तरा क्रान्तिज्या ।

---

* पलांशज्ञानतोऽभीष्टे शङ्कौ (१) अस्मात् वा (२) अस्मात् समीकरणात् भुजमानं विज्ञाय तच्चापं द्विगुणं कल्पितान्तरसंज्ञं भवति । यदि नक्षत्रयोर्ध्रुवकशरवशेन विम्बान्तरं कल्पितान्तरसमं भवति तदा नक्षत्रयोर्विम्बे युगपदेकस्मिन्नेव क्षणे अभीष्टशङ्कुसमोन्नते भवतोऽन्यथा भिन्ने भिन्ने क्षणे—इति सुधीभिश्चिन्त्यम् ।

नक्षत्रयोः कदम्बप्रोतीयध्रुवयोरन्तरं = अ, एकस्योत्तरः शरः = $\text{श}_{\text{१}}$; द्वितीयस्योत्तरः शरः = $\text{श}_{\text{२}}$ । विम्बयोरन्तरं = विअं । गोलव्यासार्द्धम् = त्रि । तदा चापीयत्रिकोणमित्या $\text{कोज्याविअं} = \dfrac{\text{कोज्याअं}\cdot\text{कोज्याश}_{\text{१}}\cdot\text{कोज्याश}_{\text{२}} + \text{त्रि}\cdot\text{ज्याश}_{\text{१}}\,\text{ज्याश}_{\text{२}}}{\text{त्रि}^{2}}$, इति सिध्यति ।

अत्र यदि अं 7 ९०° । तदा कोज्याअं मानमृणं तथा दक्षिणे शरे शरज्यामानं च ऋणं ज्ञेयमिति ।

एवमन्यनक्षत्रस्य दक्षिणा क्रान्तिज्या $=$ ज्याक्रा$_2 = \dfrac{\text{त्रि}\cdot \text{ज्याक्रा}_1 - 2\,\text{द्वशं}\cdot\text{ज्याप}}{\text{त्रि}}$

लाघवेन $\dfrac{2\,\text{द्वशं}\cdot \text{ज्याप} - \text{त्रि}\cdot\text{ज्याक्रा}_1}{\text{त्रि}}$ अस्य माने धनात्मकेऽन्यनक्षत्रस्य क्रान्तिरुत्तरा ऋणात्मके च दक्षिणेति क्रमेण बोध्या ।

७ । अतो यत्र देशे पलांशाः $= \text{ज्या}^{-1}\dfrac{\text{त्रि}\,(\text{ज्याक्रा}_1 \pm \text{ज्याक्रा}_2)}{2\,\text{द्वशं}}$

तत्राभीष्टे शङ्कौ क, ख-नक्षत्रयोर्विम्बे बिन्दू स्वबिन्दुस्थानात् शङ्कुमूलगतरेखार्धकारिणी रेखा कार्या सा पूर्वापरा भवतीति ।

एवं ज्ञातक्रान्तिनक्षत्रद्वयेनाभीष्टशङ्कौ यद्दिग्ज्ञानं भवति तत्र प्रथमनक्षत्रस्य नाम नक्षत्रं चेत्कल्प्येत तर्हि द्वितीयनक्षत्रस्य नाम प्रतिनक्षत्रमिति भवितुमर्हति दिग्ज्ञानाय द्वयोर्मिथः प्रतिस्पर्धित्वात् ।

अतोऽभीष्टदेशे उत्तरक्रान्तिनक्षत्रस्य क्रान्तिज्ञानेऽभीष्टे शङ्कौ प्रतिनक्षत्रस्य क्रान्तिः $=$ क्रा$_2 = \text{ज्या}^{-1}\dfrac{2\,\text{द्वशं}\cdot\text{ज्याप} - \text{त्रि}\cdot\text{ज्याक्रा}_1}{\text{त्रि}}$ अत्रापि पूर्ववद्धनर्णत्ववशेन क्रा$_2$ इयं क्रान्तिः क्रमेणोत्तरा दक्षिणा च बोध्या ।

८ । (६) प्रक्रमस्य समीकरणेषु यदि त्रि $= 120$ अङ्गुलानि ।

अभीष्टशङ्कुः $= 86$ अङ्गुलानि तदा

$$\text{ज्याप} = \frac{\text{त्रि}\,(\text{ज्याक्रा}_1 \pm \text{ज्याक्रा}_2)}{2\,\text{द्वशं}} = \frac{120\,(\text{ज्याक्रा}_1 \pm \text{ज्याक्रा}_2)}{2\times 86}$$

$$= \frac{30\,(\text{ज्याक्रा}_1 \pm \text{ज्याक्रा}_2)}{43},$$

$$\text{ज्याक्रा}_2 = \frac{2\,\text{द्वशं}\cdot\text{ज्याप} - \text{त्रि}\cdot\text{ज्याक्रा}_1}{\text{त्रि}} = \frac{43\,\text{ज्याप} - 30\,\text{ज्याक्रा}_1}{30}$$

९ । (४) प्रक्रमवशेन यस्य नक्षत्रस्य पलांशानधिकोत्तरक्रान्तिः $=$ क्रा$_1$

तस्यात्तक्षेत्रानुपातेन समशङ्कुः $= \dfrac{\text{त्रि}\cdot\text{ज्याक्रा}_1}{\text{ज्याप}}$ ... ... (१)

(१) अस्मात् समाकरणाद्वैपरीत्येन

$$ज्याप = \frac{त्रि \cdot ज्याक्रा_1}{सशं} \quad \dots \quad \dots \quad (२)$$

अत्रापि यदि त्रि = १२० अङ्गुलानि । सशं = ८६ अङ्गुलानि तदा

$$ज्याप = \frac{त्रि \cdot ज्याक्रा_1}{सशं} = \frac{१२० \times ज्याक्रा_1}{८६} = \frac{६० \, ज्याक्रा_1}{४३} \quad \dots \quad \dots \quad (३)$$

पुरुषस्योच्छ्रितिः सामान्यतो हस्तसार्धत्रयासन्ना वा चतुरशीत्यङ्गुलान्यतोऽत्र वेधसौकर्याय पादुकोच्छ्रायमङ्गुलद्वयं प्रक्षिप्य षडशीत्यङ्गुलपुरुषोच्छ्रितिसमोऽभीष्टशङ्कुः समशङ्कुश्च कल्पितः ।

भप्रतिभयोः क्रान्त्योर्ज्ञानेऽभीष्टे शङ्कौ च पलांशज्ञानाय

(६) प्रक्रमस्य (३) समीकरणवशेन सूत्रम् ।

भस्योदक्क्रान्तिज्या प्रतिभापमजीवयाऽऽढ्योना ।
उत्तरदक्षिणगोलक्रमाद्धृता त्रिज्यया भक्ता ॥ १ ॥
द्विगुणाभीष्टनरेण लब्धेश्चापं पलांशाः स्युः ।
यत्राभीष्टे शङ्कौ भप्रतिभाभ्यां भवेत् पूर्वा ॥ २ ॥

एवं ज्ञाताक्षांशे देशे भस्य क्रान्तिज्ञानेऽभीष्टे शङ्कौ प्रतिभस्य क्रान्तिज्ञानाय सूत्रम् ।

द्विघ्नाभीष्टनृगुण्याऽक्षज्या भस्यापमज्यया हीना ।
त्रिज्यागुणया भक्ता त्रिज्यकयैवात्र चापमाप्तस्य ॥ १ ॥
प्रतिभस्यापममानं सौम्यं शेषे धनेऽन्यथा याम्यम् ।
भस्यापमः सुधीभिर्विज्ञेयः सर्वदा सौम्यः ॥ २ ॥

एवम् (४) प्रक्रमस्यप्रकारेण पलांशज्ञानाय सूत्रम् ।

भक्रान्तिज्यानिहता त्रिज्या समशङ्कुना भक्ता ।
तच्चापं पलभागा यत्र भसमशङ्कुना पूर्वा ॥ १ ॥

१० । (२) प्रक्रमानुसारेण यस्य नक्षत्रस्य कदम्बप्रोतीयः शरः शून्यसमः स्यात्तन्नक्षत्रविम्बमेवायनांशगत्या कदाचित् विषुवत्क्रान्तिवृत्तसम्पातस्थं भवति यदुदयवशात्प्राक्चिन्हज्ञानं सर्वेषु देशेषु भवति ।

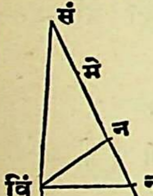
कल्प्यते शराभावनक्षत्राणां मध्ये कस्यचित् क-नक्षत्रस्य निरयणमेषादेः कदम्बप्रोतीया ध्रुवांशाः = $अ_१$, विषुवत्क्रान्तिवृत्तसम्पातस्य च ध्रुवांशाः = $क_१$, तदा ध्रुवान्तरविकलाः = ३६०० $(क_१ - अ_१)$ विकलात्मिकया वार्षिकायनांशगत्या (अग) अनया भक्ता लब्धानि वर्षाणि येषु क-नक्षत्रं विषुवत्क्रान्तिवृत्तसम्पातस्थं भविष्यति ।

क-नक्षत्रस्य सम्पातस्थवर्षाणि = $\frac{३६०० (क_१ - अ_१)}{अग}$ । अयनांशगतिर्विपरीतोपलभ्यतेऽतः सर्वदाऽयनांशध्रुवतो नक्षत्रध्रुवं विशोध्य वर्षाणि साध्यानि । एवं क-नक्षत्रं कदा सम्पातस्थं भविष्यतीत्यस्योत्तरे लब्धानि वर्षाणि = $\frac{३६०० (क_१ - अ_१)}{अग}$

अतः, अयनांशध्रुवात् शोध्यं भध्रुवं तद्विलिप्तिकाः ।
वार्षिक्यायनगत्याप्ता अब्दाः सम्पातगस्य ते ॥ १ ॥

इति सूत्रमुपपद्यते ।

११ । कल्प्यते संविं, विषुवद्वृत्तं, संन क्रान्तिवृत्तं, सं तयोः सम्पातः । न, कस्यापि नक्षत्रस्य क्रान्तिवृत्ते स्थानम् । विं, तस्यैव नक्षत्रस्य नाडीवृत्ते विम्बम् । नविं कदम्बप्रोतीयः शरः । तदा नक्षत्रविम्बस्य नाडीमण्डलगतत्वात् स्फुटक्रान्तेरभावः । स्फुटक्रान्तेरभावात् (२) प्रक्रमानुसारेण अस्य विम्बोदये सर्वत्रैव प्राक्चिह्नज्ञानं स्यात् ।

अथ मेन = नक्षत्रस्य निरयणध्रुवः कदम्बप्रोतीयः । संमे = अयनांशाः । संन = सायनध्रुवः = सा । ∠ नसंविं = परमक्रान्त्यंशाः । विंन = कदम्बप्रोतीयः शरः = श ;

तदा चापीयत्रिकोणमित्या (त्रि) व्यासार्द्धे

$$\frac{त्रि \cdot ज्यासा}{कोस्पपक्रां} = स्पश \therefore \frac{स्पश \cdot कोस्पपक्रा}{त्रि} = ज्यासा \quad \ldots \quad \ldots \quad (१)$$

अत्र मेषादिषड्के सायनध्रुवे नक्षत्रस्य दक्षिणशरवशेन विम्बस्पष्टक्रान्तेरभावः । तुलादिषड्के चोत्तरशरवशेन नक्षत्रविम्बस्पष्टक्रान्तेरभावः ।

अतो नक्षत्रस्य शरवशेन तात्कालिकपरमक्रान्तेश्च नक्षत्रबिम्बस्पष्टक्रान्त्यभावकाले (११) प्रक्रमस्य (१) समीकरणेन सायनध्रुवज्ञानं भवति तस्मान्निरयणध्रुवं विशोध्य शेषमिता नक्षत्रबिम्बस्पष्टक्रान्त्यभावकाले अयनांशा ज्ञेयाः।

अत्रैव यदि विंन'=नक्षत्रस्य ध्रुवप्रोतीयः स्फुटशरः =स्फुश। संन'=सायनो ध्रुवप्रोतीयो ध्रुवः =सा'।

तदा चापीयत्रिकोणमित्या।

$$\text{ज्यासा}' = \frac{\text{त्रि}\cdot\text{ज्यास्फुश}}{\text{ज्यापक्रा}} \text{।} \quad \ldots \quad \ldots \quad \ldots \quad (२)$$

$$\text{ज्या}\angle\,\text{संन}'\text{विं} = \frac{\text{त्रि}\cdot\text{कोज्यापक्रा}}{\text{कोज्यास्फुश}} \quad \ldots \quad \ldots \quad \ldots \quad (३)$$

$$\text{ज्याश} = \frac{\text{ज्यास्फुश}\cdot\text{ज्या}\angle\,\text{संन}'\,\text{विं}}{\text{त्रि}} \quad \ldots \quad \ldots \quad (४)$$

ततः शरतः (१) समीकरणतः सामानं सुबोधम्।

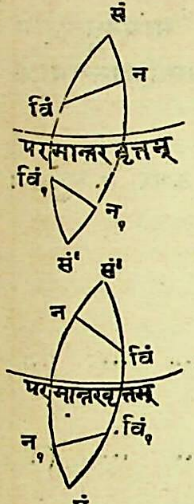
(१) समीकरणेन मदीयमिदं सूत्रम्।

कदम्बीयबाणोत्थिता स्पर्शरेखा
परक्रान्तिकोट्युत्थया छाययाऽऽघ्नी।
त्रिभज्याहृता तद्धनुः सायनः स्याद्-
ध्रुवश्चेत्तदा भस्फुटक्रान्त्यभावः॥ १॥

इत्युपपद्यते।

अत्र धनुषा सम एको धनुर्हानेन समकोणद्वयेन समो द्वितीय इति द्विविधः सायनो ध्रुवो गोलयुक्त्या सिध्यति—एकदिक्कस्य शरस्य वशेन। यदा शरो दक्षिणस्तदा द्विविधोऽपि सायनो ध्रुवो मेषादिषट्के। इतोऽन्यथा द्विविधः सायनो ध्रुवो द्वितीयसम्पातात्तुलादेः समायाति। अतस्तत्र राशिषट्कं क्षेप्यं तदा प्रथमसम्पाततस्तन्मानं स्यात्।

द्विविधमानदर्शनार्थं क्षेत्रविन्यासः ।

अत्र गणितेन चापमानं संन-समं वा सं'न_1-सममायाति यदि विंन = $\text{विं}_1\text{न}_1$ = श ।

अतः सायनो ध्रुवः = सा = संन,

वा, सायनो ध्रुवः = सा = संन_1 = संसं' − सं'न_1 = १८०° - संन । यतः संन = संन_1 ।

एवमुत्तरे शरे सं'नन_1सं क्रान्तिवृत्तार्द्धं संविंविं_1सं नाडीमण्डलार्द्धं प्रकल्प्य पूर्ववद्द्वितीयसम्पाततः सं'स्थानात् तुलादितः संन वा सं'न_1 सायनो ध्रुवः समायाति अतो मेषादेर्गणनार्थं तत्र राशिषट्कं क्षेप्यम् ।

एवमत्र द्विविधाभ्यां सायनध्रुवाभ्यां द्विविधा अयनांशाश्च समायान्ति यद्वशाद्द्विविधः कालोऽपि सिध्यति यदा नक्षत्रबिम्बस्पष्टक्रान्तेरभावात्तद्बिम्बोदयस्थाने एव सर्वत्र प्राक्चिह्नज्ञानं भविष्यति ।

१२ । अथ यदि प्राचीनैर्वेधे कर्मगौरवं निरीक्ष्य स्वसमये सम्पातस्थनक्षत्रमप्यनुपलभ्य अन्यैः प्रकारैरेकेन निश्चितेन नक्षत्रेण, वा नक्षत्रद्वयेन च सर्वत्रैव प्राक्चिह्नज्ञानं दुर्गमं च निरीक्ष्य तन्नक्षत्रमेव स्थिरीकृतं यस्य बिम्बस्फुटक्रान्तिः शून्यसमा भवति । तदा प्राचीनसूर्यसिद्धान्तीयभध्रुवकशरेभ्यः केषां नक्षत्राणां कदा बिम्बस्फुटक्रान्तिः शून्यसमा भवति—इत्येतदर्थं । (११) प्रक्रमस्य सूत्रेण सर्वेषां सायनो ध्रुवः साध्यते । तत्र येषां परमक्रान्त्यल्पा दक्षिणाः शरांशास्तेभ्य उत्तरगोलीयः सायनध्रुवो येषां परमक्रान्त्यल्पाश्चोत्तराः शरांशास्तेभ्यो दक्षिणगोलीयः सायनध्रुवो भवतीति नक्षत्राणि पक्षद्वये स्थापितानि ।

दक्षिणशराणि नक्षत्राणि ।

रोहिणी । मृगशीर्षम् । आर्द्रा । आश्लेषाः । हस्तः । चित्रा । विशाखे । अनुराधाः । ज्येष्ठा । मूलम् । पूर्वाषाढाः । उत्तराषाढाः । शतभिषक् ।

* अत्र क॰ इति अशु॰ नू॰ शु॰ ।

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ. पा. सू.		पृ.		पृ.
क्रियार्थोपपदस्य च क०	२ । ३ । १४	पू.	१४१	पू.	४२५
क्रियासमभिहारे लोट्०	३ । ४ । २	पू.	३०१	पू.	७१५
क्रीङ्जीनां णौ	६ । १ । ४८	उ.	१५६	उ.	४४१
क्रीडोनुसंपरिभ्य०	१ । ३ । २१	पू.	५८	पू.	२३०
क्रीतवत्परिमाणात्	४ । ३ । १५६	पू.	४५८	उ.	१९९
क्रीतात्करणपूर्वात्	४ । १ । ५०	पू.	३४४	उ.	५२
क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्था०	१ । ४ । ३७	पू.	८६	पू.	२९५
क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म	१ । ४ । ३८	पू.	८६	पू.	२९५
क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च	३ । २ । १५१	पू.	२५१	पू.	०
क्रौड्यादिभ्यश्च	४ । १ । ८०	पू.	३५२	उ.	७०
क्र्यादिभ्यः श्ना	३ । १ । ८१	पू.	२०१	पू.	०
क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः	७ । २ । ५०	उ.	३८८	उ.	७७५
क्वणो वीणायां च	३ । ३ । ६५	पू.	२७३	पू.	६८१
क्वसुश्च	३ । २ । १०७	पू.	२४१	पू.	अशु. ६५२ शु. ६३६
क्वाति	७ । २ । १०५	उ.	४०४	उ.	८९९
क्विन्प्रत्ययस्य कुः	८ । २ । ६२	उ.	५११	उ.	९५४
क्विप् च	३ । २ । ७६	पू.	२३५	पू.	६२७
क्षत्राद् घः	४ । १ । १३८	पू.	३७०	उ.	१०७
क्षयो निवासे	६ । १ । २०१	उ.	१९९	उ.	५२२
क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे	६ । १ । ८१	उ.	१६६	उ.	४५८
क्षायो मः	८ । २ । ५३	उ.	५०९	उ.	०
क्षिप्रवचने लृट्	३ । ३ । १३३	पू.	२८८	पू.	६९९
क्षियः	६ । ४ । ५९	उ.	३१०	उ.	०
क्षियाशीःप्रैषेषु ति०	८ । २ । १०४	उ.	५२३	उ.	९९९
क्षियो दीर्घात्	८ । २ । ४६	उ.	५०८	उ.	९५०
क्षीराड्ढञ्	४ । २ । २०	पू.	३८५	उ.	१३०
क्षुद्रजन्तवः	२ । ४ । ८	पू.	१९१	पू.	४९४
क्षुद्राभ्यो वा	४ । १ । १३१	पू.	३६९	उ.	१०६
क्षुद्राभ्रमरवटरपा०	४ । ३ । ११९	पू.	४५०	उ.	१८७
क्षुब्धस्वान्तध्वान्त०	७ । २ । १८	उ.	३७७	उ.	७९१
क्षुभ्नादिषु च	८ । ४ । ३९	उ.	५६८	उ.	१०३०
क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे	६ । २ । ३९	उ.	२१९	उ.	५३७
क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चि०	५ । २ । ९२	उ.	९१	उ.	३१४
क्षेपे	२ । १ । ४७	पू.	१०७	पू.	३७१
क्षेपे	६ । २ । १०८	उ.	२३६	उ.	५५५
क्षेमप्रियमद्रेऽण्च	३ । २ । ४४	पू.	२२७	पू.	०

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ. पा. सू.		पृ.		पृ.
गर्हायां च	३ । ३ । १४९	पू.	२९४	पू.	७०५
गवाश्वप्रभृतीनि च	२ । ४ । ११	पू.	१६१	पू.	४६५
गवियुधिभ्यां स्थिरः	८ । ३ । ९५	उ.	५५१	उ.	१००९
गस्थकन्	३ । १ । १४६	पू.	२१८	पू.	६०८
गहादिभ्यश्च	४ । २ । १३८	पू.	४२०	उ.	१६०
गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णि०	१ । २ । १	पू.	३१	पू.	१४६
गाङ् लिटि	२ । ४ । ४९	पू.	१७२	पू.	४८२
गायझजगात्संज्ञा०	५ । २ । ११०	उ.	६६	उ.	३२४
गातिस्थाघुपाभूभ्यः	२ । ४ । ७७	पू.	१८०	पू.	४९३
गाथिविदथिकेशि०	६ । ४ । १६५	उ.	३३७	उ.	६६६
गाधलवणयोः प्रमाणे	६ । २ । ४	उ.	२०६	उ	५३०
गायोष्टक्	३ । २ । ८	पू.	२२०	पू.	६१३
गिरेश्च सेनकस्य	५ । ४ । ११२	उ.	१२९	उ.	४०४
गुडादिभ्यष्टञ्	४ । ४ । १०३	पू.	४८१	उ.	०
गुणवचनब्राह्मणा०	५ । १ । १२४	उ.	३३	उ.	२७७
गुणोपृक्ते	७ । ३ । ९१	उ.	४३४	उ.	८३६
गुणो यङ्लुकोः	७ । ४ । ८२	उ.	४५९	उ.	८७०
गुणोर्तिसंयोगाद्योः	७ । ४ । २९	उ.	४४६	उ.	८५६
गुपूधूपविच्छिपणि०	३ । १ । २८	पू.	१९१	पू.	५४१
गुपेश्छन्दसि	३ । १ । ५०	पू.	१९६	पू.	५६०
गुप्तिज्किद्भ्यः सन्	३ । १ । ५	पू.	१८३	पू.	५०७
गुरोरनृतोनन्त्यस्याप्येकै०	८ । २ । ८६	उ.	५१९	उ.	९६३
गुरोश्च हलः	३ । ३ । १०३	पू.	२८०	पू.	६८८
गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने	१ । ३ । ६९	पू.	७१	पू.	२५४
गृष्ट्यादिभ्यश्च	४ । १ । १३६	पू.	३६९	उ.	१०७
गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः	४ । ४ । ९०	पू.	४७८	उ.	२१६
गेहे कः	३ । १ । १४४	पू.	२१७	पू.	६०७
गोः पादान्ते	७ । १ । ५७	उ.	३५५	उ.	७२२
गोचरसंचरवहव्रज०	३ । ३ । ११९	पू.	२८५	पू.	६९३
गोतन्तियवं पाले	६ । २ । ७८	उ.	२२९	उ.	५५०
गोतो णित्	७ । १ । ९०	उ.	३६४	उ.	७३८
गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो०	४ । ३ । ९९	पू.	४४४	उ.	१८३
गोत्रचरणाच्छ्लाघा०	५ । १ । १३४	उ.	३७	उ.	२८०
गोत्रचरणाद्वुञ्	४ । ३ । १२६	पू.	४५१	उ.	१८८
गोत्रस्त्रियाः कुत्सने०	४ । १ । १४७	पू.	३७१	उ.	१०९
गोत्रादङ्कवत्	४ । ३ । ८०	पू.	४३९	उ.	१७९
गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्	४ । १ । ९४	पू.	३५७	उ.	९३

२८८

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ॰ पा॰ सू॰		पृ॰		पृ॰
गोत्रान्तेवासिमाणव०	६ । २ । ६९	उ.	२२७	उ.	५४८
गोत्रावयवात्	४ । १ । ७९	पू.	३५१	उ.	६८
गोत्रे कुञ्जादिभ्य०	४ । १ । ९८	पू.	३५६	उ.	६६
गोत्रेऽलुगचि	४ । १ । ८९	पू.	३५५	उ.	८१
गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराज०	४ । २ । ३९	पू.	३६०	उ.	१३५
गोद्व्यचोऽसंख्या०	५ । १ । ३९	उ.	१२	उ.	२४७
गोधाया ढ्रक्	४ । १ । १२९	पू.	३६८	उ.	०
गोपयसोर्यत्	४ । ३ । १६०	पू.	४५६	उ.	१६७
गोपुच्छाट्ठञ्	४ । ४ । ६	पू.	४६२	उ.	०
गोयवाग्वोश्च	४ । २ । १३६	पू.	४१९	उ.	०
गोरतद्धितलुकि	५ । ४ । ९२	उ.	१२५	उ.	४०२
गोविडालसिंहसैन्धव०	६ । २ । ७२	उ.	२२८	उ.	५४९
गोश्च पुरीषे	४ । ३ । १४५	पू.	४५६	उ.	१६४
गोषदादिभ्यो वुन्	५ । २ । ६२	उ.	५४	उ.	०
गोष्ठात्खञ्भूतपूर्वे	५ । २ । १८	उ.	४२	उ.	२८७
गोष्पदं सेवितासेवि०	६ । १ । १४५	उ.	१८३	उ.	४९६
गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य	१ । २ । ४८	पू.	४५	पू.	१८७
गौः सादसादिसार०	६ । २ । ४१	उ.	२२०	उ.	५३८
ग्रन्थान्ताधिके च	६ । ३ । ७९	उ.	२८१	उ.	६१३
ग्रसितस्कभितस्त०	७ । २ । ३४	उ.	३८२	उ.	७६६
ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च	३ । ३ । ५८	पू.	२७२	पू.	६८०
ग्रहिज्यावयिव्यधिव०	६ । १ । १६	उ.	१४६	उ.	४३०
ग्रहोऽलिटि दीर्घः	७ । २ । ३७	उ.	३८४	उ.	७७१
ग्रामः शिल्पिनि	६ । २ । ६२	उ	२२५	उ.	५४७
ग्रामकौटाभ्यां च त०	५ । ४ । ९५	उ.	१२६	उ.	०
ग्रामजनपदैकदेशाद०	४ । ३ । ७	पू.	४२३	उ.	१६३
ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्	४ । २ । ४३	पू.	३६१	उ.	०
ग्रामात्पर्यनुपूर्वात्	४ । ३ । ६१	पू.	४३५	उ.	०
ग्रामाद्यखञौ	४ । २ । ९४	पू.	४०८	उ.	१५०
ग्रामेऽनिवसन्तः	६ । २ । ८४	उ.	२३१	उ.	५५१
ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरु०	१ । २ । ७३	पू.	५२	पू.	२१०
ग्रीवाभ्योऽण्च	४ । ३ । ५७	पू.	४३३	उ.	१७३
ग्रीष्मवसन्तादन्यतर०	४ । ३ । ४६	पू.	४३१	उ.	०
ग्रीष्मावरसमाद्वुञ्	४ । ३ । ४९	पू.	४३१	उ.	१७२
ग्रो यङि	८ । २ । २०	उ.	५००	उ.	६४०
ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः	३ । २ । १३९	पू.	२४८	पू.	६५२
घकालतनेषु कालना०	६ । ३ । १७	उ.	२६४	उ.	५८४

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ. पा. सू.		पृ.		पृ.
झयः	५ । ४ । १११	उ.	१२६	उ.	४०३
झयः	८ । २ । १०	उ.	४६७	उ.	९३५
झयो होऽन्यतरस्याम्	८ । ४ । ६२	उ.	५७३	उ.	१०३४
झरो झरि सवर्णे	८ । ४ । ६५	उ.	५७४	उ.	१०३५
झलां जशोऽन्ते	८ । २ । ३९	उ.	५०६	उ.	९४८
झलां जश् झशि	८ । ४ । ५३	उ.	५७१	उ.	१०३३
झलो झलि	८ । २ । २६	उ.	५०२	उ.	९४३
झल्युपोत्तमं	६ । १ । १८०	उ.	१९४	उ.	५१४
झषस्तथोर्धोऽधः	८ । २ । ४०	उ.	५०६	उ.	९४८
झस्य रन्	३ । ४ । १०५	पू.	३२६	पू.	७५१
झेर्जुस्	३ । ४ । १०८	पू.	३२६	पू.	७५२
झोऽन्तः	७ । १ । ३	उ.	३४१	उ.	७०२
ञितश्च तत्प्रत्ययात्	४ । ३ । १५५	पू.	४५८	उ.	१९५
ञीतः क्तः	३ । २ । १८७	पू.	२५८	पू.	६६१
ञ्नित्यादिर्नित्यम्	६ । १ । १९७	उ.	१९८	उ.	५२१
ञ्यादयस्तद्राजाः	५ । ३ । ११९	उ.	१०१	उ.	०
टाङसिङसामि०	७ । १ । १२	उ.	३४३	उ.	७०५
टाबृचि	४ । १ । ९	पू.	३३२	उ.	२२
टिड्ढाणञ्द्वयस०	४ । १ । १५	पू.	३३३	उ.	२६
टित आत्मने पदानां टेरे	३ । ४ । ७९	पू.	३२१	पू.	७४५
टेः	६ । ४ । १४३	उ.	३३०	उ.	६६४
टेः	६ । ४ । १५५	उ.	३३४	उ.	६८६
ट्वितोऽथुच्	३ । ३ । ८९	पू.	२७८	पू.	६८४
ठक्छौ च	४ । २ । ८४	पू.	४०६	उ.	०
ठगायस्थानेभ्यः	४ । ३ । ७५	पू.	४३८	उ.	१७६
ठञ्कवचिनश्च	४ । २ । ४१	पू.	३६१	उ.	०
ठस्येकः	७ । ३ । ५०	उ.	४२४	उ.	८२१
ठाजादावूर्ध्वं द्वितीो०	५ । ३ । ८३	उ.	९२	उ.	३६१
डः सि धुट्	८ । ३ । २९	उ.	५३३	उ.	९८१
डति च	१ । १ । २५	पू.	१३	पू.	७५
डाबुभाभ्यामन्य०	४ । १ । १३	पू.	३३३	उ.	२४
ड्वितः क्त्रिः	३ । ३ । ८८	पू.	२७७	पू.	६८४
ढकि लोपः	४ । १ । ११३	पू.	३६६	उ.	१०६
ढक् च मण्डूकात्	४ । १ । ११९	पू.	३६६	उ.	०
ढश्छन्दसि	४ । ४ । १०६	पू.	४८२	उ.	०
ढे लोपोऽकद्र्वाः	६ । ४ । १४७	उ.	३३१	उ.	६६०
ढो ढे लोपः	८ । ३ । १३	उ.	५२६	उ.	९७६

शरीरत्वमेवेति चेन्न शरीरत्वजातेरभावात् अन्यथा त्वदुक्तजातिसंकरप्रसङ्गात्, न हि शरीरत्वस्य पृथिवीत्ववत् परापरभावो निरूपयितुं शक्यते, शरीरत्वव्यतिरिक्ता कापि जातिरिति चेत् सापि संकरदोषेण परास्यते तुल्यन्यायत्वात् तर्हि जातिं मुक्त्वा चेष्टाश्रयसालक्षण्यं शरीरलक्षणमिति वदाम इति चेत् किन्तत्सालक्षण्यं शरीरलक्षणलक्षितत्वमिति चेन्न शरीरलक्षणस्यैव निरूप्यमाणत्वात् न ह्यद्यापि शरीरलक्षणं निरूपितं येनैतेत्यपरिग्रहान्निद्राणशरीरस्य शरीरत्वमुपपाद्येत यदा कदाचिच्चेष्टाश्रयत्वं शरीरलक्षणमिति वचनमत्यन्तजघन्यमेव निद्राणशरीरस्य कदाचिदपि चेष्टाश्रयत्वाभावात् चेष्टाश्रयत्वार्हत्वमिति चेत्तदपि न नित्यानुपलब्धचेष्टस्य निद्राणशरीरस्य चेष्टाश्रयत्वार्हताया अभावात्। अथापि शरीरजातीयत्वादस्त्यर्हतेति चेन्न जातेर्निरस्तत्वात् अद्यापि शरीरशब्दार्थानिरूपणेन तज्जातीयत्वस्य वक्तुमेवाशक्यत्वात्। किञ्च शरीरावयवानां चेष्टाश्रयत्वेन शरीरत्वप्रसङ्गः, अत एवान्त्यावयवीति विशेषयाम इति चेन्न शरीरोपष्टम्भकेषु भूतान्तरेष्वपि प्रसङ्गात् तेषामन्त्यावयवित्वं नास्तीति चेन्न तैरारभ्यस्यावयव्यन्तरस्यादर्शनात् कालान्तरे भविष्यतीति चेत् तर्हि शरीरारभ्यमप्यवयव्यन्तरं कालान्तरे भविष्यतीति तत्राप्यन्त्यावयवित्वं न स्यात् तद्धुपष्टम्भकानां चेष्टाश्रयत्वमेव नास्तीति चेत् शरीरस्यापि तर्हि चेष्टाश्रयत्वं न स्यात् न ह्युपष्टम्भकमन्तरेण शरीरमपि चेष्टते। किञ्च प्रयत्नवदीश्वरसंयोगासमवायिकारणेषु भूकम्पादिषु पृथिव्यादीनामीश्वरशरीरत्वं भवतैवाङ्गीकृतं स्यात् तत्रादृष्टवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणमदृष्टवांश्च जीवः अतो नेश्वरसंयोगासमवायिकारणकत्वमिति चेत् को ब्रवीति नियमम् ईश्वरसंयोगस्यापि कारणत्वात् असमवायिकारणलक्षणोपेतत्वात् तल्लक्षणलक्षितत्वेऽपि तत्कारण-

त्वाभावे जीवसंयोगोऽप्यसमवायिकारणं न स्यात् इत्थं भोगाश्रयत्वमपि दुष्टं पूर्वोक्तदूषणकलापदूषितत्वात् इन्द्रियाश्रयत्वमपि शोधयामः, अत्राश्रयत्वं समवायिकारणत्वञ्चेदिन्द्रियावयवेषु व्यभिचारः, वस्त्वन्तरसमवायिकारणत्वेऽन्त्यावयवित्वमपि व्याहन्येत संयोगित्वमात्रञ्चेत् पूर्वोक्तदूषणकलापान्न मुच्यते । किञ्च इन्द्रियान्तरसंबन्धनियते त्वगिन्द्रिये व्यभिचारः तथा त्वगिन्द्रियसंबन्धनियतेष्विन्द्रियान्तरेष्वपि व्यभिचारः उत्पाटितस्याक्ष्णस्त्वगिन्द्रियसंबन्धनियमो नास्तीति चेन्न उत्पाटनावस्थायामेवाक्ष्णः स्वावयवसंक्षोभेण विनष्टत्वेनाक्ष्णस्सद्भावाभावात् केवलं गोलकमात्रमुपलभ्यते एवं त्वगिन्द्रियोपष्टम्भकेष्वपि व्यभिचारो वाच्यः शरीरमेव त्वगिन्द्रियोपष्टम्भकमिति चेत् तर्हि शरीरोपष्टम्भकेषु व्यभिचारस्तदवस्थ एव ईश्वरशरीरतया श्रुतिशतप्रसिद्धेषु पृथिव्यादिष्वेतल्लक्षणमस्ति चेदद्वैवाद एव प्रपञ्चवाचिनां शब्दानां परब्रह्मपरत्वेऽपि विरोधाभावात् नास्ति चेच्छ्रुतिविरुद्धत्वादलक्षणमेव । श्रुतिरेव गौणीति चेत् किममूलमेव अथवा केनचित्प्रमाणेन अमूलञ्चेत् शब्दार्थसंबन्धनियमव्यवहारस्यासंबन्धत्वप्रसङ्गः केनचित्प्रमाणेनेति चेत् किन्तत्प्रमाणं श्रुतिप्रयोग इति चेत् स पुनरस्मदीय एव विश्वशरीरत्वस्य श्रुतिशतसिद्धत्वादस्मत्कल्पितलक्षणविरोधात् श्रुतेर्गौणत्वमुपपादयाम इति चेन्न परस्पराश्रयात् युष्मल्लक्षणस्य लक्षणत्वे श्रुतेर्गौणत्वं तद्गौणत्वे च भवदुक्तलक्षणस्य लक्षणत्वमिति । एवमनेकविधदोषदुष्टत्वात् परकल्पितलक्षणप्रहाणेन सर्वप्रयोगानुगुणं शरीरलक्षणं वाच्यमित्याह । अव्याप्तेति । किन्तल्लक्षणमित्यत्राह । तस्मादिति । तथा हि यस्य चेतनस्य यद् द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थे नियन्तुं धारयितुञ्च शक्यमिति लक्षणद्वयमुक्त्वा तच्छेषतैकस्वरूपञ्चेति तृतीयमपि लक्षणमाहुर्भाष्य-

कारः, अत्र यस्येति प्रतिसंबन्धिनियमनिर्देशादन्यशरीरस्यान्यं प्रति शरीरत्वं निरस्यते चेतनस्येति चैतन्यविशिष्टतया प्रतिसंबन्धितया निर्देशाद्धर्मभूतज्ञानस्य शरीरत्वं निरस्यते, न हि ज्ञानं ज्ञानविशिष्टस्याधेयविधेयशेषभूतं, द्रव्यमिति गुणक्रिययोर्निरासः, सर्वात्मनेति दण्डकुण्डलादीनां गर्भदासादीनां च निरासः तेषां कदाचिदेवाधेयत्वाद्विधेयत्वात्, शक्यमिति योग्यतामात्रकथनेन रुग्णशरीरेऽव्याप्तिपरिहारः, रुग्णस्यापि शरीरस्य धारणादियोग्यताऽस्ति रोगानुबन्धाद्धारणादिकं प्रतिबध्यते रोगनिवृत्तौ तदेव योग्यत्वं निष्प्रतिद्वन्द्वमवतिष्ठत इति भावः । इत्येषा दिक् ।

इति शरीरलक्षणम् ॥ ८३ ॥

इत्थं शरीरलक्षणमुक्त्वा विश्वस्येश्वरशरीरत्वेन तदपृथक्सिद्धस्य तच्छरीरत्वप्रतिष्ठापनार्थं तदपृथक्सिद्धिमाह । शब्दैरिति ।

सू० शब्दैस्तन्वंशरूपप्रभृतिभिरखिलः स्याप्यते विश्वमूर्त्तेरित्थंभावः प्रपञ्चस्तदनवगमतस्तत्पृथक्सिद्धिमोहः । श्रोत्रादेराश्रयेभ्यः स्फुरति खलु पृथक्शब्दगन्धादिधर्मो जीवात्मन्यप्यदृश्ये वपुरपि हि दृशा गृह्यतेऽनन्यनिष्ठम् ॥ ८४ ॥

टी० तत्सर्वं वै हरेस्तनुः, ममैवांशो जीवलोके, रूपान्तरं तद्द्विज कालसंज्ञं, विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता, यदम्बु वैष्णवः कायः, यस्यात्मा शरीरमित्यादिभिर्विश्वमूर्तेर्विष्णोरित्थं भावः अपृथक्सिद्धविशेषणं प्रपञ्च इति स्मृतिश्रुत्योरभिधीयते यद्येवमित्थंभावः प्रपञ्चः कथन्तर्हि पृथक्सिद्धिरित्यत्रोत्तरम् । तदनवगमत इति । ईश्वरस्य

विशेष्यभूतस्यावगमाभावाद् विशेषणभूतस्य प्रपञ्चस्य पृथक्सिद्धत्वव्यामोहमात्रं पामराणां, विदुषां तु परमर्षीणामपृथक्सिद्धत्वेनैव सर्वदा प्रतीतिव्यवहारौ । अमुष्मिन्नर्थे लोकसिद्धं दृष्टान्तमाह । श्रोत्राद्यैरिति आश्रयग्रहणानर्हैः श्रोत्राद्यैर्यथा शब्दादिकं पृथगेव गृह्यते एवमीश्वरग्रहणानर्हैरल्पज्ञानां प्रमाणैरीश्वरात् प्रपञ्चस्य पृथक्त्वेन ग्रहणं युक्तमित्यर्थः । उक्तमर्थमुदाहरणान्तरेणापि द्रढयति । जीवात्मनीति । मनोग्राह्ये जीवात्मनि सति चक्षुषा गृह्यमाणं शरीरं न जीवविशेषणत्वेन गृह्यते जीवस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वाभावात् । एवं प्रपञ्चोऽपि पामरबुद्धिभिर्नेश्वरविशेषणत्वेन गृह्यते नैतावता श्रुतिस्मृत्यादिप्रसिद्धमीश्वरापृथक्सिद्धत्वं न सिध्यतीति ॥ ८४ ॥

इति विश्वस्येश्वरापृथक्सिद्धत्वम् ।

जगतः परमात्मापृथक्सिद्धिमुक्त्वा तद्वाचिनां पदानां निष्कर्षाभिप्रायाभावे परमात्मपर्य्यन्तत्वमाह । निष्कर्षेति ।

मू० निष्कर्षाकूतहानौ विमतिपदपदान्यन्तरात्मानमेकं तन्मूर्त्तेर्वाचकत्वादभिदधति यथा रामकृष्णादिशब्दाः । सर्वेषामाप्तमुख्यैरगणि च वचसां शाश्वतेऽस्मिन् प्रतिष्ठा पाकैस्तस्याप्रतीतेर्जगति तदितरैः स्याच्च भङ्क्त्वा प्रयोगः ॥ ८५ ॥

टी० विप्रतिपन्नानि प्रपञ्चवाचकानि पदानि परमात्मवाचकानि निष्कर्षकेतरत्वे सति तन्मूर्त्तिवाचकत्वात् ये निष्कर्षकेतरत्वे सति भगवन्मूर्त्तिवाचकास्ते भगद्वाचकाः यथा रामकृष्णादिशब्दा इति विशेषतो व्याप्तिः, सामान्यतोऽपि ये निष्कर्षकेतरत्वे सति यन्मूर्त्तिवा-

चकास्ते तद्वाचकाः यथा देवमनुष्यादिशब्दा इति इत्थमनुमानम् आगमोऽप्यस्तीत्याह । सर्वेषामिति । आप्तमुख्यैर्महर्षिभिः सर्वेषां वचसां शाश्वते भगवति प्रतिष्ठां पर्य्यवसानमगणि वचसां वाच्यमुत्तमम्, ततः स्म सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती इत्यादीनि प्रमाणानि सहस्रशस्सन्ति वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति स्ववचनमपि, किमनेन स्मृत्युपदेशेन श्रुतिरेव तावच्छरणं सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्तीत्यादिका बहुशः प्रवर्तते कथन्तर्हि बालिशानां भगवत्पर्य्यन्तप्रतीतिः सर्वेष्वपि शब्देषु न जायते अत्रोत्तरम् । पाकैरिति । तस्याप्रतीतेः भगवत्पर्य्यन्तत्वाप्रतीतेः, विशेषणमात्रे प्रयोगः तदितरैर्विद्वद्भिरपि विशेषणमात्रे क्वचित्क्वचिद् भङ्क्त्वा प्रयोगः विशिष्टवाचिनश्शब्दस्य विशेषणमात्रे विभज्य प्रयोग इत्यर्थः ॥

इति जगद्वाचिनां शब्दानां परमात्मपर्य्यन्तत्वम् ८५

यदि ब्रह्मणस्सर्वशब्दवाच्यत्वं तर्हि लोकव्युत्पत्तिविरोधः स्याद् घटपटादिशब्दानां घटापटादिष्वेव लोके व्युत्पत्तिर्न पुरीनश्वरे अतः कथं व्युत्पत्तिविरोधस्सोढव्य इत्याशिपति । व्युत्पत्तिरिति ।

मू० व्युत्पत्तिर्वाचकानां स्थिरचरविषये लोकतो नेश्वरादावव्युत्पन्नार्थवृत्तिस्त्वधिपतिनयतः स्यादमुख्येति चेन्न । व्युत्पत्तेः पूरणं हि श्रुतिशिरसि कृतं नोपरोधः कथञ्चिद्देहित्वङ्गाधिपत्यात् समधिकमिह खल्वतपादप्रणीतात् ॥ ८६ ॥

टी० कथन्तर्हीश्वरे जगद्वाचिनां शब्दानां प्रयोग इत्यत्राह । अव्युत्पन्नेति । यथा राजा राष्ट्रमित्यत्राधिपत्यनिबन्धनम् सामानाधि-

करणयम् एवं जगद्वाचिनामीश्वरे प्रयोगोऽप्याधिपत्यनिबन्धन इत्यर्थः अचेतनतरम् । नेति । अयमत्र भावः प्रथमव्युत्पत्तेरपूर्णाया: पूरणमेव वेदान्ते क्रियते न पुनः प्रथमव्युत्पत्तिबाधः, वेदान्तश्रवणेन हि व्युत्पत्तिः पूर्य्यते कर्मकाण्डश्रवणेन देहमात्रपरतया पूर्वं व्युत्पन्नस्य देवादिशब्दस्य देहव्यतिरिक्तात्मपरतया व्युत्पत्तिः पूर्यते एवमत्रापि तदिदमाह । नापरोध इति । नन्वीश्वरस्य जगत्कर्तृत्वमक्षपादेनाप्यभिधीयते किमधिकं देहित्वं भवताऽभ्युपगम्यते इत्याशङ्क्याह । देहित्वमिति । अयमत्र भावः यद्यक्षपादोऽपीश्वरस्याधातृत्वविधातृत्वशेषित्वनियमेन शरीरित्वं शरीरवाचिशब्दानां शरीरपर्य्यन्तत्वमाह तमपि वयमनुमन्यामहे यदि नाह तमेवानेनोपपादनेन प्रतिक्षिपामः स खलु केवलमाधिपत्यमक्षपादः प्राह वयन्तु विश्वदेहित्वमीश्वरस्य विश्ववाचिशब्दवाच्यत्वञ्चेति विभागः ॥

इति ब्रह्मणः सर्वशब्दवाच्यत्वे व्युत्पत्तिविरोधपरिहारः ॥ ८६ ॥

एवं सर्वशब्दवाच्यत्वं ब्रह्मण उपपाद्य शब्दस्वरूपमेव शोधयति तत्र स्फोटवादिन आहुः वर्णानां नानात्वात् ते न वाचकाः शब्दादर्थं प्रतीम इति ह्येकत्वेनैव शब्दप्रतीतिः अतो वर्णातिरिक्तः पदस्फोटः पदार्थप्रत्यायकः एवं पदातिरिक्तो वाक्यस्फोटो वाक्यार्थप्रत्यायकः, न च वर्णसमुदायविवक्षया पदसमुदायविवक्षया वा वर्णानां पदानाञ्च एकत्वं संभवति देशतः कालतो वा तेषामेकत्वासंभवात् न तावत्ताल्वादिव्यापारोच्चारितानां देशत एकत्वं संभवति एककर्णशष्कुलीदेशसंबन्धादेकत्वमिति चेत्तर्हि सर्ववर्णानाम् एकपदत्वप्रसङ्गः, न च शब्दानामेककाल्यं वाचः क्रमवृत्तित्वेन क्रमेणैव तदभिधानात् अतः पदस्फोटो वाक्यस्फोटश्चैकत्वेनोपलभ्यमानः पदार्थं वाक्यार्थञ्च बोधयतीति अचेतनतरम् एकार्थप्रतिपादकत्वेन व्याकरणादिव्युत्पन्ना

एकबुद्ध्युपग्रहेण संघातभावमापन्ना वर्णा एव पदम् एवमेकार्थप्रतिपादनरूपकार्य्यावच्छिन्नानि पदार्थप्रतिपादकानि पदान्येव वाक्यम् अत्रैक्यमेकबुद्ध्यवस्थितानां संघातभावविषयम्, अतो न विरोधः पदतत्संघातव्यतिरिक्तस्फोटयोरनुपलम्भात् ऐक्यप्रतीतेरन्यथासिद्धत्वात् एवंबुद्धिसंगृहीतानां वर्णानां पदानामर्थप्रत्यायकत्वानङ्गीकारे स्फोटाभिव्यञ्जकत्वमपि न स्यात् तत्रापि किमेकैकस्याभिव्यञ्जकत्वमुत समुदायस्येति वक्तुं शक्यत्वात् अस्मदुक्तप्रक्रियया समाधाय स्फोटाभिव्यञ्जकत्वाङ्गीकारे किमनेन स्फोटेनादृष्टचरेण अर्थस्यैव तथा प्रतिपत्तिरस्त्विति तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह । न हीति ।

सू० न ह्यत्रैः कोऽपि वर्णाभ्यधिकमिह विदुर्वाचकं सावधानाश्शब्दादर्थं प्रतीमस्त्विति च जनवचो नैकमन्यद्व्यनक्ति । सामग्र्यैक्यादिनीत्या भवति मतिरियं तादृशे वर्णसंघे संभेदे वा पदानामिति न तदधिकः कोऽपि शब्दोऽपरोक्षः ॥ ८७ ॥

टी० किं प्रत्यक्षात् स्फोट उपलभ्यते तत्तावन्नास्ति प्रत्यक्षाभावात् नाप्यनुपपत्त्येत्याह । शब्दादिति । एकत्वं संघातविषयमित्युक्तं तदेव दृष्टान्तेन विवृणोति । सामग्रीति । न हि सामग्रीव्यतिरेकेण कार्यकारणमिति किञ्चित्कल्प्यते तद्वदत्र वर्णपदसंघातव्यतिरेकेण पदवाक्यस्फोटाभिधानविषयत्वेन किञ्चिन्न कल्पनीयमित्यर्थः, अतो वर्णपदातिरिक्तस्फोटो न प्रत्यक्षगम्य इत्याह । नेति ।

इति स्फोटप्रत्यक्षत्वभङ्गः ॥ ८७ ॥

स्फोटप्रत्यक्षत्वं निरस्य स्फोटक्लृप्तिवादं प्रतिबन्द्या विशदं निरस्यति । यादृग्भिरिति ।

मू० यादृग्भिः स्फोटधीस्ते भवति भवतु तैरर्थधीरेव वर्णैर्वर्णेषूक्तो विकल्पस्समगतिरुभयोर्यौगपद्यक्रमादिः । वाक्यस्फोटेऽपि तुल्यं तदिदमिह पदैरक्षरैर्वाऽवगम्ये स्फोटे तद्बुद्धिबोध्ये सति न च घटते तत्तदध्यासक्लृप्तिः ॥ ८८ ॥

टी० यादृग्भिर्वर्णैस्ते स्फोटधीर्भवति तैरर्थधीरेव भवतु वर्णेषूक्तो विकल्पः स्फोटाभिव्यक्तावपि समगतिः उभयोर्वादिप्रतिवादिरित्यर्थः । यद्वा पक्षप्रतिपक्षयोः पदस्फोटोक्तं दूषणं वाक्यस्फोटेऽपि तुल्यमित्याह । वाक्येति । किञ्च पदैरक्षरैर्वा वाक्यस्फोटः पदस्फोटश्चाभिव्यज्यत इति भवदीया प्रक्रिया । एवञ्च वर्णपदाभिव्यङ्ग्यस्फोटे तस्मिंश्च स्फोटबुद्धिबोद्ध्ये सति स्फोटे विश्वस्यापि शब्दविशेषस्याध्यास इति भवदीया क्लृप्तिरसमञ्जसैव तदिदमाह । न घटत इति । स्फुटदृष्टे स्फोटे कथं वर्णाध्यासक्लृप्तिरित्यर्थः स्फोटोऽपि क्लृप्तिमात्रमिति चेत् कुत्र क्लृप्तिः शब्दब्रह्मणीति चेद् वर्णातिरेकेण किं तच्छब्दब्रह्म वर्णानामेव श्रोत्रग्राह्यत्वेन शब्दत्वात् स्फोटस्य चानुपलम्भनिरस्तत्वात् ॥

इति स्फोटक्लृप्तिभङ्गः ॥ ८८ ॥

आगमिकस्फोटशब्दनिर्वाहमाह । शब्द इति ।

मू० शब्दो ब्रह्मेति प्रत्नमुनिभिरभिदधे स ह्यचिद्भेद इष्टस्सूक्ष्माकारस्तु सोऽर्थं न गम-

यति यतस्सत्तया नैष हेतुः । स्फोटस्त्वं वर्ण-
जुष्टस्त्विति हि यदभिहितं भारते सापि
शक्तिर्वर्णानां स्यात्तयाऽर्थः स्फुट इति घटते
स्फोटशब्दोऽपि तस्याम् ॥ ८९ ॥

टी० तर्हि शब्दोब्रह्मेति तत्रतत्र मुनिभिरभिधीयते तत्कि-मित्यत्राह । स हीति । अचिद्भेद ऋग्वेदादिरूपं शब्दमात्रं यदि वा शब्दस्य सूक्ष्माकारः शब्दोत्पत्त्यवस्थाविशेषः स चार्थाव-गमको न भवति शब्दस्य सत्तयाऽर्थावबोधकत्वाभावात् तादृशावस्था-पन्नस्य शब्दस्यानुपलम्भविषयत्वात् तदिदं सर्वमाह । सूक्ष्माकार इति । तर्हि स्फोटस्त्वं वर्णजुष्ट इति भारतोक्तं कथमिति चेत् इत्थम् अर्थस्फोटकत्वात् प्रकाशकत्वाद्वर्णानां शक्तिरेव स्फोट इत्यभिधीयते अतो वर्णानामुत्पत्त्यवस्थाग्रहविशिष्टाचिद्द्रव्यविशेष-व्यतिरेकेण शब्दब्रह्मेति किञ्चिन्नास्ति अर्थावबोधकशब्दशक्तिव्यति-रेकेण स्फोटशब्दवाच्योऽपि नास्तीत्यर्थः ॥

इत्यागमिकस्फोटादिशब्दनिर्वाहः ॥ ८९ ॥

चिन्मात्रविवर्तवद् शब्दब्रह्मविवर्तत्वेन विश्वमपि वदन्तं शाब्दिकं प्रतिक्षिप्य प्रतिभैव वाक्यवाक्यार्थभावेन दृश्यते न प्रति-भातिरिक्तं किञ्चिदिति वदन्तौ बौद्धशाब्दिकाभासौ प्रतिक्षिपति — । यदिति ।

सू० यत्प्रत्येकादिकल्पे गमकविषययोरप्रतीत्या-
दिदोषाद् बौद्धाश्शब्दाश्च बुद्धिं कतिचिद-
भिदधुर्वाक्यवाक्यार्थरूपाम् । नैतद्वाह्येन
वाह्यो विदित इति मतेर्बाधकोक्तेश्च

साम्याद्वाक्यादावैक्यबुद्धिस्त्वनुकथितनयादन्यथासिद्धितश्च ॥ ९० ॥

टी० तत्र पूर्वार्द्धेनानुवदति उत्तरार्द्धेन परिहारं वदतीति विभागः । अयमत्र भावः प्रत्येकं वा शब्दवाच्यमर्थः सर्वो वा यदि प्रत्येकमर्थः व्यभिचारः स्यात्, सर्वस्याप्यर्थत्वे पुनरानन्त्यम् एवं प्रत्येकं वा वाचकत्वं शब्दस्य सामस्त्येन वेति विकल्प्य दूषणं वाच्यं तथा च गमकविषययोरप्रतीतिर्विरुद्धप्रतीतिर्वा भवेदिति दोषात् बौद्धाश्शाब्दाश्च केचिद् बुद्धिमेव वाच्यवाच्यार्थभावेनारोपितामाहुः एतद्दूषयति । नैतदिति । कुत इत्यत आह । बाह्येनेति । बाह्येन शब्देन बाह्योऽर्थो विदित इति प्रतीतेः प्रत्येकादिविकल्पेन दोषोक्तेश्च साम्याद् वाक्यवाक्यार्थयोः प्रतिभारूपत्वेऽपि किं व्यवस्थितप्रतिभारूपत्वमुताव्यवस्थितप्रतिभारूपत्वम् अव्यवस्थितरूपत्वे लोकव्यवहारविरोधः, व्यवस्थितरूपत्वे सैव व्यवस्था शब्दार्थयोरप्रतिभारूपत्वे स्यादिति भावः । कथन्तर्हि वाक्यपदवाक्यार्थपदार्थादिष्वैक्यबुद्धिरिति चेदयं पूर्वोक्तन्यायेन समुदायविषयत्वेन परिहृतमित्याह । वाक्यादाविति ।

इति प्रतिभावाक्यवाक्यार्थभङ्गः ॥ ९० ॥

वाक्यानामर्थवत्त्वे सिद्धे तेषामन्विताभिधायित्वं पदप्रतिवन्द्या समर्थयते । आचष्ट इति ।

मू० आचष्टे प्रत्ययश्च प्रकृतिरपि मिथः श्लिष्टमित्यभ्युपेतं स्पष्टं दण्डादिशब्देष्वपि तदितरथा धीविरोधप्रसङ्गात् । अन्योन्यस्मारितार्थान्वितमभिदधति स्वार्थमेवं प-

दानि स्यान्नातश्चक्रकादिर्न्न च पुनरभिधा नापि वाक्यस्य भेदः ॥ ९१ ॥

टी० द्विविधं हि वाक्यार्थप्रक्रियाभेदमाहुस्तत्तत्तन्त्रनिष्ठाः अन्विधानमभिहितान्वय इति, तत्र पदैरभिहिताः पदार्था वाक्यार्थं बोधयन्तीत्यभिहितान्वयः

पदजातं श्रुतं सर्वं स्मारितानन्वितार्थकम् ।
न्यायसंपादितव्यक्ति पश्चाद्वाक्यार्थबोधकम् ॥

इत्यन्विताभिधानम् अयमत्र श्लोकार्थः पदानि तावच्छ्रूयन्ते श्रुतानि च व्युत्पत्त्यनुसारेण पदार्थस्वरूपाणि परस्परानन्वितानि स्मारयन्ति स्मृतेषु च पदार्थेष्वाकाङ्क्षादिपरामर्शः, तत्रैव न्यायप्रवृत्तिः न्यायप्रवृत्त्या च वचनव्यक्तिविशेषाभिव्यक्तिस्संपाद्यते ततस्सम्यङ्न्यायानुगृहीतानि पदानि नानापदार्थविशिष्टैकप्रधानपदार्थात्मकं वाक्यार्थमभिदधतीति । अभिहितान्वयवादिनस्त्वेवमभ्यधुः पदैः पदार्थाः पृथक्पृथगभिधीयन्ते तच्चाभिधानं विशेषव्यक्त्यभावात् स्मारकान्न विशिष्यते पदमभ्यधिकाभावात् स्मारकान्न विशिष्यत इति वचनात् ते चाभिहिताः पदार्था योग्यत्वेन परामृश्यमानाः स्वयमेव विशेषसंसर्गात्मकं वाक्यार्थमवबोधयन्ति न तत्र पदव्यापारः अर्थैरेवार्थविशेषसिद्धेः यथा कविभिरालोच्यमानाः पदार्था एव वाक्यार्थरूपमर्थविशेषं संसर्गात्मकमवबोधयन्ति पश्चादेव शब्दरचनाप्रतिपन्नार्थानुरोधेन एवमत्राप्यर्था एवार्थविशेषमवबोधयन्तीति । अत्रान्विताभिधानवाद्याह यथा पदे प्रकृतिप्रत्ययौ सहैवार्थं विशिष्टरूपमभिधत्तस्तथैव वाक्येऽपि सर्वे शब्दाः सहैवार्थं विशिष्टमर्थमभिदधति तदिदमाह । आचष्ट इति । तदिदं मत्वर्थीयप्रत्ययसहितेषु दण्ड्यादिशब्देष्वपि समानमिति दर्शयति । स्पष्टमिति । उक्तार्थानुग्राहकन्तर्कमाह ।

इतरथेति । उपलम्भविरोधप्रसङ्ग एव हि सर्वेष्वपि तर्केषु सारतमः यथा पदानि प्रकृतिप्रत्ययविभागेन विभक्तान्यपि विशिष्टमेकं पदार्थं वदन्ति एवं पदान्यपि परस्परस्मारितार्थविशिष्टमेकमर्थं वदन्ति अयमर्थः कार्य्यपरं चेद्वाक्यं संहतान्येतानि पदानि कारकविशिष्ट-क्रियामभिदधति सिद्धपरत्वेऽपि समानाधिकरणवाक्यं नीलमुत्पल-मितिवत् नानाविशेषणविशिष्टमेकं विशेष्यं सिद्धमेवाभिदधाति वैयधिकरण्येऽपि व्यधिकरणविशेषणविशिष्टं सिद्धमसिद्धं वा विशेष्यमाचष्टे काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचतीति काष्ठैः स्थाल्यामोदनः पक्व इति वा अत्रायं सारतमोऽर्थः योग्येतरान्वितस्वार्थाभिधायीनि सर्वाण्यपि पदानि तत्रतत्र कारकपदानि क्रियान्वितस्वार्थाभिधायीनि क्रियापदं तु कारकान्वितस्वार्थाभिधायकम् एवं सिद्धपरत्वेऽपि विशे-ष्यपदं विशेषणान्वितस्वार्थाभिधायकं विशेषणपदञ्च विशेष्यान्वित-स्वार्थाभिधायकं सर्वमेतदन्विताभिधानान्न मुच्यते गुणप्रधानभावे-नैव पदार्थानां प्रतीतेरेकवाक्यत्वं न विरुध्यते इति एवमभिधाना-ङ्गीकारे परवाद्युक्तास्सर्वे दोषा निरस्ता इत्याह । स्यादिति । पदै-रर्थप्रतीतिः अनन्तरमाकाङ्क्षादिपरामर्शः पश्चात्पदैरर्थाभिधानं ततोऽर्थप्रतीतिरिति चक्रकम् आकाङ्क्षादिपरामर्शादर्थाभिधानमर्थाभि-धानानन्तराकाङ्क्षादिपरामर्श इत्यन्योन्याश्रयः उभयमपि नास्ति प्रथममर्थाभिधानाभावात् स्मरणमात्रत्वात् प्रथमं प्रत्येकमर्थानाम्, अत एव न द्विरभिधानप्रसङ्गः विशेषणानां नानात्वेऽपि सर्वेषामपि पदानां विशिष्टार्थैक्यपरत्वेन वाक्यभेदप्रसङ्गोऽपि नास्ति ॥

इत्यन्विताभिधानम् ॥ ६१ ॥

इत्थमन्विताभिधानं साधयित्वा स एवान्विताभिधानवादी परैरभिहितमभिहितान्वयवादं दूषयति । स्वार्थ इति ।

मू० स्वार्थे शब्दस्य चासावपि मिलितमतौ व्यापृतावित्यनेकाः कल्प्यास्ते शक्तयः स्युः कथमपि न भवेत्तादृशी शक्तिरेका । अर्थेषु स्मारितेषु प्रथममथ च तद्योग्यतादौ विमृष्टे शब्दैरेवान्विते धीर्मम भवति तव स्वार्थबोधव्यपेतैः ॥ ९२ ॥

टी० पदानां स्वार्थबोधनशक्तिः पदार्थानां संसर्गबोधनशक्तिः पदानामेव पदार्थेषु संसर्गबोधनशक्त्याधानशक्तिरिति शक्तित्रयं कल्प्यमभिहितान्वयवादिनः स चासावपीति शब्दश्चार्थश्चेत्यर्थः मिलितमतौ शब्दा अपि व्याप्रियन्त इति वक्तव्यमभिहितान्वयवादिना अर्थे संसर्गबोधनशक्त्याधानशक्तेश्शब्दनिष्ठत्वादिति भावः । नन्वेकैव शक्तिः अर्थप्रतिपादनं संसर्गप्रतिपादनं च तद्द्वारा करोति तन्न तत्तच्छक्तीनान्नियतविषयत्वात् तदिदमाह । कथमपीति । अस्माकं पुनरेकैव शक्तिर्योग्येतरान्वितं स्वार्थमभिदधातीति लाघवं प्रथमं स्मरणं न तत्राभिधानव्यापारः अथ च परामर्शः तत्रापि न शब्दव्यापारः केवलं विशिष्ट एवार्थे शब्दव्यापारः अत एव शाब्दत्वं वाक्यार्थज्ञानस्यास्मत्पक्षे, युष्मत्पक्षे तु पदार्थप्रतिपादनद्वारेण कथञ्चिदेव शाब्दत्वम् अतो जघन्यस्त्वत्पक्ष इत्याह । शब्दैरेवेति ।

इत्यभिहितान्वयवादभङ्गः ॥ ९२ ॥

इत्थमन्विताभिधानमुक्त्वा अभिहितान्वयपक्षेऽपि नास्माकं काचित् क्षतिरित्याह । संसर्गमिति ।

मू० संसर्गं वाक्यवेद्यं स्फुटमभिदधते कानिचिद्भाष्यवाक्यान्याद्यव्युत्पत्तिरुक्ता प्रतिप-

दमिह च क्वापि नान्यस्य हानिः । इत्थं मत्वा सयूथ्याःकतिचिदभिहितान्योन्यसंसर्गमीषुस्तत्तत्स्वारस्यलोकप्रतिपदनुगमात्तच्च नाधिक्षिपामः ॥ ९३ ॥

टी० संसर्गमेव वाक्यवेद्यं कानिचिद्भाष्यवाक्यान्यभिदधति तदनुकूलं चाम्बातातमातुलादिभिर्बालानां प्रतिपदव्युत्पत्त्यभिधानं भाष्यकारस्य तदेतदाह । आद्येति । एतत्पक्षस्वीकारे नान्यस्य प्रधानार्थस्य हानिः तदिदमाह । इह चेति । यत्तु शक्तिचयकल्पनागौरवमभिहितं तदपि नास्ति पदानामेव पदार्थाभिधानशक्तेः स्वीकारात् अर्थानां संसर्गबोधनसामर्थ्यं स्वाभाव्यमेव शब्दाभिधानमन्तरेणापि प्रतीतानामर्थानां संसर्गबोधनसामर्थ्यस्य लोके दृष्टत्वात् अन्यथा कथमिव कवयः परामृश्यमानैः पदार्थैर्वाक्यार्थं प्रतिपद्य स्वयमेव वाक्यं रचयेयुः, शब्दत्वञ्च शब्दान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव युज्यते वाक्यार्थस्याव्यवधाने त्वनादरः अतोऽभिहितान्वय एव स्यादिति केचिदाचार्य्याः तदेतदाह । इत्थमिति । एतदङ्गीकरोति । तत्तदिति । तत्तद्भाष्यस्वारस्याल्लोके बालकानां व्युत्पत्तिसमये पदार्थप्रतिपत्तिपूर्वकं वाक्यार्थप्रतिपत्तिस्वारस्यानुगमादमुमपि पक्षं नाधिक्षिपाम इति अयमत्र भावः यद्यप्यन्विताभिधानं तथापि निर्विशेषब्रह्मवादिनो न वेदवेद्यत्वं निर्विशेषस्य सिद्ध्येत् यद्यभिहितान्वयस्तथापि तथा अन्वितस्यान्वयस्य वा भेदगर्भत्वात् अतो गुरुकुमारिलपरिगृहीतं पक्षद्वयमप्याश्रित्य परपक्षवादिनं प्रतिक्षिपामः नास्माकं क्वापि निर्बन्ध इति प्रधानार्थविरोधे हि प्रतिक्षेप्यत्वनिर्बन्धः ॥ इत्यभिहितान्वयपक्षः ॥ ९३ ॥

इत्थं वाक्यस्याभिधानप्रकारभेदमुक्त्वा समानाधिकरणवाक्यानां भेदाभेदपरत्वं प्रतिक्षिपति। द्वार इति।

मू० द्वारे भिन्ने समानाधिकरणवचसामैक्यतात्पर्य्यसिद्धेर्भेदाभेदस्थितानामिदमनुगुणमित्यार्हतादेर्दुराशा। वस्तुस्थित्यैकरूप्ये वचनमितरथा बोधयत्स्यान्न मानं तन्मानत्वाद्द्विधैकं स्थितमिति च न सद्भेद एवोपपत्तेः॥ ९४॥

टी० इत्थं खल्वार्हतादीनामालापः यत्र समवायमिच्छन्ति समवायवादिनः तत्र भेदाभेदमेव वयमन्विच्छामः स च भेदाभेदात्मा धर्मविशेषस्सामानाधिकरण्येनैव सिद्धः, भेदे सति मत्वर्थीयदर्शनात् सामानाधिकरण्यस्य दण्डी कुण्डली गोमानश्ववानिति अतो मत्वर्थीयनिरपेक्षसामानाधिकरण्यं भेदाभेदमेवोपपादयति अत्यन्तभेदे सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः घटः पट इतिवत् अत्यन्ताभेदे च सामानाधिकरण्यं न संभवति घटो घट इतिवत् यत्र भेदाभेदौ तत्रैव सामानाधिकरण्यं नीलमुत्पलम् इति, अतो नीलत्वोत्पलत्वादीनां द्रव्यात्मना भवत्यैक्यं पर्यायात्मना भेदः पर्य्यायशब्देन धर्मा उच्यन्ते अतस्सामानाधिकरण्यं भेदाभेदानुगुणमिति तदेतदनुभाष्य दूषयति। आर्हतादेर्दुराशेति। भिन्नप्रवृत्तनिमित्तानां शब्दानामेकत्र वृत्तिस्सामानाधिकरण्यमिति प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनैकार्थनिष्ठत्वलक्षणत्वात् सामानाधिकरण्यस्य तेनैव सामानाधिकरण्येन भेदाभेदसिद्धिरिति वचनं विरुद्धभाषणत्वाद् दुराशामूलमेव यदि भेदाभेदं बोधयेत् सामानाधिकरण्यं प्रमाणविरुद्धार्थ-

प्रतिपादकत्वात् प्रमाणमेव न स्यादित्याह । वस्त्विति । न ह्यतीतमस्तीति बोधयितुमेव शक्नोति वचनं, वचनबलाद्वस्तुस्थितिमप्यन्यथयाम इति चेत् तन्नेत्याह । तन्मानत्वाद्विधैकं स्थितमिति । न सदिति कुत इत्यत आह । भेद इति । भेदपक्ष एव सामानाधिकरण्यस्योपपत्तेर्भवत्पक्षविरुद्धं सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । किञ्च सामानाधिकरण्यस्यानेकान्तपरत्वे भेदाभेदसिद्धिः तत्सिद्धौ सामानाधिकरण्यस्यानेकान्तनिष्ठत्वमित्यन्योन्याश्रय इति च भावः ।

इति सामानाधिकरण्ये भेदाभेदप्रसङ्गपरिहारः ॥ ६४ ॥

माभूद् भेदाभेदपरं सामानाधिकरण्यमथाप्यनुमानबलान्निर्विशेषोपलम्भकमस्त्वित्याह । तथा हि तत्त्वमित्यादिसामानाधिकरण्यन्निर्विशेषोपलक्षकं सामानाधिकरण्यात्मकत्वात् सोऽयं देवदत्त इत्यादिसामानाधिकरण्यवद्विति तदेतदनुभाषते । ऐकाधार्य्याद्विति ।

मू० ऐकाधार्य्याद्विगीतं तदिदमिति नयाल्लक्षये-
न्निर्विशेषं मैवं बाधातिचारः स्ववचनह-
तिभिः स्वोक्तदृष्टान्तदौःस्थ्यात् । तत्तेदन्ता-
विरोधो वचसि न हि भवेत्तादृशाद्ब्यक्त-
नीत्या नो चेत् स्याद्वस्समस्तं क्षणिकमिह
पुनर्देशभेदःक्रमात् स्यात् ॥ ६५ ॥

टी० दूषयति । मैवमिति । कुत इत्यत आह । बाधेति । तत्त्वमिति विशेषणद्वयविशिष्टविषयतया उपलब्धस्य निर्विशेषपरत्वे स्फुट एव बाधः अतिचारोऽपि नीलमुत्पलं दण्डी कुण्डलीत्यादौ सविशेषपरत्वात् स्ववचनहतिः तदिदमिति सामानाधिकरण्यमिति च भेद

सुत्याकालिकस्य सुब्रह्मण्याह्वानस्य भेदेनानुष्ठानम् । अधि॰ ११ ।

तत्काला त्वावर्तेत प्रयोगतो विशेषसंयोगात् ॥ २१ ॥

सुत्याकालीनसुब्रह्मण्याह्वानं तन्त्रेण भेदेन वेति संशये सिद्धान्तमाह । तत्कालेति । सुत्याकाला प्रयोगतः अद्य सुत्यामागच्छेति प्रयोगे विशेषेण अद्येति पदेन संयोगात् ॥ २१ ॥

अप्रयोगाङ्गमिति चेत् ॥ २२ ॥

पूर्वपक्ष्याशङ्कते । अप्रेति । अद्येति प्रयोगाङ्गं नेति प्रकृतौ एका सुत्या तत्र सुत्यामागच्छेति प्रयोगे ऽपि तस्मिन्नहन्याह्वानं सिद्धमतः अद्येत्यनङ्गं सुत्यामागच्छेति विवक्षितार्थस्त्वबाधितः तन्त्रे ऽपीति भावः ॥ २२ ॥

स्यात्प्रयोगनिर्देशात्कर्तृभेदवत् ॥ २३ ॥

उत्तरमाह । स्यादिति । प्रयोगे निर्देशाद् अद्येत्यस्य कर्तृभेदवत् । अयंभावः । यथा वरुणप्रघासे आहवनीये मारुत्या अपि यागसंभवे ऽदृष्टार्थदक्षिणवेदिरूपदेशभेदात्कर्तृभेदः तथा ऽदृष्टार्थमुच्चारिते ऽद्येति तस्य तदहःसंबन्धित्वे दिनान्तरे ऽन्य इति ॥ २३ ॥

तद्भूतस्थानादग्निवदिति चेदपवर्गस्तदर्थत्वात् ॥ २४ ॥

पुनः प्रकारान्तरेणाशङ्क्य दूषयति । तद्भूतेति । तेन सकृदाह्वानेन भूतं संस्कृतं स्थानमधिष्ठानरूपा देवता तस्मादेकस्मिन्नहनि आह्वानेन संस्कृता देवता सर्वार्था सकृदाधानसंस्कृता अग्नेः सर्वार्थत्ववदिति भावः । दूषयति । तदपवर्गः तस्याह्वानस्यापवर्गः तद्दिनएव समाप्तिस्तदर्थत्वात् । यस्मिन् दिनआह्वानं तस्य तद्दिनकर्मार्थत्वात् । यथा ऽग्निसंमार्गादीनाम् ॥ २४ ॥

अग्निवदिति चेत् ॥ २५ ॥

तवाग्निसंमार्गो ममाहवनीयाग्निदृष्टान्त इति तुल्यमिति शङ्कते । अग्नीति ॥ २५ ॥

न प्रयोग साधारण्यात् ॥ २६ ॥

आधानतुल्यं नेत्याह । नेति । प्रयोगसाधारण्यात् । प्रयोगान्तःपातित्वादस्याधानस्य न तथेति भावः ॥ २६ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २७ ॥

लिङ्गं च दर्शयति । लिङ्गेति । संस्थिते संस्थितेऽहनि आग्नीध्रागारं प्रविश्य सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वयेति संप्रेष्यतीति प्रतिदिनं प्रैषविधानमनुष्ठाने लिङ्गम् ॥ २७ ॥

तद्धि तथेति चेत् ॥ २८ ॥

पूर्वपक्षी तन्त्रसाधकं दृष्टान्तान्तरं दर्शयति । तदिति । तद् यूपाहुतिरूपं कर्म यथा एकादशिन्यां तन्त्रं तथेदमपि तन्त्रम् ॥ २८ ॥

नाशिष्टत्वादितरन्यायत्वात् ॥ २९ ॥

उत्तरमाह । नेति । अशिष्टत्वात् । अविहितत्वात् । यूपाहुतेः समीपदेशविधिर्न किं त्वाहवनीयप्रतिषेधमात्रमित्युक्तम् । इह सुत्याकालआह्वाने विहितवैषम्यमिति भावः । इतरन्यायत्वात् । एतद्विषयइतरस्त्विनसंस्कारन्याय एव युक्त इति भावः ॥ २९ ॥

विध्येकत्वादिति चेत् ॥ ३० ॥

पूर्वपक्षस्यदृष्टान्तमाह । विधीति । विधीनां विधिविहितवसतीवर्याश्विसंभरणादीनामेकत्वात्तथा ॥ ३० ॥

न कृत्स्नस्य पुनः प्रयोगात्प्रधानवत् ॥ ३१ ॥

उत्तरमाह । न कृत्स्नेति । न, वसतीवरीवच्च । सोमाभिषवादिकृत्स्नस्य समग्रस्य पुनः प्रयोगात् । पुनरनुष्ठानात् । यथा प्रधानं पुनरनुष्ठीयते न तन्त्रं तथेदमपि । वसतीवरीसंभरणस्य सुत्याप्राग्दिनानुष्ठेयत्वाद्दीक्षणीयावत्तन्त्रं भिन्नकालत्वात् । अस्य प्रधानकालिकत्वाच्च तन्त्रमिति भावः ॥ ३१ ॥

देशपात्रर्त्विजामन्यप्रयोगे पूर्वदेशाद्यादानस्यैच्छिकत्वम् । अधि॰ १२ ।

लौकिकेषु याथाकामी संस्कारार्थालोपात् ॥ ३२ ॥

विहितसंस्कारेण जनितादृष्टरूपमलौकिकं यूपाहवनीयादि तद्भिन्नेषु लौकिकेषु ऋत्विगादिषु प्रतिप्रयोगं तएव ग्राह्या उतान्येऽपीच्छयेति संशये प्रस्तरादिवद्यूपादिवदन्यइति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । लौकिकइति । याथाकामी इच्छेति । अन्ये वा संस्कारार्थालोपात् । संस्कारश्चार्थश्च संस्कारार्थौ तयोर्लोपः संस्कारार्थलोपस्तस्याभावः संस्कारार्थालोपस्तस्मात् । अयं भावः । लौकिकेषु देशकर्त्रादिषु पूर्वप्रयोगकृतस्य प्रयोगान्तरे उपजीव्यस्य संस्कारस्याभावेनान्यापादनेऽपि संस्कारलोपाभावात् । एवं दृष्टस्य प्रयोगनिर्वाहरूपार्थस्याप्यन्यग्रहणे लोपाभावादिच्छैव नियामिकेति ॥ ३२ ॥

पात्राणामाकर्मसमाप्ति धारणम् । अधि॰ १३ ।

यज्ञायुधानि धार्येरन् प्रतिपत्तिविधानादृजीषवत् ॥ ३३ ॥

यज्ञपात्राणां यावज्जीवं धारणमुत प्रतिप्रयोगमन्यानीति विचारे सिद्धान्तमाह । यज्ञेति । यज्ञायुधानि यज्ञपात्राणि । प्रतिपत्तिविधानात्, आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति । ऋजीषं गतसाराः सोमावयवाः अहर्गणे यावद्दिनसंबन्धि धार्यतेऽवभृथसमये ऋजीषमप्सु प्रहरन्तीति प्रतिपत्तिसंस्कारार्थम् ॥ ३३ ॥

यजमानसंस्कारो वा तदर्थः श्रूयते तत्र याथाकामी तदर्थत्वात् ॥ ३४ ॥

पूर्वपक्षमाह । यजमानेति । यजमानस्याङ्गं पात्राणि न प्रतिपत्तिः तदर्थः यजमानार्थः । यजमानोत्तरद्वितीयया प्राधान्यस्य पात्रपदोत्तरतृतीयया चाङ्गत्वमिति भावः । नन्वस्तु यजमानार्थत्वं किमेतावतेत्याशङ्कायां यावज्जीवधारणाभावरूपं पूर्वसूत्राद्विपरीतं फलमाह । तत्र पात्रधारणे याथाकामी तदर्थत्वात् । यजमानार्थत्वात् । पूर्वप्रयोगपात्रत्यागेऽपि चरमप्रयोगपात्रैर्यजमानसंस्कारसंभवादिति भावः ॥ ३४ ॥

मुख्यस्य धारणं वा मरणस्यानियतत्वात् ॥ ३५ ॥

सिद्धान्त्येकदेशिनो मतम् । पात्राणां यजमानार्थत्वमुररीकुर्वन्नाह । मुख्यस्येति । मुख्यस्य प्राथमिकयज्ञपात्रस्य धारणं, हेतुः स्पष्टः । पूर्वप्रयोगपात्रे त्यक्ते ऽग्रिमप्रयोगात्प्राग् यजमानमरणे पात्रसंस्काराऽसंभवादिति भावः ॥ ३५ ॥

यो वा यजनीये ऽहनि म्रियते सो ऽधिकृतः स्यादुपवेषवत् ॥ ३६ ॥

पक्षान्तरमुत्थापयति । यो वेति । न मुख्यधारणमन्तरा मृते नायं संस्कारः किं तु यजनीये ऽहनि यो मृतः स एवाधिकृतः । यथोपवेषेण कपालोपधाने सान्नाय्यवानेव शाखामूलस्योपवेषेणासन्नयतः शाखाऽभावादुपवेषाभावस्तथा ॥ ३६ ॥

न शास्त्रलक्षणत्वात् ॥ ३७ ॥

उपवेषाद्वैषम्यं दर्शयति । नेति । नायं दृष्टान्तः तस्योपवेषस्य शास्त्रलक्षणत्वात् । शास्त्रविहितत्वात् । तथा हि । सान्नाय्यार्था शाखा तन्मूलमुपवेषः । असन्नयतः शाखानिवृत्तावुपवेषो निवृत्तः । अत्रान्तरा मृतस्य पात्रधारणेन संस्कारसंभवेन न तन्निवर्तकं किञ्चिदस्तीति भावः ॥ ३७ ॥

उत्पत्तिर्वा प्रयोजकत्वादाशिरवत् ॥ ३८ ॥

सिद्धान्त्येकदेशी अन्तरा मृते पात्रसंस्कारं स्वीकृत्य धारणं विनैव तदुपपत्तिं प्रकारान्तरेणाह । उत्पत्तिरिति । अन्तरा मृतौ तत्कालपात्राणामुत्पत्तिः कार्या संस्कारे प्रयोजकत्वात् । यथा क्रतुपेये घृतव्रतौ भवत इत्यनेन व्रतार्थं घृतविधानेन पयोनिवृत्त्या व्रतार्थदोहननिवृत्त्या, अभावे व्रतदुहो ऽन्यां यजमानस्य व्रतदुहामाशिरे दुहन्तीत्यत्र दधिरूपाशिरार्थं गौर्नवीनैवोपादीयते तद्वत् ॥ ३८ ॥

शब्दासामञ्जस्यमिति चेत् ॥ ३९ ॥

इमं पक्षं दूषयति । शब्देति । यज्ञपात्राणामङ्गत्वं श्रुतं, नवीने तत्कालसंपादिते यज्ञयोगाभावादसामञ्जस्यं ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥

तथा ऽऽशिरे ॥ ४० ॥

इममेव दोषमाशिरे ऽतिदिशति । तथेति । तथा तुल्यः व्रतदुहः अभावेन बाधो ज्ञेयः ॥ ४० ॥

शास्त्रात्तु विप्रयोगस्तत्रैकद्रव्यचिकीर्षया कृतावथेहापूर्वार्थवद्भूतोपदेशः ॥ ४१ ॥

समाधत्ते । शास्त्रादिति । शास्त्रात् । घृतव्रतो भवत इति शास्त्रात् । विप्रयोगः शब्दासामञ्जस्यम् । तदेव दर्शयति । तत्र प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे एकस्या गोर्यद्द्रव्यं पयः व्रते आशिरे चेति चिकीर्षया व्रतदुघामाशिरे दुहन्तीति श्रुतम् । तत्रातिदेशेन प्राप्तौ घृतव्रतेन पयोव्रतबाधादाशिरे नवीनगोसंपादनकृतादप्ययेह दोहे न पात्राणामतिदेशेन प्राप्तिः किं त्वपूर्वार्थवद् अपूर्वार्थविधिमत् । अतो भूतस्य यज्ञसंबन्धित्वेन क्लृप्तस्य उपदेशो विधिः ॥ ४१ ॥

पात्राणामाधानमारभ्य धारणम् । अधि· १४ ।

प्रकृत्यर्थत्वात्पौर्णमास्याः क्रियेरन् ॥ ४२ ॥

एवमेकदेशिमतमदूषयित्वैवावान्तरं चिन्त्यते । किं पात्राणि पौर्णमासीमारभ्य धार्याण्युताधानप्रभृतीति संशये पूर्वपक्षमाह । प्रकृतीति । प्रकृत्यर्थत्वादिमानि पात्राणि अनारभ्याधीतत्वात्प्रकृत्यर्थान्यतः पौर्णमासीमारभ्य धारणम् ॥ ४२ ॥

अग्न्याधेये वा ऽविप्रतिषेधात्तानि धारयेन्मरणस्यानिमित्तत्वात् ॥ ४३ ॥

सिद्धान्तमाह । अग्न्याधेयइति । अग्न्याधेये धारयेत् । अविप्रतिषेधाद् बाधकाभावात् । पौर्णमासीमारभ्य धारणे बाधकमाह । मरणस्यानिमित्तत्वात् । अनियतत्वात् । यद्यपि पौर्णमासार्थानि पात्राणि तथा ऽपि आधानानन्तरं पौर्णमास्याः प्राग् यजमानमरणे यजमानशरीरसंस्कारो न भवेदतः पवमानेष्टीनामतिदेशतः प्राप्तानामेव तदारभ्य धारणमिति भावः ॥ ४३ ॥

प्रतिपत्तिर्वा ऽप्यन्येषाम् ॥ ४४ ॥

एवमन्तरा प्रक्रान्तां चिन्तां समाप्य यजमानसंस्कारार्थानि पात्राणि इत्येकदेशिमतं दूषयति । प्रतिपत्तिरिति । यथा ऽन्येषां सोमलिप्तपात्राणामवभृथेन सह नयः अप्सु प्रक्षेपः प्रतिपत्तिः एवं यजमानशरीरे प्रक्षेपः पात्राणां प्रतिपत्तिः संस्कारः । यजमानस्य दक्षिणे पाणौ जुहूं नासिकयोः स्रुवौ इत्यादौ पात्रवाचकपदोत्तरं द्वितीयाश्रवणात् । तथा ऽग्नयो ऽपि नानाकर्मसूपयुक्ताः प्रतिपादनार्हा इति तेषामपि प्रतिपत्तिरेव । आहिताग्निमग्निभिर्यज्ञपात्रैश्च दहन्तीत्यत्र तृतीयाश्रुत्या दाहे करणत्वमास्तां यजमानशरीरे निक्षेपस्तु प्रतिपत्तिरेव ॥ ४४ ॥

सर्वसोमानामुपरिष्टात् प्राजापत्यप्रचारः । अधि० १५ ।

उपरिष्टात्सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीति सर्वेषामविशेषादवाच्यो हि प्रकृतिकालः ॥ ४५ ॥

वाजपेये प्राजापत्यपशून्प्रकृत्य श्रूयते । उपरिष्टात्सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीति । तत्रैवं क्रमः । तृतीयसवने प्रथममार्भवः पवमानः ततो वैश्वदेवग्रहपर्यन्ताः शस्त्रवन्तः सोमाः । ततः शस्त्रसोमग्रहहोमः । ततो ऽग्निष्टोमसाम । तत उक्थ्यादयः सोमविकाराः । एवं क्रमे किमार्भवपवमानकाले प्राजापत्यप्रचारः उत शस्त्रवत्सोमान्ते उत विकारस्थाने उत सर्वान्तइति संशये सिद्धान्तरूपं चरमपक्षमाह । उपरिष्टादिति । सर्वेषां सोमानामुपरिष्टात्प्रवर्तन्ते । अविशेषात् । सोमानामित्यविशेषश्रवणात् । ननु प्रकृतौ आर्भपवमानकालः पशुप्रचारे प्राप्तः । कथं तस्य बाध इत्यत आह । प्रकृतिकालः आर्भपवमानकालः अवाच्यः अश्रुतः आनुमानिकः । ततो ऽपि बलवता उपरिष्टात्सोमानर्थमिति प्रत्यक्षश्रुत्या बाध इति भावः ॥ ४५ ॥

अङ्गविपर्यासो विना वचनादिति चेत् ॥ ४६ ॥

ननु सर्वसोमान्ते ऽनुष्ठाने आग्निमारुतादूर्ध्वमनूयाजैश्चरन्तीति प्रकृत्य परिधीन् हारियोजनेन प्रचरतीति क्रमबाधो विना वचनमिति शङ्कते । अङ्गेति । स्पष्टम् । ४६ ॥

उत्कर्षः संयोगात्कालमात्रमितरत्र ॥ ४७ ॥

समाधत्ते । उत्कर्ष इति । अनूयाजपरिधिप्रहरणयोः पशुप्रचारोत्कर्षे उत्कर्षो न्याय्यः । कुतः, संयोगात् पशुप्रचारेण संयोगात् । पश्वर्थत्वादिति हृदयम् । नन्वाग्निमारुतादूर्ध्वमनूयाजैश्चरन्ति प्रहृत्य परिधीन् जुहोतीत्यनेनाग्निमारुतानूयाजयोर्हारियोजनपरिधिप्रेरणयोरङ्गत्वं प्रतीयते तस्य का गतिरत आह । कालमात्रमितरत्र । उक्तवाक्यद्वये दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेतिवत्कालमात्रविधिरिति भावः ॥ ४७ ॥

प्रकृतिकालासक्तेः शस्त्रवतामिति चेत् ॥ ४८ ॥

द्वितीयं पक्षमवतारयति । प्रकृतीति । शस्त्रवतामन्ते प्रचारः प्रकृतिकालालाभे ऽपि प्रकृतिकालासक्तेः ॥ ४८ ॥

न श्रुतिविप्रतिषेधात् ॥ ४९ ॥

दूषयति । नेति । श्रुतेः सोमान्ते इति श्रुतेः विप्रतिषेधाद् बाधात् । अविशेषश्रुतस्य शस्त्रवतामन्ते इति अर्थे शब्दार्थबाध इति भावः ॥ ४९ ॥

विकारस्थानइति चेत् ॥ ५० ॥

तृतीयं पक्षमुत्थापयति । विकारेति । विकारइति व्याख्यातम् ॥ ५० ॥

न चोदनापृथक्त्वात् ॥ ५१ ॥

दूषयति । नेति । चोदनापृथक्त्वात् । कर्मपृथक्त्वात् । अयं भावः । तृतीयपूर्वपक्षे युक्तिर्हि सोमः प्रकृतिः पशुप्रचारो वैकृतं कर्म प्रकृत्यन्ते वैकृतमिति । नैतद्युक्तम् । सोमयागपशुप्रचारयोः स्वातन्त्र्येण पृथक्त्वात् प्रकृतिविकृतिभावाभावाद् वैकृतानामन्तइति परिभाषैव न प्रवर्ततइति ॥ ५१ ॥

सवनीये पुरोडाशे देवतोत्कर्षः । अधि॰ १६ ।

उत्कर्षे सूक्तवाकस्य न सोमदेवतानामुत्कर्षः पश्वनङ्गत्वाद्यथा निष्कर्षे ऽनन्वयः ॥ ५२ ॥

आग्निमारुतादूर्ध्वमनूयाजैश्चरन्तीति पाशुकानूयाजोत्कर्षे तदाद्युत्कर्षनियमेन सूक्तवाकस्याप्युत्कर्षो जातः । तस्मिन् सूक्तवाके सवनी-

यपुरोडाशानामपि कीर्तनमस्ति । भृज्यन्निन्द्राय हरिवते धानाः पूषण्वते करम्भमित्यादि । तत्कीर्तनमुत्कृष्यते नेति संशये पूर्वपक्षमाह । उत्कर्षः इति । सोमदेवतानां सवनीयदेवतानां न उत्कर्षः । कुतः, तासां पश्वनङ्गत्वात् । यथा निष्कर्षे ऽनन्वयः पौर्णमासप्रयोगाङ्गभूताभ्यो दर्शदेवताभ्यो निष्कर्षे बहिर्भावे सति सूक्तवाके पौर्णमास्यां दर्शदेवताऽनन्वयो यथा तथा ॥ ५२ ॥

वाक्यसंयोगाद्वोत्कर्षः समानतन्त्रत्वादर्थलोपादनन्वयः ॥ ५३ ॥

सिद्धान्तमाह । वाक्यसंयोगादिति । सूक्तवाकवाक्ये तासामपि देवतानां संयोगात् । सवनीयपुरोडाशपशुप्रयोगयोर्मिलित्वा एकं सूक्तवाकवाक्यं पठितम् । भृज्यन्निन्द्राय हरिवते धानाः पूषण्वते करम्भं सरस्वतीवते परिवापमयं यजमान इति । तथा इन्द्राय हरिवते धानाभिः पूषण्वते करम्भेण सरस्वतीवते परिवापेण सूपस्था अद्य देव इति च तन्मध्यपतितानामप्युत्कर्ष इति भावः । ननु दर्शपूर्णमासप्रयोगपठितानां सूक्तवाकदेवतानां कथं विभज्य पाठो ऽत आह । समानतन्त्रत्वात् । वेदे दर्शपूर्णमासप्रयोगपाठः समानतन्त्रेण कृतः । अत एकवाक्ये सर्वदेवतापाठः । तथा ऽप्यमावास्यायाममावास्यया पौर्णमास्यां पौर्णमास्येति प्रयोगद्वयस्य कालभेदेनानुष्ठाने अर्थलोपात् । अस्येष्टदेवतास्मरणरूपकार्यस्य लोपात्तत्प्रयोगे इतरानन्वयो युक्तः । इह तु सवनीये सूक्तवाक एव नास्ति यत्र पाठस्तत्रापि अनन्वये पाठवैयर्थ्यमिति भावः ॥ ५३ ॥

इति जैमिनीयसूत्रवृत्तौ एकादशस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

राजसूये आग्नावैष्णवादिके ऽङ्गानां भेदेनानुष्ठानम् । अधि० ११

चोदनैकत्वाद्राजसूये ऽनुक्तदेशकालानां समवायात्तन्त्रमङ्गानि ॥ १ ॥

अथ चतुर्थपादे ऽस्पष्टकर्तृभेदस्थले तन्त्रावापौ विचार्यते । पौष्णं चरुं श्यामो दक्षिणा वारुणं यवमयं चरुमश्वो दक्षिणेति । अत्राङ्गानां तन्त्रमुत भेद इति संशये पूर्वपक्षमाह । चोदनेति । अनुक्तदेशकालानां

समवायात् । परस्परसहितानां फलजनकत्वात् । अत्र हेतुः चोदनैक-त्वात् । राजसूयेन स्वाराज्यकाम इति समुदायनाम्ना दर्शपूर्णमासवत्फ-लसंबन्धबोधादिति भावः । अङ्गानि तन्त्रम् ॥ १ ॥

प्रतिदक्षिणं वा कर्तृसंबन्धादिष्टिवदङ्गभूतत्वात्समुदायो हि तन्निर्वृत्त्या तदेकशब्दोपदेशः स्यात् ॥ २ ॥

सिद्धान्तमाह । प्रतीति । प्रतिदक्षिणं कर्ता ऋत्विगन्यः संबध्यते ऽतस्तत्तद्दक्षिणाके यागे तत्तद्दक्षिणापरिक्रीतानामङ्गभूतत्वादिष्टिवत् । यथा दर्शेष्टौ पौर्णमासेष्टौ च कालभेदादङ्गावृत्तिस्तथा कर्तृभेदादावृत्ति-रिति भावः । यत्तु चोदनैकत्वादिति पूर्वपक्षयुक्तिः तस्योत्तरमाह । समु-दायः । इष्टिपशुसोमात्मको राजसूयपदवाच्यसमुदायः । तदेकत्वात् फल-स्यैकत्वात् । तस्य फलस्य निर्वृत्त्या उत्पत्त्यभिप्रायेण विवक्षितः । अत एकशब्दस्य राजसूयशब्दोपदेशः पठनं, न प्रयोगैक्याभिप्रायेणेति भावः ॥ २॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३ ॥

तथा च प्रयोगभेदसिद्धौ चान्यस्य प्रमाणान्तरस्य दर्शनमुपलब्धिः । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद् ऐन्द्रावैष्णवमेकादशकपालं वैष्णवं त्रिकपालं वामनो दक्षिणेत्येकं त्रिकम् । अग्नीषोमीयमेकादशकपालमिन्द्रा-सोमीयमेकादशकपालं सौम्यं चरुं बभ्रुर्दक्षिणेत्यपरं त्रिकम् । अतस्तत्सन्निधौ यत्पूर्वं त्रिसंयुक्तं वीरजननं यदुत्तरं पशुजननमिति प्रयोगभेदात्पूर्वोत्तरभाव उपपन्नः ॥ ३ ॥

राजसूये कर्तुस्तन्त्रम् । अधि० २ ।

अनियमः स्यादिति चेत् ॥ ४ ॥

राजसूये उपक्रमे यऋत्विजस्तएव समाप्तिपर्यन्तमित्यनियम उत नियम इति संशये पूर्वपक्षमाह । अनियम इति ॥ ४ ॥

नोपदिष्टत्वात् ॥ ५ ॥

पूर्वपक्षं दूषयति । नेति । उपदिष्टत्वात् । वरणवेलायां राजसूये ऋत्विजं वृणे इति ऋत्विजं प्रति श्रावितत्वात् । आरम्भे वृतानां समा-प्तिपर्यन्तमावश्यकत्वात् ॥ ५ ॥

लाघवापत्तिश्च ॥ ६ ॥

लाघवसंपत्तिश्च । प्रतिकर्म ऋत्विग्वरणात्सकृद्वरणं लघ्विति भावः ॥ ६ ॥

प्रयोजनैकत्वात् ॥ ७ ॥

ननु समुदाये दक्षिणाश्रवणाभावात्समुदायानतिः कथं सिध्येदत आह । प्रयोजनेति । आनतिरूपप्रयोजनस्यैकत्वात् । अवयवानत्या समुदायानतिः सिध्यति । न ह्यवयवादतिरिक्तः समुदाय इति भावः ॥ ७ ॥

विशेषार्था पुनः श्रुतिः ॥ ८ ॥

नन्वेवं सति ज्योतिष्टोमादिवत्समुदाये एव कुतो न श्रुतेत्यत आह । विशेषेति । विशेषार्था अदृष्टार्था तत्र तत्र पुनः श्रुतिः । अवयवे दक्षिणादानमपूर्वार्थमिति भावः ॥ ८ ॥

अवेष्टावङ्गानां भेदः । अधि० ३ ।

अवेष्टौ चैकतन्त्र्यं स्याल्लिङ्गदर्शनात् ॥ ९ ॥

राजसूये अवेष्टिनाम्नी पञ्चहविष्का इष्टिः पृथक् पृथक् पञ्चदक्षिणाका श्रुता । अग्नीन्द्रविश्वदेवमित्रावरुणबृहस्पतिदेवताका क्रमेण । तेषां पञ्चयागानां तन्त्रमङ्गानामुत भेद इति संशये पूर्वपक्षमाह । अवेष्टाविति । लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गं, यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायेति । यदि पञ्चापीष्टयो भिन्नप्रयोगाः स्युस्तर्हि सर्वेषां प्रत्येकमेकहविष्कत्वाद् बार्हस्पत्यस्य मध्ये निधानमनुपपन्नमिति भावः ॥ ९ ॥

वचनात्कामसंयोगेन ॥ १० ॥

सिद्धान्तमाह । वचनादिति । कामसंयोगेन सहितवचनात् । एतयाऽन्नाद्यकामं याजयेदिति वचनात् सिद्धे राजसूयबहिर्भूतप्रयोगे तन्त्रमङ्गानां लिङ्गं तत्र चरितार्थमिति पूरणीयम् ॥ १० ॥

क्रत्वर्थायामिति चेन्न वर्णसंयोगात् ॥ ११ ॥

किं चिदाशङ्क्य दूषयति । क्रत्विति । क्रत्वर्थायामिष्टावेव लिङ्गं कुतो न निविशतइति शङ्का । समाधानं वर्णसंयोगात् । यदि ब्राह्मणो यजे-

तेति वर्णसंयोगाद् न क्रत्वर्था इयमिष्टिः। तत्र राज्ञ एवाधिकाराद् इति भावः ॥ ११ ॥

पवमानेष्टिहविषां भेदेनानुष्ठानम्। अधि० ४।

पवमानहविःष्वैकतन्त्र्यं प्रयोगवचनैकत्वात ॥ १२ ॥

आधाने श्रूयते। यः कामयेत वसीयान्स्यादिति सो ऽग्नये पवमानाय निरुप्य पावकशुचिभ्यां समानबर्हिषि निर्वपेदिति। किमासां तन्त्रमुत भेद इति संशये पूर्वपक्षमाह। पवमानेति। प्रयोगवचनैकत्वात्। अह्ना निरुप्याणीति वाक्यमेकं प्रयोगं बोधयत्यतः ॥ १२ ॥

लिङ्गदर्शनाच ॥ १३ ॥

समानबर्हिषीति लिङ्गमपि तन्त्रे गमकमित्याह। लिङ्गेति ॥ १३ ॥

वचनात्तु तन्त्र भेदः स्यात् ॥ १४ ॥

सिद्धान्तमाह। वचनादिति। तन्त्रभेदः। प्रथमस्य तन्त्रभेदः। वचनात्। अग्नये पवमानाय निरुप्येत्युक्त्वोत्तरयोः समानबर्हिष्ट्वेन तन्त्रवचनात्। अह्ना निरुप्याणीति एकदिनरूपकालविधायकं न त्वेकप्रयोगविधायकमिति भावः ॥ १४ ॥

सहत्वे नित्यानुवादः स्यात् ॥ १५ ॥

यच्चोक्तं समानबर्हिषीति तस्यान्यत्र चारितार्थ्यमाह। सहत्वइति। यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्य सर्वाणि हवींषि सह निरुप्याणीति ब्रह्मवर्चसकामप्रयोगस्योक्तवचनेन तन्त्रसिद्धौ तत्रोक्तलिङ्गस्य नित्यानुवादरूपत्वादिति भावः ॥ १५ ॥

द्वादशाहे दीक्षोपसत्सुत्यानां प्रत्येकं द्वादशदिनसाध्यत्वम्। अधि० ५।

द्वादशाहे तत्प्रकृतित्वादेकैकमहरपवृज्येत कर्मपृथक्त्वात् ॥ १६ ॥

द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदित्यत्रैव द्वादश दीक्षा द्वादशोपसद इति श्रुतम्। तत्रैव द्वादशसुत्यानामपि प्रत्येकं द्वादश दीक्षा द्वादशोपसद इति त्रिंशद्दिनसाध्यो ऽयं याग उतैकैकस्मिन्नहनि प्रथमं दीक्षा तत एकोपसत् तत एका सुत्येति द्वादशरात्रसाध्यो याग उत प्रथमदिने

दीक्षात्रयमिति क्रमेण क्रमेण चतुर्दिनमध्ये द्वादशदीक्षास्तथोपसदश्च त्रिषु दिनेषु तथैव द्वादशसुत्याश्च त्रिषु दिनेष्विति द्वादशरात्रसाध्यो याग उत द्वादशदिने दीक्षा द्वादशदिने उपसदः द्वादशदिने सुत्येति षट्त्रिंशद्दिनसाध्य इति संशये प्रथमपक्षमाह । द्वादशाहइति । तत्रैकैकमिति प्राग्द्वादशदीक्षोपसत्कमिति पूरणीयम् । इत्थं चेदृशविशिष्टं प्रत्येकमहरपवृज्येत समाप्येत सः ज्योतिष्टोमः प्रकृतिर्यस्य तत्त्वात् । ननु द्वादशसुत्यासमुदाये ज्योतिष्टोमवत् सदीक्षत्वं सोपसत्त्वं चास्त्येव सकृदनुष्ठाने ऽप्यत आह । कर्मणां द्वादशदिवसेष्वनुष्ठीयमानानां सुत्याकर्मणां पृथक्त्वात् । न द्वादशरात्रसमुदायस्य ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः किंतु प्रत्येकस्य तत्प्रकृतित्वादिति भावः ॥ १६ ॥

अह्नां वा श्रुतत्वात्तत्र साङ्गं क्रियेत यथा माध्यन्दिने ॥ १७ ॥

द्वितीयं पक्षमवतारयति । अह्नामिति । अह्नां द्वादशसंख्याविशिष्टदिवसानां श्रुतिभूतत्वात् । उत्पत्तिवाक्ये श्रुतत्वात्प्रथमपक्षे तद्बाधापत्त्या तत्प्रत्येकदिने साङ्गं दीक्षोपसत्सहितं क्रियेत माध्यन्दिने मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुमित्यत्राङ्गानामपि माध्यन्दिन एव कालस्तथा ऽपि सुत्यारूपप्रधानकाल एवाङ्गानामिति भावः ॥ १७ ॥

अपि वा फलकर्तृसंबन्धात्सहप्रयोगः स्यादाग्नेयाग्नीषोमीयवत् ॥ १८ ॥

तृतीयं पक्षमुत्थापयति । अपि वेति । सह प्रयोगः अङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठानम् । कुतः, फले प्रजारूपफले कर्तृषु च दक्षिणैक्येन समुदायेनैव संबन्धात् प्रत्येकमह्नां फलकर्तृभ्यां संबन्धाभावात् । यथा ऽग्नीषोमीयस्याग्नेयस्य चाङ्गानां तन्त्रमुक्तहेतुबलेन तथा ऽत्रापीति तन्त्रेणानुष्ठानमपि । इत्थं श्रूयमाणद्वादशाहसंपत्तये संशयप्रदर्शनवेलायां यथा दर्शितं तथा ॥ १८ ॥

सांगकालश्रुतित्वाद्वा स्वस्थानानां विकारः स्यात् ॥ १९ ॥

यच्चोक्तमङ्गानां तन्त्रमिति तदङ्गीकृत्यापि सिद्धान्तमाह । साङ्गेति । स्वस्थानानां विकारः वृद्धिः स्यात् । साङ्गस्य प्रधानस्य यः कालः तस्य श्रुतत्वात् । प्रकृतितः अतिदेशेनैकाहसाध्यदीक्षा तथा त्र्यहसाध्या उपसदः तथा एकाहसाध्या सुत्या च प्राप्ता । एवं सति द्वादशाहशब्दो ऽपि संज्ञारूपः सन् योगमवयवार्थं ब्रुवन् दीक्षास्वपि तथोपसत्सु तथा सुत्यासु तुल्यं ब्रूते सर्वेषामपि द्वादशाहसंबन्धम् । अतस्त्रयाणामप्यविशेषे स्वस्वस्थानस्य वृद्धिं संपाद्यैव द्वादशाहशब्दयोगार्थः संपादनीय इति भावः ॥ १९ ॥

तदपेक्षं च द्वादशत्वम् ॥ २० ॥

द्वादशदीक्षा इत्यादावपि द्वादशत्वं दीक्षायां योगार्थापेक्षमेवेत्याह । तदपेक्षमिति ॥ २० ॥

दीक्षोपसदां च संख्या पृथक् पृथक् प्रत्यक्षसंयोगात् ॥ २१ ॥

ननु योगार्थः प्रधानएवोद्भिदादौ दृष्टः नाङ्गेष्वित्याशङ्क्य योगार्थं प्रधानएवाङ्गीकृत्य दीक्षोपसदां प्रत्येकं द्वादशाहसाध्यत्वमाह । दीक्षेति । द्वादशदीक्षा द्वादशोपसद इत्यनेन पृथक् पृथक् संख्यायाः प्रत्यक्षसंयोगात् । द्वादशरात्रपदयोगार्थः प्रधानएवास्तु इति भावः ॥ २१ ॥

तथा चान्यदर्शनम् ॥ २२ ॥

ननु द्वादश दीक्षा इति दीक्षाणामेव वृद्धिं ब्रूते न द्वादशस्वहःसु कर्तव्यमिति ब्रूते कथं द्वादशत्वं दीक्षाह्नामित्यत आह । तथा चेति । तथा च दीक्षाह्नामुपसदह्नां च द्वादशत्वव्यवस्थितौ चान्यदर्शनं षड्त्रिंशदहो वा एष यद् द्वादशरात्र इति दर्शनमुपपन्नमिति शेषः ॥ २२ ॥

चोदनापृथक्त्वे त्वैकतन्त्र्यं समवेतानां कालसंयोगात् ॥ २३ ॥

यच्चोक्तमाग्नेयाग्नीषोमयोश्चोदनापृथक्त्वे ऽपि उत्पत्तिवाक्यभेदे ऽपि समवेतानां मिलितानामङ्गसहितप्रधानानां कालसंयोगाद् एककाल-

सम्बन्धविधानात् पौर्णमास्यां पौर्णमास्या साङ्गया यजेतेति वाक्येन विधानात् कालदेशकर्त्रैक्यात्तन्त्रम् । इह तु प्रधानकालविहितानां दीक्षादीनां वसतीवरीग्रहणान्तानाम् आधानवत्स्वकालस्य स्वातन्त्र्येणाविधानादेव तन्त्रमिति भावः ॥ २३ ॥

प्रधानैरपृथक्कालानामङ्गानां भेदेनानुष्ठानम् । अधि० ६ ।

भेदस्तु तद्भेदात्कर्मभेदः प्रयोगे स्यात्तेषां प्रधानशब्दत्वात् ॥ २४ ॥

अथ सवनीयपश्वादीनामपि दीक्षावत्तन्त्रतेति उत्सूत्रे पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । भेद इति । यतस्तद्भेदात् प्रधानकालभेदाद् भेदः प्रधानभेदः अतः प्रयोगे तत्तत्प्रधानप्रयोगे ऽङ्गानामपि भेदः स्यात् । तेषां प्रधानशब्दत्वात् प्रधानविधिविधेयत्वात् । दीक्षादीनां प्रधानकालान्यकालत्वात् । तन्त्रं सवनीयपश्वादीनां तत्प्रधानकालिकत्वाद्यस्य प्रधानस्य काले ऽनुष्ठितः स तदर्थ एवेति भावः ॥ २४ ॥

तथा चान्यदर्शनम् ॥ २५ ॥

उक्तार्थे साधकान्तरमाह । तथा चेति । अन्यदर्शनं पत्नीसंयाजान्तानि अहानि सन्तिष्ठन्तइति दर्शनम् । यदि एकस्मिन्नेवाहनि सवनीयपशुः तदङ्गपत्नीसंयाजानामप्येकदिनसंबन्धित्वेन पत्नीसंयाजान्तत्वं सर्वेष्वहःसु श्रूयमाणं बाध्येतेति भावः ॥ २५ ॥

श्वः सुत्यावचनं च तद्वत् ॥ २६ ॥

अन्यलिङ्गमाह । श्व इति । श्वः सुत्यावचनम् । संस्थिते संस्थिते ऽहनि आग्नीध्रागारं प्रविश्य सुब्रह्मण्ये सुब्रह्मण्यामाह्वयेति प्रैषेणैकसुत्यासमाप्त्यनन्तरं तस्मिन्नेवाहनि सुब्रह्मण्यः श्वः सुत्या भवति । इन्द्रागच्छेति सुब्रह्मण्यावृत्तिरपि तद्वदुक्तार्थसाधकम् ॥ २६ ॥

पश्वतिरेकश्च ॥ २७ ॥

अपरं लिङ्गमाह । पश्वतिरेक इति । आग्नेयः कृष्णग्रीव इत्यादिनां एकादशपशूनामेकैकस्मिन्नहनि अनुष्ठाने द्वादशाहानि अनुष्ठीयमा-

नपशोरित्थं श्रूयते, यः पशुरतिरिच्यते स ऐन्द्राग्न इति प्रत्यहमेकैकपश्वनुष्ठानएव द्वादशदिनपशावतिरेकः संभवति । एकस्मिन् दिने सवनीयपशूनामनुष्ठाने द्वादशस्य पशोरतिरेक एव नास्तीति तत्कथनं विरुद्धमिति भावः ॥ २७ ॥

उपसत्काले सुब्रह्मण्याह्वानस्याविकारेण कर्तव्यत्वम् । अधि० ७ ।

सुत्याविवृद्धौ सुब्रह्मण्यायां सर्वेषामुपलक्षणं प्रकृत्यन्वयादावाहनवत् ॥ २८ ॥

प्रकृतावित्यहे सुत्यामागच्छ मघवन्निति ब्रूयादिति श्रुतम् । अत्रेतिशब्दः अहोवृत्तिसंख्यापरः इत्यहे इत्यस्यामुकदिवसे द्वितीयदिवसे तृतीयदिवसे सुत्यामागच्छेति वक्तव्यमिति तदर्थः । अयं द्वादशाहे ऽतिदेशप्राप्तः । तत्र प्रधानकालादन्यकालत्वात्तन्त्रेणानुष्ठानमित्युक्तं पूर्वपादे । तत्र तन्त्रेण क्रियमाणे सर्वेषामह्नां पृथक् पृथगुपलक्षणमुताविकारेण प्रयोग इति संशये पूर्वपक्षमाह । सुत्येति । सुत्याविवृद्धौ द्वादशाहादौ सुब्रह्मण्यायां तदाह्वानमन्त्रे सर्वेषामह्नां प्रत्येकमुपलक्षणं कार्यं त्रयोदशाहे चतुर्दशाहे इति । कुतः प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे चतुरादिसंख्यानामहःस्वन्वयदर्शनात् । नन्वस्य मन्त्रस्य यक्ष्यमाणदेवतायाः स्मरणेन संस्कारः । स च मघवद्रूपदेवतैक्यात्सकृत्स्मरणेन संस्कृतस्य सर्वार्थत्वादहःशब्दस्याभ्यासे मानाभाव इत्याशङ्कायामाह । आवाहनवत् । आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं कृष्णग्रीवमित्यत्र प्रथमतृतीयदेवतयोरैक्ये ऽपि यथा ऽऽवाहनमन्त्रस्यावृत्तिः कालभेदात्तथा ऽत्रापि दिनरूपकालभेदात्संस्कारावृत्तिरिति भावः ॥ २८ ॥

अपि वेन्द्राभिधानत्वात्सकृत्स्यादुपलक्षणम् ॥ २९ ॥

सिद्धान्तमाह । अपि वेति । इन्द्राभिधानत्वादिन्द्रवाचकत्वान्मन्त्रस्य न पूर्वोक्तरीत्योपलक्षितव्यः किं तु सकृद् अविकारेणैव प्रयोगः स्यात् । इन्द्ररूपदेवतैक्येन सकृत्संस्कृत इन्द्रः सर्वार्थो भविष्यतीति भावः ॥ २९ ॥

कालस्य लक्षणार्थत्वादविभागाच्च ॥ ३० ॥

ननु प्रकृतौ चतुरह इत्यनेन सुत्याविशेषो यथा ज्ञायते तथाऽत्रापि ज्ञानार्थमन्त्रे विकार आवश्यक इत्यत आह। कालस्येति। कालवाचकचतुरहादिशब्दस्य लक्षणार्थत्वात्। लक्षणाप्रतिपाद्यो यः सुत्यात्मकः कर्मविशेषः तत्कर्तृत्वात्। उपलक्षणं चतुरहादिपदानां कालरूपे स्वार्थे न तात्पर्यं किं तु सुत्यायाम्। तथा च तदर्थस्य चाबाधितत्वाद् अनूहेनैव प्रयोग इति सिद्धान्ताभिप्रायः। ननु देवतैक्ये सकृत्संस्कारस्वीकारे पूर्वोक्तावाहनमन्त्रस्याप्यावृत्तिर्न स्यात्। तत्रापि देवतैक्यादतस्ततोऽत्र वैलक्षण्यं दर्शयति। अविभागाच्च। आग्नेयं कृष्णग्रीवमिति पूर्वोदाहृतयोराग्नेययागयोः विभागः सौम्ययागेन व्यवधानमस्ति इह तु सुत्याः सर्वा अपि केन चिदन्तरिता अतो विभागाद्वैलक्षण्यमिति भावः ॥ ३० ॥

वाजपेये प्राजापत्येषु शूलादीनां तन्त्रता। अधि० ८।

पशुगणे कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां प्रभुत्वात्तन्त्रभावः स्यात् ॥ ३१ ॥

प्राजापत्यपशौ कुम्भ्यादीनां भेद उत तन्त्रमिति संशये भेद इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह। पशुगणइति। पशुगणे पशुसमुदाये कुम्भी पश्वङ्गश्रपणपात्रं शूलं हृदयशूलं हृदयकमलपाकसाधनीभूतस्तीक्ष्णाग्रो दारुविशेषः। वपाश्रपणी वपाया अग्नौ श्रपणपात्रम्। एषां तन्त्रभावः स्यात्। तन्त्रेऽपि कार्यसाधने प्रभुत्वात् क्षमत्वात् ॥ ३१ ॥

भिन्नदेवताकेष्वपि शूलादीनां तन्त्रता। अधि० ९।

भेदस्तु संदेहाद्देवतान्तरे स्यात् ॥ ३२ ॥

एकादशिनीषु देवताभेदेन यस्यै देवतायै उपाकृतः पशुः तस्या उद्देशेन तत्पशुप्रदानं न संभवत्येककुम्भ्यां श्रपणे सर्वावयवानामेकजातीयत्वात्। अतः कुम्भ्यादिभेद इति पूर्वपक्षमाह। भेद इति। व्याख्यातप्रायम् ॥ ३२ ॥

अर्थाद्वा लिङ्गकर्म स्यात् ॥ ३३ ॥

कुम्भ्यां प्रक्षेपवेलायां चिह्नकरणेन संदेहनिवारणसम्भवात् तत्रापि तेषां तन्त्रमिति सिद्धान्तमाह। अर्थादिति। अर्थात् संशयनिवृत्तिरूपकार्यसिद्धेः लिङ्गकर्म चिह्नकर्म ॥ ३३ ॥

एतेषां शरांशान् गृहीत्वा जिनां२४शसमे परमक्रान्त्यंशमाने स्फुट-क्रान्त्यभावे सायनो ध्रुवस्तद्वशतोऽयनांशाद्वयश्च प्रदर्श्यन्ते ।

रोहिण्याः शरः = ५° द० ।

सा० ध्रु०	=	११° । १९′ । ५७	॥ १६८° । ४०′ । ३″
निरयणध्रुवः	=	४९ । ३० । ००	॥ ४९ । ३० । ०
अयनांशाः	=	३२१ । ४९ । ५७	॥ ११९ । १० । ३

सम्प्रत्ययनांशाः = २२° । यदि वार्षिकी अयनांशगतिः = ५०″ तदाऽस्मात् कालात् पूर्वं रोहिणीस्फुटक्रान्त्यभावे प्रथमायनांशतो

$$\text{वर्षाणि} = \frac{(\text{२२}^\circ - \text{३२१}^\circ \text{ । ४९}' \text{ । ५७}'')}{\text{५०}''} = \frac{(\text{३८२}^\circ - \text{३२१}^\circ \text{ । ४९}' \text{ । ५७}'')}{\text{५०}''}$$

$$= \frac{\text{६०}^\circ \text{ । १०}' \text{ । ३}''}{\text{५०}} = \frac{\text{३६१०}' \text{ । ३}''}{\text{५०}} = \frac{\text{२१६६०३}''}{\text{५०}} = \text{४३३२}\frac{\text{३}}{\text{५०}} \text{ ।}$$

द्वितीयायनांशतो

$$\text{वर्षाणि} = \frac{\text{३८२}^\circ - \text{११९}^\circ \text{ । १०}' \text{ । ३}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{२६२}^\circ \text{ । ४९}' \text{ । ५७}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{१५७६९}' \text{ । ५७}''}{\text{५०}''}$$

$$= \frac{\text{९४६१९७}''}{\text{५०}} = \text{१८९२३}\frac{\text{४७}}{\text{५०}} \text{ ॥}$$

मृगशीर्षस्य शरः १०° द० ।

सा० ध्रु०	=	२३° । १९′ । ५०″	॥ १५६° । ४०′ । १०″
नि० ध्रु०	=	६३ ।	॥ ६३ ।
अयनांशाः	=	३२०° । १९′ । ५०″	॥ ९३ । ४० । १०

प्रथमायनांशतो

$$\text{वर्षाणि} = \frac{\text{३८२}^\circ - \text{३२०}^\circ \text{ । १९}' \text{ । ५०}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{६१}^\circ \text{ । ४०}' \text{ । १०}''}{\text{५०}} = \frac{\text{३७००}' \text{ । १०}''}{\text{५०}''}$$

$$= \frac{\text{२२२०१०}}{\text{५०}} = \text{४४४०}\frac{\text{१}}{\text{५}} \text{ ।}$$

द्वितीयायनांशतो

$$\text{वर्षाणि} = \frac{\text{३८२}^\circ - \text{९३}^\circ \text{ । ४०}' \text{ । १०}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{२८८}^\circ \text{ । १९}' \text{ । ५०}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{१७२९९}' \text{ । ५०}''}{\text{५०}''}$$

$$= \frac{\text{१०३७९९०}}{\text{५०}} = \text{२०७५९}\frac{\text{४}}{\text{५}} \text{ ॥}$$

आर्द्रायाः शरः ९° द० ।

सा० ध्रु० = २०° । ५०′ । १८″ ॥ १५९° । ९′ । ४२″

नि० ध्रु० = ६७ । २० । ॥ ६७ । २० ।

अयनांशाः = ३१३ । ३० । १८ ॥ ९१ । ४९ । ४२

प्रथमायनांशतो

$$\text{वर्षाणि} = \frac{\text{३८२}^\circ - \text{३१३}^\circ \text{ । ३०}' \text{ । १८}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{६८}^\circ \text{ । २९}' \text{ । ४२}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{४१०९}' \text{ । ४२}''}{\text{५०}''}$$

$$= \frac{\text{२४६५८२}''}{\text{५०}''} = \text{४९३१}\frac{\text{३२}}{\text{५०}} \text{ ।}$$

द्वितीयायनांशतो

$$\text{वर्षाणि} = \frac{\text{३८२}^\circ - \text{९१}^\circ \text{ । ४९}' \text{ ४२}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{२९०}^\circ \text{ । १०}' \text{ । १८}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{१७४१०}' \text{ । १८}''}{\text{५०}}$$

$$= \frac{\text{१०४४६१८}''}{\text{५०}} = \text{२०८९२}\frac{\text{१८}}{\text{५०}} \text{ ॥}$$

आश्लेषाणां शरः ७° द० ।

सा० ध्रु० = ३७६° । ०′ । ३१″ ॥ १६३° । ५९′ । २९″

नि० ध्रु० = १०९ । ॥ १०९ ।

अयनांशाः = २६७ । ० । ३१ ॥ ५४ । ५९ । २९

प्रथमायनांशतो

$$\text{वर्षाणि} = \frac{\text{३८२}^\circ - \text{२६७}^\circ \text{ । ०}' \text{ । ३१}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{११४}^\circ \text{ । ५९}' \text{ । २९}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{६८९९}' \text{ । २९}''}{\text{५०}''}$$

$$= \frac{\text{४१३९६६९}''}{\text{५०}''} = \text{८२७९}\frac{\text{१९}}{\text{५०}} \text{ ।}$$

द्वितीयायनांशतो

$$\text{वर्षाणि} = \frac{\text{३८२}^\circ - \text{५४}^\circ \text{ । ५९}' \text{ । २९}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{३२७}^\circ \text{ । ०}' \text{ । ३१}''}{\text{५०}} = \frac{\text{१९६२०}' \text{ । ३१}''}{\text{५०}''}$$

$$= \frac{\text{११७७२३१}}{\text{५०}} = \text{२३५४४}\frac{\text{३१}}{\text{५०}} \text{ ॥}$$

हस्तस्य शरः ११° द० ।

सा० ध्रु० = २५° । ५३′ । १०″ ॥ १५४° । ६′ । ५०″

नि० ध्रु० = १७० । ॥ १७० ।

अयनांशाः = २१५ । ५३ । १० ॥ ३४४ । ६ । ५०

प्रथमायनांशतो

$$\text{वर्षाणि} = \frac{\text{३८२}^\circ - \text{२१५}^\circ \text{ । ५३}' \text{ । १०}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{१६६}^\circ \text{ । ६}' \text{ । ५०}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{९९६६}' \text{ । ५०}''}{\text{५०}''}$$

$$= \frac{\text{५९८०१०}}{\text{५०}} = \text{११९६०}\frac{\text{१}}{\text{५}} \text{ ।}$$

द्वितीयायनांशतो

$$\text{वर्षाणि} = \frac{\text{३८२}^\circ - \text{३४४}^\circ \text{ । ६}' \text{ । ५०}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{३७}^\circ \text{ । ५३}' \text{ । १०}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{२२७३}' \text{ । १०}''}{\text{५०}''}$$

$$= \frac{\text{१३६३९०}}{\text{५०}''} = \text{२७२७}\frac{\text{४}}{\text{५}} \text{ ॥}$$

चित्रायाः शरः २° द० ।

सा० ध्रु० = ४° । २९′ । ५५″ ॥ १७५° । ३०′ । ५″

नि० ध्रु० = १८० । ॥ १८० ।

अयनांशाः = १८४° । २९′ । ५५″ ॥ ३५५° । ३०′ । ५″

प्रथमायनांशतो

$$\text{वर्षाणि} = \frac{\text{३८२}^\circ - \text{१८४}^\circ \text{ । २९}' \text{ । ५५}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{१९७}^\circ \text{ । ३०}' \text{ । ५}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{११८५०}' \text{ । ५}''}{\text{५०}''}$$

$$= \frac{\text{७११००५}}{\text{५०}''} = \text{१४२२०}\frac{\text{१}}{\text{१०}} \text{ ।}$$

द्वितीयायनांशतो

$$\text{वर्षाणि} = \frac{३८२^\circ - ३५५^\circ । ३०' । ५''}{५०''} = \frac{२६^\circ । २९' । ५५''}{५०''} = \frac{१५८९' । ५५''}{५०''}$$

$$= \frac{९५३९५}{५०} = १९०७\frac{४५}{५०} ॥$$

विशाखयोः शरः १°, ३०' द॰ ।

सा॰ ध्रु॰ = ३° । २२' । १८'' ॥ १७६° । ३७' । ४२''

नि॰ ध्रु॰ = २१३ । ॥ २१३ ।

अयनांशाः = १५०° । २२' । १८'' ॥ ३२३° । ३७' । ४२''

प्रथमायनांशतो

$$\text{वर्षाणि} = \frac{३८२^\circ - १५०^\circ । २२' । १८''}{५०''} = \frac{२३१^\circ । ३७' । ४२''}{५०} = \frac{१३८९७' । ४२''}{५०}$$

$$= \frac{८३३८६२}{५०} = १६६७७\frac{१२}{५०} ।$$

द्वितीयायनांशतो

$$\text{वर्षाणि} = \frac{३८२^\circ - ३२३^\circ । ३७' । ४२''}{५०''} = \frac{५८^\circ । २२' । १८''}{५०''} = \frac{३५०२' । १८''}{५०''}$$

$$= \frac{२१०१३८}{५०} = ४२०२\frac{३८}{५०} ॥$$

अनुराधानां शरः ३° द॰ ।

सा ध्रु॰ = ६° । ४५' । ३६'' ॥ १७३° । १४' । २४''

नि॰ ध्रु॰ = २२४ । ॥ २२४ ।

अयनांशाः = १४२° । ४५' । ३६'' ॥ ३०९° । १४' । २४''

प्रथमायनांशतो

$$\text{वर्षाणि} = \frac{३८२^\circ - १४२^\circ । ४५' । ३६''}{५०''} = \frac{२३९^\circ । १४' । २४''}{५०} = \frac{१४३५४' । २४''}{५०''}$$

$$= \frac{८६१२६४}{५०} = १७२२५\frac{१४}{५०} ।$$

द्वितीयायनांशतो

$$\text{वर्षाणि} = \frac{३८२^\circ - ३०९^\circ । १४' । २४''}{५०''} = \frac{७२^\circ । ४५' । ३६''}{५०''} = \frac{४३६५' । ३६''}{५०''}$$

$$= \frac{२६१९३६}{५०} = ५२३८\frac{३६}{५०} ॥$$

ज्येष्ठायाः शरः ४° द. ।

$$\begin{array}{rl} \text{सा. ध्रु.} = & ९^\circ । २' । ११'' ॥ १७०^\circ । ५७' । ४९'' \\ \text{नि. ध्रु.} = & २२९ । \quad ॥ २२९ । \\ \hline \text{अयनांशाः} = & १४०^\circ । २' । ११'' ॥ ३०१^\circ । ५७' । ४९'' \end{array}$$

प्रथमायनांशतो

$$\text{वर्षाणि} = \frac{३८२^\circ - १४०^\circ । २' । ११''}{५०''} = \frac{२४१^\circ । ५७' । ४९''}{५०''} = \frac{१४५१७' । ४९''}{५०''}$$

$$= \frac{८७१०६९}{५०} = १७४२१\frac{१९}{५०} ।$$

द्वितीयायनांशतो

$$\text{वर्षाणि} = \frac{३८२^\circ - ३०१^\circ । ५७' । ४९''}{५०''} = \frac{८०^\circ । २' । ११''}{५०''} = \frac{४८०२' । ११''}{५०''}$$

$$= \frac{२८८१३१}{५०} = ५७६२\frac{३१}{५०} ॥$$

मूलस्य शरः ९° द. ।

$$\begin{array}{rl} \text{सा. ध्रु.} = & २०^\circ । ५०' । १८'' ॥ १५९^\circ । ९' । ४२'' \\ \text{नि. ध्रु.} = & २४१ । \quad ॥ २४१ । \\ \hline \text{अयनांशाः} = & १३९ । ५० । १८ ॥ २७८ । ९ । ४२ \end{array}$$

प्रथमायनांशतो

$$\text{वर्षाणि} = \frac{३८२^\circ - १३९^\circ । ५०' । १८''}{५०''} = \frac{२४२^\circ । ९' । ४२''}{५०''} = \frac{१४५२९' । ४२''}{५०''}$$

$$= \frac{८७१७८२}{५०''} = १७४३५\frac{३२}{५०} ।$$

द्वितीयायनांशतो

$$\text{वर्षाणि} = \frac{३८२^\circ - २७८^\circ ।\ ९' ।\ ४२''}{५०''} = \frac{१०३ ।\ ५०' ।\ १८''}{५०''} = \frac{६२३०' ।\ १८''}{५०''}$$

$$= \frac{३७३८१८}{५०} = ७४७६\frac{१८}{५०} ॥$$

पूर्वाषाढानां शरः ५°, ३०′ द० ।

सा० ध्रु० = १२° । २९′ । २४″ ॥ १६७° । ३०′ । ३६″

नि० ध्रु० = २५४ । ॥ २५४ ।

अयनांशाः = ११८ । २९ । २४ ॥ २७३ । ३० । ३६

प्रथमायनांशतो

$$\text{वर्षाणि} = \frac{३८२^\circ - ११८^\circ ।\ २९' ।\ २४''}{५०''} = \frac{२६३^\circ ।\ ३०' ।\ ३६''}{५०''} = \frac{१५८१०' ।\ ३६''}{५०''}$$

$$= \frac{९४८६३६}{५०''} = १८९७२\frac{३६}{५०} ।$$

द्वितीयायनांशतो

$$\text{वर्षाणि} = \frac{३८२^\circ - २७३^\circ ।\ ३०' ।\ ३६''}{५०''} = \frac{१०८^\circ ।\ २९' ।\ २४''}{५०''} = \frac{६५०९' ।\ २४''}{५०''}$$

$$= \frac{३९०५६४}{५०} = ७८११\frac{१४}{५०} ॥$$

उत्तराषाढानां शरः ५° द० ।

सा० ध्रु० = ११° । १९′ । ५७″ ॥ १६८° । ४०′ । ३″

नि० ध्रु० = २६० । ॥ २६० ।

अयनांशाः = १११° । १९′ । ५७″ ॥ २६८° । ४०′ । ३″ ,

प्रथमायनांशतो

$$\text{वर्षाणि} = \frac{३८२^\circ - १११^\circ ।\ १९' ।\ ५७''}{५०''} = \frac{२७०^\circ ।\ ४०' ।\ ३''}{५०''} = \frac{१६२४०' ।\ ३''}{५०''}$$

$$= \frac{९७४४०३}{५०} = १९४८८\frac{३}{५०} ।$$

द्वितीयायनांशतो

$$वर्षाणि = \frac{३८२^{\circ} - २६८^{\circ} । ४०' । ३''}{५०''} = \frac{११३^{\circ} । १९' । ५७''}{५०''} = \frac{६७९९' । ५७''}{५०''}$$

$$= \frac{४०७९९७}{५०} = ८१५९ \frac{४९}{५०} ॥$$

शतभिषजः शरः ०°, ३०' द० ।

सा० ध्रु० = १° । ७' । २३'' ॥ १७८° । ५२' । ३७''

नि० ध्रु० = ३२० । ॥ ३२० ।

अयनांशाः = ४१° । ७' । २३'' ॥ २१८° । ५२' । ३७''

प्रथमायनांशतो

$$वर्षाणि = \frac{३८२^{\circ} - ४१^{\circ} । ७' । २३''}{५०''} = \frac{३४०^{\circ} । ५२' । ३७''}{५०''} = \frac{२०४५२' । ३७''}{५०''}$$

$$= \frac{१२२७१५७}{५०} = २४५४३ \frac{७}{५०} ।$$

द्वितीयायनांशतो

$$वर्षाणि = \frac{३८२^{\circ} - २१८^{\circ} । ५२' । ३७''}{५०''} = \frac{१६३^{\circ} । ७' । २३''}{५०''} = \frac{९७८७' । २३''}{५०''}$$

$$= \frac{५८७२४३''}{५०''} = ११७४४ \frac{४३}{५०} ॥$$

एवं येषां दक्षिणाः शरास्तेभ्यो वर्षाणि सिद्धानि ॥

अथोत्तरशराणि नक्षत्राणि ।

अश्विन्यौ । भरण्यः । कृत्तिकाः । पुनर्वसू । पूर्वफल्गुन्यौ । उत्तरफल्गुन्यौ । पूर्वभाद्रपदाः ।

एतेषां शरांशान् गृहीत्वा जिनांशसमे परक्रान्त्यंशमाने स्फुटक्रान्त्यभावे सायनो ध्रुवस्तद्वशतोऽयनांशादयश्च प्रदर्श्यन्ते ।

अश्विन्योः शरः १०° उ० ।

सा० ध्रु० = २०३° । १९' । ५०'' ॥ ३३६° । ४०' । १०''

नि० ध्रु० = ८ । ॥ ८ ।

अयनांशाः = १९५° । १९' । ५०'' ॥ ३२८° । ४०' । १०''

प्रथमायनांशतो

वर्षाणि $= \frac{३८२° - १९५° । १९' । ५०''}{५०''} = \frac{१८६° । ४०' । १०''}{५०} = \frac{११२००' । १०''}{५०}$

$= \frac{६७२०१०}{५०} = १५४४० \frac{१}{५}$ ।

द्वितीयायनांशतो

वर्षाणि $= \frac{३८२° - ३२८° । ४०' । १०''}{५०''} = \frac{५३° । १९' । ५०''}{५०''} = \frac{३१९९' । ५०''}{५०''}$

$= \frac{१९१९९०}{५०} = ३८३९ \frac{४}{५}$ ॥

भरणीनां शरः १२° उ. ।

सा. ध्रु. = २०८° । ३०′ । ५९″ ॥ ३३१° । २९′ । १″
नि. ध्रु. = २० । ॥ २० ।
अयनांशाः = १८८° । ३०′ । ५९″ ॥ ३११° । २९′ । १″

प्रथमायनांशतो

वर्षाणि $= \frac{३८२° - १८८° । ३०' । ५९''}{५०''} = \frac{१९३° । २९' । १''}{५०''} = \frac{११६०९' । १''}{५०''}$

$= \frac{६९६५४१}{५०} = १३९३० \frac{४१}{५०}$ ।

द्वितीयायनांशतो

वर्षाणि $= \frac{३८२° - ३११° । २९' । १''}{५०''} = \frac{७०° । ३०' । ५९''}{५०''} = \frac{४२३०' । ५९''}{५०''}$

$= \frac{२५३८५९}{५०} = ५०७७ \frac{९}{५०}$ ॥

कृत्तिकानां शरः ५° उ. ॥

सा. ध्रु. = १९१° । १९′ । ५७″ ॥ ३४८° । ४०′ । ३″
नि. ध्रु. = ३७ । ३० । ॥ ३७ । ३० ।
अयनांशाः = १५३° । ४९′ । ५७″ ॥ ३११° । १०′ । ३″

	अ. पा. सू.	काशिका		पदमञ्जरी	
			पृ.		पृ.
तिङो गोत्रादीनि कु०	८ । १ । २७	उ०	४७४	उ०	९०१
तिङ्ङतिङः	८ । १ । २८	उ०	४७५	उ०	९०२
तिङ्शित्सार्वधातु०	३ । ४ । ११३	पू०	३२७	पू०	७५३
ति च	७ । ४ । ८९	उ०	४६१	उ०	८७२
तितुत्रतथसिसुसरक०	७ । २ । ९	उ०	३७१	उ०	७५२
तित्तिरिवरतन्तु०	४ । ३ । १०२	पू०	४४५	उ०	१८४
तित्स्वरितम्	६ । १ । १८५	उ०	१९५	उ०	५१५
तिप्तस्झिसिप्थस्थमि०	३ । ४ । ७८	पू०	३२१	पू०	७४४
तिप्यनस्तेः	८ । २ । ७३	उ०	५१५	उ०	०
तिरसस्तिर्यलोपे	६ । ३ । ९४	उ०	२८५	उ०	६१६
तिरसोऽन्यतरस्याम्	८ । ३ । ४२	उ०	५३७	उ०	९८९
तिरोऽन्तर्धौ	१ । ४ । ७१	पू०	९५	पू०	३२३
तिर्यच्यपवर्गे	३ । ४ । ६०	पू०	३१६	पू०	७३६
ति विंशतेर्डिति	६ । ४ । १४२	उ०	३३०	उ०	६८८
तिष्ठतेरित्	७ । ४ । ५	उ०	४४२	उ०	८४९
तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च	२ । १ । १७	पू०	१०९	पू०	३५८
तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्र०	१ । २ । ६३	पू०	४९	पू०	१९९
तिसृभ्यो जसः	६ । १ । १६६	उ०	१९०	उ०	५०८
तीररूप्योत्तरपदा०	४ । २ । १०६	पू०	४११	उ०	१५२
तीर्थे ये	६ । ३ । ८७	उ०	२८३	उ०	६१५
तीषसहलुभरुषरिषः	७ । २ । ४८	उ०	३८७	उ०	७७५
तुग्राद्घन्	४ । ४ । ११५	पू०	४८३	उ०	२२१
तुजादीनां दीर्घो०	६ । १ । ७	उ०	१४३	उ०	४२५
तुदादिभ्यः शः	३ । १ । ७७	पू०	२०१	पू०	५६८
तुन्दशोकयोः परिमृ०	३ । २ । ५	पू०	२२०	पू०	६१३
तुन्दादिभ्य इलच्च	५ । २ । ११७	उ०	६८	उ०	३२६
तुन्दिवलिवटेर्भः	५ । २ । १३९	उ०	७३	उ०	०
तुपश्यपश्यताहैः पू०	८ । १ । ३९	उ०	४७७	उ०	९०४
तुभ्यमह्यौ ङयि	७ । २ । ९५	उ०	४०१	उ०	०
तुमर्थाच्च भाववचनात्	२ । ३ । १५	पू०	१४२	पू०	४२६
तुमर्थे सेसेनसे०	३ । ४ । ९	पू०	३०४	पू०	७२१
तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां०	३ । ३ । १०	पू०	२६१	पू०	६६६
तुरिष्ठेमेयः सु	६ । ४ । १५४	उ०	३३४	उ०	६९३
तुरुस्तुशम्यमः सा०	७ । ३ । ९५	उ०	४३५	उ०	८३८
तुल्यार्थैरतुलोपमा०	२ । ३ । ७२	पू०	१५८	पू०	४५७
तुल्यास्यप्रयत्नं स०	१ । १ । ९	पू०	८	पू०	५५
तुश्छन्दसि	५ । ३ । ५९	उ०	८६	उ०	३५०

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ. पा. सू.		पृ.		पृ.
त्यदादिषु दृशोना०	३ । २ । ६०	पू०	२३१	पू०	६२४
त्यदादीनामः	७ । २ । १०२	उ०	४०४	उ०	७६५
त्यदादीनि च	१ । १ । ७४	पू०	३०	पू०	१४५
त्यदादीनि सर्वैर्नि०	१ । २ । ७२	पू०	५२	पू०	२०६
त्यागरागहासकुह०	६ । १ । २१६	उ०	२०२	उ०	५२४
त्रपुजतुनोः षुक्	४ । ३ । १३८	पू०	४५४	उ०	१६२
त्रसिगृधिधृषिक्षि०	३ । २ । १४०	पू०	२४८	पू०	६५२
त्रिंशच्चत्वारिंशतो०	५ । १ । ६२	उ०	१८	उ०	२५५
त्रिककुत्पर्वते	५ । ४ । १४७	उ०	१३७	उ०	४१०
त्रिचतुरोः स्त्रियां०	७ । २ । ९९	उ०	४०२	उ	७६३
त्रिप्रभृतिषु शाकटा०	८ । ४ । ५०	उ०	५७१	उ०	१०३३
त्रेर्मम्नित्यम्	४ । ४ । २०	पू०	४६५	उ०	२०२
त्रेः संप्रसारणं च	५ । २ । ५५	उ०	५२	उ०	३०४
त्रेस्त्रयः	६ । ३ । ४८	उ०	२७४	उ०	६०३
त्रेस्त्रयः	७ । १ । ५३	उ०	३५४	उ०	७२१
त्वमावेकवचने	७ । २ । ९७	उ०	४०१	उ०	७६१
त्वामौ द्वितीयायाः	८ । १ । २३	उ०	४७२	उ०	०
त्वाहौ सौ	७ । २ । ९४	उ०	४०१	उ०	७६१
त्वे च	६ । ३ । ६४	उ०	२७८	उ०	०
थट् चच्छन्दसि	५ । २ । ५०	उ०	५१	उ०	०
थलि च सेटि	६ । ४ । १२१	उ०	३२५	उ०	६८४
थलि च सेटीड०	६ । १ । १९६	उ०	१९८	उ०	५२०
थाथघञ्क्ताजबित्र०	६ । २ । १४४	उ०	२४६	उ०	५६४
थासः से	३ । ४ । ८०	पू०	३२१	पू०	७४६
थाहेतौ चच्छन्दसि	५ । ३ । २६	उ०	७६	उ०	०
थो न्थः	७ । १ । ८७	उ०	३६४	उ०	७३७
दंशसञ्जस्वञ्जां शपि	६ । ४ । २५	उ०	३०२	उ०	६५१
दक्षिणादाच्	५ । ३ । ३६	उ०	८१	उ०	३४०
दक्षिणापश्चात्पुर०	४ । २ । ९८	पू०	४०६	उ०	१५१
दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे	५ । ४ । १२६	उ.	१३३	उ.	४०७
दक्षिणोत्तराभ्यामत०	५ । ३ । २८	उ.	७६	उ.	३३८
दण्डव्यवसर्गयोश्च	५ । ४ । २	उ.	१०२	उ.	३७०
दण्डादिभ्यो०	५ । १ । ६६	उ.	१६	उ.	२५६
ददातिदधात्योर्वि०	३ । १ । १३९	पू.	२१६	पू.	६०६
दधस्तथोश्च	८ । २ । ३८	उ.	५०६	उ.	९४७
दधातेर्हिः	७ । ४ । ४२	उ.	४४६	उ.	८५६
दध्नष्ठक्	४ । २ । १८	पू.	३८५	उ.	१३०

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ॰ पा॰ सू.		पृ.		पृ.
दन्त उन्नत उरच्	५ । २ । १०६	उ.	६५	उ.	३२३
दन्तशिखात्संज्ञा०	५ । २ । ११३	उ.	६७	उ.	३२५
दम्भ इच्च	७ । ४ । ५६	उ.	४५२	उ.	८६२
दयतेर्दिगि लिटि	७ । ४ । ९	उ.	४४३	उ.	८५०
दयायासश्च	३ । १ । ३७	पू.	१६३	पू.	५५१
दश्च	७ । २ । १०९	उ.	४०५	उ.	०
दश्च	८ । २ । ७५	उ.	५१५	उ.	९५७
दस्ति	६ । ३ । १२४	उ.	२९१	उ.	६२२
दाणश्च सा चेच्चतु०	१ । ३ । ५५	पू.	६७	पू.	२४१
दाण्डिनायनहा०	६ । ४ । १७४	उ.	३३८	उ.	६६७
दादेर्धातोर्घः	८ । २ । ३२	उ.	५०३	उ.	९४५
दाधर्तिदर्ध०	७ । ४ । ६५	उ.	४५४	उ.	८६५
दाधाघ्वदाप्	१ । १ । २०	पू.	११	पू.	७१
दाधेट्सिशदस०	३ । २ । १५६	पू.	२५३	पू.	६५७
दानीं च	५ । ३ । १८	उ.	७७	उ.	०
दामन्यादित्रि०	५ । ३ । ११६	उ.	९६	उ.	३६८
दामहायनान्ताच्च	४ । १ । २७	पू.	३३७	उ.	३७
दाम्नीशसयुयुज०	३ । २ । १८२	पू.	२५७	पू.	६६१
दायाद्यं दायादे	६ । २ । ५	उ.	२०६	उ.	५३०
दाशगोघ्नौ सं०	३ । ४ । ७३	पू.	३२०	पू.	७४२
दाश्वान्साह्वान्मी०	६ । १ । १२	उ.	१४४	उ.	४२७
दिक्शब्दा ग्रामज०	६ । २ । १०३	उ.	२३५	उ.	५५४
दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च	४ । ३ । ६	पू.	४२३	उ.	१६३
दिक्पूर्वपदादसंज्ञा०	४ । २ । १०७	पू.	४११	उ.	१५३
दिक्पूर्वपदान् ङीप्	४ । १ । ६०	पू.	३४७	उ.	५६
दिक्शब्देभ्यः सप्तमी०	५ । ३ । २७	उ.	७९	उ.	३३७
दिक्संख्ये संज्ञायां	२ । १ । ५०	पू.	११८	पू.	३७२
दिगादिभ्यो यत्	४ । ३ । ५४	पू.	४३२	उ.	१७३
दिङ्नामान्यन्तराले	२ । २ । २६	पू.	१३३	पू.	४०६
दित्यदित्या०	४ । १ । ८५	पू.	३५३	उ.	७६
दिव उत्	६ । १ । १३१	उ.	१८०	उ.	४८८
दिव औत्	७ । १ । ८४	उ.	३६३	उ.	७३६
दिवः कर्म च	१ । ४ । ४३	पू.	८७	पू.	२९८
दिवसश्च पृथिव्याम्	६ । ३ । ३०	उ.	२६८	उ.	५८७
दिवस्तदर्थस्य	२ । ३ । ५८	पू.	१५३	पू.	४५१
दिवादिभ्यः श्यन्	३ । १ । ६९	पू.	१६६	पू.	५६७
दिवाविभानिशाप्रभा०	३ । २ । २१	पू.	२२३	पू.	६१६

	अ. पा. सू.	काशिका	पृ.	पदमञ्जरी	पृ.
देये त्रा च	५ । ४ । ५५	उ	११५	उ.	३९१
देवताद्वन्द्वे च	६ । २ । १४१	उ.	२४५	उ.	५६४
देवताद्वन्द्वे च	६ । ३ । २६	उ.	२६७	उ.	५८७
देवताद्वन्द्वे च	७ । ३ । २१	उ.	४१५	उ.	८१०
देवतान्तात्तादर्थ्ये०	५ । ४ । २४	उ.	१०७	उ.	३८१
देवपथादिभ्यश्च	५ । ३ । १००	उ.	९६	उ.	३६७
देवब्रह्मणोरनु०	१ । २ । ३८	पू.	४२	पू.	१७५
देवमनुष्यपुरुष०	५ । ४ । ५६	उ.	११५	उ.	३९१
देवसुम्नयोर्यजुषि	७ । ४ । ३८	उ.	४४८	उ.	८५७
देवात्तल्	५ । ४ । २७	उ.	१०८	उ.	०
देविकाशिंशपा०	७ । ३ । १	उ.	४०७	उ.	८००
देविक्रुशोश्चोप०	३ । २ । १४७	पू.	२५०	पू.	६५४
देशे लुबिलचौ च	५ । २ । १०५	उ.	६५	उ.	३२३
दैवयज्ञिशौचि०	४ । १ । ८१	पू.	३५२	उ.	७०
दो दद्घोः	७ । ४ । ४६	उ.	४५०	उ.	८५६
दोषो णौ	६ । ४ । ९०	उ.	३१८	उ.	६७३
द्यतिस्यतिमास्था०	७ । ४ । ४०	उ.	४४६	उ.	८५८
द्यावापृथिवीशुना०	४ । २ । ३२	पू.	३८८	उ.	१३२
द्युतिस्वाप्योः सं०	७ । ४ । ६७	उ.	४५६	उ.	८६६
द्युद्भ्यो लुङि	१ । ३ । ९१	पू.	६७	पू.	२५६
द्युद्रुभ्यां मः	५ । २ । १०८	उ.	६६	उ.	२४
द्युप्रागपागुदक्प्र०	४ । २ । १०१	पू.	४१०	उ.	१५१
द्रवमूर्तिस्पर्शयोः०	६ । १ । २४	उ.	१४६	उ.	४३२
द्रव्यं च भव्ये	५ । ३ । १०४	उ.	९७	उ.	०
द्रोणपर्वतजीव०	४ । १ । १०३	पू.	३६१	उ.	९९
द्रोश्च	४ । ३ । १६१	पू.	४५६	उ.	१६७
द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्य०	५ । १ । १३३	उ.	३६	उ.	२८०
द्वन्द्वं रहस्य मर्यादावचनव्यु०	८ । १ । १५	उ.	४६९	उ.	८९५
द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य०	२ । ४ । २	पू.	१५६	पू.	४५६
द्वन्द्वाच्चुदषहा०	५ । ४ । १०६	उ.	१२८	उ.	४०३
द्वन्द्वाच्छः	४ । २ । ६	पू.	३८२	उ.	१२६
द्वन्द्वाद् वुन् वैरमैथु०	४ । ३ । १२५	पू.	४५१	उ.	१८८
द्वन्द्वे घि	२ । २ । ३२	पू.	१३५	पू.	४१४
द्वन्द्वे च	१ । १ । ३१	पू.	१५	पू.	८१
द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्०	५ । २ । १२८	उ.	७१	उ.	३२९
द्वारादीनां च	७ । ३ । ४	उ.	४०८	उ.	८०४
द्विगुरेकवचनं	२ । ४ । १	पू.	१५९	पू.	४५८

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ. पा. सू.		पृ.		पृ.
द्विगुश्च	२ । १ । २३	पू.	१११	पू.	३६०
द्विगोः	४ । १ । २१	पू.	३३५	उ.	०
द्विगोष्ठंश्च	५ । १ । ५४	उ.	१५	उ.	२४६
द्विगोर्यप्	५ । १ । ८२	उ.	२३	उ.	२६०
द्विगोर्लुगनपत्ये	४ । १ । ८८	पू.	३५५	उ.	७६
द्विगोर्वा	५ । १ । ८६	उ.	२३	उ.	०
द्विगौ क्रतौ	६ । २ । ९७	उ.	२३४	उ.	५५४
द्विगौ प्रमाणे	६ । २ । १२	उ.	२०६	उ.	५३२
द्वितीयतृतीयच०	२ । २ । ३	पू.	१२६	पू.	३८६
द्वितीयाटौस्वेनः	२ । ४ । ३४	पू.	१६६	पू.	४७६
द्वितीया ब्राह्मणे	२ । ३ । ६०	पू.	१५४	पू.	४५१
द्वितीयायां च	३ । ४ । ५३	पू.	३१४	पू.	०
द्वितीयायां च	७ । २ । ८७	उ.	३६८	उ.	७८७
द्वितीयाश्रितातीत०	२ । १ । २४	पू.	१११	पू.	३६०
द्वितीये चानुपाख्ये०	६ । ३ । ८०	उ.	२८२	उ.	६१३
द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्	५ । ४ । १८	उ.	१०६	उ.	३७६
द्वित्रिपूर्वादण् च	५ । १ । ३६	उ.	११	उ.	२४५
द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्	५ । १ । ३०	उ.	१०	उ.	२४४
द्वित्रिभ्यामञ्जलेः	५ । ४ । १०२	उ.	१२७	उ.	४०२
द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः	५ । ४ । ११५	उ.	१३०	उ.	४०५
द्वित्रिभ्यां तयस्याय०	५ । २ । ४३	उ.	४६	उ.	२६८
द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मू०	६ । २ । १९७	उ.	२६०	उ.	५७६
द्व्येकयोश्च धमुञ्	५ । ३ । ४५	उ.	८३	उ.	३४२
द्विदण्ड्यादिभ्यश्च	५ । ४ । १२८	उ.	१३३	उ.	४०८
द्विर्वचनेचि	१ । १ । ५६	पू.	२५	पू.	११६
द्विवचनविभज्यो०	५ । ३ । ५७	उ.	८५	उ.	३४८
द्विषत्परयोस्तापेः	३ । २ । ३६	पू.	२२६	पू.	६१६
द्विषश्च	३ । ४ । ११२	पू.	३२७	पू.	७५३
द्विषोऽमित्रे	३ । २ । १३१	पू.	२४६	पू.	६५०
द्विस्तावात्रिस्तावा०	५ । ४ । ८४	उ.	१२३	उ.	४००
द्विस्त्रिश्चतुरिति०	८ । ३ । ४३	उ.	४३७	उ.	८८६
द्वीपादनुसमुद्रं यञ्	४ । ३ । १०	पू.	४२४	उ.	१६३
द्वेस्तीयः	५ । २ । ५४	उ.	५२	उ.	३०४
द्वैपवैयाघ्रादञ्	४ । २ । १२	पू.	३८४	उ.	१२८
द्व्यचः	४ । १ । १२१	पू.	३६६	उ.	१०५
द्व्यचश्छन्दसि	४ । ३ । १५०	पू.	४५६	उ.	०
द्व्यचोऽतस्तिङः	६ । ३ । १३५	उ.	२६३	उ.	६२४

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ. पा. सू.		पृ.		पृ.
द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमा०	४ । ३ । ७२	पू॰	४३७	उ॰	१७८
द्व्यज्मगधकलि०	४ । १ । १७०	पू॰	३७८	उ॰	०
द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप०	६ । ३ । ९७	उ॰	२८५	उ॰	६१७
द्व्यष्टनः संख्यायाम०	६ । ३ । ४७	उ॰	२७३	उ॰	६०३
द्व्येकयोर्द्विवचनैक०	१ । ४ । २२	पू॰	८२	पू॰	२७६
धः कर्मणिष्ट्रन्	३ । २ । १८१	पू॰	२५७	पू॰	६६१
धनगणं लब्धा	४ । ४ । ८४	पू॰	४७७	उ॰	२१५
धनहिरण्यात्कामे	५ । २ । ६५	उ॰	५५	उ॰	३०८
धनुषश्च	५ । ४ । १३२	उ॰	१३४	उ॰	०
धन्वयोपधाद्वुञ्	४ । २ । १२१	पू॰	४१५	उ॰	१५६
धर्मं चरति	४ । ४ । ४१	पू॰	४६९	उ॰	२०७
धर्मपथ्यर्थन्याया०	४ । ४ । ९२	पू॰	४७९	उ॰	२१८
धर्मशीलवर्णान्ता०	५ । २ । १३२	उ॰	७२	उ॰	३३०
धर्मादनिच्केवलात्	५ । ४ । १२४	उ॰	१३२	उ॰	४०७
धातुसंबन्धेप्रत्ययाः	३ । ४ । १	पू॰	३०१	पू॰	७१३
धातोः	३ । १ । ९१	पू॰	२०५	पू॰	५८२
धातोः	६ । १ । १६२	उ॰	१८९	उ॰	०
धातोः कर्मणः स०	३ । १ । ७	पू॰	१८४	पू॰	५०९
धातोरेकाचो हला०	३ । १ । २२	पू॰	१८९	पू॰	५२६
धातोस्तन्निमि०	६ । १ । ८०	उ॰	१६६	उ॰	४५८
धात्वादेः षः सः	६ । १ । ६४	उ॰	१६१	उ॰	४४६
धान्यानां भवने क्षे०	५ । २ । १	उ॰	३८	उ॰	२८१
धारेरुत्तमर्णः	१ । ४ । ३५	पू॰	८५	पू॰	२९४
धि च	८ । २ । २५	उ॰	५०१	उ॰	९४१
धिन्विकृण्व्योर च	३ । १ । ८०	पू॰	२०१	पू॰	५६९
धुरो यड्ढकौ	४ । ४ । ७७	पू॰	४७६	उ॰	२१३
धूमादिभ्यश्च	४ । २ । १२७	पू॰	४१६	उ॰	१५८
धृषिशसी वैयात्ये	७ । २ । १९	उ॰	३७८	उ॰	७६२
ध्रुवमपायेपादानं	१ । ४ । २४	पू॰	८३	पू॰	२८२
ध्वमो ध्वात्	७ । १ । ४२	उ॰	३५२	उ॰	०
ध्वाङ्क्षेण क्षेपे	२ । १ । ४२	पू॰	११६	पू॰	३७०
नः क्ये	१ । ४ । १५	पू॰	८१	पू॰	२७४
न कपि	७ । ४ । १४	उ॰	४४४	उ॰	८५२
न कर्मव्यतिहारे	७ । ३ । ६	उ॰	४०६	उ॰	८०५
न कवतेर्यङि	७ । ४ । ६३	उ॰	४५४	उ॰	८६५
न कोपधायाः	६ । ३ । ३७	उ॰	२७०	उ॰	५९६
न क्तिचि दीर्घश्च	६ । ४ । ३९	उ॰	३०५	उ॰	०

	अ. पा. सू.	काशिका	पृ.	पदमञ्जरी	पृ
न त्त्वा सेट्०	१ । २ । १८	पू.	३५	पू.	१६१
न क्रोडादिबह्वचः	४ । १ । ५६	पू.	३४६	उ.	५५
न क्त्वादेः	७ । ३ । ५९	उ.	४२६	उ.	८२४
नक्षत्राद्धः	४ । ४ । १४१	पू.	४८९	उ.	२२५
*नक्षत्राद्वा	८ । ३ । १००	उ.	५५२	उ.	१०१०
नक्षत्रे च लुपि	२ । ३ । ४५	पू.	१५०	पू.	४४०
नक्षत्रेण युक्तः कालः	४ । २ । ३	पू.	३८१	उ.	१२४
नक्षत्रेभ्यो बहुलं	४ । ३ । ३७	पू.	४२९	उ.	१६६
नखमुखात्सं०	४ । १ । ५८	पू.	३४७	उ.	५६
न गतिहिंसार्थेभ्यः	१ । ३ । १५	पू.	५६	पू.	२२७
नगरात्कुत्सनप्रावी०	४ । २ । १२८	पू.	४१७	उ.	१५८
न गुणादयो ऽवयवा	६ । २ । १७६	उ.	२५५	उ.	५७२
न गोपवनादिभ्यः	२ । ४ । ६७	पू.	१७८	पू.	४६०
नगो प्राणिष्वन्य०	६ । ३ । ७७	उ.	२८१	उ.	६१३
न गोश्वन्साववर्ण०	६ । १ । १८२	उ.	१६४	उ.	५१४
नङि संबुद्ध्योः	८ । २ । ८	उ.	४६६	उ.	९३४
नचवाहाहैवयुक्ते	८ । १ । २४	उ.	४७२	उ.	९००
नच्छन्दस्य पुत्रस्य	७ । ४ । ३५	उ.	४४८	उ.	८५७
नञ्	२ । २ । ६	पू.	१२७	पू.	३६१
नञः शुचीश्वरक्षेत्र०	७ । ३ । ३०	उ.	४१७	उ.	८१२
नञस्तत्पुरुषात्	५ । ४ । ७१	उ.	११६	उ.	०
नञो गुणप्रतिषेधे०	६ । २ । १५५	उ.	२५०	उ.	५६७
नञो जरमरमि०	६ । २ । ११६	उ.	२३८	उ.	५५७
नञ्दुः सुभ्यो हलि०	५ । ४ । १२१	उ.	१३२	उ.	४०७
नञ्सुभ्याम्	६ । २ । १७२	उ.	२५४	उ.	५७१
नडशादाड्ड्वलच्	४ । २ । ८८	पू.	४०७	उ.	१४८
नडादिभ्यः फक् ।	४ । १ । ९९	पू.	३५९	उ.	६७
नडादीनां कुक्च	४ । २ । ९१	पू.	४०८	उ.	१४८
न तिसृचतसृ	६ । ४ । ४	उ.	२९५	उ.	६२९
नतेनासिकायाः सं०	५ । २ । ३१	उ.	४५	उ.	२९१
न तौल्वलिभ्यः	२ । ४ । ६१	पू.	१७५	पू.	४८६
नदण्डमाणवान्ते	४ । ३ । १३०	पू.	४५२	उ.	१८६
न दधिपयआदीनि	२ । ४ । १४	पू.	१६२	पू.	४६८
नदीपौर्णमास्याग्र०	५ । ४ । ११०	उ.	१२६	उ.	४०३
नदी बन्धुनि	६ । २ । १०६	उ.	२३७	उ.	५५६

* एतस्य गणसूत्रत्वेन व्यवस्थापनं पदमञ्जर्याम्

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ. पा. सू.		पृ.		पृ.
नमपूर्वोऽपत्येऽव०	६ । ४ । १७०	उ०	३३८	उ०	०
नमःस्वस्तिस्वाहास्व०	२ । ३ । १६	पू०	१४२	पू०	४२७
नमस्पुरसोर्गत्योः	८ । ३ । ४०	उ०	५३६	उ०	९८८
न माङ्योगे	६ । ४ । ७४	उ०	३१४	उ०	६६८
नमिकम्पिस्म्यजस०	३ । २ । १६७	पू०	२५४	पू०	६५७
न मु ने	८ । २ । ३	उ०	४९१	उ०	९२५
नमोवरिवश्चित्र०	३ । १ । १९	पू०	१८८	पू०	५२५
न यः	३ । २ । १५२	पू०	२५१	पू०	६५५
न यदि	३ । २ । ११३	पू०	२४२	पू०	अ० ६५७ शु० ६४१
न यद्यनाकाङ्क्षे	३ । ४ । २३	पू.	३०७	पू.	७२४
न यासयोः	७ । ३ । ४५	उ.	४२१	उ.	८१८
न य्वाभ्यां पदान्ता०	७ । ३ । ३	उ.	४०८	उ.	८०२
न रपरसृपिसृजि०	८ । ३ । ११०	उ.	५५४	उ.	१०१२
न रुधः	३ । १ । ६४	पू.	१९९	पू.	५६४
नरे संज्ञायां	६ । ३ । १२९	उ.	२९२	उ.	०
न लिङि	७ । २ । ३९	उ.	३८४	उ.	७७२
न लुट्	८ । १ । २९	उ.	४७५	उ.	९०२
न लुमताङ्गस्य	१ । १ । ६३	पू.	२७	पू.	१३०
न लोकाव्ययनिष्ठा०	२ । ३ । ६९	पू.	१५६	पू.	४५५
न लोपः प्रातिपदि०	८ । २ । ७	उ.	४५५	उ.	९३३
न लोपः सुप्स्वर०	८ । २ । २	उ.	४९०	उ.	९२३
न लोपो नञः	६ । ३ । ७३	उ.	२८०	उ.	६११
न ल्यपि	६ । ४ । ६९	उ.	३१३	उ.	६६७
न वशः	६ । १ । २०	उ.	१४८	उ.	०
न विभक्तौ तुस्माः	१ । ३ । ४	पू.	५३	पू.	२१६
न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः	७ । २ । ५९	उ.	३९०	उ.	७१७
नवेति विभाषा	१ । १ । ४४	पू.	१९	पू.	८९
न व्यो लिटि	६ । १ । ४६	उ.	१५६	उ.	४४१
न शब्दश्लोककलह०	३ । २ । २३	पू.	२२३	पू.	०
न शसददवादि०	६ । ४ । १२६	उ.	३२७	उ.	६८५
नशेः षान्तस्य	८ । ४ । ३६	उ.	५६७	उ.	१०२९
नशेर्वा	८ । २ । ६३	उ.	५१२	उ.	९५५
नश्च	८ । ३ । ३०	उ.	५३३	पू.	९८२
नश्च धातुस्था०	८ । ४ । २७	उ.	५६५	उ.	१०२७
नश्चापदान्तस्य झ०	८ । ३ । २४	उ.	५३२	उ.	९८०
नश्छव्यप्रशान् ।	८ । ३ । ७	उ.	५२८	उ.	९७५

व्यवहारं कुर्वाणस्य निर्विशेषपरत्वकथनं स्ववचनविरुद्धमेव स्वोक्ते च सोऽयं देवदत्त इत्यत्र निर्विशेषपरत्वदृष्टान्तोऽपि दोषस्थमेव सोऽयमिति सामानाधिकरण्यस्य तत्तेदन्ताविशिष्टवस्तुपरत्वात् । ननु तत्तेदन्तावैशिष्ट्यमेकस्य कथमुच्यते तत्तेदन्तयोः परस्परविरुद्धत्वादिति तन्न विरोधाभावात्, यदि तत्तेदन्तयोरैक्यत्र विरोधः तर्हि सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यक्षोपलम्भविरोधः स्यात्, तदिदमाह । तत्तेदन्तेति । तर्हि प्रत्यक्षेऽपि वचनवद्विरुद्धमेव स्यादित्याशङ्क्याह । नो चेदिति । एकस्य कालद्वयसंबन्धानङ्गीकारे क्षणभङ्गवाद एव प्रसज्येत अतो न कालविरोधः, देशद्वयसंबन्धविरोधस्तु कालभेदेन परिहृत इत्याह । वह्नेति । प्रत्यभिज्ञायां देशभेदः कालभेदादेव परिहृत इत्यर्थः अयमत्र निर्णयः कालद्वयमेकस्याविरुद्धमक्षणिकत्वाङ्गीकारात् स्वप्रागभावस्वप्रध्वंसकालौ स्वस्य विरुद्धौ स्वकालस्तु सर्वोऽपि स्वकालत्वादेव स्वस्याविरुद्धः स्वकालांशौ च तदेतत्कालौ स्वस्याविरुद्धावेव तत्कालस्तत्काले वस्तुनि संबध्यते एतत्कालोऽप्येतत्काले कालस्य स्वपरनिर्वाहकत्वेन कालान्तरानपेक्षणान्नानावस्थादोषः, नाप्यात्माश्रयदोषः अन्यथा स्थिरवादानङ्गीकारेण क्षणभङ्गप्रसङ्गादिति ॥

इति निर्विशेषोपलक्षणसामानाधिकरण्यभङ्गः ॥ ६५ ॥

उक्तमर्थमसहमानो मृषावादी प्रत्यवतिष्ठते सत्यादिवाक्यमखण्डपरं लक्षणवाक्यत्वात् प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इतिवाक्यवत्, न चेतद्वाक्यं स्वरूपपरं न भवतीति वक्तुं शक्यते स्वरूपस्यैव प्रकृष्टत्वात् कश्चन्द्र इति यदेव पृष्टं तदेव प्रतिवक्तव्यम् अन्यथाऽऽम्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्ट इति न्यायः स्यादिति तदेतदनुवदति सत्येत्यादिना यदीत्यन्तेन ।

मू० सत्याद्युक्तिः प्रकृष्टद्युतिरुडुपतिरित्यादि-
सद्वस्तुमात्रं ब्रूते लक्ष्मोक्तिभावादिति यदि
न तथा स्वोक्तिबाधादिदोषात् । रोधस्स-
द्वाक्यभावाद् भवति च कथितोदाहृतिस्सा-
ध्यहीना प्रश्नोक्त्योश्चाविशिष्टं न विषय
इति नापृष्टजल्पोपहासः ॥ ९६ ॥

टी० दूषयति । नेति । तत्र हेतुमाह । स्वोक्तीति । लक्ष्मोक्तिभावादिति वदसि वस्तुमात्रं ब्रूत इति च परस्परविरुद्धमेतत् असाधारणधर्मो लक्षणं तद्वाचिनः कथन्निर्विशेषवाचित्वमिति एवं स्वाचार्य्यादिवचनबाधः श्रुतिबाध इत्यादिकमादिशब्दार्थः, सत्यादिवाक्यं सविशेषं वक्ति सद्वाक्यत्वादित्यादिभिः प्रतिरोधश्चानुमानस्य, बाधो वा तेषामेवानुमानानां तर्कानुग्रहयोग्य प्राबल्यादिति भावः । तदिदमाह । रोध इति । दृष्टान्तोऽपि साध्यविकल इत्याह । भवति चेति । प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्यस्य सविशेषपरत्वात्, अन्यथा लक्षणसंबन्धाभावेन चन्द्रप्रतीतिः सिद्ध्येत् अपृष्टोत्तरत्वचोद्यस्य किमुत्तरम् अभाव एवोत्तरं न ह्यपृष्टस्योत्तरं दीयते प्रष्टा खलु सामान्यतश्चन्द्रशब्दार्थे प्रतिपद्य तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थं चन्द्रस्यासाधारणलक्षणमप्राक्षीत् वक्ता च तदसाधारणलक्षणं प्राहेति न कश्चिद्विरोधः । अतः प्रश्नोऽपि सविशेषविषय एव, उत्तरमपि तथेति ॥ ९६ ॥

अथ चोदयति । एकत्रेति ।

मू० एकत्रार्थे समानाधिकरणवचसां वृत्तिरुक्ता
ततोऽत्र स्यात्प्ये तत्तन्निमित्ते प्रसजति हि

भिद्धा धर्मिणोऽपीति चेन्न । नेतव्यं लक्ष्मवाक्यं प्रतिपदनुगुणं सान्न सिद्धा विशिष्टे व्युत्पत्त्यैक्याद्धघत्वाद् भवति तु विहतेः क्वापि भिन्नं विशेष्यम् ॥ ९१ ॥

टी० एकस्मिन्नर्थे समानाधिकरणपदानां प्रवृत्तिरुक्ता तर्हि विशेषणभेदाद् विशेष्यभेदो ऽवर्जनीयः तत्तन्निमित्ते तत्तद्विशेषणे खण्डत्वादिवदिति भावः । एवं विशेषणभेदाद्विशेष्यभेदमाशङ्क्य तदेव प्रतिविपति । नेति । तदुपपादयति । नेतव्यमिति । प्रतीत्यनुगुणं हि सर्वं वाक्यं प्रतिपादयन्ति लक्षणवाक्येऽपि प्रतीतिर्विशिष्ट एव अन्यथा लक्षणानुपपत्तेः, व्युत्पत्तिरपि तथैव भिन्नप्रवृत्तीत्यादिना समानाधिकरणपदानां विशिष्टवाचित्वस्यैव निर्णयात् यथैव व्युत्पत्तिस्तथैवार्थं *प्रतिपादयति तथैव श्रोतॄणां प्रतीत्युत्पत्तिः, व्युत्पत्तिश्च यथादर्शनं दर्शनञ्चानेकेषां विशेषणानामेकवस्तुनिष्ठत्वेन अतो यत्र नीलमुत्पलमित्यादौ विशेषणमेकवस्तुनिष्ठत्वेन तत्र तथैवाङ्गीकर्त्तव्यं यत्र पुनः खण्डो मुण्ड इत्यादौ विरुद्धानां विशेषणानां भिन्नवस्तुनिष्ठत्वेन तत्र तथैवाङ्गीकर्त्तव्यमिति विभागः । तदिदमाह । भवतीति । क्वापि—खण्डो मुण्ड इत्यादौ ॥ ९० ॥

नन्वनेकधर्मविशिष्टैकार्थाभिधाने किं क्रमेणाभिधानं युगपद्वा, क्रमेणाभिधाने पूर्वविशेषणविशिष्टे वस्तुनि उत्तरविशेषणाभावात् विशेषणानाञ्च पाठे क्रमनियमाभावादन्योन्यसमवायप्रसङ्गः, युगपदभिधाने पुनरन्योन्यैक्यप्रसङ्गो विशेषणानामपि विशिष्ट†प्रातिपदिक-

* तथैव वाक्यं प्रतिपादयतीति पा० ।
† विशिष्टप्रतिपादकगतेति पा० ।

CC.0- Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

गतसमानविभक्तेर्विशिष्यवद्विशेषणेऽप्यैक्यप्रतिपादनात्तस्यमभावात् न हि विशेषणं मुक्त्वा विशिष्टमिति किञ्चित् प्रतिपा*द्यत इत्याशङ्क्य परिहरति । नानाधर्मेत्यादिना प्रसजत इत्यन्तेन ।

मू० नानाधर्मप्रणाड्या बहुभिरपि पदैर्द्धर्मिणो-
ऽत्रैक्यसिद्धौ नान्योन्याधारतैक्ये प्रसजत
उचितज्ञापनैकप्रवृत्तेः । बोध्ये सर्वैर्विशिष्टे
न च वचनभिदा तच्च सूत्रादिसिद्धं तात्प-
र्य्यञ्च स्वरूपे क्वचिदपि न भवेन्निर्निमित्त-
ऽनुपाख्ये ॥ ९८ ॥

टी० अयमत्र भावः अन्योन्यसमवायैक्ययोः प्रसञ्जनमव्यु त्पन्नानां वादः सामानाधिकरण्यलक्षणानवधारणेनैव ह्येवमुच्यते भि न्नानामर्थानाम् एकत्र धर्मिणि वृत्तिरर्थसामानाधिकरण्यं भिन्नप्रवृत्तिनि- मित्तानां शब्दानाम् एकस्मिन्नर्थे वृत्तिः—प्रवृत्तिःपर्य्यवसानं शब्दसा- मानाधिकरण्यमित्युक्तं, तथा च क्रमाभिधाने युगपदभिधाने च नान्योन्यसमवायप्रसङ्गः । नाप्यन्योन्यैक्यप्रसङ्गः कुत इत्यत आह । उचितेति । आकाङ्क्षासन्निधियोग्यतापरामर्शपूर्वकमेव शब्दार्थं प्रति- पद्यन्ते श्रोतारः तथा च योग्यमेव परामृश्यते नायोग्यं न ह्यग्निना सिञ्चेदिति अग्निसेकयोः कार्य्यकारणभावं परामृशन्ति यथैव परामृ- श्यन्ते तथैव प्रतिपादयन्ति पदानि, न हि विशेषणानामन्योन्यसम- वायो योग्यकोटिमाटीकते तथाऽन्योन्यैक्यमपि, तेनोचितज्ञापनैकप्रवृत्तं वाक्यमनेकविशेषणविशिष्टमेकमाश्रयं प्रतिपादयति तत्र च परा- मर्शदशायामेव प्राप्ताप्राप्तविभागसिद्ध्यर्थं पौर्वापर्य्यपरिकल्पनं विभागः

* प्रतिपद्यत इति पा० ।

वाक्यार्थप्रतिपादनावस्थायामेकबुद्धिसमावेशेन सहितानि पदानि विशेषणविशेष्यभावेन युगपदेव विशिष्टमर्थं प्रतिपादयन्ति अन्यथा सामानाधिकरण्यलक्षणमेव संभज्येतेति भावः, तर्हि विशेषणभेदाङ्गीकारे कथमेकवचनप्रवृत्तिरिति मन्दस्य चोद्यमाशङ्क्य परिहरति । बोध्य इति । तदुपपादयति । तदिति । सामानाधिकरण्यप्रतिपादकसूत्रभाष्यवाक्यादिसिद्धत्वादनवद्येयमास्माकी प्रक्रिया शब्दादर्थप्रतिपत्तिर्माभूत्तात्पर्य्यादेव निर्विशेषसिद्धिरित्याशङ्क्याह । तात्पर्य्यमिति । तात्पर्य्यमपि शब्दानां वृत्तिरेव तच्च प्रतिपत्त्यर्हे वस्तुनि न तु तदनर्हे प्रतिपत्त्यर्हञ्च सविशेषमेव अतो निर्विशेषे नाभिधा । नापि लक्षणा न च गौणी वृत्तिर्नापि तात्पर्य्यमिति शब्दाविषयत्वमेव, निर्विशेषशब्दस्तु यदि प्रामाणिकस्तदा केन चिद्विशेषणेन विशिष्टस्य विशेषणान्तरनिवारणार्थः निर्विशेषं नगरमिति वत्, न हि नगरस्य योगजरथतुरगादिसंबन्धः सोऽपि निषिध्यते निर्विशेषशब्देन, अपि त्वतिपातग्रहदाहाद्युपघात एव एवं ब्रह्मणि निर्विशेषशब्दः यद्यप्रामाणिकप्रयुक्तोऽयं निर्विशेषशब्दः किमस्यार्थवत्त्वगवेषणेन नैरर्थक्यस्यैव तादृशवचनदूषणत्वात्, न ह्यप्रामाणिकवचनमनर्थकमित्यस्माकं काचिद्धानिरिति ॥ ६८ ॥

इदानीं निर्विशेषबोध्यत्वं प्रकारान्तरेणापि विकल्प्य दूषयति । बोध्यमिति ।

मू० बोध्यञ्चेन्निर्विशेषं बहुभिरपि पदैरेकतोऽन्यवृथा स्यादन्यव्यावृत्तिभेदात् फलमभिदधतः स्यादखण्डत्वहानिः । व्यावृत्तिश्चेत्स्वरूपं भ्रम इह न भवेद्भासमाने तु तस्मिंस्तस्मात्

स्वार्थेषु मुक्तेष्वखिलपदगता लक्षणैवात्र लाभः ॥ ९९ ॥

टी० यदि बहुभिरपि सत्यज्ञानादिपदैरेकं निर्विशेषं बोध्यम् एकमेव पदमर्थवत् अन्यत् सर्वं वृथैव स्यात् । ननु विधिरूपार्थपराणि सत्यज्ञानादिपदानि माभूवन् किन्तु निषेधपराणीति यदि वदसि तदाऽप्यखण्डवाक्यार्थभङ्गः व्यावृत्तिरूपैरेव विशेषणैर्ब्रह्मणस्सखण्डत्वात्, तर्हि व्यावृत्तिर्ब्रह्मस्वरूपमेव तथा च व्यावृत्तिभेदेनार्थवत्त्वं व्यावृत्तीनां स्वरूपत्वादैक्यञ्चोपपन्नमिति चेत्तन्न न स्वरूपभूताया व्यावृत्तेर्नित्यस्वयंप्रकाशत्वेन प्रपञ्चभ्रमो न स्यात् तदिदमाह । भ्रम इति । कथन्तर्हि शौक्ल्यादीनां स्वरूपमेव भेदः इत्थं शौक्ल्यादीनां स्वरूपप्रतिभासे कार्ष्ण्याद्यध्यासाभावात् शौक्ल्यादयो हि स्वपरनिर्वाहकधर्माः तेषां प्रतिभासे च न कार्ष्ण्याद्यध्यासः अतो युक्तं स्वस्यैव भेदत्वं शौक्ल्यादिषु, ब्रह्म तु न धर्मः नापि च ब्रह्मप्रतिभासे प्रपञ्चाध्यासनिवृत्तिः अतः कथं व्यावृत्तिरूपत्वं ब्रह्मणः, तदयमर्थः ब्रह्मस्वरूपस्यैव व्यावृत्तिरूपत्वे प्राभाकरस्यैव शिष्योऽसि तथा च स्वरूपभेदखण्डनविभीषाभङ्गः धर्मस्य कस्यचिद्व्यावृत्तिरूपत्वे कणभक्षाक्षपादादिमतमवलम्बसे तथा च धर्मभेदवादखण्डनगर्वो निर्वापित इति दुर्वैतण्डिकतां मुञ्चसीति कथमखण्डवाक्यार्थ इति यान्यच वक्तव्यान्यन्यानि दूषणानि भाष्य एव विस्तरेणानुसन्धेयानीत्यस्माभिरुपरम्यते ।

इत्यखण्डवाक्यार्थभङ्गः ॥ ६६ ॥

नन्वस्मत्पक्षे बाधार्थसामानाधिकरण्याङ्गीकाराच्च विशिष्टविषयत्वसिद्धिः, यथा चोरः स्थाणुरिति तथैवेदं सर्वं पुरुष एवेदं सर्वं तत्त्वमसीत्यादिकमिति तदेतदप्यसमञ्जसमित्याह । बाधार्थमिति ॥

मू० बाधार्थं यत्समानाधिकरणवचनं नाविशिष्टं वदेत्तत्तत्रैकोऽध्यासयोग्याकृति वदति परो-भेदयुक्तन्तु शब्दः। निर्दिष्टे वस्तुमात्रे भवतु कथमिहारोपितं बाधनीयं भ्रान्तिर्भेदाप्रतीतौ विरमतु च कथं हेतुपौष्कल्ययुक्ता ॥ १०० ॥

टी० यदिदं बाधार्थे सामानाधिकरण्यमित्युच्येत तद्विशिष्टमेव वदति । तत्कथमित्यत्राह । तत्रेति । बाधार्थे सामानाधिकरण्येऽप्येकश्शब्दोऽध्यासयोग्याकृति वस्तु वदति यश्चोरत्वेन प्रतिपन्न इति परस्तु शब्दो भेदयुक्तं वस्तु वदति स्थाणुरिति तथा च य एतावन्तं कालं चोरत्वेन प्रतिपन्नः स स्थाणुरिति चोरप्रतीतिविषयत्वं स्थाणुत्वं चैकवस्तुनिष्ठमेव प्रतीयते तथा च सविशेषविषयत्वमेव चोरत्वस्थाणुत्वयोः परस्परविरुद्धत्वात् चोरत्वबाधेन बाधार्थमित्युच्यते यदि स्थाणुत्वमपि मिथ्या कथं चोरत्वं बाध्येत अतो विरुद्धधर्मसद्भावस्तद्विरोधिधर्मबाधाङ्गं न हि शुक्तित्वसद्भावमन्तरेण रजतत्वं बाध्यते तदिदमाह । पर इति । ननु वस्तुमात्रप्रतीतिरेव बाधकमस्तु किमनेन तदतिरिक्तेन धर्मेणेति मा वोचः वस्तुप्रतीतेरध्यासावस्थायामपि सद्भावादित्याह । निर्दिष्ट इति । बाधाभावे भ्रान्तिर्नित्यमेवानुवर्तेत बाधश्च भेदग्रहणमन्तरेण नोपपद्यत इत्याह । भ्रान्तिरिति । हेतुपौष्कल्ययुक्ता भेदाप्रतीतिरेव भ्रान्तेर्हेतुपौष्कल्यं तथा च कथं भ्रान्तिर्विरमेत्, अयमर्थः यथा चोरत्वस्य स्थाणुत्वं बाधकम् एवन्तत्तत्पदार्थगतासाधारणधर्मदर्शनमेव प्रपञ्चबाधहेतुः अन्यथा बाध्यबाधकभाव एव न स्यादिति ॥

इति बाधार्थसामानाधिकरण्यस्यापि विशिष्टार्थत्वम् ॥ १०० ॥

अथ कश्चिदाह मा भून्निर्विशेषपरत्वं वाक्यस्य अथापि वेदप्रामाण्यमेव नास्तीति तं प्रति ब्रूते । मानमिति ।

मू० मानं बाधाद्यभावान्निगम इतरवद्वक्तृदोषस्तु नास्मिन् बाधोऽप्यस्यानुमाद्यैरपि न हि सुवचस्तद्बलेनैव बाध्यैः । सन्दिग्धा नात्र बुद्धिर्न च न समुदिता तेन विज्ञानसिद्धावुत्सर्गान्मानमेतन्मतिकलुषजयः स्याच्च मीमांसयैव ॥ १०१ ॥

टी० वेदः प्रमाणं कारणदोषबाधकप्रत्ययविधुरत्वे सति वाक्यत्वात् संप्रतिपन्नवाक्यवत् न चायं विशेषणासिद्धो हेतुरित्याह । वक्तृदोष इति । वक्त्रभावादेव वक्तृदोषो नास्ति बाधकप्रत्ययोऽपि न तावदनुमानेन अनुमानस्यैवागमबाधितत्वेनाप्रमाणत्वादित्याह । बाधोऽपीति । आगमेन चेद् बाधः स चागमो वेदश्चेत् वेदप्रामाण्याङ्गीकारः स्मृत्यादिकञ्चेद्वेदमूलत्वान्न वेदबाधकं वेदविरुद्धस्मृतिः पुनर्वेदानुकूलस्मृतिविरोधादप्रमाणमिति शारीरकस्मृत्यधिकरणे स्थापितं, लौकिकञ्चेद्वाक्यं बाधकं तस्यालौकिकविषये प्रवृत्त्यभावादबाधकत्वमेवेति भावः । तर्हि वेदवाक्यजनितस्य ज्ञानस्य बाधितत्वाभावेऽपि सन्दिग्धत्वादप्रमाणत्वमुपवर्णयाम इति चेतन्न असंदेहरूपत्वाज् ज्ञानस्येत्याह । संदिग्धेति । न च ज्ञानमेव वेदवाक्यान्न जायत इतीत्यनुत्पत्तिलक्षणाप्रामाण्यमपि नेत्याह । न चेति । अतो विज्ञानस्य सद्भावे सति प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वाद् वेदवाक्यमुत्सर्गात्सामान्यात् प्रमाणमेव अप्रामाण्यशङ्कानिराकरणं मीमांसया सिध्यतीत्याह । मतिकलुषेति ।

इति वेदप्रामाण्यम् ॥ १०१ ॥

मू० मानं वेदोऽपि वक्तुर्गुणत इति परं न्याय-
वित्साधयिष्यन् सामान्याद् बुद्धिहेतोः प्रमि-
तिमधिकतस्साधयत्यन्यनीत्या । कार्य्यत्वं
भेदकं स त्विह वदतु कथं धीविशेषत्वहेतौ
सिद्धेऽसिद्धेऽपि नित्यप्रमितिमति विभौ
निष्फलत्वादमुष्य ॥ १०२ ॥

टी० इत्थं किल परतः प्रामाण्यवादिनो वदन्ति वक्तुर्गुणत एव मानं वेद इति तस्यायमनुमानाभिप्रायः—प्रमा ज्ञानहेत्वतिरिक्त-हेत्वधीना कार्य्यत्वे सति तद्विशेषत्वात् अप्रमावदिति सामान्यात् बुद्धिहेतोरधिकतः अधिकेनाप्रोक्तत्वेन हेतुना अन्यनीत्या अप्रमादृष्टान्तेन यथा अप्रामाण्यमनाप्रोक्तत्वेनाधिकेन हेतुना जायते एवं प्रामाण्यमप्याप्रोक्तत्वेनाधिकेन हेतुना भवतीत्यर्थः । अत्रोत्तरम् । कार्य्यत्वमिति । धीविशेषत्वहेतौ—तद्विशेषत्वादित्यस्मिन् हेतौ कार्य्यत्वं भेदकं विशेषणं स तु स वादी कथं वदतु वक्तुमशक्यमित्यर्थः । तदेवोपपादयति । सिद्धे ऽसिद्धेऽपीति । यदि नित्यप्रमितिमानीश्वरस्सिद्धस्तदा स्वतःप्रामाण्यमेव सिद्धं भवति ईश्वरप्रमितेर्नित्यत्वेन अप्रामाण्यकारणाभावात् तथा चेश्वरप्रमितेः पक्षकोटिनिवेशे कार्य्यत्वे सतीति विशेषणमसिद्धं पक्षकोटिनिवेशाभावे क्वचित् स्वतःप्रामाण्यमेव सिध्यति नित्यप्रमितिमत ईश्वरस्यासिद्धावपि कार्य्यत्वे सतीति विशेषणं व्यर्थं व्यवच्छेद्याभावादित्यर्थः ॥

इति परतःप्रामाण्योत्पत्त्यनुमानभङ्गः ॥ १०२ ॥

इत्थं वेदप्रामाण्यमुपपाद्य तत्प्रसङ्गागतं बुद्धीनां स्वतःप्रामाण्यमाह । संवित्तीनामिति ।

मू० संवित्तीनां यथावस्थितनिजविषयोल्लेख औ-
त्सर्गिकः स्याद्वन्ह्यादेर्दाहकत्वप्रभृतिवदुप-
धेरन्यथात्वं भ्रमांशे। नित्यज्ञानप्रमात्वं वदसि
च निरुपाध्येव निर्हेतुकत्वाद्दोषाभावात्
प्रमा चेच् श्रुतिरपि जयिनी दोषदू-
रोज्झिता नः ॥ १०३ ॥

टी० अयमर्थः ज्ञानानां यथाऽवस्थितार्थप्रकाशकत्वं सामान्यमेव भ्रान्तस्यापि ज्ञानस्य धर्मिण्यभ्रान्तत्वात् अतो वह्न्यादेर्दाहकत्ववज् ज्ञानानां प्रामाण्यं स्वाभाविकमेव उपधेर्मणिमन्त्रवद्दोषोपाधिवशादप्रमाणत्वं भ्रमांशे । किं च भवानपि नित्यस्येश्वरज्ञानस्य कारणाभावेन निरुपाधिकमेव प्रमात्वमाचष्ट इत्याह । नित्येति । ईश्वरज्ञाने दोषाभाव एव प्रमात्वनियामक इति चेत् तच्छ्रुतावपि तुल्यमित्याह । श्रुतिरपीति । यथा नित्यमीश्वरज्ञानं कारणदोषाभावात् प्रमाणम् एवं वेदवाक्यमपि कारणदोषाभावात् प्रमाणं तद्वाक्यजनितं ज्ञानमपि निर्दोषवाक्यजनितत्वात् प्रमैवेति । इत्थं च स्वतःप्रामाण्यं निर्वहति । घटोऽस्तीति ज्ञानमुत्पद्यते तत्र विषयास्तित्वमेव प्रामाण्यं तत्तु तेनैव ज्ञानेन प्रतीयते अतः स्वतःप्रामाण्यं प्रतीयते यत्र पुनः शुक्तौ रजतज्ञानमुत्पद्यते तत्रापि रजतमस्तीति रजतास्तित्वमेव प्रतीयते न पुनर्नास्तित्वं तेनैव ज्ञानेन प्रतीयते अतो विषयास्तित्वं स्वेन नास्तित्वं बाधकेन प्रतीयत इति स्वतःप्रामाण्यप्रतीतिः, अप्रामाण्यप्रतीतिः परत इति विभागः शेषं विस्तरभयान्न लिख्यते ॥ १०३ ॥

किञ्च स्वतःप्रामाण्यं श्रुत्यर्थानुधाविना दुस्त्यजमिति दर्श-
यति । सर्वमिति ।

सू० सर्वं साक्षात्करोति स्वत उपधिगणैरुज्झित-
संप्रसादः प्रामाण्यन्तत्र नोपाध्युपनतमिति
तत्तुल्यताऽन्यत्र युक्ता । आत्मस्वात्मांश-
योश्च क्वचिदपि न भवेद् भ्रान्तिरंशान्तरे-
ऽपि स्यादेषा न स्वरूपे क्वचन परमसौ
द्विप्रकारे प्रकारे ॥ १०४ ॥

टी० सर्वं ह पश्यः पश्यतीत्यादिश्रुतिः उपाधिगणैरुज्झितो
मुक्तः संप्रसादः जीवः सर्वं साक्षात्करोतीति वदति तत्र प्रामाण्य
मुपाधिकृतं परप्रयुक्तमिति वक्तुं न शक्यते स्वाभाविकत्वात्तज्ज्ञानस्य
अतोऽन्यत्रापि तत्तुल्यता युक्ता स्वाभाविकत्वमेव युक्तमिति भावः ।
किञ्च भ्रान्त्यभ्रान्तिविभागाभावेन सर्वेष्वपि ज्ञानेष्वात्मस्वात्मांशयोः
क्वचिदपि भ्रान्तिर्न भवति अतः स्वाभाव्यमेव प्रामाण्यस्य समुचि-
तम् । अंशान्तरेऽपि—विषयांशेऽपि यथा भ्रान्तिः स्वरूपे क्वचन न स्यात्
सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तमिति वचनात् तथा च विषयेऽपि स्वरूपांशे
सर्वज्ञानसाधारण्यात् प्रामाण्यस्य स्वाभाविकत्वमेव युक्तमित्यर्थः ।
तर्हि कुत्र भ्रान्तिरित्यत आह । परमिति । असौ—भ्रान्तिः द्विप्रकारे
प्रकारे द्विप्रकारे—स्वरूपनिरूपकधर्मे निरूपितस्वरूपविशेषकधर्मे
चेत्यर्थः इदं रजतमित्यत्र स्वरूपनिरूपकधर्मिवैपरीत्यं, पीतश्शङ्ख
इत्यत्र निरूपितस्वरूपविशेषकधर्मवैपरीत्यमिति विभागः ॥

इति बुद्धीनां स्वतःप्रामाण्यम् ॥ १०४ ॥

अथ सौगतः पुनरप्रामाण्यमेव स्वाभाविकमित्याह तन्न युज्यत इति वदति । भ्रान्तिज्ञानेऽपीति ।

मू० भ्रान्तिज्ञानेऽपि सत्यं किमपि तव मतेऽप्य-
स्त्यधिष्ठानपूर्वं सत्यैकालम्बि चैकं समयि-
भिरखिलैर्दुस्त्यजं स्वार्थसिद्धौ । बुद्धेस्तत्प-
क्षपातः स्वयमपि कथितस्सौगतैरेव कैश्चित्
स्वात्मांशे सत्यता च स्वत इति तदसौ वै-
दिकोक्ते वृथेर्ष्या ॥ १०५ ॥

टी० अप्रामाण्यस्वाभाविकत्ववादिनोऽपि तव मते भ्रान्तिज्ञानेऽप्यधिष्ठानांशे प्रामाण्यस्य स्वाभाविकत्वं वाच्यम् अन्यथा निरधिष्ठानभ्रमप्रसङ्गात् । किञ्च प्रमाणात्प्रमेयसिद्धिः, युक्तियुक्तं वचो ग्राह्यमित्यादिकं वचनं सर्वैरपि वादिभिः स्वसिद्धान्तसिद्धौ सत्यैकालम्बि भवतीति दुस्त्यजं सत्यैकालम्बि सत्यमात्रावलम्बि अन्यथा व्याघातात् अतः स्वतःप्रामाण्यं सिद्धमिति भावः । किञ्च केश्चित् सौगतैरेव बुद्धेः प्रामाण्यपक्षपातः स्वयमेवोक्तः निर्विकल्पकस्य वासनोपप्लवाभावेन स्वभावत एव प्रामाण्यात्सविकल्पकस्यापि स्वयंप्रकाशस्य स्वात्मांशे प्रामाण्यस्यावर्जनीयत्वात् विषयांश एव हि विकल्पस्यावस्तुनिर्भासत्वम् अर्थसंवादो वासनोपप्लव दूषितत्वञ्चेति भावः । तदिदमाह । स्वात्मांशे सत्यता चेति । एवं प्रामाण्यस्वाभाविकत्वे स्वस्याप्यवर्जनीये सति वैदिकोक्ते स्वतःप्रामाण्ये वृथैवेर्ष्या अवैदिकस्येति ॥ १०५ ॥

यदि प्रामाण्यं स्वभावः अप्रामाण्यमपि स्वभाव एव किन्न स्यात् अथवा स्यादप्रामाण्यमेव स्वभावः प्रामाण्यन्तु गुणतः अतः प्रामाण्यमेवौपाधिकमिति यत्तदनूद्य परिहरति । अप्रामाण्यमिति ।

मू० अप्रामाण्यं स्वभावो गुणत इतरदित्यत्र न

ह्यस्ति हेतुर्न्नाभावो हेत्वपेक्षस्त्विति च न नियमादन्यथातिप्रसङ्गात् । किञ्चाभावोऽपि भावान्तरमिति मथने स्वेष्टभङ्गश्च भावी मुक्तौ शुद्धां हि बुद्धिं वदसि न यदि सा विभ्रमः स्यान्न वा स्यात् ॥ १०६ ॥

टी० न ह्यस्ति हेतुः प्रामाण्यस्वभावत्वे सार्वत्रिकत्वं हेतुः अप्रामाण्यस्य पुनरसार्वत्रिकत्वात् किं शुक्लाद्युपाधिकारुण्यन्यायेनोपाधिगतामेवाश्रयते अतोऽप्रामाण्यस्य स्वाभाविकत्वे हेतुर्नास्तीत्यर्थः । नन्वभावः शून्यात्मकत्वाद् हेतुनिरपेक्षः अप्रामाण्यञ्चाभावत्वाद्धेतुं नापेक्षते तदेतदनुभाष्य परिहरति । नाभाव इति । कुत इत्यत्राह । नियमादिति । मुद्गरादिप्रहारघटादिध्वंसयोः पौर्वापर्य्यनियमेनाभावस्य हेतुनैरपेक्ष्यं न घटत इत्यर्थः । विपर्य्यये बाधमाह । अन्यथेति । अन्वयव्यतिरेके सत्यप्यभावस्य कारणानपेक्षत्वे भावस्यापि कारणानपेक्षत्वं स्यादित्यर्थः । इत्थमभावस्य भावादतिरिक्तत्वपक्षाङ्गीकारेण दूषणमभिधाय भावान्तराभाववादेनापि दूषणमाह । किञ्चेति । गोत्वाभावोऽश्वत्वादिः शौक्ल्याभावो नैल्यादिरिति हि भावान्तराभावस्तथा चाभावस्य भावान्तररूपत्वे तस्याभावत्वाभावात् अप्रामाण्यमभावत्वात् स्वाभाविकमित्यसिद्धो हेतुः तदयमर्थः—यदभावो भावो वा यस्य स्वरूपानुबन्धि तत्स्वाभाविकं यदुपाध्यन्तरसापेक्षं तदौपाधिकं प्रामाण्यञ्च ज्ञानस्य स्वभावानुबन्धि धर्मिस्वरूपे संशयविपर्य्ययोरप्यभ्रान्तत्वात् तथाऽस्तित्वभास्वरोर्द्धत्वादिसाधर्म्येऽपि प्रामाण्यं दुरपन्हवं केवलं धर्ममात्रे वैपरीत्यं सन्देहो वा अतः प्रामाण्यं स्वतः, अप्रामाण्यं परत इति सिद्धम् ।

इत्यप्रामाण्यस्वाभाविकत्वभङ्गः ॥ १०६ ॥

प्रामाण्यमप्रामाण्यञ्च स्वत इति सांख्याः तन्मतमनूद्य दूषयति । मानत्वामानते इति ।

मू० मानत्वामानते द्वे स्वत इति वदतस्सांख्यसिद्धान्तिनस्ते व्यक्तिद्वैतन्तयोश्चेत् प्रतिनियततयोपाधिभेदोऽभ्युपेत्यः । व्यक्त्यैक्ये व्याहतिः स्यादथ निजविषयेष्वंशतस्ते तथाऽपि स्याद्धीस्सर्वा तथेति स्वपरसमययोर्द्वेषरागौ जुषस्व ॥ १०७ ॥

टी० मानत्वामानत्वे द्वे अपि स्वत एव भवत इति वदतस्ते सांख्यस्य तयोर्मानत्वामानत्वयोर्व्यक्तिद्वैविध्यञ्चेत् भिन्नाधिकरणवृत्तित्वञ्चेदुपाधिभेदोऽङ्गीकार्य्यः कारणदोषात् क्वचिदप्रामाण्यं कारणगुणात् क्वचित्प्रामाण्यमिति, तथा च नैयायिकानाम् अयं सिद्धान्तः एकस्यामेव व्यक्तौ प्रामाण्यमप्रामाण्यञ्चेत् स्वाभाविकमभ्युपैषि तदा व्याघातः न ह्येकमेव विज्ञानमेकविषये स्वत एव प्रमाणमप्रमाणञ्चेत्यनुन्मत्तो ब्रवीति, तर्हि स्वविषयेष्वंशभेदेन प्रामाण्यमप्रामाण्यञ्चेते प्रामाण्याप्रामाण्ये ते इति द्विवचनम् । एवन्तर्हि स्वसिद्धान्तजन्यज्ञानमपि प्रमाणाप्रमाणात्मकं परसिद्धान्तजन्यज्ञानमपि प्रमाणाप्रमाणात्मकमिति कृत्वा स्वसिद्धान्तेऽपि द्वेषं परसिद्धान्तेऽपि रागं भजस्वेति परिहासेनोत्तरम् ॥ १०७ ॥

अथ चोदयति । ज्ञानमिति ।

मू० ज्ञानं मानं स्वतश्चेत्कथमिव विषयः कस्यचित्क्वापि भावी मीमांसा चानपेक्ष्येत्यसदुपधिकृताकारशङ्कोपपत्तेः । नेत्रालोकादि-

नीतेर्भवति च निगमोऽप्यत्र मीमांसयाऽर्थी हेतूनां साध्यसिद्धौ सहकृदनुविधिर्हेतुभावं न हन्ति ॥ १०८ ॥

टी० ज्ञानं स्वत एव प्रमाणं चेत्तर्हि कस्यचित्कुत्रचित् प्रमाणमप्रमाणं वेति संशयो न स्यात् तथा च मीमांसा ऽनपेक्ष्या स्यादिति इमां शङ्कान्निराकरोति । असदिति । अत्र हेतुमाह । उपधीति । प्रामाण्यस्य स्वाभाविकत्वेऽप्युपाधिकृताप्रामाण्यशङ्कायास्सद्भावात्तन्निराकरणार्थं मीमांसा अपेक्षणीया स्यादिति भावः दृष्टान्तेनत्स्वत एव रूपादिविषये प्रमाणभूतस्यापि नेत्रस्यालोकादिसहकारिसाहित्यापेक्षणं, तदिदमाह । नेत्रेति । नेत्रमालोकमपेक्षते एवं निगमोऽप्यर्थतत्त्वावलोकने मीमांसयाऽर्थी मीमांसासापेक्ष इत्यर्थः, न केवलं प्रमाणानामेव सहकारिसापेक्षत्वम् अपि तु सर्वेषामपि कारणानाम् । इदञ्च सापेक्षत्वं कारणानां कारणत्वं न व्याहन्तीत्याह । हेतूनामिति ।

इति स्वतःप्रामाण्यविरोधितर्कनिरासः ॥ १०८ ॥

उभयवादिसंप्रतिपन्नदृष्टान्तोपादानेन स्वतःप्रामाण्यव्याप्तिमुपपादयति । सर्वज्ञस्येति ।

मू० सर्वज्ञस्य प्रमाया न खलु न विषयः स्यात्स्वकीयं प्रमात्वं निर्बाधा धीः प्रमेति प्रमितिरपि निजं गाहते मानभावम् । मानेऽर्थः स्वात्मनैव स्फुरति न च परं भाति शङ्कानिरासैर्भ्रान्त्या स्वार्थाऽन्यथात्वं स्वयमनवगतं बाधकैर्वेद्यते ऽतः ॥ १०९ ॥

टी० पूर्वं प्रामाण्यस्वरूपस्य ज्ञानेषु स्वतस्त्वमुक्तम् । इदानीं प्रमाज्ञप्तेरपि स्वतस्त्वमुच्यत इति विभागः । ज्ञानस्य स्वप्रामाण्यं स्वेनैव गृह्यत इति दृष्टमित्याह । सर्वज्ञस्येति । ईश्वरज्ञानं सर्वविषयत्वात् स्वगतमपि प्रामाण्यं गृह्णाति, अन्यथा सर्वविषयत्वमेव न स्यात्, न केवलमीश्वरज्ञानमीदृशम् अस्मदीयमपि ज्ञानं तथेत्याह । निर्बाधेति । प्रमितिः—लक्षणप्रमितिः स्वकीयमपि प्रमितित्वं गृह्णाति अन्यथा सर्वानुवृत्तलक्षणग्रहणमेव न स्यादिति भावः अस्त्वेवं तथाऽपि कथं प्रामाण्यं स्वतो गृह्यते कथं वा अप्रामाण्यं परतो गृह्यत इत्याशङ्क्य क्रमादुभयत्र उपपत्तिमाह । मान इति । प्रमाणज्ञाने घटोऽस्तीति सद्भावविशिष्ट एव घटः प्रतीयते स एवार्थसद्भावो घटज्ञानस्य प्रामाण्यम् अतः स्वतो गृह्यते प्रामाण्यम् । नन्वप्रामाण्यशङ्कानिरासकैस्संवादकारणगुणार्थक्रियाज्ञानैः किं क्रियते तदेव पूर्वप्रतिपन्नं प्रामाण्यं प्रतिष्ठाप्यते, न हि संवादादिज्ञानेषु घटसद्भावातिरेकेण ज्ञाप्यमस्ति अतः स्वतःप्रतिपन्नमेवार्थतथात्वं तैरपि पुनर्गृह्यत इति प्रामाण्यग्रहणस्य स्वतस्त्वमेव । तदिदमाह । न चेति । भ्रान्तिज्ञानेष्वप्रामाण्यं परत एव ज्ञाप्यत इत्याह । भ्रान्त्येति । अर्थान्यथात्वमेव ज्ञानस्याप्रामाण्यं तदन्यैरेव बाधकैरवबुद्ध्यते, न हि रजतज्ञानं रजतज्ञानस्यान्यथात्वमावेदयति अपि तु कारणदोषादिज्ञानं ज्ञानविषयस्यान्यथात्वं बोधयति अतोऽप्रामाण्यस्य परतस्त्वमिति विभागः । अत्र वक्तव्यं सर्वमवशिष्टं स्वयमेव भाव्यमन्तेवासिभिः ॥

इति स्वतःप्रामाण्यज्ञप्तिप्रकारः ॥ १०६ ॥

अस्तु स्वतःप्रामाण्यं प्रमाणस्य अथापि वेदेष्वद्भुतोक्तीनामयाथात्म्यमित्याशङ्क्य परिहरति । दृष्टमिति ।

कुम्भ्या अपि तन्त्रता । अधि० १० ।

अयाज्यत्वाद्वसानां भेदः स्यात्स्वयाज्याप्रदानत्वात् ॥ ३४ ॥

वसायाश्चिद्रकरणासम्भवात्कुम्भीभेद इति पूर्वपक्षमाह । अयाज्यत्वादिति । वसानां स्वयाज्याप्रदानत्वात् । स्वयाज्याया अर्धर्चे स्वपशुवसाया होमस्य विहितत्वात्कुम्भीभेदमन्तरा ऽयाज्यत्वाद् वसानामुक्तरीत्या होमकर्मत्वासम्भवाद्भेदः कुम्भीभेदः ॥ ३४ ॥

अपि वा प्रतिपत्तित्वात्तन्त्रं स्यात्स्वत्वस्याश्रुतिभूतत्वात् ॥ ३५ ॥

सिद्धान्तमाह । अपि वेति । वसाहोमस्य प्रतिपत्तिरूपत्वात् । यद्दैवताकः पशुः तस्यै तद्वसेत्यत्र प्रमाणाभाव इति भावः । ननु स्वयाज्यार्धकाले स्वपशुवसाप्रतिपत्तिरपेक्षिता तद्वा कथमत आह । स्वत्वस्य स्वयाज्यार्धर्चइति स्वत्वस्य अश्रुतिभूतत्वात् । अर्धर्चे वसाहोमं जुहोतीत्यत्राश्रुतत्वात् ॥ ३५ ॥

सकृदिति चेत् ॥ ३६ ॥

यस्याः कस्याश्चिद्याज्याया अर्धर्चे यस्य कस्य चित्पशोर्वसाहोमः सिद्धश्चेत्प्रथमार्धर्चएव सर्ववसाहोमः सकृत्स्यादित्याशङ्कते । सकृदिति ॥ ३६ ॥

न कालभेदात् ॥ ३७ ॥

अर्धर्चइति नाधिकरणे सप्तमी बाधात् किं तु निमित्तसप्तमी । तथा च निमित्तानामर्धर्चानां भिन्नकालत्वाद् निमित्तानां कालभेदेनावृत्तौ नैमित्तिकानामावृत्तिरिति समाधत्ते । नेति ॥ ३७ ॥

भिन्नजातिषु पशुषु कुम्भ्या भेदः । अधि० ११ ।

जात्यन्तरे भेदः स्यात्पक्तिवैषम्यात् ॥ ३८ ॥

सौत्रामण्यां भिन्नजातिपशवः आश्विनं धूम्रमालभते सारस्वतं मेषमैन्द्रमृषभमिति । अत्रापि तन्त्रं कुम्भ्या इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । जात्यन्तरइति । भेदः कुम्भीभेदः पक्तिवैषम्यात् । यावता कालेनानडुहो

ऽवयवाः पच्यन्ते तावता कालेनान्यावयवा अतिशिथिला अवदानाक्षमा भवेयुरिति भावः ॥ ३८ ॥

वृद्धिदर्शनाच्च ॥ ३९ ॥

सौत्रामण्यां शूलैरवभृथं यन्तीति बहुवचनेन शूलवृद्धिदर्शनं लिङ्गं कुम्भीवृद्धावित्याह । वृद्धीति ॥ ३९ ॥

अश्वप्रतिग्रहेष्ट्यां प्रतिपुरोडाशं चतुष्कपालभेदः । अधि० १२ ।

कपालानि च कुम्भीवत्तुल्यसंख्यानाम् ॥ ४० ॥

यावतो ऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदित्यत्र पूर्वपक्षमाह । कपालानीति । तुल्यसंख्यानां समसंख्याककपालककर्मणां कपालानि कुम्भीवत्तन्त्रं पुरोडाशसंख्यानुसारेण कपाले दैर्घ्यं संपाद्य चतुर्षु कपालेष्वेव बहूनामपि पाक इति भावः ॥ ४० ॥

प्रतिप्रधानं वा प्रकृतिवत् ॥ ४१ ॥

सिद्धान्तमाह । प्रतीति । प्रतिप्रधानं प्रतिपुरोडाशं भिन्नानि चतुष्कपालानि यथा प्रकृतौ आग्नेयो ऽष्टाकपालः अग्नीषोमीय एकादशकपालः तत्र भिन्नेषु श्रपणं तथा । अन्यथा तत्राप्यष्टौ कपालानि पुरोडाशद्वयस्थितियोग्यानि किंचिद्दीर्घाणि त्रीणि किंचिद्ध्रस्वान्येकपुरोडाशस्थितियोग्यानि स्युरिति भावः ॥ ४१ ॥

सर्वेषां चाभिप्रथनं स्यात् ॥ ४२ ॥

उक्तार्थे लिङ्गमपि दर्शयति । सर्वेषामिति । यावत्कपालं पुरोडाशं प्रथयतीति सर्वकपालमभिव्याप्य पुरोडाशं विस्तारयतीत्यर्थः । इदं च तन्त्रपक्षे न संभवतीति भावः ॥ ४२ ॥

व्रीह्यवहननादौ प्रतिप्रहारं मन्त्रस्यानावृत्तिः । अधि० १३ ।

एकद्रव्ये संस्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वम् ॥ ४३ ॥

व्रीहीनवहन्तीत्यनेन विहिते ऽवहनने अवरक्षो दिवः सपत्नं वध्यासमिति मन्त्रस्य प्रत्यवहननमावृत्तिरुत सकृदिति चिन्तायामवहननरूपक्रियाव्यक्तिभेदान्मन्त्रावृत्तिरिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । एकेति । संस्कारा

यां वितुषीभावपर्यन्तावहननव्यक्तिसंघस्यैकविधिविहितत्वेनैककर्मत्वमिति व्याख्यातं पञ्चमे । अतः कर्मैक्याच्च मन्त्रावृत्तिरिति भावः ॥ ४३ ॥

नानाबीजेष्टौ द्रव्यभेदेन संस्कारावृत्तौ मन्त्रावृत्तिः । अधि० १४ ।

द्रव्यान्तरे कृतार्थत्वात्तस्य पुनः प्रयोगान्मन्त्रस्य तद्गुणत्वात्पुनः प्रयोगः स्यात्तदर्थेन विधानात् ॥ ४४ ॥

यत्र व्रीहयः श्यामाका नीवाराश्चेति नानाबीजेष्टिः तत्राप्यवहननमन्त्रः सकृदिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । द्रव्यान्तरइति । द्रव्यान्तरे मन्त्रस्य पुनः प्रयोगः स्यात् । प्रथमबीजे मन्त्रस्य कृतार्थत्वाद् बीजान्तरे तस्यावघातस्य पुनः प्रयोगान्मन्त्रस्य तत्प्रयोगे गुणत्वाच्च चोदकशास्त्रेण तदर्थेन तदर्थत्वेनापि विधानात् । द्रव्यभेदेन संस्कारावृत्तौ मन्त्रावृत्तिरिति भावः ॥ ४४ ॥

दर्शपूर्णमासादौ प्रतिनिर्वपणादि मन्त्रावृत्तिः । अधि० १५ ।

निर्वपणलवनास्तरणाज्यग्रहणेषु चैकद्रव्यवत्प्रयोजनैकत्वात् ॥ ४५ ॥

चतुरो मुष्टीन्निर्वपति अयुजो मुष्टीन् लुनाति त्रिधा तु पञ्चधा तु वा वेदिं स्तृणाति चतुर्जुह्वां गृह्णातीति । एषु क्रमेण, देवस्य त्वेति, बर्हिर्देवसदनं सीदामीति, ऊर्णम्रदसं त्वेति, शुक्रं त्वेति, मन्त्राः सकृत्पठनीयाः उतावृत्त्येति संशये पूर्वपक्षमाह । निर्वपणेति । एकद्रव्यवत् । व्रीहिमात्रावहननवत् सकृत्पाठः । मुष्टिचतुष्टयनिर्वापस्यापि वितुषीभाववत्पार्थवदेकफलत्वात् ॥ ४५ ॥

द्रव्यान्तरवद्वा स्यात्तत्संस्कारात् ॥ ४६ ॥

सिद्धान्तमाह । द्रव्येति । द्रव्यान्तरवद् नानाबीजावहननवत् । संस्कार्यद्रव्यभेदेन मन्त्रेण स्मरणपूर्वकनिर्वापक्रियया पृथग्द्रव्याणां संस्कारस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥ ४६ ॥

वेदिप्रोक्षणे प्रत्यावृत्ति मन्त्रानावृत्तिः । अधि० १६ ।

वेदिप्रोक्षणे मन्त्राभ्यासः कर्मणः पुनः प्रयोगात् ॥ ४७ ॥

वेदिरसीति मन्त्रेण त्रिर्वेदीं प्रोक्षतीत्यत्र मन्त्रावृत्तिः सकृद्वेति संशये पूर्वपक्षमाह । वेदीति । कर्मणः पुनः प्रयोगात् । प्रोक्षणक्रियां प्रत्यङ्गं मन्त्रः क्रिया प्रधानम् । इत्थं च प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिरिति भावः ॥ ४७ ॥

एकस्य वा गुणविधिर्द्रव्यैकत्वात्तस्मात्सकृत्प्रयोगः स्यात् ॥ ४८ ॥

सिद्धान्तमाह । एकस्येति । एकस्यैव कर्मणः त्रिरित्यनेनाभ्यासरूपगुणविधिः न क्रियाभेदः द्रव्यैकत्वात् । तस्मात्सकृत्प्रयोगः । प्रधानक्रियाभेदकप्रमाणाभावादिति भावः ॥ ४८ ॥

कण्डूयनमन्त्रस्य सकृत्प्रयोगः । अधि० १७ ।

कण्डूयने प्रत्यङ्गं कर्मभेदः स्यात् ॥ ४९ ॥

दीक्षितस्य कृष्णविषाणया कण्डूयनमन्त्रः कृष्णेत्यैति तदा युगपदेव नानादेशकण्डूयनप्रसक्तौ मन्त्रावृत्तिर्न वेति संशये पूर्वपक्षमाह । कण्डूयने इति । स्पष्टम् ॥ ४९ ॥

अपि वा चोदनैककालमैककर्म्यं स्यात् ॥ ५० ॥

सिद्धान्तमाह । अपि वेति । न ह्यत्र कण्डूयनमङ्गसंस्कारार्थं चोद्यते रागप्राप्तकण्डूयने साधनमात्रं विवक्षितम् । फलं च तत्कालिकदुःखनिवृत्तिः । इत्थं च तत्कालिकदुःखनिवृत्तिजनककण्डूयनव्यक्तिभेदे ऽपि अवहननवदेकफलत्वान्नावृत्तिर्मन्त्रस्येति भावः ॥ ५० ॥

ज्योतिष्टोमे स्वप्नादिषु मन्त्रानावृत्तिः । अधि० १८ ।

स्वप्ननदीतरणाभिवर्षणामेध्यप्रतिमन्त्रणेषु चैवम् ॥ ५१ ॥

दीक्षितस्य स्वप्ने त्वमग्ने व्रतपा इति, नदीतरणे देवीराप इति, तथा ऽभिवृष्टौ उन्दतीरिति, अमेध्यदर्शने बद्धं मन इति । एष्वपि पूर्वाधिकरणसिद्धान्तमतिदिशति । स्वप्नेति । प्रतिमन्त्रणेषु तन्निमित्तमन्त्रपाठेषु ॥ ५१ ॥

दीक्षितस्य प्रयाणे मन्त्रानावृत्तिः । अधि० १९ ।

प्रयाणे त्वा ऽर्थनिर्वृत्तेः ॥ ५२ ॥

तथा प्रयाणे भद्रादभिप्रेय इति मन्त्रः प्रयाणेन निष्पाद्यो यो ऽर्थः कार्यं तन्निर्वृत्तिः तत्सिद्धिः तावत्सकृदिति राद्धान्तः ॥ ५२ ॥

उपरवमन्त्रस्यावृत्तिः । अधि० २० ।

उपरवमन्त्रस्तन्त्रं स्याल्लोकवच्च बहुवचनात् ॥ ५३ ॥

रक्षोहणो वलगहनो वैष्णवान् खनामीति उपरवखननमन्त्रः । उपरवा नाम सोमाभिषवाधः सुषिररूपाश्चत्वारस्तत्र प्रत्युपरवं मन्त्र आवर्तते नेति संशये पूर्वपक्षमाह । उपरवेति । तन्त्रं सकृद् वैष्णवानिति बहुवचनात् । लोकवत् । लोके एवंतात्पर्यं बहुवचनं दृष्टं तथा ॥ ५३ ॥

न सन्निपातित्वादसन्निपातिकर्मणां विशेषाग्रहणे कालैकत्वात्सकृद्वचनम् ॥ ५४ ॥

सिद्धान्तमाह । नेति । न तन्त्रमुपरवमन्त्रस्य सन्निपातित्वात् । अनुष्ठेयक्रियास्मरणजनकत्वात् । ये मन्त्रा अर्थस्मरणद्वारा नादृष्टजनकाः किंतु साक्षाददृष्टार्थमेवोच्चारणं तत्र कालैक्ये एतदर्थमेवेति विशेषाग्रहणात्तन्त्रं भवतु प्रकृते तथात्वाभावाच्च तन्त्रमित्याह । असंनिपातिनां साक्षाददृष्टजनकानाम् । शेषं व्याख्यातम् । अयं भावः । उपरवा हविर्धाने खायन्तइत्युत्पत्तिवाक्ये बहुवचनादुपरवभेदसिद्धौ न सर्वेषां सकृत्खननेन सिद्धिः । अतः प्रत्युपरवं खननमपि भिन्नं तच्च खननं रक्षोहण इति मन्त्रेण स्मृत्वा कर्तव्यं यावदेव मन्त्रजनितं ज्ञानं तावदेव तत्क्रियाकरणमेकवारमुच्चारणजनितं ज्ञानं तावत् स्थातुमक्षममत आवृत्तिरिति ॥ ५४ ॥

हविष्कृदादिमन्त्राणामावृत्तिः । अधि० २१ ।

हविष्कृदध्रिगुपुरोनुवाक्यामनोतस्यावृत्तिः कालभेदात् ॥ ५५ ॥

ज्योतिष्टोमे प्रतिसवनं सवनीयपुरोडाशास्तेषु प्रकृतितः हविष्कृदाह्वानं प्राप्तम् । एवं वाजपेये ये सवनीयपशुः प्राजापत्यपशवश्च तेषु अध्रिगुप्रैषः प्राप्तः । एवमाग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं कृष्णग्रीवमित्यत्राग्नेयद्वये पुरोनुवाक्या च प्राप्ता । मनोतामन्त्रश्च । अमीषां

सकृत्प्रयोग उत भेदेनेति संशये न हि मन्त्रान्ते ऽनुष्ठेयं कर्म स्मृत्वा करणमत्रास्ति किं तु हविष्कृदध्रिगुप्रैषौ परप्रत्यायनार्थौ पुरोनुवाक्यामनोतामन्त्रौ केवलस्मरणजनने कृतार्थौ अतः पूर्ववैषम्यात्तन्त्रमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । हविष्कृदिति । कालभेदादिति सर्वसाधारणो हेतुः । हविष्कृन्मन्त्रे तत्तत्सवनकालभेदः । अध्रिगुमनोतामन्त्रे सवनीयसंबन्धिनि प्रातःसवनं प्राजापत्यसंबन्धिनि तृतीयसवनं पुरोनुवाक्यायामग्निमयागसंबन्धिन्यां सौम्ययागव्यवहितः काल इति भेदो द्रष्टव्यः ॥ ५५ ॥

अध्रिगोश्च विपर्यासात् ॥ ५६ ॥

अध्रिगुप्रैषे तन्त्रेण कृते दोषान्तरमपि तत्राह । अध्रिगोश्चेति । विपर्यासाद् विहितक्रमलोपात् । तथा हि । प्राजापत्यसंबन्धिनः अध्रिगोः प्राचीना ये पश्वालम्भनाश्रुतप्रत्याश्रुताजेदग्न्यादयः तेषां प्रातःसवने ऽनुष्ठाने पर्यग्निकरणान्ते उत्सर्गो विहितः स बाधितः । यदि तृतीयसवने क्रियते तदा ऽपि प्राजापत्याध्रिगोः पुरस्तात्कर्तव्यानां परस्तादिति क्रमलोपः अतः आवृत्तिः ॥ ५६ ॥

करिष्यद्वचनात् ॥ ५७ ॥

करिष्यदिति । करिष्यदुच्चारणाव्यवहितोत्तरक्षणे अनुष्ठापकं वचनं शब्दो यत्र तत्त्वात् । अध्रिगुमन्त्रे आरभध्वमित्यादिशब्दैरुच्चारणाव्यवहितोत्तरक्षणे कर्तव्यता प्रतीयते । प्रातःसवने ऽनुष्ठिते बहुकर्मणा व्यवहितमेवानुष्ठानं मन्त्रप्रतिपादितार्थस्येति तद्बाधो द्रष्टव्यः ॥ ५७ ॥

इति श्रीमज्जैमिनीयसूत्रवृत्तौ एकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

संपूर्णोयमेकादशस्तन्त्राध्यायः* ॥ ११ ॥

---

* खर्तुशैलेन्दुसंख्याके शाके फाल्गुनमासके । सिते पक्षे दशम्यां श्रीविश्वनाथप्रसादतः ॥ १ ॥ रामेश्वरः प्राप्तमतिः तन्त्राध्यायस्य वृत्तिकाम् । विरच्य श्रीविश्वभर्तुश्चरणे ऽर्पितवानिमाम् ॥ २ ॥ भ्रमप्रमादापतितान् दोषान्वै गतमत्सराः । साधवश्चोद्धरिष्यन्ति श्लाघयिष्यन्ति वै गुणान् ॥ ३ ॥

इति त्रयः श्लोकाः गो॰ दा॰ गु॰ पु॰ उपलभ्यन्ते ।

अग्नीषोमीयप्रयाजादिभिः पुरोडाशस्योपकारः। अधि० १।

तन्त्रिसमवाये चोदनातः समानानामेकतन्त्रमतुल्येषु तु भेदो विधिक्रमतादर्थ्यात्तादर्थ्यं श्रुतिकालनिर्देशात्॥ १॥

एकादशे ऽध्याये तन्त्रावापौ विचार्य तदुपजीव्य प्रसङ्गः द्वादशे विचार्यते। तन्त्रोपजीव्यत्वं प्रसङ्गस्येत्यम्। अनेकोद्देशेन सकृदनुष्ठानमनेकोपकारकमिति पूर्वाध्यायेन सिद्धे एकोद्देशेनानुष्ठितमप्यङ्गं देशकालकर्त्रैक्ये अनुद्देश्यमप्युपकरोति न वेतिसंशयनिवर्तकत्वात्प्रकृतचिन्तायास्तत्त्वं युक्तम्। तथा च तादृशसंशये पूर्वपक्षमाह। तन्त्रीति। तन्त्रं साधारणो धर्मः। साधारणो ऽङ्गकलाप इति यावत्। स येषां ते तन्त्रिणः। तेषां समवाये देशकालकर्त्रैक्ये चोदनातः विधिवाक्यात् समानानामेकानामेकविधिचोदितानामिति यावत्। यद्यपि समानशब्दस्तुल्यवाचको ऽन्यत्र तथा ऽप्यत्राभिन्नवाचकः। वह्निधूमयोः सामानाधिकरण्यमिति यावत्। एकतन्त्रमेकप्रयोगः अङ्गानां सकृदनुष्ठानमित्यर्थः। अतुल्येषु भिन्नविधिबोधितेषु भेदः अनुष्ठानभेदः अङ्गावृत्तिरिति यावत्। कुतः विधिप्रक्रमतादर्थ्यात्। विधिः अङ्गानामनुष्ठानं तस्य यः प्रक्रमः आरम्भः तस्य तादर्थ्यात्। अयं भावः। यथा पशुप्रयोग एकः तद्वत्पुरोडाशप्रयोग एकः। तत्र पशुप्रयोगः पशुप्रयोगापूर्वोपकारार्थत्वेन तदङ्गान् गृह्णाति पुरोडाशयागश्च तदङ्गान्। तदपूर्वोपकारकत्वेनारम्भवेलायां यदुपकारकत्वेन गृह्णाति तदर्थः तदङ्गानुष्ठानप्रयोगो नान्यार्थः। अतो न तन्त्रसंभवः पशुप्रयाजानां पुरोडाशप्रयाजानां चेति। ननु द्वयोः प्रयोगयोर्यदि कालभेदः स्यात्तदोपक्रमयोर्भेदात्तयोर्भिन्नार्थता सिध्येत् तत्रैव प्रमाणाभाव इत्यत आह। श्रुतिकालनिर्देशात्। श्रुत्या प्रयोगारम्भकालभेदस्य निर्देशात्। अग्नीषोमीयं प्रणीयाग्नीषोमीयतन्त्रं प्रक्रमयति, वपया प्रचर्य पुरोडाशतन्त्रं प्रक्रमयतीति वाक्याभ्याम्॥ १॥

गुणकालविकाराच्च तन्त्रभेदः स्यात्॥ २॥

उक्तार्थे हेत्वन्तरमप्याह। गुणेति। पाशुकप्रयोगगृहीताङ्गपुरोडा-

शप्रयोगगृहीताङ्गयोर्गुणकालभेदात् । तथा हि । पाशुकप्रयाजे एकादशसंख्या गुणः तिष्ठन्तं पशुं प्रयजतीति पशुजीवनकालः । तथा ऽनूयाजे एकादशसंख्या पृषदाज्यं द्रव्यम् । पौरोडाशिकेषु तु उभयत्र क्रमेण पञ्चत्वत्रित्वसंख्या केवलाज्यं द्रव्यं वपायागोत्तरः काल इति भेदात्तन्त्रभेदः स्यात् ॥ २ ॥

तन्त्रमध्ये विधानाद्वा मुख्यतन्त्रेण सिद्धः स्यात्तन्त्रार्थस्याविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

सिद्धान्तमाह । तन्त्रेति । मुख्यतन्त्रेण पशुप्रयोगेण पुरोडाशापूर्वोपकारसिद्धिः स्यात् । कुतः, तन्त्रमध्ये पाशुकतन्त्रमध्ये पुरोडाशस्य विधानात् । तन्त्रमध्ये विधानं कथं प्रसङ्गसाधकमत आह । तन्त्रार्थस्येति । तन्त्रस्याङ्गकृतस्यार्थस्योपकारविशिष्टत्वाद् ऐक्यात् । अयं भावः । पुरोडाशयागेन पशूपकारं भावयेदित्युत्पत्तिवाक्यादवगते कथमिति व्यापाराकाङ्क्षायामाष्टमिकन्यायेन द्रव्यदेवतासादृश्यादग्नीषोमीययागवदिति चोदकशास्त्रपरिकल्पने पश्चात्पुरोडाशप्रयोगविधिना ऽग्नीषोमीयाङ्गाणां सकलानां पशुपुरोडाशयागसांनिध्यं संपादनीयं स्वोपकारार्थं ततः प्रागेव पशुप्रयोगविधिना प्रयाजानूयाजादीन् पशूपकारसिद्धये पशुयागसांनिध्यं संपादितं तत्सांनिध्ये तत्प्रयोगान्तःपातिपुरोडाशयागसांनिध्यमपि सिद्धमेव तेषामिति पाशुकप्रयोगविधिप्रापितसांनिध्यकान्यङ्गानि पुनः पुरोडाशप्रयोगविधिः न गृह्णाति । यानि चाज्यभागादीनि पाशुकयागसमीपे कृतानि तान्येव तत्प्रयोगविधिर्गृह्णातीति न प्रयाजादीनामावृत्तिरिति ॥ ३ ॥

विकाराच्च न भेदः स्यादर्थस्याविकृतत्वात् ॥ ४ ॥

अथ यदुक्तं गुणकालभेदादावृत्तिरिति तत्रोत्तरमाह । विकारादिति । विकाराद् एकादशत्वपृषदाज्यरूपगुणविकाराद् न भेदः न प्रयोगभेदः । प्रयाजादीनां नावृत्तिरिति फलितो ऽर्थः । कुतः, अर्थस्याङ्गजनितोपकारस्याविकृतत्वात् । प्रकृतौ पञ्चत्वादिविशिष्टे य उपकारः तस्यैव पशौ अतिदिष्टत्वेन फलांशे विकाराभावात् । अयं भावः । एकादश

प्रयाजान्यजतीत्यत्र प्रकृतितश्चोदकशास्त्रेण ये प्रयाजाः प्राप्तास्तान-नूद्यैकादशादिरूपो गुणो विधीयते नापूर्वः गुणविशिष्टः । तथा सति नवचेष्ट्युपहोमन्यायेन प्राकृतवैकृतसमुच्चयापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । वैश्वदेवे पर्वणि त्रिंशत्संपद्यन्तइत्याहुतिसंख्याकथनविरोधात् । प्राकृतानां तु प्रयाजादीनां स्वोपकारसहितानामतिदेशाद् द्वयोरुपकारो न भिन्नः । अतो गुणप्रयुक्ता आवृत्तिर्नेति । न च गुणानुग्रहाय प्रधानावृत्तिर्न्याय्येति फलितं तात्पर्यम् ॥ ४ ॥

एकेषां चाशक्यत्वात् ॥ ५ ॥

पुरोडाशचोदकशास्त्रप्रापितानां यावदङ्गानां मध्ये केषां चिद्वि-देनानुष्ठानं कर्तुमशक्यं यथा वेदिः अग्निविहरणस्य वेद्यन्तरे क्रियमाणे साङ्गप्रधानस्यानुष्ठाने देशकर्त्रैक्यनियमो भज्येत । प्रधानपशुयागवेदिः तद-ङ्गभूतपुरोडाशयागवेदेर्भिन्नत्वात् । अत उभयोर्वेदिरेकैवेत्यवश्यमभ्युपेयम् । तथा च तत्र प्रसङ्गसिद्धौ किमपराद्धं प्रयाजानुयाजैरित्यभिप्रायेणाह । एकेषामिति । एकेषां वेद्यादीनामुक्तयुक्त्या ऽऽवृत्तेरशक्यत्वात् ॥ ५ ॥

एकाग्निवच्च दर्शनम् ॥ ६ ॥

ननु साङ्गप्रधानानां देशैक्यं न्यायसिद्धं ततो ऽपि प्रबलेन चोद-कशास्त्रेण बाध्यतामत आह । एकेति । एकाग्निवत् । पशुयागपुरोडाश-यागयोरान्यभेदस्य दर्शनं प्रत्यक्षश्रुतिदर्शनं मध्ये ऽग्नेराज्याहुतीर्जुहोति पुरोडाशाहुतीः पश्वाहुतीश्चेति दर्शनम् । तथा च प्रणयनस्य प्रसङ्गसिद्धि-र्गले पतिता । तथा च तत्र प्रसङ्गसिद्धावन्यत्रापि सिध्यतीतिभावः ॥ ६ ॥

पुरोडाशे आज्यभागयोः कर्तव्यत्वम् । अधि॰ २ ।

जैमिनेः परतन्त्रापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात् ॥ ७ ॥

पशुपुरोडाशे आज्यभागौ कर्तव्यौ नेति संशये पाशुकप्रयोगविधिना पौरोडाशिकचोदकबाधाद् आज्यभागप्रापकाभावाच्च कर्तव्याविति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । जैमिनेरिति । जैमिनेराचार्यस्य मते आज्यभागौ कर्तव्यौ परतन्त्रापत्तेः । परतन्त्रं पाशुकतन्त्रं तेनापत्तेः प्राप्तेः । प्रयाजादीनां तद्वि-

षये स्वतन्त्रस्य पुरोडाशतन्त्रस्य प्रयोगविधेः प्रतिषेधः स्यात्। यद्विषये आज्यभागादिविषये परस्याप्राप्तिः तत्र न बाध इति भावः ॥ ७ ॥

सोमे दार्शिकवेदेरकरणम्। अधि० ३।

नानार्थत्वात्सोमे दर्शपूर्णमासप्रकृतीनां वेदिकर्म स्यात् ॥ ८ ॥

सौमिकवेदिनिर्माणानन्तरं ज्योतिष्टोमाङ्गभूतदर्शपूर्णमासप्रकृतिके कर्मणि तदङ्गवेद्यन्तरं कर्तव्यं न वेति संशये पूर्वपक्षमाह। नानेति। दर्शपूर्णमासप्रकृतीनां वेदिकर्म स्यात्। पृथग्वेदिः स्यादित्यर्थः। कुतः, नानार्थत्वात्। सौमिकदर्शपूर्णमासवेद्योः भिन्नफलत्वात्। सौमिकवेदिः प्रचारः फलमवदानग्रहणादिजातं प्रचार इति धूर्तस्वामिभाष्ये इतरा वेदिर्हविरासादनार्थेति नानार्थत्वात् ॥ ८ ॥

अकर्म वा कृतदूषा स्यात् ॥ ९ ॥

सिद्धान्तमाह। अकर्मेति। अकर्म वेद्यन्तरस्याकरणं यतः कृतदूषा सा क्रियमाणा सौमिक्या वेदेः दूषणरूपा स्यात्। दूषणरूपता चेत्थं, यत्कार्यं हविरासादनरूपं दार्शिकवेदेः तत्कार्यक्षमा सौमिकी वेदिरिति। न चेदं वास्तवं सौमिक्यां हविर्धारणक्षमत्वात्। प्रचारार्थाया अपि धारणस्य प्रसङ्गेन सिद्धे न वेद्यन्तरमिति भावः ॥ ९ ॥

सोमे दार्शिकैः स्रुवादिभिः पात्रैः सावनपश्वादिहोमः। अधि० ४।

पात्रेषु च प्रसङ्गः स्याद्धोमार्थत्वात् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे एकसुत्यादिने ग्रहचमसेषु गृहीतेषु दर्शपूर्णमासप्रकृतिकं कर्म सावनपुरोडाशादिरूपं तत्रजुहूपभृत्प्रभृतिपात्राणि सन्ति उत ग्रहचमसैरेव होम इति संशये पूर्वपक्षमाह। पात्रेष्विति। पात्रेषु होमसाधनपात्रेषु प्रसङ्गः ग्रहचमसैरेव होमसिद्धिः उभयोरपि होमार्थत्वाविशेषात् ॥ १० ॥

न्याय्यानि वा प्रयुक्तत्वादप्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यात् ॥ ११ ॥

सिद्धान्तमाह। न्याय्यानीति। दर्शपूर्णमासपात्राणि होमे न्याय्यानि योग्यानि। कुतः, प्रयुक्तत्वात् तेषां परिग्रहात्। प्रयाजादिविषय-

म्यमाह । अप्रयुक्ते अपरिग्रहे प्रसङ्गः स्यात् । सैमिकतन्त्रात्प्राक् सावन-तन्त्रं प्रक्रान्तम् । अथ यद्गृहीत्वा ऽऽज्यानि सोममासादयन्ति न यजमानं हन्तीति वाक्येनाज्यासादनान्तस्य प्राकृतस्य पूर्वं विहितत्वात् । तथा च प्राकृतजुह्वादीनां संनिहितत्वेन प्रसङ्गासंभवः । प्रयाजादिषु नेत्यम् । लोके ऽपि गमनप्रसङ्गे तदुपकाराय स्वयाने समवहिते न परकीयमपेक्षतइति भावः ॥ ११ ॥

शामित्रे पशुपुरोडाशश्रपणाभावः । अधि० ५ ।

शामित्रे च पशुपुरोडाशो न स्यादितरस्य प्रयुक्तत्वात् ॥ १२ ॥

पशुपुरोडाशश्रपणं शामित्रे उत गार्हपत्ये इति संशये शामित्रस्य हविःश्रपणहेतुत्वं क्लृप्तमिति पुरोडाशश्रपणे ऽप्यग्नेः प्रसङ्गसंभवात्तत्रैव श्रपणमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । शामित्रइति । सूत्रे पशुपुरोडाशशब्दः तच्छ्रपणपरः । तच्च स्याच्छामित्रे । इतरस्य गार्हपत्यस्य शामित्रात्प्राक् प्रवृत्तत्वात् सिद्धत्वात् ॥ १२ ॥

कौण्डपायिनामयने ऽग्निहोत्रद्रव्यस्य प्राजहिते श्रपणम् । अधि० ६ ।

श्रपणं चाग्निहोत्रस्य शालामुखीये न स्यात्प्राजहितस्य विद्यमानत्वात् ॥ १३ ॥

कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र हविःश्रपणं शालामुखीये उत मुख्यगार्हपत्यइति संशये यतः प्रणयति स गार्हपत्य इत्यग्नीषोमप्रणयनोत्तरमाहवनीयस्य गार्हपत्यत्वेन चोदितत्वाच्छालामुखीये श्रपणमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । श्रपणमिति । प्राजहितस्य मुख्यगार्हपत्यस्य । शेषं स्पष्टम् । अयं भावः । शालामुखीये गार्हपत्यशब्दो गौणः मुख्ये संभवति गौणकल्पनमन्याय्यमिति ॥ १३ ॥

हविर्धानशकटान्येन श्रौषधद्रव्यकाणां पुरोडाशानां निर्वापः । अधि० ७ ।

हविर्धाने निर्वपणार्थं साधयेतां प्रयुक्तत्वात् ॥ १४ ॥

हविर्धानशकटप्रवृत्त्यनन्तरं सवनीयादिपुरोडाशनिर्वापः तत्र कार्यं उत शकटान्तरे इति संशये पूर्वपक्षमाह । हविर्धाने इति । हविर्धाने

सोमाधारभूते शकटे निर्वापार्थे सवनीयादिनिर्वापार्थे निर्वापरूपकार्यं साधयेतामुत्पादयेताम् । शेषं स्पष्टम् ॥ १४ ॥

असिद्धिर्वाऽन्यदेशत्वात्प्रधानवैगुण्यादवैगुण्ये प्रसङ्गः स्यात् ॥ १५ ॥

सिद्धान्तमाह । असिद्धिरिति । हविर्धानशकटयोर्निर्वापसाधनस्यासिद्धिः प्रधानवैगुण्यात् । प्रधानवैगुण्यं दर्शयति । अन्यदेशत्वात् । सोमशकटयोर्हविर्धानमण्डपे स्थितयोर्निर्वापदेशे गार्हपत्यपश्चाद्भागे नयने प्रधानस्य सोमयागस्य वैगुण्यं स्यादिति भावः । अतः अवैगुण्ये एव प्रसङ्गो युक्तः ॥ १५ ॥

अनसां च दर्शनात् ॥ १६ ॥

ननु यथा पशुपुरोडाशे चोदकप्राप्तः हविरासादनोत्तरकालः प्रयाजानुष्ठानस्य तं कालं बाधित्वा प्रसङ्ग आदृतः तथा गार्हपत्यपश्चाद्देशं बाधित्वा प्रसङ्गस्वीकारे बाधकाभावोऽत आह । अनसामिति । अनांसि प्रवर्तयन्तीति वाक्येन शकटबहुत्वं श्रूयते सोमाधारशकटयोर्द्वित्वेन बहुवचनानुपपत्त्या न प्रसङ्ग इति भावः ॥ १६ ॥

प्रायणीयादिषु दीक्षाजागरणस्याभावः । अधि० ८ ।

तद्युक्तं च कालभेदात् ॥ १७ ॥

दीक्षादिने रात्रौ जागरणं श्रुतं तथा दर्शपूर्णमासयोरौपवसथ्येऽहनि रात्रौ जागरणं श्रुतं प्रायणीयादिष्वतिदिष्टं तस्य दीक्षाजागरणेन प्रसङ्गसिद्धिरिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । तदिति । तत् पृथग् जागरणं युक्तं कालभेदात्स्पष्टम् ॥ १७ ॥

विहारभेदे मन्त्रभेदः । अधि० ९ ।

मन्त्राश्च संनिपातित्वात् ॥ १८ ॥

वरुणप्रघासे मारुतीप्रचारार्थं प्रतिप्रस्थाताऽऽज्यानि गृह्णाति इतरार्थमध्वर्युः तत्राज्यग्रहणमन्त्राणां तन्त्रमुतावाप इति संशये तन्त्रमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । मन्त्रा इति । तथेति शेषः । पूर्वाधिकरणसिद्धान्त-

वदावृत्तिः । संनिपातित्वात् । मन्त्राणामर्थस्मरणद्वारा संनिपत्योपकारकत्वात् । मन्त्रे गृह्णामीत्युत्तमपुरुषश्रुतार्थस्यान्योपकारकत्वासंभवादिति भावः ॥ १८ ॥

दीक्षणीयादिषु अग्न्यन्वाधानस्याभावः । अधि० १० ।

धारणार्थत्वात्सोमे ऽग्न्यन्वाधानं न विद्यते ॥ १९ ॥

सोमे दीक्षणीयादिष्वग्न्यन्वाधानं नास्त्यस्ति वेति संशये सौमिकाद् दीक्षणीयादिसंबन्धिनः कालभेदाज्जागरवदस्ति दीक्षणीयादिष्वन्वाधानमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । धारणेति । सौमिकान्वाधानस्य समाप्तिपर्यन्तं धारणार्थत्वात् सोमे सोमसंबन्धिदीक्षणीयादिषु । शेषं स्पष्टम् ॥ १९ ॥

दीक्षणीयादिषु व्रतोपायनस्याभावः । अधि० ११ ।

तथा व्रतमुपेयत्वात् ॥ २० ॥

सौमिकव्रतेनैष्टिकव्रतस्य प्रसङ्गेन सिद्धिरिति पूर्वन्यायमतिदिशति । तथेति । उपेयत्वात् । अप्राप्तप्रापणमुपगमनं व्रतस्य परिगृहीतत्वेनाप्राप्तत्वाभावादिति भावः ॥ २० ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ २१ ॥

बाधकान्तरमाह । विप्रतीति । सौमिकव्रते परिगृहीते व्रतस्य वर्तमानत्वेन व्रतं चरिष्यामीति भविष्यदर्थो विप्रतिषिद्धो बाधितः स्यादतः ॥ २१ ॥

सत्यवदिति चेत् ॥ २२ ॥

प्रथमसूत्रे उपेयत्वादिति हेतुमाक्षिपति । सत्येति । सत्यं वदेति स्मृतिप्राप्तव्रतपरिग्रहे ऽपि पुनर्दर्शपूर्णमासप्रकरणे पुनरुपेयते सत्यं वदेति तद्वत्किं न स्यादिति भावः ॥ २२ ॥

न संयोगपृथक्त्वात् ॥ २३ ॥

वैषम्यदृष्टान्तं दर्शयति । नेति । संयोगपृथक्त्वात् संयोगः सम्यक्प्रयोगः संबन्धो यत्रेति व्युत्पत्त्या विधेयार्थसंबन्धाश्रयः उद्देश्यमर्थः ।

तस्य पृथक्त्वात् । स्मृतिः पुरुषमुद्दिश्यान्यश्च क्रत्वपूर्वमुद्दिश्येति पृथक्त्वं प्रकृते उभयमपि क्रत्वपूर्वमुद्दिश्येति ॥ २३ ॥

ऐष्टिकेषु अग्न्यन्वाधानानुष्ठानम् । अधि० १२ ।

ग्रहार्थं च पूर्वमिष्टेस्तदर्थत्वात् ॥ २४ ॥

सौमिकान्वाधानस्य धारणार्थत्वात्प्रसङ्ग इत्युक्तं दशमाधिकरणे । तच्च न केवलं धारणार्थमग्न्यन्वाधानं किं तु देवतापरिग्रहार्थमपि । यो वै देवताः पूर्वाः परिगृह्णाति स एनाः श्वो भूते यजतइति ताः पूर्वाः परिगृह्णातीति च लिङ्गात् । तथा च देवतापरिग्रहो न सिध्यति प्रसङ्गेनोभयोर्देवताभेदादित्याक्षेपे समाधानमाह । ग्रहार्थमिति । अन्वाधानं पूर्वं प्राथमिकं ग्रहार्थं देवतापरिग्रहार्थमपि आस्तां तथा ऽपि प्रसङ्गेन तस्यापि सिद्धिरिति पूरणीयम् । कथं सिद्धिरिति दर्शयति । इष्टेः दीक्षणीयेष्टेः तदर्थत्वाद् देवतापरिग्रहार्थत्वात् । अयं भावः । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति दीक्षिष्यमाणः दीक्षणीयेष्ट्युत्पत्तिवाक्यं, तदर्थवादश्चैवमग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमः यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति देवता एवोभयतः परिगृह्य यजमानो ऽवरुन्धइति अर्थवादेनेष्ट्याः परिग्रहार्थत्वादिति ॥ २४ ॥

शेषवदिति चेत् ॥ २५ ॥

पूर्वपक्ष्याशङ्कते । शेषेति । शेषवत् । अङ्गदेवतावत् । ऐष्टिकमन्वाधानम् । अयं भावः । दीक्षणीयेष्टावन्वाधानमङ्गभूतैष्टिकदेवतापरिग्रहार्थं दीक्षणीयेष्ट्या च प्रधानदेवतापरिग्रह इति भिन्नार्थत्वाच्च प्रसङ्गसिद्धिरिति ॥ २५ ॥

न वैश्वदेवो हि ॥ २६ ॥

दूषयति । नेति । हि यस्मात्प्रधाने वैश्वदेवग्रहो ऽस्ति तत्र विश्वे देवा देवताः विश्वदेवपदवाच्यं देवतात्वावच्छिन्नसामान्यं देवतात्वावच्छिन्नान्तःपातिनामङ्गदेवतानामपि तद्ग्रहसंबन्धात्प्रधानत्वमस्तीति भावः ॥ २६ ॥

स्याद्वा व्यपदेशात् ॥ २७ ॥

पूर्वपक्षयाशङ्कते । स्यादिति । व्यपदेशाद्भेदेन निर्देशाद् ऐष्टिकान्वाधानं स्यात् । अयं भावः । अग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैर्बृहस्पतिर्विश्वदेवैरित्यत्र वस्वाद्यपेक्षया विश्वेषां देवानां भेदेन निर्देशेन मरुदादिवद्विश्वदेवशब्दो ऽपि गणविशेषवाची । तथा चाङ्गदेवतानां तद्वाच्यत्वाभावात्तदर्थमैष्टिकमन्वाधानं स्यादिति ॥ २७ ॥

न गुणार्थत्वात् ॥ २८ ॥

दूषयति । नेति । गुणार्थत्वात् । स्तुत्यर्थत्वात् । अयं भावः । उक्तस्थले विश्वदेवशब्दो न भेदनिर्देशपरः किं तु बृहस्पतिस्तुतिपरः । स्तुतिश्चेत्थम् । अग्न्यादयो वरुणान्ताः मरुदाद्येकदेशयुक्ताः । बृहस्पतिस्तु सकलदेवतायुक्त इति श्रेष्ठ इति ॥ २८ ॥

ऐष्टिकेषु पत्नीसंनहनाननुष्ठानम् । अधि० १३ ।

संनहनं वृत्तत्वात् ॥ २९ ॥

मेखलया यजमानं दीक्षयति योक्त्रेण पत्नीमिति सौमिकसंनहनेन प्रायणीयादिषु संनहनं प्रसङ्गेन सिध्यतीति सिद्धान्तरूपं सूत्रमाह । संनहनमिति । वृत्तत्वात्प्राकृतसंनहनात्प्राक् प्रवृत्तत्वात् । प्रयाजादिन्यायवैषम्यमन्वाधानादिन्यायवैषम्यं मत्कृतविहारधाष्यां ज्ञेयं विस्तरभयान्नेह लिख्यते ॥ २९ ॥

ऐष्टिकेषु आरण्यभोजनाभावः । अधि० १४ ।

अन्यविधानादारण्यभोजनं न स्यादुभयं हि वृत्त्यर्थम् ॥ ३० ॥

पयो ब्राह्मणस्य व्रतमिति सौमिकं दर्शपूर्णमासयोः आरण्यस्याश्नातीति विहितं प्रायणीयादिषु अतिदेशप्राप्तं तस्य सौमिकेन प्रसङ्गसिद्धिरिति सिद्धान्तमाह । अन्येति । अन्यस्य पयसः वृत्त्यर्थं प्राणधारणार्थमेकेन चरितार्थ्यादिति भावः ॥ ३० ॥

ऐष्टिकेषु शेषभक्षानुष्ठानम् । अधि० १५ ।

शेषभक्षास्तथेति चेन्नान्यार्थत्वात् ॥ ३१ ॥

इडाभक्षणादिनिवर्तनं न वेति संशये तस्यापि वृत्त्यर्थत्वाभिप्रायेण पूर्वपक्षमनूद्य दूषयति । शेषेति । तथा निवर्तते । अन्यार्थत्वात् । संस्कारार्थत्वात् । एतेन पूर्वाधिकरणवैषम्यं दर्शितं, हविःशेषान् भक्षयन्तीति द्वितीयया संस्कारार्थत्वावगमादिति भावः ॥ ३१ ॥

ऐष्टिकेषु अन्वाहार्यदानाभावः । अधि· १६ ।

भृतत्वाच्च परिक्रयः ॥ ३२ ॥

अन्वाहार्यदक्षिणा निवर्तते न वेति संशये सिद्धान्तमाह । भृतेति । परिक्रयः दर्शपूर्णमासपरिक्रयरूपो ऽन्वाहार्यः निवर्तते इति शेषः । भृतत्वात् । ज्योतिष्टोमदक्षिणया परिक्रीतत्वात् ॥ ३२ ॥

ऐष्टिकेषु शेषभक्षस्य संस्कारार्थतया कर्तव्यत्वम् । अधि· १७ ।

शेषभक्षास्तथेति चेत् ॥ ३३ ॥

शेषभक्षेष्वपि ऋत्विक्परिक्रयार्थत्वमाशङ्कते । शेषेति । तथा परिक्रयार्थाः ॥ ३३ ॥

न कर्मसंयोगात् ॥ ३४ ॥

दूषयति । नेति । कर्मसंयोगात् । कर्मवाचकद्वितीयाश्रवणात् ॥ ३४ ॥

ऐष्टिकेषु होतुर्वरणसद्भावः । अधि· १८ ।

प्रवृत्तवरणात्प्रतितन्त्रं वरणं होतुः क्रियते ॥ ३५ ॥

सोमे प्रथममग्निर्मे होतेति हौत्रवरणं क्रियते पश्चाद्दीक्षणीयादिषु प्रकृतितः अग्निर्देव इति मन्त्रेण प्राप्तं वरणमस्ति न वेति संशये वरणस्य ऋत्विगनुमतिप्रकाशनार्थत्वात्तस्यैकेन सिद्धत्वादपरं न कर्तव्यमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । प्रवृत्तेति । प्रतितन्त्रं प्रतीष्टि होतुर्वरणं क्रियते । कुतः, प्रवृत्तवरणात् । कर्मणि प्रवृत्त्यनन्तरं वरणात् । अयं भावः । यद्यग्निर्देव इत्यैष्टिकवरणमृत्विगनुमतिप्रकाशार्थं तर्हि कर्मणि प्रवृत्तेः पूर्वं स्यात् । इह तु कर्मप्रवृत्त्यनन्तरं मध्ये वरणमस्त्यतः अदृष्टार्थं तददृष्टं सौमिकेन न सिध्यत्यत आवृत्तिरिति ॥ ३५ ॥

प्रथमायनांशतो

$$\text{वर्षाणि} = \frac{\text{३८२}^\circ - \text{१५३}^\circ \,।\, \text{४९}' \,।\, \text{५७}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{२२८}^\circ \,।\, \text{१०}' \,।\, \text{३}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{१३६९०}' \,।\, \text{३}''}{\text{५०}''}$$

$$= \frac{\text{८२१४०३}}{\text{५०}} = \text{१६४२८}\frac{\text{३}}{\text{५०}} \text{ ।}$$

द्वितीयायनांशतो

$$\text{वर्षाणि} = \frac{\text{३८२}^\circ - \text{३११}^\circ \,।\, \text{१०}' \,।\, \text{३}''}{\text{५०}} = \frac{\text{७०}^\circ \,।\, \text{४९}' \,।\, \text{५७}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{४२४९}' \,।\, \text{५७}''}{\text{५०}''}$$

$$= \frac{\text{२५४९९७}}{\text{५०}} = \text{५०९९}\frac{\text{४७}}{\text{५०}} \text{ ॥}$$

पुनर्वस्वोः शरः ६° उ. ।

सा. ध्रु. = १९३° । ३९′ । १६″ ॥ ३४६° । २०′ । ४४″

नि. ध्रु. = ९३ । ॥ ९३ ।

अयनांशाः = १००° । ३९′ । १६″ ॥ २५३° । २०′ । ४४″

प्रथमायनांशतो

$$\text{वर्षाणि} = \frac{\text{३८२}^\circ - \text{१००}^\circ \,।\, \text{३९}' \,।\, \text{१६}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{२८१}^\circ \,।\, \text{२०}' \,।\, \text{४४}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{१६८८०}' \,।\, \text{४४}''}{\text{५०}''}$$

$$= \frac{\text{१०१२८४४}}{\text{५०}} = \text{२०२५६}\frac{\text{४४}}{\text{५०}} \text{ ।}$$

द्वितीयायनांशतो

$$\text{वर्षाणि} = \frac{\text{३८२}^\circ - \text{२५३}^\circ \,।\, \text{२०}' \,।\, \text{४४}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{१२८}^\circ \,।\, \text{३९}' \,।\, \text{१६}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{७७१९}' \,।\, \text{१६}''}{\text{५०}''}$$

$$= \frac{\text{४६३१५६}}{\text{५०}} = \text{९२६३}\frac{\text{६}}{\text{५०}} \text{ ॥}$$

पूर्वफल्गुन्योः शरः १२° उ. ।

सा. ध्रु. = २०८° । ३०′ । ५९″ ॥ ३३१° । २९′ । १″

नि. ध्रु. = १४४ । ॥ १४४ ।

अयनांशाः = ६४° । ३०′ । ५९″ ॥ १८७° । २९′ । १″

प्रथमायनांशतो

$$\text{वर्षाणि} = \frac{\text{३८२}^\circ - \text{६४}^\circ \text{ । ३०}' \text{ । ५९}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{३१७}^\circ \text{ । २९}' \text{ । १}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{१९०४९}' \text{ । १}''}{\text{५०}''}$$

$$= \frac{\text{११४२९४१}}{\text{५०}} = \text{२२८५८}\,\frac{\text{४१}}{\text{५०}} \text{ ॥}$$

द्वितीयायनांशतो ।

$$\text{वर्षाणि} = \frac{\text{३८२}^\circ - \text{१८७}^\circ \text{ । २९}' \text{ । १}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{१९४}^\circ \text{ । ३०}' \text{ । ५९}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{११६७०}' \text{ । ५९}''}{\text{५०}''}$$

$$= \frac{\text{७००२५९}}{\text{५०}} = \text{१४००५}\,\frac{\text{९}}{\text{५०}} \text{ ।}$$

उत्तरफल्गुन्योः शरः १३° उ० ।

सा० ध्रु० = २११° । १४′ । ३″ ॥ ३२८° । ४५′ । ५७″

नि० ध्रु० = १५५ । ॥ १५५ ।

अयनांशाः = ५६° । १४′ । ३″ ॥ १७३° । ४५′ । ५७″

प्रथमायनांशतो

$$\text{वर्षाणि} = \frac{\text{३८२}^\circ - \text{५६}^\circ \text{ । १४}' \text{ । ३}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{३२५}^\circ \text{ । ४५}' \text{ । ५७}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{१९५४५}' \text{ । ५७}''}{\text{५०}''}$$

$$= \frac{\text{११७२७५७}}{\text{५०}} = \text{२३४५५}\,\frac{\text{७}}{\text{५०}} \text{ ।}$$

द्वितीयायनांशतो

$$\text{वर्षाणि} = \frac{\text{३८२}^\circ - \text{१७३}^\circ \text{ । ४५}' \text{ । ५७}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{२०८}^\circ \text{ । १४}' \text{ । ३}''}{\text{५०}''} = \frac{\text{१२४९४}' \text{ । ३}''}{\text{५०}''}$$

$$= \frac{\text{७४९६४३}}{\text{५०}} = \text{१४९९२}\,\frac{\text{४३}}{\text{५०}} \text{ ॥}$$

पूर्वभाद्रपदायाः शरः २४° उ० ।

सा० ध्रु० = २७०° ।

नि० ध्रु० = ३२६°

अयनांशाः = ३०४°

एभ्यो

$$\text{वर्षाणि} = \frac{३८२^\circ - ३०४^\circ}{५०''} = \frac{७८^\circ}{५०''} = \frac{४६८०'}{५०''} = \frac{२८०८००''}{५०''} = ५६१६ \text{ ।}$$

अथ शून्यशराणि नक्षत्राणि ।

पुष्यम् । मघाः । रेवती ।

एतेषां क्रमेण

ध्रुवांशाः = १०६° ॥ १२८° ॥ ३५९° । ५०′ ॥

दक्षिणस्फुटक्रान्त्यभावकाले क्रमेण तद्गतायनांशाः

२५४° । २३१° । 0° । १०′

ततः पुष्यस्य स्फुटक्रान्त्यभावे

$$\text{वर्षाणि} = \frac{३८२^\circ - २५४^\circ}{५०''} = \frac{१२८^\circ}{५०''} = \frac{७६८०'}{५०''} = \frac{४६०८००}{५०} = ९२१६ \text{ ॥}$$

मघानां स्फुटक्रान्त्यभावे

$$\text{वर्षाणि} = \frac{३८२^\circ - २३१^\circ}{५०''} = \frac{१५१^\circ}{५०''} = \frac{९०६०'}{५०''} = \frac{५४३६००''}{५०''} = १०८७२ \text{ ।}$$

रेवत्याः स्फुटक्रान्त्यभावे

$$\text{वर्षाणि} = \frac{२२^\circ - 0 \text{ । } १०'}{५०''} = \frac{२१^\circ \text{ । } ५०'}{५०''} = \frac{१३१०'}{५०''} = \frac{७८६००}{५०} = १५७२ \text{ ।}$$

यथोत्तरमधिकवर्षक्रमेण नक्षत्राणां स्फुटक्रान्त्यभावे द्वाविंशत्यंशायनभागतः पूर्वं वर्षाणि ।

रे· १५७२ । चि· १९०७ । ह· २७२८ । अश्वि· ३८३९ । विशा· ४२०३ । रो· ४३३२ । मृ· ४४४० । आर्द्रा ४९३१ । भ· ५०७७ । कृ· ५०९९ । अनु· ५२३० । पू· भ· ५६१६ । ज्ये· ५७६२ । मू· ७४७६ । पू· षा· ७८११ । उत्तराषाढाः ८१६० । आश्लेषाः ८२७९ । पुष्य· ९२१६ । पुनर्वसू ९२६३ । मघाः १०८७२ । शतभि· ११७४५ । पू· फ· १४००५ । उ· फ· १४९९३ । सम्प्रति प्रसिद्धसूर्यसिद्धान्ते नक्षत्राणां ये ध्रुवाः शरांशाश्च पठितास्तान् कदम्बप्रोतीयान् प्रकल्प्य जिनांर४शसमे परक्रान्तिमाने–उपरिलिखितानि

वर्षाणि साधितानि सन्ति । अन्यध्रुवकशरपरक्रान्तिवशेन कतिपयवर्षाणामन्तराणि—अत्र न विचारार्हाणि—इति सुधियां गोलविदां प्रसिद्धमिति ।

एवं नक्षत्राणां पूर्वागतसायनध्रुवकेभ्यो येऽयनांशाः सिद्धास्तेभ्यः स्वकालिकायनांशान् विशोध्य शेषविकला वार्षिक्या विकलात्मिकयाऽयनांशगत्या भक्ता लब्धसमेषु वर्षेषु स्वकालाद्व्यतीतेषु तेषां नक्षत्राणां विम्बस्फुटक्रान्तिः पुनः शून्यसमा भविष्यतीति । यथा शतभिषजः प्रथमायनांशाः ४१° । ७′ । २३″ एभ्यः स्फुटक्रान्त्यभावे काले द्वाविंशत्ययनांशकालादेष्यवर्षाणि ।

$$= \frac{४१° । ७' । २३'' - २२°}{५०''} = \frac{१९° । ७' । २३''}{५०''} = \frac{११४७' । २३''}{५०''}$$

$$= \frac{६८८४३}{५०} = १३७६ \frac{४३}{५०} ।$$

एवमन्येषामपि स्फुटक्रान्त्यभावकाले एष्यवर्षाणि साधनीयानि ।

१३ । नवमप्रक्रमस्यप्रथमसूत्रेण भप्रतिभक्रान्तिभ्यामभीष्टे शङ्कौ

$$\text{पलांशज्या} = \text{ज्याप} = \frac{\text{त्रि}(\text{ज्याक्रा}_1 - \text{ज्याक्रा}_2)}{२\,\text{दृश}}$$ यदि क्रा_2 = प्रतिभस्य दक्षिणा क्रान्तिः । तत्र सरलत्रिकोणमित्या ।

$$\text{ज्याप} = \frac{\text{त्रि}\ (\text{ज्याक्रा}_1 - \text{ज्याक्रा}_2)}{२\,\text{दृशं}}$$

$$= \frac{\text{त्रि} \times २\ \text{ज्या}\,\tfrac{१}{२}\,(\text{क्रा}_1 - \text{क्रा}_2) \cdot \text{कोज्या}\,\tfrac{१}{२}\,(\text{क्रा}_1 + \text{क्रा}_2)}{\text{त्रि} \times २\,\text{दृशं}}$$

$$\therefore = \frac{\text{ज्या}\,\tfrac{१}{२}\,(\text{क्रा}_1 - \text{क्रा}_2) \cdot \text{कोज्या}\,\tfrac{१}{२}\,(\text{क्रा}_1 + \text{क्रा}_2)}{\text{दृशं}} \quad \dots \quad \dots \quad (१)$$

अत्र यदि—अयनांशाभावसमये स्वातीचित्रे भप्रतिभे परिकल्प्य तत्क्रान्तिभ्यां पलांशाः साध्यन्ते तदा

स्वात्या* उत्तरा स्पष्टक्रान्तिः = २९° । २३′ । २६″ स्वल्पान्तरात् ।

चित्रायाः दक्षिणा क्रान्तिः = २° । स्वल्पान्तरात् ।

ततः $\frac{1}{2}$ (क्रा$_1$ − क्रा$_2$) = $\frac{1}{2}$ (२९° । २३′ । २६″ − २°) = १३° । ४१′ । ४३″

$\frac{1}{2}$ (क्रा$_1$ + क्रा$_2$) = $\frac{1}{2}$ (२९° । २३′ । २६″ + २°) = १५° । ४१′ । ४३″

खार्क १२० मिते व्यासार्द्धे ज्या $\frac{1}{2}$ (क्रा$_1$ − क्रा$_2$) = ज्या १३° । ४१′ । ४३″ = २८ । २४ ॥ कोज्या $\frac{1}{2}$ (क्रा$_1$ + क्रा$_2$) = कोज्या १५° । ४१′ । ४३″ = ११५ । ३० ॥

ज्या $\frac{1}{2}$ (क्रा$_1$ − क्रा$_2$) · कोज्या $\frac{1}{2}$ (क्रा$_1$ + क्रा$_2$) = २८ । २४ × ११५ । ३० = ३२८० । १२ । ततोऽभीष्टे शङ्कौ षडशीत्यङ्गुले ८६ पलांशज्या = ज्याप

= ज्या $\frac{1}{2}$ (क्रा$_1$ − क्रा$_2$) · कोज्या $\frac{1}{2}$ (क्रा$_1$ + क्रा$_2$) / दृशं = ३२८० । १२ / ८६ । ० = ३८ । ९

ततः पलांशाः = १८° । ३२′ । स्वल्पान्तरात् ।

अतोऽयनांशाभावकाले स्वातीचित्राभ्यां भप्रतिभाभ्यां यत्र १८° । †३२′ पलांशास्तत्र पूर्वापररेखाज्ञानं वास्तवं भवति । यत्र च १८° । ३२′ एतदासन्नाः पलांशास्तत्र स्वल्पान्तरात्पूर्वापररेखाज्ञानं भवतीति स्फुटं गोलविदाम् । अथोज्जयिन्यां पलांशाः २२° । ३०′ अत एव मुहूर्त्तमार्त्तण्डे नारायणः "प्राक्साध्योज्जयिनीस्थलाद्यमदिशि त्वाष्ट्रानिलाभ्यन्तरात्" इति जगाद । तत्रैव टीकायां ग्रन्थकर्त्तैव । "देवयजनदीपिकायाम् । चित्रास्वात्यन्तरे श्रोणाद्दक्षिणापथवासिनाम् । प्राची तु कृत्तिका ज्ञेया उत्तरापथवासिनाम् ॥ श्रोणात्—उज्जयिन्याः" । क्षितिजोन्मण्डलनाडीमण्डलयोगरूपस्य प्राक्चिन्हस्य वशादिदं पूर्वापररेखाज्ञानं पूर्वसाधितपलांश-

* ६ प्रक्रमस्थतृतीयसमीकरणटिप्पणीयुक्तितोऽत्र भुजचापमानं = १६° । ६′ इदं द्विगुणं जातं कल्पितमन्तरं = ३२° । १२′ ॥ तथा नक्षत्रयोर्ध्रुवकशराभ्यां च तत्रस्थेनैव समीकरणेन नक्षत्रविम्बान्तरं = ३३° । १९′ इदं स्वल्पान्तरतः कल्पितान्तरसममतो युगपदुभे नक्षत्रविम्बे षडशीत्यङ्गुलशङ्कुसमे उन्नते भवतस्तत्र स्वल्पान्तरतः ।

† सूक्ष्मज्याविधिनास्य मानं = १८° । ३३′ ॥

एवं पुष्यस्योत्तरां विम्बक्रान्तिं २३° । ५२′ श्रवणस्य चोत्तरां विम्बक्रान्तिं ८° । २३′ गृहीत्वा तयोरभीष्टे षडशीत्यङ्गुले शङ्कौ पलांशाः २१° । ५′ ।

पुरे भवति । तथा शून्यस्फुटक्रान्तेर्नक्षत्रस्योदयवशादपि तस्यैव क्षितिजो-न्मण्डलसममण्डलनाडीमण्डलयोगरूपस्य प्राक्चिन्हस्य ज्ञानं नान्यस्य ।

१४ । एवं नवमप्रक्रमस्य द्वितीयसमीकरणेन सममण्डलप्रवेशे न-क्षत्रस्याभीष्टे शङ्कौ तदुत्तरक्रान्तिवशेन पलांशजीवा = ज्याप = $\frac{\text{त्रि· ज्याक्रा}}{\text{दृशं}}$

अत्रापि खार्के १२० मिते व्यासार्द्धे, षडशीत्यङ्गुले ८६ समशङ्कौ च यदि कृत्तिकोत्तरक्रान्तितः पलांशाः साध्यन्ते तदा

कृत्तिकानामुत्तरा क्रान्तिः = १९° । २०′ । ९″ स्वल्पान्तरात् । ज्या १९° । २०′ । ९″ = ३९ । ४३ स्वल्पान्तरात् ।

$$\text{ततः ज्याप} = \frac{\text{त्रि· ज्याक्रा}}{\text{दृशं}} = \frac{१२० \times ३९ । ४३}{८६} = ५५ । २५ ॥$$

ततः पलांशाः =* २७° । ३५′ स्वल्पान्तरात् ।

अतो यत्र पुरे २७° । ३५′ पलांशास्तत्र कृत्तिकासममण्डलप्रवेशे-ऽभीष्टः शङ्कुः षडशीत्यङ्गुलसमोऽयनांशाभावकाले समायाति । अत एव मुहूर्त्तमार्त्तण्डे नारायणः । "सौम्येऽतोऽभ्युदयादि" ति । अत उज्ज-यिन्याः सौम्ये उत्तरदेशे अभ्युदयात् कृत्तिकोदयात्प्राची साध्या इत्यर्थः । ततोऽभीष्टे शङ्कौ षडशीत्यङ्गुले कृत्तिकाबिम्बवेधेन पूर्वापररेखाज्ञानं तत्र भवति । यत्र च २७° । ३५′ एतदासन्नाः पलांशास्तत्र स्वल्पान्तरात् पूर्वापररेखाज्ञानमिति स्फुटम् ।

एवमत्रायनांशाभावकाले, अश्विनी-भरणी-रोहिणी-मृगशीर्ष-आर्द्रा-पुनर्वसु-पुष्य-श्लेषा-मघा-पूर्वफल्गुनी-उत्तरफल्गुनी-स्वाती-अभिजित्-श्रवण-धनिष्ठा-पूर्वभद्रपद-उत्तरभद्रपदानामुत्तरस्पष्टक्रान्तित्वात्तेषां सममण्डल-प्रवेशेऽभीष्टे शङ्कौ षडशीत्यङ्गुले सूक्ष्मज्याविधिना क्रमेण पलांशाः ।

अश्विन्योः	पलांशाः = १८° । ३९′	भरणीषु	पलांशाः = २८° । ३०′
रोहिण्यां	पलांशाः = १८° । १९′	मृगशीर्षे	पलांशाः = १५° । ४८′

* सूक्ष्मज्याविधिना २७° । २९′ पलांशाः सिध्यन्ति ।

आर्द्रायां	पलांशाः = १८° । २२′	पुनर्वस्वोः	पलांशाः = ४४° । ११′
पुष्ये	पलांशाः = ३४° । २२′	आश्लेषासु	पलांशाः = २३° । ३८′
मघासु	पलांशाः = २६° । ११′	पूर्वफल्गुन्योः	पलांशाः = ४२° । ३६′
उत्तरफल्गुन्योः	पलांशाः = ३८° । ३०′	स्वात्यां	पलांशाः = ४३° । १२′
अभिजिति	पलांशाः = ५५° । ५२′	श्रवणे	पलांशाः = ८° । ५६′
धनिष्ठायां	पलांशाः = १९° । ४′	पूर्वभद्रपदे	पलांशाः = १५° । १४′

उत्तरभद्रपदे पलांशाः = २३° । ५१′

एते पलांशा अयनांशाभावे नक्षत्रस्थानीयक्रान्तिषु स्वल्पान्तरतः सूर्यसिद्धान्तीयपाठपठितान् शरानेव संस्कार्य तद्वशतः स्पष्टक्रान्तीश्च कृत्वा साधिताः ।

अयनांशाभावकाले पूर्वोदितानां भानां स्थानीयाः क्रान्त्यंशाश्च ।

अश्वि॰ = ३° । १५′ उ॰ ॥	भ॰ = ८° । ०′ उ॰ ॥	कृ॰ = १४° । २०′ उ॰ ॥	
स्पक्रा॰ = १३ । १५ उ॰ ॥	२० । ० ॥	१९ । २० ॥	
रो॰ = १८° । १′ उ॰ ॥	मृ॰ = २१° । १५′ उ॰ ॥	आ॰ = २२° । ३′ उ॰ ॥	
स्पक्रा॰ = १३ । १ ॥	११ । १५ ॥	१३ । ३ ॥	
पुन॰ = २३° । ५८′ उ॰ ॥	पु॰ = २३° । ५२′ उ॰ ॥	आश्ले॰ २३° । ४२′ उ॰ ॥	
स्पक्रा॰ = २९ । ५८ ॥	२३ । ५२ ॥	१६ । ४२ ॥	
म॰ = १८° । २६′ उ॰ ॥	पू॰ = १७° । १′ उ॰ ॥	उ॰ = १३° । ३०′ उ॰ ॥	
स्पक्रा॰ = १८ । २६ ॥	२९ । १ ॥	२६ । ३० ॥	
स्वा॰ = ७° । ३७′ द॰ ॥	अभि॰ २३° । ५७′ द॰ ॥	श्र॰ = २३° । ३७′ द॰ ॥	
स्पक्रा॰ = २९ । २३ उ॰ ॥	३६ । ३ उ॰ ॥	६ । २३ उ॰ ॥	
ध॰ = २२° । २८′ द॰ ॥	पू॰भा॰ १३° । ९′ द॰ ॥	उ॰भा॰ ९° । ९′ द॰ ॥	
स्पक्रा॰ = १३ । ३२ उ॰ ॥	१० । ५१ उ॰ ॥	१६° । ५१′ उ॰ ॥	

एते सूर्यसिद्धान्तीयपाठपठितध्रुवकेभ्यो जिनांश २४ समां परक्रान्तिं प्रकल्प्य साधिताः ।

काश्यां वेधोपलब्धाः पलांशाः = २५° । १६′ तद्वशतोऽभीष्टे शङ्कौ षडशीत्यङ्गुले खार्कमिते गोलव्यासार्द्धे च ।

क्रान्त्यंशाः = १७° । ४९′ अतो यस्मिन् समये यस्य भस्योत्तरा विम्बस्फुटक्रान्तिः १७° । ४९′ समा भविष्यति तस्मिन् समये तन्नक्षत्र-विम्बं काश्यामभीष्टे शङ्कौ षडशीत्यङ्गुले सममण्डलं प्रविशति ततस्तद्वे-धेन तदा काश्यां पूर्वापररेखाज्ञानं भवति—इति । एवमन्यदेशेष्वपि अभीष्टे शङ्कौ नक्षत्रक्रान्तिज्ञानं नवमप्रक्रमस्यप्रथमसमीकरणविलोमेन कार्यम् ।

१८ । यद्येकस्य भस्य उत्तरः शरः = $श_1$, यस्य कदम्बप्रोतीयो ध्रुवकश्च = $ध्रु_1$ । अयं $ध्रु_1$ अयनांशसंस्कारेऽपि उत्तर गोलीय एवेति कल्प्यते । एवं द्वितीयस्य भस्य उत्तरशरः = $श_2$ तद्ध्रुवकश्च = $ध्रु_2$ । अयं $ध्रु_2$ अयनांशसंस्कारेऽपि दक्षिणगोलीय इति कल्प्यते । तदा खार्कमिते १२० व्यासार्द्धे स्वल्पान्तरतः कदम्बाभिमुखं शरं ध्रुवाभिमुखमेव प्रकल्प्य तयो-र्भयोर्विम्बस्फुटक्रान्तिसाधनार्थम् ।

$$\text{प्रथमस्य स्थानीयक्रान्तिः} = \frac{२४\ \text{ज्या}\,(ध्रु_1 + अ)}{१२०} = \frac{\text{ज्या}\,(ध्रु_1 + अ)}{५}$$

यतः खार्कमिते व्यासार्द्धे यद्यंशास्त्रिंशदंशतोऽल्पास्तदा ते द्विगुणा-स्तज्ज्या ज्या च द्विभक्ता चापांशा भवन्ति ।

$$\text{ततः प्रथमस्य विम्बस्फुटक्रान्तिः} = क्रा_1 = श_1 + \frac{\text{ज्या}\,(ध्रु_1 + अ)}{५}$$

$$\text{एवं द्वितीयस्य विम्बस्फुटक्रान्तिः} = क्रा_2 = श_2 + \frac{\text{ज्या}\,(ध्रु_2 + अ)}{५} \text{ ।}$$

अ = अयनभागस्य विपरीतगस्य प्रमाणम् ।

अत्र यदि $क्रा_1 = क्रा_2$

$$\text{तदा} \quad श_1 + \frac{\text{ज्या}\,(ध्रु_1 + अ)}{५} = श_2 + \frac{\text{ज्या}\,(ध्रु_2 + अ)}{५}$$

$$\therefore \quad श_2 - श_1 = \frac{\text{ज्या}\,(ध्रु_1 + अ) - \text{ज्या}\,(ध्रु_2 + अ)}{५}$$

$$\text{ततः} \quad = \frac{२\ \text{ज्या}\,\tfrac{1}{2}\,(ध्रु_1 - ध्रु_2) \cdot \text{कोज्या}\left(\dfrac{ध्रु_1 + ध्रु_2}{२} + अ\right)}{५ \times १२०}$$

$$\text{कोज्या}\left(\frac{ध्रु_1 + ध्रु_2}{२} + अ\right) = \frac{३००\,(श_2 - श_1)}{\text{ज्या}\,\tfrac{1}{2}\,(ध्रु_1 - ध्रु_2)} = \text{ज्याचा}$$

	अ॰ पा॰ सू॰	काशिका		पदमञ्जरी	
			पृ॰		पृ॰
निर्वृत्ते ऽक्षद्यूतादिभ्यः	४ । ४ । १९	पू॰	४६५	उ॰	०
निवाते वातत्राणे	६ । २ । ८	उ॰	२०७	उ॰	५३१
निवासचितिशरीर॰	३ । ३ । ४१	पू॰	२६८	पू॰	६७६
निव्यभिभ्यो ऽड्व्य॰	८ । ३ । ११९	उ॰	५५७	उ॰	१०१४
निशाप्रदोषाभ्यां च	४ । ३ । १४	पू॰	४२५	उ॰	०
निष्कुलान्निष्कोषणे	५ । ४ । ६२	उ॰	११७	उ॰	३९४
निष्ठा	२ । २ । ३६	पू॰	१३६	पू॰	४१६
निष्ठा	३ । २ । १०२	पू॰	२४०	पू॰	६३४
निष्ठा च द्व्यजनात्	६ । १ । २०५	उ॰	२००	उ॰	५२२
निष्ठायां सेटि	६ । ४ । ५२	उ॰	३०८	उ॰	६६०
निष्ठायामण्यदर्थे	६ । ४ । ६०	उ॰	३१०	उ॰	६६२
निष्ठा शीङ्स्विदि॰	१ । २ । १९	पू॰	३६	पू॰	१६३
निष्ठोपमानादन्यत॰	६ । २ । १६९	उ॰	२५३	उ॰	५७०
निष्ठोपसर्गपूर्वमन्य॰	६ । २ । ११०	उ॰	२३७	उ॰	५५६
निष्प्रवाणिश्च	५ । ४ । १६०	उ॰	१४०	उ॰	४१२
निसमुपविभ्यो ह्वः	१ । ३ । ३०	पू॰	६१	पू॰	२३४
निसस्तपतावना॰	८ । ३ । १०२	उ॰	५५३	उ॰	१०११
नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसु॰	७ । ४ । ८४	उ॰	४५९	उ॰	८७१
नीचैरनुदात्तः	१ । २ । ३०	पू.	३९	पू.	१६९
नौ ता च तद्युक्तात्	५ । ३ । ७७	उ॰	९०	उ.	३६०
नुगतोऽनुनासिका॰	७ । ४ । ८५	उ॰	४६०	उ.	८७१
नुदविदोन्दत्राघ्रा॰	८ । २ । ५६	उ॰	५१०	उ.	९५२
नुम्विसर्जनीयशर्व्य॰	८ । ३ । ५८	उ॰	५४१	उ.	९९६
नृ च	६ । ४ । ६	उ॰	२९६	उ.	६२९
नृ चान्यतरस्याम्	६ । १ । १८४	उ॰	१९५	उ.	०
नृन्पे	८ । ३ । १०	उ.	५२९	उ.	९७६
नेटि	७ । २ । ४	उ.	३६९	उ.	७५०
नेट्यलिटि रधेः	७ । १ । ६२	उ॰	३५७	उ.	७२४
नेड्वशि कृति	७ । २ । ८	उ॰	३७१	उ.	७५१
नेतराच्छन्दसि	७ । १ । २६	उ॰	३४७	उ.	७१०
नेदमदसोरकोः	७ । १ । ११	उ॰	३४३	उ.	७०४
नेन्द्रस्य परस्य	७ । ३ । २२	उ.	४१५	उ.	८१०
नेन्सिद्धबध्नातिषु च	६ । ३ । १९	उ.	२६५	उ.	५८५
नेयङुवङ्स्थानावस्त्री	१ । ४ । ४	पू.	७९	पू.	२६७
नेरनिधाने	६ । २ । १९२	उ.	२५९	उ.	५७५
नेर्गदनदपतपद॰	८ । ४ । १७	उ.	५६२	उ.	१०२३
नेर्विडज्बिरीसचौ	५ । २ । ३२	उ.	४५	उ.	०

	अ० पा० सू.	काशिका	पृ०	पदमञ्जरी	पृ०
परिखाया ढञ्	५ । १ । १७	उ.	६	उ.	०
परिनिविभ्यः सेव०	८ । ३ । ७०	उ.	५४५	उ.	१००३
परिन्योर्नीणोर्द्यूता०	३ । ३ । ३७	पू.	२६८	पू.	६७५
परिपन्थं च तिष्ठति	४ । ४ । ३६	पू.	४६८	उ.	२०६
परिप्रत्युपापाद्वर्ज्य०	६ । २ । ३३	उ.	२१६	उ.	५३५
परिमाणाख्यायां स०	३ । ३ । २०	पू.	२६४	पू.	६७१
परिमाणान्तस्यासं०	७ । ३ । १७	उ.	४१२	उ.	८०६
परिमाणे पचः	३ । २ । ३३	पू.	२२५	पू.	६१८
परिमुखं च	४ । ४ । २९	पू.	४६६	उ.	२०५
परिवृत्तो रथः	४ । २ । १०	पू.	३८३	उ.	१२८
परिव्यवेभ्यः क्रियः	१ । ३ । १८	पू.	५७	पू.	२२६
परिषदो ण्यः	४ । ४ । ४४	पू.	४६९	उ.	२०७
परिषदो ण्यः	४ । ४ । १०१	पू.	४८१	उ.	२१६
परिस्कन्दः प्राच्यभ०	८ । ३ । ७५	उ.	५४७	उ.	०
परेरभितोभाविम०	६ । २ । १८२	उ.	२५६	उ.	५७३
परेर्मृषः	१ । ३ । ८२	पू.	७४	पू.	०
परेर्वर्जने	८ । १ । ५	उ.	४६५	उ.	८८६
परेश्च	८ । ३ । ७४	उ.	५४६	उ.	१००३
परेश्च घाङ्कयोः	८ । २ । २२	उ.	५०१	उ.	६४०
परोक्षे लिट्	३ । २ । ११५	पू.	२४३	पू.	अशु० ६५८ शु० ६४२
परोवरपरंपरपुत्रपौ०	५ । २ । १०	उ.	४०	उ.	२८५
परौ घः	३ । ३ । ८४	पू.	२७७	पू.	६८३
परौ भुवोऽवज्ञाने	३ । ३ । ५५	पू.	२७१	पू.	०
परौ यज्ञे	३ । ३ । ४७	पू.	२७०	पू.	६७८
पर्पादिभ्यः ष्ठन्	४ । ४ । १०	पू.	४६३	उ.	२०२
पर्यभिभ्यां च	५ । ३ । ९	उ.	७५	उ.	३३५
पर्याप्तिवचनेष्वलम०	३ । ४ । ६६	पू.	३१७	पू.	७३८
पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु०	३ । ३ । १११	पू.	२८३	पू.	६९१
पर्वताच्च	४ । २ । १४३	पू.	४२१	उ.	०
पर्श्वादियौधेयादि०	५ । ३ । ११७	उ.	१००	उ.	३६८
पललसूपशाकं मिश्रे	६ । २ । १२८	उ.	२४१	उ.	०
पलाशादिभ्यो वा	४ । ३ । १४१	पू.	४५५	उ.	१६३
पश्चपश्चा चच्छन्दसि	५ । ३ । ३३	उ.	८०	उ.	०
पश्चात्	५ । ३ । ३२	उ.	८०	उ.	३३९
पश्यार्थैश्चानालोचने	८ । १ । २५	उ.	४७३	उ.	९००
पाककर्णपर्णपुष्पफ०	४ । १ । ६४	पू.	३४८	उ.	५६

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ· पा· सू·		पृ·		पृ·
पुच्छभाण्डचीवरा०	३ । १ । २०	पू.	१८८	पू.	५२५
पुत्रः पुंभ्यः	६ । २ । १३२	उ.	२४२	उ.	५६०
पुत्राच्छ च	५ । १ । ४०	उ.	१२	उ.	२४७
पुत्रान्तादन्यत०	४ । १ । १५६	पू.	३७५	उ.	११४
पुत्रेन्यतरस्याम्	६ । ३ । २२	उ.	२६६	उ.	०
पुमः खय्यम्परे	८ । ३ । ६	उ.	५२८	उ.	९७५
पुमान् स्त्रिया	१ । २ । ६७	पू.	५१	पू.	२०८
पुरा च परीप्सायाम्	८ । १ । ४२	उ.	४७८	उ.	९०५
पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्म०	४ । ३ । १०५	पू.	४४६	उ.	१८५
पुरि लुङ् चास्मे	३ । २ । १२२	पू.	२४४	पू.	अशु· ६६० शु· ६४४
पुरुषश्चान्वादिष्टः	६ । २ । १९०	उ.	२५८	उ.	५७४
पुरुषहस्तिभ्यामण् च	५ । २ । ३८	उ.	४७	उ.	२९५
पुरुषात्प्रमाणे ऽन्य०	४ । १ । २४	पू.	३३६	उ.	३५
पुरे प्राचाम्	६ । २ । ९९	उ.	२३४	उ.	०
पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः	३ । २ । १८	पू.	२२२	पू.	६१५
पुरो ऽव्ययम्	१ । ४ । ६७	पू.	९५	पू.	३२३
पुवः संज्ञायाम्	३ । २ । १८५	पू.	२५८	पू.	६६१
पुषादिद्युताद्य्लृदितः०	३ । १ । ५५	पू.	१६७	पू.	५६२
पुष्करादिभ्यो देशे	५ । २ । १३५	उ.	७२	उ.	३३०
पुष्यसिद्धौ नक्षत्रे	३ । १ । ११६	पू.	२१०	पू.	५९८
पूःसर्वयोर्दारिसहोः	३ । २ । ४१	पू.	२२७	पू.	६२०
पूगाञ्ञ्यो ऽग्रा०	५ । ३ । ११२	उ.	९८	उ.	३६७
पूगेष्वन्यतरस्याम्	६ । २ । २८	उ.	२१४	उ.	०
पूङः क्त्वा च	१ । २ । २२	पू.	३६	पू.	१६४
पूङश्च	७ । २ । ५१	उ.	२८८	उ.	०
पूङ्यजोः शानन्	३ । २ । १२८	पू.	२४६	पू.	अशु· ६६५ शु· ६४६
पूजनात्पूजितमनु०	८ । १ । ६७	उ.	४८५	उ.	९१२
पूजायां नानन्तरम्	८ । १ । ३७	उ.	४७७	उ.	९०४
पूतक्रतोरै च	४ । १ । ३६	पू.	३३९	उ.	४१
पूरणगुणसुहितार्थ०	२ । २ । ११	पू.	१२८	पू.	३९५
पूरणाद्भागे तीयादन्	५ । ३ । ४८	उ.	८४	उ.	३४३
पूरणार्धाट्ठन्	५ । १ । ४८	उ.	१४	उ.	२४८
पूर्णाद्विभाषा	५ । ४ । १४९	उ.	१३८	उ.	०
पूर्वकालैकसर्वजरत्पु०	२ । १ । ४९	पू.	११८	पू.	३७१
पूर्वत्रासिद्धम्	८ । २ । १	उ.	४८६	उ.	९२०

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ. पा. सू.		पृ.		पृ.
पूर्वे तु भाषायाम्	८ । २ । ९८	उ.	५२२	उ.	९६७
पूर्वपदात्	८ । ३ । १०६	उ.	५५४	उ.	१०१२
पूर्वपदात्संज्ञायामगः	८ । ४ । ३	उ.	५५८	उ.	१०१७
पूर्वपरावरदक्षिणो०	१ । १ । ३४	पू.	१५	पू.	८७
पूर्ववत्सनः	१ । ३ । ६२	पू.	६८	पू.	२४२
पूर्ववदश्ववडवौ	२ । ४ । २७	पू.	१६६	पू.	४७६
पूर्वसदृशसमोनार्थ०	२ । १ । ३१	पू.	११२	पू.	३६४
पूर्वादिनिः	५ । २ । ८६	उ.	५६	उ.	३१३
पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा	७ । १ । १६	उ.	३४४	उ.	७०६
पूर्वाधरावराणामसि०	५ । ३ । ३९	उ.	८२	उ.	३४०
पूर्वापरप्रथमचरम०	२ । १ । ५८	पू.	१२०	पू.	३८०
पूर्वापराधरोत्तरमेक०	२ । २ । १	पू.	१२५	पू.	३८७
पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामू०	४ । ३ । २८	पू.	४२७	उ.	०
पूर्वे कर्तरि	३ । २ । १९	पू.	२२२	पू.	०
पूर्वे भूतपूर्वे	६ । २ । २२	उ.	२१२	उ.	५३३
पूर्वैः कृतमिनयौ च	४ । ४ । १३३	पू.	४८७	उ.	२२५
पूर्वो ऽभ्यासः	६ । १ । ४	उ.	१४२	उ.	४२२
पृथग्विनानानाभि०	२ । ३ । ३२	पू.	१४६	पू.	४३६
पृथ्वादिभ्य इमनि०	५ । १ । १२२	उ.	३२	उ.	२७६
पृषोदरादीनि यथो०	६ । ३ । १०९	उ.	२८७	उ.	६१८
पेषंवासवाहनधिषु	६ । ३ । ५८	उ.	२७६	उ.	६०५
पैलादिभ्यश्च	२ । ४ । ५९	पू.	१७५	पू.	४८६
पोटायुवतिस्तोक०	२ । १ । ६५	पू.	१२२	पू.	३८३
पोरदुपधात्	३ । १ । ९८	पू.	२०६	पू.	५६२
पौरोडाशपुरोडाशा०	४ । ३ । ७०	पू.	४३७	उ.	१७७
प्यायः पी	६ । १ । २८	उ.	१५१	उ.	४३४
प्रकारवचने जातो०	५ । ३ । ६९	उ.	८९	उ.	३५७
प्रकारवचने थाल्	५ । ३ । २३	उ.	७८	उ.	३३७
प्रकारे गुणवचनस्य	८ । १ । १२	उ.	४६७	उ.	८९०
प्रकाशनस्थेयाख्य०	१ । ३ । २३	पू.	५८	पू.	२३२
प्रकृत्यान्तःपादम०	६ । १ । ११५	उ.	१७५	उ.	४८१
प्रकृत्याभगालम्	६ । २ । १३७	उ.	२४३	उ.	५६१
प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु	६ । ३ । ८३	उ.	२८२	उ.	६१४
प्रकृत्यैकाच्	६ । ४ । १६३	उ.	३३६	उ.	६६५
प्रकृष्टे ठञ्	५ । १ । १०८	उ.	२९	उ.	२६५
प्रजने वीयतेः	६ । १ । ५५	उ.	१५८	उ.	४४३
प्रजने सर्तेः	३ । ३ । ७१	पू.	२७४	पू.	६८१

	अ॰ पा॰ सू॰	काशिका पृ॰		पदमञ्जरी पृ॰	
प्रज्ञोरिनिः	३ । २ । १५६	पू॰	२५२	पू.	६५६
प्रज्ञादिभ्यश्च	५ । ४ । ३८	उ॰	११०	उ.	३८४
प्रज्ञाश्रद्धार्चा॰	५ । २ । १०१	उ॰	६४	उ.	३२२
प्रणवष्टेः	८ । २ । ८९	उ॰	५१९	उ.	९६४
प्रणाय्यो संमतौ	३ । १ । १२८	पू॰	२१३	पू.	६०२
प्रतिः प्रतिनि॰	१ । ४ । ९२	पू॰	९९	पू.	३३१
प्रतिकण्ठार्थललामं॰	४ । ४ । ४०	पू॰	४६९	उ.	२०७
प्रतिजनादिभ्यः॰	४ । ४ । ९९	पू॰	४८०	उ.	२१९
प्रतिनिधिप्रतिदाने च	२ । ३ । ११	पू॰	१४०	पू.	४२३
प्रतिपथमेति ठंश्च	४ । ४ । ४२	पू॰	४६९	उ.	२०७
प्रतिबन्धिचिरकृ॰	६ । २ । ६	उ॰	२०७	उ.	५३०
प्रतियोगे पञ्चम्याः	५ । ४ । ४४	उ॰	११२	उ.	३८६
प्रतिश्रवणे च	८ । २ । ९९	उ॰	५२२	उ.	९६७
प्रतिष्कशश्च कशेः	६ । १ । १५२	उ॰	१८५	उ.	४९८
प्रतिस्तब्धनिस्त॰	८ । ३ । ११४	उ॰	५५६	उ.	१०१३
प्रते रंशवादयस्तत्पुरुषे	६ । २ । १९३	उ॰	२५९	उ.	५७५
प्रतेरुरसः सप्तमी॰	५ । ४ । ८२	उ॰	१२३	उ.	४००
प्रतेश्च	६ । १ । २५	उ॰	१५०	उ.	०
प्रत्नपूर्वविश्वेमात्था॰	५ । ३ । १११	उ॰	९८	उ.	३६७
प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः	३ । १ । ११८	पू॰	२१०	पू.	०
प्रत्यभिवादेऽशूद्रे	८ । २ । ८३	उ॰	५१७	उ.	९६०
प्रत्ययः	३ । १ । १	पू॰	१८३	पू.	४९८
*प्रत्ययलोपे प्रत्यय॰	१ । १ । ६२	पू॰	२६	पू.	१२६
प्रत्ययस्थात्कात्पूर्व॰	७ । ३ । ४४	उ॰	४२१	उ.	८१६
प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः	१ । १ । ६१	पू॰	२६	पू.	१२४
प्रत्ययोत्तरपदयोश्च	७ । २ । ९८	उ॰	४०१	उ.	७९१
प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः	१ । ३ । ५९	पू॰	६८	पू.	२४२
प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पू॰	१ । ४ । ४०	पू.	८६	पू॰	२९९
प्रथने वावशब्दे	३ । ३ । ३३	पू.	२६७	पू.	६७४
प्रथमचरमतयाल्पा॰	१ । १ । ३३	पू.	१५	पू.	८१
प्रथमयोः पूर्वसवर्णः	६ । १ । १०२	उ.	१७३	उ.	४७४
प्रथमानिर्दिष्टं समा॰	१ । २ । ४३	पू.	४३	पू.	१७८
प्रथमायाश्च द्विवच॰	७ । २ । ८८	उ.	३९८	उ.	७८७
प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ	६ । २ । ५६	उ.	२२४	उ.	०

* इदं सूत्रं १२६ पृ॰ अन्तिम ३ पङ्क्तौ रितीत्यस्याग्रे प्रत्ययलोपे इत्यस्य पूर्वमपेक्षितम् ।

* अत्र सूत्रे मतुबिति प्रमादपतितम् ।

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ॰ पा॰ सू॰		पृ॰		पृ॰
प्रागेकादशभ्यो ऽछ०	५ । ३ । ४९	उ.	८४	उ॰	३४३
प्राग्घिताद्यत्	४ । ४ । ७५	पू.	४७६	उ॰	०
प्राग्दिशो विभक्तिः	५ । ३ । १	उ.	७४	उ॰	३३२
प्राग्दीव्यतो ऽण्	४ । १ । ८३	पू.	३५३	उ॰	७५
प्राग्रीश्वरान्निपाताः	१ । ४ । ५६	पू॰	६१	पू॰	३१५
प्राग्वतेष्ठञ्	५ । १ । १८	उ.	६	उ.	२३७
प्राग्वहतेष्ठक्	४ । ४ । १	पू.	४६१	उ.	१६६
प्राचां ष्फ तद्धितः	४ । १ । १७	पू.	३३४	उ.	३१
प्राचां कटादेः	४ । २ । १३६	पू.	४२०	उ.	०
प्राचां क्रीडायाम्	६ । २ । ७४	उ.	२२६	उ.	५४६
प्राचां ग्रामनगराणाम्	७ । ३ । १४	उ.	४११	उ.	८०७
प्राचां नगरान्ते	७ । ३ । २४	उ.	४१५	उ.	८१०
प्राचामवृद्धात्फिन्०	४ । १ । १६०	पू.	३७६	उ.	११४
प्राचामुपादेरड०	५ । ३ । ८०	उ॰	६१	उ.	०
प्राणभृज्जातिवयो०	५ । १ । १२६	उ.	३५	उ.	२७८
प्राणिरजतादिभ्यो०	४ । ३ । १५४	पू.	४५७	उ.	१६५
प्राणिस्थादातो लज०	५ । २ । ६६	उ.	६३	उ.	३१६
प्रातिपदिकान्तनुम्०	८ । ४ । ११	उ.	५६०	उ.	१०२१
प्रातिपदिकार्थलिङ्गव०	२ । ३ । ४६	पू.	१५०	पू.	४४०
प्रादयः	१ । ४ । ५८	पू.	६२	पू.	३१८
प्रादस्वाङ्गं संज्ञा०	६ । २ । १८३	उ.	२५६	उ.	५७३
प्राद्वहः	१ । ३ । ८१	पू.	७४	पू.	०
प्राध्वं बन्धने	१ । ४ । ७८	पू.	६७	पू.	३२४
प्राप्तापन्ने च द्वितीयया	२ । २ । ४	पू.	१२६	पू.	३८६
प्रायभवः	४ । ३ । ३६	पू.	४३०	उ.	१७०
प्रावृट्शरत्कालदि०	६ । ३ । १५	उ.	२६४	उ.	५८४
प्रावृष एण्यः	४ । ३ । १७	पू.	४२५	उ.	१६५
प्रावृषष्ठप्	४ । ३ । २६	पू.	४२७	उ.	०
प्रियवशे वदः खच्	३ । २ । ३८	पू.	२२६	पू.	६१६
प्रियस्थिरस्फिरो०	६ । ४ । १५७	उ.	३३५	उ.	६६५
प्रीतौ च	६ । २ । १६	उ.	२११	उ.	५३२
प्रुसृल्वः समभि०	३ । १ । १४९	पू.	२१८	पू.	६०८
प्रे दाज्ञः	३ । २ । ६	पू.	२२०	पू.	६१३
प्रे द्रुस्तुस्रुवः	३ । ३ । २७	पू.	२६६	पू.	०
प्रे वणिजाम्	३ । ३ । ५२	पू.	२७१	पू.	६७६
प्रे लपसुद्रुमथवदवसः	३ । २ । १४५	पू.	२५०	पू.	६५३
प्रे लिप्सायाम्	३ । ३ । ४६	पू.	२७०	पू.	६७८

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ. पा. सू.		पृ.		पृ.
प्रेष्यब्रुवोर्हविषोदे०	२ । ३ । ६१	पू.	१५४	पू.	४५१
प्रे स्त्रोऽयज्ञे	३ । ३ । ३२	पू.	२६७	पू.	६७४
प्रैषातिसर्गप्राप्तका०	३ । ३ । १६३	पू.	२९८	पू.	७१०
प्रोक्ताल्लुक्	४ । २ । ६४	पू.	३९८	उ.	१४३
प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपा०	१ । ३ । ६४	पू.	९९	पू.	२४५
प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्	१ । ३ । ४२	पू.	६४	पू.	२३७
प्लक्षादिभ्योऽण्	४ । ३ । १६४	पू.	४५९	उ.	१९८
प्लुतप्रगृह्या अचि०	६ । १ । १२५	उ.	१७८	उ.	४८६
प्लुतावैच इदुतौ	८ । २ । १०६	उ.	५२४	उ.	९६९
प्वादीनां ह्रस्वः	७ । ३ । ८०	उ.	४३१	उ.	८३०
फक्फिञोरन्यत०	४ । १ । ९१	पू.	३५६	उ.	८६
फणां च सप्तानाम्	६ । ४ । १२५	उ.	३२६	उ.	६८४
फलेग्रहिरात्मंभरिश्च	३ । २ । २६	पू.	२२४	पू.	६१७
फले लुक्	४ । ३ । १६३	पू.	४५९	उ.	१९७
फल्गुनीप्रोष्ठपदा०	१ । २ । ६०	पू.	४९	पू.	१९७
फाण्टाहृतिमिमता०	४ । १ । १५०	पू.	३७२	उ.	१११
फेनादिलच्च	५ । २ । ९९	उ.	६४	उ.	०
फेश्छ च	४ । १ । १४९	पू.	३७२	उ.	११०
बन्धने चर्षौ	४ । ४ । ९६	पू.	४८०	उ.	२१८
बन्धुनि बहुव्रीहौ	६ । १ । १४	उ.	१४५	उ.	४२९
बन्धे च विभाषा	६ । ३ । १३	उ.	२६४	उ.	५८३
बभूथाततन्थजगृ०	७ । २ । ६४	उ.	३९२	उ.	०
बर्हिषि दत्तम्	४ । ४ । ११९	पू.	४८४	उ.	२२१
बलादिभ्यो मतुप्०	५ । २ । १३६	उ.	७३	उ.	३३१
बहुगणवतुडति संख्या	१ । १ । २३	पू.	१२	पू.	७३
बहुपूगगणसंघस्य०	५ । २ । ५२	उ.	५२	उ.	३०४
बहुप्रजाश्छन्दसि	५ । ४ । १२३	उ.	१३२	उ.	०
बहुलं छन्दसि	२ । ४ । ३९	पू.	१७०	पू.	४८१
बहुलं छन्दषि	२ । ४ । ७३	पू.	१८०	पू.	०
बहुलं छन्दसि	२ । ४ । ७६	पू.	१८०	पू.	०
बहुलं छन्दसि	३ । २ । ८८	पू.	२३८	पू.	०
बहुलं छन्दसि	५ । २ । १२२	उ.	६९	उ.	३२७
बहुलं छन्दसि	६ । १ । ३४	उ.	१५२	उ.	०
बहुलं छन्दसि	७ । १ । ८	उ.	३४२	उ.	७०३
बहुलं छन्दसि	७ । १ । १०	उ.	३४३	उ.	०
बहुलं छन्दसि	७ । १ । १०३	उ.	३६८	उ.	७४६

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.		पदमञ्जरी पृ.	
भिक्षादिभ्यो ऽण्	४ । २ । ३८	पू.	३६०	उ.	१३४
भिक्षासेनादायेषु च	३ । २ । १७	पू.	२२२	पू.	६१५
भित्तं शकलम्	८ । २ । ५९	उ.	५११	उ.	९५३
भिद्योद्ध्यौ नदे	३ । १ । ११५	पू.	२१०	पू.	०
भियः क्रुक्लुकनौ	३ । २ । १७४	पू.	२५५	पू.	०
भियो ऽन्यतरस्याम्	६ । ४ । ११५	उ.	३२३	उ.	६८१
भियो हेतुभये षुक्	७ । ३ । ४०	उ.	४२०	उ.	८१६
भीत्रार्थानां भयहेतुः	१ । ४ । २५	पू.	८३	पू.	२८५
भीमादयो ऽपादाने	३ । ४ । ७४	पू.	३००	पू.	७४३
भीरोः स्थानम्	८ । ३ । ८१	उ.	५४८	उ.	१००५
भीस्म्योर्हेतुभये	१ । ३ । ६८	पू.	७१	पू.	२५३
भीह्रीभृहुमदजनधन०	६ । १ । १९२	उ.	१६७	उ.	५१६
भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च	३ । १ । ३९	पू.	१९३	पू.	५५१
भुजन्युब्जौ पाण्युप०	७ । ३ । ६१	उ.	४२७	उ.	८२५
भुजो ऽनवने	१ । ३ । ६६	पू.	७०	पू.	२४६
भुवः प्रभवः	१ । ४ । ३१	पू.	८४	पू.	२८६
भुवः संज्ञान्तरयोः	३ । २ । १७९	पू.	२५६	पू.	६६०
भुवश्च	३ । २ । १३८	पू.	२४८	पू.	६५२
भुवश्च	४ । १ । ४७	पू.	३४३	उ.	४६
भुवश्च महाव्याहृतेः	८ । २ । ७१	उ.	५१४	उ.	९५६
भुवो भावे	३ । १ । १०७	पू.	२०८	पू.	५६५
भुवो वुग्लुङ्लिटोः	६ । ४ । ८८	उ.	३१७	उ.	६७२
भूतपूर्वे चरट्	५ । ३ । ५३	उ.	८५	उ.	३४३
भूते	३ । २ । ८४	पू.	२३७	पू.	६३०
भूते च	३ । ३ । १४०	पू.	२६१	पू.	७०२
भूते ऽपि दृश्यन्ते	३ । ३ । २	पू.	२६०	पू.	६६३
भूवादयो धातवः	१ । ३ । १	पू.	५३	पू.	२१०
भूषणे ऽलम्	१ । ४ । ६४	पू.	९४	पू.	३२२
भूसुवोस्तिङि	७ । ३ । ८८	उ.	४३४	उ.	८३५
भृञामित्	७ । ४ । ७६	उ.	४५८	उ.	८६६
भृञो ऽसंज्ञायाम्	३ । १ । ११२	पू.	२०६	पू.	५६७
भृशादिभ्यो भुव्यच्व्चे०	३ । १ । १२	पू.	१८६	पू.	५१६
भोज्यं भक्ष्ये	७ । ३ । ६९	उ.	४२८	उ.	८२६
भोभगोअघोअपूर्व०	८ । ३ । १७	उ.	५३०	उ.	९७८
भौरिक्याद्यैषुकार्या०	४ । २ । ५४	पू.	३६४	उ.	०
भ्यसो भ्यम्	७ । १ । ३०	उ.	३४८	उ.	७१२
भ्रस्जो रोपधयो०	६ । ४ । ४७	उ.	३०७	उ.	६५६

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ॰ पा॰ सू॰		पृ॰		पृ॰
*मन्त्रेश्वेतवहोक्थश२	३ । २ । ७१	पू॰	२३४	पू॰	६२६
मन्त्रेष्वाङ्यादे०	६ । ४ । १४१	उ॰	३३०	उ॰	६८८
मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रि०	६ । ३ । १३१	उ॰	२६३	उ॰	०
मन्थौदनसक्तुवि०	६ । ३ । ६०	उ॰	२७६	उ॰	६०५
मन्यकर्मण्यनादरेवि०	२ । ३ । १७	पू॰	१४२	पू॰	४२७
मपर्यन्तस्य	७ । २ । ९१	उ॰	३९६	उ॰	७८८
मय उञो वो वा	८ । ३ । ३३	उ॰	५३४	उ॰	९८३
मयट् च	४ । ३ । ८२	पू॰	४४०	उ॰	१८०
मयड्वैतयोर्भाषा०	४ । ३ । १४३	पू॰	४५५	उ॰	१९३
मयतेरिदन्यतर०	६ । ४ । ७०	उ॰	३१३	उ॰	६६७
मयूरव्यंसकादयश्च	२ । १ । ७२	पू॰	१२४	पू॰	३८५
मये च	४ । ४ । १३८	पू॰	४८८	उ॰	२२५
मस्करमस्करिणौ०	६ । १ । १५४	उ॰	१८५	उ॰	४९८
मस्जिनशोर्झलि	७ । १ । ६०	उ॰	३५६	उ॰	७२४
महाकुलादञ्खञौ	४ । १ । १४१	पू॰	३७०	उ॰	०
महान्व्रीह्यपराह्ण०	६ । २ । ३८	उ॰	२१९	उ॰	५३७
महाराजप्रोष्ठपदा०	४ । २ । ३५	पू॰	३८६	उ॰	१३३
महाराजाट्ठञ्	४ । ३ । ९७	पू॰	४४३	उ॰	०
महेन्द्राद्घाणौ च	४ । २ । २९	पू॰	३८७	उ॰	१३२
माङि लुङ्	३ । ३ । १७५	पू.	३००	पू.	०
माणवचरकाभ्यां खञ्	५ । १ । ११	उ.	४	उ.	२३३
मातरपितरावुदीचाम्	६ । ३ । ३२	उ॰	२६८	उ.	०
मातुःपितुर्भ्यामन्य०	८ । ३ । ८५	उ.	५४९	उ.	१००६
मातुरुत्संख्यासम्भ०	४ । १ । ११५	पू.	३६५	उ.	१०४
मातृपितृभ्यां स्वसा०	८ । ३ । ८४	उ.	५४८	उ.	०
मातृष्वसुश्च	४ । १ । १३४	पू.	३६९	उ.	१०६
मात्रोपज्ञोपक्रम०	६ । २ । १४	उ.	२०६	उ.	५३२
माथोत्तरपद०	४ । ४ । ३७	पू.	४६८	उ.	२०६
मादुपधायाश्च म०	८ । २ । ९	उ.	४९६	उ.	९३५
मानपश्वङ्गयोः क०	५ । ३ । ५१	उ.	८४	उ.	३४३
माने वयः	४ । ३ । १६२	पू.	४५९	उ.	१९७
मान्बधदान्शान्०	३ । १ । ६	पू.	१८४	पू.	५०८
मायायामण्	४ । ४ । १२४	पू.	४८५	उ.	२२२
मालादीनां च	६ । २ । ८८	उ.	२३७	उ.	०
मासाद्वयसि य०	५ । १ । ८१	उ॰	२२	उ.	२५९

* एतत्सूत्रस्थाने मन्त्रे घसह्वरणेति सूत्रं प्रमादतः पतितम् ।

मू० दृष्टं मान्धालभोगिप्रभृतिषु करणस्थानभे-
दादिचित्रं तादृग्द्वीपान्तरादौ श्रुतमपि न
मृषा वेदसिद्धे तथा नः । यत्रानाप्तोक्तता-
धीर्न भवति विहतिर्नापि संभावनायाः किं
व्याप्त्याऽत्रोपचारो विहतिमति भवेन्नैव
तद्व्याप्तिदौःस्थ्ये ॥ ११० ॥

टी० न हि वेद एवाद्भुतदृष्टिः लोकेऽपि अद्भुतन्नामान्यत्रा-दृष्टस्यापि क्वाचित्कदर्शनं, दृश्यते हि मान्धालव्यालादीनामन्धकारे-ऽपि रूपदर्शनं मान्धालानामाहार–निर्हारकरणयोरेकस्थानवर्त्तित्वं, व्यालानां चक्षुःश्रवस्त्वं, पक्षिषु च केषुकेषुचिदङ्गाराहारत्वम्, ईक्षण-ध्यानसंस्पर्शैर्मत्स्यकूर्मविहङ्गानां पुत्रपोषणं नालिकेरद्वीपवासिनामप-क्वान्नेनैव देहधारणं, तदिदमाह । तादृगिति । दृष्टान्तदृष्टं दार्ष्टान्तिके योजयति । वेदसिद्ध इति । लोकेऽप्यद्भुतार्थाङ्गीकारः प्रमाणसिद्ध-त्वादङ्गीक्रियते किं पुनर्वेद इत्यर्थः । तर्हि सर्वमप्यघटितं वेदसिद्ध-मित्यङ्गीकार्य्यं नेत्याह । यत्रेति । अयमत्र नियमः यत्रानाप्तोक्त-त्वज्ञानं नास्ति प्रतीतेश्च न व्याघातः तत्र दृष्टान्ताभावेऽपि सोऽर्थोऽ-ङ्गीकार्य्यः, तदेतदाह । किं व्याप्त्येति । किं दृष्टान्तदर्शनेनेत्यर्थः । उपचारस्तर्हि कुत्रेत्याशङ्क्याह । उपचार इति । व्याघाते सत्युपचारः नैव तत्, उपचरणं व्याप्तिदौःस्थ्ये–दृष्टान्तदौःस्थ्ये, अपूर्वार्थस्य प्रमा-णेन दर्शने पूर्वदर्शनविरूपता न दोषायेत्यर्थः, देवकीजठरे वासः स्वोदरे विश्वदर्शनमित्यादिकं विश्वरूपस्य भगवतो योयुज्यत इत्यर्थः ॥

इति वेदेष्वद्भुतोक्तियाथात्म्यम् ॥ ११० ॥

एवं वेदानां स्वाभाविकं प्रामाण्यमुपपाद्य तेषामाप्तोक्तत्वेन प्रामाण्यमुपपादयतां पक्षप्रतिक्षेपार्थं वाक्यत्वात् कर्तृमत्त्वं वेदानामित्यादिकमनुमानं दूषयितुमारभते । वाक्यत्वादिति ।

मू० वाक्यत्वात् कर्तृमत्यः श्रुतय इति यदि ब्रूहि बाधं विपक्षे श्रुत्या स्मृत्या च बाध्या त्वदनुमितिरियं कर्तुरस्मास्मृतेश्च । त्वं तावत्तिष्ठ लोकैर्न हि पुरुषगुणप्रत्ययात्तद्ग्रहीतिस्सन्तश्चापह्नुवीरंस्तमिह न मुनयस्सत्यनिष्ठाः कृतज्ञाः ॥ १११ ॥

टी० तथा हि वेदवाक्यानि सकर्तृकाणि वाक्यत्वादित्याद्यनुमाने यदि विपक्षे बाधकतर्कोऽस्ति स वक्तव्यः, न चेदनुग्राहकतर्काभावादप्रयोजकोऽयं हेतुः, वक्त्रभावे वाक्यत्वं हीयत इति चेत्तन्न स्वतन्त्रवक्त्रभावेऽपि प्रवक्तृपारम्पर्य्यप्राचेण वाक्यत्वस्यान्यथासिद्धत्वात् यथा सवक्तृ*काणामपि वाक्यानामुच्चारयितृपूर्वपुरुषताल्वोष्ठादिव्यापारपूर्वकत्वमेव हि वाक्यत्वे तन्त्रम् । आदौ कस्यचित्पुरुषस्य स्वातन्त्र्यमङ्गमिति चेन्न तस्य कादाचित्कसंदर्भसाजात्य एव नियामकता यथा भवतां ज्ञानानामनित्यत्वेन कारणगुणपूर्वकत्वेनैव प्रमात्वे सत्यपीश्वरज्ञानस्य नित्यत्वेन तादृशगुणपूर्वकत्वाभावः, एवमागन्तुकसंदर्भस्य स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वेऽपि नित्यसन्दर्भसाजात्यस्य स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वं न स्यात् तथा च वाक्यत्वमन्यथासिद्धत्वान्न स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वं साधयति, सर्वं वाक्यमनित्यमेव वाक्यत्वादिति चेत्तन्न सिद्धसाधनत्वात् तच चोच्चार्य्यमाणवाक्यस्या-

* सकर्तृकाणामिति पा० ।

नित्यत्वात् तादृशवाक्यपारम्पर्य्यस्य च नित्यत्वे बाधकाभावात् तावन्मात्रेणैव अस्माकं वेदनित्यत्वसिद्धेः, न ह्येकरूपवाक्यप्रवाहानादित्वातिरेकेण वेदवाक्यानामनादित्वं प्रतिपद्यामहे न ह्येकरूपब्रह्माण्डप्रवाहस्य अनादित्वे को नाम विप्रतिपद्यते सावयवत्वाद् ब्रह्माण्डस्य सादित्वे साध्यमाने तज्जातीयब्रह्माण्डस्य पूर्वं सद्भावो न निषिद्ध्यते एवं प्रत्येकं वाक्यस्य सवक्तृकत्वेऽपि प्रवाहस्यानादित्वे न कश्चिद्विरोधः । किञ्चेदमनुमानं वाचा विरूपनित्यया, नाम रूपञ्च भूतानामित्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधात् कालात्ययापदिष्टम् । तदिदमाह । श्रुत्येति । स्मर्त्तव्यत्वे सति कर्तृस्मरणाभावाच्च कर्तृशून्यो वेदः, न च जीर्णकूपारामादिषु व्यभिचारः उपदेशपारम्पर्ये स्मर्त्तव्यत्वे च सत्यस्मरणस्य कर्त्रभावनियतत्वात् मया स्मृतः कर्त्ता तत्प्रत्ययाद्वेदप्रामाण्यमिति चेत्तन्न आग्रहगृहीतस्य भवतो वाक्ये प्रामाण्याभावादित्याह । त्वं तावदिति । न हि मन्वादीनां वेदपरिग्रहः पुरुषगुणप्रत्ययेनेत्याह । न हीति । प्रत्युत वेदस्याकर्तृकत्वमेव परमर्षयः प्रवदन्ति । ननु सर्ववेदकर्त्तरि भगवति विद्यमानेऽपि मन्वादयस्तदनुविधायिनश्च वेदवक्तारमपलपन्तीति तन्न तेषां तदपलापे प्रयोजनाभावात् न हि सत्यनिष्ठास्तादृशा महात्मानस्तमपि भगवन्तमपलपन्तीति संभवतीत्याह ।

सन्तश्चेति ॥ १११ ॥

नन्वादिकाले वेदैक्यं श्रुतमतस्तदातदा नानावेदसृष्टिरित्याशङ्क्य परिहरति । आदाविति ।

सू० आदौ वेदैक्यवादस्त्वविभजनवशात्तावता नान्यसृष्टिस्सर्वेषामेकवेदान्वयमपि जगदुः

कालभेदप्रतिष्ठम् । तद्वच्छाखाविभागः प्रवचननियता काठकाद्या समाख्या द्रष्टा मन्त्रादिकर्त्ता परिहृत इह चानित्ययोगः प्रवाहैः ॥ ११२ ॥

टी० तत्र हेतुमाह । अविभजनेति । तस्मिन् काले सर्वेषां वेदानामेकवेदान्वयकथनं कथं तदपि युज्यते कालभेदनियतत्वात् । तदिदमाह । कालेति । अत एव पश्चाच्छाखाविभागकथनमपि कालभेदादेवेत्याह । तद्वदिति । एवं काठकादिसमाख्यापि प्रवचनानुबन्धित्वान्न वेदसृष्टिहेतुरित्याह । प्रवचनेति । एवं वेदद्रष्टृत्वान्मन्त्रादिकर्तृत्वञ्च व्याख्येयमित्याह । द्रष्टेति । कथन्तर्हि नित्यस्य वेदस्यानित्ययोग इत्यत आह । अनित्येति । अयमर्थः वेदवाक्यसन्दर्भसाजात्यमनादित्वेन नियतं सर्वमप्यनित्यं पदार्थजातं साजात्येन नित्येन वेदेन संबध्यते स्फ्य-कपाल-पुरोडाशादीनामपि साजात्येनानादित्वात् ॥ ११२ ॥

कथन्तर्हि प्रतिमन्वन्तरञ्चैषा श्रुतिरन्या विधीयत इत्याशङ्क्य परिहरति । भेद इति ।

सू० भेदो मन्वन्तरादौ भवति च नियतोऽनादिसिद्धे तदंशे पुंसूक्तादौ श्रुतीनां जनिवचनमपि प्रागवदाविष्कृतौ स्यात् । आम्नारूपत्वमासां न च गलति विभोरैक्य*रूप्याभिसन्धेर्योऽसौ देवः प्रमाणां स च न शिथिलयेच्छक्तिमन्तं क्रमं तम् ॥ ११३ ॥

* रेकरूपाभिसंधेरिति पा० ।

टी० अनादिसिद्धानां वेदांशानामनन्तत्वात् कस्मिँश्चिन्मन्वन्तरे कश्चिद्वेदांशः प्रवर्तत इत्यर्थः । कथन्तर्हि पुंसूक्तादौ ऋचस्सामानि जज्ञिरे इत्यादिवचनं तच्च प्रादुर्भावमात्रपरमित्याह । पुंसूक्तेति । अन्यथा यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मा इत्यादिवचनशतविरोधात्, कथन्तर्हि नित्यानां वेदानामीश्वराज्ञारूपत्वम् आज्ञावाक्यस्य तदातदान्यथाकरणसंभवादित्याशङ्क्य परिहरति । आज्ञेति । हेतुमाह । विभोरिति । प्रतिकल्पमेकरूपाभिसन्धिरीश्वर एकरूपमेवाज्ञावाक्यं वदति, एतदेव वेदस्य नित्यत्वं यदेकरूप्येण सर्वेष्वपि कल्पेषूच्चार्य्यमाणत्वमीश्वराभिसन्धिविशेषद्योतनत्वादाज्ञारूपत्वमपि न विहन्यत इत्यर्थः । नन्वीश्वरः स्वतन्त्रत्वाद्वेदान् प्रतिकल्पमन्यथयतु, नान्यथयति अन्यथा करणे प्रमाणाभावात् यथापूर्वमकल्पयदिति यथापूर्वकल्पने प्रमाणसंभवाच्च अतस्तत्तत्क्रमविशेषविशिष्टतया तत्तत्कार्य्यकारणशक्तमन्त्रार्थवादविधिरूपं वेदराशिं नेश्वरश्शिथिलयेदिति ॥ ११२ ॥

इति वेदनित्यत्वम् ।

ननु महाजनपरिग्रहाद्वेदप्रामाण्यं प्रतिपद्यन्ते वेदवादिनः स च परिग्रहो बाह्यागमेष्वपि तुल्य इत्याशङ्क्य वैषम्यमाह । प्रेक्षावन्त इति ।

मू० प्रेक्षावन्तो महान्तः परिजगृहुरिमं सार्थमङ्गैरनन्तं नेत्थं बाह्यागमानां प्रसृतिरनुपधेस्तद्ग्रहीतेरभावात् । दृश्यन्ते गत्यभावो नियतिषु लघिमा वञ्चनन्तर्कमोहो वृत्ति-

स्वास्थ्यादि चैषामुपधिरधिगमे वैपरीत्यं तु वेदे ॥ ११४ ॥

टी० अयमर्थः बहुजनपरिगृहीतत्वं न महाजनपरिग्रहः अपि तूत्कृष्टजनपरिग्रहः स तु वेदेष्वेवेति भावः । कथमन्येषामागमानामनुत्कृष्टजनपरिग्रह इत्यत्राह । मेति । प्रवृत्तिर्मर्य्यादा तत्परिग्रहप्रकारपरिशोधने वैषम्यमवगम्यत इत्यर्थः । कथमित्यत्राह । अनुपधेरिति । द्विविधो हि परिग्रहः आस्तिक्यनिबन्धनः कश्चित् अल्पाल्पप्रयोजनाभिलाषादपरः, तत्र वेदपरिग्रहः पूर्वकोटौ निविशते बाह्यागमपरिग्रहस्त्सोपाधिक इत्यर्थः । उपाधिस्तु दृष्टमेव प्रयोजनम् उपाधीनेव परिगणयति । दृश्यन्त इति । अनन्यगतिकत्वं कर्तव्याकर्त्तव्यनियमेषु लाघवं परैर्वञ्चनं कुतर्काभ्यासव्यामोहो वृत्तिस्वास्थ्यमशनाच्छादनादिसौकर्य्यम् एतादृशमन्यदपि बाह्यागमपरिग्रहे निदानम् एतद्वैपरीत्यं वेदपरिग्रहे दृष्टमिति न बाह्यपरिग्रहस्य वेदपरिग्रहेण तुल्यत्वमिति भावः । इदमेव न्यायविद्भिरपि हेतुदर्शनादर्शनाभ्यां विवेकादित्युच्यते ॥ ११४ ॥

किञ्चैवं प्रमाणत्वेन प्रतिपन्नवेदवाक्याद् बाह्यानां बाधस्थापनमप्रामाण्यहेतुरित्याह । नित्यैरिति ।

सू० नित्यैरस्पृष्टदोषैर्भवति च निगमैः पौरुषेयेषु बाधः पाख*ण्डत्वप्रथैषां जगति न च मृषा पक्षपातप्रहाणे । अन्योन्यस्त्वेषु बाधः प्रसजति कृतकेष्वाप्तिमोहादिसाम्यात् संवादोंऽशेषु तुल्यः परमिह कुहनासिद्धयेऽन्यप्रवेशः ॥ ११५ ॥

* पाषण्डशब्दोऽपि ।

टी० अतस्तेषां पाख*ण्डत्वप्रसिद्धिरप्यप्रामाण्यनिमित्तं भवतीत्याह । पाखण्डत्वेति । न चैतावदेव बौद्धचार्वाकार्हतसांख्यादीनां परस्परबाधोऽप्यप्रामाण्य हेतुरित्याह । अन्योन्यमिति । तत्रैकश्चेदाप्तः अपरोऽप्याप्तः, मूढश्चेत् मूढ इत्याह । आप्तीति । क्वचिद्वेदसंवादात् कुत्रचित् प्रामाण्यमिति चेत्तुल्यमित्याह । संवाद इति । अतस्सिद्धान्तान्तरप्रवेशः कुहनासिद्धये—परवञ्चनादिसिद्धय इति न बाह्यसिद्धान्तैर्वेदागमस्य तुल्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ११५ ॥

इति वेदस्य बाह्यागमेभ्यो वैषम्यम् ।

इत्थं वेदस्य प्रामाण्यमुपपाद्य स्मृतीतिहासादेर्वेदमूलत्वेन प्रामाण्यमुपपादयति । संवाद इति ।

सू० संवादे मानवादेः श्रुतिभिरविरले संग्रहे
तत्समाने ताभिश्चाप्तत्वसिद्धौ स्वकथित
उचितस्तस्य तन्मूलभावः । नाद्यं लिङ्गं
नरोक्तिर्भ्रम इह घटते विप्रलिप्सा ऽपि मूलं
नाज्ञाते भावनाऽपि श्रुतिविषयतया भाति
योगे तु धर्मः ॥ ११६ ॥

टी० अयमर्थः मानवादेर्मन्वादिग्रन्थस्य श्रुतिभिस्संवादे अविरले—सार्वत्रिके संग्रहे—परिग्रहे, तत्समाने—श्रुतिभिस्समाने स्मर्तॄणां मन्वादीनां ताभिः यद्वै किञ्चन मनुरवददित्यादिभिः श्रुतिभिरेवाप्तत्वसिद्धौ, स्वकथितः—स्मृतिभिरेव कथितः तस्य—मानवादेस्तन्मूलभाव उचितः प्राप्तः स्मर्तार एव वेदमूलत्वं स्मृतीनामाहुरित्यर्थः । श्रुतेरेव स्मृतिमूलत्वमुक्त्वा तदन्येषां तन्मूलत्वं निषेधति । नेति । न

* पाषण्डेति पा० ।

तावदिन्द्रियं स्मृत्यादिमूलं संभवति तस्यालौकिकार्थत्वात् तद्विषये लौकिकस्य प्रत्यक्षस्याप्रवृत्तेः । न चानुमानं तत्र प्रवर्तते अन्वयव्यतिरेकस्य प्रत्यक्षमूलत्वेन प्रत्यक्षस्य निवृत्तावनुमानस्यापि निवृत्तेः, न च लौकिकं वाक्यं तन्मूलं तस्य प्रत्यक्षानुमानमूलत्वेन तन्निवृत्तावसंभवात्, न च भ्रम एव मूलं महाजनपरिग्रहासंभवात् तत एव न विप्रलिप्सापि मूलं, तर्हि भावनैव मूलमिति चेत् तदपि नेत्याह । नाज्ञात इति । तथा च चक्रकमित्यर्थः, ज्ञाते भावना भावनया च स्मृतिः स्मृत्या ज्ञानमिति श्रुत्या ज्ञाने पुनरस्मत्पक्षः प्रत्यक्षादिभिः स्मृतिविषयज्ञानमचैव प्रतिक्षिप्तं कथन्तर्हि महर्षीणां प्रत्यक्षेण धर्मं दर्शनम् इत्थं श्रुत्या धर्मं प्रतिपद्य स्वयमनुष्ठातारो धर्मप्रभावात् प्रभावविशेषमासाद्य पश्चाच्चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति श्रुतिविषयत्वेन धर्मान् साक्षात्कुर्वन्ति नैतावता स्मृतीनां श्रुतिमूलत्वभङ्गः तैरपि योगिभिर्य्योगदशायां श्रुतिप्रमाणगम्यत्वेनैव धर्माणामुपलम्भात् अतो वेदमूलत्वं स्मृत्यादेरुपपन्नमिति ॥ ११६ ॥

इति स्मृतीतिहासादेर्वेदमूलत्वम् ।

इत्थं वेदमूलत्वं स्मृतीनामुपपाद्य अष्टकाद्याचारादेः प्राभाकरोक्तं नित्यानुमेयवेदमूलत्वं प्रतिक्षिपति । या मूलमिति ।

मू० या मूलं त्वष्टकादेरियमपि मनुजैः क्वाप्यधीता श्रुतित्वात् सा चेन्नित्यानुमेया प्रसजति न कथं तादृशाध्यक्षक्लृप्तिः । सर्वस्मिन् पूर्वपूर्वस्मृतिरपि निगमोपज्ञमित्याचरिष्णो नित्यादृष्ये च मूले नियतमिह भवेदन्धसन्ताननीतिः ॥ ११७ ॥

टी० इदमचानुमानम् अष्टकाद्याचारमूलभूता श्रुतिरन्यत्र क्वचिदधीता श्रुतित्वात् प्रत्यक्षश्रुतिवदिति, नित्यानुमेया सा श्रुतिरिति चेन्न श्रुतित्वे नित्यानुमेयत्वव्याघातात् ताल्वादिव्यापारैः क्वचिदुच्चार्य्यमाणो वर्णसंघातविशेष एव हि श्रुतिः तस्य कथन्नित्यानुमेयत्वम् उच्चारणदशायां वक्तृश्रोत्रोरुपलम्भात् । यदि च नित्यानुमेया श्रुतिर्मूलभूता स्मृतीनान्तर्हि तादृशं नित्यानुमेयं प्रत्यक्षमपि तन्मूलतया किं न कल्प्यते । प्रमाणाभावादिति चेत्तुल्यं, स्मृतिरेव मूलसद्भावे प्रमाणमिति चेत् सत्यं, सा हि स्मृतिर्मूलमेवानुमापयति न पुनर्नित्यानुमेयत्वमपि मूलभूतस्य वेदस्य मूलान्तराभावादिति चेन्न विप्रकीर्णैव श्रुतिरस्तु मूलं किमनया नित्यानुमेयया श्रुत्या । किञ्च सर्वेऽपि पूर्वपूर्वस्मृतिमेव प्रमाणीकृत्याचरन्ति न कश्चिदपि वेदं दृष्टवान् इति हि नित्यानुमेयत्वं वेदस्य, तथा च सर्वेषामेव परप्रत्ययमाचरणत्वात् सकलस्यापि मूलभूतप्रमाणादृष्टेरन्धपारम्पर्यवदप्रमाणमूल एव स्मृतिपरिग्रह इति प्रसज्येत अतो नित्यानुमेयवेदमूलत्वं स्मृतीनामप्रामाण्यकारणमिति ॥ ११० ॥

इत्यष्टकादेर्नित्यानुमेयश्रुतिमूलत्वभङ्गः ।

माभून्नित्यानुमेयवेदमूलत्वमुच्छिन्नशाखामूलत्वं स्मृतीनामिति तार्किकास्तान् प्रत्याह । शाखोच्छेद इति ।

मू० शाखोच्छेदस्त्विदानीमिह यदि स मतस्सर्वतश्चेदसिद्धिर्व्यासागस्त्यप्रधानैर्भवति च मुनिभिर्भूषिताद्यापि भूमिः । उच्छिन्ना सा यथैवाचरितुरविदिता तत्तदाचारमूलं तद्वत्सा

विप्रकीर्णा क्रमसमधिगमः कालवद्देशतो-ऽपि ॥ ११८ ॥

टी० अमयर्थः किं शाखोच्छेदं प्रत्यक्षेण साधयति तत्र प्रत्यक्षमभावादेव निरस्तम्, काव्याद्युच्छेददर्शनाद्वेदोच्छेदमपि वदाम इति चेतन्न न ह्यन्योच्छेद एवान्योच्छेदः, अस्तु वा अन्योच्छेदादन्योच्छेदः, अथापि केनापि हेतुना वेदोच्छेदमनुमिमीषे स पुनरुच्छेदः किमिदानीम् एतस्मिन्नेव देशे उत देशान्तरेऽपि पूर्वत्र सिद्धसाधनम् एतद्देशे तत्प्रवृत्त्यभावात्, उत्तरत्र कालात्ययापदेशः, व्यासागस्त्यादेरद्यापि तत्रतत्र विद्यमानत्वात्, असिद्धिः—बाध इत्यर्थः । तर्हि विप्रकीर्णा श्रुतिः कथमत्रत्याचारमूलमिति चेत् कथं वोच्छिन्ना श्रुतिरत्रत्याधुनिकाचारमूलमिति भवानेव पश्यतु । आचरितुरविदिताऽपि तत्पूर्वविदितत्वात् तदाचारमूलमिति चेत्तुल्यम् अत्रत्यैरविदितापि देशान्तरस्थैर्विदिता श्रुतिस्तदुपदेशपारम्पर्य्यादत्रत्याचारमूलमिति तदिदमाह । क्रमेति । यथाकालक्रमागतप्रवक्तृपारम्पर्य्यादधिगमः एवं देशक्रमागतप्रवक्तृपारम्पर्य्यादस्माकमप्यधिगम इति ॥

इति शिष्टाचारादेरत्यन्तोच्छिन्नशाखामूलत्वभङ्गः ॥ ११८ ॥

स्मृतेर्वेदमूलत्वेन श्रुतिविरोधे सत्यप्रामाण्यमुक्तं तत्पुराणादीनामपि समानमित्याह । दृष्ट इति ।

मू० दृष्टे वेदैर्विरोधे स्मृतिपरिहरणं सूत्रभाष्यादिसिद्धं तद्वन्नीतिः पुराणप्रभृतिषु भविनां संभवाद्विभ्रमादेः । स्यादन्योन्यं विरोधे त्विह बलनियतिस्सात्विकत्वादिभेदान्मा-

त्स्यादौ दर्शितं तच्छ्रुतिहतिरहितैस्तत्परै-रेव वाक्यैः ॥ ११९ ॥

टी० तत्र हेतुमाह । भविनामिति । पुरुषाणां भ्रमविप्रलम्भादिसंभवो हि वेदात् स्मृतीनां दौर्बल्ये हेतुः, स च हेतुः पुराणादिष्वपि समान इत्यर्थः । अस्तु श्रुत्या विरोधे पुराणादीनां दौर्बल्यम् अन्योन्यविरोधे कथमित्यत्राह । स्यादिति । सात्त्विकत्वादिभेदस्य बलाबलहेतुत्वे प्रमाणमाह । मात्स्यादाविति । उक्तं हि मात्स्ये ।

अग्नेश्शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु प्रकीर्त्यते ।
राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः ॥
संकीर्णेषु सरस्वत्याः पितॄणाञ्च निगद्यते ।
सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ॥
तेष्वेव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति परां गतिम् ॥

इति श्रुतिविरोधरहितैस्तात्पर्यवद्भिर्वाक्यैः प्रतिपन्नत्वादयमर्थस्सर्वैरपि वादिभिरनतिलङ्घनीय इत्यर्थः, अतः श्रुत्यविरोधिनां सात्त्विकानामेव पुराणानामुपादेयत्वं न पुनः श्रुतिविरोधिनां राजसानान्तामसानाञ्च पुराणानामुपादेयत्वं तेषां संसारवर्द्धनाय भगवत्प्रवर्तितैः पितामहादिभिः प्रवर्तितत्वान्न सात्त्विकपरिग्राह्यत्वमिति भावः ॥ ११९ ॥

इति पुराणादिबलाबलविभागः ।

तर्हि पुराणादिवद्वेदाविरुद्धांशे पशुपतिकपिलाद्युक्तीनां प्रामाण्यमस्तु कथं तर्कपादे तेषां प्रतिक्षेप इत्याशङ्क्यते । भाग इति ।

मू० भागे वेदाविरुद्धे पशुपतिकपिलाद्यागमा-

हस्युः प्रमाणं मोहाद्यर्थन्तु शेषं मुनिभिर-भिहितं यत्र मज्जन्ति डिम्भाः । भूयस्यर्थे प्रधाने विहतिमति सतां संशयश्च क्वचि-त्स्याच्छ्रुत्या बाधं निरुन्द्धे श्रुतिसहपठि-तिर्हेत्वहन्तव्यता च ॥ १२० ॥

टी० वेदविरुद्धांशस्योपयोगं पूर्वपक्ष्यभिप्रायेणाह । मोहाद्यर्थ-मिति । असुरमोहनार्थं तत्र वेदविरुद्धांशाभिधानम् अतः पुराणादि-वत् कापिलादिकमपि परिग्राह्यमिति । यत्र मज्जन्ति डिम्भाः—येष्व-भिधानेषु बालिशा मुह्यन्तीत्यर्थः । परिहरति । भूयसीति । न हि पुराणादिषु प्रधानार्थविरोधो भूयान् श्रुत्युक्तमेवानुसरन्ति सत्त्वोत्त-राणि पुराणादीनि तामसानि पुनरप्रमाणान्येव कापिलपाशुपता-दिषु श्रुतिविरोधभूयस्त्वात् सत्त्वोत्तरस्मृतिपुराणादितुल्यत्वन्नाङ्गीकु-र्महे । विरुद्धस्मृतिपुराणादितुल्यत्वे का नोहानिरिति वेदविरुद्धांशस्य भूयस्त्वात् क्वचित् सत्त्वोत्तरांशसद्भावेऽपि न सार्वत्रिकविश्वासास्प-दत्वमिति भावः । संशयश्च क्वचित्स्यात् वह्वर्थविरोधे सति संशय एव स्यादित्यर्थः । कथं तर्हि सांख्यं योगः पाञ्चरात्रमिति वेदैस्सह कथनं कथं वा हेतुबाध्यत्वं पञ्चानान्नास्तीत्याह । श्रुत्येति । श्रुतिविरोधे पुनर्बाध्यत्वमेव न हि साधर्म्यमात्रेण वैधर्म्यं निवार्य्यत इति भावः ॥ १२० ॥

इति पाशुपतादेर्वेदविरुद्धव्यामिश्रत्वम् ।

अस्तु तर्हि श्रीपाञ्चरात्रस्यापि पाशुपतादितुल्यत्वमित्याशङ्क-मानं प्रतिक्षिपति । निर्दोषेति ।

मू० निर्दोषाम्नायमौलिश्रुतिनिखिलजगन्मूलस-

वेदमूले हेतुर्व्यूढे चतुर्द्धा क्वचिदपि न भवेद्विभ्रमः पञ्चरात्रे । युक्ता भक्तानुकम्पाग-रिमसमुदिते विप्रलिप्सापि नास्मिन् वेदा-च्छैथ्योक्तिरर्थस्यितिविशदतया भूमविद्या-दिवञ्च ॥ १२१ ॥

टी० तत्र कर्तृवैशम्यं प्रामाण्ये हेतुमाह । निर्दोषेति । अय-मर्थः सांख्यं योगः पञ्चरात्रमिति सहपठितनिमित्तसाम्यभ्रमं मन्दानां निवारयितुं भगवता बादरायणेनैव सांख्यस्य वक्ता कपिल इत्या-दिना सांख्यादीनां संभावितभ्रमकपिलादिकर्तृकत्वेनाप्रामाण्यमभि-धाय पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयमिति भगवदभि-हितत्वेन प्रामाण्यमेव प्रतिष्ठापितमिति । अथापि तन्त्रमन्त्रादिसि-द्धान्तभेदेन वा ज्ञानादिकाण्डभेदेन वा वासुदेवादिचातुरात्म्यप्रति-पादनभेदेन वा विभक्ते तस्मिन् शास्त्रे सार्वत्रिकाप्रामाण्याभावेऽपि क्वाचित्कमप्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्याह । हेतुर्व्यूढ इति । अत्र कुत्रापि वेदविरोधाभावात् कर्तृसामान्याच्चाप्रामाण्यशङ्का न जायत इत्यर्थः माभूद्विभ्रमः विप्रलिप्सा भगवतः स्यात् दृष्टा हि भगवतोऽपि विप्र-लिप्सा त्वं हि रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारयेत्यादौ त्विपाम्य-जस्रमशुभानित्यादौ च अत्राह । युक्तेति । द्विधा खलु भगवतः प्रवृत्तिः असुरमोहनार्थम् आश्रितसंरक्षणार्थञ्च पञ्चरात्रे सत्त्वोत्तर-जनसंरक्षणार्थमेव प्रवृत्तिः, अत एव सत्त्वोत्तराश्शाण्डिल्यादय एव तच्छास्त्रप्रवक्तारः, अतो नास्मिन् शास्त्रे विप्रलिप्सापि कारणम् । तर्हि साङ्गेषु वेदेषु निष्ठामलभमानः शाण्डिल्यः पञ्चरात्रतन्त्रम-धीतवानिति वेदाच्छैथ्यवचनं पञ्चरात्रस्य वेदविरोधख्यापकं न कथमित्यत्राह । वेदादिति । द्विधा ह्यत्र गतिः इतिहास-

पुराणवदर्थवैशद्यादित्येका शाण्डिल्यस्य पञ्चरात्रशास्त्राभ्यासपर्य्यन्तं वेदवाक्यादर्थप्रतिपत्तिर्विशदा नाभूदित्यपरा तदेव दृष्टान्तेनाह । भूमविद्येति । यथा भूमविद्योपक्रमे भूमविद्याप्रशंसार्थम् ऋग्वेदं भगवोऽध्येमीत्यादिना कृत्स्नस्यापि वेदस्य अनादरेण ज्ञानहेतुत्वाभावमुक्त्वा भूमविद्याया एव ज्ञानहेतुत्वं स्वीक्रियते नैतावता भूमव्यतिरिक्तविद्यानिन्दा अपि तु भूमविद्याप्रशंसैव तद्वदत्रापीति ॥ १२१ ॥

तर्हि वासुदेवात् संकर्षणो नाम जीवो जायत इत्यादिना पञ्चरात्रे जीवोत्पत्त्यादिकं वेदविरुद्धमभिधीयत इत्याशङ्क्य परिहरति । जीवेति ।

मू० जीवोत्पत्त्यादिवादो निगमवदिह तन्नित्यतोक्तेश्च साम्याज्जीवाद्याख्यानिरूढिस्त्वभिमतिभिदया स्याञ्च संकर्षणादौ । मन्वादेश्चोपजीव्यं हिततममिदमित्यादिकं भारतोक्तं तस्माप्रैक्यं विकल्पः क्वचिदभिमतवत्त्वादृशाम्नायभेदात् ॥ १२२ ॥

टी० निगमवत्—यथा निगम एव इमानि भूतानि जायन्त इत्यादिना जीवोत्पत्त्यादिकमभिधीयते तद्वत् नित्यो नित्यानामित्यादिना जीवनित्यत्वादिकमपि निगमे निगद्यत इति चेत्तुल्यम् अत्रापि अचेतना परार्था च नित्या सततविक्रियेत्यादिना प्रकृतेरपि नित्यत्वमभिधीयते किं पुनर्जीवस्य नित्यत्वमनित्यत्वञ्च प्रकारभेदेन घटत इत्यर्थः । द्रव्यस्वरूपनित्यत्वान्नित्यत्वमचेतनस्य स्वरूपे नामान्तरभजनार्हावस्थान्तरयोगादनित्यत्वं जीवस्यापि स्वरूपनित्यत्वेऽपि नानादेहपरिग्रहात् ज्ञानसंकोचविकासयोगमात्राच्चानित्य-

त्वमिति । किञ्च वासुदेवात् संकर्षणो नाम जीवो जायत इत्यादिवचनं जीवाद्यभिमानिसंकर्षणाद्याविर्भावपरम् अतो न विरोध इत्याह । जीवाद्याख्येति । मन्वादेरिति इदं श्रेय इत्यादिना ऋग्यजुस्सामभिर्जुष्टमिदं पञ्चरात्रं मन्वादेरप्युपजीव्यमित्युक्तं महाभारते सात्वतं विधिमास्थाय गीतस्संकर्षणेन य इत्यादिना च ब्राह्मणादीनां सर्वेषामुपजीव्यत्वञ्च तत्रतत्रोक्तं तत्काप्यैक्यम् अविरुद्धतयैव संप्रतिपन्नस्थले आपाततो विरुद्धतया प्रतिपन्ने स्थले ग्रहणाग्रहणवद्विकल्प एव तदिदमाह । अभिमतवदिति । तत्रोभयत्रापि गृह्णाति न गृह्णाति चेति वेदवाक्यमस्तीति चेत् अत्राप्यस्ति, अत्रापि पञ्चरात्रमूलभूतायाः मूलश्रुतेरधीयमानत्वादिति तुल्यं सा मूलश्रुतिः प्रचुरन्नाधीयत इति चेत् किं कुर्मः अध्येतॄणामेव परिमितत्वेनायं दोषः यथोपनिषदामिति एतच्चागमप्रामाण्ये भाष्यादौ च विस्तरेणानुसन्धेयम् ।

इति पञ्चरात्रप्रामाण्यम् ॥ १२२ ॥

अत्र सिद्धान्तान्तरप्रतिवन्दिमाह । सर्वे इति ।

सू० सर्वे सर्वज्ञबुद्धेर्ननु विषयतया नित्यसिद्धाः कृतान्तास्तस्मात्तेन प्रवर्त्त्ये सति समयगणे कस्यचित्को विशेषः । मैवं तत्त्वे विकल्पत्यजि विहतिमतामेकशेषत्वमानात्तन्निष्ठा स्यात् कनिष्ठा न मतिनविदुषो नामिकादिः परस्मै ॥ १२३ ॥

टी० सिद्धान्तान्तरप्रतिवन्दिमाह । सर्वे इति । सिद्धान्तान्तरमीश्वरबुद्धेर्नित्यमेव विषयः तस्मादीश्वरप्रवर्त्ये सर्वस्मिन्नपि सिद्धान्ते सति कस्यचित् पञ्चरात्रस्य को विशेषः अत्रोत्तरम् । मैव-

मिति । परस्परविरुद्धतत्त्वप्रतिपादकेषु ग्रन्थेषु सर्वत्र प्रामाण्यं दुरुपपादम् अतः क्वचित्प्रामाण्ये पञ्चरात्रस्यैव प्रामाण्यं भगवत्प्रोक्तत्वात् शाण्डिल्यादिसत्त्वोत्तराधिकारिपरिग्रहाद्वेदविरोधाभावात् अन्यस्मादपि शतशः प्रतिपादितात्त्वैषम्यात् सिद्ध्यति, ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वेन तद्बुद्धिस्तत्त्वं वेदानां बुद्धागमादीनामपि समानं नैतावताच साम्यं तद्वदत्रापीति भावः । अयमर्थः अप्रमाणत्वेन तन्त्रान्तराणीश्वरबुद्धिस्थानि प्रमाणत्वेन पञ्चरात्रमिति अयञ्च न्यायो वेदबाह्यागमयोरपि समान इति ।

इति परसिद्धान्तप्रतिबन्दिनिस्तारः ॥ १२३ ॥

एवं प्रामाण्यप्रक्रियामुपपाद्य स्मृतेरयाथार्थ्यवादिनं प्रतिक्षेप्तुं स्मृत्युत्पत्तिप्रकारानाह । अर्थे इति ।

मू० अर्थे पूर्वानुभूते सहमितसदृशव्यात्यदृष्टप्रभेदैस्संस्कारानुग्रहे या परिणमति मता सा स्मृतिस्त्रिप्रकारा। याथार्थ्येऽपि स्वपूर्वानुभवमनुसरेद् वाह्यशून्या न चैषा हेतुश्चार्थक्रियादेः स्मृतिवदनुभवोऽप्यस्ति नष्टादिकेषु ॥ १२४ ॥

टी० पूर्वानुभूतेऽर्थे सहदृष्टिसदृशदृष्ट्यदृष्टप्रभेदैस्संस्कारानुग्रहे संस्कारोद्बोधे या परिणमति मतिस्सा स्मृतिः सा च स्वकारणवैविध्यात् त्रिप्रकारा अथवा स्वकारणभूतप्रमितिभ्रान्तिसंशयानुरोधेन स्वयमपि तादृग्रूपा सती त्रिप्रकारा । अत्र कश्चिदाह सर्वापि स्मृतिरयथार्थेति तमुत्तरश्लोके निराकर्त्तुं स्मृतेः पूर्वानुभवानुसरणमाह । याथार्थ्येऽपीति । यथा स्मृतिरयाथार्थ्येऽपि पूर्वानुभवमनुसरेत् तथा याथार्थ्येऽपीत्यपिशब्दार्थः अर्थशून्या स्मृतिः कथं यथार्थेत्याशङ्क्य

ब्रह्मापीति चेत् ॥ ३६ ॥

तर्हि भूपते भुवनपते इति ब्रह्मणो ऽपि वरणं कर्ममध्यएवास्तीति तस्याप्यावृत्तिः स्यादिति शङ्कते। ब्रह्मेति ॥ ३६ ॥

न प्राङ् नियमात्तदर्थं हि ॥ ३७ ॥

होतृवरणाद्ब्रह्मवरणे वैषम्यं दर्शयति। नेति। प्राक् क्रतुसंबन्धिब्रह्मकर्तृकक्रियातः प्राग् नियमात् वरणात्। तदर्थं हि ब्रह्मानुमतिज्ञानार्थं तद्वरणम्। अन्यकर्तृकक्रियायाः पूर्वं प्रवृत्तावपि ब्रह्मकर्तृकक्रिया वरणात्प्राग् न का ऽप्यस्तीति वैषम्यमिति भावः ॥ ३७ ॥

निर्दिष्टस्येति चेत् ॥ ३८ ॥

पौर्णमास्यां प्राग् न का ऽपि क्रिया तथा ऽप्यमावास्यायां पूर्वदिने वेदिपरिग्रहार्थमनुज्ञा ओंपरिगृहाणेतिरूपा ऽस्तीत्याशङ्कते। निर्दिष्टस्येति। निर्दिष्टस्य अमायां पूर्वेद्युर्वेदिं करोतीति विहितस्य परिग्रहानुज्ञारूपं यदङ्गं तस्य पूर्वं सत्त्वात्पूर्वसूत्रार्थो ऽसिद्ध इति भावः ॥ ३८ ॥

नाश्रुतत्वात् ॥ ३९ ॥

आशङ्कां परिहरति। नेति। स्पष्टो ऽर्थः। पूर्वेद्युर्वेदिकरणं श्रुतं न परिग्रह इति भावः ॥ ३९ ॥

होतुस्तथेति चेत् ॥ ४० ॥

होतुरपि वरणात्प्राग् न कर्मेत्याशङ्कते। होतुरिति। स्पष्टो ऽर्थः ॥ ४० ॥

न कर्मसंयोगात् ॥ ४१ ॥

होतुर्वरणात्प्राग् अस्ति कर्मेत्याह। नेति। कर्मसंयोगात्। अतः सामिधेनीरन्वाहेति कर्मविधानात् ॥ ४१ ॥

आतिथ्यायां बर्हिषः प्रतिकर्म प्रोक्षणाद्यभावः। अधि० १६।

यज्ञोत्पत्त्युपदेशे ऽनुष्ठितकर्मप्रयोगभेदात् प्रतितन्त्रं क्रियते ॥ ४२ ॥

सोमे श्रुतं, यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदां तदग्नीषोमीयस्येति। अत्र बर्हिषा प्रोक्षणं बर्हिरसि स्रुग्भ्यस्त्वा स्वाहेति विहितम्। इदमुपसत्स्वग्नीषोमपशौ च कार्यं न वेति संशये पूर्वपक्षमाह। यज्ञोत्पत्तीति। यज्ञस्यातिथ्यारूपस्योप समीपदेशे ऽनुष्ठितं गृहीतं कर्म प्रोक्षणादि, तदर्थमिति शेषः।

अत उपसदादेः प्रयोगस्य भिन्नत्वात् प्रतितन्त्रं प्रतिप्रयोगं यदुत्पत्तिविधिकथंभावगृहीतानि यान्यङ्गानि तानि तत्प्रयोगविधिर्गृह्णाति। अतस्तत्प्रोक्षणादि आतिथ्यार्थमेवेति भावः॥ ४२॥

न वा कृतत्वात्तदुपदेशो हि॥ ४३॥

सिद्धान्तमाह। न वेति। प्रतिप्रयोगं नावृत्तिः कृतत्वात्। यदि आतिथ्याद्युद्देशेन प्रोक्षणं तर्हि प्रधानावृत्त्या तदावृत्तिर्भवेत्। बर्हिषः संस्कारः स च न भिन्नः अतो नावृत्तिरिति भावः। इदमेव संक्षेपेणानुवदति। तदुपदेशो हि। तस्य बर्हिषः उद्देश्यत्वेनोपदेशः बर्हिः प्रोक्षतीति द्वितीयया निर्देशो हि यस्मात्॥ ४३॥

आतिथ्यायां स्तरणमन्त्रस्यावृत्तिः। अधि० २०।

देशपृथक्त्वान्मन्त्रो ऽप्यावर्तेत॥ ४४॥

तत्रैवोर्णम्रदसं त्वेति स्तरणमन्त्रस्यापि प्रसङ्गेन सिद्धिरिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह। देशेति। शालामुखीयोत्तरवेदिपश्चाद्भागयोर्भिन्नत्वात्। शेषं स्पष्टम्॥ ४४॥

बर्हिषो देशान्तरनयने संनहनहरणमन्त्रयोरप्रयोगः। अधि० २१।

संनहनहरणे तथेति चेत्॥ ४५॥

तत्रैव पूषा ते ग्रन्थिमिति संनहनं, बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामीति हरणम्। तौ मन्त्रौ आवर्तेते नेति चिन्तायां पूर्वपक्षमाह। संनेति। तथा स्तरणमन्त्रवत्। देशान्तरे नयनस्य संनहनस्य आवृत्तत्वादिति भावः॥ ४५॥

नान्यार्थत्वात्॥ ४६॥

सिद्धान्तमाह । नेति । अन्यार्थत्वात् । अयं भावः । न वेद्यां स्तरणाय ये संनहनहरणे तदर्थाविमौ मन्त्रौ किं तु दर्भदेशाच्छेदनं कृत्वा संनह्याहरणार्थौ तयोरेकत्वान्नावृत्तिरिति ॥ ४६ ॥

इति श्रीजैमिनिसूत्रवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

विहाराग्नेर्वैदिककर्ममात्रार्थत्वम् अधि० १ ।

विहारो लौकिकानामर्थं साधयेत्प्रभुत्वात् ॥ १ ॥

पूर्वपादे तन्त्रमध्यवर्तिनः प्रसङ्गश्चिन्तितः । अस्मिन्पादे तन्त्रबहिर्भूतस्य प्रसङ्गश्चिन्त्यते । यश्चाधानेनोत्पन्नस्त्रेताऽग्निः स वैदिक एव नियुज्यते उत पार्वणस्थालीपाकादावपीति संशये पूर्वपक्षमाह । विहार इति । विहारः गार्हपत्याद्यग्नित्रयं प्रभुत्वात्समर्थत्वात् । अनेनाग्नेर्लिङ्गेन विनियोगः सूचितः । शेषं स्पष्टम् ॥ १ ॥

मांसपाकप्रतिषेधश्च तत् ॥ २ ॥

स्वमते साधकान्तरमाह । मांसेति । मांसं न पचेयुः तस्मिन्यत्पचेयुः क्रव्यादं कुर्युरिति मांसपाकनिषेधः तत्तस्मादुपपन्न इति शेषः । अयं भावः । निषेधो हि प्राप्तिपूर्वः वैदिकमांसस्य शामित्रे पाकविधानान्न तत्प्राप्तिः । अतस्त्रेताग्नेर्लौकिककर्मण्यपि विनियोगकल्पने भोजनार्थं तण्डुलादिपाकवत्तत्र मांसपाकस्यापि प्रसक्तौ निषेधः संगत इति ॥ २ ॥

निर्देशाद्वा वैदिकानां स्यात् ॥ ३ ॥

सिद्धान्तमाह । निर्देशादिति । निर्देशात् त्रेताग्नेः गार्हपत्ये पत्नीः संयाजयन्ति दक्षिणाग्नौ फलीकरणहोमं करोति यदाहवनीये जुहोतीत्यादिप्रत्यक्षवाक्यैः कार्यनिर्देशात् । शेषं स्पष्टम् । तेनैव निराकाङ्क्षमिति भावः ॥ ३ ॥

सति चौपासनस्य दर्शनात् ॥ ४ ॥

साधकान्तरमाह । सतीति । सति विहारे सति च औपासनविधानं श्रूयते, यं कामयेत राष्ट्रमस्य प्रजायै स्यादिति तस्यौपासने

पशुमालभ्य जुहुयादिति राजसूयमध्ये कर्तव्यत्वेन श्रुतम् । यदि त्रेताग्निः लौकिके ऽपि कर्मणि तर्हि अस्य कर्मणः लौकिकस्य विहारएव संभवादौपासने विधानमनर्थकं स्यादिति भावः ॥ ४ ॥

अभावदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

या च पूर्वपक्षे मांसपाकप्रतिषेधयुक्तिः तां परिहरति । अभावेति । त्रेताग्नौ पाकाभावदर्शनाच्चेत्यं कल्प्यते । विहितमांससंयोगादन्यमांससंयोगो ऽत्र न कर्तव्य इति भावः ॥ ५ ॥

मांसपाको विहितप्रतिषेधः स्याद्वा ऽऽहुतिसंयोगात् ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरेण समाधानमाह । मांसेति । मांसपाकः मांसपाकप्रतिषेधः विहितप्रतिषेधरूपः । वपाश्रपणमाहवनीये विहितं तत्प्रतिषेधरूपः । तथा च विकल्पे पर्यवसानमिति भावः । कुतः, आहुतिसंयोगात् तस्मिन्नग्नौ न मांसं पचति यस्मिन्नाहुतीर्जुहोतीति निषेधवाक्ये आहुत्याधाररूपे ऽग्नौ प्रतिषेधः यदाहवनीये जुहोतीत्याहवनीयस्य तथात्वात् ॥ ६ ॥

वाक्यशेषो वा दक्षिणस्मिन्ननारभ्यविधानस्य ॥ ७ ॥

समाधानान्तरमाह । वाक्येति । दक्षिणस्मिन्दक्षिणे ऽग्नौ पत्नीव्रतं श्रपयतीति अनारभ्यविधानस्य वाक्यस्य शेषः । अयमभिप्रायः । यदा पत्न्या रोगादिनिमित्तमेव मांसव्रतं प्रसक्तं तत्र मांसस्यापि श्रपणं दक्षिणाग्नौ प्राप्तं तथा सति मांसभिन्नं यत्पत्नीव्रतं तद्दक्षिणाग्नौ श्रपयतीति व्रतश्रपणवाक्यैकवाक्यतामापन्नं सन्निषेधार्थकं न किं तु पर्युदासार्थमिति । विधानस्येति समासघटकवाक्येनाभेदान्वयासंभवे ऽपि तद्घटितसमास आर्षः ॥ ७ ॥

सवनीयपशौ पशुपुरोडाशस्य कर्तव्यत्वम् । अधि० २ ।

सवनीये छिद्रापिधानार्थत्वात्पशुपुरोडाशो न स्यादन्येषामेवमर्थत्वात् ॥ ८ ॥

सवनीयपशोरङ्गभूतः पुरोडाशयागः कार्यो न वेति संशये पूर्वपक्षमाह । सवनीयइति । छिद्रापिधानार्थत्वात् । वपानिष्कासने यच्छिद्रं तत्पिधानार्थत्वात्तदर्थत्वं च, पशोरेव छिद्रमपिदधातीत्यर्थवादसिद्धम् । अन्येषामनुसवनं पुरोडाशान्निर्वपतीति विहितानामेवमर्थत्वात् । तदर्थवादे ऽप्यपिहित्याइति तत्कार्यस्यैवोक्तत्वात् । शेषं स्पष्टम् ॥ ८ ॥

क्रिया वा देवतार्थत्वात् ॥ ९ ॥

सिद्धान्तमाह । क्रिया वेति । क्रिया कर्तव्यः पुरोडाशः देवतार्थत्वात् । देवतासंस्कारार्थत्वात् । तदर्थत्वं यथा तथा दशमे प्रतिपादितम् ॥ ९ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १० ॥

अवश्यकर्तव्यत्वे लिङ्गमाह । लिङ्गेति । वपया प्रातःसवने चरन्ति पुरोडाशेन माध्यन्दिने सवनइति । यदि पुरोडाशो न स्यात्तर्हि प्रयोगविप्रकर्षविधानं निर्विषयं स्यादिति भावः ॥ १० ॥

सवनीयपुरोडाशे हविष्कृदाह्वानस्याभावः । अधि॰ ३ ।

हविष्कृत्सवनीयेषु न स्यात्प्रकृतौ यदि सर्वार्था पशुं प्रत्याहूता सा कुर्याद्धियमानत्वात् ॥ ११ ॥

सवनीये पुरोडाशे हविष्कृदाह्वानमस्ति नेति चिन्तायां सिद्धान्तमाह । हविष्कृदिति । प्रकृतौ हविष्कृदाह्वानमोषधिद्रव्यएव न सान्नाय्ये । पशोः सान्नाय्यप्रकृतिकत्वेन तत्र हविष्कृदाह्वानमप्राप्तमतः प्रकृतौ सान्नाय्यौषधिद्रव्यसाधारणमाह्वानमिति कृत्वाचिन्तयेदमधिकरणमिति ज्ञापयितुं प्रकृतौ यदीत्युक्तम् । कृत्वाचिन्तायां पशौ आह्वानमस्ति तेनैव सवनीयपुरोडाशे सिद्धिरिति भावः ॥ ११ ॥

तृतीयसवने हविष्कृदाह्वानस्यापुनरावृत्तिः । अधि॰ ४ ।

पशौ तु संस्कृते विधानात्तार्तीयसवनकेषु स्यात्सौम्याश्विनयोश्चायवृत्तार्थत्वात् ॥ १२ ॥

तृतीयसवने पश्वङ्गश्रपणात्प्राक् सवनीयनिर्वापः । पश्चात्सौम्यश्चरुराश्विनो द्विकपालश्च विहितः । चरुद्विकपालादौ हविष्कृदाह्वानमस्ति नेति संशये पूर्वपक्षमाह । पशाविति । तार्तीयसवनकेषु तृतीयसवनसंबन्धिषु पुरोडाशेषु सौम्याश्विनयोश्चाह्वानं भेदेन स्यात् । पशौ पश्वङ्गेषु संस्कृतेषु पक्वेषु ततो विधानात् । अपवृत्तार्थत्वात् सवनीयपुरोडाशेषु गतार्थत्वात् । सवनीयपुरोडाशार्थमाहूता तस्य हविषः सिद्ध्यनन्तरं सा कृतार्था सती गृहकार्यार्थं गमिष्यति पुनराह्वानेन विना आगमनमनुपपन्नमिति भावः ॥ १२ ॥

योगाद्वा यज्ञाय तद्विमोके विसर्गः स्यात् ॥ १३ ॥

यदुक्तं गृहकर्मसु गमिष्यत्यत आह्वानं भेदेनेति । तत्र गृहकर्मसु गमनमयुक्तमित्यभिप्रायेण सिद्धान्तमाह । योगादिति । यज्ञाय योगात् । यज्ञे नियुक्तत्वात् कस्त्वा युनक्ति इति । स त्वा विमुञ्चत्विति व्रतविमोक एव विसर्गः गृहकार्यादिषु । तथा चान्यत्र गमनाभावात्तेनैवाह्वानेन सौम्यादिषु सिद्धिरिति भावः ॥ १३ ॥

निशियज्ञे ऽमावास्यातन्त्रप्रयोगः । अधि० ५ ।

निशियज्ञे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः स्यात्प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ १४ ॥

काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते, अग्नये रक्षोघ्ने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यं रक्षांसि सचेरन्निति । तथा निशि तायाममावास्यायां निर्वपेदिति । अस्या इष्टेर्दर्शमध्यपतितत्वाद् अमावास्यातन्त्रं प्रसज्यते नेति चिन्तायां पूर्वपक्षमाह । निशीति । निशियज्ञे उक्तेष्ट्यां प्राकृतस्य दर्शेष्टितन्त्रस्याप्रवृत्तिः । प्रत्यक्षशिष्टत्वात् कस्य चिदनङ्गत्वेन स्वातन्त्र्येण प्रत्यक्षं श्रुतत्वात् ॥ १४ ॥

कालवाक्यभेदाच्च तन्त्रभेदः स्यात् ॥ १५ ॥

साधकान्तरमाह । कालेति । कालवाक्यभेदाच्चेति कालभेदः काम्येष्टेरर्धरात्रः कालः दर्शेष्टेर्द्वितीयदिने दिवेति । वाक्यभेदात् ।

उत्पत्तिवाक्ययोर्भिन्नदेशत्वात् । यत्र दर्शयागोत्पत्तिस्तत्र नेयमिष्टिरुत्पन्ना किं तु काम्येष्टिकाण्डइति भावः । अतस्तन्त्रभेदः प्रयोगभेदः ॥ १५ ॥

वेद्युद्धननव्रतं विप्रतिषेधात्तदेव स्यात् ॥ १६ ॥

प्रयोगभेदे ऽपि न यावदङ्गानामावृत्तिः किं तु केषां चिदङ्गानामावृत्तिरित्याह । वेदीति । वेदिखननं व्रतग्रहणं दार्शिकमेव स्यात् । विप्रतिषेधाद् दर्शार्थनिर्मितवेदेरत्र खनने तन्नाशेन दर्शो विगुणः स्यात् । व्रतस्य गृहीतस्य पुनर्ग्रहणासंभवात् ॥ १६

तन्त्रमध्ये विधानाद्वा तत्तन्त्रा सवनीयवत् ॥ १७ ॥

सिद्धान्तमाह । तन्त्रेति । सवनीयवत् सवनीयाः पुरोडाशाः न तावत्पशुकर्मोद्देशेन विधीयन्ते केवलं पशुतन्त्रमध्ये विधानमात्रेण तन्त्रं तथा । शेषं स्पष्टम् ॥ १७ ॥

वैगुण्यादिध्माबर्हिर्न साधयेदग्न्याधानं च यदि देवतार्थम् ॥ १८ ॥

सर्वेषां न तन्त्रं केषां चिदावृत्तिरित्याह । वैगुण्यादिति । इध्माबर्ही राज्ञोग्रयागोपकारं न साधयेत् । तथा ऽग्न्यन्वाधानमपि । देवतापरिग्रहार्थत्वकल्पे वैगुण्यात् । दर्शार्थसंपादितेध्मेनाग्निसमिन्धनं प्रतिपदि स्यात् । तदिन्धनं निशि पूर्वकाले राज्ञोग्रस्योपकारं न साधयेत् । राज्ञोग्रयागो विगुणः स्याद् इति भावः । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ॥ १८ ॥

विकृतिष्वप्यारम्भणीयानुष्ठानम् । अधि० ६ ।

आरम्भणीया विकृतौ न स्यात्प्रकृतिकालमध्यत्वात्कृता पुनस्तदर्थं न ॥ १९ ॥

सौर्यादियागेष्वारम्भणीया कार्या न वेति संशये पूर्वपक्षमाह । आरम्भणीयेति । प्रकृतिकालपातित्वात् । यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति वाक्येन जीवनपरिमितः कालो ऽङ्गत्वेन विधीयते । एकस्मि-

न्काले ऽनुष्ठीयमानः प्रयोग एक एवेति तन्मध्यपातित्वात्सौर्यादीनां प्रयोगो ऽपि प्रकृतिकालएवेति कालैक्येनान्वारम्भणीयायाः प्रसङ्गेन सिद्धिरिति भावः । कृता यावज्जीवप्रयोगार्थं या कृता सैव पुनः तदर्थं सौर्याद्यर्थे ऽपि कृता न पुनरनुष्ठानम् ॥ १९ ॥

*सकृद्वा ऽऽरम्भसंयोगात् ॥ २० ॥

पूर्वपक्षी प्रकारान्तरेणापि सकृदनुष्ठानं साधयति । सकृदिति । सकृदनुष्ठानमुक्तकर्मणः आरम्भसंयोगात् । आरप्स्यमान इति संयोगात् । दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान एतामिष्टिं कुर्यादित्यत्रारप्स्यमान इत्यनेन पुरुषसंस्कारः प्रतीयते तया संस्कृतो ऽसावनुष्ठानमध्यपातिषु यावत्कर्मसु संस्कृत इति भावः ॥ २० ॥

स्याद्वा कालस्याशेषभूतत्वात् ॥ २१ ॥

द्वितीयपक्षस्य नवमे निरस्तत्वात् प्रथमपक्षं दूषयति । स्याद्वेति । अशेषभूतत्वाद् यावज्जीवकालस्यानङ्गत्वात् । कालविधिपक्षे काले लक्षणापत्तेः । निमित्तपरत्वादिति भावः । तथा च प्रतिपर्व भिन्नप्रयोगत्वेन तन्त्रमध्यपाताभावान्न प्रसङ्ग इति स्थितम् ॥ २१ ॥

आरम्भविभागाच्च ॥ २२ ॥

प्रकारान्तरेणापि समाधानमाह । आरम्भेति । आरम्भविभागात् । दर्शपूर्णमासारम्भाङ्गमिति पूर्वं नवमे उक्तं दर्शपूर्णमासारम्भात्सौर्यारम्भस्य भिन्नत्वेन प्रधानभेदात्प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिरिति भावः ॥ २२ ॥

प्रधानानां धर्मविरोधे बहूनां धर्मानुष्ठानम् । अधि० ७ ।

विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वम् ॥ २३ ॥

पञ्चदशरात्रे सुत्याकालीनं सुब्रह्मण्याह्वानं चोदकशास्त्रेण प्राप्तं

---

* इदं, शाबरभाष्ये अत्रत्यपृथक्सूत्रत्वेन न दृश्यते किं तु "सकृद्वा ऽऽरम्भसंयोगादेकः पुनरारम्भो यावज्जीवप्रयोगात्" इतिनवमाध्यायप्रथमपादस्य पञ्चत्रिंशत्तमसूत्रघटकत्वेन ।

तत्सकृदनुष्ठितं सर्वत्रोपकरोतीत्युक्तं प्राक् । द्वादशरात्रादिष्वेकरूपत्वात्प्रसङ्गः कतमेनेति शङ्कानवकाशः । इह तु प्रथमाहः अग्निष्टुन्नामकः । तत्राग्निष्टुन्नामकैकाहाद् नाम्ना प्रबलेनाग्नेयी सुब्रह्मण्या ऽतिदिष्टा इतरचतुर्दशाहःसु सा ऽऽनुमानिकी ऐन्द्री सुब्रह्मण्या ऽतिदिष्टा । तथा सति प्रसङ्गेन सर्वोपकारसाधिका का वा सुब्रह्मण्या ग्राह्येति संशये वेदोपक्रमाधिकरणन्यायेनासंजातविरोधात् प्राथमिक्येवाग्नेयी सुब्रह्मण्या कार्या तयैव सर्वासां सुत्यानामुपकार इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । विप्रतीति । विप्रतिषिद्धधर्माणामुक्तरीत्या विरुद्धधर्माणां मध्ये समवाये ऽन्यतरानुष्ठानप्रसक्तौ भूयसां सधर्मत्वं भूयःसु यो धर्मः स धर्मः । एकजातीयो यो धर्मः स स्यात् । अग्रिमसूत्रे लोकवदिति अत्राप्यपकृष्यते । यथा लोके दश दीपा एकत्र सन्ति एको दीपो ऽन्यत्र । गृहस्वामिना पुस्तकावलोकनायान्यतरमध्ये यत्र रोचते तत्रोपविशेत्युक्ते प्रकाशबाहुल्याद् भूयोनुग्रहमेव करोति तद्वत् ॥ २३ ॥

तुल्यसंख्याकानां धर्मविरोधे प्रथमस्यैव धर्मानुष्ठानम् । अधि॰ ८ ।

मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत् ॥ २४ ॥

विप्रतिषिद्धधर्मौ यत्र तुल्यौ यथा ऽऽग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्सरस्वत्याज्यभागेति । अत्राग्नावैष्णवे ऐन्द्राग्नतन्त्रं वृधन्वतीमन्त्रः । सरस्वत्या उपांशुयागतन्त्रं वार्त्रघ्नमन्त्रः । अत्र तुल्यत्वेनेच्छैवानुष्ठापिकेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । मुख्यमिति । मुख्यं प्राथमिकं तन्त्रं पूर्वचोदनात् । आग्नावैष्णवस्य प्रथमं विधानात् । प्रथमविधिना प्रथमोपस्थितप्रयोगानुष्ठाने तेनैव उत्तरस्य प्रसङ्गसिद्धिरिति भावः । अत्र मुख्यं वेति वाक्यस्वारस्याद् विप्रतिषिद्धेति सूत्रमस्यैवाधिकरणस्य पूर्वपक्षसूत्रम् । तथा च सूत्रद्वयं मिलित्वैकमधिकरणमिति केचित् । तद्दूषणं भाष्यवार्तिकादिषु स्पष्टम् । अधिकरणद्वयमेव युक्तम् ॥ २४ ॥

अङ्गगुणविरोधे प्रधानगुणस्यैव बलवत्त्वम् । अधि॰ ९ ।

*अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् ॥ २५ ॥

* अतः पूर्वं, तथा चान्यार्थदर्शनम् इति सूत्रमधिकं भाष्ये दृश्यते ।

य दृष्ट्वा पशुना सोमेन वा यजेत सो ऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वेत्यनेनेष्टित्वाद्दीक्षणीयायाः पर्वसंबन्धः । तथा सोमस्यापि पर्वसंबन्धः । तत्रैकदीक्षा तिस्र उपसद इति पक्षे द्वयोः पर्वसंबन्धो न संभवति । तदा कस्य बाध इति संशये पूर्वाधिकरणन्यायेन प्रथमोपस्थितत्वाद्दीक्षणीया-गुण एवानुग्राह्य इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । अङ्गेति । दीक्षणीयारूपा-ङ्गस्य प्रधानसोमयागगुणेन साकं विरोधे मुख्यत्वमपि त्यक्त्वा प्रधानगुण एव रक्षणीयः तादर्थ्यात् । अङ्गगुणस्यापि प्रधानसाद्गुण्यार्थत्वात् । अयं भावः । प्रधानसाद्गुण्याय ह्यङ्गानि । तानि स्वयं गुणानि सन्ति प्रधा-नाङ्गलोपं कर्त्तुं न समर्थाः । यथा भृत्यः स्वामी उभावप्यरण्ये गतौ चोरैः सर्वमपहृतमेकं वस्त्रं शिष्टं तत्परिधानं स्वामिनं कारयित्वा स्वयं कौपी-नादिधारणं करोति तथा । लोकवदित्यत्राप्यनुवर्तते ॥ २५ ॥

परिधौ परिधियूपोभयधर्मानुष्ठानम् । अधि० १० ।

परिधिर्द्व्यर्थत्वादुभयधर्मा स्यात् ॥ २६ ॥

चातुर्मास्ये सपशुके परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति श्रुतम् । अत्र यूप-धर्माः परिधिधर्माश्च समुच्चिताः स्युः परिधियूपोभयकार्ययोरेकत्र विधा-नादित्यभिप्रायेणोत्तराधिकरणोत्थित्यर्थं सिद्धानुवादरूपं सिद्धान्तमाह । परिधिरिति ॥ २६ ॥

परिधौ विरोधियूपधर्माननुष्ठानम् । अधि० ११ ।

यौप्यस्तु विरोधे स्यान्मुख्यानन्तर्यात् ॥ २७ ॥

यत्र यूपपरिधिधर्मयोर्विरोधस्तत्र कस्य धर्मो ऽनुष्ठेय इति संशये पूर्वपक्षमाह । यौप्य इति । यौप्यः यूपधर्मः कर्तव्यः मुख्यानन्तर्यात् । यागनिर्वर्तकत्वात्पशुर्मुख्यः तस्यानन्तर्यं सामीप्यं यूपे ऽस्ति अतः । अपूर्वं प्रति साधनं यागः तत्साधनं पशुः तस्याङ्गं यूपः । अन्यत्र तु अपूर्वं प्रति साधनं यागः तत्साधनं पशुः तत्संस्कारसाधनमग्निः तत्संस्कारसाधनं परिधिरिति बहिरङ्गम् । अपूर्वस्य यूपापेक्षया परिधिर्विप्रकृष्ट इति भावः । अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलीय इति । ते च धर्मास्तक्षणाष्टाश्रीकर-

णनिखननादयः । तत्तणाष्टाश्रीकरणे परिधिधर्मेण सत्वतत्वेन विरुध्येते एवमन्ये ऽप्यूह्याः ॥ २७ ॥

इतरो वा तस्य तत्र विधानात् ॥ २८ ॥

सिद्धान्तमाह । इतरो वेति । इतरः परिधिधर्मः कर्तव्यः तस्य पशुनियोजनस्य परिधौ विधानात् । परिधौ परिधित्वं संरच्य तस्मिन्पशुनियोजनं विध्यभिप्रेतम् । तच्च परिधित्वं सत्वतत्वादिरूपमेव । तस्य तत्तणादिना नाशे परिधिभङ्ग एव स्यादिति भावः ॥ २८ ॥

उभयोश्चाङ्गसंयोगः ॥ २९ ॥

अन्तरङ्गेण दर्शितं प्राबल्यं परिहरति । उभयोरिति । उभयोः पत्तयोरङ्गेनैव संयोगो न प्रधानेन । कस्यापि प्रधानसंनिकृष्टत्वम् । अन्तरङ्गत्वं न श्रूयमाणविधिविरोधे प्रबलमिति भावः ॥ २९ ॥

सवनीयपशुपुरोडाशयोः पशोरेव तन्त्रित्वेन पाशुकतन्त्रस्यैवादानम् । अधि० १२ ।

पशुसवनीयेषु विकल्पः स्याद्वैकृतश्चेदुभयोरश्रुतिभूतत्वात् ॥ ३० ॥

प्रातःसवने आग्नेयं पशुमुपाकरोतीति सवनीयपशुः श्रुतः । तस्याङ्गकलापप्राप्तिश्चोदकादेव तथा ऽनुसवनं पुरोडाशान् निर्वपन्तीति विहितपुरोडाशयागस्याप्यङ्गकलापप्राप्तिश्चोदकादेव । तथा च द्वयोर्मध्ये तन्त्री कतम इति संशये यस्याङ्गकलापः प्रत्यक्षतया श्रूयते स तन्त्री तन्मध्ये श्रूयमाणस्य यागस्यानुष्ठानस्य पूर्वतन्त्राङ्गैः प्रसङ्गसिद्धिर्यथा पशुपुरोडाशे प्रयाजानाम् । इह त्वङ्गानामुभयत्र पाठाभावेन नियामकाभावादिच्छया एकतन्त्रं यस्य कस्य चिदनुष्ठानेनापरस्य प्रसङ्गसिद्धिरित्यभिप्रायेण पूर्वपक्षमाह । पशिवति । पशुसवनीयेषु पशुप्रयोगपुरोडाशप्रयोगयोर्विकल्पः । पञ्च प्रयाजा एकादश वा कार्या इति भावः । वैकृतश्चेच् चोदकशास्त्रगृहीताङ्गकश्चेत् । अत्र चेदिति संशयद्योतको न । तयोर्वैकृतत्वेन निश्चयात् । किं तु शास्त्राणि चेत्प्रमाणानि यास्यन्त्येव परां गतिमिति शास्त्रेषु प्रामाण्यनिश्चये ऽपि प्रयोगात् । उभयोरश्रुतिभूतत्वात् । उभयाङ्गानामश्रवणात् ॥ ३० ॥

पाशुकं वा तस्य वैशेषिकाम्नानात्तदनर्थकं विकल्पे स्यात् ॥ ३१ ॥

सिद्धान्तमाह । पाशुकमिति । पाशुकमेव तन्त्रं कर्तव्यं न तु विकल्पः । तस्य पाशुकतन्त्रस्य वैशेषिकाम्नानात् । विशेषेण पाठात् । सूक्तवाके अग्नीषोमीयपशौ अग्निमद्येति प्रैषमन्त्रः आम्नातस्तस्य चोदकशास्त्रेण प्राप्तावपि प्रकृत्यपेक्षया मन्त्रः अयं सुतासुती यजमान इति विकृत्यविशेषरूपेण पठितो नित्यवच्छ्रुतश्च । विकल्पे तन्नित्यवच्छ्रवणमनर्थकं स्यात् । तस्मात्पशुरेव तन्त्री ॥ ३१ ॥

पशोश्च विप्रकर्षस्तन्त्रमध्ये विधानात् ॥ ३२ ॥

पशोरेव तन्त्रित्वे युक्त्यन्तरमाह । पशोरिति । विप्रकर्षः प्रयोगविप्रकर्षः । वपया प्रातःसवने पुरोडाशैर्माध्यन्दिने सवने अङ्गैस्तृतीयसवनइति श्रूयते । अतस्तत्तन्त्रमध्ये एव पुरोडाशयागस्तस्मादपि पाशुकमेव तन्त्रं नियतं चिरकालसाध्यप्रयोगमध्यपतितमल्पकालसाध्यमिति फलितम् ॥ ३२ ॥

समानतन्त्रयोः प्रकृतिविकृत्योः विकृतितन्त्रानुष्ठानम् । अधि० १३ ।

अपूर्वं च प्रकृतौ समानतन्त्रं चेदनित्यत्वादनर्थकं हि स्यात् ॥ ३३ ॥

नैमित्तिकीनां काम्यानामिष्टीनां प्रकृतेश्च संनिपाते कस्य तन्त्रमनुष्ठेयमिति संशये नित्यत्वात्प्राकृतमेव तन्त्रमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । अपूर्वमिति । अपूर्वं काम्यं नैमित्तिकं च समानतन्त्रं यदि नित्येन तन्त्रेण गतार्थं तर्हि काम्यतन्त्रस्याज्यं प्रोक्षणमाज्येन मार्जयन्ते इत्यादीनामानर्थक्यमेव स्यात्तस्मात्तत्प्रसक्तौ तत्तन्त्रमेवानुष्ठेयं तदप्रसक्तौ नित्यतन्त्रम् ॥ ३३ ॥

आग्रयणे प्रसूनबर्हिषामेव ग्रहणम् । अधि० १४ ।

अधिकश्च गुणः साधारणे ऽविरोधात्कांस्यभोजिवदमुख्ये ऽपि ॥ ३४ ॥

आग्रयणे ऐन्द्राग्नं वैश्वदेवं द्यावापृथिव्यमिति क्रमेण हवींषि। तत्राद्ययोः पुष्पिता अपुष्पिता वा कुशा बर्हिः द्यावापृथिव्यं बर्हिः पुष्पितमेवेति नियमः। आग्रयणे ऽनियमो नियमो वेति संशये भूयोनुग्रहाय प्रथमोपस्थितत्वेन मुख्यत्वाच्चानियम एवेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह। अधिक इति। अमुख्ये ऽपि चरमोपस्थिते ऽपि अधिकः गुणः प्रसूनमेवेति नियमरूपः स साधारणे प्रसूनाप्रसूनसाधारणे ऐन्द्राग्नादौ कर्तव्यः अविरोधात्। ऐन्द्राग्नादावुभयथा ऽप्यङ्गलोपाभावेन विरोधाभावात्। कांस्यभोजिवत्। शिष्यस्य कांस्यपात्रभोजननियमः गुरूच्छिष्टपात्रभोजननियमश्च गुरोर्भोजनपात्रे ऽनियमः। तथा ऽपि अमुख्यशिष्यनियमानुरोधेन स्वस्य प्रत्यवायाभावात् कांस्यपात्रे भुङ्क्ते गुरुस्तथा ऽत्रापीति भावः ॥ ३४ ॥

द्यावापृथिव्यादीनां सर्वेषामेव तन्त्रिता। अधि॰ १५।

तत्प्रवृत्त्या तु तन्त्रस्य नियमः स्याद्यथा पाशुकं सूक्तवाकेन ॥ ३५ ॥

तत्रैवाग्रयणे ऐन्द्राग्नतन्त्रमुत द्यावापृथिव्यतन्त्रमिति संशये पूर्वपक्षमाह। तत्प्रवृत्तिरिति। तस्य प्रसूनबर्हिर्नियमस्य प्रवृत्त्या द्यावापृथिव्यतन्त्रस्य नियमः स्यात्। यथा ऽस्मिन्नेव पादे द्वादशाधिकरणे पाशुकसूक्तवाकमन्त्रप्रवृत्त्या पाशुकतन्त्रनियमस्तथा ॥ ३५ ॥

न वा ऽविरोधात् ॥ ३६ ॥

सिद्धान्तमाह। न वेति। दृष्टान्तवैषम्यमाह। अविरोधात्। अयं भावः। सूक्तवाके प्रैषमन्त्रः सवनीयस्य पशोः इषिता दैव्येति। सवनीयस्य पुरोडाशस्याग्निमद्येति। उभे विरुद्धे अङ्गे। एकानुष्ठाने अपराङ्गस्य बाध एव द्वारलोपात्। इह तु ऐन्द्राग्नस्य प्रसूनबर्हिरङ्गं तथा द्यावापृथिव्यस्यापि इति अङ्गबाधभीत्यभाव इति ॥ ३६ ॥

अशास्त्रलक्षणाच्च ॥ ३७ ॥

अन्यदपि वैषम्यं दर्शयति। अशास्त्रेति। न विद्यते प्रत्यक्षशास्त्रं यस्य प्रसूनबर्हिषः स्वरूपस्य तदशास्त्रं तादृशलक्षणं स्वरूपं यस्य बर्हिषः

त्त्वाच्च । सूक्तवाकमन्त्रश्च सवनीयपशुसमीपे प्रत्यक्षपठितो वैकृतः प्रस्तरहस्तु वैश्वदेवपर्वणि द्यावापृथिव्यैककपालादतिदेशप्राप्तः । स तद्विपन्तुं नार्हतीति मुख्यत्वादैन्द्राग्नतन्त्रमेव तत्रेति ॥ ३७ ॥

इति जैमिनिसूत्रवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अष्टरात्रे वत्सत्वगहतवाससोः समुच्चयः । अधि० १ ।

विश्वजिति वत्सत्वग्नामधेयादितरथा तन्त्रभूयस्त्वादहतं स्यात् ॥ १ ॥

अस्मिन्पादे प्रसङ्गापवादश्चिन्त्यते । अस्त्यतिरात्रनामकः क्रतुः । तस्य प्रथममहर्विश्वजिन्नामकं षडहनामकानि षट् ततो ऽभिजिन्नामकमेकम् । तत्र प्रथमे ऽहनि एकाहरूपविश्वजिद्भागाद् नाम्ना परिधानसाधनं वत्सत्वगतिदिष्टं शेषेषु सप्तस्वहःसु ज्योतिष्टोमादहतं वासो ऽतिदिष्टं चोदकेन । एवं सत्येकेनापरत्र प्रसङ्गसिद्धिर्भवति तत्र केन परिधानमिति संशये पूर्वपक्षमाह । विश्वेति । अष्टस्वप्यहःसु वत्सत्वङ्नामधेयाद् नाम्ना ऽतिदेशात् । चोदकात्तस्य बलवत्त्वादितिभावः । इतरथा नामातिदेशाभावे अहतं स्यात् । भूयस्त्वादह्नाम् । एतेन भूयोनुग्रहान्नामातिदेशस्य बलवत्त्वं सूचितम् ॥ १ ॥

अविरोधो वोपरिवासो वत्सत्वक् ॥ २ ॥

सिद्धान्तमाह । अविरोध इति । गुह्याच्छादनमहतं नाभेरूर्ध्वं प्रावरणार्थं वत्सत्वगिति विरोधाभावात्समुच्चय इति भावः ॥ २ ॥

अनुनिर्वाप्यपशुपुरोडाशानां पशुपुरोडाशस्यैव तन्त्रित्वम् । अधि० २ ।

अनुनिर्वाप्येषु भूयस्त्वेन तन्त्रनियमः स्यात् ॥ ३ ॥

अग्नौ श्रूयते, अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशमनु अष्टौ देवसुवां हवींषि निर्वपतीति । तत्रानुशब्दस्वारस्यादष्टहविषां पशुपुरोडाशतन्त्रमध्यपातित्वं स्पष्टम् । तत्तन्त्रमध्यवृत्तित्वे ऽपि भूयोनुग्रहायाष्टहविषां तन्त्रस्यानुष्ठानेन पशुपुरोडाशाङ्गानां प्रसङ्ग इत्यभिप्रायेण पूर्वपक्षमाह । अन्विति । स्पष्टम् ॥ ३ ॥

आगन्तुकत्वाद्वा स्वधर्मा स्याच्छ्रुतिविशेषादितरस्य च मुख्यत्वात् ॥ ४ ॥

सिद्धान्तमाह । आगन्तुकेति । अष्टानां हविषामागन्तुकत्वादमुख्यत्वात् । पशुपुरोडाशः स्वधर्मा स्यात् । पशुपुरोडाशे मुख्यत्वमुपपादयति । श्रुतिविशेषात् । अनुशब्दस्वारस्यात् । चैत्रमनुगतो मैत्र इत्यत्र चैत्रे मुख्यत्ववत् । इतरस्य पशुपुरोडाशस्य ॥ ४ ॥

स्वस्थानत्वाच्च ॥ ५ ॥

स्वेति । पशुपुरोडाशस्थानं वपाहोमानन्तरकालरूपो देशः तत्त्वाच्च प्राबल्यम् ॥ ५ ॥

स्विष्टकृच्छ्रवणान्नेति चेत् ॥ ६ ॥

पूर्वपक्ष्याशङ्कते । स्विष्टकृदिति । अग्नीषोमीयस्य चैकादशकपालस्य देवसुवां च हविषामग्नये स्विष्टकृते समवद्यतीति वचनेन स्विष्टकृच्छ्रूयते । इदमनुनिर्वाप्यतन्त्रपक्षे घटते न पशुतन्त्रपक्षे ॥ ६ ॥

विकारः पवमानवत् ॥ ७ ॥

स्विष्टकृच्छ्रवणस्य गतिमाह । विकार इति । यथा ऽग्नये पवमानो गुणः एवमग्निसोमादिदेवसूदेवतानां स्विष्टकृदिति गुणविधिरिति भावः ॥ ७ ॥

अविकारो वा प्रकृतिवच्चोदनां प्रति भावाच्च ॥ ८ ॥

विकारपक्षे वाक्यभेदभिया प्रकारान्तरमनुसरति । अविकार इति । अविकारः अस्विष्टकृच्छब्दकं कर्तव्यं प्रकृतिवत् । यथा प्रकृतावग्न्यादिशब्दास्तथा स्विष्टकृच्छब्दस्य का गतिरत आह । चोदनां प्रति भावाच्च । चोदनां प्रति विधिं प्रति भावात् सिद्धशब्देनानुवादात् । विध्युद्देश्यसमर्पणादिति फलितम् । यथा शरमयं बर्हिरित्यत्र बर्हिष्कार्यमनूद्य तदुद्देशेन शरविधिस्तथा स्विष्टकृत्कार्यमुक्तहविष्कदेवताभिः साधयेदिति वाक्यगतिरिति भावः ॥ ८ ॥

दृष्टद्वारभेदाद् भिन्नोपकारकाणां गुणानां समुच्चयः । अधि॰ ३ ।

एककर्मणि शिष्टत्वाद्गुणानां सर्वकर्म स्यात् ॥ ९ ॥

यत्रैककर्मोद्देशेनानेके गुणा विधीयन्ते यथा ऋजुमाघारयति सन्ततमाघारयतीति, तत्र समुच्चय इति सिद्धान्तमाह। एकेति। एककर्मणि आघाररूपैककर्मणि शिष्टत्वाद्विधानाद् गुणानां सर्वकर्म सकलानुष्ठानम् ॥ ९ ॥

प्रयोजनैक्ये गुणानां विकल्पः । अधि॰ ४ ।

एकार्थास्तु विकल्पेरन् समुच्चये ह्यावृत्तिः स्यात् ॥ १० ॥

एककार्योद्देशेनैव यत्र साधनद्वयं विधीयते तत्र विकल्प इति सिद्धान्तमाह । एकार्था इति। एकार्था एककार्यजनका एतेषां विकल्पः। समुच्चये दोषमाह । समुच्चये अनेकद्रव्यप्रयुक्ता प्रधानावृत्तिः स्यात् ॥ १० ॥

अभ्यस्येतार्थवत्त्वादिति चेत् ॥ ११ ॥

पूर्वपक्षी आवृत्तौ इष्टापत्तिमाह । अभ्यस्येतेति। अर्थवत्त्वादपूर्वात्मकार्यवत्त्वात् ॥ ११ ॥

नाश्रुतित्वात् ॥ १२ ॥

दूषयति । नेति । अश्रुतित्वात् । न विद्यते श्रुतिर्यद्विषयिणी तत्त्वात् । अपूर्वसाधनत्वं विना शास्त्रं न सिध्यतीति भावः ॥ १२ ॥

सति चाभ्यासशास्त्रत्वात् ॥ १३ ॥

अभ्यासशास्त्रं यत्रास्ति तत्र युक्तो ऽभ्यास इत्याह । सतीति । अभ्यासशास्त्रे सति यथा उभे बृहद्रथंतरे भवत इति तस्याभ्यासशास्त्रत्वादभ्यस्येत् ॥ १३ ॥

विकल्पवच्च दर्शयति ॥ १४ ॥

क्व चिद्विकल्पो ऽपि स्पष्ट इत्याह । विकल्पेति । विकल्पयुक्तं प्रयोगं दर्शयति श्रुतिः बैल्वो वा खादिरो वा पालाशो वेति ॥ १४ ॥

$$\text{अस्मात्}\ \frac{\text{ध्रु}_1 + \text{ध्रु}_2}{2} + \text{अ} = \text{चाक्रो}$$

$$\therefore\quad \text{अ} = \text{चाक्रो} - \frac{\text{ध्रु}_1 + \text{ध्रु}_2}{2}\ ।\quad \cdots\ \cdots\ \cdots\ \cdots\ (१)$$

यथा $\quad$ कृत्तिकोत्तरशरः $=$ $\text{श}_1 = ५^\circ$ । ध्रुवः $=$ $\text{ध्रु}_1 = ३७^\circ ।\ ३०'$ ।

अवणाया उत्तरशरः $=$ $\text{श}_2 = ३०^\circ$ । ध्रुवः $=$ $\text{ध्रु}_2 = २८०^\circ$

$$\text{अतः}\quad \text{ज्याचा} = \frac{३०० (\text{श}_2 - \text{श}_1)}{\text{ज्या}\ \tfrac{1}{2} (\text{ध्रु}_1 - \text{ध्रु}_2)}$$

$$= \frac{७५००}{\text{ज्या}\ (-१२१^\circ ।\ १५')} = -\frac{७५०० \times २}{२०५} = -७३ ।\ १०$$

ततः $\quad$ चा $= -३७^\circ ।\ ४५'$, चाक्रो $= १२७ ।\ ४५$ । वा, $२३२^\circ ।\ १५'$

$$\text{अ} = \text{चाक्रो} - \frac{\text{ध्रु}_1 + \text{ध्रु}_2}{2} = \text{चाक्रो} - १५८^\circ ।\ ४५'$$

$$= २३२^\circ ।\ १५' - १५८^\circ ।\ ४५' = ७३^\circ ।\ ३०'$$

चाक्रो, अस्यापरमानेन येऽयनांशाः ३२९° समायान्ति तत्संस्कारेणापि द्वितीयभस्य ध्रुवो दक्षिणगोलीयो भवति, प्रथमस्योत्तरः । अतस्तेऽपि प्रकृते उपयुक्ताः ।

७३° । ३०′ एतेभ्यस्तारतम्येनोभयोः क्रान्तिसाम्ये सूक्ष्मा अयनांशाः = ७३° । २५′ । अतो यदा ७३° । २५′ एतेऽयनभागास्तदा कृत्तिकाश्रवणयोः स्फुटे विम्बक्रान्ती उत्तरे समे भवतः ।

द्वाविंशत्यंशायनभागतः पूर्वं स्वल्पान्तरतः

$$\frac{३८२^\circ - ७३^\circ ।\ २५'}{५०''} = \frac{३०८^\circ ।\ ३५'}{५०''} = \frac{१८५१५'}{५०''} = \frac{१११०९०}{५} = २२२१८$$

एतेषु वर्षेषु ७३° । २५′ एतेऽयनांशा आसंश्चेति सिध्यति ।

$$\text{अथवा}\ \frac{७३^\circ ।\ २५' - २२^\circ}{५०''} = \frac{५१^\circ ।\ २५'}{५०''} = \frac{३०८५'}{५०} = \frac{१८५१०}{५} = ३७०२$$

एतेषु वर्षेषु अग्रे पुनः ७३° । २५′ एतेऽयनांशा भविष्यन्ति* ।

* द्वितीयायनांशतो गतवर्षाणि=३१८६ । एष्यवर्षाणि=२२१०४ स्वल्पान्तरतो भवन्ति ।

१६ । अथ यूरपदेशीयविदुषां वेधेन कृत्तिकाश्रवणचित्रास्वातीनां कदम्बप्रोतीयाः सायनध्रुवाः शराश्च प्रदर्श्यन्ते । तत्रादौ एच· टी· कोल· ब्रूकसाहिबप्रभृतिभिर्यथाऽश्विन्यादीनां परीक्षया स्वदेशीयनक्षत्रैस्तुलना कृता तथा तेषां नामानि लिख्यन्ते । (See Asiatic Researches, Vol. IX.; p. 323—371 and a Historical View of Indian Astronomy by Bentley, 1823.)

तारासंख्या ।

३*	अश्विनी	= α Arietis	=	830 (No. of Cape Catalogue, 1880)
३	भरणी†	= Musca, μ or 35 Arietis.		
६	कृत्तिका	= η Tauri (Pleiades)	=	1571.
५	रोहिणी	= α Tauri (Aldebaran)	=	1962.
३	मृगशीर्षम्‡	= λ Orionis	=	2477.
१	आर्द्रा§	= α Orionis	=	2672.
४	पुनर्वसु	= β Geminorum or Pollux	=	3823.
३	पुष्य	= δ Cancri.		
५	आश्लेषा‖	= α, 1 and 2 Cancri	=	4752.

* मतान्तरेण तारासङ्ख्याः ।

अश्वि· २ । कृत्ति· ७ तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारतः । रो· १ आर्द्रा· १ वा २ तै· श्रु· । पुनर्व· २ तै· श्रु ५ वराहमिहिरमतेन । पुष्य· १ तैत्तिरीयश्रुत्यादिमतेन । आश्लेषा ६ नक्षत्रकल्पादिमतेन । मघा· ६ नक्षत्रकल्पादिमतेन । पूर्व· फा· ८ वराहमिहिरमतेन । विशाखा २ तैत्तिरीयश्रुत्यादिमतेन ५ वराहमिहिरमतेन । अनुरा· ३ शाकल्यब्रह्मसिद्धान्तमते । ज्ये· १ तै· श्रु· । मू· ९ शाकल्यब्रह्मसिद्धान्तमते, २ ब्रह्मगुप्तखण्डखाद्यकमते, ६ वृद्धगर्गसंहितामते, १ वा· २ तै· श्रु· । पूर्वाषा· ४ नक्षत्रकल्पादिमते । उ· षा· ४ नक्षत्रकल्पादिमते, ८ वराहमि· ३ मुहूर्त्ततत्त्वमते । अभि· १ तै· श्रु· । श्र· १ तै· श्रु· । धनिष्ठा ५ नक्षत्रकल्पादिमते । शतभि· १ तै· श्रु·, न· क·, वृद्धगर्गमते । उ· भा. ४ तै· श्रु·, ८ वराहमिहिरमते । रे· १ तै· श्रु·, न· क·, खं· खा·, ४ वृ· ग· ।

† वेङ्कटेशबापूजीकेतकर, शङ्करबालकृष्णदीक्षितमते, 41 Arietis.

‡ बेण्टली, केरोपन्तमते, 116 Tauri.

§ बेण्टली, केरोपन्तमते, 133 Tauri. शङ्करबालकृष्णदीक्षितमते, γ Geminii.

‖ बेण्टली, केरोपन्तमते, 49 Cancri. ह्विटनी, बर्जेसमते, ε Hydræ. शङ्करबालकृष्णदीक्षितमते, ζ Hydræ.

५	मघा	= α Leonis (Regulus)	=	5490.
२	पूर्वाफा.*	= δ Leonis	=	6228.
२	उत्तराफा.	= β Leonis or Denibola	=	6593.
५	हस्त	= γ or δ Corvi	=	6828.
१	चित्रा	= α Virginis (Spica)	=	7352.
१	स्वाती	= α Bootis (Arcturus)	=	7795.
४	विशाखा†	= α or κ Libræ	=	8084.
४	अनुराधा‡	= δ Scorpionis	=	8696.
३	ज्येष्ठा	= α Scorpii (Antares)	=	8954.
११	मूल	= ν or 34 Scorpii	=	9532.
२	पूर्वाषाढ़§	= δ Sagittarii	=	9992.
२	उत्तराषाढ़‖	= τ Sagittarii	=	10381.
३	अभिजित्	= α Lyræ or Vega	=	10163.
३	श्रवण	= α Aqualii or Altair	=	10682.
४	धनिष्ठा¶	= α Delphini	=	11020.
१००	शतभिषक्	= λ Aquarii	=	11922.
२	पूर्वभाद्र.	= α Pegasi or Markab	=	12006.
२	उत्तरभाद्र.**	= α Andromedæ	=	19.
३२	रेवती††	= ζ Piscium	=	468.
	अगस्त्य	= Canopus (α Argus)	=	2992.

* बेण्टली, केरोपन्त, बेङ्कटेशबापूजीकेतकर, शङ्करबालकृष्णदीक्षितमते, θ Leonis.

† बेण्टली, ह्विटनी, बर्जेस बेङ्कटेशबापूजीकेतकर, केरोपन्तमते, 24 Libra.

‡ बेण्टली, केरोपन्तमते, β Scorpionis.

§ शङ्करबालकृष्णदीक्षितमते, λ Sagittarii.

‖ बेण्टली, केरोपन्तमते, φ Sagittarii. ह्विटनी, बर्जेसमते σ Sagittarii शङ्करबालकृष्णदीक्षितमते, π Sagittarii.

¶ ह्विटनी, बर्जेसमते, β Delphini,

** अन्येषांमते Algenib or γ Pegasi.

†† शङ्करबालकृष्णदीक्षितमते, ζ or μ Piscum.

लुब्धक	= Sirius (*a* Canis Majoris)	=	3176.
ब्रह्महृदय	= Cappella (*a* Aurigae)	=	2285.
अग्नि	= β Tauri	=	2382.
प्रजापति	= δ Aurigae	=	2694.
आपः	= δ Virginis	=	7123.

अपांवत्स = The nebulous stars in the same constellation, marked b 1, 2, 3.

श्रवणायाः = (a Aquilæ or Altair).

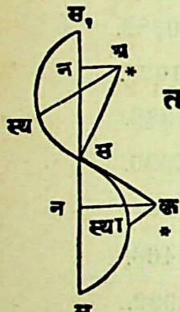
सन् १८९६ नोवेम्बर मासस्य ६ दिने

घं॰ मि॰ से॰

विषुवकालः = १९ । ४५ । ४५॰ ०३ = २९६° । २६′ स्वल्पान्तरात्

उत्तराः क्रान्त्यंशाः = ८° । ३६′ स्वल्पान्तरात्

परमक्रान्त्यंशाः = २३° । २७′ स्वल्पान्तरात् ।

यदि स₁नसस₁ नाडीवृत्तं, स₁स्यासस्यास₁ क्रान्तिवृत्तम्,

तदा, सन = ३६०° − २९६° । २६′ = ६३° । ३४′ = अ ।

अन = श्रवणोत्तरक्रान्त्यंशाः = ८° । ३६′ = क ।

सअ = ग, तदा सनअ चापजात्ये चापीयत्रिकोणमित्या लघुरिक्थग्रहणेन

कोज्याअ = ९॰ ६४८५१२४	ज्याक = ९॰ १७४७४३९
कोज्याक = ९॰ ९९५०८९३	ज्याग = ९॰ ९५३२२७८
कोज्याग = ९॰ ६४३६०१७	ज्या ∠असन = ९॰ २२१५६६१ = ज्याका
अतः ग = ६३° । ५३′	ततः का = ९° । ३५′
ज्याग = ९॰ ९५३२२७८	∠ स्यासन = पक्रां = २३ । २७
ज्याघ = ९॰ ७३६४९७६	∠स्यासअ = ३३° । २′ = घ

ज्याअस्या = ज्याश = ९॰ ६८९७२५४

अतः श = २९° । १९′ उत्तरः । अस्या श्रवणोपरि कदम्बप्रोतम्

कोज्याग = ९· ६४३६०१७

कोज्याश = ९· ९४०४८०१

कोज्यासस्या = ९· ७०३१२१६ = कोज्यासायनध्रु·

अतः सस्या = ५९° । ४१ ।

सम्पाततः प्राक्क्रमेण सस१स्या = ३००° । १९′

एवं कृत्तिकानां तस्मिन्नेव दिने

घं· मि· से·

विषुवकालः = ३, ४१ । २३′ ४० = ५५° । २१′ = अ स्वल्पान्तरात्

उत्तरक्रान्त्यंशाः = २३° । ४७′ = क

ततः पूर्वोक्तेनैव सङ्केतेन

कोज्याअ = ९· ७५४७७७७

कोज्याक = ९· ९६१४५७६

कोज्याग = ९· ७१६२३५३

अतः ग = ५८° । ३९′

ज्याग = ९· ९३१४६०५

ज्याघ = ८· ९१६५५०४

ज्याश = ८· ८४८०१०९

अतः श = ४° । ३′ उत्तरः

ज्याक = ९· ६०५६०५७

ज्याग = ९· ९३१४६०५

ज्याघ = ९· ६७४१४५२

ततः का = २८° । ११′

पक्रां = २३ । २७

घ = ४ । ४४

कोज्याग = ९· ७१६२३५३

कोज्याश = ९· ९९८९१४१

कोज्यासाध्रु = ९· ७१७३२१२

अतः साध्रु = ५८° । ३४′

अथात्र ४° । ३ । अमुमुत्तरं शरं स्थिरं परिकल्प्य जिनांश २४ समे परमक्रान्त्यंशमाने, स्पष्टक्रान्त्यभावकाले सायनध्रुवार्थे

स्पश = ८· ८५००५६६

कोस्प २४° = १०· ३५१४१६९

ज्यासाध्रु = ९· २०१४७३५ अस्य चापं ९° । ९′

ततः साध्रु = १८९° । ९′ वा ३५०° । ५१′

अस्मात् कालात् पूर्वं वर्षाथं (यदि अयनांशगतिः = ५०″)
५८° । ३४′ − ३५०° । ५१′ = ४१८° । ३४′ − ३५०° । ५१′ = ६७° । ४३′
= ४०६३′ = २४३७८०″

ततो वर्षाणि = $\frac{२४३७८०}{५०}$ = ४८७५ $\frac{३}{५}$ ।

एवं चित्रायास्तस्मिन्नेव दिने

घं. मि॰ से॰

विषुवकालः = १३ । १९ । ४४·७९ = १९९° । ५६′ । १५″ = १९९° । ५६′ स्वल्प° = अ

दक्षिणक्रान्त्यंशाः = १०° । ३७′ । २१″·४ = १०° । ३७′ स्वल्प° = क

पूर्वोक्तेनैव सङ्केतेन

कोज्याअ = ९· ९७३१६९४
कोज्याक = ९· ९९२५०१३
कोज्याग = ९· ९६५६७०७
अतः ग = २२° । २९′

ज्याक = ९· २६५३७७५
ज्याग = ९· ५८२५३४५
ज्याका = ९· ६८२८४३०
ततः का = २८° । ४८′
पक्रां = २३ । २७
घ = ५ । २१

ज्याग = ९· ५८२५३४५
ज्याघ = ८· ९६९५९९९
ज्याश = ८· ५५२१३४४
श = २° । २′ दक्षिणः ।

कोज्याग = ९· ९६५६७०७
कोज्याश = ९· ९९९७२६५
कोज्यासाधु = ९· ९६५९४४२
२२° । २४′
१८०
२०२° । २४′ = साधु ।

एवं च स्वात्यास्तस्मिन्नेव दिने

घं॰ मि॰ से॰

विषुवकालः = १४ । १० । ५६·६९ = २१२° । ४४′ । १५″ = २१२° । ४४ स्वल्पा॰ = अ

उत्तराः क्रान्त्यंशाः = १९° । ४३′ । ६″·६ = १९° । ४३′ स्वल्पा॰ = क

कोज्याअ = ९· ९२४८८७४	ज्याक = ९· ५२८१०५३
कोज्याक = ९· ९७३६६१५	ज्याग = ९· ७८५७६११
कोज्याग = ९· ८९८६५८९	ज्याका = ९· ७४२३४४२
अतः ग = ३७° । ३८′	अतः का = ३३° । ३२′
	पक्रा = २३ । २७
	घ = ५६° । ५९′

ज्याग = ९· ७८५७६११
ज्याघ = ९· ९२३५०९३
ज्याश = ९· ७०९२७०४
अतः श = ३०° । ४८′ उत्तरः
कोज्याग = ९· ८९८६५८९
कोज्याश = ९· ९३३९७२९
कोज्यासाधु = ९· ९६४६८६०
सा = २२° । ४८′
१८०
२०२ । ४८′

१७ । अथ कर्मान्तसूत्रे देवयजनकल्पे ।

प्राचीनवंशां शालां स्थापयन्ति कृत्तिकाः खल्विमाः प्राचीं दिशां न परिजहति तासां दर्शनेन मापयेदित्येतदेकम् । श्रोणासन्दर्शनेन मापयेदित्येकम् । चित्रास्वात्योरन्तरेणेत्येतदपरम् ।

शतपथब्राह्मणे २,–१–२,३

एकं द्वे त्रीणि चत्वारीति वा अन्यानि नक्षत्राण्यथैता एव भूयिष्ठा यत्कृत्तिकास्तद्भूमानमेवैतदुपैति तस्मात्कृत्तिकास्वादधीत ॥ २ ॥ एता ह वै प्राच्यै दिशो न च्यवन्ते सर्वाणि ह वा अन्यानि नक्षत्राणि प्राच्यैं दिशश्च्यवन्ते तत्प्राच्यामेवास्यैतद्दिश्यहितौ भवतस्तस्मात्कृत्तिकास्वादधीत ॥ ३ ॥

इत्यादि वाक्येषु यदि "कृत्तिकादर्शनेन" कृत्तिकास्पष्टक्रान्त्यभावात् प्राक्क्षितिजे प्राक्स्वस्तिकस्थं कृत्तिकाबिम्बं गृह्यते यादृक्स्थि-

तिश्च सूर्यसिद्धान्तीयस्थिरशरग्रहणेन संप्रतिकालात् ५१०० वर्षाणि, (द्रष्टव्यः ११प्रक्रमः) यूरपदेशीयस्थिरशरवशतो जिनांशसमे परमक्रान्त्यंशमाने च ४८०५ $\frac{3}{5}$ वर्षाणि (द्रष्टव्यः १६ प्रक्रमः) पूर्वमासीत् तर्हि "श्रोणासन्दर्शनेना" पि तथैव प्राक्क्षितिजे स्पष्टक्रान्त्यभावकाले प्राक्स्वस्तिकस्थं श्रोणाबिम्बं भवितुमर्हति । परन्तु भारतवर्षीयज्यौतिषसिद्धान्तानुसारेण जिनां २४ शसमपरमक्रान्तेः सततं स्थिरत्वात् श्रोणायाः कदम्बप्रोतीयस्य शरस्य ३०° च परमक्रान्तेरधिकत्वात् श्रोणायाः स्पष्टक्रान्त्यभावोऽसम्भव एव (द्रष्टव्यः ११ प्रक्रमः) । अतः "श्रोणासन्दर्शनेन" वा "कृत्तिकादर्शनेन" वैदिकानां मतेन प्राक्क्षितिजे प्राक्स्वस्तिकस्थमौदयिकं बिम्बं नापेक्षितमिति स्फुटमेव । अथ येषां मते परक्रान्तिमानं सर्वदा विलक्षणं तन्मतेनापि यदा परक्रान्तिमानं श्रोणाशरतोऽधिकं तदैव श्रोणास्पष्टक्रान्त्यभावस्य सम्भवः । अथ यदि यूरपदेशीयविदुषां वेधेन श्रोणायाः कदम्बप्रोतीयः शरः सर्वदा स्थिरः प्राक्साधितः २९° । १९ उत्तरो गृह्यते तदा एतत्समं परमक्रान्तिमानं लेवरियरसारणीतः (See Le Verrier's Table Tome, IVEME. p 104.)

२९° । १९′ = २३° । २७′ । ३१″·८३ + ०″·४७५९४ का − ०″·०००००१४९ का²

(29° 19′ = 23°, 27′, 31″·83 + 0″·47594 t. − 0″·00000149 t²)

५° । ५१′ । २८″·१७ = ०″·४७५९४का − ०″·०००००१४९ का²

= ३५१′ । २८″·१७ = २१०८८″·१७

$$\text{वा का}^2 - \frac{0''\cdot ४७५९४}{0''\cdot ०००००१४९}\text{ का} = -\frac{२१०८८''\cdot १७}{0''\cdot ०००००१४९}$$

का² − ३१९४२२·८ का = − १४१५३१३४२२८·१९

वर्गसमीकरणविधिना

का = १५९७११·४ ∓ १०६५५७·९

अतोऽल्पं मानं कालस्य सन् १८५० ईशवीतः पूर्वं वर्षात्मकम् = ५३१५३·५ ।

नवीनानां मते इदमानमसम्भवमतो नवीनानां यूरपदेशीयानां मतेनापि "दर्शनेन" क्षितिजस्थबिम्बग्रहणमसम्भवमेव ।

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ. पा. सू.		पृ.		पृ.
मितनखे च	३ । २ । ३४	पू.	२२५	पू.	६१८
मितां ह्रस्वः	६ । ४ । ९२	उ.	३१८	उ.	६७३
मित्रे चर्षौ	६ । ३ । १३०	उ.	२९२	उ.	०
मिथ्योपपदात्कृ०	१ । ३ । ७१	पू.	७२	पू.	२५४
मिदचोऽन्त्या०	१ । १ । ४७	पू.	२०	पू.	९२
मिदेर्गुणः	७ । ३ । ८२	उ.	४३१	उ.	८३०
मिश्रं चानुपसर्ग०	६ । २ । १५४	उ.	२४९	उ.	५६७
मीनातिमिनोतिदी०	६ । १ । ५०	उ.	१५६	उ.	४४२
मीनातेर्निगमे	७ । ३ । ८१	उ.	४३१	उ.	०
मुखं स्वाङ्गम्	६ । २ । १६७	उ.	२५३	उ.	५७०
मुखनासिकावच०	१ । १ । ८	पू.	८	पू.	५४
मुचोकर्मकस्य०	७ । ४ । ५७	उ.	४५२	उ.	८६२
मुण्डमिश्रश्लक्ष्ण०	३ । १ । २१	पू.	१८८	पू.	५२६
मुद्गादण्	४ । ४ । २५	पू.	४६६	उ.	०
मूर्तौ घनः	३ । ३ । ७७	पू.	२७५	पू.	६८२
मूलमस्या बर्हि	४ । ४ । ८८	पू.	४७८	उ.	२१५
मृजेर्विभाषा	३ । १ । ११३	पू.	२०९	पू.	५९८
मृजेर्वृद्धिः	७ । २ । ११४	उ.	४०६	उ.	७९८
मृडमृदगुध०	१ । २ । ७	पू.	३२	पू.	१५४
मृदस्तिकन्	५ । ४ । ३९	उ.	१११	उ.	३८४
मृषस्तितिक्षायाम्	१ । २ । २०	पू.	३६	पू.	१६३
मेघर्तिभयेषु कृञः	३ । २ । ४३	पू.	२२७	पू.	६२०
मेर्निः	३ । ४ । ८९	पू.	३२३	पू.	७४९
मोनुस्वारः	८ । ३ । २३	उ.	५३२	उ.	९८०
मो नो धातोः	८ । २ । ६४	उ.	५१२	उ.	९५५
मो राजि समः क्वौ	८ । ३ । २५	उ.	५३२	उ.	९८०
म्रियतेर्लुङ्लि०	१ । ३ । ६१	पू.	६८	पू.	२४२
म्वोश्च	८ । २ । ६५	उ.	५१२	उ.	०
यः सौ	७ । २ । ११०	उ.	४०५	उ.	७९८
यङश्चाप्	४ । १ । ७४	पू.	३५०	उ.	६३
यङि च	७ । ४ । ३०	उ.	४४७	उ.	८५६
यङोचि च	२ । ४ । ७४	पू.	१८०	पू.	४९२
यङो वा	७ । ३ । ९४	उ.	४३५	उ.	८३७
यचि भम्	१ । ४ । १८	पू.	८१	पू.	२७६
यच्चयत्रयोः	३ । ३ । १४८	पू.	२९४	पू.	७०४
यजजपदशां यङः	३ । २ । १६६	पू.	२५४	पू.	६५७
यजध्वैनमिति च	७ । १ । ४३	उ.	३५२	उ.	७१६

	अ. पा. सू.	काशिका	पृ.	पदमञ्जरी	पृ·
लः कर्मणि च भावे०	३ । ४ । ६९	पू·	३१८	पू·	७४०
लः परस्मैपदम्	१ । ४ । ९९	पू·	१०१	पू·	३३४
लक्षणहेत्वोः०	३ । २ । १२६	पू·	२४५	पू·	अशु· ६६३ शु· ६४७
लक्षणे जायापत्योष्ठक्	३ । २ । ५२	पू·	२२९	पू·	६२१
लक्षणेत्थंभूताख्यान०	१ । ४ । ९०	पू·	९६	पू·	३३०
लक्षणेनाभिप्रती०	२ । १ । १४	पू·	१०८	पू·	३५७
लङः शाकटायन०	३ । ४ । १११	पू·	३२७	पू·	७५३
लटः शतृशानचा०	३ । २ । १२४	पू·	२४५	पू·	अशु· ६६१ शु· ६४५
लट् स्मे	३ । २ । ११८	पू·	२४४	पू·	अशु· ६५९ शु· ६४३
लभेश्च	७ । १ । ६४	उ·	३५७	उ·	७२५
लवणाट्ठञ्	४ । ४ । ५२	पू·	४७१	उ·	०
लवणाल्लुक्	४ । ४ । २४	पू·	४६६	उ·	२०४
लशक्वतद्धिते	१ । ३ । ८	पू·	५५	पू·	२१८
लषपतपदस्था०	३ । २ १५४	पू·	२५२	पू·	६५५
लस्य	३ । ४ । ७७	पू·	३२१	पू·	७४४
लाक्षारोचनाशकल०	४ । २ । २	पू·	३८१	उ·	१२४
लिङः स लोपोनन्त्य०	७ । २ । ७९	उ·	३९६	उ·	७८४
लिङः सीयुट्	३ । ४ । १०२	पू·	३२५	पू·	७५०
लिङर्थे लेट्	३ । ४ । ७	पू·	३०४	पू·	७२०
लिङाशिषि	३ । ४ । ११६	पू·	३२८	पू·	०
लिङ् च	३ । ३ । १५९	पू·	२९७	पू·	७०८
लिङ् चोर्ध्वमौहू०	३ । ३ । ९	पू·	२६१	पू·	६६५
लिङ् चोर्ध्वमौहू०	३ । ३ । १६४	पू·	२९८	पू·	७११
लिङ्निमित्ते लृ०	३ । ३ । १३९	पू·	२९१	पू·	७०२
लिङ् यदि	३ । ३ । १६८	पू·	२९९	पू·	७१२
लिङ्याशिष्यङ्	३ । १ । ८६	पू·	२०२	पू·	५७२
लिङ्सिचावात्म०	१ । २ । ११	पू·	३३	पू·	१५८
लिङ्सिचोरात्म०	७ । २ । ४२	उ·	३८५	उ·	७६३
लिटः कानज्वा	३ । २ । १०६	पू·	२४१	पू·	शु· ६३६ अशु· ६५२
लिटस्तझयोरेशि०	३ । ४ । ८१	पू·	३२२	पू·	७४६
लिटिधातोरनभ्या०	६ । १ । ८	उ·	१४३	उ·	४२५
लिटि वयो यः	६ । १ । ३८	उ·	१५४	उ·	४३८
लिट् च	३ । ४ । ११५	पू·	३२८	पू·	७५५

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ॰ पा॰ सू॰		पृ॰		पृ॰
लोपे विभाषा	८ । १ । ४५	उ॰	४७९	उ॰	९०६
लोपो यि	६ । ४ । ११८	उ॰	३२४	उ॰	६८१
लोपो व्योर्वलि	६ । १ । ६६	उ॰	१६२	उ॰	४४८
लोमादिपामादिपि॰	५ । २ । १००	उ॰	६४	उ॰	३२१
लोहितादिडाज्भ्यः	३ । १ । १३	पू॰	१८६	पू॰	५२२
लोहितान्मणौ	५ । ४ । ३०	उ॰	१०९	उ॰	०
ल्यपि च	६ । १ । ४१	उ॰	१५४	उ॰	४३८
ल्यपि लघुपूर्वात्	६ । ४ । ५६	उ॰	३०९	उ॰	६६१
ल्युट् च	३ । ३ । ११५	पू॰	२८४	पू॰	६९२
ल्वादिभ्यः	८ । २ । ४४	उ॰	५०७	उ॰	९४९
वच उम्	७ । ४ । २०	उ॰	४४५	उ॰	०
वचिस्वपियजादी॰	६ । १ । १५	उ॰	१४६	उ॰	४३०
वचोऽशब्दसंज्ञायाम्	७ । ३ । ६७	उ॰	४२८	उ॰	०
वञ्चिलुञ्च्यृतश्च	१ । २ । २४	पू॰	३७	पू॰	१६५
वञ्चेर्गतौ	७ । ३ । ६३	उ॰	४२७	उ॰	८२५
वतण्डाच्च	४ । १ । १०८	पू॰	३६३	उ॰	१०१
वतोरिड्वा	५ । १ । २३	उ॰	८	उ॰	२४१
वतोरियुक्	५ । २ । ५३	उ॰	५२	उ॰	३०४
वत्सरान्ताच्छश्छ॰	५ । १ । ९१	उ॰	२४	उ॰	२६१
वत्सशालाभिजिद॰	४ । ३ । ३६	पू॰	४२९	उ॰	१६९
वत्सांसाभ्यां कामबले	५ । २ । ९८	उ॰	६३	उ॰	३२०
वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च	५ । ३ । ९१	उ॰	९४	उ॰	३६४
वदः सुपि क्यप् च	३ । १ । १०६	पू॰	२०८	पू॰	५९४
वदव्रजहलन्तस्याचः	७ । २ । ३	उ॰	३६८	उ॰	७४९
वनं समासे	६ । १ । १७८	उ॰	२५६	उ॰	०
वनगिर्योः संज्ञायाम्	६ । ३ । ११७	उ॰	२९०	उ॰	६२२
वनं पुरगामिश्रका॰	८ । ४ । ४	उ॰	५५८	उ॰	१०१८
वनो र च	४ । १ । ७	पू॰	३३१	उ॰	२१
वन्दिते भ्रातुः	५ । ४ । १५७	उ॰	१३९	उ॰	४१२
वमोर्वा	८ । ४ । २३	उ॰	५६४	उ॰	१०२६
वयसि च	३ । २ । १०	पू॰	२२१	पू॰	६१४
वयसि दन्तस्य दतृ	५ । ४ । १४१	उ॰	१३६	उ॰	४१०
वयसि पूरणात्	५ । २ । १३०	उ॰	७१	उ॰	३२९
वयसि प्रथमे	४ । १ । २०	पू॰	३३५	उ॰	३३
वयस्यासुमूर्ध्नो मतुप्॰	४ । ४ । १२७	पू॰	४८६	उ॰	२२३
वरणादिभ्यश्च	४ । २ । ८२	पू॰	४०६	उ॰	०
वर्गान्ताच्च	४ । ३ । ६३	पू॰	४३५	उ॰	०

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ. पा. सू.		पृ.		पृ.
वर्णादयश्च	६।२।१३१	उ.	२४१	उ.	०
वर्चस्के ऽवस्करः	६।१।१४८	उ.	१८४	उ.	४६७
वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च	५।१।१२३	उ.	३३	उ.	२७६
वर्णादनुदात्तात्तोप०	४।१।३६	पू.	३४०	उ.	४२
वर्णाद्ब्रह्मचारिणि	५।२।१३४	उ.	७२	उ.	३३०
वर्णो चानित्ये	५।४।३१	उ.	१०६	उ.	३८२
वर्णो वर्णेन	२।१।६६	पू.	१२३	पू.	३८४
वर्णो वर्णेष्वनेते	६।२।३	उ.	२०६	उ.	५३०
वर्णो वुक्	४।२।१०३	पू.	४१०	उ.	१५२
वर्तमानसामीप्ये व०	३।३।१३१	पू.	२८७	पू.	६६६
वर्तमाने लट्	३।२।१२३	पू.	२४५	पू.	{ अशु. ६६० / शु. ६४४ }
वर्षप्रमाणऊलोपश्चा०	३।४।३२	पू.	३१०	पू.	७२६
वर्षस्याभविष्यति	७।३।१६	उ.	४१२	उ.	८०८
वर्षाभ्यष्ठक्	४।३।१८	पू.	४२५	उ.	१६५
वर्षाभ्वश्च	६।४।८४	उ.	३१६	उ.	६७१
वर्षाल्लुक् च	५।१।८८	उ.	२४	उ.	०
वले	६।३।११८	उ.	२६०	उ.	६२२
वशंगतः	४।४।८६	पू.	४७८	उ.	२१५
वश्चास्यान्यतरस्यां०	६।१।३६	उ.	१५४	उ.	४३८
वसतिक्षुधोरिट्	७।२।५२	उ.	३८८	उ.	७७६
वसन्ताच्च	४।३।२०	पू.	४२६	उ.	०
वसन्तादिभ्यष्ठक्	४।२।६३	पू.	३६८	उ.	१४२
वसुस्रंसुध्वंस्वनडु०	८।२।७२	उ.	५१४	उ.	६५६
वसोः समूहे च	४।४।१४०	पू.	४८८	उ.	२२५
वसोः संप्रसारणम्	६।४।१३१	उ.	३२८	उ.	६८६
वस्तेर्ढञ्	५।३।१०१	उ.	६६	उ.	०
वस्नक्रयविक्रयाट्ठञ्	४।४।१३	पू.	४६४	उ.	२०२
वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ	५।१।५१	उ.	१५	उ.	२४६
वस्वेकाजाद्घसाम्	७।२।६७	उ.	३६३	उ.	७८१
वहश्च	३।२।६४	पू.	२३३	पू.	०
वहाभ्रे लिहः	३।२।३२	पू.	२२५	पू.	०
वह्यं करणम्	३।१।१०२	पू.	२०७	पू.	५६४
वाक्रिनादीनां कुक् च	४।१।१५८	पू.	३७५	उ.	११४
वा क्यषः	१।३।९०	पू.	७६	पू.	२५८
वाक्यस्य टेः प्लुत उ०	८।२।८२	उ.	५१७	उ.	६५६
वाक्यादेरामन्त्रित०	८।१।८	उ.	४६५	उ.	८८७

	अ. पा. सू.	काशिका	पृ.	पदमञ्जरी	पृ.
वाक्रोशदैन्ययोः	६ । ४ । ६१	उ.	३१०	उ.	६६२
*वा गमः	१ । २ । १३	पू.	३४	पू.	१५९
वा घोषमिश्रशब्देषु	६ । ३ । ५६	उ.	२७६	उ.	६०४
वाचंयमपुरंदरौ च	६ । ३ । ६९	उ.	२७९	उ.	६१०
वा चित्तविरागे	६ । ४ । ९१	उ.	३१८	उ.	६७३
वाचियमोव्रते	३ । २ । ४०	पू.	२२७	पू.	६१९
वाचो ग्मिनिः	५ । २ । १२४	उ.	७०	उ.	३२८
वाचोव्याहृतार्थायाम्	५ । ४ । ३५	उ.	१०९	उ.	३८३
वा छन्दसि	३ । ४ । ८८	पू.	३२३	पू.	७४९
वा छन्दसि	६ । १ । १०६	उ.	१७३	उ.	४७८
वा जाते	६ । २ । १७१	उ.	२५४	उ.	५७०
वा जॄभ्रमुत्रसाम्	६ । ४ । १२४	उ.	३२६	उ.	०
वातातीसाराभ्यां०	५ । २ । १२९	उ.	७१	उ.	३२९
वा दान्तशान्तपूर्ण०	७ । २ । २७	उ.	३८०	उ.	७६५
वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्०	८ । २ । ३३	उ.	५०४	उ.	९४५
वा नपुंसकस्य	७ । १ । ७९	उ.	३६२	उ.	०
वा निंसनिक्षनिन्दाम्	८ । ४ । ३३	उ.	५६६	उ.	१०२९
वान्तो यि प्रत्यये	६ । १ । ७९	उ.	१६५	उ.	४५७
वान्यस्मिन्सपिण्डे०	४ । १ । १६५	पू.	३७७	उ.	११८
वान्यस्य संयोगादेः	६ । ४ । ६८	उ.	३१३	उ.	६६६
वा पदान्तस्य	८ । ४ । ५९	उ.	५७३	उ.	१०३४
वा बहूनां जातिपरि०	५ । ३ । ९३	उ.	९४	उ.	३६५
वा भावकरणयोः	८ । ४ । १०	उ.	५६०	उ.	१०२१
वा भुवनम्	६ । २ । २०	उ.	२११	उ.	५३३
वा भ्राशभ्लाशभ्रमु०	३ । १ । ७०	पू.	२००	पू.	५६७
वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ	४ । २ । ९	पू.	३८३	उ.	१२७
वामि	१ । ४ । ५	पू.	७९	पू.	२६७
वाम्शसोः	६ । ४ । ८०	उ.	३१५	उ.	०
वामौ	२ । ४ । ५७	पू.	१७४	पू.	०
वाय्वृतुपित्रुषसो यत्	४ । २ । ३१	पू.	३८८	उ.	१३२
वारणार्थानामीप्सितः	१ । ४ । २७	पू.	८४	पू.	२८६
वा लिटि	२ । ४ । ५५	पू.	१७३	पू.	०
वा ल्यपि	६ । ४ । ३८	उ.	३०५	उ.	०
वावसाने	८ । ४ । ५६	उ.	५७२	उ.	१०३३
वा शरि	८ । ३ । ३६	उ.	५३५	उ.	९८५

* अत्र पङ्क्तिभेदोपेक्षितः सूत्रचिह्नं च ।

परिहरति । बाह्यशून्येति स्मर्तव्यस्यापि स्वकाले सत्त्वादित्यर्थः अर्थक्रियादिहेतुत्वाच्च स्मृतिर्यथार्थेत्याह । हेतुश्चेति । ननु स्मृतिर्नष्टविषया नष्टश्चासदेव कथं याथार्थ्यं स्मृतेरित्याशङ्क्य प्रतिबन्द्या परिहरति । स्मृतिवदिति । अतीतानागतानुमानागमयोगिप्रत्यक्षेषु नष्टविषयत्वेऽपि याथार्थ्यं भवानेवाङ्गीकरोतीत्यर्थः ॥

इति स्मृतिहेतुविभागादिः ॥ १२४ ॥

उक्तमपि स्मृतियाथार्थ्यं प्रतिवाद्युक्तहेतुप्रतिक्षेपेण स्वाभिमतप्रमाणविशेषेण चोपपादयति । पूर्वमिति ।

सू० पूर्वं श्यामत्वमात्राद् भवति न हि मितिः
पाकरक्तेऽपि तद्धीस्तत्ताभानं तथा चेत् प्रस-
जति तदिदं प्रत्यभिज्ञादिकेऽपि । याथार्थ्यं
पारतन्त्र्यान्न च गलति न चेदभ्युपेताति-
वृत्तिर्वेदे मानैस्सहोक्ता स्मृतिरपि विफला
त्वत्पादाद्यनुक्तिः ॥ १२५ ॥

टी० इत्थं किल परवादी स्वमतमाह न हि पाकरक्ते श्यामतामतिर्य्यथार्था इत्थं निवृत्तपूर्वावस्थे वस्तुनि तत्तामुल्लिखन्ती स्मृतिरयथार्थेति अयं पुनरपरामर्शवादः, न हि स्मृतिर्निवृत्तामपि पूर्वावस्थां वर्तमानत्वेनोल्लिखति तथा चेदिदमित्येवोल्लिखेत् । अपि तु निवृत्तत्वेनैव अन्यथा तत्तोल्लेखाभावप्रसङ्गात् पाकरक्ते तु श्यामताप्रत्ययो निवृत्तस्यापि श्यामत्वस्य वर्त्तमानत्वेनोल्लिखति अतो विषमो दृष्टान्तः । उक्तमर्थं प्रतिबन्द्योपपादयति । तत्तेति । तथा चेद्वर्तमानत्वेन तत्तायाः स्मृतौ भानञ्चेत् प्रत्यभिज्ञायामपि तादृगेव भानमिति तत्राप्ययाथार्थ्यप्रसङ्गः आदिशब्देनानुवादो गृह्यते तत्रापि

यत्तच्छब्दप्रयोगभूयस्त्वात् तर्हि पारतन्त्र्यात् स्मृतेरयाथार्थ्यं वदाम इति चेत्तन्न नेत्याह । याथार्थ्यमिति । उक्तार्थानङ्गीकारे दोषमाह । न चेदिति । अभ्युपेतातिवृत्तिः—स्वाभ्युपेतव्याघात इत्यर्थः, न हि प्रत्यक्षपारतन्त्र्यादनुमानमयथार्थं नाप्यनुमानपारतन्त्र्यादागमः, न च संस्कारपारतन्त्र्यात् प्रत्यभिज्ञानम् अन्यदप्येतादृशमुदाहर्त्तव्यम् इत्थं स्मृतेर्याथार्थ्यं युक्तिभिरुपपाद्य तत्र प्रमाणमपि वक्ति । वेद इति । स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयमिति वाक्ये स्मृतिः प्रथममेव प्रमाणत्वेनोपादीयते कथन्तर्हि स्मृतेरक्षपादो न प्रामाण्यमाचष्टे तत्राह । विफलेति । न ह्यक्षपादः कणादः कपिल इत्यादयः प्रामाणिकत्वेन परिग्राह्याः युक्तियुक्तन्तु गृह्णीमः, न पुनरस्तद्वाक्यगौरवादित्यर्थः ॥

इति स्मृतियाथार्थ्योपपत्तिः ॥ १२५ ॥

अस्तु स्मृतिर्भवतु च यथार्था तथाऽपि पूर्वानुभूतविषयमात्रत्वे किन्नियामकमित्याशङ्कते । जात इति ।

मू० जातः पूर्वानुभूत्या स्मृतिमुपजनयेत्क्वापि संस्कार एव प्राग्दृष्टव्यक्तिमात्रप्रतिनियतिमती कीदृशादन्वयात्स्यात् । मैवं कार्य्ये त्वबाध्ये ननु तदनुगुणः कल्प्यते हेतुयोगस्तज्ज्ञानोत्पाद्यभावस्स इति च विदितः किन्तदन्येन नाम्ना ॥ १२६ ॥

टी० पूर्वानुभूत्या जातस्संस्कारः क्वापि स्मृतिं जनयेदेव अथापि सैषा स्मृतिर्दृष्टव्यक्तिमात्रविषयेति कीदृशादन्वयात् संबन्धात्स्यादिति अत्रोत्तरम् । मैवमिति । उक्तं हि बहुशः कार्य्यं निर्बाधे-

नैव प्रमाणेन स्फुटदृष्टे तदनुगुणो हेतुयोगः कल्प्यत इति । अस्माभिरवगन्तव्यो हेतुरित्यत्राह । तज्ज्ञानोत्पाद्यभावस्य इति च विदित इति । या स्मृतिर्येन ज्ञानेनोत्पद्यते तद्विषयमेव सा गृह्णातीति नियमः किन्तदन्येनेति हेतुहेतुमद्भावनाम्नि जायति किमन्येन विशेषनाम्नेत्यर्थः ।

इति स्मृतेरनुभूतव्यक्तिनियतविषयत्वम् ॥ १२६ ॥

इत्थं स्मृतेः प्रामाण्यमुपपाद्य परोक्तोपमानानां स्मृत्याद्यव्यतिरेकमाह । तुल्यादिति ।

सू० तुल्यात्तुल्यान्तरे धीः स्मृतिरियमिव गौस्सेति बोधो ऽनुमानं यत्तुल्यो यस्य चैतत्सम इति निजयोर्हस्तयोर्व्याप्तिसिद्धेः । चिह्नोन्नीते निमित्ते पदमपि विदितं शक्तमाप्तातिदेशे व्युत्पत्तिर्लक्षणैः स्वैः क्वचिदपि न भवेदन्यथाऽतीन्द्रियेषु ॥ १२७ ॥

टी० अत्रैवमाहुः उपमानप्रक्रियां केचित् तुल्यं दृष्ट्वा तत्तुल्यस्य देशान्तरस्थस्य प्रतीतिरुपमानमिति तत्र विकल्पयामः किं स्वरूपप्रतीतिरुत सादृश्यप्रतीतिरिति पूर्वत्र सा धीः स्मृतिरित्याह । स्मृतिरिति । उत्तरत्र सादृश्यप्रतीतिरनुमानमित्याह । इयमिवेति । अनेन सदृशी मदीया गौरिति बोधोऽनुमानमेव इयमिव—इयं गवयव्यक्तिरिवेत्यर्थः । अत्र कथं व्याप्तिग्रह इत्यत आह । यत्तुल्य इति । अयमत्रानुमानक्रमः गौर्गवयसदृशः गवयस्थसादृश्यप्रतियोगित्वात् योयद्गतसादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृशः यथा वामहस्तो दक्षिणहस्तेनेति । अस्तु तर्ह्यन्यदेवोपमालक्षणं श्रुतातिदेशवाक्यस्य संज्ञिनि प्रत्यक्षप्रत्य-

भिज्ञानमुपमानं संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिरूपमितिरिति स च संबन्ध एव उपमानप्रमाणात्रगम्यः अतिदेशवाक्यञ्च त्रिप्रकारं गोसदृशो गवय इति साधर्म्योपमाने, गवादिवद् द्विशफो न भवत्यश्व इति वैधर्म्योपमाने,दीर्घग्रीवः प्रलम्बोष्ठः कठोरकण्टकाशी पशुः क्रमेलक इति धर्ममात्रोपमान इति, तदिदमुपमानमाप्तोपदेशान्नातिरिच्यत इत्याह । चिह्नोन्नीत इति । यथाऽयं गौरिति व्यक्तिविशेषे गोशब्दव्युत्पादनेऽपि वक्त्रभिप्रायमालोच्य न्यायानुसारात् सार्वत्रिकीं गोशब्दव्युत्पत्तिं प्रतिपद्यन्ते बालाः, न हि यावदुक्तमेव गृह्णन्ति निरूपणधुरन्धराः प्रेक्षावन्तः । एवमेवातिदेशवाक्येऽपि प्रेक्षावन्तो न्यायपर्य्यालोचनेन गोसादृश्यादिचिन्होन्नीते गवयत्वादौ श्रोतारो व्युत्पद्यन्ते अतिदेशवाक्यश्रवणकाले गवयत्वादेरप्रत्यक्षत्वात् यदि शब्दतोव्युत्पत्तिं प्रतिक्षिपति कश्चित् पश्चादुपमानञ्चापेक्षते स कथन्तैस्तैर्लक्षणैरिन्द्रोपेन्द्रादिशब्दानां व्युत्पत्तिकोटिमाटीकेत । अव्युत्पन्नो वा कथं वैदिकवाक्यार्थान् प्रतिपद्येत अप्रतिपन्नवाक्यार्थः कथन्तरामनुतिष्ठेत् । अननुष्ठानः कथन्तमां पुरुषार्थमाप्नुयादिति सर्वमपि दुर्वचम् अतस्तत्तल्लक्षणोपदेशादेव प्रजापतिपशुपतिसुरपतिप्रभृतीनां स्वरूपेषु तत्तदनुबन्धेष्वर्थान्तरेष्वपि व्युत्पत्तिरिति सर्वमवदातम् ॥

इत्युपमानान्तर्भावः ॥ १२१ ॥

एवमुपमानस्यागमान्तर्भावमुक्त्वा तद्वदेवार्थापत्तेरनुमानान्तर्भावमाह । अर्थापत्तिरिति ।

मू० अर्थापत्तिः परोक्ता न पृथगनुमितेर्व्याप्तिबोधादिसाम्यादव्याप्यानामयुक्तिर्न हि भवति न चाव्यापकाः स्थापकाः स्युः । जीवन्

क्वापीति बोधो न गृह इति मतिं निश्चितां
नोपरुन्धे नातस्तच्छान्तये सा न यदि सम-
मिदं सम्मते चानुमाने ॥ १२९ ॥

टी० व्याप्तिज्ञानादिसाम्यात् परोक्तार्थापत्तिर्नानुमानात् पृथग् भवति, आदिशब्दात् पक्षधर्मत्वमप्याह। जीवन् देवदत्तो बहिरस्ति विद्यमानत्वे सति गृहे असत्त्वादिति देवदत्तनिष्ठतया हि हेतुरभिधीयते अत्र व्याप्तिमनियम्यस्य नायुक्तिरित्युक्तप्रकारेण विशदयति। अव्याप्यानामिति। जीवनवत्त्वे सति यो यत्र नास्ति स ततोऽन्यत्रास्तीति हि व्याप्तिप्रकारः तमेवानुस्मृत्यानुपपद्यमानदर्शनादुपपादकभूतार्थान्तरकल्पनमर्थापत्तिरित्यभिधीयते अनुपपद्यमानं व्याप्यं व्यापकमन्तरेण व्याप्यस्यानवस्थानात् तदिदमाह। अव्याप्यानामयुक्तिर्न हि भवतीति। उपपादकाश्च नाव्यापकाः तदप्याह। न चाव्यापकाः स्यापकाः स्युरिति। अनेनानियम्यस्येत्यादिश्लोके पूर्वार्द्धं विवृतम् अनियम्यस्याव्याप्यस्य नायुक्तिः—नानुपपद्यमानता, नानियन्तोपपादकः—नाव्यापक उपपादक इत्यर्थः तथा च व्याप्तिरेव नामान्तरेणानुपपत्तिरित्युच्यतेऽर्थापत्तिवादिभिः। ननु प्रमाणद्वयविरोधपरिहारोऽर्थापत्तिकार्यं तदर्थमर्थापत्तिरिति किमपि प्रमाणमन्वेषणीयं जीवनप्रमाणं तावद्बहिःसामान्यसंबन्धाद् गृहेऽपि देवदत्तसद्भावमावेदयति प्रतिक्षिपति च प्रत्यक्षमिति प्रमाणद्वयविरोधात्। मैवं द्वयोरपि प्रमाणत्वे कथं विरोधः विरोधे वा कथं प्रामाण्यं तदिदमुक्तं न मानयोर्विरोधोऽस्तीति, तदेवाचष्टे। जीवन् क्वापीति बोधो न गृह इति मतिं निश्चितां नोपरुन्धे। इति अतः परस्परविरोधाभावाद्विरोधशान्तये असावर्थापत्तिर्नाङ्गीकरणीयेत्याह। नात इति। इत्थमनङ्गीकारे धूमानु-

मानेऽप्यर्थापत्तित्वं कल्पयितुं शक्यत इत्याह । न यदीति । अयमर्थः पूर्वोक्तसंवादश्लोकान्तिमपादेनोच्यते प्रसिद्धे चाप्यसौ समः इति, ॥

इत्यर्थापत्त्यन्तर्भावः ॥ १२८ ॥

मा भूदर्थापत्तिः अभाव इति किमपि प्रमाणमन्यदेव परिगृह्यतामित्याशङ्क्य परिहरति । तत्तदिति ।

मू० तत्तद्भावैरभावव्यवहृतिनियतौ मानमन्यत्
किमर्थं स्मर्त्तव्यस्मृत्यभावात् परमनुमिमते
प्रातरश्वाद्यभावम् । स्यादक्षाद् भावधीवद्धि-
मतिविषयधीरन्वयादेस्समत्वाद् भावग्रा-
हीण्यभावं तदुचितसहकार्य्यागमे बोध-
यन्ति ॥ १२९ ॥

टी० भावान्तराभावस्य प्रसाधितत्वाद् भावेषु च भावस्यैव प्रमाणत्वात् अभावप्रामाणापेक्षा नास्तीति । यत्तु प्रातर्गजाद्यभावप्रतिपत्त्यर्थं प्रमाणान्तरमपेक्षन्ते तदनुभाष्य परिहरति । स्मर्त्तव्येति । प्रातर्गजाद्यभावः स्मर्तव्यस्य स्मरणाभावादनुमीयते इदमिहानुमानं विप्रतिपन्नः प्रदेशः प्रातर्गजवत्तया मयाऽननुभूतः स्मर्त्तव्यत्वे सति तद्वत्तया इदानीमस्मर्य्यमाणत्वादिति तथा च स्मरणाभावादनुभवाभावः अनुभवाभावाच्च विषयाभाव इति प्रातर्गजाद्यभावसिद्ध्यर्थं न प्रामाणान्तरमन्वेषणीयम् अभावस्य प्रत्यक्षगम्यत्वे सर्वाविगीतमनुमानमप्याह । स्यादक्षादिति । अभावज्ञानमिन्द्रियजम् इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादित्यनुमानम् । ननु भावग्राहिप्रमाणस्य कथमभावग्राहित्वमित्याशङ्क्य परिहरति । भावग्राहीणीति । एकस्यापि

कारणस्य सहकारिभेदेन नानाकारणत्ववद् बोधकस्यापि सहकारिभेदेन नानार्थबोधकत्वं योयुज्यत इति भावः ॥

इत्यभावप्रमाणान्तर्भावः ॥ १२९ ॥

एवमैतिह्यस्याप्यागमान्तर्भावः प्रामाण्ये, प्रामाण्याभावे तु प्रमाणाभासत्वमित्याह । ऐतिह्यमिति ।

मू० ऐतिह्यं वृद्धवाक्यं बहुदिवसगतेर्यत्त्वनिर्द्धार्य्यमूलं मानञ्चेदागमस्तत्तदितरदपि च स्यात्तदाभास एव । लक्षादिभ्यश्शतादिप्रमितिरनुमितिर्व्याप्यतादेरबाधाच्चेष्टालिप्यादिलिङ्गं श्रितमतिभिरतश्शिष्टमप्येवमूह्यम् ॥ १३० ॥

टी० मानञ्चेदागमः तदितरत् अमानञ्चेदाभास एवेत्यर्थः । तदिदमाहुः ।

जगति बहु न तथ्यं नित्यमैतिह्ययुक्तम् ।
भवति तु यदि सत्यं नागमाद् भिद्यते तत् ॥ इति,

लक्षादिभ्यश्शतादिज्ञानमनुमानमेवेत्याह । लक्षादिभ्य इति । तत्र हेतुमाह । व्याप्यतादेरिति ।

विप्रतिपन्नं लक्षं शतवत् लक्षत्वादित्यनुमानम् ।
एतदप्याहुः पूर्वपठितस्यार्द्धस्य पूर्वार्द्धेन ।
इह भवति शतादौ संभवाद्यासहस्रान्म-
तिरवियुनिभावात् साऽनुमानादभिन्ना ॥

इति एवं चेष्टया पुरुषाभिप्रायविशेषाऽनुमानं संकेतविशेषयुक्तया

लिप्या लिङ्गभूतया वर्णविशेषबोधनम् अन्यच्चैतादृशं सर्वं सांकेतिकं शितमतिभिर्बुद्धिमद्भिः अनुमानविशेषतया भाव्यमिति ।

इत्यैतिह्यसंभवाद्यन्तर्भावः ॥ १३० ॥

ननु ।

आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

इति प्रत्यक्षादिभेदेन प्रमाणत्रित्वे मन्वादीनामभिमते कैश्चिदाप्तैराधिक्यमप्यभिधीयते तत्कथमिति चोद्यमनुभाषते । मानत्रित्व इति ।

सू० मानत्रित्वे तु मन्वाद्यनुमतिविषये तत्र यत्कैश्चिदाप्तैराधिक्यं क्वाप्यधीतं तदपि सुघटितं गोबलीवर्दनीत्या । उक्तार्थोदाहृतिर्वा भवतु बहुमुखी शिष्यमेधामहिम्ने सर्वे च स्वेष्टतन्त्रेष्वनुकथनशतं निर्वहन्त्येवमूहैः ॥१३१॥

टी० तत्परिहरति । तदपीति । अधिककथनन्तात्पर्य्यविशेषेण गोबलीवर्दन्यायेनाविरुद्धमित्यर्थः । अथवा उक्तस्यैवार्थस्य शिष्यमेधामहिम्ने बहुमुखमुदाहरणं तद् भवत्वित्याह । उक्तेति । अयं निर्वाहः सर्वेष्वपि शास्त्रेषु पौनरुक्त्यपरिहारे साधारण इत्याचष्टे । सर्वे चेति ।

इत्यधिकप्रमाणपरिगणननिर्वाहः ॥ १३१ ॥

कथन्तर्हि भाष्यकारैः प्रमाणत्रयमभिधाय शिष्टं प्रमाणं न प्रतिक्षिप्तं तस्मादाधिक्यमिति कश्चिन्मनुते तस्योत्तरम् । प्रत्यक्षेति ।

मू० प्रत्यक्षादित्रिकं यत्पृथगभिदधता भाष्यकारेण शेषं नैव क्षिप्तं न चोपस्कृतमिह न ततः स्यात्तदाधिक्यसिद्धिः । रीतिस्सर्वादितानामियमिति हि तथोदासि संख्याविवादे तेनान्वारुह्य तत्तत्समधिकगणना स्वीकृता नस्सयूथ्यैः ॥ १३२ ॥

टी० न चोपस्कृतमिहेति । क्षेपाभावत्तदुपस्काराभावादाधिक्यं न सिद्ध्यतीत्यर्थः । अत एव सगुणविषयत्वेन प्रमाणत्रयमुपन्यस्य सर्वादितानां प्रमाणानामियमेव हि रीतिरिति भाष्यकारैरुदासि अतोऽस्मत्सयूथ्यानामाधिक्यकथनमन्वारुह्य वादेन पुनः स्वपक्ष इति संप्रदायनिर्णयः ॥

इति प्रमाणसंख्यानियमसंप्रदायः ॥ १३२ ॥

इत्थं प्रमाणत्रयं विविच्य तद्विवेकप्रयोजनमाह । मानमिति

मू० मानं सर्वोपजीव्यं प्रथममिह भवेदक्षजन्या मनीषा तन्मूला चानुमा स्यात्तदुभयजनितस्त्वागमो द्विप्रकारः । मूलं न क्वापि बाध्यं क्वचिदधिकबलैर्मूलजातीयबाधः स्यादेतैः कर्ममालाघटितभवघटीयन्त्रजभ्रान्तिशान्तिः ॥ १३३ ॥

टी० अनुमानागमयोरपि मूलत्वात् सर्वोपजीव्यं प्रत्यक्षमेव प्रथमं, तन्मूलमनुमानं ततस्तदुभयनियतस्त्वागमः पश्चान्निश्चीयते । स चागमो द्विप्रकारः दृष्टार्थोऽदृष्टार्थश्चेति दृष्टार्थः कारीर्यादिप्रतिपादकः

अदृष्टार्थः स्वर्गादिसाधनप्रतिपादकः । अथवा द्विप्रकारः प्रवृत्तिधर्मप्रतिपादको भागो निवृत्तिधर्मप्रतिपादको भाग इति । अत्राहुर्मृषावादिनः उपजीव्यमपि प्रत्यक्षमुपजीवकेन बाध्यते एवमनुमानेनापि तत्प्रतिविपत्ति । मूलं न क्वापि बाध्यमिति । स्वमूलबाधे स्वस्यैव बाधेन व्याघातादित्यर्थः । कथन्तर्हि प्रत्यक्षोपजीविना ज्वालाभेदानुमानेन प्रत्यक्षोपमर्द इत्याशङ्क्याह । क्वचिदिति । अमयर्थः अधिकबलैर्विजातीयैः प्रमाणैर्मूलजातीयस्यैव बाधः क्रियते न पुनः स्वमूलस्यैव, न हि ज्वालाभेदानुमानं ज्वालैक्यप्रत्यक्षमुपजीवति अपि तु वर्तितैलादिसामस्त्यप्रत्यक्षम् इयं खलु तत्रानुमानप्रक्रिया विप्रतिपन्ना प्रदीपसामग्री स्वानन्तरभाविप्रदीपवती प्रदीपसामग्रीत्वात् प्रथमप्रदीपसामग्रीवत्, विप्रतिपन्नः प्रदीपसामग्रीनाशः स्वानन्तरभाविप्रदीपनाशवान् प्रदीपसामग्रीनाशत्वात् चरमप्रदीपसामग्रीनाशवदिति । तत्र यत्प्रत्यक्षमनुमानेनोपजीव्यते न तद् बाध्यते, यत्तु बाध्यते न तदुपजीव्यत इति विवेकः । अत एव तैः प्रमाणैर्निपुणं निरूपितैः कर्ममालाघटितभवघटीयन्त्रजभ्रान्तेरज्ञानस्य शान्तिरित्यर्थः । अयमत्र बाध्यबाधकभावनिर्णयः द्वयोः प्रमाणयोर्विरोधे यत् संभाव्यमानान्यथासिद्धि तद्बाध्यम् अनन्यथासिद्धमितरद् बाधकमिति, सावकाशत्वनिरवकाशत्वाभ्याम् अन्यथासिद्ध्यनन्यथासिद्धिविवेकः, सावकाशत्वञ्च क्वचिदप्रमाणकोटिनिवेशात् इदं रजतमित्यादौ, क्वचिद्विषयान्तरलाभात् न हिंस्यात् सर्वाभूतानीत्यादौ, निरवकाशत्वन्तु तदुभयाभावेन सिद्ध्यति नेदं रजतं पशुमालभेतेत्यत्र अप्रमाणकोटिनिवेशश्च कारणदोषाद् बाधकप्रत्ययाच्च भवति, उभयञ्च यत्र नास्ति तत्प्रमाणमेव अतः प्रपञ्चग्राहिणः प्रत्यक्षस्य काचकामलादिकारणदोषाभावात् काल्पनिकबाधस्य बुद्ध्यादिकल्पितबाधेन मृषावादिप-

क्षस्याप्युन्मूलनहेतुत्वान्निर्दोषमेव प्रत्यक्षादिकमवतिष्ठत इति निर्मूलोऽयं मृषावादिवादः ॥ १३३ ॥

न केवलं मृषादिवादिवादस्यैकस्यैवोन्मूलनार्थं प्रत्यक्षादिप्रमाणत्रयपरिशोधनं सर्वेषामपि तद्गोचरनिष्ठानां दुर्वादिनामुन्मूलनायेत्याह । सर्वमिति ।

मू० सर्वं सन्दिग्धसत्त्वं क्षणिकमगुणकं नित्यमाकस्मिकं वा बुद्धिः कृत्स्नानुमानं निखिलमपि ततः स्यान्मृषा धीतरद्वा । प्रख्योपाख्यादवीयः किमपि नियतिमन्नामरूपञ्च नेत्याद्युद्वेलापार्थजल्पानुपहसितुमसौ वर्णितो मानभेदः ॥ १३४ ॥

टी० सर्वं सन्दिग्धसत्त्वमिति विश्वखण्डकः क्षणिकमिति वैभाषिकसौत्रान्तिकयोगाचाराः, अगुणकमित्यपि त एव, अथ वा मृषावाद्यपि, नित्यमिति सांख्याः अवस्थानामप्यनागन्तुकत्वात्, आकस्मिकमिति चार्वाकाः, बुद्धिः कृत्स्नानुमानमिति स एव खण्डकः निखिलमपि ततः स्यान्मृषेति तद्गुरुर्माध्यमिकः धीतरद्वेत्यद्वैतवादी प्रख्योपाख्यादवीयः किमपीति स एव माध्यमिकः, प्रख्या बुद्धिः उपाख्या व्यवहारः । तच्छिष्यसंप्रदायपातिनोऽन्येऽपि नियतिमन्नामरूपञ्च नेत्यनेकान्तवादिनः, इत्याद्युद्वेलसप्रभङ्गादिनानाजल्पानुपहसितुमसौ प्रमाणभेदो वर्णितः ॥

इति प्रमाणविवेकप्रयोजनम् ॥ १३४ ॥

इत्थं प्रमाणैरर्थपरीक्षणं कृत्वा प्रकृतमर्थं निगमयति । प्रख्येति ।

मू० प्रख्याव्युत्पत्तिपाकव्यवहरणफलश्रेणिनिःश्रेणिकायामारूढा निष्प्रकम्पा प्रमितिगुणकरालम्बनात्सत्परीक्षा। मिथ्याऽलीकादिशापैरपि न न भवति प्राप्तविस्रम्भसौधा तत्साह्याद्बाह्यपाटच्चरमुषितमिदं सद्धनं प्रत्यनैष्म ॥ १३५ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु तत्त्वमुक्ताकलापे बुद्धिसरश्चतुर्थः ॥

टी० अत्र प्रख्याव्युत्पत्त्यादिर्निःश्रेणिका तस्यामारूढा परीक्षा कथञ्चिन्निष्प्रकम्पा प्रमितिगुणकरालम्बनात् इयं परीक्षा फलप्राप्तिविस्रम्भसौधमधिरुह्य मृषावादिप्रभृतिभिरभिहितैर्मिथ्यालीकादिशापैर्न भवति तेषां व्यवहारः शापमात्रमेव न युक्तियुक्तमित्यर्थः सुरक्षितस्थलेऽवस्थिता तेषां वचनैरनर्थकैर्न न भवति सुरक्षितपरीक्षासाह्याद्वेदबाह्यपाटच्चरापहृतं तत्त्वज्ञानरूपं सद्धनं प्रत्यनैष्मेत्यर्थः ।

इति परीक्षाफलविशेषः ॥ १३५ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्य्यस्य कृतिषु तत्त्वमुक्ताकलापव्याख्यायां सर्वार्थसिद्धौ बुद्धिसरश्चतुर्थः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहागुरवे नमः ।

अथाद्रव्यसरः पञ्चम आरभ्यते ।

इत्थं द्रव्यवर्गं विचार्य अद्रव्यं विचारयिष्यंस्तद्विचारस्य प्रधानप्रयोजनमाह । तत्तदिति ।

मू० तत्तद्द्रव्येषु दृष्टं नियतिमदपृथक्सिद्धमद्रव्यजातं तद्वद्विश्वं परस्य व्यवधिनियमनान्न स्वरूपेऽस्य दोषः । इत्थं निर्धार्य्यभाव्ये भगवति विविधोदाहृतिव्यक्तिसिद्धौ निर्बाधान् द्रव्यधर्मान्निरनुगतिगलद्दुर्नयान्निर्णयामः ॥१॥

टी० तेषुतेषु द्रव्येषु दृष्टं नियतिमद् यस्य द्रव्यस्य यदुचितं तत्तत्रैव नियतमित्यर्थः, तच्च तत्रतत्रापृथक्सिद्धमद्रव्यजातं, तद्वदेव विश्वमपि परस्यापृथक्सिद्धम् । एवञ्च सति विशेषणगतानां विकारादीनां व्यवधिनियमनात् तत्तद्द्रव्यव्यवधानेन भगवद्विशेषणत्वान्न स्वरूपे भगवतो दोषः—न विकारादिसंबन्ध इत्यर्थः । इत्थं निर्धार्य्य भाव्ये—ध्यातव्ये भगवति विविधोदाहरणव्यक्तिसिद्धौ निर्बाधान् प्रामाणिकान् बाधकप्रमाणविधुरांश्च धर्मान्निरनुगतिगलद्दुर्नयान् अनुगतिः—व्याप्तिः, निरनुगतिः—अव्याप्तिः व्याप्त्यभावेन स्वयमेव गलद्दुर्नयान्निर्णयामः ॥

इत्यद्रव्यविचारप्रधानप्रयोजनम् ॥ १ ॥

इत्थं द्रव्यषट्के व्याख्याते तदनुबन्धि अद्रव्यंप्रमाणादिकमुच्यत इत्याह । व्याख्यातमिति ।

मू० व्याख्यातं द्रव्यषट्कं व्यतिभिदुरमथाद्रव्यचिन्ताऽस्य सत्ताधीभेदादेः पुरोक्ता निजगदुरनुपादानतां तस्य लक्ष्म । द्रव्यादत्यन्तभिन्नन्त्विदमनुपधिकं तद्विशिंष्यात् स्वभावाद् दृष्टे न ह्यस्त्ययुक्तं न कथमितरथा विश्वतत्त्वापलापः ॥ २ ॥

टी० द्रव्यषट्कं चिद् चिदीश्वरधर्मभूतज्ञानकालनित्यविभूतिरूपं व्यतिभिदुरं—परस्परलक्षणासंकरेण भिन्नस्वभावम् । अथाद्रव्यचिन्ता प्रवर्त्तते अस्याद्रव्यस्य सत्ताबुद्धिभेदादेः प्रागेवोक्ता तस्य चाद्रव्यस्यानुपादानत्वं लक्षणं निजगदुः अवस्थावद् द्रव्यं तद्व्यतिरिक्तमद्रव्यम् आगन्तुरपृथक्सिद्धधर्मोऽवस्थेति प्रागेवोक्तम् । इदञ्चाद्रव्यं द्रव्यादत्यन्तभिन्नं न पुनः कौमारिलजैनादिवद् भिन्नाभिन्नम् । इदञ्चानुपाधिकं समवायादिसंबन्धाभावेन स्वभावादेव तद् द्रव्यं विशिंष्यात् यथा समवायः स्वयं संबन्धान्तराभावेऽपि स्वभावादेव तावेव संबन्धिनौ संघटयति नान्यौ, नापि स्वयंसंबन्धः । एवमेव द्रव्याद्रव्ये स्वभावादेव विशिष्टव्यवहारमातन्वाते अपर्य्यनुयोज्यत्वाद्वस्तुस्वभावानां, स्वभावो नाम प्रामाणिकं रूपम् । अपृथक्सिद्धविशेषणत्वेनोपलभ्यन्ते द्रव्यं प्रत्यद्रव्याणि, अन्यथा भवतापि कथमवश्यमेकमपराश्रितमेवावतिष्ठत इत्यादिकमुद्घुष्यते । अयमर्थः भवता ययोरयुतसिद्धा समवायः कल्प्यते तयोरयुतसिद्धिरेव संबन्धः, न पुनस्तत्कल्पनीयसमवायः कल्पनागौरवात् स्वाभावाविकापृथक्सिद्धिव्यतिरेकेण समवायस्यानुपलम्भात् अतः स्वभावादेव द्रव्याद्रव्ययोरुपश्लेषः, न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम दृष्टापलापे विश्वमपि लोलुप्येत दृष्टमित्येव दृष्टं तावद्

गृह्यते अनुमेयमपि दृष्टसजातीयत्वेन तत्रापि विशेषतो दृष्टं दृष्टमेव सामान्यतो दृष्टमपि सामान्याकारेण दृष्टमेव अतो दृष्टानुरोधित्वमनुमानस्यापि । आगमोऽपि व्युत्पत्त्यादिसमये दृष्टमपेक्षते इत्थं साधनसमये दृष्टानतिलङ्घनमुक्तम्, एवं दूषणसमयेऽपि दूषणमप्यभिधीयमानं दृष्टानुरोधि चेद् भवत्येव दूषणं, न चेद्दूषणमेव न भवति, व्याघातो हि सर्वदूषणानां सीमाभूमिः, स च दृष्टविरुद्धाभिधानेन व्याप्यते अतोऽत-मस्ति सर्वस्मिथ्या माता मे वन्ध्या यावज्जीवमहम्मौनीत्यादिषु व्याघातवचनं दृष्टविरोधोत्पादनमेव अतोदर्शनानुरोधानङ्गीकारे सर्वापलापप्रसङ्गः ॥

इत्यद्रव्यप्रमाणादि ॥ २ ॥

अथ कश्चिद्विश्वापलापवादी द्रव्याद्रव्यविभागमप्यपलपति । अद्रव्यमिति ।

मू० अद्रव्यं द्रव्यसिद्धौ तदुपहिततया तच्च लक्ष्येत तस्मादेकासिद्धौ द्वयं नेत्यपि न सदुभयान्योन्यवैशिष्ट्यदृष्टेः । आधारे द्रव्यशब्दस्तदधिकरणकेनाश्रये त्वन्यदित्थं व्युत्पत्तिर्विश्वहृद्या न तदपलपति स्वर्गकर्णी सुतोऽपि ॥ ३ ॥

टी० द्रव्यसिद्धावेव अद्रव्यसिद्धिः अद्रव्यस्य द्रव्यप्रतियोगित्वेन तदसिद्धावसिद्धेः तथा द्रव्यमप्यद्रव्यसिद्धिपूर्वकमेव अवस्थावद् द्रव्यमिति हि द्रव्यं लक्ष्यते अवस्था चाद्रव्यमेव तथा चान्योन्यसापेक्षत्वाद् द्रव्यमद्रव्यं द्वयमपि न सिद्ध्यतीति तदेतदनुभाषितं सर्वापलापहेतुत्वादसदिति दूषयति । न सदिति । अयमभिसन्धिः

किं द्रव्याद्रव्ययोरुपलम्भानुपपत्तिरन्योन्यापेक्षयोच्यते उत व्यवहारानुपपत्तिः उभयमपि नास्ति एकस्मिन्नेव क्षणे विशेषणविशेष्ययोरेकज्ञानग्रहणयोग्ययोर्विशेषणविशेष्यभावेनोपलम्भात् तदिदमाह । उभयान्योन्यवैशिष्ट्यदृष्टेरिति । एवं व्यवहारेऽपि नान्योन्याश्रयः व्युत्पत्त्यायत्तो हि व्यवहारः, व्युत्पत्तिश्च द्रव्याद्रव्यशब्दयोर्विशेषणविशेष्यविषययोर्युगपदेव उपलभ्यमानयोराधाराधेययोरनयोरनुक्रमाद् द्रव्याद्रव्यशब्दौ वाचकाविति आधाराधेयौ च युगपदुपलभ्येते तच्छब्दौ च युगपदेव व्युत्पद्येते अतो द्रव्याद्रव्यशब्दयोर्व्युत्पत्तौ व्यवहारे तत्प्रतिपत्तौ च परस्परपौर्वापर्य्याभावान्न विरोधः तदिदमाह । आधार इति । अनाश्रये—स्वयमाश्रयव्यतिरिक्त इत्यर्थः इयमेव हि व्युत्पत्तिः पामराणामपि व्यवहारे निदानं बालाः खलु विशेषणविशेष्यभावेन वस्तुस्वरूपं युगपदुपलभन्ते अनादौ संसारे पूर्वपूर्वव्यवहारैर्युगपदेव शिक्ष्यन्ते अन्यथा कथमिव तेषां व्यवहारनियमः प्रवृत्तिनियमो वा, न चान्योन्याश्रयादिविभीषिकेयं लोकव्यवहारनियमं निरोद्धुं शक्नोति, एवं व्यवहारादेव व्युत्पन्नाः पश्चाद्वाक्येनापि व्युत्पाद्यन्ते अतो लोकदृष्टेयं व्युत्पत्तिरित्याह । व्युत्पत्तिरिति । न चात्यन्ताव्युत्पन्नाश्शास्त्रैर्व्युत्पाद्यन्ते अपि तु लोकेनैव व्युत्पन्नाः व्युत्पत्तिविशेषपरिपूरणाय शास्त्रेष्वधिकुर्वते । अतो लोकदृष्टविशेषणविशेष्यादिविभागानुसारेण द्रव्याद्रव्यादिविभागपरिकल्पनं न्याय्यम् । अन्यथा सर्वापलापवादिनः स्वव्याघातादिदोषोपघातेन वादित्वमेव भज्येतेति, न हि वादिनः प्रमाणप्रमेयविभागं वाच्यवाचकविभागं वा वादिप्रतिवादिविभागं वा परिहृत्य वादिनो भवन्ति, न च प्रमाणनिरूपणे प्रमेयनिरूपणं प्रमेयनिरूपणे प्रमाणनिरूपणमित्यादिकं प्रलप्य वा प्रतिपाद्य वा तूष्णीमासते अतः सर्वेऽपि भेदाः

कालान्तरे ऽर्थवत्त्वं स्यात् ॥ १५ ॥

विकल्पे ऽपि एकेन चारितार्थ्ये ऽपरवैयर्थ्यमत आह । कालेति । कालान्तरे प्रयोगान्तरे ऽप्यर्थवत्त्वं चारितार्थ्यम् ॥ १५ ॥

वैगुण्यसमाधानार्थानां प्रायश्चित्तानां विकल्पः । अधि० ५ ।

प्रायश्चित्तेषु चैकार्थ्यान्निष्पन्नेनाभिसंयोगस्तस्मात्सर्वस्य निर्घातः ॥ १६ ॥

यत्र पुरुषापराधेन क्रतुवैगुण्यं तत्परिहाराय प्रायश्चित्तं विधीयते । एकापराधनिमित्तमेव प्रायश्चित्तद्वयम् । तथा दर्शपौर्णमासलोपे ऽग्नये पथिकृते ऽष्टाकपालः वैश्वानरो द्वादशकपालस्तयोः समुच्चय इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । प्रायश्चित्तेष्विति । निष्पन्नेनोत्पन्ननिमित्तेन दर्शादिलोपरूपेणाभिसंबन्धः उक्तप्रायश्चित्तेषु कृतः शास्त्रेणात एकदोषपरिहारजनकत्वरूपसंबन्धः शास्त्रेण बोधित इति भावः । तस्य सर्वस्य वैगुण्येषु निर्घातो नाश एकस्मादेव भवति तस्मादैकार्थ्याच्च समुच्चयः । क्रतुवैगुण्यस्यापि शास्त्रैकगम्यत्वेन तन्निर्घातस्यापि शास्त्रैकगम्यत्वादिति भावः ॥ १६ ॥

नैमित्तिकप्रायश्चित्तानां समुच्चयः । अधि० ६ ।

समुच्चयस्त्वदोषो ऽर्थेषु ॥ १७ ॥

यत्र यादृशनिमित्ते क्रतुवैगुण्यं पुरुषस्य प्रत्यवायो वा न श्रूयते किं तु कर्मकर्तव्यतामात्रं श्रूयते तादृशकर्मणां प्रयाजादिवदङ्गत्वमात्रावगमात्समुच्चय इति पूर्वाधिकरणापवादमात्रम् । अस्योदाहरणं शास्त्रदीपिकायां भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोतीति । भाष्ये तु यस्याहुते ऽग्निहोत्रमहुतं सूर्यो ऽभ्युदेति अनुद्धृते ऽभ्युदियाद्वेति उभयत्रापि भेदनस्कन्दनादिरूपनिमित्तभेदाद् द्वयोः समुच्चयस्य सिद्धत्वेनानेन सूत्रेणानुवादमात्रं कृतमिति बोध्यम् ॥ १७ ॥

कर्मकाले ऽनध्याये ऽपि मन्त्राणां प्रयोगः । अधि० ७ ।

मन्त्राणां कर्मसंयोगात्स्वधर्मेण प्रयोगः स्याद्धर्मस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ १८ ॥

कर्माङ्गत्वेन विधीयमाना मन्त्रा अनध्याये पठनीया न वेति संशये पूर्वपक्षमाह । मन्त्राणामिति । कर्मसंयोगात्कर्मार्था ये मन्त्रास्तेषां मन्त्राणामपि स्वधर्मेणानध्यायभिन्नकालपठितत्वरूपेण धर्मेणैव प्रयोगः स्यात् । धर्मस्य स्वाध्याये पठितत्वरूपधर्मस्य तन्निमित्तत्वाद् । पठननिमित्तत्वात् । पठननिमित्तत्वाद् यदा पठनं तदा स्वाध्याय इति नियम आवश्यक इति भावः ॥ १८ ॥

विद्यां प्रति विधानाद्वा सर्वकालं प्रयोगः स्यात्कर्मार्थत्वात्प्रयोगस्य ॥ १९ ॥

सिद्धान्तमाह । विद्यामिति । सर्वकालमनध्याये स्वाध्याये च । अनध्याये पाठनिषेधवाक्यं विद्यां प्रति विद्यार्थमपूर्वग्रहणार्थं तत्परं यतः । अपूर्वग्रहणाङ्गं स काल इति भावः । प्रयोगस्य प्रयोगसमये पाठस्य कर्मार्थत्वान्नात्र नियमः ॥ १९ ॥

कर्मणि प्रवचनस्वरेणैव मन्त्रोच्चारणम् । अधि० ८ ।

भाषास्वरोपदेशेषु ऐरवत्प्रवचनप्रतिषेधः स्यात् ॥ २० ॥

यो मन्त्रः अपूर्वग्रहणकाले एकेन स्वरेण युक्तः तस्य मन्त्रस्य विनियोगकाले ब्राह्मणवाक्ये ऽन्यः स्वरः श्रूयते । तत्र प्रयोगे केन स्वरेण पाठ इति संशये पूर्वपक्षमाह । भाषेति । ऐरवत् । यथोत्पत्तिसमये स्थितस्य गिरापदस्य ब्राह्मणवाक्यनिर्दिष्टेरापदेन बाधः तथा ऽत्रापि भाषास्वरोपदेशेषु उत्पत्तिसमये मन्त्राणां यः स्वरोपदेशस्तद्विषये इति निवृत्त्यन्वयि । अत्र सूत्रपाठपुस्तके भाष्यपुस्तके च स्वरोपदेशादिति पञ्चम्यन्तं दृश्यते तदा ऽपि पञ्चमी सप्तम्यर्थिका । मन्त्रोपदेशेष्विति भाष्ये विवरणात् । दृश्यते च शास्त्रदीपिकासोमनाथीयपुस्तकेषु सप्तम्यन्त एव पाठः । प्रवचनेन ब्राह्मणस्वरेण प्रतिषेधः निवृत्तिः स्यात् । ब्राह्मणस्वरेण मन्त्रोत्पत्तिकालिकस्वरबाध इति भावः ॥ २० ॥

मन्त्रोपदेशो वा न भाषिकस्य प्रायापत्तेर्भाषिकश्रुतिः ॥ २१ ॥

सिद्धान्तमाह । मन्त्रेति । भाषिके उत्पत्तिकाले श्रुतिर्यस्येति व्युत्पत्त्या उत्पत्तिकालिकस्वर एव कर्मकाले न ब्राह्मणस्वरः । प्रायापत्ते-रुत्पत्तिकालिकस्वरबाधापत्तेः । ननु अयमर्थः कथं लब्धः तत्पदादिति चेच्छृणु । प्रपूर्वकायधातोः प्रकृष्टमयनमुत्पत्तिर्यस्येति व्युत्पत्त्या सम्यगुत्पन्नः भाषिकः स्वरः तस्य पुनः स्वबाधे लक्षणात् । तथा च लक्षितलक्षणायां तात्पर्यं बोध्यम् । ननु ब्राह्मणवचनेन गिरापदस्येव भाषिकस्वरबाधे न किं चिद्बाधकमत आह । मन्त्रोपदेशः ब्राह्मणवाक्येन मन्त्रेण चाङ्गत्वो-पदेशः क्रियते न भाषिकस्य । स्वरोपदेशे ऽपि वाक्यभेदापत्तेरिति भावः ॥ २१ ॥

विकारः कारणाग्रहे ॥ २२ ॥

इरापदेन गिरापदबाधवैषम्यमाह । विकारेति । गिरापदस्थाने इरापदविकारः । अविकारे कारणाग्रहात् । उक्तरीत्या वाक्यभेदादिरूपं यदविकारकारणं तदभावात् । प्रकृते विकारकल्पने यथा वाक्यभेदस्तथा तत्र नेति भावः ॥ २२ ॥

भाषिकेणोपदिष्टानां भाषिकस्वरेणैवोच्चारणम् । अधि० ६ ।

तन्न्यायत्वाददृष्टो ऽप्येवम् ॥ २३ ॥

यत्र मन्त्रकाण्डे न पठितो मन्त्रः केवलब्राह्मणएव पठितः तत्र कथं पाठ इति संशये पूर्वपक्षमाह । तन्न्यायत्वात् । पूर्वन्यायेन । अदृष्टो ऽपि मन्त्रकाण्डे ऽदृष्टो ऽपि । एवं यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामस्वितिव्याक-रणशास्त्रप्राप्तस्वरेण पाठो न्याय्यः । न ब्राह्मणस्वरेण । पूर्ववन्मन्त्रमात्र-विधायकत्वेन स्वरविधायकत्वाभावादिति भावः ॥ २३ ॥

तदुत्पत्तेर्वा प्रवचनलक्षणत्वात् ॥ २४ ॥

सिद्धान्तमाह । तदुत्पत्तेरिति । तस्मिन्ब्राह्मणे उत्पत्तिस्तस्मात् । तत्रैवोत्पन्नत्वेन यथा पाठः स एव स्वर इति भावः । ननु ब्राह्मणपठि-तस्य ब्राह्मणत्वमेव न मन्त्रत्वमित्याशङ्कायामाह । प्रवचनलक्षणत्वात् । प्रवचनस्य मन्त्रस्य लक्षणं द्वितीयोक्तं यस्य तत्त्वान्मन्त्रत्वमव्याहत-मिति ॥ २४ ॥

पदार्थकरणमन्त्राणां पाठानन्तरमेव पदार्थानुष्ठानम् । अधि० १० ।

मन्त्राणां करणार्थत्वान्मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः स्यात्सर्वस्य वचनार्थत्वात् ॥ २५ ॥

मन्त्राणां कर्मस्मारकत्वस्य प्रथमे क्लृप्तत्वेन यत्रेमामगृभ्णन्निति क्रियास्मारकं लिङ्गं तत्र तावतैव स्मृतत्वेन शेषपाठो व्यर्थ इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । मन्त्राणामिति । करणार्थत्वात् । स्वार्थे ल्युट् । क्रियार्थत्वात् स्मृतिद्वारा मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः संबन्धः कार्यः सर्वस्य वचनार्थत्वात् । लिङ्गकल्पितविध्यभिप्रेतत्वात् । अयं भावः । मन्त्राणां लिङ्गकल्पितविधिवाक्येन हि विनियोगः । अनेन मन्त्रेणेदं कर्म कर्तव्यमिति । तस्य यथा वैयर्थ्यभिया मन्त्रेणैव स्मर्तव्य इति विधितात्पर्यं कल्प्यते तथा निखिलमन्त्रेणापि स्मर्तव्यमिति कल्प्यते । अन्यथा शेषमन्त्रपाठवैयर्थ्यादिति ॥ २५ ॥

वसोर्धारायां पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसन्निपातः । अधि० ११ ।

संततवचनाद्धारायामादिसंयोगः ॥ २६ ॥

अग्नौ श्रूयते, संततां वसोर्धारां जुहोतीति । अत्रादिसंयोगो ऽन्त्यसंयोगो वा कर्मण इति शङ्कायां पूर्वपक्षमाह । संततेति । संपूर्वकतनुधातोरेकीभूय विस्तारः द्वयोरत्यन्तसंयोगेन विस्तारः संयोगो द्वयोर्भविष्यति प्रकृते उभे मन्त्रक्रिये । अतो धारायां मन्त्राणामादिना क्रियासंयोगः ॥ २६ ॥

कर्मसंतानो वा नानाकर्मत्वादितरस्याशक्यत्वात् ॥ २७ ॥

सिद्धान्तमाह । कर्मेति । संतानः अत्यन्तसंयोगः न क्रियामन्त्रयोः किं तु क्रियाणामेव संतानः । ननु क्रिया त्वेका एकस्य संतानः कथमत आह । नानाकर्मत्वात् । द्वादश द्वादश जुहोतीति संख्यया अनेककर्मत्वात् । किं चेतरस्य क्रियामन्त्रयोः संतानकरणस्याशक्यत्वाच्च । क्रिया ह्याशुतरविनाशिनी मन्त्रस्तु चिरस्थायी तुल्यकालयोरेव संतानसंभवादिति भावः ॥ २७ ॥

आघारेऽपि पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसन्निपातः । अधि० १२ ।

आघारे चेद्दीर्घधारत्वात् ॥ २८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः संततमाघारयतीति श्रुतम् । तत्र कर्मण एकत्वेन संयोगार्थमन्यस्य मन्त्रस्यैव ग्रहणमिति मन्त्रादिसंयोगः क्रियाया इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । आघारइति । संततवचनस्य दीर्घधारापरत्वात् । तत्रापि मन्त्रान्तएवेति सिद्धम् ॥ २८ ॥

पूषा वाम् इत्याद्येककार्यार्थमन्त्राणां विकल्पः । अधि० १३ ।

मन्त्राणां संनिपातित्वादेकार्थानां विकल्पः स्यात् ॥ २९ ॥

यत्रैकजातीयक्रियास्मारकमन्त्राणामनेकेषां श्रवणं तत्र तस्यां क्रियायां मन्त्राणां विकल्प इति सिद्धान्तमाह । मन्त्राणामिति । संनिपातित्वात् स्मरणद्वारा संनिपत्योपकारकत्वात् तस्य स्मरणस्यैकेनैव संभवाद् एकार्थानां विकल्पः स्यात् ॥ २९ ॥

चतुर्भिरभ्रिमादत्ते इत्यादौ मन्त्राणां समुच्चयः । अधि० १४ ।

संख्याविहितेषु समुच्चयोऽसंनिपातित्वात् ॥ ३० ॥

यत्रैकमेव मन्त्रचतुष्टयं मन्त्रकाण्डे ब्राह्मणवाक्ये तु चतुर्भिरभ्रिमादत्तइति संख्यायुक्तं तत्र समुच्चय इति सिद्धान्तमाह । संख्येति । असंनिपातित्वात्कर्मणि स्मरणद्वारा हेतुत्वादाद्यानां त्रयाणां चरममन्त्रेणैव स्मरणसिद्धौ विधिबलेनादृष्टार्थत्वादिति भावः ॥ ३० ॥

ब्राह्मणविहितानामुरु प्रथस्वेत्यादिमन्त्राणां विकल्पः । अधि० १५ ।

ब्राह्मणविहितेषु च संख्यावत्सर्वेषामुपदिष्टत्वात् ॥ ३१ ॥

उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति उरु प्रथा उरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति पुरोडाशं प्रथयतीति ब्राह्मणवाक्येन पुरोडाशप्रथने मन्त्रद्वयं विहितमनयोः समुच्चयो विकल्पो वेति संशये पूर्वपक्षमाह । ब्राह्मणेति । संख्यावत् । पूर्वाधिकरणविषयसंख्यावत्सर्वेषां मन्त्रद्वयस्यापि ब्राह्मणवाक्येनोपदिष्टत्वाद्विहितत्वात् समुच्चय एव युक्तः ॥ ३१ ॥

याज्यावषट्कारयोश्च समुच्चयदर्शनम् ॥ ३२ ॥

दृष्टान्तान्तरमाह । याज्येति । याज्यया जुहोति वषट्कारेण जुहोतीतिवाक्यद्वयविहितयोरपि समुच्चयदर्शनं तद्वत् ॥ ३२ ॥

विकल्पो वा समुच्चयस्याश्रुतित्वात् ॥ ३३ ॥

सिद्धान्तमाह । विकल्प इति । अश्रुतित्वाद् अश्रवणात् ॥ ३३ ॥

गुणार्थत्वादुपदेशस्य ॥ ३४ ॥

ननु तर्हि लिङ्गेनैव विनियोगसिद्धौ पुनर्विधानं व्यर्थं सत्समुच्चयं विधत्ते इति विकल्पो नेत्यत आह । गुणेति । गुणार्थत्वात् स्तुतिरूपगुणार्थत्वात् । अर्थवादरूपं वाक्यद्वयमिति भावः । तदुक्तं, गुणार्थेन पुनः श्रुतिः, परिसंख्या, ऽर्थवादो वेति ॥ ३४ ॥

वषट्कारे नानार्थत्वात्समुच्चयः ॥ ३५ ॥

याज्यावषट्कारदृष्टान्ते वैषम्यं दर्शयति । वषडिति । नानार्थत्वात् । याज्यातो भिन्नकार्यत्वात् । याज्यया देवतास्मरणं वषट्कारेण प्रदानमिति ॥ ३५ ॥

हौत्राणां मन्त्राणां समुच्चयः । अधि० १६ ।

हौत्रास्तु विकल्पेरन्ननेकार्थत्वात् ॥ ३६ ॥

यत्र हौत्रे यूपायोच्छ्रीयमाणायानुब्रूहीति प्रैषानन्तरं होत्रा उच्छ्रयणलिङ्गकमन्त्रः पठनीयः । उच्छ्रयणलिङ्गक उच्छ्रयस्व वनस्पत इत्येकः । समिद्धस्येति द्वितीयः । ऊर्ध्वम् ऊषुण इति तृतीयः । ऊर्ध्वो न इति चतुर्थः । अमीषां विकल्पः समुच्चयो वेति संशये पूर्वपक्षमाह । हौत्रा इति । स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

क्रियमाणानुवादित्वात् समुचयो वा हौत्राणाम् ॥ ३७ ॥

सिद्धान्तमाह । क्रियमाणेति । निर्वापादिमन्त्रवत् कर्तुः स्मारका नैते मन्त्राः किं तु अध्वर्युणा क्रियमाणमनुवदति होता अतो हौत्रे समुच्चय एव ॥ ३७ ॥

समुच्चयं च दर्शयति ॥ ३८ ॥

उक्तार्थे लिङ्गमपि दर्शयति । समुच्चयमिति । तत्रैव त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामिति । अत्र प्रथमोत्तमत्वं मन्त्रगणनमन्तरा न संभवतीति भावः ॥ ३८ ॥

इति जैमिनीयसूत्रवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

जपस्तुत्याशीरभिधानानां समुच्चयः । अधि० १ ।

जपाश्चाकर्मसंयुक्ताः स्तुत्याशीरभिधानाच्च याजमानेषु समुच्चयः स्यादाशीःपृथक्त्वात् ॥ १ ॥

पूर्वपादे अस्पष्टसमुच्चयो दर्शितः । अस्मिन्पादे स्पष्टविषयः समुच्चय उच्यते । वैष्णवीमनूच्य वाचं यच्छति सरस्वतीमनूच्य वाचं यच्छतीत्याद्या जपरूपा मन्त्राः । न तत्र लिङ्गेन स्मृत्या ऽनुष्ठेया क्रिया ऽस्ति । तथा स्तुत्यभिधाना अग्निर्मूर्धा इत्यादय आशीरभिधाना आयुर्मे देहि वर्चो मे देहीत्यादयः । किमेषां विकल्प उत समुच्चय इति विचारे सिद्धान्तमेवाह । जपाश्चेति । अकर्मसंयुक्ताः कर्मप्रकाशकलिङ्गशून्याश्च यजमानेन पठ्यमानेषु पूर्वोक्तास्तेषां समुच्चयः आयुर्वर्चोरूपाशीःपृथक्त्वात् । एवं जपस्तुत्योरपि दृष्टार्थत्वेन वैष्णविकृक्साध्यमपूर्वं न सारमतः ऋचां समुच्चयः ॥ १ ॥

*समुच्चयं च दर्शयति ॥ २ ॥

समुच्चये लिङ्गमाह । समुच्चयमिति । शस्त्रपाठे त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामिति व्याख्यातं पूर्वम् ॥ २ ॥

ऐन्द्राबार्हस्पत्ये द्विविधयाज्यानुवाक्ययोर्विकल्पः । अधि० २ ।

याज्यानुवाक्यासु तु विकल्पः स्याद्देवतोपलक्षणार्थत्वात् ॥ ३ ॥

इदं वामास्ये हविरित्यनुवाके ऐन्द्राबार्हस्पत्यलिङ्गकानेकयाज्यापुरोनुवाक्यायुगलमाम्नातं, तेषां पूर्वन्यायेन समुच्चय इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । याज्येति । देवतोपलक्षणार्थत्वात् । स्मरणार्थत्वात् । इष्टं फलमेकमिति भावः ॥ ३ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

उक्तार्थे द्रढयितुं लिङ्गमपि दर्शयति । लिङ्गेति । द्वे द्वे संभरति

---

* इदं मुद्रितशाबरभाष्यपुस्तके सूत्रत्वेन नोल्लिखितम् ।

याज्यानुवाक्ययोरेव रूपं करोतीति लिङ्गमेका याज्या एका पुरोनुवाक्येति दर्शयति ॥ ४ ॥

सोमक्रयसाधनानामजादीनां समुच्चयः । अधि॰ ३ ।

क्रयणेषु तु विकल्पः स्यादेकार्थत्वात् ॥ ५ ॥

सोमक्रये अजया क्रीणाति, हिरण्येन क्रीणातीति दशद्रव्याणां विकल्प इति पूर्वपक्षमाह । क्रयणेष्विति । स्पष्टो ऽर्थः ॥ ५ ॥

समुच्चयो वा प्रयोगे द्रव्यसमवायात् ॥ ६ ॥

सिद्धान्तमाह । समुच्चय इति । प्रयोगे क्रयरूपव्यापारे द्रव्यस्य समवायात् । अधिकद्रव्यसंबन्धसंभवात् ॥ ६ ॥

उपयजनादिप्रतिपत्तिकर्मणां समुच्चयः । अधि॰ । ४ ।

संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ७ ॥

अग्नीषोमीयपशौ गुदेनोपयजतीति । इदं चैकादशिनेष्वप्यतिदिष्टं तत्र विकल्पेन यत्किंचिद्गुदेन होम इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । संस्कारे चेति । गुदस्य प्रतिपत्तिसंस्कारे तत्प्रधानत्वात् । गुदस्य प्रधानत्वात् प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिरिति सकलगुदानां होमे समुच्चयः ॥ ७ ॥

आधाने विविधसंख्याकानां दक्षिणानां विकल्पः । अधि॰ ५ ।

संख्यासु तु विकल्पः स्याच्छ्रुतिविप्रतिषेधात् ॥ ८ ॥

आधाने एका देया षड् देया द्वादश देया इति दक्षिणादानं श्रुतम् । एषां क्रयवत्समुच्चय इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । संख्यास्विति । श्रुतिविप्रतिषेधात् । संख्याश्रुतिविरोधात् । एकस्य षण्णां समुच्चये सप्त दत्ता भवेयुः नैकस्य षण्णां वा दानमिति विरोध इति भावः ॥ ८ ॥

पशुगणेषु जाघनीनां विकल्पः । अधि॰ ६ ।

द्रव्यविकारं च पूर्ववदर्थकर्म स्यात्तथा विकल्पे नियमः प्रधानत्वात् ॥ ९ ॥

दर्शपूर्णमासयोराज्येन जाघन्या वा पत्नीः संयाजयन्तीति श्रुतं, तत्र प्रतिपत्त्यसंभवाद् अर्थकर्म । क्रियैव प्रधानं जाघनी गुणः । सा च

जाघनी अग्नीषोमीयपशौ प्राप्ता चोदकेन । तथा ऽपि तत्संनिधौ पुनर्जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति श्रुतं, तेनाग्नीषोमीयपशौ जाघन्यैवेति नियमः कृतः । तस्मात्पशुगणे ऽतिदेशः । तत्र यावज्जाघनीनां समुच्चय उत विकल्प इति संशये सिद्धान्तेनारभते । द्रव्येति । द्रव्यस्य पशोः विकारमवयवः । पूर्ववत् । आधाने दानं प्रधानमेकत्वादिविशिष्टं गुण इति अर्थकर्म तथा ऽत्रापि पत्नीसंयाजाननूद्य जाघनीगुणविधानादर्थकर्म । एवं दर्शपूर्णमासयोराज्येन विकल्पाच्चोदकशास्त्रेण पशावपि विकल्पप्राप्तौ पशुप्रकरणपठितवाक्येन नियमो जाघन्यैवेति । नन्वेतावता पशुगणे जाघनीसमुच्चयः किं न स्यादत आह । प्रधानत्वात् । प्रधानकर्मत्वान्न समुच्चयः । अयं भावः । यत्र गुणः कर्म द्रव्यं प्रधानं तत्र निखिलद्रव्येषु क्रियासंबन्ध एकस्मिन् प्रयोगे । प्रकृते कर्म प्रधानमतो न समुच्चय इति ॥ ९ ॥

द्रव्यत्वे ऽपि समुच्चयो द्रव्यस्य कर्मनिष्पत्तेः प्रतिपशु कर्मभेदादेवं सति यथाप्रकृति ॥ १० ॥

सिद्धान्तमाक्षिपति । द्रव्यत्वे ऽपीति । क्रियां प्रति गुणभूतद्रव्यत्वे ऽपि समुच्चयो युक्तः कीदृशस्य कर्मनिष्पत्तेर्द्रव्यस्य कर्मनिष्पत्तेरिति षष्ठ्यन्तं हेतुगर्भम् । यतः पशुविशसनरूपकर्मणा जाघनीरूपद्रव्यस्य निष्पत्तिरतः यत्पुरुषव्यापारेण निष्पन्नं तत्कार्यमपेक्षते यथा बर्हिरादीति भावः । नन्वेवमप्येकेन पत्नीसंयाजरूपकार्ये कृते कार्याकाङ्क्षा निवृत्ता समुच्चये सर्वेषां जाघनीनां कथं सिध्यतीत्यत आह । प्रतिपशु कर्मभेदात् । यावन्तः पशवस्तावन्ति विशसनानि । तथा च विशसनरूपकर्मभेदात् प्रतिविशसनजन्यजाघनी प्रत्येकं कार्यमपेक्षते । इत्थं च समुच्चय इति भावः । इत्थं च यथाप्रकृति प्रकृतौ अशेषजाघन्या पत्नीसंयाजसंपादनं तथा ऽत्रापि कृतं भवति ॥ १० ॥

कपाले ऽपि तथेति चेत् ॥ ११ ॥

यथा पशुगणे जाघनीसमुच्चयस्तथा पुरोडाशगणे तुषोपवापार्थे मध्यमकपालानामपि समुच्चय इत्याह । कपाले ऽपीति ॥ ११ ॥

न कर्मणः परार्थत्वात् ॥ १२ ॥

उभयत्रापि समुच्चयं दूषयति । नेति । कर्मणः विशसनकर्मणः परार्थत्वात् । हृदयाद्येकादशावदानार्थत्वात् । एकादशावदानान्यवद्यन्तीति श्रुतेः । तथा पुरोडाशश्रपणार्थत्वात् कपालसंपादनस्य, न जाघनीतुषोपवापार्थौ तौ विशसनकपालसंपादनव्यापारौ । इत्थं च यदुद्दिश्यको यो व्यापारस्तदुत्पन्नः अवश्यं कार्यमपेक्षते जाघन्यां कपाले च न तथेति न समुच्चय इति भावः ॥ १२ ॥

प्रतिपत्तिस्तु शेषत्वात् ॥ १३ ॥

तथा ऽप्यर्थकर्मत्वे भवेद्विकल्पः । तदेव न । किं तु प्रतिपत्तिकर्मेति पुनः समुच्चय आपतितः इत्याशङ्कते । प्रतीति । निर्वर्तिते पशुकरणे यागे शेषत्वात् । हुतशेषद्रव्यं प्रतिपत्तिमपेक्षते गुदवदिति भावः ॥ १३ ॥

शृते ऽपि पूर्ववत्स्यात् ॥ १४ ॥

जाघन्यां प्रतिपत्तिसंस्कारं व्यवस्थाप्याभ्युदयेष्ट्यां दधिघृतयोरपि प्रतिपत्तिं व्यवस्थापयति । शृते ऽपीति । ये ऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति विहिते शृते क्षीरे ऽपि । अत्र शृतपदं ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुमित्यत्र दध्नो ऽप्युपलक्षकम् । पूर्ववत् । जाघनीवत्प्रतिपत्तिः प्रधानत्वादित्यन्तेन ॥ १४ ॥

विकल्पे त्वर्थकर्म नियमप्रधानत्वात् ॥ १५ ॥

जाघन्यामर्थकर्मत्वं व्यवस्थापयति । विकल्पइति । नियमप्रधानत्वाद् नियममात्रतात्पर्यकत्वात् । अयं भावः । दर्शपूर्णमासतः अग्नीषोमीयपशौ चोदकेन विकल्पेन प्राप्तौ पुनरग्नीषोमीयपशौ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति वाक्यं व्यर्थं सत्पशौ चोदकेनाज्येन सह प्राप्ते विकल्पे जाघन्यैव कर्तव्यमिति नियममात्रविधायकं सद् वारयति आज्यं न त्वर्थकर्मत्वं प्रकृतिप्राप्तम् । प्रकृतावर्थकर्मत्वमुभयवादिसिद्धमिति नियममात्रे विधितात्पर्यमिति पशुगणे जाघन्या विकल्पे नियमप्रधानत्वमबाधितमतो ऽर्थकर्म ॥ १५ ॥

शेषे च कर्मकार्यसमवायात्तस्मात्तेनार्थकर्म स्यात् ॥ १६ ॥

एवं जाघन्यामर्थकर्मत्वं व्यवस्थाप्य शृते ऽपि साधयति । शेष-इति । कर्मणा संस्काररूपकर्मणा कार्यस्यापूर्वस्य समवायः उत्पत्तिः शेषे उपयुक्तशेषे भवति । अयं भावः । यत्र प्रतिपत्तिसंस्कारः तत्र संस्कार्यस्य क्व चिदुपयोगानन्तरमुपयुक्तशेषस्य प्रतिपत्तिर्दृष्टा । इह दधिशृतयोः कुत्रा-प्युपयोगाभावान्न तस्य प्रतिपत्तिः संभवतीति । तस्मादुक्तहेतोः तेन शृतेनार्थकर्मैव स्यात् ॥ १६ ॥

उखायां काम्येन नित्याग्नेर्विकारः । अधि० ७ ।

उखायां काम्यनित्यसमुच्चयो नियोगे कामदर्शनात् ॥ १७ ॥

अग्नौ उखां प्रकृत्य श्रूयते, संतापेनाग्निं जनयतीति । आहवनीये उखामत्यन्तं संताप्य तस्माज्जनितो नित्यत्वेन तत्रैव । वृक्षाग्राज्ज्वलतो ब्रह्मवर्चसकामस्याहृत्यावदध्यादिति । वनदाहे वृक्षप्रदीप्तो यो ऽग्निः स काम्यः अनयोः समुच्चयो ऽथ वा काम्येन नित्यबाध इति संशये पूर्वपक्ष-माह । उखेति । नियोगे विधिवाक्ये आहृत्य निधानस्य कामदर्शनात् । फलश्रवणात् । वृक्षाग्निः केवलनिधानार्थः संतापाग्निः होमार्थः इति भिन्ना-र्थत्वेनैकेनापरबाधासंभवादिति भावः ॥ १७ ॥

असति चासंस्कृतेषु कर्म स्यात् ॥ १८ ॥

असति समुच्चये वृक्षाग्राज् ज्वलदग्निना नित्यस्य बाधे असंस्कृ-तेषु आधानादिना ऽसंस्कृतेषु अग्निषु कर्महोमः स्यात् । अतो ऽपि समुच्चयः ॥ १८ ॥

तस्य च देवतार्थत्वात् ॥ १९ ॥

अपि च तस्याधानस्य देवतार्थत्वाद् देवतोद्देश्यकहोमार्थत्वात् । अग्न्युत्पत्तिद्वारा सर्वहोमार्थत्वाद् आधानस्यातो नित्येन समुच्चयो युक्त इति भावः ॥ १९ ॥

विकारो वा तदुक्तहेतुः ॥ २० ॥

सिद्धान्तमाह । विकारो वेति । नित्यस्य होमार्थं विहितस्य विकारः । तत्कार्यकारी तत्स्थानापन्न इति यावत् । स चासावुक्तश्च तदुक्तहेतुः उक्तार्थसाधकश्चतुर्थे उक्तो हेतुरित्यर्थः । यच्च नियोगे कामदर्शनादिति·पूर्वपक्षहेतुः तत्परिहारो भाष्यादवगन्तव्यः ॥ २० ॥

वचनादसंस्कृतेषु कर्म स्यात् ॥ २१ ॥

यच्चासंस्कृतेषु कर्म स्यादिति हेतुः तं परिहरति । वचनादिति । न हि वचनस्यातिभार इति भावः ॥ २१ ॥

संसर्गे चापि दोषः स्यात् ॥ २२ ॥

परोक्तहेतून् दूषयित्वा परपक्षे दोषमाह । संसर्गइति । नित्यकाम्ययोः संसर्गे दोषश्रवणात् । अग्नये शुचये ऽष्टाकपालं निर्वपेद् यस्याग्निः प्रादाव्येन संसृज्येतेति श्रवणेनाशुचिरग्निः स्यात् ॥ २२ ॥

वचनादिति चेत् ॥ २३ ॥

पूर्वपक्ष्याशङ्कते । वचनात् कामयुक्तवचनात् । नाशुचित्वं न वचनातिभार इति भावः ॥ २३ ॥

तथेतरस्मिन् ॥ २४ ॥

मन्मते ऽपि वचनबलादसंस्कृते ऽपि होम इत्याह । तथेति ॥ २४ ॥

उत्सर्गे ऽपि परिग्रहः कर्मणः कृतत्वात् ॥ २५ ॥

तस्य देवतार्थत्वादित्यत्र परिहारमाह । उत्सर्गइति । संस्कृताग्नेरुत्सर्गे ऽपि परिग्रहः देवतापरिग्रहो विरुद्धः कर्मणः देवतोद्देश्यकहोमस्य कृतत्वात् । अग्न्यन्वाधानं देवतापरिग्रहार्थं नाग्निस्तदर्थः । अन्वाधानमत्रापि क्रियतइति भावः ॥ २५ ॥

वैकारिकाग्नेराहवनीयत्वाभावः । अधि· ८ ।

स आहवनीयः स्यादाहुतिसंयोगात् ॥ २६ ॥

वृत्ताग्रादानीतो ऽग्निः आहवनीयपदवाच्यो न वेति संशये पूर्व-

पक्षमाह । स इति । स पूर्वोक्तो ऽग्निः आहवनीयः स्यात् । आहुतिसंयोगात् । हूयते यस्मिन्निति योगसंभवात् ॥ २६ ॥

अन्यो वोद्धृत्य हरणात् ॥ २७ ॥

सिद्धान्तमाह । अन्य इति । वृक्षादुद्धृत्य हरणाद् आहवनीयः । आधानादिसंस्कृते ऽग्नौ योगरूढ आहवनीयशब्दो न योगेनान्यत्र नेतुं शक्यः पङ्कजादिवदिति भावः ॥ २७ ॥

वैकारिकाग्नेराधानिकसंस्काराभावः । अधि० ९ ।

तस्मिन् संस्कारकर्म शिष्टत्वात् ॥ २८ ॥

पूर्वोक्ते ऽग्नौ आधानादिसंस्कारः कार्यो न वेति संशये पूर्वपक्षमाह । तस्मिन्निति । संस्कारादिकर्म आधानादि कर्तव्यं शिष्टत्वात् । सर्वकर्मशेषत्वेन विहितत्वात् । यद्याधानं न क्रियेत तस्मिन् होमो विगुणः स्यादिति भावः ॥ २८ ॥

स्थानाद्वा परिलुप्येरन् ॥ २९ ॥

सिद्धान्तमाह । स्थानादिति । असंस्कृताग्नेः संस्कृतस्य स्थानात् तत्स्थाने विहितत्वात् । यथा चैत्रो मैत्रकार्ये विनियुक्तः मैत्रकार्यं कुरुते मैत्रमातुरुदराच्चिःसरणादि नापेक्षते तथेत्यर्थः ॥ २९ ॥

नित्यस्योख्यस्याग्नेरधारणम् । अधि० १० ।

नित्यधारणे विकल्पो न ह्यकस्मात्प्रतिषेधः स्यात् ॥ ३० ॥

नित्याग्नेस्तत्रैव धारणे विकल्प उत नित्यं धार्य इति संशये पूर्वपक्षमाह । नित्य इति । विकल्पः अकस्मात्प्राप्तिं विना प्रतिषेधो न स्यात् । न प्रतिसमाधीयत इति धारणप्रतिषेधः । अयं प्राप्तिपूर्वक इति धारणविधिः कल्प्यते । तथा विधिप्रतिषेधाभ्यां विकल्प इति भावः ॥ ३० ॥

नित्यधारणाद्वा प्रतिषेधो गतश्रियः ॥ ३१ ॥

सिद्धान्तमाह । नित्य इति । गतश्रियः नित्यधारणात् । गतश्रियो नित्यधारणस्य विहितत्वात् तस्यैव प्रतिषेधः उखाग्नावुच्यते उक्तवाक्येनातो न विकल्पः ॥ ३१ ॥

सत्राहीनयोः शुक्रस्पर्शादीनामेकयजमानकर्तृकत्वम् । अधि० ११ ।

परार्थान्येको यजमानगणे ॥ ३२ ॥

सत्रे सर्वेषां यजमानत्वाच् शुक्रं यजमानो ऽन्वारभतइति यानि फलार्थानि कर्माणि तानि कर्तुं यजमानसमुच्चय इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । परार्थानीति । स्पष्टम् ॥ ३२ ॥

अहीने शुक्रस्पर्शादौ यस्य कस्य चिद् यजमानस्य कर्तृत्वम् । अधि० १२ ।

अनियमो ऽविशेषात् ॥ ३३ ॥

एकेन यत्कार्यं तद्गृहपतिसंज्ञकेन कार्यमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । अनियम इति । येन केनापि कार्यम् ॥ ३३ ॥

सत्रे शुक्रस्पर्शादौ गृहपतेरेव कर्तृत्वम् । अधि० १३ ।

मुख्यो वा ऽविप्रतिषेधात् ॥ ३४ ॥

सत्रे याजमानं येन केनापि पठनीयमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । मुख्य इति । मुख्यः गृहपतिरेव । अविप्रतिषेधात् । अविरोधात् ॥ ३४ ॥

सत्रे ऽञ्जनादिसंस्काराणां सर्वगामित्वम् । अधि० १४ ।

सत्रे गृहपतिरसंयोगाद्धौत्रवत् ॥ ३५ ॥

सत्रे अञ्जनाभ्यञ्जनादयः गृहपतेरेव उत सर्वेषामेवेति संशये पूर्वपक्षमाह । सत्रइति । गृहपतिरेव उक्तसंस्कारसंस्कृतः असंयोगात् । असंयोगाभावात् । गृहपतिं दीक्षयन्तीति वाक्ये यद्गृहपतिपदं तस्य यः असंयोगाभावः संबन्धाभावाभावः संबन्धः शक्तिरूपः स यत्र तत्त्वात् । गृहपतिशब्दशक्तिः अबाधिता भवतीति भावः । यथा होतृशब्दशक्तेरबाधाय होत्रा क्रियमाणकर्मण्येव हौत्रमिति प्रयोगः ॥ ३५ ॥

आम्नायवचनाच्च ॥ ३६ ॥

साधकान्तरमाह । आम्नायेति । गृहपतेः फलभूयस्त्वाम्नायः । अधिकफलश्रवणरूपवचनात् । तद्वचनं च सत्रे भूयसां यजमानानां यो गृहपतिः स भूयिष्ठामृद्धिमृध्नोतीति ॥ ३६ ॥

सर्वे वा तदर्थत्वात् ॥ ३७ ॥

सिद्धान्तमाह । सर्वेइति । सर्वे संस्कार्या एषां सप्तदशानामर्थः फलम् ॥ ३७ ॥

गृहपतिरिति च समाख्या सामान्यात् ॥ ३८ ॥

ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्नित्यनेन सर्वार्थत्वात् । गृहस्य शालाया मखस्य वा प्रभुत्वं सर्वसाधारणं शक्यार्थबाधाभावः । सर्वेषां संस्कार इति भावः ॥ ३८ ॥

विप्रतिषेधे परम् ॥ ३९ ॥

यत्र याजमानार्त्विज्ययोर्विरोधः तत्र परमार्त्विज्यमृत्विक्कर्म कार्यं ये यजमानास्ते ऋत्विज इत्यनेन ऋत्विक्कर्मणः आतिदेशिकयाजमानापेक्षया प्रबलत्वादिति भावः ॥ २९ ॥

हौत्रे परार्थत्वात् ॥ ४० ॥

एवमन्तरा प्राप्तं विषयं व्यवस्थाप्य पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षे हौत्रवदिति हेतुद्वयं साधकत्वेन यदुक्तं तदुभयं सूत्रद्वयेन दूषयति । हौत्रइति । द्वाभ्यां हौत्रे कर्मणि होमः परार्थत्वात्कर्मार्थत्वात् । अतो होता गुणभूतः अत एकेनापि कृतं चरितार्थमभ्यञ्जनं फलसंस्कारः तत्र यजमानः प्रधानमतः प्रधानसंस्कारावृत्तिरिति भावः ॥ ४० ॥

वचनं परम् ॥ ४१ ॥

यत्त्व फलभूयस्त्ववचनं तत्परमर्थवादः ॥ ४१ ॥

ब्राह्मणस्यैवार्त्विज्येऽधिकारः । अधि० १५ ।

प्रभुत्वादार्त्विज्यं सर्ववर्णानां स्यात् ॥ ४२ ॥

आर्त्विज्यं सर्ववर्णैः कार्यमुत ब्राह्मणैरेवेति संशये पूर्वपक्षमाह । प्रभुत्वात्सामर्थ्यात ॥ ४२ ॥

स्मृतेर्वा स्याद् ब्राह्मणानाम् ॥ ४३ ॥

सिद्धान्तमाह । स्मृतेरिति । कल्पसूत्रे ब्राह्मणानामार्त्विज्यमिति स्मृतेः ॥ ४३ ॥

फलचमसविधानाच्चेतरेषाम् ॥ ४४ ॥

लिङ्गमप्याह । फलेति । यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत् स यदि सोमं विभक्षयिषेन्न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य ताः संपिष्य दधन्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोममिति सोमपाननिषेधात् । ऋत्विजां सोमपानावश्यकत्वाद् नार्त्विज्यमितरेषाम् ॥ ४४ ॥

साम्नाय्ये ऽप्येवं प्रतिषेधः सोमपीथहेतुत्वात् ॥ ४५ ॥

साम्नाय्ये ऽपि न राजन्यो न वैश्यो वा साम्नाय्यं पिबेत् असोमपीथो ह्येष इति साम्नाय्यपाननिषेधहेतुतया सोमपानानर्हत्वं दर्शयतीत्याह । साम्नाय्यइति । स्पष्टम् ॥ ४५ ॥

चतुर्धाकरणे च निर्देशात् ॥ ४६ ॥

दर्शपूर्णमासे चतुर्धाकरणमन्त्रलिङ्गमपि ब्राह्मणस्यैवार्त्विज्यं द्रढयतीत्याह । चतुरिति । निर्देशाद् लिङ्गनिर्देशात् । ब्राह्मणानामिदं हविः सौम्यानां सोमपीथिनां नेहाब्राह्मणस्यास्तीति । इदं चतुर्धाकरणमब्राह्मणस्य नास्तीत्याह ॥ ४६ ॥

अन्वाहार्ये च दर्शनात् ॥ ४७ ॥

अन्वाहार्ये अन्वाहार्यार्थवादे च यदन्वाहार्यमाहरत्येते वै देवाः प्रत्यक्षं यद्ब्राह्मणास्तानेव तेन प्रीणातीति दर्शनात् ॥ ४७ ॥

इति जैमिनीयसूत्रवृत्तौ शितिकण्ठविरचितायां
द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

अध्यायश्च संपूर्णः १२ संपूर्णो ऽयं पूर्वमीमांसाग्रन्थः ॥ ० ॥

श्रीमज्जैमिनिसूरिसूत्ररचना गम्भीरभावा क्व च ।
क्वाहं मन्दमतिस्तथा ऽपि च गुरोः पादाम्बुजं चिन्तयन् ॥
बुद्धेर्मान्द्यमपास्य भावमखिलं संक्षेपतः पण्डिताः ।
यत्र क्व स्खलितं विशोध्य सगुणां कुर्वन्तु मत्प्रीतये ॥ १ ॥
त्र्यत्वंद्रिक्ष्मामिते शालिवाहशाके ऽविमुक्तके ।
सहस्यसितपक्षे ऽथ द्वितीयायां रवौ निशि ॥ २ ॥
रामेश्वरः सूत्रवृत्तिं निर्मायाथ यथामति ।
अन्नपूर्णाविश्वभर्तृचरणे ऽर्पितवान् मुदे ॥ ३ ॥
गुरुत्वं च पितृत्वं च यत्रैकत्र स्थितं मम ।
वन्दे तच्चरणाम्भोजे ते एव शरणं मम ॥ ४ ॥

एते श्लोका अधिका गोविन्ददासगुप्तपुस्तके उपलभ्यन्ते ।

अत एव श्लोकशुल्वे कात्यायनः (श्लो॰ ३४)

कृत्तिकाः श्रवणः पुष्यश्चित्रास्वात्योर्यदन्तरम् ।
एतत्प्राच्या दिशो रूपं युगमात्रोदिते पुरः—इति ॥

युगप्रमाणं च शुल्वसूत्रे द्वितीयकण्डिकायाम्

कात्यायनः ।

अङ्गुलै रथसंमितायाः (वेदेः) प्रमाणम् । तत्राष्टाशीतिशत१८८-मीषा चतुःशत१०४मक्षः षडशीति८६र्युगं चत्वारोऽष्टकाः ३२ शम्येति ।

अत्र स्वभाष्ये महीधरः ।

ईषाशब्देन रथगतं पूर्वापरायतं काष्ठमुच्यते ।

अक्षशब्देन रथस्य पश्चाद्भागे तिर्यगायतं काष्ठमुच्यते ।

वृषभस्कन्धोपरि दीयमानं काष्ठं युगम् । तत् षडशीत्यङ्गुलानि । युगच्छिद्रप्रवेशार्हं काष्ठं शम्या । शम्या द्वात्रिंशदङ्गुला ।

एतेन यदा नक्षत्रबिम्बोदयानन्तरं तच्छङ्कुर्युगसमो भवेत्तदैव नक्षत्रदर्शनेन दिग्ज्ञानं कर्तव्यम्—इति सिध्यति । अत एव ब्राह्मणादौ यत्र यत्र श्रुतौ "तासां दर्शनेन" इति वर्त्तते तेन युगमात्रोदितस्य भस्य दर्शनं समीचीनमिति निःसन्दिग्धमेव सुधियाम् ।

अथ युगमात्रोदितस्य भस्य यदा सममण्डलप्रवेशो भवेत्तदैव ४प्रक्रमेण तद्दर्शनेन पूर्वापरज्ञानम् । अक्षांशभेदेन भिन्ने भिन्ने पुरे एकस्यैव भस्य स्थिरक्रान्तेर्भिन्ने भिन्ने शङ्कौ सममण्डलप्रवेशो भवतीति गोलयुक्त्या सुप्रसिद्धत्वात् यत्र ब्राह्मणादीनां रचना प्रथमं जाता तत्र ये पलांशास्तज्ज्ञानं विनोद्दिष्टनक्षत्राणां कृत्तिकादीनां युगमात्रप्रमाणे सममण्डलशङ्कौ बिम्बस्पष्टक्रान्तिज्ञानं न जायते क्रान्तिज्ञानाभावे च सायनध्रुवाज्ञानं तदज्ञाने च ब्राह्मणादिरचनासमयज्ञानं दुर्घटमेवेति मदीयो राद्धान्तः सुधीभिर्भृशं विचिन्तनीय इति ।

अत्र षडशीत्यङ्गुलः सममण्डलशङ्कुः कस्मिन् व्यासार्द्धे प्राचीनैः स्थिरीकृत इत्यस्य चर्चा यद्यपि ब्राह्मणादौ नोपलभ्यते तथापि "पञ्चारत्निर्दशवितस्तिर्विंशतिशता१२०ङ्गुलः पुरुषः" इत्यादि शुल्बसूत्रीय-

वाक्यैः पुरुषस्यैव विंशत्यधिकशता१२०ङ्गुलस्य सर्वमानाधिकत्वाद्विंशत्यधिकशता१२०ङ्गुले व्यासार्द्धे एव प्राचीनैर्नक्षत्राणां षडशीत्यङ्गुलः सममण्डलशङ्कुर्गृहीत इत्यनुमीयते तत्परम्परयैव वराहमिहिरादीनां ग्रन्थेऽपि तस्यैव विंशत्यङ्गुलाधिकशताङ्गुल१२०व्यासार्द्धस्यैवोल्लेखाच्च ।

१८ । अथ कर्मान्तसूत्रे कृत्तिकातः श्रवणतो वा यद्येकस्मिन्नेव दिने एकस्मिन्नेव नगरे युगमात्रोदिते सममण्डलप्रवेशतो दिग्ज्ञानमपेक्षितं तर्ह्यवश्यमेव कृत्तिकाश्रवणयोरुत्तरक्रान्तिमाने समाने अन्यथा एकस्मिन्नेव पुरे कथं तयोस्तुल्यौ सममण्डलशङ्कू भविष्यत इति । तयोः स्थिराभ्यां शरध्रुवाभ्यामुभयोः क्रान्तिसाम्ये स्वल्पान्तरतः १५ प्रक्रमे ७३° । २५′ एतेऽयनांशाः साधिता यद्गुशतोऽस्मात् कालात् पूर्वं वर्षाणि ३१८६ वा २२२१८ समायान्ति । यदि नवीनानां मतेनैतानि वर्षाणि असम्भवानि तदाऽवश्यमेव कर्मान्तसूत्रे भिन्ने भिन्ने समये नगरे वा दिग्ज्ञानोपयोगिन्यौ कृत्तिकाश्रवणे भ्रान्तित एकस्मिन्नेव सूत्रे निबद्धे ।

कृत्तिकाः श्रवणः पुष्य इति श्लोकशुल्बीयवचनस्य व्याख्या च रुद्रकल्पद्रुमे स्पष्टा मदर्थप्रकाशिनी । तद्यथा । “ पुरः प्राच्यां दिशि युगमात्रे नक्षत्रे उदिते सति षडशीत्यङ्गुलमितं युगमात्रं तदुक्तं शुल्बे षडशीतियुगमिति नक्षत्रवेधश्च नलिकायन्त्रेणेत्थं कार्यः । ऊर्ध्वौ सूक्ष्मरन्ध्रां नलिकां काष्ठादौ बद्ध्वा तद्रन्ध्रेण युगमात्रमुपरिगतं कृत्तिकादिनक्षत्रं दृष्ट्वा नलिकान्ताभ्यां प्राक्प्रत्यग्देशयोः सूत्रं पाषाणद्वयमवलम्बद्वयं वा प्रक्षिप्य तच्चिह्नयोः प्राचीसू ‘ दद्यादिति गुरूपदिष्टोऽर्थः । चित्रास्वात्योरन्तरालज्ञानार्थमयमुपायः । नलिकाद्वयेनैकेन च दण्डान्तरेण त्र्यस्राकारं यन्त्रं कृत्वा दण्डं च मध्येऽङ्कयेत् । नलिकाद्वयान्तौ तु तक्षणादिना परस्परं योजनीयौ यथैकेनैव प्रयत्नेन युगपन्नक्षत्रद्वयमपि दृश्यते एवं दृष्ट्वा मिलितान्नलिकाद्वयान्ताद्दण्डमध्याङ्काच्च पाषाणाववलम्बौ वा प्रक्षेप्तव्याविति ” ।

एवं त्रिकाण्डमण्डनेऽपि

श्रवणस्योदये प्राची कृत्तिकायास्तथोदये ।
चित्रास्वात्यन्तरे प्राची न प्राची चन्द्रसूर्ययोः ॥

कुण्डसिद्धौ च ।

निशि वा श्रवणोदये दिगैन्द्री गुरुभस्योदयनेऽपि वह्निभस्य ।
सुरवर्धकिवायुभान्तरालेऽप्यमुतः साधय पूर्ववच्च याम्याम् ॥

कुण्डदर्पणे च ।

यद्वा पुष्योदयात् प्राची श्रवणाद्वा च युक्तितः ।

एवं बहुष्वाधुनिककुण्डसाधनग्रन्थेषु वचनान्युपलभ्यन्ते तानि च सर्वेषु देशेष्वनुपयोगीन्यपि ज्यौतिषसिद्धान्तानभिज्ञैः कुण्डसाधनग्रन्थकारैः स्वसमये स्वस्थाने वास्तवामाकाशसंस्थितिमबुद्ध्वैव स्वस्वग्रन्थेषूपन्यस्तानि—इति स्फुटम् ।

१९ । संप्रति कृत्तिकानामुत्तरक्रान्तिर्वेधेन २३° । ४७′ तद्वशतो नवमप्रक्रमस्थद्वितीयसमीकरणतः कृत्तिकानां षडशीत्यङ्गुले समशङ्कौ सूक्ष्मज्याविधिना खार्कमिताङ्गुले व्यासार्द्धे च पलांशाः ३४° । १५′ एते समायान्ति । एवं नवमप्रक्रमस्थद्वितीयसमीकरणेन नक्षत्राणां १°, २°, ३° … उत्तरक्रान्तिषु षडशीत्यङ्गुले सममण्डलशङ्कौ च पलांशाः ।

क्रान्त्यंशाः =	१°	२°	३°	४°	५°
पलांशाः =	१° । २४′	२° । ४७′	४° । १२′	५° । ३५′	६° । ५९′
क्रान्त्यंशाः =	६°	७°	८°	९°	१०°
पलांशाः =	८° । २३′	९° । ४७′	११° । १२′	१२° । ३७′	१४° । १′
क्रान्त्यंशाः =	११°	१२°	१३°	१४°	१५°
पलांशाः =	१५° । २७′	१६° । ५२′	१८° । १७′	१९° । ४४′	२१° । १०′
क्रान्त्यंशाः =	१६°	१७°	१८°	१९°	२०°
पलांशाः =	२२° । ३७′	२४° । ५′	२५° । ३३′	२७° । १′	२८° । ३०′
क्रान्त्यंशाः =	२१°	२२°	२३°	२४°	२५°
पलांशाः =	३०° । १′	३१° । ३१′	३३° । २′	३४° । ३३′	३६° । ८′
क्रान्त्यंशाः =	२६°	२७°	२८°	२९°	३०°
पलांशाः =	३७° । ४३′	३९° । १८′	४०° । ५६′	४२° । ३४′	४४° । १४′

क्रान्त्यंशाः =	३१°	३२°	३३°	३४°	३५°
पलांशाः =	४५°।५७′	४७°।४१′	४९°।९′	५१°।२०′	५३°।१०′
क्रान्त्यंशाः =	३६°	३७°	३८°	३९°	४०°
पलांशाः =	५५°।६′	५७। ७′	५९°।१३′	६१°।२५′	६३°।४५′
क्रान्त्यंशाः =	४१°	४२°	४३°	४४°	४५°
पलांशाः =	६६°।१६′	६९°।१′	७२°।६′	७५°।४६′	८०°।३७′

क्रान्त्यंशाः = *४५°।४७′

पलांशाः = ९०°। ०′

२० । ६ प्रक्रमे तृतीयसमीकरणे क्रान्तिज्यायोगमानं १, २, ३, ४,....१७२ इति प्रकल्प्य सूक्ष्मज्याविधिना पलांशाः । (अत्रैव यदि प्रतिभस्य क्रान्त्यंशा दक्षिणाः स्युस्तदा तयोः क्रान्तिज्यान्तरमा†नमेव योगमानस्थाने प्रकल्प्याक्षांशाः साध्याः ।)

क्रान्तिज्यायोगः =	१	२	३	४	५
पलांशाः =	०°।२०′	०°।४०′	१°। ०′	१°।२०′	१°।४०′
क्रान्तिज्यायोगः =	६	७	८	९	१०
पलांशाः =	२°। ०′	२°।२०′	२°।४०′	३°। ०′	३°।२०′
क्रान्तिज्यायोगः =	११	१२	१३	१४	१५
पलांशाः =	३°।४०′	४°। ०′	४°।२०′	४°।४०′	५°। ०′
क्रान्तिज्यायोगः =	१६	१७	१८	१९	२०
पलांशाः =	५°।२०′	५°।४०′	६°।०′	६°।२१′	६°।४१′
क्रान्तिज्यायोगः =	२१	२२	२३	२४	२५
पलांशाः =	७°।१′	७°।२१′	७°।४१′	८°।१′	८°।२१′

* विशोध्य खण्डान्यवशेषकार्धनिघ्नं गतैष्यान्तरमेष्यभक्तमित्यादिना भास्कराचार्यप्रकारेण स्फुटभोग्यखण्डवशात् षडशीत्यङ्गुलज्यायाश्चापं ४५° । ५१′ इति किञ्चित् स्थूलमायाति ।

† क्रान्तिज्यान्तरस्य सङ्ख्या त्रिज्या १२० तो नाधिका भवितुमर्हति त्रिज्यातोऽपि क्रान्तिज्याया अल्पत्वात् । अतोऽस्मिन् चक्रे १२० क्रान्तिज्यायोगे येऽक्षांशाः ४४° । १४′ सन्ति क्रान्तिज्यान्तरतः सदा तेभ्योऽल्पा एव पलांशा आगच्छन्ति ॥

क्रान्तिज्यायोगः =	२६	२७	२८	२९	३०
पलांशाः	= ८°।४२′	९°।२′	९°।२२′	९°।४२′	१०°।३′
क्रान्तिज्यायोगः =	३१	३२	३३	३४	३५
पलांशाः	= १०°।२३′	१०°।४३′	११°।४′	११°।२४′	११°।४४′
क्रान्तिज्यायोगः =	३६	३७	३८	३९	४०
पलांशाः	= १२°।५′	१२°।२५′	१२°।४६′	१३°।६′	१३°।२७′
क्रान्तिज्यायोगः =	४१	४२	४३	४४	४५
पलांशाः	= १३°।४७′	१४°।८′	१४°।२९′	१४°।४९′	१५°।१०′
क्रान्तिज्यायोगः =	४६	४७	४८	४९	५०
पलांशाः	= १५°।३१′	१५°।५२′	१६°।१२′	१६°।३३′	१६°।५४′
क्रान्तिज्यायोगः =	५१	५२	५३	५४	५५
पलांशाः	= १७°।१५′	१७°।३६′	१७°।५७′	१८°।१८′	१८°।३९′
क्रान्तिज्यायोगः =	५६	५७	५८	५९	६०
पलांशाः	= १९°।०′	१९°।२१′	१९°।४२′	२०°।४′	२०°।२५′
क्रान्तिज्यायोगः =	६१	६२	६३	६४	६५
पलांशाः	= २०°।४७′	२१°।८′	२१°।२९′	२१°।५१′	२२°।१२′
क्रान्तिज्यायोगः =	६६	६७	६८	६९	७०
पलांशाः	= २२°।३४′	२२°।५६′	२३°।१७′	२३°।३९′	२४°।१′
क्रान्तिज्यायोगः =	७१	७२	७३	७४	७५
पलांशाः	= २४°।२३′	२४°।४५′	२५°।७′	२५°।२९′	२५°।५१′
क्रान्तिज्यायोगः =	७६	७७	७८	७९	८०
पलांशाः	= २६°।१३′	२६°।३६′	२६°।५८′	२७°।२०′	२७°।४३′
क्रान्तिज्यायोगः =	८१	८२	८३	८४	८५
पलांशाः	= २८°।६′	२८°।२८′	२८°।५१′	२९°।१४′	२९°।३७′
क्रान्तिज्यायोगः =	८६	८७	८८	८९	९०
पलांशाः	= ३०°।०′	३०°।२३′	३०°।४६′	३१°।१०′	३१°।३३′
क्रान्तिज्यायोगः =	९१	९२	९३	९४	९५
पलांशाः	= ३१°।५६′	३२°।२०′	३२°।४४′	३३°।८′	३३°।३२′

क्रान्तिज्यायोगः =	९६	९७	९८	९९	१००
पलांशाः =	३३°।५६′	३४°।२०′	३४°।४४′	३५°। ९′	३५°।३३′
क्रान्तिज्यायोगः =	१०१	१०२	१०३	१०४	१०५
पलांशाः =	३५°।५८′	३६°।२२′	३६°।४८′	३७°।१३′	३७°।३७′
क्रान्तिज्यायोगः =	१०६	१०७	१०८	१०९	११०
पलांशाः =	३८°।२′	३८°।२८′	३८°।५४′	३९°।१९′	३९°।४५′
क्रान्तिज्यायोगः =	१११	११२	११३	११४	११५
पलांशाः =	४०°।११′	४०°।३८′	४१°।४′	४१°।३०′	४१°।५८′
क्रान्तिज्यायोगः =	११६	११७	११८	११९	१२०
पलांशाः =	४२°।२५′	४२°।५२′	४३°।१९′	४३°।४७′	४४°।१४′
क्रान्तिज्यायोगः =	१२१	१२२	१२३	१२४	१२५
पलांशाः =	४४°।४२′	४५°।११′	४५°।३९′	४६°।७′	४६°।३६′
क्रान्तिज्यायोगः =	१२६	१२७	१२८	१२९	१३०
पलांशाः =	४७°।६′	४७°।३५′	४८°।५′	४८°।३५′	४९°।६′
क्रान्तिज्यायोगः =	१३१	१३२	१३३	१३४	१३५
पलांशाः =	४९°।३६′	५०°।७′	५०°।३९′	५१°।१०′	५१°।४३′
क्रान्तिज्यायोगः =	१३६	१३७	१३८	१३९	१४०
पलांशाः =	५२°।१५′	५२°।४७′	५३°।२१′	५३°।५४′	५४°।२९′
क्रान्तिज्यायोगः =	१४१	१४२	१४३	१४४	१४५
पलांशाः =	५५°।३′	५५°।३९′	५६°।१५′	५६°।५१′	५७°।२८′
क्रान्तिज्यायोगः =	१४६	१४७	१४८	१४९	१५०
पलांशाः =	५८°।५′	५८°।४३′	५९°।२२′	६०°।२′	६०°।४२′
क्रान्तिज्यायोगः =	१५१	१५२	१५३	१५४	१५५
पलांशाः =	६१°।२३′	६२°।६′	६२°।४९′	६३°।३३′	६४°।१९′
क्रान्तिज्यायोगः =	१५६	१५७	१५८	१५९	१६०
पलांशाः =	६५°।५′	६५°।५४′	६६°।४३′	६७°।३५′	६८°।२८′
क्रान्तिज्यायोगः =	१६१	१६२	१६३	१६४	१६५
पलांशाः =	६९°।२३′	७०°।२२′	७१°।२३′	७२°।२८′	७३°।३६′

क्रान्तिज्यायोगः =	१६६	१६७	१६८	१६९	१७०
पलांशाः =	७४° । ४९′	७६° । ९′	७७° । ३७′	७९° । १७′	८१° । १५′

क्रान्तिज्यायोगः =	१७१	१७२
पलांशाः =	८३° । ४९′	९०° । ०′

२१ । ज्योतिषवेदाङ्गस्य ४० श्लोकेन यत्र तद्रचना जाता तत्र परमाल्पं दिनमानं द्वादशमुहूर्त्ता अर्थाच्चतुर्विंशतिर्घटिकास्ताभ्यश्चरं घटिकात्रयमायाति । तस्माच्चरात् "दिग्नागसत्र्यंशगुणैर्विनिघ्नीत्यादि-भास्करप्रकारवैपरीत्यात् स्वल्पान्तरात्

$$\text{पलभा} = \frac{३ \times ६०}{१० + ८ + \frac{१०}{३}} = \frac{३ \times ३ \times ६०}{६४} = \frac{५४०}{६४} = ८ । २६$$

ततः सूक्ष्मज्याविधिना तत्र पलांशाश्च ३५° । ६′ ॥

तस्मिन् पुरे यस्य भस्योत्तरा क्रान्तिः २४° । २१′ स्वल्पान्तरात् (द्रष्टव्यं १९ प्रक्रमस्य चक्रम् ।) तद्भस्यैव समण्डलप्रवेशे षडशीत्यङ्गुलः शङ्कुः । अथैतत्समा क्रान्तिर्यदि कृत्तिकानां कल्प्यते तदा स्वल्पान्तरा-दासां ५° शरविशोधनेन स्थानीया क्रान्तिः १९° । २१ ततः सायनभुजां-शाः ५४° । ३३′ ततः सायनध्रुवः ५४° । ३३′ वा १२५° । २७′

ततः प्रथमायनांशमानम् = ५४° । ३३′ − ३७° । ३०′ = १७° । ३′

द्वितीयायनांशमानम् = १२५° । २७′ − ३७° । ३०′ = ८७° । ५७′

$$\text{ततोऽस्मात् कालात् पूर्वं वर्षाणि} = \frac{२२° - १७° । ३′}{५०''} = \frac{४° । ५७′}{५०''}$$

$$= \frac{२९७′}{५०''} = \frac{१७८२०}{५०} = ३५६\frac{२}{५} ॥$$

$$\text{वा वर्षाणि} = \frac{२८२° - ८७° । ५७′}{५०''} = \frac{२९४° । ३′}{५०''} = \frac{१७६४३′}{५०''}$$

$$= \frac{१०५८५८०}{५०} = २११७१\frac{३}{५} ॥$$

अथ यदि सैवोत्तरा क्रान्ति २४° । २१′ स्तदा श्रवणायाः कल्प्यते तदा स्वल्पान्तरात्तदुत्तर ३०° शरसंस्कारेण श्रवणाया दक्षिणाः क्रान्त्यंशाः ५° । ३९′ स्थानीयाः । ततः सायनभुजांशा दक्षिणा जिनसम एव परक्रान्तिमाने १९४° वा ३४६°

ततः	सा· ध्रु =	१९४°	वा	३४६°
श्रवणाया	नि· ध्रु =	२८०	0	२८०
अयनांशाः =		२७४°	वा	६६°

$$\text{ततो वर्षाणि} = \frac{\text{३८२}^\circ - \text{२७४}^\circ}{\text{५०}''} = \frac{\text{१०८}^\circ}{\text{५०}''} = \frac{\text{६४८०}}{\text{५०}''} = \frac{\text{३८८८००}}{\text{५०}} = \text{७७७६ ।}$$

$$\text{वा वर्षाणि} = \frac{\text{३८२}^\circ - \text{६६}^\circ}{\text{५०}''} = \frac{\text{३१६}^\circ}{\text{५०}''} = \frac{\text{१८९६०}'}{\text{५०}''} = \frac{\text{११३७६००}}{\text{५०}} = \text{२२७५२ ।}$$

अथ तदैव तादृशी २४° । २१′ क्रान्तिर्धनिष्ठायाः कल्प्यते तदा स्वल्पान्तरात्तदुत्तरशर ३६ संस्कारेण धनिष्ठाया ११° । ३९′ दक्षिणाः क्रान्त्यंशाः स्थानीयाः । ततः सायनभुजभागा दक्षिणा जिनसमे परमक्रान्तिमाने २०९° । ४६′ ॥ वा ३३०° । १४′

ततः	सा· ध्रु =	२०९° । ४६ ॥	वा	३३०° । १४′
	नि· ध्रु =	२९० ।		२९० । 0
अयनांशाः =		२७९° । ४६′ ॥	वा	४०° । १४′

$$\text{ततो वर्षाणि} = \frac{\text{३८२}^\circ - \text{२७९}^\circ \text{ । ४६}}{\text{५०}''} = \frac{\text{१०२}^\circ \text{ । १४}'}{\text{५०}''} = \frac{\text{६१३४}'}{\text{५०}''}$$

$$= \frac{\text{३६८०४०}}{\text{५०}} = \text{७३६०}\,\frac{\text{४}}{\text{५}} \text{ ॥}$$

$$\text{वा वर्षाणि} = \frac{\text{३८२}^\circ - \text{४०}^\circ \text{ । १४}'}{\text{५०}''} = \frac{\text{३४१}^\circ \text{ । ४६}'}{\text{५०}''} = \frac{\text{२०५०६}'}{\text{५०}''}$$

$$= \frac{\text{१२३०३६०}}{\text{५०}} = \text{२४६०७}\,\frac{\text{१}}{\text{५}} \text{ ॥}$$

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ० पा० सू०		पृ०		पृ०
शेषे विभाषा	८ । १ । ४१	उ०	४७७	उ.	९०५
शेषे विभाषा	८ । १ । ५०	उ०	४८०	उ.	९०७
शेषे विभाषाकखा०	८ । ४ । १८	उ०	५६२	उ.	१०२४
शेषो घ्यसखि	१ । ४ । ७	पू०	७९	पू.	२६८
शेषो बहुव्रीहिः	२ । २ । २३	पू०	१३२	पू.	४०४
शोणात्प्राचाम्.	४ । १ । ४३	पू०	३४२	उ.	४५
शौनकादिभ्यश्छ०	४ । ३ । १०६	पू०	४४७	उ.	०
श्नसोरल्लोपः	६ । ४ । १११	उ०	३२२	उ.	६७६
श्नान्नलोपः	६ । ४ । २३	उ०	३०१	उ.	६४६
श्नाभ्यस्तयोरातः	६ । ४ । ११२	उ०	३२२	उ.	६७६
श्याद्व्यधास्रुसं०	३ । १ । १४१	पू०	२१७	पू.	६०६
श्येनतिलस्य पाते०	६ । ३ । ७१	उ०	२८०	उ.	६१०
श्योस्पर्शे	८ । २ । ४७	उ०	५०८	उ.	९५१
श्रज्यावमकन्याप०	६ । २ । २५	उ०	२१३	उ.	५३४
श्रविष्ठाफल्गुन्यनु०	४ । ३ । ३४	पू०	४२८	उ.	१६८
श्राणामांसौदनाट्टिठन्	४ । ४ । ६७	पू.	४७४	उ.	२११
श्राद्धमनेन भु०	५ । २ । ८५	उ०	५६	उ०	३१३
श्राद्धे शरदः	४ । ३ । १२	पू०	४२४	उ.	१६४
श्रिणीभुवोनु०	३ । ३ । २४	पू०	२६५	पू.	०
श्रीग्रामण्योश्छ०	७ । १ । ५६	उ०	३५५	उ.	७२२
श्रुवः श्रृ च	३ । १ । ७४	पू.	२००	पू.	०
श्रुशृणुपृकृवृ०	६ । ४ । १०२	उ०	३२०	उ०	६७६
श्रेण्यादयः कृता०	२ । १ । ५९	पू०	१२१	पू.	३८०
श्रोत्रियंश्छन्दो०	५ । २ । ८४	उ.	५६	उ.	३१२
श्र्युकः किति	७ । २ । ११	उ०	३७५	उ०	७५५
श्लाघह्नुङ्स्थाश०	१ । ४ । ३४	पू०	८५	पू.	२९३
श्लिष आलिङ्गने	३ । १ । ४६	पू०	१६५	पू.	५५६
श्लौ	६ । १ । १०	उ०	१४४	उ.	४२६
श्वगणाट्ठञ्च	४ । ४ । ११	पू०	४६३	उ०	२०२
श्वयतेरः	७ । ४ । १८	उ०	४४५	उ०	८५३
श्वयुवमघोनामत०	६ । ४ । १३३	उ०	३२८	उ.	६८७
श्वशुरः श्वश्र्वा	१ । २ । ७१	पू	५२	पू०	२०६
श्वसस्तुट् च	४ । ३ । १५	पू.	४२५	उ०	१६४
श्वसोवसीयः श्रे०	५ । ४ । ८०	उ.	१२२	उ०	३९६
श्वादेरिञि	७ । ३ । ८	उ०	४०९	उ०	८०५
श्वीदितो निष्ठायाम्	७ । २ । १४	उ०	३७६	उ०	७६०
षः प्रत्ययस्य	१ । ३ । ६	पू०	५४	पू०	२१७

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ. पा. सू.		पृ.		पृ.
समः सुटि	८ । ३ । ५	उ.	५२७	उ.	६७४
समयस्तदस्य०	५ । १ । १०४	उ.	२८	उ.	२६४
समयाच्चयापना०	५ । ४ । ६०	उ.	११७	उ.	३६३
समर्थः पदविधिः	२ । १ । १	पू.	१०३	पू.	३४३
समर्थानां प्रथ०	४ । १ । ८२	पू.	३५२	उ.	७०
समवप्रविभ्यः स्थः	१ । ३ । २२	पू.	५८	पू.	२३१
समवायान्समवैति	४ । ४ । ४३	पू.	४६६	उ.	२०७
समवाये च	६ । १ । १३८	उ.	१८२	उ.	४६४
समस्तृतीयायुक्तात्	१ । ३ । ५४	पू.	६७	पू.	२४०
समांसमां विजायते	५ । २ । १२	उ.	४०	उ.	२८५
समानकर्तृकयोः पूर्व०	३ । ४ । २१	पू.	३०७	पू.	७२३
समानकर्तृकेषु तुमुन्	३ । ३ । १५८	पू.	२९६	पू.	७०८
समानतीर्थे वासी	४ । ४ । १०७	पू.	४८२	उ.	२१६
समानस्य छन्द०	६ । ३ । ८४	उ.	२८२	उ.	६१४
समानोदरे श०	४ । ४ । १०८	पू.	४८२	उ.	२२०
समापनात्सपूर्व०	५ । १ । ११२	उ.	३०	उ.	०
समायाः खः	५ । १ । ८५	उ.	२३	उ.	२६०
समासत्तौ	३ । ४ । ५०	पू.	३१३	पू.	७३३
समासस्य	६ । १ । २२३	उ.	२०४	उ.	५२५
समासाच्च तद्वि०	५ । ३ । १०६	उ.	६७	उ.	३६७
समासान्ताः	५ । ४ । ६८	उ.	११८	उ.	३६५
समासेऽङ्गुलेः सङ्गः	८ । ३ । ८०	उ.	५४८	उ.	१००५
समासेऽनञ्पूर्वे०	७ । १ । ३७	उ.	३४६	उ.	७१५
समाहारः स्वरितः	१ । २ । ३१	पू.	३६	पू.	१७०
समि ख्यः	३ । २ । ७	पू.	२२०	पू.	०
समि मुष्टौ	३ । ३ । ३६	पू.	२६७	पू.	६७५
समि युद्रुवः	३ । ३ । २३	पू.	२६५	पू.	६७३
समुच्चयेऽन्यतरस्याम्	३ । ४ । ३	पू.	३०२	पू.	७१८
समुच्चये सामान्यव०	३ । ४ । ५	पू.	३०३	पू.	७१६
समुदाङ्भ्यो०	१ । ३ । ७५	पू.	७२	पू.	२५६
समुदोरजः पशुषु	३ । ३ । ६६	पू.	२७४	पू.	०
समुद्राभ्राद्घः	४ । ४ । ११८	पू.	४८४	उ.	२२१
समूलाकृतजीवे०	३ । ४ । ३६	पू.	३१०	पू.	७३१
समूहवच्च बहुषु	५ । ४ । २२	उ.	१०७	उ.	३८०
समो गम्यृच्छिप्रच्छि०	१ । ३ । २९	पू.	६०	पू.	२३३
संपरिपूर्वात्ख च	५ । १ । ६२	उ.	२५	उ.	०
संपर्युपेभ्यः करोतौ भूष०	६ । १ । १३७	उ.	१८१	उ.	४६४

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ० पा० सू०		पृ०		पृ०
सर्वैकान्यकिंयत्तदः०	५ । ३ । १५	उ०	७६	उ.	३३६
सवाभ्यां वामौ०	३ । ४ । ६१	पू०	३२३	पू०	०
सविधसनीडसमर्यादा०	६ । २ । २३	उ०	२१२	उ.	५३३
ससजुषोरुः	८ । २ । ६६	उ०	५१३	उ.	९५५
सस्वेति निगमे	७ । ४ । ७४	उ०	४५७	उ.	८६८
सस्नौ प्रशंसायाम्	५ । ४ । ४०	उ०	१११	उ.	३८४
सः स्यार्द्धधातुके	७ । ४ । ४६	उ०	४५१	उ.	८६१
सस्येन परिजातः	५ । २ । ६८	उ०	५५	उ.	३०८
सहनञ्विद्यमानपू०	४ । १ । ५७	पू०	३४६	उ.	५५
सहयुक्तेऽप्रधाने	२ । ३ । १९	पू०	१४३	पू.	४२६
सह सुपा	२ । १ । ४	पू०	१०५	पू.	३५१
सहस्य सः संज्ञायां	६ । ३ । ७८	उ०	२८१	उ.	६१३
सहस्य सध्रिः	६ । ३ । ९५	उ.	२८५	उ.	०
सहवेण संमितौ घः	४ । ४ । १३५	पू.	४८७	उ.	२२५
सहिवहोरोदवर्णस्य	६ । ३ । ११२	उ.	२८६	उ.	६२०
सहेः पृतनर्ताभ्यां च	८ । ३ । १०९	उ.	५५४	उ.	१०१२
सहेः साडः सः	८ । ३ । ५६	उ.	५४१	उ.	९९४
सहे च०	३ । २ । ९६	पू.	२३६	पू.	६३४
साक्षात्प्रभृतीनि च०	१ । ४ । ७४	पू.	९६	पू.	३२३
साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम्	५ । २ । ९१	उ.	६१	उ.	३१४
साढ्यै साढ्वा साढे०	६ । ३ । ११३	उ.	२८६	उ.	६२१
सात्पदाद्योः	८ । ३ । १११	उ.	५५५	उ.	१०१३
साधकतमं करणम्	१ । ४ । ४२	पू.	८७	पू.	२६६
साधुनिपुणाभ्याम०	२ । ३ । ४३	पू.	१४९	पू.	४३६
सान्तमहतः संयोगस्य	६ । ४ । १०	उ.	२६६	उ.	६३०
साप्तपदीनं सख्यम्	५ । २ । २२	उ.	४२	उ.	२८८
साम आकम्०	७ । १ । ३३	उ.	३४८	उ.	७१२
सा ऽऽमन्त्रितम्	२ । ३ । ४८	पू.	१५१	पू.	४४६
साम्नि०	४ । १ । २७	पू.	१११	पू.	३६२
सायंचिरंप्राह्णेप्रगे	४ । ३ । २३	पू.	४२६	उ.	१६६
सार्वधातुकमपित्	१ । २ । ४	पू.	३२	पू.	१५०
सार्वधातुकार्द्धधातु०	७ । ३ । ८४	उ.	४३२	उ.	८३१
सार्वधातुके यक्	३ । १ । ६७	पू०	१९६	पू.	५९५
साल्वावयवप्रत्यग्र०	४ । १ । १७३	पू.	३७६	उ.	१२१
साल्वेयगान्धारि०	४ । १ । १६९	पू.	३७८	उ.	०
सावनडुहः	७ । १ । ८२	उ.	३६३	उ.	७३५
सावेकाचस्तृतीया०	६ । १ । १६८	उ.	१९०	उ.	५१०

Sūtra	अ. पा. सू.	काशिका		पद्मञ्जरी	
			पृ.		पृ.
सास्मिन्पौर्णमासीति०	४ । २ । २१	पू.	३८६	उ.	१३०
सास्य देवता	४ । २ । २४	पू.	३८६	उ.	१३१
सिकताशर्कराभ्यां च	५ । २ । १०४	उ.	६५	उ.	३२३
सिचि च परस्मैपदेषु	७ । २ । ४०	उ.	३८५	उ.	७७३
सिचि वृद्धिः परस्मै०	७ । २ । १	उ.	३६८	उ.	७४६
सिचो यङि	८ । ३ । ११२	उ.	५५५	उ.	१०१३
सिजभ्यस्तविदि०	३ । ४ । १०६	पू.	३२६	ए.	७५२
सिति च	१ । ४ । १६	पू.	८१	पू.	२७४
सिद्रशुष्कपक्वबन्धेश्च	२ । १ । ४१	पू.	११५	पू.	३७०
सिध्मादिभ्यश्च	५ । २ । ९७	उ.	६३	उ.	३१६
सिध्यतेरपारलौकिके	६ । १ । ४६	उ.	१५६	उ.	४४१
सिन्धुतक्षशिलादि०	४ । ३ । ९३	पू.	४४२	उ.	१८२
सिन्ध्वपकराभ्यां कन्	४ । ३ । ३२	पू.	४२८	उ.	०
सिपि धातोरुर्वा	८ । २ । ७४	उ.	५१५	उ.	९५७
सिब्बहुलं लेटि	३ । १ । ३४	पू.	१९२	पू.	५४७
सिवादीनां वाड्व्य०	८ । ३ । ७१	उ.	५४६	उ.	१००३
सुः पूजायाम्	१ । ४ । ९४	पू.	१००	पू.	३३२
सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु०	३ । २ । ८९	पू.	२३८	पू.	६३२
सुखप्रिययोर्हिते	६ । २ । १५	उ.	२१०	उ.	५३२
सुखप्रियादानुलोम्ये	५ । ४ । ६३	उ.	११७	उ.	३९४
सुखादिभ्यः कर्तृवे०	३ । १ । १८	पू.	१८७	पू.	५२४
सुखादिभ्यश्च	५ । २ । १३१	उ.	७२	उ.	३२६
सुञः	८ । ३ । १०७	उ.	५५४	उ.	१०१२
सुञो यज्ञसंयोगे	३ । २ । १३२	पू.	२४६	पू.	६५०
सुट्कात्पूर्वः	६ । १ । १३५	उ.	१८१	उ.	४६०
सुट् तिथोः	३ । ४ । १०७	पू.	३२६	पू.	७५२
सुडनपुंसकस्य	१ । १ । ४३	पू.	१६	पू.	८६
सुधातुरकङ् च	४ । १ । ९७	पू.	३५९	उ.	९६
सुधितवसुधितनेम०	७ । ४ । ४५	उ.	४४६	उ.	८५६
सूनोतेः स्यसनोः	८ । ३ । ११७	उ.	५५६	उ.	१०१४
सुप आत्मनः क्यच्	३ । १ । ८	पू.	१८४	पू.	५१३
सुपः	१ । ४ । १०३	पू.	१०२	पू.	३३६
सुपां सुलुक्पूर्वसव०	७ । १ । ३९	उ.	३५०	उ.	७१७
सुपि च	७ । ३ । १०२	उ.	४३७	उ.	८४०
सुपि स्थः	३ । २ । ४	पू.	२१९	पू.	६१२
सुपो धातुप्रातिप०	२ । ४ । ७१	पू.	१७९	पू.	४९१
सुप्तिङन्तं पदम्	१ । ४ । १४	पू.	८१	पू.	२७३

		काशिका		पदमञ्जरी	
	अ॰ पा॰ सू॰		पृ॰		पृ॰
सो च	६ । ४ । १३	उ॰	१६८	उ.	०
स्कोः संयोगाद्योरन्ते॰	८ । २ । २९	उ॰	५०३	उ.	९४३
स्तन्भेः	८ । ३ । ६७	उ॰	५४५	उ.	१००२
स्तन्भुस्तुन्भुस्कम्भु॰	३ । १ । ८२	पू॰	२०१	पू.	५७०
स्तम्बकर्णयोरमिजपोः	३ । २ । १३	पू॰	२२१	पू.	६१४
स्तम्बशकृतोरिन्	३ । २ । २४	पू॰	२२४	पू.	६१७
स्तम्बे क च	३ । ३ । ८३	पू॰	२७७	पू.	६८३
स्तम्भुसिवुसहां॰	८ । ३ । ११६	उ॰	५५६	उ.	१०१३
स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि	८ । ३ । १०५	उ॰	५५३	उ.	१०११
स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मै॰	७ । २ । ७२	उ॰	३६४	उ॰	०
स्तेनाद्यन्नलोपश्च	५ । १ । १२५	उ॰	३४	उ॰	२७८
स्तोश्चुना श्चुः	८ । ४ । ४०	उ॰	५६८	उ.	१०३०
स्तोकान्तिकदूरार्थ॰	२ । १ । ३९	पू॰	११५	पू.	०
स्तौतिण्योरेव षण्य॰	८ । ३ । ६१	उ॰	५४२	उ.	९९८
स्त्यः प्रपूर्वस्य	६ । १ । २३	उ.	१४६	उ॰	४३२
स्त्रियाः	६ । ४ । ७९	उ॰	३१५	उ॰	६७०
स्त्रियाः पुंवद्भाषित॰	६ । ३ । ३४	उ॰	२६८	उ॰	५८८
स्त्रियाम्	४ । १ । ३	पू॰	३३०	उ॰	१२
स्त्रियां संज्ञायाम्	५ । ४ । १४३	उ॰	१३६	उ॰	४१०
स्त्रियां क्तिन्	३ । ३ । ९४	पू॰	२७८	पू॰	६८४
स्त्रियां च	७ । १ । ९६	उ॰	३६६	उ॰	७४२
स्त्रियामवन्तिकु॰	४ । १ । १७६	पू.	३८०	उ.	१२२
स्त्रीपुंवच्च	१ । २ । ६६	पू॰	५१	पू.	२०७
स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञ्॰	४ । १ । ८७	पू.	३५४	उ.	७८
स्त्रीभ्यो ढक्	४ । १ । १२०	पू॰	३६६	उ.	१०५
स्त्रीषु सौवीरसाल्व॰	४ । २ । ७६	पू.	४०१	उ.	०
स्थः क च	३ । २ । ७७	पू.	२३५	पू.	६२८
स्थण्डिलाच्छयित॰	४ । २ । १५	पू.	३८५	उ.	१२९
स्थागापापचो भावे	३ । ३ । ९५	पू.	२७९	पू.	६८५
स्थाघ्वोरिच्च	१ । २ । १७	पू.	३५	पू.	१९०
स्थादिष्वभ्यासेन॰	८ । ३ । ६४	उ॰	५४३	उ.	१०००
स्थानान्तगोशाल॰	४ । ३ । ३५	पू.	४२६	उ.	१६६
स्थानान्ताद्विभाषा	५ । ४ । १०	उ.	२०४	उ.	३७४
स्थानिवदादेशोन॰	१ । १ । ५६	पू.	२२	पू.	१०३
स्थानेऽन्तरतमः	१ । १ । ५०	पू.	२०	पू.	९६
स्थालीबिलात्	५ । १ । ७०	उ.	२०	उ॰	२५७
स्थूलदूरयुवह्रस्व॰	६ । ४ । १५६	उ.	३३४	उ.	६६४

	अ० पा० सू०	काशिका	पृ०	पदमञ्जरी	पृ०
हलः श्नः शानज्झौ	३ । १ । ८३	पू.	२०२	पू.	५७०
हलदन्तात्सप्तम्याः सं०	६ । ३ । ९	उ.	२६३	उ.	५८२
हलन्ताच्च	१ । २ । १०	पू.	३३	पू.	१५७
हलन्त्यम्	१ । ३ । ३	पू.	५३	पू.	२१४
हलश्च	३ । ३ । १२१	पू.	२८५	पू.	६६४
हलश्चेजुपधात्	८ । ४ । ३१	उ.	५६६	उ.	१०३८
हलसीराट्ठक्	४ । ३ । १२४	पू.	४५१	उ.	२१४
हलसीराट्ठक्	४ । ४ । ८१	पू.	४७७	उ.	२१४
हलसूकरयोः पुवः	३ । २ । १८३	पू.	२५८	पू.	६६१
हलस्तद्धितस्य	६ । ४ । १५०	उ.	३३३	उ.	६६२
हलादिः शेषः	७ । ४ । ६०	उ.	४५३	उ.	८६३
हलि च	८ । २ । ७७	उ.	५१५	उ.	०
हलि लोपः	७ । २ । ११३	उ.	४०६	उ.	७६८
हलि सर्वेषाम्	८ । ३ । २२	उ.	५३२	उ.	९८०
हलोऽनन्तराः संयोगः	१ । १ । ७	पू.	७	पू.	५३
हलो यमां यमि लोपः	८ । ४ । ६४	उ.	५७४	उ.	१०३४
हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घा०	६ । १ । ६८	उ.	१६२	उ.	४४६
हव्येऽनन्तः पादम्	३ । २ । ६६	पू.	२३३	पू.	०
हशश्वतोर्लङ् च	३ । २ । ११६	पू.	२४३	पू.	०
हशि च	६ । १ । ११४	उ.	१७५	उ.	४८१
हश्च व्रीहिकालयोः	३ । १ । १४८	पू.	२१८	पू.	६०८
हस्ताज्जातौ	५ । २ । १३३	उ.	७२	उ.	३३०
हस्तादाने चेरस्तेये	३ । ३ । ४०	पू.	२६८	पू.	६७६
हस्ते वर्तिग्रहोः	३ । ४ । ३९	पू.	३११	पू.	७३१
हायनान्तयुवा०	५ । १ । १३०	उ.	३५	उ.	२७६
हिंसायां प्रतेश्च	६ । १ । १४१	उ.	१८२	उ.	४८५
हिंसार्थानां च समा०	३ । ४ । ४८	पू.	३१३	पू.	७३२
हि च	८ । १ । ३४	उ.	४७६	उ.	९०४
हितं भक्षाः	४ । ४ । ६५	पू.	४७४	उ.	२११
हिनुमीना	८ । ४ । १५	उ.	५६१	उ.	१०२३
हिमकाषिहतिषु च	६ । ३ । ५४	उ.	२७५	उ.	६०४
हिरण्यपरिमाणं धने	६ । २ । ५५	उ.	२२४	उ.	५४६
हीने	१ । ४ । ८६	पू.	९८	पू.	३२६
हीयमानपापयोगाच्च	५ । ४ । ४७	उ.	११३	उ.	३८७
हुझल्भ्यो हेर्धिः	६ । ४ । १०१	उ.	३२०	उ.	६७६
हुश्नुवोः सार्वधातुके	६ । ४ । ८७	उ.	३१७	उ.	६७१
हृक्रोरन्यतरस्याम्	१ । ४ । ५३	पू.	९०	उ.	३१२

समाप्तं चेदं काशिकापदमञ्जर्याः सूचीपत्रम् ॥ शुभं भवतु ॥

सेनावनतारामण्डलादिविभागदर्शनन्यायेन युगपदुपलभ्यन्ते युगपच्च व्यवह्रियन्ते केवलं वाचः क्रमवृत्तित्वाद् भावाभावाधाराधेयवाच्यवाचकादिव्यवहारेषु क्रमोपलम्भः, अभावो हि क्वचिद् भावपूर्वकोपलम्भेऽपि योग्यदशायां युगपदेवोपलभ्यते यथा घटसद्भावासद्भावविशिष्टभूतलयोर्युगपदिन्द्रियसन्निकर्षे केवलं घटाभावोल्लेखनं घटोल्लेखननान्तरीयकमित्यविनाभावात् प्रतियोगिग्रहणसध्रीची प्रतीतिः न पुनः प्रतियोगिग्रहणस्य पूर्वभावनिर्बन्धः । एवञ्चोपाधिकसंबन्धानां विशेषणविशेष्यभावप्रमाणप्रमेयभाववाच्यवाचकभावादीनां निर्वाहाभावेऽप्यन्ततो दूष्यदूषणभावमपि निर्वोढुं न शक्नोति दुर्वैतण्डिकः । अतो लक्ष्यलक्षणादिखण्डनचण्डचण्डमारुतोव्याघातशेषफणिमुखसहस्रेण परिपीतो जाठरदहनेन भस्मीभवतीति सर्वमवदातम् । स्वर्गकर्णीसुतोऽपि अचत्या लुण्ठाकाः शून्यवादिप्रभृतयः अतोऽपि विशिष्टो यद्यस्ति स्वर्गवासी सोऽपीति भावः ॥ ३ ॥

धर्मधर्मिभावानङ्गीकारे सकललोकव्यवहारविरोध इत्यद्व्यवर्गस्य सर्वैर्दुरपह्नवत्वं दृढयति । सामान्यात्मेति ।

मू० सामान्यात्मा विशेषाकृतिरपि यदि न स्वीकृतोधर्मवर्गः स्यातां न भ्रान्तिबाधौ न किमपि कथकास्साधयेयुः स्वसाध्यम् । यस्मिन् बाधानवस्थे क्वचन न खलु तं नीतिरन्यत्र दृष्टे नोचेन्निश्शेषकुक्षिम्भरिरुपनिपतन् दुस्तरश्शून्यपक्षः ॥ ४ ॥

टी० यदि सामान्यात्मा विशेषाकृतिश्च न स्वीकृतो धर्मवर्गस्सामान्याभावाद् भ्रान्त्यभावः विशेषाभावाद् बाधाभावः तदु-

भयाभावे कथका वादिनः स्वसाध्यमपि न साधयेयुः, एक एव धूमवत्त्वादिको हेतुः पक्षसपक्षयोस्सामान्यं विपक्षाच्च विशेषः, इत्थं साधर्म्यवैधर्म्यात्मानस्सर्वे धर्मास्तानेवालम्ब्य साध्यसाधनभावोबाध्यबाधकभावश्च प्रवर्तते अन्यथा मौनमेव शरणं वादिनामिति भावः । ननु यथा द्वितीयसत्ताभेदादिपरिक्लृप्त्यभावेऽपि व्यवहारनिर्वाहः एवं प्रथमसत्ताभेदादिपरित्यागेऽपि व्यवहारनिर्वाहः स्यात् तथा च सर्वधर्मोच्छेद इति कश्चिदाह तं प्रतिक्षिपति । यस्मिन्निति । अयमर्थः द्वितीयसत्ताभेदादिक्लृप्तावनुपलम्भस्तावद् बाधकः अनवस्था च तन्नीतिरन्यत्र दृष्टे प्रत्यक्षदृष्टे प्रथमसत्ताभेदादौ न भवति अनुपलम्भबाधाभावात् अनवस्थाप्रसञ्जकत्वाभावाच्च सजातीयापेक्षायामेवानवस्था न तूपलब्धस्य प्रथमस्यापि स्वीकारे अतः प्रथमधर्मापलापः कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः, यस्मिन् क्वचन द्वितीयसत्तादौ बाधानवस्थे भवतः न तन्नीतिरन्यत्र दृष्टे प्रमाणप्रतिपन्ने प्रथमसत्तादावपीति शब्दयोजना । इत्थं प्रथमस्यापि धर्मस्यानङ्गीकारेण सर्वधर्माणां सांवृतत्वकल्पने धर्म्यपलापोऽपि तेनैव सांवृतत्वेन कल्पयितुं शक्यत इति शून्यवाद एव परिशिष्येतेत्याह । नो चेदिति ॥ ४ ॥

ननु सत्त्वं द्रव्यमसत्त्वमद्रव्यमिति वदद्भिरभिहितत्वादद्रव्याणां मृषात्वमिति यदि कश्चिन्मनुते तन्मतमनूद्य प्रतिक्षिपति । चादीनामिति ।

मू० चादीनां वृत्तियोग्यं यदुत पदविदोऽसत्त्व-
मद्रव्यमाहुर्नैतावत्तन्मृषात्वं गमयति न
च तद्बाधकं किञ्चिदस्ति । तात्पर्यञ्चान्य-
दत्र स्फुटविदितमतस्तत्र सत्त्वेतरत्वादन्यः

कश्चिच्छब्दजर्थः परमिह निपुणैर्द्योतकत्वादि-
चिन्त्यम् ॥ ५ ॥

टी० कुत इत्यत आह । न च तदिति । बाध एव ह्यसत्त्वे कारणं न च चाद्यर्थानां समुच्चयादीनां बाधोऽस्ति तदभावेऽपि तन्मिथ्यात्वे सर्वपदार्थानां मिथ्यात्वं स्यादिति भावः । कस्तर्हि पदविदां वाक्याभिप्राय इत्यत्राह । तात्पर्य्यमिति । किन्तत्तात्पर्य्यमित्यत्र सामान्येन तात्पर्य्यार्थमाह । अत इति । प्रमाणबलात् सत्त्वेतरत्वादन्यत्रैव तात्पर्य्यमिति सामान्यतो निर्णीतमित्यर्थः तात्पर्य्यविशेषं प्रकाशयति । परमिहेति । द्योतकत्वादि चिन्त्यम् । चादीनां द्योतकत्वमन्येषां वाचकत्वं यद् द्योत्यं तस्य विशेषणसंबन्धानर्हत्वं यद्वाच्यं तस्य विशेषणसंबन्धार्हत्वमित्यादिविभागो यथाप्रमाणं चिन्तनीयः, अतोऽसत्त्वशब्दकथनमात्राद्द्रव्याणां मिथ्यात्वप्रसङ्गाभाव इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ क्षपणका गुणपर्यायभेदेन गुणानेव विभजन्ते तन्न युक्तमित्याह । आहुरिति ।

सू० आहुर्द्रव्येषु धर्मान् कतिचन गुणपर्य्यायवैषम्यभिन्नान् पर्य्यायाणां गुणत्वे स्थितवति सहजागन्तुतामात्रमेतत् । मिथ्याभूतान् विकारानभिदधति परे सत्यरूपान् स्वभावांस्तानेकद्व्यादिरूपानभिदधतु कथं निर्गुणानां क्षणानाम् ॥ ६ ॥

टी० सहजागन्तुतामात्रमेतदिति सहजा धर्मा गुणा इत्युच्यन्ते आगन्तवः पर्य्याया इति क्षपणकपरिभाषा गुणत्वे तुल्ये

किमनेन विशेषकथनेनेत्यर्थः । बौद्धास्तु केचित् सर्वानप्यवस्थाभेदान् गुणशब्दाभिधेयान्मिथ्याभूतानभिदधति तेष्वेवापरे सत्यभूतान् स्वभावाँस्तांश्चैकद्व्यादिरूपान् रूपरसगन्धस्पर्शस्वभावा पृथिवी रूपरसस्पर्शस्वभावं जलं रूपरसस्पर्शस्वभावं तेजः स्पर्शस्वभावो वायुरिति, एतत्सर्वं निर्गुणानां न घटत इत्याह । अभिदधत्विति । आरोपो हि सगुणेष्वेव तिरोहितातिरोहितस्वरूपसापेक्षत्वात् रूपरसादीनां स्वभावमात्रत्वे धर्मधर्मिणोर्भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वविरोधात् भिन्नेन्द्रियग्राह्याणां रूपरसादीनां बहूनां स्वभावानामेकवस्त्वात्मकत्वे बहुविरोधसंकलनाच्च सगुणत्वमेव न्याय्यमिति द्रव्याद्रव्यविभागोऽनतिलङ्घनीय इत्यर्थः ॥ ६ ॥

बाह्यार्थ इति ।

सू० बाह्येऽर्थे बौद्धतो*क्ताः किल जननजराभङ्ग-
रूपान् विकारानाद्यन्तौ चित्तचैत्तेष्वपि
जगदुरमी तत्स्वरूपं न वा स्युः । पूर्वस्मि-
न्नक्रमः स्यादुपरि तु न कथन्तस्य धर्मास्त
एते तन्मिथ्यात्वे तु नित्यं निखिलमपि
भवेत्तुच्छमेवान्यदा स्यात् ॥ ७ ॥

टी० अत्र केचिद् बौद्धाभासा बाह्यार्थेषु जननजराभङ्गरूपान् विकारानाहुः, चित्तचैत्तेषु जननभङ्गावेव द्वौ विकारौ तत्र विकल्पनीयम्—एतद्विकारजातं वस्तुनः स्वरूपं धर्मो वा तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे जननादीनां क्रम एव न स्यात्, न हि स्वरूपं क्रमेण भवति स्वरूपत्वव्याघातात् उत्तरत्र धर्मधर्म्मिभावं स्वयमेव वद-

* बौद्धवाला इत्यर्थः ।

सीत्याह । उपरीति । तर्हि जननादयो मिथ्येति चेन्नेत्याह । तन्मिथ्यात्व इति । जननादीनां मिथ्यात्वे तस्य वस्तुनो नित्यत्वमेव स्यात् यदि वा तुच्छत्वमिति यथाऽऽहुः ।

नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणात् ।
अपेक्षातो हि भावनां कादाचित्कत्वसंभवः ॥ इति,

अत्राहेतोरित्युपलक्षणम् । अजननस्येत्यर्थः हेतोरपि जनन एवोपयोगात् अन्यथा जननादीनां मिथ्यात्वे सति एकदा नित्यत्वम् अन्यदा तुच्छत्वमेवेत्यर्थः, स्यादेव न स्यादेव वा न तु कदाचित् स्यादिति ह्याहुः ॥ ७ ॥

एवमद्रव्यं साधयित्वा द्रव्याद्रव्ययोर्भेदाभेदवादस्याप्रामाणिकत्वमाह ।

आदाविति ।

मू० आदावैक्येन बुद्धिर्द्वयमपि मिलितं गृह्णती व्यक्तिजात्योर्भेदाभेदाविरोधं दिशति यदि न तत्तद्विशिष्टैक्यबुद्धेः । इत्यन्त्वेदन्त्वशून्यं न हि किमपि कदाऽप्यर्भकोऽपि प्रतीयात्तद्वैशिष्ट्यप्रतीतिर्निरुपधिरपृथक्सिद्धिमात्रेण सिद्ध्येत् ॥ ८ ॥

टी० प्रथमपिण्डग्रहणेषु भेदेनाप्रत्ययात् मत्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्यात् सहोपलम्भनियमादेकशब्दानुविद्धप्रत्ययाच्च भेदाभेदं समर्थयन्ते तत्र भेदाभेदयोः किं प्रत्यक्षगम्यत्वमुतानुमानगम्यत्वमिति विकल्प्य प्रत्यक्षगम्यत्वपक्षमनुवदति गौरियमित्यैक्येन बुद्धिरुत्पद्यमाना मिलितामेव जातिं व्यक्तिञ्च गृह्णाति । भेदाभे-

दयोर्विरोधमुपशमयति । दिशतीति । तन्निराचष्टे । न तदिति । तत्र हेतुमाह । तद्विशिष्टेति । तद्विवृणोति । इत्थन्त्वेति । इद-मित्थमिति हि सर्वा प्रतीतिरुपजायते तत्रेदमंशो धर्मी इत्थमंशो धर्मः अर्भकोऽपीति वालिशादपि बालिशोभवानित्यर्थः कथन्तर्ह्य-त्यन्तभिन्नयोर्धर्मधर्म्मिणोर्वैशिष्ट्यप्रतीतिः समवायाङ्गीकारे चापसिद्धा-न्तप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह । तदिति । तत्—तस्मात्, निरुपधिः उपा-धित्वेन स्वीकृतसमवायाभावेऽपि स्वाभाविकापृथक्सिद्धिमात्रेण वैशि-ष्ट्यप्रतीतिः सिद्ध्येदिति ॥

इति प्रत्यक्षभेदाभेदभङ्गः ॥ ८ ॥

लिङ्गादपि भेदाभेदवादो न सिद्ध्यतीति वक्तुं परोक्तानुमाना-न्यनुवदति । व्यक्त्येति ।

सू० व्यक्त्या जातेरभेदं यदि वदसि पृथक्सिद्ध्य-भावादिलिङ्गैर्भेदाभावोऽक्षबाध्यस्तव च न हि मतो नान्यथात्रास्य युक्तिः । धर्म्यैक्यादे-कवाक्यान्न तु भवति ततो धर्मधर्म्यैक्य-बुद्धिस्तद्बोधश्चाप्युपाधिर्न स इह भवता दृश्य इत्यभ्युपेते ॥ ९ ॥

टी० पृथक्सिद्ध्यभावादिलिङ्गैः—सहोपलम्भनियमादिलिङ्गैः धर्मधर्मिणोरभेदः कालात्ययादिष्ट इत्याह । भेदाभाव इति । तवाप्ययं दोषोऽभिमत इत्याह । तव चेति । अन्यथा सहोपल-ब्धिनियमयुक्तिरेव न स्यादित्याह । नान्यथेति । साहित्यं भेद एव नियतम् अभेदगन्धमपि न सहत इति भावः । कथन्तर्हि मत्वर्थी-यप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्यमित्याशङ्क्य सामानाधिकरण्यलक्ष-

णानुरोधेनैव परिहरति। धर्म्यैक्यादिति। न पुनस्सामानाधिकरण्यात् तत्र धर्मधर्मिणोरैक्यबुद्धिरित्याह । न तु भवतीति । यत्र पुनरैक्यं तत्र तद्बुद्धिरेव उपाधिः न स इह बुद्धिरूपोपाधिर्नास्तीत्यर्थः । नन्व-दृश्यविषये बुद्धिमन्तरेणाप्यर्थोऽस्ति तत्कथं बुद्ध्यभावादर्थाभाव इत्याशङ्क्याह । भवता दृश्य इत्युभ्युपेत इति । दृश्यत्वेनैव हि भवता धर्मधर्मिणावुभावपि परिगृह्येते तथा च धर्मधर्मिणोरै-क्यमपि यद्यस्ति योग्यत्वादुपलभ्येत न चोपलभ्यते, तस्मान्नास्ति एतेनैवैकशब्दानुविद्धप्रत्ययोऽपि निरस्तः एकोदशीतिवत् एक-शब्दस्य विशिष्टविषयत्वादिति ॥

इत्यनुमेयभेदाभेदभङ्गः ॥ ९ ॥

अत्रानेकान्तवादी प्रत्यवतिष्ठते । सत्त्वादिति ।

सू० सत्त्वान्नैकान्तमाहुर्विमतमितरवत् केऽपि तद्धीविरुद्धं न ह्यत्राकारभेदात् परिहृति-रनवस्थानदोषप्रसङ्गात् । स्वव्यापारोक्ति-चर्य्या समयनियतयोऽप्येवमेवाकुलाः स्युर्दृ-ष्टान्तेऽपि ह्युपाधिद्वयवति नियतस्थौल्यसौ-क्ष्म्यादियोगः ॥ १० ॥

टी० सर्वमनेकान्तं सत्त्वात् घटाकाशमहाकाशवदिति तत्प्र-तीतिविरुद्धमित्याह । तद्धीविरुद्धमिति । सामान्याकारेणाभेदः व्यक्त्याकारेण भेद इति विरोधं परिहराम इत्याशङ्क्य निराकरोति । न हीति । कुत इत्यत आह । अनवस्थानेति । व्यक्तीनामभेदनिर्वा-हार्थे जातिः परिगृह्यते जातिव्यक्त्योरत्यन्तविरुद्धस्वभावयोरभेदनि-र्वाहार्थे धर्मान्तरस्वीकारे अनवस्था अस्वीकारे विरुद्धाकारेण प्रति-

भासमानयोः । कथमभेदः उक्तार्थबाधकानिष्टप्रसङ्गानाह । स्वव्यापारेति । सर्वत्रानेकान्तवादे व्यापारनियमो व्यवहारनियमस्सिद्धान्तनियम इत्यादयस्सर्वे नियमा व्याकुलीभवेयुः आकाशेऽपि घटकरकाद्यवच्छेदकभेदेनैव स्थूलसूक्ष्मादिव्यवहारः तत्रोपाधीनां भिन्नत्वमेव उपाधिमतः पुनरभिन्नत्वमेव केवलमुपाधिगतो भेद उपाधिमत्पर्य्यन्तम् उपाधिद्वारेण व्यवह्रियत इति न विरोधः ॥ १० ॥

कथन्तर्ह्यनेकान्ताभावे सर्वैरपि वादिभिरेकस्मिन् सिद्धान्ते पक्षद्वयोपवर्णनं क्रियते यथा स्मृतेर्याथार्थ्यमयाथार्थ्यञ्चेति न्यायवादिनः एवन्त्वेषुतेषु सिद्धान्तेषु मतभेदोपवर्णनं द्रष्टव्यं यथा भवन्त एवान्विताभिधानमभिहितान्वयञ्चाभिदधत इत्याशङ्कते । सिद्ध इत्यादिना ।

मू० सिद्धे वस्तुन्यशेषैः स्वमतमुभयथा वर्ण्यते
तत्रतत्र स्यादर्थस्यैकरूप्ये कथमिदमिति
चेत्तन्न भिन्नाशयोक्तेः । मन्तव्या वैभवोक्तिः
क्वचिदनभिमते संशयोक्तिः क्वचिद्वा भाग-
द्वन्द्वान्नृसिंहप्रभृतिषु घटते चित्रसंस्थान-
योगः ॥ ११ ॥

टी० परिहरति । तन्नेति । तत्र हेतुमाह । भिन्नाशयोक्तेरिति । तत्तच्छास्त्रप्रवक्तृणामाशयभेदेन पक्षभेदोपवर्णनं न्याय्यमित्यर्थः, अस्मिन्नर्थे परिहारान्तरमप्याह । मन्तव्येति । एकस्यैव वक्तुः क्वचिद्वैभवोक्तिः क्वचित् परमार्थोक्तिरिति । तृतीयमपि परिहारमाह । संशयोक्तिरिति । अर्थानवधारणेन वादिभिस्संभावितकोटिद्वयोपादानमिति अतो नानेकान्तवादप्रसङ्गः । कथन्तर्हि नृसिंहादिरूपेष्वपि

विरुद्धाकार इति चेत् अंशभेदादविरोध इत्याह । भागद्वन्द्वादिति ।

इत्यनेकान्तानुमानभङ्गः ॥ ११ ॥

इत्थमनेकान्तवादप्रतिक्षेपमसहमानोऽनेकान्तवादी सप्तभङ्गीं पुरस्कुरुते । स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादस्ति नास्ति विलक्षणम् अस्ति स्यादस्ति नास्तिविलक्षणं नास्तिस्यादस्ति नास्ति विलक्षणम् अस्ति च नास्ति स्यादस्तिनास्ति विलक्षणमिति सप्तभङ्ग्या संवलितमेव विश्वमिति द्रव्यं हि वस्तुस्वरूपं पर्य्यायश्चागन्तुकधर्मः द्रव्यपर्य्यायात्मना सदसद्रूपे च जगति सर्वमपि रूपन्वयव्यतिरेकाभ्यां संघटत इति तदिदमनुभाषते । स्यादस्तीति ।

मू० स्यादस्ति स्याच्च नास्ति द्वितयमनुभयं स्यात्त्रिभिश्चान्तिमं त्रिस्सैषोक्ता सप्तभङ्गी-जिनसमयजडैर्द्रव्यपर्य्यायवर्गे । इष्टां सार्वत्रीकीं तां स्वपरमतकथा तत्फलादौ विवक्षन् कक्षीकुर्वीत धूतः कथकपरिषदा कान्दिशं कान्दिशीकः ॥ १२ ॥

टी० स्यात्त्रिभिश्चान्तिमं त्रिरिति अन्तिमम्—अनुभयं त्रिभिः स्यादस्तीत्यादिभिस्त्रिभिः प्रत्येकमन्वितमित्यर्थः अस्ति नास्ति विलक्षणं प्रत्येकं स्यादस्तीत्यादिभिस्त्रिभिरन्वितमिति पक्षत्रयं पूर्वे चत्वारः पक्षाः अतस्सप्तभङ्गी सैषा सप्तभङ्गी द्रव्यपर्य्यायवर्गेऽनेकान्तवादिभिरुक्ता जिनसमयजडैरिति अस्यार्थस्य उपक्षेप एव वक्तॄणां जाड्यं प्रकटयतीत्यर्थः । अत्रोत्तरमाह । इष्टामिति । अनियतार्थोपपादनस्वभावामेनां सप्तभङ्गीं विवक्षन् परस्परविरुद्धभाषणेन विद्वद्भिर्निष्कासितः शुष्कतर्कवादी कान्दिशीको भयद्रुतः कान्दिशं कक्षीकु-

र्वीत न काञ्चिदपि दिशं प्राप्नुयादित्यर्थः । अनियतवादिनां हि स्वपक्ष एव परपक्षः दूषणमेव भूषणं विजय एव पराजयः व्यवहार एव मौनमिति सर्वोव्याघातस्संपनीपद्येतेति भावः ।

इति सप्तभङ्गीभङ्गः ॥ १२ ॥

इत्थं भेदाभेदवादे निरस्ते भेदोऽपि तद्वदेव निरस्यतामिति वदतः परपक्षवादिनः पक्षमनुवदति । भेद इति ।

मू० भेदे वस्तुस्वरूपे भ्रम इह न भवेद्धर्मपक्षेऽनवस्था स्याद्वाऽन्योन्याश्रयादिस्तदयमनृत इत्युक्तिबाधादिदुःस्थम् । धर्म्मः क्वापि स्वरूपं क्वचिदिति च यथादृष्टिनोक्तप्रसङ्गो यद्दृष्ट्या यत्र यस्याध्यसनपरिहृतिस्सोऽस्य तस्मात्तु भेदः ॥ १३ ॥

टी० तन्निराकरोति । उक्तीति । अयमत्र पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरनुक्रमः किं भेदो वस्तुनः स्वरूपमथ वा धर्म्मः यदि स्वरूपं स्वरूपभूते भेदे गृहीते सत्यध्यासो न स्यात् । अथ न गृह्यते तथाऽप्यध्यासो न स्यात् धर्मिग्रहणमन्तरेणाध्यासाभावात् तथा च स्वरूपभूतभेदस्य ग्रहणाग्रहणयोरध्यासाभाव इति स्वरूपभेदवादनिरासः । किञ्च स्वरूपस्यैव भेदत्वे स्वरूपं भेद इति व्यवह्रियेत न पुनर्भिन्नमिति स्वरूपस्य प्रतियोगिनिरपेक्षत्वाद् भेदस्य तत्सापेक्षत्वाच्च विरुद्धधर्माध्यासोऽपि स्वरूपभेदवादमपाकरोति, नापि धर्मो भेदः तस्य धर्मिप्रतियोगिभ्यामभेदे व्याघातः धर्मधर्मिभावादेर्भेदनिष्ठत्वात्, भेदे पुनरात्मनैव भेदाङ्गीकारे तावदात्माश्रयः, द्वितीयभेदमङ्गीकृत्य परस्परभेदकत्वकथने परस्पराश्रयः, तृतीयादिभेद-

मङ्गीकृत्य परिवर्त्तने चक्रकम्, उत्तरोत्तरमपि धावने अनवस्था । उत्तरोत्तरभेदानां पूर्वपूर्वभेदेभ्यो भेदानङ्गीकारे द्वितीयादीनां भेदानां प्रथमभेदाद् व्यतिरेकाभावेन तदङ्गीकारानङ्गीकारयोरविशेष इति धर्मभेदोऽपि दुर्वचः । किञ्च किं धर्म्मिप्रतियोगिग्रहणपूर्वको भेदग्रहः उत स्वतन्त्रः । यदि स्वतन्त्रः भेदग्रहणमेव तन्न स्यात् कस्य कस्माद् भेद इति । यदि धर्मिप्रतियोगिग्रहणपूर्वकस्तत्रापि विकल्पयामः किं धर्मिप्रतियोगिनौ परस्परविलक्षणत्वेन गृह्यमाणौ तथा भवतः, उताविलक्षणत्वेन, यद्यविलक्षणत्वेन घटाद् घटो भिन्न इत्येव स्यात् न च तद्युक्तम् । विलक्षणत्वेन चेद् अन्योन्याश्रयकुक्षिनिक्षेपणेन निर्दह्यते भेदवादः, भेदे गृहीते सति धर्म्यादिग्रहणं तद्ग्रहणे सति भेदग्रहणमिति अतो नरम् । उक्तिबाधादि दुःस्थमिति । अयमत्र भावः—यस्तु भेदः स्वरूपं धर्मो वेति विकल्पयति स पुनस्तृतीयकोट्यङ्गीकारेण विकल्पयति किं वा तदनङ्गीकारेण । यद्यङ्गीकारेण अयावत्संभवी तावदयं विकल्पयतीति न्यूनं नाम निग्रहस्थानं, संभवन्ति च स्वरूपधर्मव्यतिरिक्तास्सहस्रमप्यर्थाः, न हि घटस्य स्वरूपं नापि धर्मः पटकुड्यकुसूलादयः तृतीयकोटितयाऽपि भेदं वदन्ति भेदवादिनः ज्ञानाभावसंबन्धानां विषयप्रतियोगिसंबन्धिभिरेव व्यावृत्तव्यवहारात्, तेषामपि भेदलक्षणलक्षितत्वस्य भवद्भिरप्यङ्गीकार्य्यत्वात् । यदि तृतीयकोट्यनङ्गीकारेण वैयर्थ्याद्विकल्पयसि तथापि तर्काभासोऽयं प्रसङ्गः स्वरूपञ्चेतदेवं स्यात् न चैवं तस्मान्न स्वरूपं धर्मश्चेदेवं स्यात् न चैवं तस्मान्न धर्म इति परस्परविरुद्धयोस्तर्कयोर्विपर्य्यये पर्य्यवसानं यद्यस्ति तदा मिथोविरोधात्तर्काभासत्वं, यदि नास्ति तथाऽपि तर्काभासत्वं विपर्य्यये पर्य्यवसानाभावेनाङ्गशून्यत्वात् उभयोरपि तृतीयकोटौ पर्य्यवसानमस्त्विति

चेत् अहो न भवानात्मोक्तमेव प्रस्मरति तृतीयकोट्यसद्भावेन हि भवानालपति यदि कोट्यन्तरमस्ति अस्माकमपि तद्रूपेणोपतिष्ठतां भेदः, अतो न भेदतत्त्वापलापः, तथा च न विवक्षितार्थसिद्धिः स्वरूपच्छेदध्यासानुपपत्तिः स्यादिति भवतां मूलशैथिल्यम् अनृतजडपरिच्छिन्नव्यावृत्तीनां ब्रह्मस्वरूपत्वेऽपि भवद्भिरेव प्रपञ्चाद्ध्यासाङ्गीकाराद् व्यावृत्तीनां धर्मत्वे भवतैव धर्मभेदवादोऽङ्गीकृत इति धर्मभेदवादप्रतिक्षेपकाणां तर्काभासानामङ्गान्यतमवैकल्यं भवतैव प्रतिपादितं स्यात् । आस्तामयं तर्काभासप्रसङ्गः प्रतिबन्द्यापि दूषयामः अभेदः स्वरूपं धर्मो वा, धर्मश्चेदनवस्था स्वरूपातिरिक्तस्य धर्मस्याभेदत्वव्याघातश्च आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकाश्रयाद्यभिधानमचाप्यस्माभिरभिधातुं शक्येत स्वरूपच्छेदभेदः अभेदो ब्रह्मेति स्यात् न पुनरभिन्नं ब्रह्मेति । किञ्चाभेदस्वरूपस्य नित्यस्वप्रकाशत्वेन भेदप्रपञ्चाद्ध्यासो न स्यात् स्वरूपान्तरमभेद इति चेद् भेदवादमेवोद्गिरसि । किञ्च स्वस्य रूपं स्वरूपमिति यदि वदसि सोऽपि च भेद एवावसीयते स्वयमेव रूपमिति वचने स्वरूपातिरिक्ताभेदानभिधानात् अध्यासानुपपत्तिस्तदवस्थैव, अतो भेदवदभेदस्यापि त्वदुक्तेनैव दूषणकलापेन दुर्निरूपत्वात् स्वरूपधर्मयोर्भेदत्वानुपपत्तिरिति रिक्तं वचः । कस्तर्हि भेदः अनृतजडपरिच्छिन्नव्यावृत्तीनां स्वरूपत्वे स्वरूपभेदवादमङ्गीकृत्य मूकीभव धर्मत्वे पुनर्धर्मभेदवादमङ्गीकुर्वन् निर्वैरमेव संचर । अथापि कथं भेदस्य भेदाभावे स्वरूपसिद्धिरिति चेत् स्वस्य स्वयमेव भेदः स्वपरनिर्वाहकत्वात् यो हि यत्र यदध्यासविरोधी स तस्माद् भेदः तथा च स्वाश्रये पटादावध्यासविरोधी शौक्ल्यादिधर्म एव स्वस्मिन्नपि कार्ष्ण्याद्यध्यासविरोधित्वात् स्वस्यापि स्वयमेव भेदः तथा च धर्मिप्रतियोगिभ्यामपि शौक्ल्यादेः

स्वरूपमेव भेदः, स्वरूपस्यैव स्वात्मनि तत्तदध्यासविरोधित्वात् यत्पुनरुक्तम्भेदग्रहणस्य धर्म्मिप्रतियोगिग्रहणपूर्वकत्वात्परस्पराश्रय इति तदपि चानिरूपकाणामाघोषणं घटपटौ हि गृह्यमाणौ युगपदेव घटत्वपटत्वाश्रयावेव गृह्येते तावेव धर्मौ भेदौ इतरेतराध्यासविरोधित्वात् स्वस्मिन्नपि तदध्यासविरोधित्वात् स्वात्मनोरपि भेदस्तावेव अतो नान्योन्याश्रयणशङ्काऽप्यङ्कुरति । कथन्तर्हि प्रतियोगिनिरपेक्षाणां धर्माणां भेदत्वमिति चेत् इत्थं यदा शुक्लत्वकृष्णत्वादयः स्वरूपेण प्रतीतिविषयाः परस्पराध्यासं व्यावर्तयन्ति तदा शुक्लत्वकृष्णत्वादय इति व्यवह्रियन्ते, कुर्वन्ति चाध्यासनिवृत्तिं तेनैव स्वरूपेण, यदा पुनरध्यासनिवर्तकत्वरूपधर्मान्तरवैशिष्ट्येन व्यवह्रियन्ते तदा भेदा इत्युच्यन्ते तेन तेषामेव धर्माणां वस्तुस्वरूपेण व्यवह्रियमाणानां न प्रतियोगिसापेक्षत्वम् अध्यासनिवर्तकत्वरूपधर्मान्तरवैशिष्ट्येन व्यवह्रियमाणानां प्रतियोगिसापेक्षत्वमिति न कश्चिद्विरोधः, यथा घटे दण्डादीनां व्याप्रियमाणानां दण्डादिव्यवहारे न प्रतियोग्यपेक्षा घटकारणत्वव्यवहारे प्रतियोग्यपेक्षेति । एतेन ग्राहकानुपपत्तिप्रलापोऽपि दूरोत्सारितः जात्यादीनामेव भेदत्वात् तेषां वस्तुना सह युगपदेव ग्रहणेन स्वरूपभेदयोर्ग्रहणपौर्वापर्य्याभावात्, अतः प्रत्यक्षमेव युगपदुभयं गृह्णाति अतो भेदस्य न विकल्पग्राह्यत्वं तदिदं सर्वमभिप्रेत्याह । धर्मः क्वापीति । घटादीनां धर्मौ भेदः स्वरूपं क्वचिद् भेदे पुनः स्वरूपमेव भेदः यथादृष्टि यथा दर्शनमित्यर्थः । तेन नोक्तप्रसङ्गो न स्वरूपभेददूषणम् । नापि धर्मभेददूषणम् । उक्तस्यार्थस्योपपत्त्यर्थं भेदलक्षणमेव परिशोधयति । यस्य दृष्ट्या यत्र यदध्यासनिवृत्तिः स तस्य तस्माद् भेद इति । अतः शौक्ल्यादिरसाधारणो धर्म एव भेदः, अतस्तदतिरिक्तभेदकल्पनमल्प-

बुद्धीनां कल्पनागौरवहेतुत्वादनादरणीयमेवेति भावः । तदयं संक्षेपः भेदप्रतीत्यपलापे तवापसिद्धान्तः प्रतीत्यभावे कथं बाधार्थं प्रयतसे तत्कारणापलापे भेदप्रतीतेः कार्य्यत्वमेव परिपन्थि न ह्यकारणं कार्यमुत्पद्यते कारणनिरूपणापलापे कार्य्यविशेष एव कारणविशेषं निरूपयति तत्तत्कार्य्यविशेषसमुचितत्वेनैव कारणविशेषस्य प्रतीतेः, भेदप्रतीतेर्विषयापलापे भेदप्रतीतिर्निर्विषयेति व्याघातः प्रतीतेस्सविषयत्वनियमात्, न हि निर्विषयं ज्ञानमिति जाघटीति । विपरीतज्ञानमपि सविषयमेव अपि तु बाधितविषयमिति विशेषः, अतोभेदज्ञानस्य विषयबाधोपपादनमेव तवावशिष्यते तच प्रत्यक्षेण बाधोपपादने सर्वस्यापि प्रत्यक्षस्य सविशेषविषयत्वान्न बाधकत्वम् । अनुमानञ्चेत् सुतरां सविशेषविषयमेव पक्षहेतुदृष्टान्तसाध्यतज्ज्ञानादिबहुभेदसंवलितत्वात् । आगमोऽपि पदपदार्थवाक्यवाक्यार्थादिभेदगर्भः, एवं तर्कोऽपि व्याप्याङ्गीकारे व्यापकानिष्टप्रसञ्जनं व्याप्यव्यापकभावश्च भेदात्मक एव अङ्गपञ्चकोपेतत्वाच्च, अतो भेदखण्डनप्रसङ्ग एव भेदमुपपादयति एतेन प्रत्यक्षं धर्मिग्राहि उत भेदग्राहि उतोभयग्राहि स्वरूपग्राहित्वेऽस्मत्पक्ष एव, भेदग्राहित्वे धर्मिप्रतियोगिसापेक्षस्य भेदग्रहणस्य तद्ग्रहणमन्तरेण ग्रहणं न स्यात् उभयग्राहित्वेऽपि युगपदुभयग्राहि वा क्रमेण वा, युगपद्ग्रहणं न संभवति सापेक्षनिरपेक्षयोर्यौगपद्यायोगात्, क्रमेणोभयग्राहित्वे ऽपि भेदपूर्वकं धर्मिग्रहणं न संभवति सापेक्षस्य पूर्वभावित्वायोगात् धर्मिग्रहणस्य पूर्वभावित्वे तस्मिन्नेव क्षणे प्रत्यक्षस्य नष्टत्वात् न तद्भेदग्राहकं न च प्रत्यक्षान्तरं भेदग्राहकं परस्परवार्तानभिज्ञत्वात् अतोभ्रान्तिरेव प्रत्यक्षञ्चापि भेदं गृह्णातीति दत्तोत्तरम् ॥

इति भेददूषणनिस्तारः ॥ १३ ॥

भेदग्रहणे पूर्वोक्तां ग्राहकानुपपत्तिं प्रतिबन्द्या दूषयति । भेद इति ।

मू० भेदो गृह्येत बुद्ध्याधिकरणमवधिं चेति न ह्यक्रमोऽस्मिन् प्रत्यक्षस्य क्रमोऽपि क्षणभिदुरतया नेति तुल्यं भ्रमेऽपि । अक्षान्धादिव्यवस्थाक्षतिरपि युगपद्योग्यधर्मैर्ग्रहोऽतस्तदुक्तौ भिन्नशब्दः कथिततदुपधिक्षत्यपेक्षः क्रमात्स्यात् ॥ १४ ॥

टी० धर्मिभेदयोस्स्वापेक्षत्वनिरपेक्षत्वाभ्यां युगपद्ग्रहणमनुपपन्नं प्रत्यक्षज्ञानस्य क्षणिकत्वात्, क्रमग्रहणञ्च न जाघटीति परस्परवार्तानभिज्ञत्वात्, प्रत्यक्षान्तरेण ग्रहणमपि न स्यादिति ह्युक्तम् एतत्काल्पनिकभेदपक्षेऽपि तुल्यं कल्पनायामप्यधिकरणप्रतियोगिसापेक्षत्वस्यावश्यंभावित्वात् धर्मिज्ञाने क्षणिकत्वस्य तुल्यत्वात् कल्पनारूपभेदग्रहणेऽपि परस्परवार्तानभिज्ञत्वस्यानिवारणात्, न हि कल्पनापि धर्मिप्रतियोगिनावन्तरेण भेदं गृह्णाति । नापि धर्मिज्ञानवार्तामभिजानाति तस्य तस्माद् भिन्नत्वात्, अतः काल्पनिकभेदज्ञानस्य संघटने पारमार्थिकमपि भेदज्ञानं तेनैव न्यायेन संघटेत तस्यासंघटने काल्पनिकमपि भेदज्ञानं न संघटेतेति वीवधघटन्यायः । तर्हि काल्पनिकमपि भेदज्ञानं माभूदिति चेत्तर्हि लोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः कृत्स्नवेदान्तानारम्भप्रसङ्गश्च, भेदप्रतिभासनिरासायैव हि सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्त इति ब्रूषे तदिदमाह । तुल्यं भ्रमेऽपीति । किञ्च भेदस्य प्रत्यक्षत्वाभावे सति इन्द्रियव्यवस्था न स्यात् रूपादिग्रहणमिन्द्रियकृत्यं विषयभेदव्यवस्थयैव हि चक्षुरादिव्यवस्थामाहुः

एवमन्यादिव्यवस्थापि न स्यात् तत्तद्विषयभेदग्राहकेन्द्रियभेदविनाशादेव ह्यन्यादिव्यवस्था तदिदमाह । अत्रान्यादीति । अतो युगपदेव तत्तद्विशेषणभेदविशिष्टवस्तुग्रहणमिन्द्रियकृत्यं, ते च विशिष्टा युगपदेव सन्निधाने युगपदेव गृह्यन्ते यथा सेनावनतारामण्डलादिज्ञान इत्युक्तं, तथा च परस्परासंकीर्णनानाधर्मविशिष्टाः पदार्था युगपदेव गृह्यन्ते घटः पटः शुक्लं कृष्णं चलं निश्चलमित्यादि तत्र घटत्वपटत्वशुक्लत्वकृष्णत्वादयः स्वरूपेण गृह्यमाणाः परस्पराध्यासं व्यावर्त्तयन्ति तच्च व्यावर्त्तनं तत्तद्धर्मस्वरूपग्रहणकृत्यं, तेनैव कृत्येन विशेष्यमाणास्त एव धर्माः प्रतियोग्यपेक्षया भेदा इति व्यवह्रियन्त इति प्रागुक्तमेवार्थं प्रतिपत्तॄणां बुद्धिसौकर्याय प्रकटयति । तद्युक्त इति । भेदव्यवहारेऽपि युगपद्व्यवहारे न पौर्वापर्यापेक्षा यथा पञ्चाप्यङ्गुलयः परस्परं भिन्ना इति, यत्र पुनः क्रमव्यवहारस्तत्र वाचः क्रमवृत्तित्वादस्तु वाङ्मात्रे पौर्वापर्य्यम् अङ्गुष्ठात् कनिष्ठा भिन्नेति, अत्रापि प्रतिपत्तिपौर्वापर्यं न निर्बध्नीयुः, अतो न भेदप्रत्यक्षत्वानुपपत्तिः ।

इति भेदप्रत्यक्षत्वानुपपत्तिनिरासः ॥ १४ ॥

एवं भेदतत्त्वं प्रसाध्य प्रामाणिकत्वेनाभिमतान् गुणभेदान् यथाप्रमाणं विभज्य दर्शयति । अद्रव्य इति ।

मू० अद्रव्ये नैकरूपे ह्यगणिषत गुणाः सत्त्वमुख्या द्विधाद्यं शुद्धं तन्नित्यभूतौ त्रितयमिह चतुर्विंशतौ व्याप्नितः स्यात् । पञ्चान्ये शब्दपूर्वा अपि परिगणिता भूतवर्गेष्वथान्यस्संख्यानादिश्च भेदः परिणमति यथासंभवं द्रव्यवर्गे ॥ १५ ॥

सूचीपत्रम् ।

अ

* पुस्तके एतस्यानुल्लेखो ऽनवधानमूलकः तन्मूलकश्चाग्रिमाधिकरणेषु विपरीताङ्कुलेखः ।

* पुस्तके, ऽत्र उत्तरसूत्रे चाधिकरणोल्लेखो वार्त्तिकमतमनुसृत्य, भाष्यवृत्तिकाररीत्या तु एकमेवाधिकरणमिदम् । अतस्तद्रीत्या ऽस्मिन् पादे १४ अधिकरणानि ।

ऊ

ऋ

ख

ग

* अस्य वर्णकस्य उत्तरवर्णकस्य च विषयोल्लेखः पुस्तके यद्यपि नास्ति तथाऽपि एवं वेत्यनेन सूचितं वर्णकान्तरत्वमवगम्य विषयभेदः कल्पनीयः स चात्र स्पष्टं निरूपितः ।

च

द्

अथ सूर्यसिद्धान्तमतेन पुष्यस्य ध्रुवः = १०६° आश्लेषाणां ध्रुवः = १०९ अत आश्लेषार्धस्य ध्रुवः = १०७° । ३०′ निरयणः ॥ ज्यौतिषवेदाङ्गसमये चाश्लेषाणां सायनो ध्रुवः = ९०° । ०′ (ज्यौतिषवेदाङ्गस्य ७ श्लोकेन) अतोऽयनांशास्तदा = ९०° । ०′ − १०७° । ३०′

= ४५०° − १०७° । ३०′ = ३४२° । ३०′ ततो वर्षाणि $\frac{३८२° − ३४२° । ३०′}{५०''}$

$= \frac{३९° । ३० ।}{५०''} = \frac{२३७०′}{५०''} = \frac{१४२२००}{५०} = २८४४$ ॥

यदि*पादक्रमेणाश्लेषार्धध्रुवज्ञानं क्रियते तदा सार्पार्धस्य निरयणध्रुवः = ११३° । २०′ ततो ज्यौतिषवेदाङ्गकाले सार्पार्धस्य सायनध्रुवेणा-९०° । ०′ नेनायनांशमानम् = ९०° । ०′ − ११३° । २०′

= ४५०° − ११३° । २०′ = ३३६° । ४०′ । ततो वर्षाणि

$= \frac{३८२° − ३३६° । ४०′}{५०''} = \frac{४५° । २०′}{५०''} = \frac{२७२०′}{५०''} = \frac{१६३२००}{५०} = ३२६४$ ॥

एवं पादक्रमेण धनिष्ठादेर्निरयणध्रुवं = २९३° । २०′ परिकल्प्य यद्ययनांशा आनीयन्ते तदापि ३३६° । ४०′ एतावन्तो भवन्ति तेभ्योऽपि वर्षाणि ३२६४ एतावन्त्येव ।

२२ । अथ a virgin is (spica) एव यदि वैदिकानां चित्रा तथा a Bootis (Arcturus) एव स्वाती तदा संप्रति यूरपदेशीयवेधेन

चित्राया दक्षिणा क्रान्तिः = १०° । ३७′ = $क्रा_2$

स्वात्या उत्तरा क्रान्तिः = १९° । ४३′ = $क्रा_1$

तदा ६ प्रक्रमस्थतृतीयसमीकरणार्थमादौ

रूपव्यासार्द्धे स्वातीक्रान्तिज्या = $ज्याक्रा_2$ = ·३३७३६९१

तथा चित्राक्रान्तिज्या = $ज्याक्रा_1$ = ·१८४२३७३

अनयोरन्तरं रूपव्यासार्द्धे = ·१५३१३१८

१२०

अनयोरन्तरं १२० व्यासार्द्धे = १८·३७५८१६०

* ज्यौतिषवेदाङ्गे पादक्रमेणैव ध्रुवका अपेक्षिताः सन्तीति प्रतिभाति ।

ततः २० प्रक्रमस्थसारण्याः पलांशाः = ६° । ८′

अतः सम्प्रति यत्र*देशे ६° । ८′ पलांशास्तत्र स्वातीचित्राभ्यां युगमात्रोदिताभ्यां पूर्वापररेखाज्ञानम् ।

एवं यत्र षडंशासन्नाः पलांशास्तत्र स्वल्पान्तरेण सम्प्रति स्वातीचित्राभ्यां युगमात्रोदिताभ्यां पूर्वापररेखाज्ञानं भवतीति ।

एवमेव १९–२० प्रक्रमसारणीभ्यां सम्प्रति स्वदेशे पूर्वदिग्ज्ञानोपयोगीनि नक्षत्राणि सुधीभिर्बोध्यानि ।

२३ । एवमत्र भिन्ने भिन्ने देशे रचिताः प्राचीना वैदिकग्रन्थास्तेषु स्वस्वदेशोपयोगीनि पूर्वदिग्ज्ञानाय स्वस्वसमये यानि यानि भानि प्राचीनैर्मुनिभिरुदितानि ततोऽनन्तरं गोलानभिज्ञैरपरैस्तान्येव सर्वाणि अनुपयुक्तान्यपि स्वस्वसमये भ्रान्तितः सङ्गृह्य पूर्वदिग्ज्ञानार्थं स्वस्वकृतौ विलिखितानि । अतः संप्रति साङ्कर्याद्देशाज्ञानाच्चेति ज्ञातुं न शक्यते यत्कानि कानि नक्षत्राणि केषु केषु देशेषु प्राचीनैः स्वस्वसमये दिग्ज्ञानोपयोगीनि दृष्ट्वा स्वस्वकृतौ निवेशितानि । अत एव देशाद्यज्ञानात् संप्रति ब्राह्मणादिसमयज्ञानं दुर्घटमेव । एतत्सर्वं क्षितिजसममण्डलोन्मण्डलनाडीमण्डलसम्पातरूपं प्राचीचिह्नं प्रकल्प्य लिखितमस्ति । युगमात्रोदितकृत्तिकानां स्वस्वदेशे यत्र यत्र दर्शनं भवेत् सैव वैदिकी प्राची—इति यदि वैदिकानां मते प्राचीपरिभाषा भवेत्तर्हि समयादिविषये किमपि वक्तुं न शक्यते इत्यलं पल्लवितेन ।

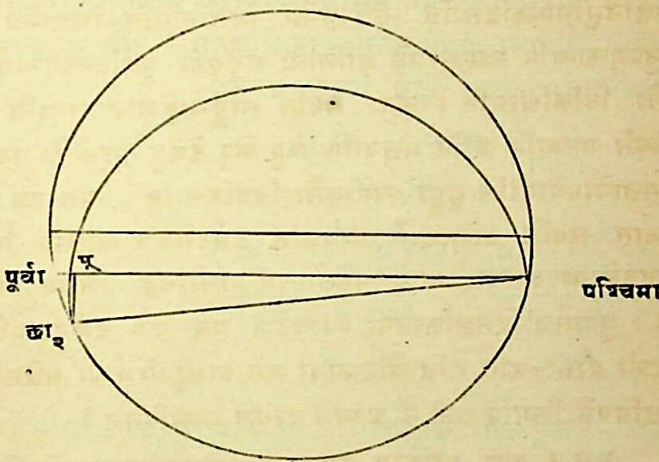
२४ । अथ प्रसङ्गात् सूर्यभातो वास्तवदिग्ज्ञानमुच्यते । तत्र "वृत्तेऽम्भः सुसमीकृतक्षितिगते" इत्यादिना स्फुटप्राच्यर्थं भास्कराचार्येण कर्णवृत्ताग्रान्तरसमं भुजान्तरं वृत्तचाप एव यद्वृत्तं तद्वशतो न स्फुटा प्राची

* ६ प्रक्रमस्थतृतीयसमीकरणटिप्पणीयुक्तितोऽत्र भुजचापमानं १५° । १३′ इदं द्विगुणं जातं कल्पितान्तरम् ३०° । २६′ ॥ नक्षत्रबिम्बान्तरं चात्र चापीयत्रिकोणमित्या ३२° । ५०′ इदमायाति । तेन स्वल्पान्तरतो युगपन्नक्षत्रबिम्बद्वयं युगमात्रोदितं भविष्यति कल्पितान्तरबिम्बान्तरयोरसमत्वात् । यदीदं नक्षत्रबिम्बान्तरं ३२° । ५०′ सर्वदा स्थिरं तर्ह्ययनांशाभावकाले कल्पितान्तरमेतन्नक्षत्रबिम्बान्तरासन्नमतो युगपन्नक्षत्रद्वयं युगमात्रोदितमासीत्तदा । (द्रष्टव्यः १३ प्रक्रमः)

भवति भुजान्तरस्य छायाग्रात्पूर्वापररेखास्थलम्बे स्थितत्वात् । अतश्छायाद्वयाग्रोपरि गतां रेखां व्यासं प्रकल्प्य यद्वृत्तं तत्परिधावयनदिशि द्वितीयच्छायाग्रतः कर्णवृत्ताग्रान्तरसमपूर्णज्यादानेन यो विन्दुस्तस्मात्प्रथमच्छायाग्रोपरि गता रेखा पूर्वापरसमानान्तरा पूर्वापररेखा भवितुमर्हति ।

यथा प्रथमच्छायाग्रं परिधौ $छा_1$, द्वितीयच्छायाग्रं च $छा_2$, $छा_1$ $छा_2$ व्यासोपरिवृत्तं $छा_1$ पू $छा_2$ सङ्ग्रम् । अत्र द्वितीयच्छायाग्रतः कर्णवृत्ताग्रान्तरसमा पूर्णज्या = $छा_2$ पू । अतः पू $छा_1$ रेखा पूर्वापररेखासमानान्तरा पूर्वापररेखा भवितुमर्हति ।

क्षेत्रदर्शनम् ।

२५ । रात्रावेकस्यैव भस्य वारत्रयं समानेन यष्टित्रयेण मूलमिलितेन विद्धा यष्टित्रयाग्रोपरि गतं वृत्तं विधाय तत्केन्द्रं च ज्ञात्वा यष्टिमूलात्केन्द्रोपरिगता रेखा कार्या तदेयं गोलयुक्त्या ध्रुवयष्टिर्वास्तवनाडीमण्डलपृष्ठकेन्द्रगता भवति । तदग्रात्क्षितिजे यो लम्बस्तन्मूलाद्यष्टिमूलगता रेखा दक्षिणोत्तरा भवति ।

२६ । अयनयोः समीपे यदा रविक्रान्तेश्चलनमतीवाल्पं तदा रविभाग्रितयाद् दिग्ज्ञानम् ।

तत्रादौ कल्प्यते मूश—द्वादशाङ्गुलशङ्कोः सूच्याकारस्य मूछा$_१$= छा$_१$ प्रथमा । मूछा$_२$= छा$_२$ द्वितीया छाया । मूल$_१$ ल$_२$ याम्योत्तरा रेखा । मूक =मूश, छा$_१$मूछायोपरि मूबिन्दौ छायाकपाल एव छायाधरातले लम्बः । तथा मूख = मूश, छाया धरातले छा$_२$मू द्वितीयच्छायोपरि मूबिन्दौ लम्बः । अतः कछा$_१$ = क$_१$ = प्रथमच्छायाकर्णः । खछा$_२$ = क$_२$ = द्वितीयच्छायाकर्णः । कग = खछा$_२$ । अतः गछा$_१$ = क$_१$ – क$_२$ । गबिन्दोः प्रथमच्छायोपरि गग$_१$ लम्बः । ग$_१$, छा$_२$ बिन्दुभ्यां याम्योत्तररेखोपरि ग$_१$ल$_१$, छा$_२$ल$_२$, लम्बौ । तथा छा$_१$ बिन्दोर्याम्योत्तररेखोपरि छा$_१$ छा$'_१$ लम्बः । तदा मूछा$'_१$==भु$_१$= प्रथमभुजः । मून$_२$= भु$_२$= द्वितीयभुजः । ततो "भाद्वयस्य भुजयोः समाशयोर्व्यस्तकर्णहतयोर्यदन्तरम् । ऐक्यमन्यककुभोः पलप्रभा जायते श्रुतिवियोगभाजितम्"—इति भास्कराचार्यसूत्रेण रविक्रान्तिमेकस्मिन् दिने स्थिरां प्रकल्प्य

$$\text{पलभा} = \frac{\text{क}_२ \text{भु}_१ \backsim \text{क}_१ \text{भु}_२}{\text{क}_१ - \text{क}_२}$$

$$= \frac{\text{भु}_१ \frac{\text{क}_२}{\text{क}_१} \backsim \text{भु}_२}{\frac{\text{क}_१ - \text{क}_२}{\text{क}_१}} = \frac{१२\left(\text{भु}_१ \frac{\text{क}_२}{\text{क}_१} \backsim \text{भु}_२\right)}{\frac{१२\,(\text{क}_१ - \text{क}_२)}{\text{क}_१}}$$

$$= \frac{१२\left(\frac{\text{क}_२}{\text{क}_१} \text{छा}_१ . \text{ज्या} < \text{छा}_१\text{मूछा}'_१ \backsim \text{भु}_२\right)}{\text{गग}_१} = \frac{१२(\text{मूग}_१ \text{ज्या} \angle \text{छा}_१\text{मूछा}'_१ \backsim \text{भु}_२)}{\text{गग}_१}$$

$$= \frac{१२\,(\text{मूल}_१ \backsim \text{मूल}_२)}{\text{गग}_१} = \frac{१२\ \text{ल}_१\text{ल}_२}{\text{गग}_१}$$

एवमत्र याम्योत्तररेखात एकपार्श्वे छायाद्वयं प्रकल्प्य यत्र छा$_१$ 7 छा$_२$ पलभामानं जातम् । अथ यदि याम्योत्तररेखातो द्वितीयपार्श्वेऽपरा तृतीया छाया = मूछा$_३$= छा$_३$ भवेत् यत्र छा$_३$ 7 छा$_२$ तथाऽत्रापि तृतीयच्छायोपरि मूबिन्दौ छायाधरातल एव मूकं लम्बः शङ्कुतुल्यो भवेत् तदात्रापि

क'छा$_3$ = तृतीयच्छायाकर्णः = क$_3$ । अत्रापि यदि क'घ = क$_2$ । घविन्दोस्तृतीयच्छायोपरि घघ$_1$ लम्बः । घ$_1$विन्दोर्याम्योत्तररेखोपरि घ$_1$ल$_3$लम्बस्तदा पूर्वयुक्त्यैव यदि छा$_3$छा'$_3$ याम्योत्तरे लम्बस्तदा मूछा'$_3$= भु$_3$

$$\text{पलभा} = \frac{१२\,\text{ल}_3\text{ल}_2}{\text{घघ}_1} \text{ । अतः } \frac{१२\,\text{ल}_1\text{ल}_2}{\text{गग}_1} = \frac{१२\,\text{ल}_3\text{ल}_2}{\text{घघ}_1}$$

तदा

$$\frac{\text{ल}_1\text{ल}_2}{\text{गग}_1} = \frac{\text{ल}_3\text{ल}_2}{\text{घघ}_1} \therefore \frac{\text{ल}_1\text{ल}_2}{\text{ल}_3\text{ल}_2} = \frac{\text{गग}_1}{\text{घघ}_1}$$

$$\text{वा } \frac{\text{ल}_1\text{ल}_2 - \text{ल}_3\text{ल}_2}{\text{ल}_3\text{ल}_2} = \frac{\text{ल}_1\text{ल}_3}{\text{ल}_3\text{ल}_2} = \frac{\text{गग}_1 - \text{घघ}_1}{\text{घघ}_1} = \frac{\text{ग}_1\text{ग}_2 - \text{घ}_1\text{घ}_2}{\text{घ}_1\text{घ}_2}$$

(यदि ग$_1$घ$_1$ रेखोपरि ग$_1$ग$_2$, घ$_1$घ$_2$ लम्बौ तथा गग$_1$ = ग$_1$ग$_2$ । घघ$_1$ = घ$_1$घ$_2$) परन्तु यदि ग$_1$ विन्दोः छा$_2$ल$_2$रेखोपरि ग$_1$ल$_4$ लम्बस्तथा घ$_1$ल$_3$ रेखावर्धनेनास्य लम्बस्य ल'$_3$विन्दौ योगस्तदा $\frac{\text{ग}_1\text{ल}'_3}{\text{ल}'_3\text{ल}_4} = \frac{\text{ल}_1\text{ल}_3}{\text{ल}_3\text{ल}_2}$

$$\text{परन्तु } \frac{\text{ग}_1\text{ल}'_3}{\text{ल}_3\text{ल}_4} = \frac{\text{ग}_1\text{घ}_1}{\text{घ}_1\text{यो}} \text{ तथा } \frac{\text{ग}_1\text{ग}_2 - \text{घ}_1\text{घ}_2}{\text{घ}_1\text{घ}_2} = \frac{\text{ग}_1\text{घ}_1}{\text{घ}_1\text{यो}} = \frac{\text{ग}_2\text{घ}_2}{\text{घ}_2\text{यो}}$$

अतः, ग$_1$घ$_1$, छा$_2$ल$_2$, ग$_2$घ$_2$ रेखाणामेकस्मिन्नेव विन्दौ योग इति सिध्यति ।

एतेन

भामूलतो भाकुतले हि भायां लम्बोऽत्र यः शङ्कुसमः कपाले ।
भायास्तदग्रात् सरला सुरेखा भाग्रं भवेद्भाश्रुतिरत्र सैव ॥ १ ॥
महतोर्द्युतिकर्णयोस्तदीयमूलादल्पतमां श्रुतिं तु दत्त्वा ।
भवतो द्युतिगौ तदग्रलम्बौ तन्मूलाग्रगरेखिका भवेद्भूः ॥ २ ॥
लम्बौ भूप्रान्ततो द्वौ रचय भुवि ततः पूर्वलम्बप्रमाणौ
भूतल्लम्बाग्ररेखायुतित इह कृतात्यल्पभाग्रस्थरेखा ।
शङ्कोर्मूलाच्च लम्बस्तदुपरि सुधिया दक्षिणोदक्स्वरूपा
रेखाऽग्रास्थैर्यतः स्यादिति भवति सदा भात्रयाद्दिक्प्रमाणम् ॥ ३ ॥

इति मदीयं सूत्रमुपपद्यते ।

अर्थादयनसमीपे यदि छायात्रयस्थितिर्दृश्यते तदाऽग्रायाः स्वल्पान्तरतः स्थिरत्वाद्दिग्ज्ञानायैवंविधा सूक्ष्मा क्रियोत्पद्यते । तद्यथा । छायात्रयमूलाच्छायाकपाल एव छायाधरातले मूशशङ्कुसमान् मूक, मूख, मूक' लम्बान् विधाय, कछा$_1$, खछा$_2$, क'छा$_3$, रेखाः कार्यास्ताश्च भाग्रुतयः कल्प्याः । तत्र द्वयोर्भाकर्णयोः कछा$_1$, क'छा$_3$सञ्ज्ञयोरल्पतमं खछा$_2$ कर्णं क्रमेण कग, क'घसमं दत्त्वा, ग, घ विन्दू ज्ञेयौ । ताभ्यां मूछा$_1$, मूछा$_3$ छाययोरुपरि गग$_1$, घघ$_1$, लम्बौ कार्यौ । लम्बमूलगता ग$_1$घ$_1$रेखा वर्धिता कार्या । अस्या उपरि ग$_1$ग$_2$ लम्बः = गग$_1$ तथा घ$_1$घ$_2$ लम्बः = घघ$_1$ क्रमेण विधेयः । ग$_2$घ$_2$ विन्दुगता रेखा वर्धिता यत्र ग$_1$घ$_1$ रेखायां यो, विन्दौ लगति तस्मात् द्वितीयच्छायाग्रोपरि गता योछा$_2$ रेखा कार्या तदेयं पूर्वापररेखासमानान्तरा पूर्वापरा रेखा भवितुमर्हति । शङ्कुमूलात् मू विन्दोरस्या उपरि यो मूल$_2$ लम्बः स च दक्षिणोत्तररेखारूप एवेति पूर्वप्रतिपादितयुक्त्या सिध्यति ।

एवं छायात्रयात् दिग्ज्ञानं मुज्जिवो आडी ड उर्विनो
(Muzio oddi da Urbino) न.म्ना स्वग्रन्थे
(Gli Orologi solari nelle superficie piane) Loretto
सञ्ज्ञकाया नार्याः कृपया लिखितम् ।

In the book, "Recreations in Mathematics and Natural Philosophy, first composed by M. Ozanam, of the Royal Academy of Science, and recomposed and enlarged, in a new edition, by the celebrated M. Moutucla, and translated into English, and improved with many additions and observation by Charles Hutton, L. L. D., F. R. S., Vol. III. (Printed in 1803) Problem II. (pp. 260 and 261) is as follows :—

The meridian line on a horizontal plane is found generally by means of two equal shadows of a perpendicular style; the one observed in the forenoon and the other in the afternoon. For this purpose, several concentric circles are described from the bottom of the style; but notwithstanding this precaution, it may happen that it will be impossible to have two shadows equal to each other.

This inconvenience, however, may be remedied by these observations, instead of two. For this ingenious method, we are indebted to a very old author on Gnomonics, named Muzio oddi da Urbino, who published it in a treatise entitled Gli Orologi solari nelle superficie piane. This author was exceedingly devout; for he piously thanks Our Lady of Loretto for having communicated to him, by inspiration, the precepts he has taught in his work. The operation is as follows:—

Let P be the bottom of the style, and PS its height; and let three shadows projected by it be PA, PB and PC; which suppose to be unequal, and let PC be the shortest of them. From the point P draw PD, PE, and PF perpendiculars to PA, PB and PC, and all equal to each other, as well as to PS. Draw also the lines DA, EB and FC on the two largest of which, *viz.*, DA and EB assume DG and EH equal to FC; then from G and H draw GI and HK perpendiculars to PA and PB, and join the points I and K by an indefinite line: make IM and KL perpendicular to IK, and equal to GI and KH and draw ML, which will meet IK in the point N: if through N and C the line CN be drawn, it will be perpendicular to the meridian; consequently by drawing from P, the line PO, perpendicular to CN, it will be the meridian required.

२७। एकस्यैव भस्यैकस्मिन् दिने पूर्वापरकपालयोः समाविष्टशङ्कू ज्ञात्वा तयोर्मूलोपरिगता रेखा पूर्वापररेखासमानान्तरा पूर्वापररेखा भवितुमर्हति। एवमयनयोः समीपे यदा रविक्रान्तिचलनमतीवाल्पं तदा पूर्वापरकपालयोः समे शङ्कुप्रभे ज्ञात्वा भाग्रोपरिगा रेखा पूर्वापररेखासमानान्तरा पूर्वापररेखा भवितुमर्हति। शङ्कुमूलात्तदुपरि लम्बश्च याम्योत्तररेखा भवति—इति प्रकारद्वयं च गोलयुक्त्या प्रसिद्धमेव। परन्तु प्रकारद्वयेऽपि समयोरिष्टशङ्क्वोर्वा भयोर्ज्ञानार्थे महान् प्रयासोऽपेक्षित इति ज्योतिर्विदां प्रसिद्धमेवेत्यलं पल्लवितेन। संप्रति ध्रुवविलोकनेन "सौम्या ध्रुवे वा भवेदिति" भास्कराचार्योक्तदिशा या सौम्या दिग्भवति सा स्थूला ध्रुवभस्य नाडीमण्डलपृष्ठकेन्द्रादन्यत्र स्थितत्वात्।

अतः २५ प्रक्रमे नक्षत्राहोरात्रवृत्तवशेन या सौम्या साधिता सैव समीचीना ज्ञेया ।

सर्वेषामुपकाराय दिग्मीमांसा मया कृता ।
सुधाकरद्विवेदेन स्फुटया देवभाषया ॥ १ ॥
भानामत्र नृणां वशेन ककुभो विद्वन् मया योदिता
मीमांसा गणितागमेन निखिला नातः परा वैदिकी ।
काचिद्युक्तिरतो दृशा ध्रुवमिषुं भानां विधाय स्फुटं
ज्ञात्वा तस्य चलाचलत्वमखिलं मद्युक्तितश्चिन्तयेत् ॥ २ ॥

इति श्रीकृपालुदत्तसुतसुधाकरद्विवेदिनिर्मिता दिग्मीमांसा समाप्ता ।

सं॰ १९५३ श्रावणकृष्णैकादश्यां बुधे ।

सन् १८९६ अगस्त ५ ।

दिग्मीमांसा ।

काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालीयप्रधानगणितशास्त्रा-
ध्यापकमहामहोपाध्यायसुधाकरद्विवेदिविरचिता ।

काश्याम् ।

मेडिकल्हाल्नाम्नि मुद्रायन्त्रे मुद्रिता ।

सन् १८९९ ईस्वी ।

DIGMÍMÁMSÁ

OR

THE EAST POINT AND THE AGE OF THE VEDA.

BY

MAHÁMAHOPÁDHYÁYA SUDHÁKARA DVIVEDÍ,
PROFESSOR OF MATHEMATICS AND ASTRONOMY, SANSKRIT COLLEGE, BENARES
AND FELLOW OF THE ALLAHABAD UNIVERSITY.

BENARES:
PRINTED AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1899.

॥ श्रीः ॥

भूमिका ।

संप्रति वेदेषु यत्रकुत्रचिन्नक्षत्रवशेन यद्दिक्साधनमुपलभ्यते तद्वशेन वेदरचनाकालं किल निरूपयन्ति भारतीया यूरपदेशीयाश्च दैशिकाः । तदर्थमेवास्माभिर्यथाबुद्धि ज्ञातध्रुवशरकनक्षत्रवशेन दिग्ज्ञानं कथं भवतीत्यत्र ये ये प्रकारा गोलयुक्त्या भवन्ति ते सर्वे चेह प्रदर्शितास्तेभ्यश्च निर्दिष्टनक्षत्रवशातोऽभीष्टपुरे पलांशाश्चानीता वेदेषु नक्षत्रोदयेन कः कालोऽपेक्षित इत्यस्य सम्यक् मीमांसा च कृता । यथावदेतदवलोकनेन वैदिकदिक्साधनविषये सर्वमेव स्फुटं भवतीति मदुपरोधतो बुद्धिमद्भिर्भतो दिक्साधनानयनज्ञानपरायणैर्मध्यस्थबुद्ध्या सदसद्विवेकावलम्बिभिरियं मीमांसा सावधानतया कृत्स्ना निरीक्षणीयेति भृशं तान् महोदयान् नक्षत्रविम्बोदयज्ञानाभिलाषिणः प्रार्थयते

सुधाकरद्विवेदी ।

टी० तस्मिन्नद्रव्यवर्गे सत्त्वं रजस्तम इति प्रधानभूता गुणाः सत्त्वञ्च द्विविधं मिश्रसत्त्वं शुद्धसत्त्वञ्चेति शुद्धसत्त्वं नित्यविभूतौ तदिदमाह । शुद्धं तन्नित्यभूताविति । वितयमिति मिश्रसत्त्वं रजस्तमसी चेति वितयम् इदं चतुर्विंशतितत्त्वे सर्वत्रापि स्यादित्याह । व्याप्तितः स्यादिति । एवं शब्दादयः पञ्च गुणाः आकाशादिपञ्चभूतेषु उत्तरोत्तरमाधिक्येन दृश्यन्त इत्याह । पञ्चेति । संख्यादिरन्यो गुणवर्गो यथाप्रमाणमुपलभ्यमानो न्यूनाधिकभावेन तत्रतत्रावतिष्ठत इति दर्शयति । अथान्य इति । यथासंभवमिति प्रमाणगतिरेव पदार्थपरिकल्पनायां शरणं न पुनर्वैशेषिकादीनां सांकेतिकस्संव्यवहार इत्यर्थः ॥

इत्यद्रव्यावान्तरविभागादिः ॥ १५ ॥

मू० स्थित्युत्पत्त्यन्तलीलाविधिषु भगवताऽधिष्ठिताः शास्त्रवेद्यास्सत्त्वाद्याः स्थूलसूक्ष्मप्रकृतिगतगुणा हेतुभूतास्सुखादेः । साम्ये तेषां त्रयाणां सदृशपरिणतिः स्यादिहान्यान्यथात्वे क्लृप्तान्यैर्द्रव्यतैषां श्रुतिपथविहता कुत्रचित्तूपचारः ॥ १६ ॥

पूर्वोक्तानां सत्त्वरजस्तमसां । स्थितीति । स्थित्युत्पत्तिप्रलयेषु विशेषेण भगवताऽधिष्ठितत्वं तेषुतेषु शास्त्रेषूच्यते ते च स्थूलसूक्ष्मप्रकृतिगतास्सुखदुःखमोहानां हेतवो भवन्तीति च शास्त्रसिद्धं तेषाञ्च साम्ये प्रलयावस्थायां सदृशपरिणतिः वैषम्येण सृष्ट्यवस्थायां विसदृशपरिणतिश्च शास्त्रैकसमधिगम्या अन्या—विसदृशपरिणतिः अन्यथात्वे वैषम्ये । सांख्याः पुनरेषां द्रव्याभेदेन द्रव्यत्वमाहुः तद्गुणत्वप्रतिपा-

दकश्रुतिस्मृतीतिहासादिविरुद्धं प्रमाणेषु च क्वचिद्यद्यस्ति द्रव्याभेदव्यवहारः स पुनरौपचारिकः । व्यक्तमन्यत् ॥

इति सत्त्वरजस्तमसामुपयोगादिरद्रव्यता च ॥ १६ ॥

प्रधाने बुद्धित्वादीन् कतिचन प्रकारानुक्त्वा प्रकारान्तराण्यपि अनन्तत्वान्न परिगण्यन्ते अथापि प्रामाणिकत्वात् प्रधाने कार्य्यकारणरूपे परिगृह्यन्त इति दर्शयति । बुद्धीति ।

मू० बुद्धित्वादिः प्रधाने समपरिणतिरित्येवमागन्तुधर्मा द्रव्येष्वन्येषु चान्ये कतिचन कथिताः केचिदध्यक्षसिद्धाः । आनन्त्यादर्थमान्द्याद् दुरवगमतया सूक्ष्मवैषम्यभेदैरैकैकश्येन चिन्तामिह जहति बुधा निश्चितपेक्षितार्थाः ॥ १७ ॥

टी० प्रधाने बुद्धित्वादयो धर्माः सृष्ट्यवस्थायां विषमरूपाः प्रलयावस्थायां समपरिणतयः, एवमन्येष्वपि द्रव्येषु कतिचिद्धर्माः शास्त्रसिद्धाः कतिचित् प्रत्यक्षसिद्धाः अतोऽनुमानशरणानां साधनबाधनयोरत्रानवकाशः । न हि नरशिरःपवित्रत्वाद्यनुमानं शास्त्रप्रतिपत्तिशैलीमुल्लिलङ्घयिषति तर्हि सर्वेऽपि धर्माः प्रत्येकं प्रतिपाद्या इत्याशङ्क्य परिहरति । आनन्त्यादिति । अद्रव्यावान्तरभेदानामानन्त्यात् विविच्य प्रतिपादने पुनरर्थमान्द्यात् सूक्ष्मवैषम्यभेदैर्दुरवगमत्वाच्च निश्चितापेक्षितार्था मनीषिण एकैकश्येन चिन्तामिह जहति न तावता तेषां प्रकारभेदानामप्रामाणिकत्वमित्यर्थः ॥

इति विचित्रावस्थानन्त्यम् ॥ १७ ॥

अनन्तरं शब्दादीनां ग्राहकनियममाधारनियमञ्चोक्त्वा भूतान्तरे तत्तद्गुणप्रतिभासस्य उपाधिनियमञ्चाह। शब्दाद्या इति।

मू० शब्दाद्यास्तत्तदत्त प्रतिनियतिजुषस्सर्वतन्त्रप्रसिद्धास्तैरेकद्व्यादिसंख्यैर्द्युपवनहुतभुग्वारिभूम्यस्समेताः। पञ्चीकारादिनैषां विनिमितगुणता व्योमनैल्यादिबोधे तद्योगात्तत्र तत्तद्गुणजनिरिति चेन्नान्यथाऽप्योपपत्तेः॥१८॥

टी० शब्दादीनां श्रोत्रादिग्राह्यत्वनियमस्सर्वतन्त्रसिद्धः शब्दादीनामाकाशादिषु उत्तरोत्तरगुणाधिक्यं शास्त्रसिद्धमुपलम्भसिद्धञ्च गुणविनियमस्तु पञ्चीकरणादिभिरेव स्यात् तच्चोदाहरणमाह। व्योमेति। गगनतले नैल्यादिप्रतिभासः पञ्चीकृतपृथिव्यादिसंबन्धेनैव स्यात् एवमुष्णं जलं सुरभिस्समीर इत्यादिषु संसर्गविशेषाद् गुणान्तरप्रतिभासः पञ्चीकृतपृथिव्यादिसंबन्धेनैव स्यात् एवमुष्णं जलं सुरभिस्समीर इत्यादिषु संसर्गविशेषाद् गुणान्तरप्रतिभासः स्वयमेवोहनीयः भूतान्तरसंसर्गाद् भूतान्तरे तत्तद्गुणोत्पत्तिकल्पनं कल्पनागौरवान्न योयुज्यते अतो रक्तं नभः धूम्रा दिश इत्यादयो व्यवहारा औपाधिका इति पटमलिनिमवत् यथा पटस्य मालिन्याभावेऽपि शङ्खस्य पीतिमाभावेऽपि मलिनः पटः, पीतश्शङ्खः, उष्णं जलमित्यादि।

इति शब्दादिगुणभेदग्राहकाधारनियमः॥ १८ ॥

लीलाविभूतिवन्नित्यविभूतावपि शब्दादिसंभवं तस्य च सर्वातिशाय्युत्कर्षशालित्वञ्चोपपादयति। कस्तूरीति।

मू० कस्तूरीचम्पकादौ समविषमतया सम्मतस्सौरभादिस्तद्वच्छब्दादयोऽमी त्रिगुणतद-

धिकद्रव्यनिष्ठा गुणाः स्युः । निष्कृष्टे शास्त्र-दृष्ट्या न कथमपि मिथस्संकरश्शङ्कनीयः स्वाच्छन्द्याच्छङ्कमानः स्व*मिह सुरगुरुं किन्न शङ्केत मुग्धम् ॥ १९ ॥

टी० यथा कस्तूरीचम्पकप्रभृतिषु गन्धसाम्ये सत्यपि सौरभविशेषस्तत्रत्रोपलभ्यते एवं त्रिगुणे शुद्धे सत्त्वे च शब्दादिसद्भावेऽपि धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धं वैषम्यमनतिलङ्घनीयमेव न हि वीणावेणुप्रभृतीनामेकरूप्येण स्वरनियमः सुखविशेषहेतुत्वञ्चान्यथाऽन्यथोपलभ्यते एतत् सर्वं प्राकृतेष्वेव, अप्राकृते पुनर्विभूत्यन्तरे श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रसिद्धाः प्रकारविशेषाः तत्तदनुभवाधीनानन्दविशेषाश्चापलपितुन्न शक्यन्त इति भावः । तदधिकद्रव्यं—त्रिगुणद्रव्याधिकं नित्यविभूतिद्रव्यं निष्कृष्ट इत्यादि शास्त्रदृष्ट्या निर्णीते वैषम्ये सामान्यधर्ममात्रात् संकरो न शङ्कनीयः अन्यथा सर्वत्रातिशङ्कायां निर्मूलशङ्कायास्सुलभत्वात् स्वयमिव सुरगुरुरपि मूढ इत्येव शङ्क्येत अतो विलक्षणस्वरूपे शुद्धसत्त्वद्रव्ये विलक्षणाः शब्दादय इति न संकटं किञ्चित् ॥

इति विभूतिद्वयेऽपि शब्दादिसंभवः ॥ १६ ॥

अत्र केचित् शब्दस्याकाशमात्राश्रितत्वमाहुः तन्नेति प्रतिपादयति । शब्द इति ।

मू० शब्दोऽनेकेषु युक्त्याप्युचित इह पुनः पारिशेष्यन्तु मन्दं वायुश्शब्दस्वभावश्श्रुतिशिरसि यतः स्मर्यते च स्वरात्मा । गन्धालोकादिनीतिं यदिह निजगदुर्व्योमुनाद्यास्ततोऽपि

* स्वमिवेति पा० ।

स्पष्टो भेर्य्यादिनिष्ठोऽयमिति गतिवचोग-न्यवत्तद्विशि*ष्टे ॥ २० ॥

टी० युक्त्याप्युचित इति युक्तिरन्वयव्यतिरेकोपलम्भः पृथिवीजलादावपि शब्दान्वयव्यतिरेकोपलम्भो हि दृश्यते तेन शब्दः क्वचिदाश्रित इति सामान्येनाधिकरणोपलम्भेऽपि स्वविवक्षिताकाशमात्रपरिशेषो न स्यात् तादृशस्य परिशेषस्यानियतत्वाद् यथा युक्त्याभासेन द्रव्यान्तरनिषेधः एवमाकाशनिषेधस्यापि केनापि तादृशेन युक्त्याभासेन कर्त्तुं शक्यत्वात् तदिदमाह । इहेति । युक्त्यापीत्यपि–शब्देन प्रत्यक्षादिकमपि प्रमाणयति मेघो गर्जति शङ्खो नदति भेरी ध्वनतीत्यादिलोकोपलम्भात् अस्तु वायमानुमानिकोपलम्भः अथापि भेर्यादिनिष्ठ एवायमुपलभ्यत इति न केवलमाकाशैकनिष्ठत्वम् । अपि च श्रुतिरेव शब्दस्य भूतान्तरनिष्ठत्वमुपपादयति अध्ययनोपक्रमपरिपाठे शन्नो मित्र इत्यस्मिन्मन्त्रे नमस्ते वायो त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि इति वायोरेव वेदात्मना परिणतिरुपलभ्यते तत्तु वायोश्शब्दाधारत्वमन्तरेण न संजाघटीति एवन्तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतदृग्वेद इत्यादिकमपि भाव्यं, स्मर्यते च स्वरात्मा स्वररूपेण वायुरेव स्मर्य्यते ॥

वेणुरन्ध्रविभेदेन भेदः षड्जादिसंज्ञितः ।
अभेदव्यापिनो वायोस्तथाऽसौ परमात्मनः ॥

इति, एवं नाभिदेशादेव निर्गतस्य वायोस्ताल्वादिस्थानसंबन्धेन तत्तच्छब्दपरिणतिहेतुत्वं स्मृत्यादिप्रसिद्धं स्वयमेवानुसन्धेयम् उपलम्भस्तु पञ्चभूतसाधारणत्वान्नाकाशस्यैव शब्दाश्रयत्वमुपपादयितुं

* तद्विशेषे इति पा० ।

शक्नोति । तर्कोऽपि तादृशः । अनुमानमप्यव्यवस्थितमिति प्रागेवोक्तं शब्दस्यापि गन्धवदालोकवच्च स्वाश्रयानुवर्तित्वमशेषदेशव्यापित्वञ्च लोकदृष्ट्या श्रीयामुनाचार्य्यादिभिरुपपादितं ततः शब्दस्य भेर्य्यादिनिष्ठत्वमुपपादितं भवति । कथन्तर्हि शब्दस्य गतिव्यवहारः भेरीध्वनिरुज्जृम्भते अध्ययनशब्दस्सर्वतः प्रवर्तत इति अयमपि पूर्वोक्तेनैव दृष्टान्तेन संघटते गन्धाद्याश्रयद्रव्यप्रसरणवत् शब्दाश्रयद्रव्यस्यापि सर्वतः प्रसरणात् यथा परपक्षे निमित्तकारणभूतवायोः प्रसरणेन सर्वतश्शब्दोपलम्भः एवं तत्तद्द्रव्यप्रसरणेन तत्तद्द्रव्यनिष्ठशब्दोपलम्भस्यापि संभव इति, आकाशनिष्ठत्वन्तु शब्दस्य भूतान्तर्गतत्वेनास्माभिरप्यनुमन्यते ॥

इति शब्दस्य सर्वभूताश्रितत्वम् ॥ २० ॥

अत्र केचिद्रूपादिकञ्चतुष्टयमस्ति शब्दस्तु तच्चतुष्टय एव वर्तते स च श्रोत्रगम्यः तथाऽपि तेभ्यो न भिद्यत इत्याहुः तदिदमनुभाषते । सत्यानिति ।

मू० सत्यान् सत्यापयन्तः कतिचन चतुरः स्पर्शरूपादिधातूँश्शब्दं स्वार्हाक्षसिद्धं चतुरधिकरणं प्राहुरेभ्यो न भिन्नम् । किन्तद्भेदाप्रतीतेः प्रबलविहतितस्संमतैक्यप्रमातः स्वाच्छन्द्याद्देशनाया विभवत इति वा वीत्य शिष्टा विजह्नुः ॥ २१ ॥

टी० अत्र धातुशब्दः परसिद्धान्तप्रयोगप्रसिद्धमनुवदति अतिरोहितमन्यत् । अनुभाषितमर्थं विकल्प्य दूषयति । किन्तदिति । किञ्चतुर्भ्यो धातुभ्यो व्यतिरिक्तपदार्थभेदाप्रतीतेः किं वा प्रबलव्या-

घातदर्शनाद् यद्वा चतुर्भिरुपरितनानामैक्यप्रतीतेः, यदि वा स्वाच्छन्द्यात्, केवलसुगतगुरूपदेशाद्वा तादृशं मतं स्वीक्रियते तत्सर्वमसिद्ध्यादिदोषदूषितत्वाच्चतुर्भ्यो धातुभ्यो व्यतिरिक्तार्थग्रहणे हेतुर्न भवतीत्यर्थः ॥

इति सौगतोक्तशब्दकृप्तिभङ्गः ॥ २१ ॥

अत्र केचिदाहुः शब्दस्य गुणत्वमेव नास्ति अपि तु द्रव्यत्वमेव यथाहुः ॥

वर्णात्मकाश्च ये शब्दा नित्यास्सर्वगतास्तथा ।
पृथग्द्रव्यतया ते तु न गुणाः कस्यचिन्मताः ॥

इति, एतत्तु वाय्वाद्यवस्थाविशेषरूपशब्दप्रतिपादकश्रुतीतिहासपुराणादिविरुद्धत्वादनादर्त्तव्यमित्याह । शब्द इति ।

मू० शब्दोऽवस्थाविशेषः श्रुतिभिरभिहितस्तेन नैष स्वनिष्ठोऽव्योमादेश्चाविभुत्वात् क्वचिदपि न तु तत्सन्निधिस्तद्विदूरे । साक्षादक्षाप्तिसाक्षात्कृत इति घटवद् द्रव्यमित्यप्यसारं साध्यात् प्राग्धीत्वसिद्धेर्न हि परमतवन्नाभसं श्रोत्रमत्र ॥ २२ ॥

टी० नैष स्वनिष्ठस्स्वतन्त्रं द्रव्यन्न भवतीत्यर्थः । अस्य च शब्दस्य स्वाधारभूतव्योमादेरविभुत्वात् व्योमादिरहिते देशे पुनरसन्निधानं न दोषायेत्याह । व्योमादेरिति । परमाकाशे तु प्राकृताकाशाभावेऽपि शब्दसद्भावो युज्यत इति प्रागेवोक्तं तर्हि शब्दो द्रव्यं साक्षादिन्द्रियसम्बन्धेन गृह्यमाणत्वात् घटवदित्यनुमानं प्रयुञ्ज्महे इति चेत्तदप्यसारमित्याह । साक्षादिति । कुत इत्य-

चाह । साध्यादिति । अयमर्थः शब्दस्य द्रव्यत्वे साक्षादिन्द्रियसंबन्धेन साक्षात्कारसिद्धिः तत्सिद्धौ तत्सिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वम् अथापि द्रव्यत्वसिद्धिमन्तरेण साक्षादिन्द्रयसंबन्धस्सिद्ध्यति श्रोत्रस्याकाशत्वात् शब्दस्याकाशगुणत्वादिति चेत् अत्र केचिदाहुः हेतुसिद्ध्या साध्यसिद्धिर्व्याहन्यत इति । तथा हि शब्दस्याकाशगुणत्वाङ्गीकारेण साक्षादिन्द्रियसंबन्धस्सिद्ध्यति तथा च हेतुरेवायं साध्यं व्याहन्तीति । तदिदं सर्वमभिप्रेत्याह । साध्यादिति । हेत्वसिद्धिमुपपादयति । न हीति । अस्मत्पक्षे श्रोत्रस्याकाशत्वायोगात् नैयायिकादिमतवत्साक्षादिन्द्रियसंबन्धप्रसङ्गोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥

इति शब्दद्रव्यत्वभङ्गः ॥ २२ ॥

सध्वनीनां वर्णानां पुद्गलरूपत्वमाहुः क्षपणकाः तदिदमनुवदति । वर्णानामिति ।

मू० वर्णानां सध्वनीनामभिदधति हरिद्वाससः पुद्गलत्वं नाक्षादेस्सिद्धमेतन्न च तदभिमते शब्दितः शब्दशब्दः । सूक्ष्मद्रव्ये हि धर्मःश्रुतिविषयदशालक्षणोदुस्त्यजस्तैस्तस्मान्नास्मत्समीक्षामतिपतितुममी शक्नुयुस्तद्वदन्ये ॥ २३ ॥

टी० हरिद्वसना नग्नाटाः । दूषयति । नाक्षादेरिति । अयमर्थः न तावत्प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वादयमर्थोऽवगम्यते नापि लोकव्यवहारानुरोधेनोभयमपि नास्ति तदाह । न चेति । तदभिमते पुद्गले न शब्दशब्दः शब्दितः न व्युत्पन्नः पुद्गलेषु शब्दशब्दस्य

व्याकरणाभिधानपाठलोकव्यवहारशिष्टप्रयोगेष्वन्यतमस्याप्यभावात् उपजीव्यानुमानाभावात् तदनुग्राहकतर्काभावाच्चेत्यर्थः ॥

इति शब्दपुद्गलत्वभङ्गः ॥ २३ ॥

वर्णात्मकशब्दस्वरूपनित्यत्वमाहुः कौमारिलाः तदिदमाह । वर्णे इति ।

मू० वर्णे स्थैर्य्यं विरुद्धान्वयविरहवति प्रत्यभिज्ञा नियच्छेत्तैव्र्यादिव्यञ्जकस्थं भ्रमवशघटितं तत्र कल्प्येत दिग्वत् । एकान्तग्राह्यसंवित्प्रतिनियतिरपि ह्यञ्जनादाविव स्याद्व्यक्त्या स्यात् कार्य्यताधीर्य्यदि न निगदितो नैगमैरस्य नाशः ॥ २४ ॥

टी० पूर्वं द्रव्यत्वं निराकृतम् इदानीं नित्यत्वमिति विभागान्न पौनरुक्त्यम् । ननु तीव्रमन्दादिभेदेन विरुद्धधर्मग्रस्तत्वात् कथमस्मिन्नित्यत्वमित्याशङ्क्याह । विरुद्धान्वयेति । तीव्रमन्दादिभावो व्यञ्जकस्य एव न पुनःशब्दस्य इत्याह । तैव्र्यादीति । कथन्तर्हि शब्दतैव्र्यादिप्रत्यय इत्यत्राह । भ्रमवशघटितमिति । तत्र दृष्टान्तं दर्शयति, । दिग्वदिति । यथा नित्यविभुशब्दवादिनां पूर्वश्शब्दोऽपरश्शब्द इति दिक्प्रत्ययः काल्पनिकः एवन्तीव्रादिप्रत्ययोऽपीति अनेनैव दृष्टान्तोपादानेन दिक्प्रत्ययस्यापि शब्दे काल्पनिकत्वं स्थापितं भवति । अथवा अनित्याविभुशब्दवादिनामपि शब्दे दिक्प्रत्ययः काल्पनिक एव भेर्य्याद्युपाधीनामेव तत्तद्दिक्संबन्धः उपाधिसंबन्धादाकाशनिष्ठतामात्रेण शब्दे दिक्संबन्धव्यवहारः । ननु कथं समानेन्द्रियग्राह्याणां समानदेशस्थानामित्यादिना प्रति-

नियतव्यञ्जकाभिव्यङ्ग्यत्वं प्रतिषिद्धं शब्दानाम् अतस्ताल्वादिव्यापारोत्पाद्यत्वं शब्दस्येति तन्न अञ्जनादिभिर्व्यभिचारात्, दृष्टं खलु प्रतिनियताञ्जनाभिव्यङ्ग्यत्वं पिशाचादौ निहितनिद्रादौ च तद्वदिहापि ताल्वादिव्यापाराणामकारणत्वेऽपि न दोषः तदिदमाह । अञ्जनादाविवेति । कथन्तर्हि कविः काव्यन्निर्ममे प्रोवाच ब्रह्मविद्यामिति शब्दे कार्य्यत्वप्रतिपत्तिरित्यत आह । व्यक्त्येति । इत्थमङ्गीकारे श्रुतिविरोधमाह । यदि नेति । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु शब्दस्य विनाश एव सर्वत्र प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । नैगमैर्निगमसंश्रयैर्वचनैश्शब्दनाशोनिगदितः ॥ २४ ॥

सू० ध्वन्यात्मा वायुभेदः श्रुतिविषयतयाऽपाठि तैतातिताद्यैस्तद्वत् पञ्चाशदेते समकरणतया वर्णिताः किन्न वर्णाः । तैव्रादिर्वर्णधर्मो नियत इति यथादर्शनं स्थापनीयं स्पर्शादौ चैवमिष्टं तदिह न सुलभा द्रव्यता नित्यता च ॥ २५ ॥

टी० किञ्च ये शब्दस्य द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च वर्णयन्ति तैरेव तैतातिताद्यैः कौमारिलाद्यैः ध्वन्यात्मा वायुभेद एव श्रुतिविषयतयाऽपाठि एवमेव पञ्चाशदेते वर्णाः किन्न वर्णिताः समकरणतया समानेन्द्रियग्राह्यतया समानताल्वादिव्यापारजन्यतया च तेषामेव वर्णानां वायुभेदानां स्वाभाविक एव तीव्रादिभावः । न पुनरौपाधिकः यथादर्शनं व्यवस्थापनीयं यथा दुरालभास्पर्शस्य दुःखहेतुत्वं दहनस्पर्शस्य दाहहेतुत्वं तस्मादवर्णात्मकशब्दवत् वर्णात्मकोऽपि शब्दो वाय्ववस्थाभेद इति स्वीकारे को विशेषः । अवस्था चागन्तु-

रपृथक्सिद्धो धर्म इत्युक्तम् अतो द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च वर्णानामिति वर्णितमेतदप्रामाणिकमिति वर्णयामः विस्तरस्त्वन्यत्रानुसन्धेयः ।

इति वर्णानित्यत्वम् ॥ २५ ॥

कथन्तर्हि वर्णानित्यत्वे वेदनित्यत्वं सिद्ध्यतीत्यत्यन्तभीतस्यात्यास्तिकस्यनिमित्तचोद्यं परिहरति । शब्देति ।

सू० शब्दानित्यत्वतोऽपि श्रुतिषु न विलयः स्यात् क्रमव्यक्तिनीत्या तन्नित्यत्वे च काव्यादिकमपि न कथं नित्यमित्यभ्युपैषि । तस्मान्नित्यैकरूपक्रमनियमवशान्नित्यभावः श्रुतीनामीशोऽप्यध्यापको नः परमतिचकितैर्वर्णनित्यत्वमुक्तम् ॥ २६ ॥

टी० शब्दानित्यत्वेऽपि श्रुतिषु न विलयः स्यात् यथा शब्दानां नित्यत्वेऽपि नित्यविभूनां तेषां देशतः कालतो वा कश्चित् क्रमो नास्ति क्रमविशेषविशिष्टस्यैव शब्दस्य पदत्वं वाक्यत्वञ्चानुवर्ण्यते स पुनः क्रमः कीदृग्रूप इति चिन्तने शब्दानां क्रमाभिव्यक्तिमात्रमेव, अभिव्यक्तिश्चोपलम्भसामग्री सान्निध्यं वा तदधीनोपलम्भोवा तदनुक्रमोऽपि तत्कालपरम्परासंपातः सर्वमेतदनित्यमेव एवञ्च यथाक्रमाभिव्यक्त्या वेदनित्यत्वं भवद्भिरभिव्यक्तिनियममात्रेणाङ्गीक्रियते एवं क्रमविशेषविशिष्टशब्दोत्पत्तिपारम्पर्य्यमेवोच्चारणक्रमनियमः तेनैव वेदनित्यत्वमस्माकं सिध्यति, वर्णनित्यत्वमप्रयोजकमेव वर्णानामवेदत्वात् वाक्यसंघातविशेषो हि वेदः पदसंघातविशेषो वाक्यं पदञ्च वर्णसंघातविशेषः सर्वमेतदनित्यमेव वाक्यानां सजातीयत्वमात्रं त्ववशिष्यते तदेव नित्यत्वमिति अन्यथा वर्णानां नित्यत्वमात्रेण

काव्यादिक्रमपि नित्यमिति कथं नाभ्युपैषीत्याह । तन्नित्यत्वे चेति । कथन्तर्हि वेदनित्यत्वमित्यत्र नित्यत्वे प्रयोजकं निगमयति । तस्मादिति । इदं खलु वेदानां नित्यत्वं यन्नित्यैकरूपक्रमविशेषोच्चार्यमाणत्वं, स पुनः क्रमः निपुणं निरूपयतामुच्चारणमात्रनिष्ठ एवेति एतेनाध्यापकानां पूर्वपूर्वाध्यापकाध्ययनानुक्रमानुसरणमेव वेदनित्यत्वमिति सिद्धे सतीश्वरोऽपि पूर्वकल्पानुसरणं स्वसंकल्पसिद्धं स्वयमप्यनुसरतीति वेदेऽपि पूर्वकल्पोच्चारणानुसरणमनुवर्त्तयतीति वेदनित्यत्वसिद्धिः । वर्णनित्यत्ववादिभिस्तु तदनित्यत्वे वेदानित्यत्वभ्रान्त्या तद्भ्रान्तिनिबन्धनभीत्या वा वर्णनित्यत्वमुक्तमिति न तानप्यधिक्षिपामः ।

इति वर्णानित्यत्वेऽपि वेदनित्यत्वप्रकारः ॥ २६ ॥

एवं शब्दं निरूप्य स्पर्शे विशेषान् निरूपयति नैवेति ।

नैवोष्णौ नापि शीतौ क्षितिसततगती तत्र तोयादियोगाच्छीतत्वादिप्रतीतिस्तदुपधिकतया तत्रतत्रैव दृष्टेः । आयुर्वेदे तुषारो मरुदिति कथनं त्वद्भिराप्यायिकाभिर्वृद्धिह्रासौ समाद्यैर्भवत इति परं तच्चिकित्सानियत्यै ॥ २७ ॥

टी० यथोपलम्भमनुष्णाशीतस्पर्शौ पृथिवीवायू तत्र तोयादियोगात् शीतत्वादिप्रतीतिः शीतं स्थलं शीतोवायुरित्यादि तत्र हेतुमाह । तदुपधिकतयेति । दर्शनं हि सर्वत्र व्यवस्थापकम् उष्णा भूरुष्णं जलमित्यादिष्वातपाद्युपाधिवशादेव तत्र तत्रोष्ण्यादेर्दर्शनात् कथन्तर्हि आयुर्वेदे तुषारोमरुदित्युच्यते तुषारः शीत इत्यर्थः तत्त्वाप्यायिकाभिरद्भिरेव कथं वा तर्हि वृद्धिह्रासौ समाद्यैर्भवत इति तुल्य-

गुणयोगेन विरूपाणामपि तत्रैवायुर्वेदे साम्यादिकमुच्यते तत्पुनश्चिकित्सानियमार्थम् अयमत्र भावः अस्य धातोरनेन हेतुना ऽभिवृद्धिः अनेन च परिक्षय इत्यादि शास्त्रसिद्धं दृष्टं च, सर्वेषां धातूनां यथोचितं चिकित्सा अनादिसिद्धा शास्त्रेण तत्र तत्र चिकित्साविशेषनियमसिद्ध्यर्थं तानितानि रूपाणि कल्पितान्यकल्पितानि व्यवह्रियन्त इति नैतावता पदार्थतत्त्वनियमसिद्धिरिति ॥ २७ ॥

इत्यनुष्णाशीतस्पर्शाधारनियमः ।

एवं शीतोष्णभूतनियमोऽपि यथोपलम्भं द्रष्टव्य इति दर्शयति । स्यादिति ।

सू० स्यादुष्णः कृष्णवर्त्मा सलिलमपि तथा शीतमस्तु प्रकृत्या स्पर्शोऽन्योऽप्यत्र दृष्टस्स तु भवतु रुमाक्षिप्रलावण्यवच्चेत् । मैवं संसृष्टवस्तूपधिनियततया तद्विवेकस्य युक्तेः प्रायश्शीतोभवेति प्रभृतिकमपि तद्दाहकत्वादिरोधात् ॥ २८ ॥

टी० उष्णः कृष्णवर्त्मा तथैव जलमपि शीतमित्युपलभ्यते प्रकृत्या अत्र कश्चिदाह अन्योऽपि स्पर्शो दहने सलिले च कदाचिदुपलभ्यते स तु रुमाक्षिप्रकाष्ठादिलवणन्यायेन तस्यैव परिणतिविशेष इति तदिदमाह । स्पर्श इति । तन्निराकरोति । मैवमिति । रुमाक्षिप्रकाष्ठादेर्लवणत्वपरिणतिः प्रत्यक्षसिद्धगुणवैषम्यनियमेन युक्ता अत्र त्वग्न्यादिसंसर्ग एव जलादेरौष्ण्यं तथा सलिलसंसर्ग एव भूतान्तरे शैत्यमित्युपाधिसंसर्गो दृश्यत इति विशेषः । इदमेव स्फोरयति । संसृष्टेति । कथन्तर्हि शीतो भव हनूमत इति वह्नेरपि शीतत्व-

काव्यादिक्रमपि नित्यमिति कथं नाभ्युपैषीत्याह । तन्नित्यत्वे चेति । कथन्तर्हि वेदनित्यत्वमित्यत्र नित्यत्वे प्रयोजकं निगमयति । तस्मादिति । इदं खलु वेदानां नित्यत्वं यन्नित्यैकरूपक्रमविशेषोच्चार्यमाणत्वं, स पुनः क्रमः निपुणं निरूपयतामुच्चारणमात्रनिष्ठ एवेति एतेनाध्यापकानां पूर्वपूर्वाध्यापकाध्ययनानुक्रमानुसरणमेव वेदनित्यत्वमिति सिद्धे सतीश्वरोऽपि पूर्वकल्पानुसरणं स्वसंकल्पसिद्धं स्वयमप्यनुसरतीति वेदेऽपि पूर्वकल्पोच्चारणानुसरणमनुवर्तयतीति वेदनित्यत्वसिद्धिः । वर्णनित्यत्ववादिभिस्तु तदनित्यत्वे वेदानित्यत्वभ्रान्त्या तद्भ्रान्तिनिबन्धनभीत्या वा वर्णनित्यत्वमुक्तमिति न तानप्यधिक्षिपामः ।

इति वर्णानित्यत्वेऽपि वेदनित्यत्वप्रकारः ॥ २६ ॥

एवं शब्दं निरूप्य स्पर्शे विशेषान् निरूपयति नैवेति ।

मू० नैवोष्णौ नापि शीतौ क्षितिसततगती तत्र तोयादियोगाच्छीतत्वादिप्रतीतिस्तदुपधिकतया तत्रतत्रैव दृष्टेः । आयुर्वेदे तुषारो मरुदिति कथनं त्वद्भिराप्यायिकाभिर्वृद्धिह्रासौ समाद्यैर्भवत इति परं तच्चिकित्सानियत्यै ॥ २७ ॥

टी० यथोपलम्भमनुष्णाशीतस्पर्शौ पृथिवीवायू तत्र तोयादियोगात् शीतत्वादिप्रतीतिः शीतं स्थलं शीतोवायुरित्यादि तत्र हेतुमाह । तदुपधिकतयेति । दर्शनं हि सर्वत्र व्यवस्थापकम् उष्णा भूरुष्णं जलमित्यादिष्वातपाद्युपाधिवशादेव तत्र तत्रौष्ण्यादेर्दर्शनात् कथन्तर्हि आयुर्वेदे तुषारोमरुदित्युच्यते तुषारः शीत इत्यर्थः तत्त्वाप्यायिकाभिरद्भिरेव कथं वा तर्हि वृद्धिह्रासौ समाद्यैर्भवत इति तुल्य-

गुणयोगेन विरूपाणामपि तत्रैवायुर्वेदे साम्यादिकमुच्यते तत्पुनश्चिकित्सानियमार्थम् अयमत्र भावः अस्य धातोरनेन हेतुना ऽभिवृद्धिः अनेन च परिक्षय इत्यादि शास्त्रसिद्धं दृष्टं च, सर्वेषां धातूनां यथोचितं चिकित्सा अनादिसिद्धा शास्त्रेण तत्र तत्र चिकित्साविशेषनियमसिद्ध्यर्थं तानितानि रूपाणि कल्पितान्यकल्पितानि व्यवह्रियन्त इति नैतावता पदार्थतत्त्वनियमसिद्धिरिति ॥ २७ ॥

इत्यनुष्णाशीतस्पर्शाधारनियमः ।

एवं शीतोष्णभूतनियमोऽपि यथोपलम्भं द्रष्टव्य इति दर्शयति । स्यादिति ।

सू० स्यादुष्णः कृष्णवर्त्मा सलिलमपि तथा शीतमस्तु प्रकृत्या स्पर्शोऽन्योऽप्यत्र दृष्टस्स तु भवतु रुमाक्षिप्रलावण्यवच्चेत् । मैवं संसृष्टवस्तूपधिनियततया तद्विवेकस्य युक्तेः प्रायश्शीतोम्भवेति प्रभृतिकमपि तद्ग्राहकत्वादिरोधात् ॥ २८ ॥

टी० उष्णः कृष्णवर्त्मा तथैव जलमपि शीतमित्युपलभ्यते प्रकृत्या अत्र कश्चिदाह अन्योऽपि स्पर्शो दहने सलिले च कदाचिदुपलभ्यते स तु रुमाक्षिप्रकाष्ठादिलवणन्यायेन तस्यैव परिणतिविशेष इति तदिदमाह । स्पर्श इति । तन्निराकरोति । मैवमिति । रुमाक्षिप्रकाष्ठादेर्लवणत्वपरिणतिः प्रत्यक्षसिद्धगुणवैषम्यनियमेन युक्ता अत्र त्वग्न्यादिसंसर्ग एव जलादेरौष्ण्यं तथा सलिलसंसर्ग एव भूतान्तरे शैत्यमित्युपाधिसंसर्गो दृश्यत इति विशेषः । इदमेव स्फोरयति । संसृष्टेति । कथन्तर्हि शीतो भव हनूमत इति वह्नेरपि शीतत्व-

मित्याशङ्क्याह । प्राय इति । अयमत्र भावः न पुनर्वह्नेश्शीतत्वं जायतेऽपि तु सीतासंकल्पविशेषेण दाहकत्वमेवोपरुद्ध्यत इत्यर्थः ।

इति शीतोष्णभ्रमनियमः ॥ २८ ॥

एवं रूपमपि परिशोधयति । पीतेति ।

सू० पीता भूः श्वेतमम्भो हुतवहपवनौ रक्तधूम्रौ तथा द्यौर्नीलेति क्वापि शिष्टं तदिह न नियतां वर्णसत्तां ब्रवीति । ध्यानार्थं मन्त्रवर्णेष्विव कथितमिदं व्योमवातौ ह्यरूपौ पीतैकान्त्यं भुवोऽक्षश्रुतिहतमथ तत्प्राचुरी साऽस्तु मा वा ॥ २९ ॥

टी० अत्र कश्चिदचूचुदत् पीता भूमिः श्वेतमम्भः वह्निपवनौ रक्तधूम्रौ द्यौर्नीलेति मन्त्रशास्त्रे वर्णविशेषा विविच्यन्ते तच्च शास्त्रं नाग्रहनिबन्धनम् अतस्तदनुसारेण नियता वर्णसिद्धिरनुसरणीयेति तदिदं निराचष्टे । तदिहेति । कथमित्यत आह । ध्यानार्थमिति । केवलं ध्यानार्थमेव तत्तद्वर्णकथनं तेषुतेषु भूतेषु तत्र । दृष्टान्तमाह । मन्त्रवर्णेष्विवेति । अत्रैव हेतुमाह । व्योमेति । अरूपावेव ह्याकाशवायू रूपवत्तयाऽत्र निर्दिश्येते । किञ्च अनेकरूपयुक्ताया भुवः पीतैकान्त्यवचनं प्रत्यक्षविहतं श्रुतिविहतञ्च श्रूयते हि यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्येति तर्हि प्राचुर्य्यविशेषात्तत्तद्वर्णोक्तिरिति चेत् साऽप्यस्तु मा वा नास्माकं काचिद्धानिरित्याह । प्राचुरीति ॥

इति भूतपञ्चकवर्णोक्तिनिर्वाहः ॥ २९ ॥

तर्हि कथं श्रुत्या पृथिव्याः कृष्णत्वनियम इत्याशङ्क्य परिहरति । कृष्णामिति ।

मू० कृष्णामाम्नासिषुः क्ष्मां तदिह न विरहं वक्ति रूपान्तराणां प्रत्यक्षादेर्विरोधात्पचनविषमितं स्पर्शगन्धादि चास्याः । पाथस्तेजोविशेषे स्फुरति वसुमती भागतोवर्णभेदो न ह्यम्भः क्वापि दृष्टं विपरिणतगुणं पाकसंस्कारतोऽपि ॥ ३० ॥

टी० यत्कृष्णं तदन्नस्येति श्रुतिर्न पृथिव्या रूपान्तरविरहं वक्ति प्रत्यक्षादिविरोधादुपलभ्यते हि रूपान्तरमपि पृथिव्याम्, एवं पाकभेदविषमितः स्पर्शगन्धादिनियमोऽप्यङ्गीकार्य्य इति दर्शयति । पचनविषमितमिति । क्वचित्तु कलुषजलादौ पलालवह्न्यादौ च पृथिवीसंसर्गविशेषात् वर्णभेदो दृश्यते सोऽपि संसर्गविशेषकृत इति यथोपलम्भमङ्गीकार्य्यं इत्याह । पाथ इति । अम्भसि पुनः पाके सत्यपि गुणपरिणतिर्न क्वाप्युपलभ्यत इति युक्तमेकरूप्यमेव तत्राभिधातुमिति दृष्टप्रक्रियामात्रानुसरणेन सर्वमेतदुपपादितमिति दर्शयति । न ह्यम्भ इति ।

इति पाकजापाकजरूपादिविभागः ॥ ३०

एवमुक्तेषु शुक्लकृष्णादिषु चित्रमिति किमपि रूपान्तरमस्तीति केचिन्मन्यन्ते तदनुभाषते । आरब्धमिति ।

मू० आरब्धं रूपभेदैरवयवनियतैश्चित्रमन्यत्तु रूपं काणादाः कल्पयन्तः क्व तदिति कथयन्त्वंशतस्तद्विकल्पे । नांशेष्वेतत्तदिष्टं न च तदभिहितः कश्चिदंशीति तूक्तं स्वाधार-

व्यापकत्वं सुगममिह तथा स्पर्शगन्धादि-
चैत्र्यम् ॥ ३१ ॥

टी० तद्विकल्पयति । क्वेति । अवयवरूपादिभिरारब्धं चित्ररूपं क्व वर्त्तते अंशेषु वा अंशवति वा विकल्पितमर्थं दूषयति । नांशेष्विति । अंशेषु चित्ररूपं वर्त्तत इति काणादानामेव नेष्टं तेषां प्रागेव रूपवत्त्वात् तस्य च रूपस्यानिवृत्तेः तस्मादवयविनि चित्रं रूपादि वर्त्तत इति वक्तव्यं तदपि नेत्याह । न चेति । अवयविभङ्गस्य प्रागेव कृतत्वादित्यर्थः । कथन्तर्ह्यंशनिष्ठानां रूपभेदानां स्वाधारभूतपटव्यापकत्वमिति चेत् तदस्माकमेव सुगमं पटस्याभावात् अंशनिष्ठानां रूपभेदानां तत्तदंशव्यापकत्वाच्च उक्तमर्थं स्पर्शदावपि तुल्यमिति निगमयति । तथेति । यथा चित्रं रूपं तथैव चित्रस्पर्शः चित्रो रसः चित्रो गन्ध इति व्यवहारोऽपीति तत्तदंशे वैचित्रीभेदात् नापूर्वरूपादिक्लृप्तिरिति सर्वमप्यर्थं समुच्चित्य निगमितवान् ।

इत्यतिरिक्तचित्ररूपादिभङ्गः ॥ ३१ ॥

अत्र केचित् स्नेहाख्यगुणान्तरमाहुः । अपरे पुनस्तद्रूपादावन्तर्भावयन्ति उभयमपि पक्षमनुक्रमादुपपादयति उभयोरपि पक्षयोरेकदेशिमतत्वेन स्वीकारात् तत्र प्रथमपक्षे प्रत्यक्षं प्रमाणयति । स्नेह इति ।

मू० स्नेहः प्रत्यक्षसिद्धो यदुपधिरुदके स्निग्धधीस्सद्रवत्वात्तोयत्वाच्चातिरिक्तः क्वचिदिह यदसौ भाति ताभ्यां विनापि । सौवर्णादिद्रवाणां न च भवति यतः पांसुसंग्राहकत्वं पर्य्यायानुक्तिरस्मिन् भवति विषमता चेति केचिद् गृणन्ति ॥ ३२ ॥

प

य

व

ह

जैमिनीयानामधिकरणानां सूची समाप्ता ।

जैमिनिसूत्रवृत्तिः
सुबोधिनीनामिका ।

श्रीयुतरामेश्वरसूरिविरचिता ।

पर्वतीयनित्यानन्दशर्मणा संशोधिता ।

काशिकराजकीयपाठालयाध्यक्षश्रीमदार्थरवेनिससाहेब-
महाशयानुमत्या

काश्याम्
मेडिकलहाल्नाम्नि यन्त्रालये मुद्रिता ।

सं. १९५६ ।

॥ श्रीः ॥

भूमिका ।

इह खलु सर्वेषां प्राणिनां सुखाय प्रवर्तमानानां तत्साधनानि प्रतिपित्सूनां दुःखसाधनानि जिहासूनां क्षणिकप्रीतिसाधनेषु बहुलदुःखपरिणामेषु कर्मसु रागोत्कर्षेण सुखसाधनत्वमात्रमनुसंदधानानामैहिकसुखोपभोगतत्पराणामायाससाध्येषु हितपरिणामेषु मोहावरणेन तत्त्वमनवगच्छतामालस्यादिना ततो निवृत्तानां हेतुवादमवलम्बमानानां स्थूलदेहे आत्मत्वभ्रमवतामामुष्मिकमपरिगृह्णतां तस्मिन् संदिहानानां च पुनः पुनर्दुःखार्णवे निमज्जतामपि असंविदानानां स्वातन्त्र्यमधिगच्छतां नरकं पिपतिषूणामुद्धाराय परमकारुणिको भगवान् जैमिनिः तेषां यथाधिकारं वैदिककर्मकलापप्रवृत्तिप्रवणत्वं संपादयिष्यन् वेदप्रामाण्यं व्यवस्थाप्य द्वादशलक्षण्या तदर्थमध्यवासाययत् । तस्याश्च दुरवगमतया मन्दमतीनां ततोऽनवबोधमालोच्य भाष्यकारादयस्तां व्याचक्षत । सर्वेष्वेव भाष्यादिग्रन्थेषु प्रायः वैदिकवाक्यानि प्रदर्श्य संदेहाक्षेपसमाधानान्येवाधिकरणाङ्गानि प्रदर्शितानि, न तु सौत्राणि पदानि विगृह्य व्याख्यातानि । तदेतां न्यूनतां परिजिहीर्षू रामेश्वरसूरिः मन्दतमानां सूत्राक्षरार्थे बुभुत्सूनामुपकाराय सुबोधिन्याख्यां वृत्तिमररचत् । परमोपकारकस्याप्यस्य ग्रन्थस्य मुद्रणं विना दुर्लभतया आधुनिकानां सौत्राक्षरार्थयोजने क्लेशमालक्ष्य परोपकाराय बद्धपरिकरैः मुद्रणायोद्युक्तैः काशिकराजकीयप्रधानपाठालयाध्यक्षैः श्रीयुतवेनिससाहेब-

महाशयैः एतद्ग्रन्थशोधनाय प्रवर्तितो ऽहं पूर्वं तारकाश्रममठस्थमेकमेवाशुद्धिबहुलं पुस्तकमुपलभ्य इदं कार्यं प्रारभे । कतिपयभागमुद्रणानन्तरं च उपकारव्रतनिष्ठतया संस्कृतविद्यापुस्तकसंग्रहरसिकस्य श्रीयुतगोविन्ददासगुप्तमहाशयस्य पुस्तकालयाद् द्वितीयं नातिशुद्धं पुस्तकमुपलभ्य स्थलविशेषेषु शाबरभाष्येण श्रीद्गुरुचरणैश्च संशयमपाकार्यं यथामति अशोधये । मुद्रितं च पुस्तकं पुनर्निरीक्षमाणः बह्वीरशुद्धीः उपलभ्य संकलय्य च शुद्धिपत्रे न्यवीविशम् । अथापि मम प्रमादेन अर्थानवबोधेन सीसकाक्षरयोजकदोषेण वा संजाता अशुद्धीरुपलभ्य बोधयन्तु गुणैकपक्षपातिनो दोषज्ञा विद्वांसः । ग्रन्थसमाप्तिकालश्च,

> नन्दबाणाद्रिभूशाके शुच्यां भूते सिते रवौ ।
> रचितो ग्रन्थसंदर्भो विश्वेशचरणे ऽर्पितः ॥

इति दशमाध्यायान्ते,

> खर्तुशैलेन्दुसंख्याके शाके फाल्गुनमासके ।
> सिते पक्षे दशम्यां श्रीविश्वनाथप्रसादतः ॥
> रामेश्वरः प्राप्तमतिस्तन्त्राध्यायस्य वृत्तिकाम् ।

इत्येकादशाध्यायान्ते,

> क्ष्मर्त्वद्रिक्ष्मामिते शालिवाहशाके ऽविमुक्तके ।
> सहस्यसितपक्षे ऽथ द्वितीयायां रवौ निशि ॥
> रामेश्वरः सूत्रवृत्तिं निर्मायाथ यथामति ।
> अन्नपूर्णाविश्वभर्तृचरणे ऽर्पितवानिमाम् ॥

इति ग्रन्थान्ते च द्वितीयपुस्तके उपलम्भात् एकषष्ट्युत्तरसप्तदशशततमः १७६१ शकाब्दः स्पष्टमेवावगम्यते । तारकाश्रम-

ठस्थपुस्तके ग्रन्थान्ते शितिकण्ठभट्टविरचितायामिति लेखस्तु एत-द्विरोधात् ग्रन्थकर्त्तृज्ञानमूलक एव । अत एव तत्पुस्तके पादान्ते ऽध्यायान्ते च न ग्रन्थकर्त्तुल्लेखः । द्वितीयपुस्तके च पादान्ते अध्या-यान्ते च सर्वत्र रामेश्वरसूरेरुल्लेखो दृश्यते श्लोकाश्चैते उपलभ्यन्ते ऽतोरामेश्वरसूरेरेव कर्तृत्वं निश्चीयते ।

मुद्रितपुस्तकस्यादौ शितिकण्ठभट्टकृतेत्युल्लेखो ऽपि तदानीं द्वितीयपुस्तकानुपलब्ध्या मठस्थपुस्तकपर्यालोचनमूलक एव ।

ग्रन्थान्ते तदुल्लेखस्तु तन्मुद्रणकाले द्वितीयपुस्तकोपलब्धावपि मुद्रणार्थं प्रथमपुस्तकादेव पुस्तकस्य लेखितत्वाच्च शोधनसमये प्रमादाच्च स्थितः इत्युपरम्यते बहुलेखनेन । शम् ।

पर्वतीयनित्यानन्दशर्म्मा ।

शुद्धिपत्त्रम् ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ
त्यन्तरं	त्यनन्तरं	३	५
श्रुत्यामपि	श्रुत्वाऽपि	३	१२
वृद्धिप	वृद्धिः प	६	४
ते	तूले	६	६
ऽविरूपनि	विरूप नि	७	१३
वह	वत्तन	६	८
तएवं	यएवं	६	१८
न्ातंये	नार्ता	६	१८
त्र सं	त्रासं	६	२२
स्मिन्	स्माद्	१०	८
कत्वमु-	कमु	१०	८
ज्ञाने	ज्ञानेन मुखं	१०	१६
रूप	रूपधर्म	११	२०
वेत	वेतस	१२	१२
निवृत्तिप्रह्वाण-स्येच्छा	निवृत्तेर्वेप्सा इच्छा	१३	१८
नमिति	नद्दति	१३	२३
एर्णा	पूर्णा	१३	२६
दर्थः पु-	दर्थः सः पु	१८	६
ष्टय	ष्ठ्व	२०	२
संयोगा	असंयोगा	२१	११
योगव्य	योगः व्य	२७	३
यस्या	परस्या	४१	२७
चेत्या	वेत्या ›	४२	२१
रम्भः । आशु	रम्भः अत आशु	४२	२४
त्वेन चि	त्वेन न चि	४३	११
त्वात् । लो "	त्वात् । लोक-वत् । त्रो	४४	१६
पधान	पादान	४५	२३
प्राका	प्रका	४७	११
शास्त्राद्	शस्त्राद्	४८	११
मात्र-	मात्रे	४६	११
च्छ	यच्छ	४६	११
विभे	विच्छे	५३	१०
क्यस्यं	क्यस्य-	५६	१३
ये त-	ये अतः त-	५८	६
त्यपि	त्यस्यापि	६४	४
यास्त	यास्तु	६४	१२
श्रुतो	क्रतो	६४	१७
पष्ठाह्नी	पष्ठैाह्नी	६५	२१
बन्धप	बन्धविधिप	६८	२४
धर्मणां	धर्माणां	७१	२५
न भे-	नाभे-	७६	१७
श्चित्त	श्चित्तं	७८	१०
स्य प-	स्य यः प-	७६	१४
कथं न	कथनं	८०	१७
याजिना	याजिनो	८०	२०
तथा	यथा	८१	१६
त्वात् । यह-त्वात् । य-	त्वात् । य-	८८	१
शास्त्रा	शाखा	६३	६
स्य देव	स्य पूषदेव	६४	२४
माह । हि	माह। यथेति। हि	१०२	६
पत्नीव-	पात्नीव-	१०३	१८
संबन्धः व-	संबन्धः उच्चैस्त्व संबन्धः व-	१०८	१७
पाशु-	पांशु-	१०६	२४
संबध	संबन्ध	१२८	२
एवैन	एवैनं	१२६	५
वषट्कारः	वषट्कारे	१३६	१६
न्यस्य	न्यस्मै	१३६	२०
निमित्तत्वात्	तन्निमित्तत्वात्	१३६	१७
नैमित्तिक-	नैमित्तिको	१४५	१८
प्रकरणावि	प्रकरणव	१४६	१०

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठे । पङ्क्तौ
मग्नि-	मग्निः	१५१ । ६
सवनीस्य	सवनीयस्य	१५४ । २४
श्रुतं	श्रुतं	१५५ । ६
श्रुत-	श्रुतं	१५५ । १२
समा-	संमा-	१५५ । २६
तत्र यु-	तत्प्रयु-	१६१ । ८
व्भाक्तृ	व्भोक्तृ	१६२ । ५
मर्हति	मर्हन्ति	१६२ । ६
वास्यायाम्	वास्याम्	१६२ । १७
तत्र	तत्तत्-	१६६ । ८
संज्ञया ऽना-	संज्ञपना	१६७ । १४
त्वाद	त्वाद्यद	१६८ । २०
सिद्धो क-	सिद्धो ते क-	१६८ । २४
होत्रे	होत्रा	१७३ । ५
मर्थ्य अनु	मर्थ्यं पुरुषस्य ऋत्विजः सामर्थ्य अनु-	१७३ । १२
पि यज	पि याज़मानं यज	१७४ । १२
तत्वाद् वेद्वे	तत्वात् समाख्ययोद्गातृगणानामेवेति पूर्वपक्षे ऽसिद्धान्तमाह । गुणत्वादिति । गुणत्वाद् ऋत्विजां संस्काररूपत्वाद् वेदे	१७४ । २४
पि व्यव-	ऽपि समाख्यया व्यव-	१७५ । १
सिद्धान्तन्या-	सिद्धो तच्या-	१७५ । २१
होतुः	हेतोः	१७७ । २३
कमा	कर्मा	१७६ । ४
स्मेम	मस्ये	१८४ । २३
त्तदर्थ-	त्तदर्थं	१८७ । २५
कर्मत्व	कर्मत्वे	१८६ । ५
दण्डन	दण्डेन	२०० । ५
नोतासु चा-	नीतासु दक्षिणासु चा-	२०० । २२
कर्मणाः	कर्मणा	२१४ । १३
श्रुतिः	स्तुतिः	२१७ । १०
अङ्गादि	अङ्गाभि	२१६ । ६
प्रकृतः	प्राकृतः	२२६ । १२
अत्र	तत्र	२२६ । १६
बधा	बन्धा	२२६ । २७
से ऽङ्गा	से ऽङ्ग	२३१ । ११
शास्त्रे·	शास्त्रेण	२४५ । २१
सत	सप्त	२४६ । २२
ष्टोमः उ-	ष्टोमः स उ-	२४७ । २४
वींषि	हवींषि	२५० । २६
नन्वग्निर्वै	नन्वाग्नेयो वै	२५३ । १
राद्बूर्ध्वं	रा ऊर्ध्वं	२५४ । ६
वृतिः	वृत्तिः	२५६ । ८
काङ्क्ष	काङ्क्षत	२५६ । २३
ढिषु मनु	ढिषु समर्थमनु	२५६ । २६
त्सव	त्सत्त्व	२६६ । १४
सर्व	सत्त्व	२६६ । १८
यथा	याथा	२६७ । २
नुरक्तं	नुरक्तां	२६७ । १४
व्यार	व्यापार	२६७ । १६
क्लृप्तो	क्लृप्तो	२६६ । १७
वगि	वर्गि	२७५ । २३
तथा	तथा	२७६ । १२
स्यात्सं	स्यात्तत्सं	२७६ । २३
२७	२०	२८३ । १२
कारणात्	कारणत्वात्	२८४ । १२
माः प्रा-	मा इडां प्रा-	२८४ । २२
आर्ष	विशेष	२८६ । ६
न ल	न तल्ल	२८८ । १४
सिद्ध	सिद्धे	२६१ । १६
आन	अनि	२६५ । १८
नम	नम्र	३०५ । १२
संबन्धस्तस्मात्त्र विघातः स्यात् ।	संबन्धात्	३०७ । ६
नवीनाना	नवीनानी	३११ । ११
पूं	पूर्व	३१३ । १४
दान-	तद्धान-	३१४ । १७

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ
वर्शनात्म-	दर्शनात्प्रागा- धानात्म-	३२४ ।	१४
वत्यः क-	वत्यः तासां क-	३३५ ।	२२
कत्वादीति	कत्वं स्या- दिति	३३६ ।	१६
पडहधर्मा	पडहात् पड- हनाम- काद्धर्मा-	३४१ ।	१५
तं ऽस्या	तं स्या	३४७ ।	११
धर्मार्थ	धर्मादन्य	९४६ ।	३
प्रति	विप्रति	३४६ ।	२०
सोमस्य	द्वादशाहस्य	३५८ ।	३
यन्त	यन्ते	३६४ ।	१८
गायत्र्यां	अगायत्र्यां	३७५ ।	१६
नसन्त्रेण	नात्तन्त्रेण	३६४ ।	१६
णाया	णीया	३६५ ।	१८
चतुथा	चतुर्थी	३६७ ।	३
स्येव	स्येव	४०१ ।	१३
गायतीति	गायतीति	४०५ ।	२५
मित्यत्य	मित्य	४११ ।	२२
पेक्षत्वा-	पेक्षः स्या-	४१४ ।	१५
यथार्थं च न्याय	यथार्थं त्वन्याय्य	४२५ ।	१
यज्ञ	द्वियज्ञ	४२६ ।	१४
ज्यनो	ज्यनो	४२६ ।	२५
प्रथप	प्रथमप	४२६ ।	२५
पत्या	पत्या	४३० ।	२०
शिष्ठ्यात्	शीघ्रात्	४३१ ।	१
इति । नियमः	इति बहुदेवते उक्तोदाहरणे नियमः	४३२ ।	५
विशति	विंशति	४३३ ।	१५
मधिगो	मधिगोः	४३४ ।	२५
स्मृत्वा व्य	स्मृत्वा ऽव्य	४३५ ।	२३
स्या दृष्टा	स्यादृष्टा	४३५ ।	२३
यथा	तथा	४३६ ।	६
व्यति	व्येति	४३६ ।	१२
स्तया वि	स्तया ऽवि	४३६ ।	१८
सन्त्यश्च	मन्त्यश्च	४३७ ।	१५
तू ःर	तूपर	४३७ ।	१६
वचनात् चतु-	वचनात् चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोरिति वचनाद् अश्वस्य वङ्क्रयः चतु- स्त्रिंशदिति सिद्धम् । अतस्तद्वचनादेव वैशेषि- कम् । अधिगुप्रैषे ऽपि चतु-	४३७ ।	१६
शब्दच्छस्य	शदस्य	४३७ ।	१६
अतः वि	अतः अवि	४३८ ।	१३
देर	दैर	४३८ ।	१४
निषेधस्य	निषेधस्य	४३८ ।	१५
इरवत्	इरापठवत्	४३८ ।	१८
लक्षणा	लक्षणा	४३८ ।	१८
लक्षणं	लक्षणां	४३८ ।	२३
मारा दिष्ठा	मा राविष्टा	४३६ ।	१
मान	माना	४३६ ।	१
प्रशंमा	प्रशसा	४३६ ।	१०
कव्यपोरु	कवप	४३६ ।	१८
शलाका	शला	४३६ ।	२५
कृत्स्नवक्तं	कृत्स्नमवत्तं	४४० ।	६
तदर्था	तदर्थं	४४० ।	६

अशुद्धम् ।

विधीयते ॥ २६ ॥ आधानादिसंस्कृतस्याहवनीयस्य सर्वकर्मार्थं नित्यं धारणं च विहितं गतश्रियो नित्यं धार्य इति तस्यानुगते पूर्वोक्तेष्टिरनुष्ठेया न वेति संशये सर्वार्थत्वादग्निहोत्रस्यापि सर्वकर्ममध्ये सत्त्वात्तदर्थमपि धारणमिति निमित्तसत्त्वात् नैमित्तिकेष्टिरनुष्ठेयेति पूर्वपक्षे सि-

शुद्धम् ।

विधीयते ॥ २६ ॥ अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतो ऽहुते ऽग्निहोत्र उद्वायादिति । इयमिष्टिः दर्शार्थमुद्धृते ऽग्निहोत्रे ऽहुते ऽन्यनुगमने ऽपि कार्या न वेति संशये तस्याग्निहोत्रार्थत्वादपि कर्तव्येष्टिरिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । प्रासङ्गिक इति । दर्शपूर्णमास-

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
द्धान्तमाह ॥ २६ ॥ धाय्योद्वाने प्रायश्चित्तरूपज्योतिष्मत्यननुष्ठानम् अधि॰ ॥ ८ ॥ धारणे च परार्थत्वात् ॥ २७ ॥ धारण इति ।	क्रियासिद्ध्यर्थमुद्धरणमग्निहोत्रार्थोद्धरणकार्यस्य प्रसङ्गेन सिद्धिरिति प्रासङ्गिके उद्धरणे उक्तप्रायश्चित्तं न विद्यते हि यस्मात् उक्तवाक्येन तदर्थे उद्धरणकर्मण्यनुगमनएव निमित्ते कर्म विधीयते । उक्तस्थले परार्थत्वात् दर्शपूर्णमासार्थत्वात् निमित्ताभावाच्च नैमित्तिकमिति भावः ॥ २६ ॥ धाय्योद्वाने प्रायश्चित्तरूपज्योतिष्मत्यननुष्ठानम् । अधि॰ ७ । धारणे च परार्थत्वात ॥ २७ ॥ आधानादिसंस्कृतस्याहवनीयस्य सर्वकर्मार्थे नित्यं धारणं विहितं शतश्चिग्यो नित्यं धार्य इति । तस्यानुगते पूर्वोक्तेष्टिरनुष्ठेया न वेति संशये सर्वार्थत्वादग्निहोत्रस्यापि सर्वकर्ममध्ये सत्त्वात्तदर्थमपि धारणमिति निमित्तसत्त्वान्नैमित्ति) केष्टिरनुष्ठेयेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । धारणइति । पृ॰ ४४० । पं॰ १०

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ
उद्धरणाङ्ग	उद्धरणमाधानाङ्ग	४४० ।	२१
स तु	न तु,	४४१ ।	६
तच्चरु	सच्चरु	४४१ ।	१५
धर्म	धर्मा	४४२ ।	१३
ये ऽणिष्ठाः	ये स्थविष्ठाः	४४४ ।	१
तदर्थत्वात्	तदर्थवत्	४४४ ।	१६
ग्रहणस्या	ग्रहणस्या	४४५ ।	२३
मात्र	मात्रस्य	४४५ ।	२७
इज्या	इत्या	४४६ ।	२५
बाधः	बाधः । अधि.१	४४७ ।	५
तादृश	यादृश	४४८ ।	२४
ढौना	द्वौनां	४४९ ।	७
स्फ्येनच्चे	स्फ्येन वे	४५० ।	२
वहन	वाहन	४५० ।	६
बाधः ।	बाधः । अधि. २	४५० ।	२१
बाधः ।	बाधः । अधि.३	४५१ ।	८
सर्वार्था मान्तो	सर्वार्थमारम्भो	४५१ ।	१६
आरम्भः	आरम्भः स	४५१ ।	१८

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ
बाधः ।	बाधः । अधि॰४	४५१ ।	२०
ईदृश	नञा-	४५२ ।	३
क्रियते । यथा	क्रियते न । त्वङ्गार्थं पृथक् । यथा	४५२ ।	६
णीया	णीयाया	४५२ ।	८
रम्भोङ्ग	रम्भाङ्ग	४५२ ।	९
शते	शति	४५२ ।	२५
बाधः ।	बाधः । अधि.५	४५३ ।	३
बाधः ।	बाधः । अधि ६	४५३ ।	२०
स्यणौ	स्याणौ	४५३ ।	२१
यच्चे	यच्चो॰	४५४ ।	११
कर्मता ।	कर्मता । अधि ७ ।	४५५ ।	५
अन्या	आन्या	४५५ ।	१३
समेत्य-	समेत्यत्र	४५५ ।	१५
एकार्था	येनार्था	४५५ ।	२२
स्वाह॰	स्वाहा	४५५ ।	२७
कल्पते । अति-	कल्पते । अन्यथा अति-	४५६ ।	२
वैयर्थ्या-	वैयर्थ्या-	४५६ ।	३

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ
कारकत्वम् ।	कारकत्वम् । अधि. ८	४५६ ।	६
संस्कारकत्वम् ।	संस्कारकत्वम् । अधि.९	४५६ ।	२५
ग्नोधयोनिः	ग्नोधीयोऽग्निः	४५७ ।	१२
प्राशुङ्क	वृषभ	४५७ ।	२०
तथा	यथा	४५७ ।	२७
मत्र च	मन्त्र न	४५८ ।	४
वत्कृ	यदुत्कृ	४५८ ।	७
भाग	याग	४५८ ।	१२
सस्कार	संस्कार	४५८ ।	१८
लोपाद्वृद्ध	लोपाद् व्यृद्ध	४५९ ।	५
यद्य-	यद्दा	४५९ ।	८
द्वचन	द्वचनं	४५९ ।	१९
अविरुद्ध	अविरुद्धा	४६० ।	४
वाचित्वम् ।	वाचित्वम् । अधि.१०	४६१ ।	२०
सोम्यं	सोर्यं	४६१ ।	२२
धार	धारत्व	४६२ ।	१६
कपालं	कपालं गुणाः	४६२ ।	१९
तच्छ्र	तच्छ्रु	४६२ ।	२५
भूता अन्य-	भूतान्य	४६२ ।	२६
द्विशिष्य	द्विच्छिद्य	४६३ ।	७
वेति ।	वेति,	४६३ ।	७
नेयं	नेयम् ।	४६३ ।	७
व्यगो	व्यागो	४६३ ।	१०
ऋध्यया	ऋध्नुया	४६३ ।	१३
जनकत्वं	जनकत्व-	४६३ ।	१५
माङ्गं प्रा-	माङ्गप्रा-	४६३ ।	२०
टनेत्य	दनेनेत्य	४६३ ।	२२
पाकः ।	पाकः । अधि.११	४६३ ।	२४
श्रोदनः	स श्रोदनः	४६४ ।	१
शास्त्वत्भा	शास्त्राभावा	४६४ ।	२
विशेषात्	ऽविशेषात्	४६४ ।	८
तोष्मणो	तोष्मणा	४६४ ।	१२
चरोर	चराव	४६४ ।	१४

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ
चरो	चरो वा	४६४ ।	१८
स्वे स्व-	सोम-	४६४ ।	२१
बाधः ।	बाधः । अधि.१२	४६४ ।	२२
स्पुष्टी	स्पष्टो	४६४ ।	२७
सिद्धान्तना	सिद्धान्तेना	४६७ ।	३
टकं व्या-	ष्ठकं वचनं व्या-	४६७ ।	१५
चतुष्क	चतुष्ट्व	४६८ ।	३
संसर्गा	ऽसंसर्गा	४६९ ।	१
इत्य	इत्थं	४६९ ।	२४
संस्कारार्थत्वात् । ४७ । क्रत्वर्थं	संस्कारार्थत्वात् । ४७ अस्मियागे क्रत्वर्थकर्मानुष्ठानम् । अधि.२० क्रत्वर्थं	४७६ ।	११
अधि. २०	अधि. २१	४७६ ।	१५
अधि. २१	अधि. २२	४७६ ।	२३
अधि. २२	अधि. २३	४७७ ।	७
अधि. २३	अधि. २४	४७७ ।	१३
अधि. २४	अधि. २५	४७७ ।	२४
वंस्वारे	सर्वस्वारे	४७८ ।	१
अधि. २५	अधि. २६	४७८ ।	१
अधि. २६	अधि. २७	४७८ ।	११
अधि. २७	अधि. २८	४७८ ।	१६
अधि. २८	अधि. २९	४७८ ।	२१
अधि. २९	अधि. ३०	४७९ ।	१७
अधि. ३०	अधि. ३१	४७९ ।	२५
अधि. ३१	अधि. ३२	४८० ।	३
अधि. ३२	अधि. ३३	४८० ।	१३
अधि. ३३	अधि. ३४	४८० ।	२१
अधि. ३३	अधि. ३५	४८१ ।	१
७३	७२	४८१ ।	२
प्रयाजना	प्रयाजाना	४८३ ।	३
।वधि	विधि	४९२ ।	२२
जनो	जन्यो	४९५ ।	१४

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ
प्रकृति	प्रकृतिविकृति	४९५	२७
तृतीयः	चतुर्थः	५११	अध्यायादिप्रदर्शकपङ्क्तौ
देवताना	देवतानां	५१३	६
दर्शनं वि	दर्शनं निषेध- दर्शनं वि-	५२३	२०
मुख्यन	मुख्येन	५२८	१६
यतैव	यतैवं	५३१	२७
समानं	समानविधानं	५३२	१६
तत्र	तत्परि	५५१	१५
द्वयं	द्वयत्वं	५५८	८
एम	एवम	५५६	५
कल्पेन	विकल्पेन	५६७	२५
सामानि गायतीति	सामानि गायति तस्मात्त ब्रह्मा सामानि गायतीति	५७१	११
ग्रहणवत्	ग्रहणाग्रहणवत्	५७१	१५
प्रकृत	प्राकृत	५७३	३
तदभिघारयतीति	यदभिघारयति	५७६	१३
मानं संबध्येत	माने बाध्येत	५८०	७
याव तथा	यावत्प्रयोगेषु संबन्धः तथा	५८१	१
शब्दानु	शब्दार्थानु	५८२	२४
कुतः अनु-	कुतः अनुमानात् अनु-	५८४	११
न्मयू ा	न्मयूरा	५८७	४
एकत्र	त्रिकत्रय	५८७	२०
बोधकं वा	बोधकवा	५८७	२६
अर्थाद् फ-	अर्थात् फलहेतुका फ-	६०१	८
कालवच्चेशस्याप्युपलक्षकत्वम्	कालपदं देशस्याप्युपलक्षकम्	६०७	१०
साद-	आसाद	६१३	३
हविसा	हविषा	६१३	४
दना	दनो	६१४	६
मात्रत्वं	मात्रं,	६२०	१६
अनून्याजे	अनूयाजे	६२०	१६
स्वस्त	स्वरुस्त	६२०	२६
नोत्तरं का-	नोत्तरका-	६२२	२०
दाह्वनं	दाह्वानं	६२३	१०
शेषा	विशेषा	६२३	२०
ऽवभृयेन	ऽवभृथे न	६२४	१०
सुत्याकाला	तत्काला सुत्याकाला	६२५	४
मनु	मन्त्रानु	६२६	७
प्रत्तिपत्ति	प्रतिपत्ति	६२७	८
आर्भप	आर्भवप	६३०	२०
तदेकश	तदेकत्वादेकश	६३३	५
तत्र	तत्र प्र	६३६	१५
क्रियेत मा	क्रियेत यथा मा	६३६	१५
स्तथा ऽपि	स्तथा ऽत्रापि	६३६	१७
त्सह-	त्सह	६३६	१८
दाक्षा	दीक्षा	६३७	१६
यच्चोक्तमाग्ने	यच्चोक्तमाग्नेयाग्नीषोमं यवत्तन्त्रं तच्चेत्याह। चोदनेति । तत्राग्ने-	६३७	२४
प्रधानकाल	प्रधानभिन्नकाल	६३८	२
स्वातन्त्र्येणावि	स्वातान्त्र्येणावि	६३८	३
तन्त्र-	न तन्त्र-	६३८	४
सीदामीति	दामीति	६४३	१८
तत्कालिक	तात्कालिक	६४४	१६
तत्कालिक	तात्कालिक	६४४	१७
कारंयि	कारस्यावि	६४८	११

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठे । पङ्क्तौ
वेद्याः	वेद्योः	६५० । ६
सिद्धे	सिद्धेः	६५० । १७
साधनस्या	साधनत्वस्या	६५२ । ५
मायाः दी-	मायाः इति दी-	६५४ । १३
शाखे	शाखेवतैकदे- शाखे-	६५५ । २
नं	तं	६५६ । १
बर्हिषा	बर्हिषः	६५८ २
नियु	विनियु-	६५९ । ६
योगकल्पने	योगः कल्प्यते	६५९ । १६
यागस्यानु	यागस्याङ्गानु	६६७ । १९
तन्त्रं	तन्त्रस्य	६६७ । २१
द्रुणानां	द्रुणानां	६७२ । २
एतेषां	येषां	६७२ । ११
तथा	यथा	६७३ । ६
वैगुण्येषु	वैगुण्यस्य	६७३ । १३
बाध-	बाधे	६७५ । ११
द्वादश द्वादश	द्वादश द्वाद- शानि	६७६ । २३
आघारे चेद्दी-	आघारे च दी-	६७७ । २
दर्शनम्	दर्शनं तद्वत्	६७७ । २६
रचनेका-	रचेका-	६७८ । १३
दृष्टं	दृष्टं	६७९ । २१

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठे । पङ्क्तौ
घृत	शृत	६८२ । १३
प्रतिसमाधीयत	प्रतिसमि- न्धीत	६८५ । २१
प्रतिषेधः	प्रतिषेधः श्रूयते	६८५ । २१
तथा-	तथा च	६८५ । २२
फलम् ॥ ३७ ॥	फलम् । ऋद्धि- कामाः सत्र- मासीरन्नित्य- नेन सर्वार्थ- त्वात् ॥ ३७ ॥	६८६ । २८
ऋद्धिकामाः सत्रमासीर- न्नित्यनेन सर्वा- र्थत्वात् । गृहस्य	असंयोगादि- त्यस्य हेतो- र्निराकरण- माह । गृह- पतिरिति । सामान्यात् । सर्वेष्वपि साधारणा- त् । गृहस्य	६८७ । २
दिति हेतु	दिति आम्नाय- वचनाच्चेति हेतु	६८७ । १०
साचाय्य	साचाय्यं	६८८ । २

THE

SIDDHĀNTALEÇA

OF

APPAYADĪKṢITA

TRANSLATED BY

ARTHUR VENIS.

The paging of the Sanskrit text of the Vizianagram Series is shown in the margin of the translation.

The commentary of Acyutakṛṣṇānanda is quoted in the notes as Ṭī(kā).

For facility of reference, the adhikaraṇas of Vedānta are indicated by the corresponding sūtras.

५९४

CHAPTER I.

As Gaṅgā springing from Viṣṇu's feet gains many a land and flourishes; so flourishes that good speech which, issuing from the fair lotus mouth of the venerable Teacher,[1] divides a thousand-fold as it reaches teachers of early times, and destroys the world of transmigrations, by being devoted to teaching Brahman—the One without a second.

Addressing themselves exclusively to proofs of the unity of Self (with Brahman—the One without a second), these early teachers set out many opposed views regarding the common world of sense and activity; for all points relating to the proofs of such a world they held of small account.[2] To clear my mind of misconceptions, I here concisely set together some of the various conclusions based on those views, as they were explained by my revered father.

To the best of my judgment I have supplied the arguments for the various sides of those conclusions as they need exposition, and I have written them down at no great length.

1. Çaṅkarācārya. His 'good speech' is his Çārīrakabhāṣya, which is quoted in our text as Bhāṣya simply.

2. The various conclusions as to the nature of the popular God, the personal consciousness, the world of bondage, &c., are due, not to irreconcilable differences among Vedānta teachers, but to the unequal mental capacities of learners for whom these views are intended as so many stepping-stones to the one truth that Brahman alone is real.

Here begins the usual *Vidhi-vāda* or discussion of the precise character of the injunctions regarding the knowledge of Brahman which are found in the Upaniṣads. It is not uninteresting as an attempt to conform to the methods of the Pūrvamīmāṁsā, the Science of Exegesis, but is of little importance from the metaphysical standpoint of the Vedānta system. Brahman, the One Self, cannot really be the matter of any injunction. An injunction implies that something is to be brought into existence by way of activity; whereas Brahman is the ever present reality. On the other hand, the passages in the Upaniṣads urging to a knowledge of Brahman, though not injunctions in the strict sense of the term, are not to be set aside as useless. They serve to divert man from natural objects of desire, in the pursuit of which he cannot realise his highest aim. Çaṅkarācārya thus disposes of the whole discussion, in his Bhāṣya under I. 1. 4. and II. 3. 48.

In the first place, then, the Veda passage, 'Verily the Self should be seen, should be heard, etc.,' is observed to be an injunction *to hear* the Vedāntas (Upaniṣads), incumbent on him, who, having studied Veda and Vedāṅgas desires to know that identity of Self and Brahman which the Vedāntas have made known to him but imperfectly,—this injunction being intended to effect a perfect knowledge of that identity.

The question arises, What kind of injunction is the above? Now injunctions are of three kinds, viz., Apūrva, Niyama and Parisaṁkhyā.

The Apūrva is an injunction which results in establishing what remains unestablished otherwise in time present, past and future. Instance the injunction—The rice grains he is to sprinkle with water:—here, in the absence of the word (*i.e.* प्रोक्षति) conveying the injunction, the purificatory action of sprinkling the rice grains is absolutely unestablished by any other valid source of knowledge.

The Niyama is an injunction which supplies the non-established portion of what has been established partially. Instance the injunction—He is to pound the rice grains—here, in the absence of any injunction, the *pounding* might indeed be established by the inference that some preparation (*i e.* shelling) of the rice grains must find place in order that the grains may serve as materials for the cake sacrifice—(and common experience might suggest *pounding* as an appropriate method); hence the injunction is not intended to establish what common experience might establish. But just as pounding the rice grains, so too peeling them with the finger-nails, might be established partially, through the above inference, (and the latter method might at some time or another be adopted in preference to *pounding*); for their efficacy as understood by us men is quite the same (the same visible result in the rice follows on the employment of either method). And since thus it is possible for *pounding* to become the non-established portion, the injunction results in supplying *pounding* as the non-established portion.

Page 2.

Where one subsidiary is at all times established in regard to two primaries; or where two subsidiaries are at all times established in regard to one primary; there, the third kind of injunction, viz., Parisaṁkhyā, is that which results in suspending either one of the primaries (case *a*); or one of the subsidiaries (case *b*).[1]

For example (case *a*), at the preparation of the sacrificial fire-place, "After he has recited the text, 'They seized this bridle of the Right,' he is to take the halter

1 The शेषी or primary is the क्रिया or sacrificial action. The शेषः or subsidiary is the मन्त्रः or Hymn-text which gives rise to the क्रिया.

of the horse." Again (case *b*), at the gṛhamedhīya, which is a special kind of iṣṭi included in the chāturmāsya, there is the injunction—He is to offer the two butter portions.

At the preparation of the fire-place, the taking of the halter of the horse and of the ass are both prescribed. Now, as regards the taking of the halter of the horse, the hymn-text (मन्त्रः)—They seized this bridle—would obtain at all times through the *conventional power* of the words (लिङ्गादेव) which is able to make known the seizing of a bridle in general. The injunction, therefore, aims neither at establishing that text nor at supplying it as a non-established portion.[1] But since the text might obtain also in regard to the taking of the halter of the ass, to which the conventional power of the words of the text equally applies, the injunction aims at suspending the taking of the halter of the ass.

Again since the darçapūrṇamāsa is the fundamental form of the gṛhamedhīya, the two butter portions obtain at all times, through mere *extension* of the rules prescribed for the fundamental to the modified form of the sacrifice (अतिदेशात्). Here, therefore, the injunction aims neither at establishing the two butter portions nor at supplying them as partly non-established. But since the prayājas and the other subsidiaries might here obtain through *extension*, the injunction aims at suspending the prayājas, etc. The above instance is cited from the opening statement (पूर्वपक्षः) of a Complete Topic of discussion (अधिकरणं) which treats of the gṛhamedhīya:[2] for so far

1. The मन्त्रः is नित्यप्राप्तः, absolutely established: hence the injunction in question cannot be either an Apūrva or a Niyama-vidhi.

2 Pū. Mī. Sū. X. 7. Adhik. 9. The siddhānta denies the application of atideça to the present case. cf. J. N. M. V., *in loco*. अविकृतिरूपं साङ्गमपूर्व्वं कर्म्मात्र विधीयते इति राद्धान्तः ।

as mere citation is concerned, an instance may be cited from any part of a Topic, whether from the opening statement or from the final conclusion (सिद्धान्तः).

It may be objected that, similarly, in the case of a Niyama injunction, when the non-established portion has been supplied, the partly established *pounding* of the rice grains is thereby shut in,[1] and, at the same time, the other alternative means, viz., tearing the grains with the finger-nails, &c. are excluded; and that, therefore, it is illogical to distinguish between a Niyama and a Parisaṁkhyā on the ground of their results, since the exclusion of an alternative is the result of both kinds of injunctions.

The above objection is disallowed. For since the peeling of the rice grains with the finger-nails or by any similar method, which might obtain through an inference, could not be suspended unless the necessary restriction as to *pounding* the grains had been expressly enjoined; it follows that this necessary restriction, consisting as it does in the supplying of the non-established part, must occupy the first place and, as relating to the enjoined *pounding*, must be directly connected[2] with the injunction, and must therefore be the sole result intended by a Niyama injunction.

And since the suspension of the other means, viz. peeling the grains, takes place secondarily[3] and is itself

1. तदवरुद्धत्वात्—अवहननेनैवावरुद्धत्वात् तण्डुलनिष्पत्त्याक्षेपस्य शान्तत्वात् । Ṭī. The inference that the rice grains must be prepared *somehow* before they can be made into a cake is *closed in*. i.e. *set at rest*, by the method of pounding being supplied by a direct injunction.

2. विधिं प्रति प्रत्यासन्नत्वादित्यर्थः । विधेयक्रियागतत्वं प्रत्यासन्नत्वे हेतुः । Ṭī.

3. तदनुनिष्पादिन्या—अप्राप्तांशपरिपूरणोपस्थित्यनन्तरमुपस्थितया इत्यर्थः । Ṭī

remote as relating to an action not expressly enjoined, it would be illogical to assign it as the result intended by the injunction, while a direct result can be assigned.

To which of the three kinds as above distinguished must the injunction *to hear* be referred?

The author of the Prakaṭārtha, and certain others, declare that the injunction is an Apūrva, because *hearing* is not established as a means to the intuition of Brahman except through this injunction. For the argument from conjoint presence and absence (thus, where *hearing* there *intuition*; and where *no hearing* there *no intuition*) does not prove that the *hearing* of the Vedāntas is the cause of an intuition of Brahman; since the induction fails to apply in both directions, thus,—intuition of Brahman frequently does not accrue to the man who in this life fulfils the injunction of *hearing*, while it did accrue to Vāmadeva,[1] who being then in the embryonic stage had not fulfilled the injunction.

Nor may it be argued against the above view that there is a general rule known to hold in regard to other sciences, viz. that the bare *hearing* of a science is the cause of the intuition of the audible objects of that science, by the special application of which rule to *the hearing of the Vedāntas* and *the intuition of Brahman* the causality of the former in regard to the latter is proved, simply through the generality of the rule and in the absence of any other evidence for the causal relation[2] between the two. For although the

Page 3.

1. 'And the Veda declares that the Ṛçi Vāmadeva, even while in his mother's womb, became Brahman'—Bhāṣya III. 4. 51.

2. This general rule, based on common experience, would render unnecessary any Apūrva enjoining the *hearing* of the Self.

hearing of music, for example, be admitted to be the cause of an intuition of the note termed ṣaḍja, and so with the other sciences and their respective objects, yet the general rule fails to apply to the ritual portion of the Veda (कर्म्मकाण्डं) etc., from the *hearing* of which *no intuition* of its object-matter, viz. dharma, etc.[1] is observed to result. Hence the injunction *to hear* the Vedāntas is an Apūrva.

The Bhāṣya also, in the passage under iii. 4. 47.—"As in the case of a child-like mind and of *learning*, so in the case of silent meditation,[2] which is ancillary to knowledge, an injunction must be held to exist; for silent meditation is something not established previously"—admits that there is an Apūrva injunction in regard to *hearing* for which the word *learning* stands in the above passage.

Others hold[3] that it is *not* a fact unestablished (except by a direct injunction) that the *hearing* of the Vedāntas is the cause of an intuition of the eternally and immediately-presented Brahman; for the fact that *words* are the cause of an intuition, in so far as they are the organ that has for its object an immediately-presented entity, is set forth in the Discussion of the Intuitional Nature of Words.[4] Indeed, this Discussion is introduced (in the Vedānta System) merely to prove that *hearing* of the Vedāntas brings about an intuition of Brahman.

---

1. कर्म्मकाण्डादीति अत्र आदिपदेन हिरण्यगर्भादिदेवताप्रतिपादकवाक्यजातं गृह्यते । धर्म्मादीति आदिपदेन हिरण्यगर्भादिदेवता गृह्यते । Ṭī.

2. मौनं silent meditation, which is the habit or stage reached by a Muni.

3. Some MSS. read अन्ये तु.

4. Vide Chapter III. Text, pp. 98 *et seq.*

Nor can it be argued that although it has been proved so far that the Vedāntas, as the instrument of a knowledge of Brahman, are the cause of an intuition of Brahman—such *intuition sharing in the nature of indefinite knowledge;*—yet it has not been proved that *hearing* (of the Word) is the cause of an intuition of Brahman in the form of a *definite certitude that Brahman exists*, which is the kind of intuition required to put an end to the Nescience (which obscures Brahman). For since it is an established fact that all kinds of examination produce certitude as to the existence of the things under examination; and since it is also a fact that the organ of a knowledge of Brahman produces an intuition of Brahman; it follows that *hearing*,—which is knowledge gained through the words of the Vedānta, *when accompanied with examination*—produces an intuition of Brahman amounting to the conviction of Brahman's existence.

Nor does the previous statement that 'the induction fails to apply in both directions' hold good. Because, firstly, in the case of the concurrent cause being absent (*i.e. examination* concurrent with *hearing*), it is not a logical defect if the affirmative induction fails to apply: and, secondly, because the negative induction does *not* fail to apply in the case of one who (like Vāmadeva) remembers his prior state of existence, since the result, viz., intuition of Brahman, can proceed from a *hearing* (which we must infer was duly performed by such an one) in some prior state of existence.[1]

1. यथा जातमात्रे जन्तौ दृश्यमानभोगस्य कारणतया प्राग्भवीयं कर्म कल्प्यते तद्वत् । Ṭī.

If, on the other hand, causality (of *hearing* in regard to intuition) be denied on the ground of the failure (of inductive methods to apply to such a case), then a knowledge of the means whereby intuition of Brahman is to be gained could not be had even through the direct statement conveyed in a Veda-text (श्रुत्यापि *i. e.* not even through the direct injunction—The Self is to be heard, &c.)

(The previous statement is to be rejected), further, because the negative induction is not vitiated by failing to apply to the case in which it might be admitted that, in the absence of *hearing*, some other means to an intuition of Brahman exists ; just as the skin, in the absence of the eye, is held to be the organ whereby an external object is perceived. [Vāmadeva's case of intuition *without* hearing may be explained as due to his embryonic experiences, and, therefore, does not overthrow the causal relation, inductively established, between *hearing* and *intuition*].

Thus the conclusion is that the injunction is not an Apūrva, because hearing as the cause of intuition is a fact *already established* (*i. e.* independently of the injunction).

Hence also in the Bhāṣya passage (IV. 1.7)—" For *hearing* &c., ending as they do in a vision of Brahman, do produce visible results, when repeated ; just as the *pounding*, &c., when repeated, ends in the rice grains being prepared (for the cake) "—the repetition of the act of *hearing* is taught on the ground that to it applies the rule in regard to the beating (a repeated action) of the rice grains at the darçapūrṇamāsa sacrifice, since hearing, having the vision of Brahman as its result, is an action that produces a visible result. But the teaching of the Bhāṣya would be inconsistent, if the injunction were an

Apūrva like the injunction to pound all the herbs (for the Soma sacrifice). Thus, in the

Page 4.

Chapter entitled Tantra,[1] it is taught that the pounding enjoined at the preparation of the fire-place—'Having filled the mortar with all the herbs he pounds, then he places it near'—is not to be repeated, because it produces no *visible* result, since its result is the *invisible* purification of the mortar placed near.

The injunction *to hear* is, therefore, a Niyama and no other. For, in the absence of this Niyama, a man might, or might not, continue intently to fix *only* his mind on the Self, in order to understand fully what he had heard taught in the Vedāntas, which are included in his study of Veda, viz., that the personal conciousness, which by means of his mind he knows as the *I*, is Brahman—the attribute-less, impersonal Intelligence. As a man, forsooth, looking at a gem or like object continues to use attentively his eye *only*, and no other organ, in order to catch a minute peculiarity in the object unnoticed by him but brought to his notice by some one else. And so a man might come to regard *hearing* the Vedāntas as a merely optional activity. For he might suppose that the text—'All speech, along with the mind, turns away from Brahman, unable to reach it' refers to a mind *not concentrated*, because he meets with (श्रवणेन) other texts also such as—'By the mind *alone* it is to be perceived'; 'By the keen intellect it is perceived' (and under the influence of this doubt he might abandon *hearing* altogether and have recourse only to concentration of mind).

1. The Eleventh Chapter of the Mīmāṁsā System. तन्यते विस्तार्यते बहूनामुपकारो येन सकृत्प्रवर्तितेन तदिदं तन्त्रम् । तद्यथा बहूनां ब्राह्मणानां मध्ये कृतः प्रदीपस्तेषामुपकरोति न त्वनुलेपनभोजनादिवत् प्रतिपुरुषमावृत्तिलक्षणमावापमपेक्षते । एवं स्वर्गस्तन्त्रेण फलम् ॥ J. N. M. V. XI. 1. 1.

The preceding view assumes that mental concentration is a possible means to an intuition of Brahman, and explains the injunction *to hear* as a Niyama intended to exclude mere mental concentration. The view below denies that the mind (मनः) is an organ (करणं) of intuition of Brahman and explains the injunction as intended to exclude *hearing* of any system other than the Vedānta (for the grounds of this denial see Chap. III. Text pp. 96—98.).

Another view is the following. There is the text—'When he sees the other lord contented and knows his glory, then his grief passes away'—from this text it might erroneously be supposed that final release (मुक्तिः) follows from a knowledge of oneself as distinct from the One Self (Brahman); and so, to learn the means of final release, a man might direct his energy to the other alternative, that of *hearing* one of the other Systems that treat of a plurality of selves (e.g. Nyāya or Sāṁkhya). Hence the injunction must be a Niyama restricting *hearing* to hearing the Vedānta which teaches that there is One Self without a second: for a study of the context—'this everything, all is that self &c.' proves that the word self in the original injunction (इह) means the One Self without a second.

Nor is there any unyielding law like that of family usage to confine a Niyama injunction to the establishing of only that alternative which is a means, *real*, *per se* (वस्तुसत्साधनम्); on the ground of which law (येन) it might be objected (आशङ्क्येत) that the injunction to hear is not consistently termed a Niyama, since no other means, real, *per se*, (of gaining intuition of Brahman) is found in this case (apart from hearing the Vedānta; for all dualistic systems are false, *ex hypothesi*)—this argument proceeding thus—In order to give the character of a

Niyama to the injunction *to hear the Vedāntas*, it has to be admitted that intuition of Brahman, consisting in the conviction that Brahman exists, is the result of hearing the Vedānta *only*, but is reached indirectly (द्वारा) through the removal of mental impurities, which are obstructive of such intuition; and this removal of impurities (it has to be further postulated) is the result of an invisible power (अदृष्टं) belonging to the Niyama which confines hearing to hearing the Vedānta.[1]

On the contrary, a Niyama applies in all cases in which the failure of the prescribed means to hold good at any given time is due to an alternative being established at that time as *imagined to be a possible* means. For it was simply on this ground that the result of a Niyama injunction was held to be the supplying of a non-established part.

The view negatived above, viz., that the Niyama confines hearing to *hearing* the Upaniṣads as they are uttered by the voice of a Vedic teacher, is now re-stated at length.

Another view is as follows:—As from a study of Veda delivered by the living voice of a Vedic teacher, so from an entirely independent study of the Vedāntas, there may accrue to a clever man an intuition of Brahman consisting in the conviction that Brahman exists. But an invisible power belongs to the Niyama that restricts hearing to Vedānta sentences as they are uttered by the voice of the Vedic teacher;

Page 5.

1. नियमार्थवत्त्वाय इति विविदिषितगुर्वधीनवेदान्तश्रवणेनेव गुरुनिरपेक्षविचारादिनापि सत्तानिश्चयरूपसाक्षात्कारस्वरूपोत्पत्तिसम्भवे सति गुर्वधीनवेदान्तश्रवणनियमस्य दृष्टप्रयोजनाभावान्नियमादृष्टमुपेयं तस्य च कल्मषनिवृत्तिद्वारा विद्यासाधनत्वं च कल्पनीयमेव इत्यर्थः। अदृष्टजन्यत्वं कल्मषनिवृत्तेर्विशेषणम्। स्वपदं साक्षात्कारपरम्। Ṭi.

and this power is applied in destroying Nescience by removing the mental taints of the pupil—so it is inferred; for the pupil's knowledge, obstructed by these taints,[1] is unable to destroy Nescience and is no better than mediate knowledge.

Nor can it be urged against the above view that when knowledge has arisen, the continuance of Nescience is impossible. Nescience can continue to exist. For, in all cases of a cause producing its effect (सर्वत्र), the absence of whatever may obstruct that cause is a necessary condition. And therefore in the same way that even after a particular reflected object has been observed (apart from its reflexion in a mirror), the false judgment that the reflexion in the mirror is a second real object continues, because there is present an obstruction due to the limiting adjunct, namely, the mirror; (so, even after knowledge has arisen Nescience may continue, if obstruction, in the form of mental taints, is present). And, thus, it being possible to suppose that a knowledge of Veda may also be gained through the written text, &c., it follows that an *entirely independent study* of the Vedāntas is also partially established; for this independent study would (be supposed to) result in the intuition of Brahman, i. e. the conviction that Brahman exists, which is the result of the injunction restricting the study of Veda to its words as uttered by a Vedic teacher: hence the original injunction must be a Niyama restricting *hearing* to the Veda-word as it comes from the mouth of the teacher.

Nor is it proper to object that the Niyama is useless on the ground that the injunction prescribing the sitting

1. "इति" इत्यनन्तरं कल्पनीयत्वेन इति शेषः। तदभावे इति कल्मषनिरासाभावेन कल्मषेण इत्यर्थः। Ṭi.

down of the pupil near his teacher,—thus, 'Let him approach a Vedic teacher in order to learn thoroughly the eternal word'—already excludes a study of Veda independent of a teacher. For *sitting down near a teacher* being subsidiary to the *hearing*, an injunction to sit down would not obtain if an injunction to hear did not exist; hence the inutility of the latter injunction is not to be inferred from the fact that an injunction *to sit down near a teacher* exists. If, however, it be supposed that a subsidiary renders a primary injunction useless, then since ͏e injunction[1] to approach a teacher, itself a subsidiary to ͏tudy of Veda, would serve to exclude a study of the ͏n text, &c., it would follow that the primary Niyama ͏rd to the study of Veda would also be useless, ͏of course the opponent could not admit).

Niyama is intended to exclude the study of works in the ͏ngue.

͏other view is that the original injunction is a ͏restricting *hearing* to the Vedāntas, because the ͏of works, written in the vulgar tongue (भाषा) teaching the One Self without a second, is already in part established. Nor against this view can it be objected that the study of such works is *not* established, being excluded indeed by the prohibition—'He is not to speak barbarous language.' For a man who thinks that *hearing of the Vedāntas* is i͏r͏ ͏in his own case, owing to his small proficien͏ ͏ledge (शास्त्रं) might traverse the abo͏ ͏cerns the person only (as agent, ͏ ͏is activity), and might begin a͏ ͏vulgar tongue, desiring to kno͏ ͏them.

1. विधिनैवेति͏ ͏ध्ययनरूपदृष्टद्वारसम्भवे तत्यागायोगादिति भावः

THE

TĀRKIKARAKṢĀ

AND

SĀRASAṀGRAHA

OF

VARADARĀJA

WITH THE GLOSSES

NIṢKAṆṬAKĀ

OF

MALLINĀTHA KOLĀCALA

AND

LAGHUDĪPIKĀ

OF

JÑĀNAPŪRṆA.

PREFATORY NOTICE.

Varadarāja's Tārkikarakṣā and commentary entitled Sārasaṁgraha were briefly noticed by Dr. R. G. Bhandarkar in the Report for 1883-84, p. 81. Further information is now appended. Varadarāja is silent in regard to himself. But he must have lived after Vācaspatimiçra and Udayanācārya to whom he constantly refers as authorities, and before Mādhavācārya by whom the Tārkikarakṣā is mentioned in the Sarvadarçanasaṁgraha. The two earlier Schoolmen were literary contemporaries. Vācaspatimiçra wrote his Nyāyasūcī in the year 976 A. D. (vide Bibliotheca Indica ed. Paudit Vindhyeçvarīprasāda Dvivedin, Librarian, Sanskrit College, Benares). Udayanācārya wrote his Lakṣaṇāvalī in 984-5 A. D. (vide Benares Sanskrit Series ed. P. Vindhyeçvarīprasāda Dvivedin). But Udayanācārya was probably much the younger man, as his Pariçuddhi is a commentary on Vācaspati's Tātparyaṭīkā. He may be supposed to have lived as late as 1050 A. D. This date would furnish the *terminus a quo* for the time of Varadarāja. The *terminus ad quem* would be about 1300 A. D., that is to say, fifty years roughly before the time of Mādhavācārya.

Possibly Varadarāja may have to be placed not later than the first half of the XII Century. This conjecture is based on the existence of a commentary on the Tārkikarakṣā entitled Laghudīpikā composed by Jñānapūrṇa. The Laghudipikā is not mentioned in the Catalogus Catalogorum ; nor has a notice of it been met with elsewhere. A copy of the work (on paper), transcribed in Samvat 1459, exists in the possession of P. Vindhyeçvarīprasāda (vide Appendix A.) Jñānapūrṇa mentions as his guru Viṣṇusvāmin, the son of Yajñeçvarahari, but gives no certain indication of his date. If Jñānapūrna be identified, conjecturally, with Jñānadeva who was the immediate successor of Viṣṇusvāmin the accepted founder of the Vallabhācārīs (vide Wilson's Religious Sects of the Hindus pp. 34 and 120), a nearer approach may be made to the date of Varadarāja. Viṣṇuswāmin is represented in the Bhaviṣyapurāṇa as preceding Nimbāditya and Madhvācārya (vide Appendix B.).

Madhvācārya is known to have lived during the first half of the XII Century. Viṣṇusvāmin may have preceded him by a few years only; for the word *prathamataḥ* of the Bhaviṣyapurāṇa does not necessarily imply any considerable interval of time. And Varadarāja may thus have been one of Viṣṇusvāmin's contemporaries.

We may be pretty sure that Viṣṇusvāmin did not live after 1300 A. D., as he is mentioned in the Sarvadarçanasaṁgraha; which fact in itself is an indirect confirmation of the account given of the Vaiṣṇava Schools in the Bhaviṣyapurāṇa So little seems to be known for certain about these earlier writers that the present conjectures may be just worth recording.

The Tārkikarakṣā, as its name implies, is a controversial treatise in defence of the Nyāya and Vaiçeṣika Systems. Apropppriating largely the labours of Vācaspatimiçra and Udayana, it attempts, in a concise and fairly easy manner, to make good the ground which these systems had lost in the Schools. It is divided into three chapters whose order of discussion adheres mainly to that of the original Nyāyasūtras. As might be expected, it discusses at some length such topics as the nature of true knowledge, and of the means whereby such knowledge may be attained and of the things that can be truly known and, as subservient to these, the nature of reasoning and logical fallacies and the rhetorical methods of debate. A fuller treatment of the work is reserved for the Introduction to the present edition.

The MS. materials employed are as follows :—

(1). MS. of Kārikā only, designated A.

(2). „ and Sārasaṁgraha designated B.

This MS. is dated Sam. 57, which must be read 1457; because this MS. and No. 7 below were evidently written by the same hand, the form and size of the letters and of the paper corresponding exactly.

(3). MS. of Kārikā and Sārasaṁgraha designated C.

This MS. was transcribed by Mādhavabhaṭṭa, son of Kṛṣṇabhaṭṭa in Sam 1661.

(4). Do. do. designated D.

Comprises 1st Pariccheda only: undated but old.

(5). Mallinātha's Niṣkaṇṭaka designated E.

Comprises 1st Pariccheda only.

(6). " " " F. "

Pariccheda only.

(7). Jñānapūrṇa's Laghudīpikā " G.

As the remaining chapters of the Niṣkaṇṭaka are not available, their place will be taken by those of the Laghudīpikā, and the first chapter of the latter work will be printed separately at the end of this edition.

A. V.

Appendix A.

लघुदीपिकाया आरम्भः ।

॥ ॐ नमो गणेशाय ॥

वन्दे मानससंफुल्लसरोजाननहंसगां ।
सरस्वतीं चतुर्वक्त्रां चन्द्ररेखावतंसकां ॥
न्यायरत्नाकरोत्था या विद्याश्रीरखिलार्थदा ।
तस्यास्तार्किकरक्षायाः करोमि पदचिन्तनं ॥
पुरा वरदराजेन न्यायशास्त्रार्थसंग्रहः ।
कृतः परत्वतो बुद्ध्वा पद्यानां दुर्ग्रहार्थतां ॥
तेनैव रचिता व्याख्या सा च शास्त्रपदं गता ।
ततस्तदर्थसिद्ध्यर्थं करोमि लघुदीपिकां ॥

पुस्तकस्य १५ पत्रे ।

एवं तार्किकरक्षायां ज्ञानपूर्णसुखोद्धृता ।
प्रमेयस्य पदार्थस्य संपूर्णा लघुदीपिका ॥

ग्रन्थसमाप्तौ ।

सर्वैश्वर्यनिजावासं सर्वविद्यानिषेवितं ।
श्रीयज्ञेश्वरहरेः सूनुं श्रीविष्णुस्वामिगुरुं नुमः ॥

वरदराजीयटीका समाप्ता ॥ मंगलमस्तु ॥ संवत् १४६९ वर्षे वैशाष (ख) शु २ व्यासगोवर्द्धन एतेषाम् ।
व्यासकाह्न एतेषां ।

Appendix B.

भविष्यपुराणे भक्तिमाहात्म्ये २१ अध्याये ।

अतः परं त्वनुक्तानां पुराणे चरितं ब्रुवे ।
आसन् सिद्धान्तकर्तारश्चत्वारो वैष्णवा द्विजाः ॥
यैरयं पृथिवीमध्ये भक्तिमार्गो दृढीकृतः ।
विष्णुस्वामी प्रथमतो निम्बादित्यो द्वितीयकः ॥
मध्वाचार्यस्तृतीयस्तु तुर्यो रामानुजः स्मृतः ॥

ॐ नमः परमात्मने ।

तार्किकरक्षा ।

श्रीवरदराजकृता ।

तत्कृतन्यायसारसंग्रहाभिधव्याख्यासहिता ।

कोलाचलश्रीमल्लिनाथसूरिविरचित-
निष्कण्टकाव्याख्यानुगता ।

ॐ श्रीकृष्णाय नमः ।

नमामि परमात्मानं स्वतः सर्वार्थवेदिनम् ।
विद्यानामादिकर्तारं निमित्तं जगतामपि ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

परस्परोपासकभावभाजौ कौचिद्दयालू कलये पुमांसौ ।
ययोरभूदेकतरः कलत्री भूकन्यया भूधरकन्ययाऽन्यः ॥ १ ॥

वाणीं काणभुजीमजीगणदवासासीच्च वैयासिकी-
मन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।
वाचामाकलयद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुरां
लोके ऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥ २ ॥

श्रीमल्लिनाथकविरेष करोति टीकाम्
वाणीगणेशचरणाम्बुरुहावलम्बी ।
निःशेषकण्टकनिराकरणेन नाम्ना
निष्कण्टकां वरदराजनिबन्धनस्य ॥ ३ ॥

प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्य(१) प्रेक्षावदुपादित्साप्रयोजिकामभिमतफलसाधनतामभिधाय श्रोतृबुद्धिमनुकूलयन् वर्त्तिष्यमाणमेवाग्रे दर्शयति ।

इह खलु तत्रभवान् बालानुकम्पी वरदराजः सकलन्यायशास्त्ररहस्योपदिदिक्षया(२) स्वविरचिततार्किकरक्षाश्लोकव्याख्यानाय सारसंग्रहं नाम प्रकरणमारभमाणस्तदविघ्नपरिसमाप्तिसम्प्रदायाविच्छेदलक्षणफलकाम्यया विशिष्टामिष्टां च देवतामभिवादयते । नमामीति(३) । परमात्मानमिति परमः सर्वोत्कृष्टो जीवात्मभ्यो विशिष्टः तमात्मानमीश्वरमित्यर्थः । सन्महत्परमेत्यादिना समासः । परमत्वे हेतुमाह सर्वार्थवेदिनमिति । योगिसाधारण्यं परिहरति स्वत इति । नित्यसर्वज्ञतया स्वाभाविकमस्य सार्वज्ञ्यं न तु योगप्रसादासादितमिति भावः(४) तत्सद्भावे प्रमाणद्वयं सूचयति । विद्यानामिति । चतुर्दशविद्यानामपीति भावः । आदिकर्त्तारं सर्गादौ प्रणेतारं तथा जगतां जनिमतां निमित्तमादिकर्त्तारम् ईशानः सर्वविद्यानां तस्मात्तपस्तेपनाच्चत्वारो वेदा अजायन्त यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादिश्रुतेरिति भावः । एतेन वैदिकः सन्दर्भः केनचित् प्रणीतः सन्दर्भत्वाद्रामायणवत् । तथाङ्कुरादिकं सर्वं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदिति चानुमानद्वयादीश्वरसिद्धिरिति सिद्धम् । अत्रैव केवलव्यतिरेकिद्वयं चानुमाने स्वयं वक्ष्यति ।

(१) प्रारिप्सितग्रन्थस्य--पा· B पु· ।

(२) संक्षिप्य-इत्यधिकम् E पु· ।

(३) नमामि परमात्मानमिति--पा· E पु· ।

(४) नित्यसर्वज्ञतया स्वाभाविकी सर्वार्थवेदिता न तु योगप्रसादासादिततया सर्वार्थवेदित्वमिति भावः--पा· E पु· ।

(१)निःश्रेयसफलं प्राहुर्येषां तत्त्वावधारणम् ।
प्रमाणादिपदार्थास्ते लक्ष्यन्ते नातिविस्तरम् ॥१॥

येषां प्रमाणादिनिग्रहस्थानान्तानां षोडशपदार्थानां तत्त्वतोऽवधारणमात्यन्तिकदुःखविच्छेदलक्षण-

एतेन देवताया वैदिकत्वाद्विद्याकर्तृत्वाच्च वैशिष्ट्यमिष्टत्वं चोक्तमिति द्रष्टव्यम् । ननु यदभिधित्सितं तदभिधीयतां फले व्यक्तिर्भविष्यतीति न्यायात् किं मृषाग्रे(२) वक्ष्यमाणार्थप्रतिज्ञाडम्बरविलम्बैरित्याद्यश्लोकाक्षेपमाशङ्क्य समाधत्ते । प्रारिप्सितस्येति । प्रेक्षावतां धीमतामुपादित्सा स्वचिकीर्षा तत्र प्रयोजिकां हेतुभूतामित्यर्थः । प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः प्रयोजनज्ञानाधीनत्वात् तज्ज्ञापनायाग्रे प्रतिज्ञा कार्येति भावः । यथाहुः कारिकायामाचार्याः ।

सर्वस्यापि हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपिकस्य चित् ।
यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् तत् केन गृह्यत ॥ इति

ततस्तदर्थपरामर्शितामाह । येषां पदार्थानामिति । किं षण्णां नेत्याह । षोडशेति । दिक्संख्ये सञ्ज्ञायामिति समासः सप्तर्षिवत् अन्यथा बहुत्वाद्यसिद्धेः । यद्वा पूरणप्रत्ययान्तोऽयं षोडशशब्दः तेषां च प्रत्येकमेव षोडशसंख्यापूरकत्वात् सर्वे षोडशाः ते च ते पदार्थाश्चेति विग्रहः । ते च सूत्रोद्दिष्टा एवेति स्मारयति । प्रमाणादीति । तत्त्वा-

(१) अत्र प्रथमं "नमामि परमात्मान"मिति पद्यं A पुस्तके वर्तते तच्च टीकास्थं लेखकप्रमादादत्र सन्निविष्टम् यतो मल्लिनाथेन निष्कण्टकायां "तार्किकरक्षाश्लोकव्याख्यानाय सारसंग्रहं नाम प्रकरणमारभमाण" इत्याद्युक्त्वा "इष्टां देवतामभिवादयते । नमामि परमात्मानमिति" उक्तम् ।

(२) किं मुधाग्रे—पा· E पु· ।

निःश्रेयसफलत्वेनाक्षचरण(१)पक्षिलमुनिप्रभृतयो वर्ण-यन्ति। यथा प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति(२)। तदिदानीं पदार्था लक्ष्यन्ते समानासमान-जातीयव्यवच्छेदकधर्मवत्तया प्रदर्श्यन्त इत्यर्थः। ननु

वधारणं याथात्म्येन निर्णयः। निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसं मोक्षः। अचतुरादिना निपातनात् साधुः। तत्स्वरूपे वादि-विप्रतिपत्तेर्विवक्षितं लक्षणमाह। आत्यन्तिकेति। एत-च्चोपरि विवेचयिष्यते। प्राहुरित्यस्य प्रशब्दस्य सामर्थ्या-त्प्रतिपादनसमर्थौ नोक्तिमात्रमित्याह। वर्णयन्तीति। तस्य कर्त्राकाङ्क्षां पूरयति। अक्षचरणेति। अक्षचरणपक्षिलौ सूत्रभाष्यकारौ प्रभृतिशब्दाद्वार्त्तिककारादिसंग्रहः। तत्र सूत्रं संवादयति। यथा प्रमाणेत्यादि। प्रमाणं विना प्रमे-याद्यसिद्धेः। विषयं विना प्रमाणाप्रवृत्तेः। असन्दिग्ध-स्याप्रतिपित्सितत्वात्। सन्दिग्धस्यापि निःप्रयोजनस्याप्र-तिपित्सितत्वात्। प्रतिपत्तेश्च दृष्टान्तमुखत्वात्। अवय-वादिनियमस्य सिद्धान्तानुसारित्वात्। प्रमाकरणशरी-रनिर्वर्तकाङ्गत्वात्। प्रमाणानुग्राहकत्वात्। तत्फलत्वात्। तस्यापि कथासाध्यत्वे वादस्य तत्त्वनिर्णयफलत्वात्। जल्पस्योभयपक्षसाधनवत्त्वसाम्यात्। वितण्डायाः कथा-पारिशेष्यात्। निग्रहहेतुषु सर्वथा हेयत्वात्। दोषेष लघु-त्वात् फलत्वाच्चेति प्रमाणादिपदार्थोद्देशक्रमः। यत्तदोः

---

(१) अक्षपाद—पा· C पु·।

(२) न्यायस्यादिमं सूत्र—मित्यधिकं C पु·।

चिरन्तननिबन्धनानि तत्र तत्र विद्यन्ते तान्येव शि-ष्येभ्यो व्याक्रियन्तां किमनेनापूर्वनिर्माण(१)क्लेशेनेत्यत उक्तम् । नातिविस्तरमिति । अतिविततगहनगम्भीरै-स्तैरलसप्रायाः शिष्या न व्युत्पादयितुं शक्यन्त इत्यर्थ-वानेवायमारम्भः । शब्दमात्रस्यैवेह(२) प्रपञ्चो निषि-ध्यते नार्थस्येति विस्तरशब्दं प्रयुञ्जानस्याशयः(३) ॥ १ ॥

सामानाधिकरण्येनोत्तरार्द्धं योजयति । तदिदानीमिति । लक्ष्यन्ते इति लक्षेर्दर्शनार्थत्वात् तस्य चोपलब्धिपर्यायस्यो-द्देशादित्रये ऽपि सम्भवात् त्रयस्यापि कर्तव्यत्वाचार्थस-न्देहे लक्षणपरत्वेन व्याचष्टे । लक्ष्यन्ते समानेति । अत्रो-द्देशस्य सौत्रस्यैव स्थितत्वात् परीक्षायास्तु लक्षणशेष-त्वादाहृत्य तस्यैव तत्त्वावधारणहेतुत्वात् प्राधान्येन लक्ष-णतः प्रदर्शनं लक्षेरर्थ इति भावः । नातिविस्तरमिति न वक्तव्यं विस्तरेऽपि सप्रयोजने प्रवृत्तिसिद्धेरित्याश-ङ्क्यान्यथासिद्धिमूलानारम्भशङ्कोत्तरत्वेनावतारयति । ननु चिरन्तनेति । निबन्धनानि सूत्रभाष्यवार्त्तिकप्रभृती-नीत्यर्थः । एतावता कथमारम्भसिद्धिरत आह । अति विततेति । विततं विस्तृतं टीकादि । गहनमकृत्स्नार्थतया साकाङ्क्षप्रकरणान्तरं गम्भीरं गुर्वर्थं सूत्रभाष्यादि । अति-शब्दः प्रत्येकं सम्बन्धनीयः । नन्वस्यापि सङ्क्षेपादकृ-त्स्नार्थतादोषः इत्यत आह । शब्दमात्रस्यैवेति । प्रथने वा-वशब्द इति तन्मात्रे विस्तरशब्दानुशासनादिति भावः ।

(१) ग्रन्थसन्दर्भनिर्माण—पा॰ C पु॰ ।
(२) मात्रस्यैवात्र—पा॰ B पु॰ ।
(३) भावः—पा॰ B पु॰ ।

प्रमाणाधीनसिद्धित्वात् इतरपदार्थानां प्राधान्येन[१] प्रथमोद्दिष्टं प्रमाणं लक्षयति तावत्[२] ॥

तत्र प्रमाणं प्रमया व्याप्तं प्रमितिसाधनम् ।
प्रमाश्रयो वा तद्व्याप्तो यथार्थानुभवः प्रमा ॥ २ ॥

(प्रमया वक्ष्यमाणलक्षणया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धः प्रामाण्यम् । यथाहुः नैयायिकाः । प्रमायोगव्यवच्छेदसम्बन्धः प्रामाण्यम् । तद्वत्प्रमाणम् । प्रमाणसम्बन्धश्चाश्रयत्वेन करणत्वेन च विवक्षितः । तेन न केवलं साधनमेव प्रमाणम् अपि त्वाश्रयोऽपी-

अतिशब्दाच्छन्दविस्तरस्यापि स्तोकशोऽङ्गीकारान्नास्त्यवैशद्यदोषोऽपीत्यभिसन्धिरनुसन्धेयः । एतेन पदार्थतत्त्वं विषयः । तत्त्वज्ञानं प्रयोजनम् । [३]साध्यसाधनभावः सम्बन्धः । मुमुक्षुरधिकारीत्यनुबन्धचतुष्टयसम्भवादिह प्रेक्षावतां प्रवृत्तिलाभ इति सिद्धम् ॥ १ ॥

अथोत्तरश्लोके प्रथमतः प्रमाणलक्षणे हेतुमाह । प्रथमोद्दिष्टमिति । सूत्र इति शेषः । सौत्रे प्रथमोद्देशे हेतुमाह । प्रमाणाधीनेति । तत्र तेषां पदार्थानां मध्ये इत्यर्थः । इह श्लोके वाशब्दात् प्रमाव्याप्तपदावृत्त्या च साधनमाश्रयो वान्यतरत्प्रमाव्याप्तं प्रमाणमिति व्रीहियववदैच्छिको विकल्पः प्रतीयते । तदसत् । उभयप्रामाण्यवादिनामन्यतराव्याप्तेरपसिद्धान्तःचेत्याशङ्क्य साधनमाश्रयश्चेति द्वयमपि प्रमाव्याप्तं प्रमाणं वाशब्दश्चार्थः ।

(१) प्रधानत्वेन–पा· B पु· ।
(२) तावदिति–C पु· नास्ति ।
(३) एतेन–इत्यधिकं F पु· ।

त्येतावत्प्रदर्शनायोक्तम् । अयोगव्यवच्छेदेनेति । साधनत्वेन प्रमासम्बन्धेनाभिनिवेष्टव्यम् । असम्बन्धनिवृत्तिमात्रेण प्रामाण्यमित्येतावदुक्तं भवति ।)(१)

साधनाश्रययोरन्यतरत्वे सति प्रमाव्याप्तं प्रमाणम् । ततश्चेश्वरस्यापि प्रमाश्रयतया प्रामाण्यसिद्धेर्नाव्याप्तिरिति भावः । न च प्रमाश्रयैरनीश्वरात्मभिः प्रमाकरणैश्च यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमादिभिरतिव्याप्तिः । तेषां प्रमासम्बन्धे नियमाभावात् । न तर्हीन्द्रियलिङ्गशब्दाः प्रमाणं भवेयुः तेषामपि नियमाभावादिति चेत् । माभूवन् । न हि वयं तेषां प्रामा-

प्रमाव्याप्तपदावृत्तिश्च प्रत्येकं विशेषणार्थेति मत्त्वा व्याचष्टे । साधनाश्रययोरिति । साधनाश्रययोरन्यतरत्वं नाम तदुभयव्यतिरिक्तत्वानधिकरणत्वम् । एवं चानुगतार्थलाभान्नान्यतरशब्दार्थखण्डनावकाशः । अत्राश्रयपदोपादानस्य फलमाह । ततश्चेति । साधनपदस्य तु स्फुटमेव करणव्याप्तिः फलमिति भावः । शेषमतिव्याप्तिनिरासार्थमित्याह । न चेति । लिङ्गविभ्रमो वाष्पादिः । आदिशब्दाद्भ्रान्तादिवाक्यानां गवयादौ महिषादिसादृश्यस्य च संग्रहः । कुतो नातिव्याप्तिरित्याशङ्क्य प्रमाव्याप्त्यभावादित्याह । तेषामिति । हन्तैकं सन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवते यतोऽतिव्याप्तिं प्रतिक्षिपन्तमव्याप्तिरास्कन्दतीति शङ्कते । न तर्हीति । अव्याप्तौ हेतुमाह । तेषामपीति । तेषामौदासीन्यस्यापि सम्भवादिति भावः । इष्टापत्त्या परिहरति । माभू-

(१) ( ) एतन्मध्यस्थः B पु॰ नास्ति ।

ण्यमभ्युपगच्छामः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षविशेषस्य लिङ्गपरामर्शादेश्च प्रामाण्याभ्युपगमात् । ते च प्रमां न व्यभिचरन्तीति नाव्याप्तिः । एवं प्रमासम्बन्धे ऽपि प्रमेयस्य व्यभिचारान्न प्रामाण्यप्रसङ्गः । किमर्थं तर्हि साधनमाश्रयो वेति विशेषणम् व्याप्त्युपादानादेव प्रमेयादिव्यावृत्तिसिद्धेरिति चेत् सत्यम् । तयोरेव प्रमाव्याप्तिः सम्भवतीत्येतावता तदुपादानम् न तु लक्षणशरीरानुप्रवेशेन सुखादिप्रमेयव्यावर्त्तनेन वा तदनुप्रवेश इति(१) न वैयर्थ्यम् ।

यथार्थानुभवः प्रमा । यथार्थानुभव इति प्रमा-

वन्निति । किं तर्हि प्रमाणमत आह । इन्द्रियार्थेति । सन्निकर्षविशेषस्यालोकादिसहकारिसाकल्यमेव विशेषः । लिङ्गपरामर्शस्तृतीयः प्रत्ययः आदिशब्दाच्च गृहीतसङ्गतिकशब्दविशेषसादृश्यविशेषयोः संग्रहः । न चैवमव्याप्तेरवकाश इत्याह । ते चेति । नापि प्रमेये ऽतिव्याप्तिः व्याप्त्यभावादेवेत्याह । एवमिति । तर्हि व्यावृत्त्यभावात् साधनाश्रयग्रहणं व्यर्थमिति शङ्कते । किमर्थमिति । प्रौढवादेनाङ्गीकृत्योत्तरमाह । सत्यमिति । प्रमाव्याप्तमित्येतावदेव लक्षणं शेषं तूदाहरणार्थमिति भावः । अथवा वास्तवपरिहारमाह । सुखादीति । सुखदुःखयोरनुभूतैकसत्त्वेन प्रमाव्याप्तत्वमिति भावः । किं चेश्वरप्रमया नित्यसर्वार्थगोचरया प्रमेयमात्रस्यापि प्रमाव्याप्तेस्तन्निरासेनार्थवत्त्वं द्रष्टव्यम् ।

ननु प्रमाणलक्षणप्रस्तावे प्रमालक्षणमसङ्गतमित्या-

(१) तदुपादानं स्यादिति पा० ८ पु० ।

लक्षणम् । तत्र यथार्थेत्ययथार्थविषयाः पीतशङ्खादिविभ्रमा व्युदस्यन्ते तत एव तर्कसंशययोरपि व्यवच्छेदसिद्धिः । तर्कस्याहार्यलिङ्गजनितत्वेनारोपितविषयत्वस्याग्रे समर्थयिष्यमाणत्वात् । विरुद्धानियतकोटिद्वयावलम्बिनश्च संशयस्य तादृशविषयासम्भवेनायथार्थत्वात् । अनुभव इति स्मृतेर्निरासः । किमिदमनु-

---

शङ्क्य प्रकृतोपयोगान्न दोष इत्यभिप्रेत्याह । यथार्थानुभव इति । तत्राद्यविशेषणस्य व्यावर्त्त्यमाह । यथार्थेति । अयथार्थविषयत्वं तु तेषां बाधदर्शनादिति भावः । तस्यैव व्यावर्त्त्यान्तरमाह । तत एवेति । अयथार्थविषयत्वादेवेत्यर्थः । ननु तर्कस्य व्याप्तलिङ्गसमुत्थस्य प्रमाणाङ्गभावेन प्रमितिजनकस्य कथमयाथार्थ्यमित्याशङ्क्य बाधादित्याह । तर्कस्येति । व्याप्तलिङ्गस्याप्यारोपितत्वाद्दोषमूलारोपवद् बुद्धिमूलारोपेऽपि विषयापहारस्य तुल्यत्वादयाथार्थ्यं तथात्वेऽप्यनिष्टप्रसञ्जनद्वारा साध्याभावशङ्कोच्छेदकत्वात् प्रमाणाङ्गत्वं चेति भावः । तर्हि संशयो नायथार्थः तद्विषयस्य विभ्रमवन्नेदमिति बाधादर्शनादित्याशङ्क्याह । विरुद्धेति । यस्य ज्ञानस्य यावद्विषयः तस्य तथैव सत्त्वे तद्यथार्थं नान्यथेति स्थितिः । संशयस्य हि विरुद्धानियतकोटिद्वयात्मा विषयः । तस्य च तादृशस्यानन्तरमेव नियतैककोटिग्राहिणा तदुपमर्दकज्ञानेन बाधादसम्भवादयथार्थमित्यर्थः । तदुक्तं शालिकायां पूर्वपक्षे ।

स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सन्देहो योऽपि जायते ।
अभावात् तादृशार्थस्य स यथार्थः कथं भवेत् ॥ इति ।

अथानुभवपदव्यावर्त्त्यमाह । अनुभव इति । तद्धंस्याः

भवत्वं नाम । प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणप्रसूतप्रत्ययत्वं वा(१) तदविदूरप्राक्कालोत्पत्तिनियतासाधारणकारणप्रसूतप्रत्ययत्वं वा । स्मृतेस्त्वसाधारणकारणं संस्कारः । तस्य तदुत्पादने तात्कालिकत्वनियमाभावान्न

स्मृतेर्भेदकं वाच्यम् । अन्यथा तद्व्यावर्तकत्वासम्भवादिति पृच्छति । किमिदमनुभवत्वं नामेति । कारणवैलक्षण्यं तावद्भेदकमाह । प्रत्युत्पन्नेति । प्रत्युत्पन्नं प्रत्यग्रजातम् । ननु स्मृतावपि समानमेतत् तत्कारणसंस्कारस्यापि स्वोत्पत्तिकाले प्रत्यग्रत्वादित्याशङ्क्य एतदेव निर्ब्रूते । तदविदूरेति । तस्य कार्यभूतस्य योऽविदूरः प्राक्कालसन्निहितपूर्वक्षणः तत्रोत्पत्त्या नियतव्याप्तं तत्कालैकजन्यमित्यर्थः । स्मृत्यसमवायिकारणात्ममनःसंयोगनिरासार्थमसाधारणेत्युक्तम् । घटादिव्यभिचारवारणार्थं प्रत्ययपदं स्वोत्पत्तिसन्निहितपूर्वक्षणजन्यासाधारणकारणोत्थज्ञानत्वमनुभवत्वमित्यर्थः । स्मृतेरेतद्व्यतिरेकमभिव्यक्तुं तत्कारणं चाह । स्मृतेस्त्विति । संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिरित्यर्थः । मात्रपदेन प्रत्यभिज्ञादिव्युदासः । तत्र सन्निकर्षप्रधान्यात् । यथाहुः । अथ ग्रहणस्मरणयोः कियती सामग्री । अधिकार्थसन्निकर्षो ग्रहणस्य संस्कारमात्रसनिकर्षः स्मरणस्येति । ननु प्रत्युत्पन्नसंस्कारोत्थस्मृतावतिव्याप्तिरित्याशङ्क्य तन्निरासार्थमेव नियतपदमित्याह । तस्येति । एतेनानुभवत्वं नामौपाधिकं सामान्यमित्युक्तम् । सम्प्रति मुख्यमेवास्तु ज्ञानत्वव्याप्यमित्याह । ज्ञानत्वेति । प्रमाऽप्रमावृत्तिज्ञानत्वसाक्षाद्व्याप्यसामान्यमनुभवत्वं पूर्वोक्तस्यैव व्यवस्था-

(१) प्रत्युत्पन्नेत्यादि नास्ति B पु· ।

THE

LAKṢAṆĀVALĪ

OF

UDAYANĀCĀRYA

WITH THE

COMMENTARY

NYĀYAMUKTĀVALĪ

OF

ÇEṢAÇĀRṆGADHARA.

उदयनाचार्यविरचिता

लक्षणावली ।

प्रणम्य पार्वतीनाथं नित्यविज्ञानमीश्वरम् ।
द्रव्यादिसर्वमेयानां करिष्ये लक्षणावलीम् ॥

शेषशार्ङ्गधरविरचिता

न्यायमुक्तावली ।

श्रीमद्द्वारकाधिपतये गोपालाय नमः । श्रीहयग्रीवाय नमः ।

श्रीशेषभैरवगुरुचरणाभ्यां नमः । श्रीः ॥

आनन्दरूपमुन्मीलन्नीलनीरजलोचनम् ।
वन्दामहे भवध्वान्तध्वंसिनं रुक्मिणीपतिम् ॥
हृद्यस्वादितमदिरावैभवमाद्यद्दृढिलोचनां बालाम् ।
बालारुणकरभासुरवसनां कमलासनां वन्दे ॥
विपक्षाक्षेपसत्पक्षपरिक्षेपपुरन्दरान् ।
नमस्यामो गुरून्न्यायसहस्रकिरणान् वयम् ॥

शिष्टाचारानुमितकर्तव्यताकं चिकीर्षितप्रकरणपरिसमाप्तिप्रचयपरिपन्थिविघ्नविघातकं नमस्कारलक्षणं मङ्गलमाचरितं दर्शयति। प्रणम्येति। इह यद्यपि बहुलं विप्रतिपत्तीरुद्भाव्य साधकबाधकप्रमाणे अभिधीयेते तथापि इदमत्र निपुणतरं निरूपयतु भवान् ।

कर्मनिर्मितवैचित्र्यमनीशं यदि गीयते ।
जगत् ततो जगत्कर्तृकथापि प्रथते कथम् ॥

भवेदेतदेवं यद्यचेतनप्रवृत्तेः चेतनाधिष्ठानपूर्वकत्वेन नियमे प्रयोजकान्तरमुपलभ्येत न त्वेतदस्ति योग्यस्यानुपलम्भबाधितत्वात्। अयोग्यप्रयोजकशङ्कायाः शङ्क्यमानप्रयोजकप्रतिक्षेपकत्वेनैव दूरापास्तत्वात्। निरुपाधिकस्य च साध्यपरित्यागे स्वभावपरित्यागप्रसङ्गात्। यदि चानधिष्ठितमेव प्रवर्तेत अचैतन्यं न स्यात्। न चाचेतनस्य चेतनाधिष्ठानमन्तरेणाप्रवृत्तौ त्रैकालिकव्यभिचाराभावस्य विमर्शशीलेनापि भवता निर्णेतुमशक्यत्वाद्व्यभिचारशङ्कायां प्रतिबन्धासिद्धिराशङ्कनीया। भाविशङ्काबाधकवैधुर्यस्य विमर्शशीलेनापि भवता निर्णेतुमशक्यत्वात्। तथा च कथं प्रतिबन्धासिद्धिः। भाविबाधकाभावानिर्णयेन व्यभिचारशङ्काया एवानुदयादिति यत्किञ्चिदेतत् विस्तरस्त्वन्यत्र।

अभिधेयः पदार्थः। स द्विविधः। भावाभावभेदात्। तत्र नञर्थविषयत्वरहितप्रत्ययविषयो भावः। स च षोढा द्रव्यादिभेदेन। तत्रानित्यद्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाः समवेताः। नित्यद्रव्यसमवायाभावाः समवेतत्वरहिताः। द्रव्यगुणकर्माणि समवेतवन्ति। सामान्यविशेषसमवायाभावाः समवेतरहिताः।

अभिधेय इति स्वरूपसङ्कीर्तनं न तु लक्षणम्। अभिधेयत्वस्य केवलान्वयित्वेन लक्षणत्वानुपपत्तेः। लक्षणत्वे वा केवलान्वयित्वानुपपत्तिः। केवलव्यतिरेकी हेतुविशेषो लक्षणमिति स्वत एवाभिधानात्। धर्मिस्वरूपज्ञापकत्वस्यापि प्रयोजनस्य सत्त्वात् लक्षणत्वमिति केचित्।

कश्चायं भावो नाम विधिविषयो वा निषेधाविषयो वा । प्रथमे ऽपि यद्यस्तीतिधीविषयत्वं विधिविषयत्वं तर्ह्यभावो ऽस्तीत्यस्तिप्रत्ययविषयत्वादभावस्यापि भावत्वापत्तिः । न चैतदभिलाभमात्रं(१) भावे ऽपि तथात्वप्रसङ्गात् । अबाधात्तत्प्रमात्वं नात्रापि दण्डवारितमिति सन्तोषृव्यम् । अथानञ्पूर्वकप्रयोगविषयत्वम् । तन्न । प्रलयविनाशादिषु व्यभिचारात् । नापि द्वितीयः । इहाभावो नास्तीतिनिषेधविषयत्वेनासम्भवित्वादित्याशङ्कानाकलितपराभिसन्धेरियं वाचो युक्तिरित्याह । नञर्थेति । न च नञर्थानिरुक्तिः प्रस्तावे निरूपयिष्यमाणत्वात् ।

तत्र गुणात्यन्ताभावानधिकरणं द्रव्यम् ।

द्रव्यलक्षणमाह । तत्रेति । उत्पन्नं द्रव्यं क्षणमगुणं तिष्ठतीत्यङ्गीकारे समुत्पत्त्यनन्तरक्षणे द्रव्यतया विवक्षितस्य घटादेर्घटादिकार्यतया घटादिगुणानां कार्यकारणभावस्य नियतपौर्वापर्यरूपत्वात् समसमयमेवानुत्पत्तेरुत्पत्त्यनन्तरं लब्धस्वरूपेण घटादिना जन्यत्वात् गुणप्रागभावाधिष्ठानस्य गुणवत्त्वाभावात् लक्ष्यद्रव्यैकदेशे लक्षणावृत्तिलक्षणाव्याप्तिः स्यात् तां परिहर्तुमत्यन्ताभावानधिकरणत्वमुक्तम् । ननूत्पन्नं द्रव्यं क्षणमगुणं तिष्ठतीत्युक्तावुत्पत्त्यनन्तरक्षणस्य द्रव्यविशेषणत्वोपलक्षणत्वपक्षयोः प्रथमे समवायाभावव्यतिरिक्तवस्तुविशेषणविशेष्यभावस्य सम्बन्धान्तरपुरःसरत्वस्यास्तत्पक्षे ऽवश्याश्रयणीयत्वात् सम्बन्धनिरूपणे कार्ये क्षणद्रव्ययोश्च निरूप्यमाणे सम्बन्धे परस्परासमवेतत्वात् तयोः समवायसम्बन्धाभावात्

(१) अभिलापमात्रमिति सम्भाव्यते ।

संयोगेऽवङ्योद्भाव्ये द्वितीयेऽप्यसम्बन्धस्यानुपलक्षकत्वात् सम्बन्धे निरूप्ये प्राचीनवैपरीत्या संयोगेऽवङ्योद्भाव्ये क्षण-संयोगलक्षणगुणाधिकरणत्वात् तस्य तत्र कुतोऽव्याप्तिरिति चेत् उदारान्तःकरणोऽसि यदालोच्यापि कार्यकारणभाव-हानिं न व्यथसे इत्यलमव्याप्तिपरिहारगवेषणया। यत्त्वत्र तत्त्वप्रदीपिकाकारेणोत्पत्त्यनन्तरक्षणे अव्याप्तिमुद्भाव्य गुणवत्त्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वे च परिहारमाशङ्क्योत्पत्त्यनन्तरक्षणविशिष्टे कदाचिदपि गुणानुदयात् पुनरव्याप्तेः तदवस्थत्वान्नैवमिति परिहृतम्। तत् कलशपुरःसरप्रासाद-निर्माणतुल्यम्। तत्र यस्मिन् विशिष्टेऽव्याप्तिरुद्भाव्यते तत् किमिदं विशिष्टं नाम। किं युष्मत्सिद्धं पदार्थान्तरम्। उतास्माकीनमेकबुद्ध्यारूढविशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धस्वरू-पानतिरिक्तं विवक्षितम्। प्रथमे तावदनङ्गीकारपराहतिरेव। द्वितीये चैवंविधस्यालक्ष्यत्वादेव नाव्याप्तिः। न ह्यस्माभिरपि क्षणतत्सम्बन्धसहितस्य स्वरूपस्य द्रव्यत्वमङ्गीक्रियते शुद्ध-स्य तथात्वात् तत्र चाव्याप्तिपरिहारस्योक्तत्वात्। यदपि तत्त्वप्रदीपिकाकारेण प्रजगल्भे गुणवत्त्वात्यन्ताभाव एको-ऽनेको वा एकश्चेत्तर्हि स्वस्य स्वाधिकरणत्वे स्वाश्रयदोषः प्रादुःष्यादिति गुणवत्त्वात्यन्ताभावोऽपि गुणवत्त्वात्य-न्ताभावानधिकरणतयैवाङ्गीकार्यो भवद्भिरिति हा हन्त स्वपोषितमेव द्रव्यलक्षणम्। अनेकश्चेत्तदपि सर्वगुणवत्त्वा-त्यन्ताभावानधिकरणत्वं कियद्गुणवत्त्वात्यन्ताभावान-धिकरणत्वं वा द्रव्यलक्षणं न द्वयमपि गुणवत्त्वात्यन्ताभा-वस्य स्वानधिकरणत्वेन सर्वगुणवत्त्वात्यन्ताभावानधिकर-णत्वकियद्गुणवत्त्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वलक्षणलक्षण-योगित्वादतिव्याप्तिरिति। तदपि न चेतसि चमत्कारमाधत्ते। सर्वपदेन दूषयिता किं समुदायं विवक्षति उत प्रतिप्रतीकं

गुणवत्त्वात्यन्ताभावात् । आद्योऽस्मदवज्ञोपहतः । द्वितीये दोषकलामपि न कलयामहे । गुणवत्त्वात्यन्ताभावे तदतिरिक्तगुणवत्त्वात्यन्ताभाववृत्तेरभ्युपगमात् प्रतिप्रतीकापेक्षानधिकरणत्वाभावात् । अस्तु वैकत्वपक्षविवक्षा तथापि न नः किञ्चिदपचीयते । गुणवत्त्वात्यन्ताभावस्य स्वानधिकरणत्वानभ्युपगमात् । न चैवमात्माश्रयदोषापत्तिः शङ्कनीया । उत्पत्तिज्ञप्त्योरप्रतिबन्धात् । अन्यथा केवलान्वयिभङ्गप्रसङ्गात् । नन्वेवमपि गुणवत्त्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वस्य गुणवत्त्वात्यन्ताभावात्यन्ताभावरूपत्वात् तस्य चाभावस्य हि योऽभावो भाव एव विशिष्यत इति न्यायेन गुणवत्त्वातिरिक्तत्वाभावात् सैवाव्याप्तिः स्यादिति चेत् । न । तस्य गुणवत्त्वातिरिक्तत्वाभ्युपगमात् । अतिरिक्तत्वाभिधानं न युक्तिमत् तत्त्वे तन्नियतत्वस्यैव वक्तव्यत्वात् पुनरव्याप्तिरिति चेत् । मैवं वोचः । गुणप्रागभावाधिकरणे गुणवत्त्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वसत्त्वेऽपि गुणवत्त्वाभावेन तन्नियतत्वानुपपत्तेरिति सर्वं सुस्थम् ।

शिष्यव्युत्पादनाय लक्षणान्तरमाह । **मूर्त्तत्वरहितसमवेतसमवेतत्वरहितमूर्त्तत्वरहितामूर्त्तत्वरहितसमवेतजातिमद्वेति** । नन्वत्र मूर्त्तत्वरहिते यत् समवेतं तत्र समवेतत्वरहितत्वं विवक्षितं मूर्त्तत्वरहितं यत् समवेतं तत्र वा । नाद्यः । कर्मण्यतिव्याप्तेः । तस्या असिद्धावस्यासिद्धिरिति चेत् । न । कर्म कर्मवृत्तिघटव्यावृत्तत्वरहितकर्मवृत्तिगुणवृत्तित्वरहितजातिमत् जातिमत्त्वात् गगनवदिति जातिसिद्धौ तत्सिद्धेः । ननु गगननिष्ठाया जातेः कर्मवृत्तिघटव्यावृत्तत्वरहितत्वं किं कर्मवृत्तित्वे सत्यपि घटव्यावृत्तत्वरहितत्वाद्वा भवेत् घटव्यावृत्तत्वे सत्यपि

कर्मवृत्तित्वरहितत्वाद्वा भवेत् । तत्र प्रथमे तावत् न सा सत्ता गुणवृत्तित्वरहितपदेन तस्या निरस्तत्वात् । तत्र विशिष्टव्यावृत्तिः कर्मावृत्तित्वेनेति चेत् । न । कर्मवर्तिन्याः कर्मव्यावृत्तत्वानुपपत्तेः कर्मव्यावृत्तत्वेनापि तस्या निरस्तत्वाच्च । द्रव्यत्वमपि न सा तस्याः कर्मावृत्तित्वात् जात्यन्तरस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वादित्यप्रसिद्धविशेषणत्वात् । नापि द्वितीयः । घटकर्मानिष्ठगगननिष्ठजात्यसिद्धौ दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वादिति चेत् । न । कर्मावृत्तिघटव्यावृत्तत्वरहितद्रव्यत्वजात्या साध्यप्रसिद्धेः एवं गुणेषु गुणत्वेन साध्यप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या । नापि द्वितीयः । गुणे कर्मणि चातिव्याप्तेः कथं मूर्त्तत्वरहितामूर्त्तत्वरहितसमवेतसत्तावत्त्वेनेति ब्रूमः । गुणकर्मसमवेतजातौ विशेषणं निरवकाशमिति चेत् । न । जात्याद्यवृत्तित्वेन सावकाशत्वात् । अत्रोच्यते ।

अमूर्त्ते समवेतं यत्तत्राभावो विवक्ष्यते ।
न च कर्मण्यतिव्याप्तिः तज्जातौ मानहानितः ॥

मूर्त्तत्वरहिते यत् समवेतं तत्समवेतत्वरहितत्वस्याभ्युपेतत्वात् । न च कर्मण्यतिव्याप्तिः गुणनिष्ठत्वरहितघटनिष्ठाया जातेः कर्मनिष्ठत्वे मानाभावात् । न चोक्तं मानं कर्म गुणावृत्तिघटनिष्ठजातिरहितं द्रव्यत्वानधिकरणत्वात् सम्मतवदितिसत्प्रतिपक्षग्रस्तत्वात् । न च केवलान्वयित्वेन सत्प्रतिपक्षत्वासम्भवः । केवलान्वयित्वस्यैवात्रासम्भवात् । दशश्लोकीविडम्बने तदनिरुक्तेरुक्तत्वाच्च ।

अमूर्त्तं समवेतं यत्तत्र वा तन्निषिध्यते ।
न गुणादावतिव्याप्तिर्व्यवच्छित्तेर्विशेषणात् ॥

मूर्त्तत्वरहितं यत् समवेतं तत्र वा समवेतत्वं प्रतिषिध्यते । न च गुणादावतिव्याप्तिः । अमूर्त्तसमवे-

त्ममात्रनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य मूर्त्तत्वरहितसमवेतसमवेतत्वरहितशब्दार्थत्वेन तयोरव्यवच्छिन्नत्वादिति सर्वं सुस्थम् । गुणत्वेन गुणादावतिव्याप्तिपरिहारार्थं अमूर्त्तत्वरहितसमवेतपदम् । एवमपि सत्तया तत्रैवातिव्याप्तिस्तदर्थं प्रथमम् । मूर्त्तत्वरहितविशेषणं तु न लक्षणशरीरानुप्रवेशि व्यावर्त्याभावात् । ननु पृथिवीत्वादीनामपि लक्षणत्वप्रसक्तावव्याप्तिः । न । तद्योगिनोऽपि द्रव्यत्वात् न तु तद्योगिन एव एवंविधद्रव्यत्वस्यापि सम्भवात् न च लक्षणे सामान्यशब्दः क्वापि विनाबाधं विशेषपरो भवति ।

गन्धासमवेतगगनारविन्दसमवेतजातिमद्द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणं निगदव्याख्यातम् । अरविन्दविशेषणं तु न लक्षणशरीरानुप्रवेशि व्यावर्त्याभावात् ।

समवेतसमवेतसमवेतं वा इति । समवेतं समवेतं यत्र तत् समवेतसमवेतं समवेतसमवेतं समवेतं यत्र तत् समवेतसमवेतसमवेतमिति द्रष्टव्यम् । नन्वनुपपन्नमेतत् गुणादावतिव्याप्तेः तस्य समवेतवत्सामान्यसमवायित्वात् अस्ति हि सामान्यलक्षणस्य द्रव्यत्वानधिकरणत्वे सति समवायान्यभावत्वेन समवेतत्वम् । अर्थस्यैव समवेतवत्त्वं नानर्थस्येति चेत् । न । तस्य तदसमवायित्वे तल्लक्षणस्य तत्त्वानुपपत्तिः सामान्यस्वरूपव्याघातश्चासमवायित्वे वा नियमानुपपत्तिः । अभावः स इति चेत् कोऽसाविति निरुच्य वक्तव्यम् । ध्वंसप्रागभावयोरन्यतरः स इति चेत् । न । तन्नित्यत्वेनैव तयोरपहस्तितत्वात् । अस्तु तर्हि अन्योन्याभाव इति चेत् । नैतदपि साधीयः ।

तत्र वृत्त्यवृत्तिभ्यां व्याघातात् अत्यन्ताभावत्वाभ्युपगमे नोक्तो दोष इति चेत्। सत्यमेतत्। तत्समानाधिकरणत्वस्यापरस्यैव सम्भवात्। तथाहि।

जात्यत्यन्ताभाववत्त्वं जातित्वे चेत् प्रयोजकम्।
जात्यत्यन्ताभाव एव जातित्वं ते प्रसज्यते॥
नैव जातेर्लक्षणं हि जातिमत्त्वेन सम्मतम्।
स्वात्यन्ताभाववत्यां स जातौ तादृश इष्यते॥
जात्यत्यन्ताभाववत्त्वं नान्यथा लक्षणं भवेत्।
स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यं ततो भवेत्॥

अधिकव्याप्तेश्च। भावोऽप्यसमवेत एवेति चेत्। न। नित्यद्रव्यसमवाययोरन्यतरत्वप्रसङ्गात्। ओमिति ब्रुवतस्तल्लक्षणत्वानुपपत्तिर्बाधिका। प्रथमे ऽसम्भवित्वं द्वितीये ऽतिव्यापकत्वमित्यस्त्वेतत्। अत्रोच्यते।

लक्षणं यद्यजन्यं स्यात् सर्वाभावः कथं भवेत्।
अथ जन्यत्वमिष्येतातद्वृत्तित्वं(१) कथं भवेत्॥

जातिलक्षणस्याजन्यभावत्वे प्रलयो न स्यात्। तथाहि नित्यानेकसमवेतत्वं जातिलक्षणमिष्यते। तत् यदि नित्यं भवेत् घटादिभाव एव भवेत् न हि घटाद्यभावे घटत्वादीनामनेकसमवेतत्वमुपपद्यते तथा च कथं प्रलयः सिद्ध्येदिति तत्सत्त्वे वा तदजन्यत्वं न स्यात् न हि नित्यस्यासत्त्वमुपपद्यते नित्यत्वव्याघातात्। अथ जातिलक्षणं जन्यमित्युच्येत जातिसमवेतत्वं न स्यात् जातेः कार्यानाश्रयत्वात् कार्याश्रयत्वोपपत्तौ जातित्वं न स्यात् तदसमवाये च कथं जातेः समवेतवत्त्वम्। कोऽसौ पदार्थेष्विति चेत् औपाधिकं सामान्यमिति ब्रूमः। अभाव एवेति केचित्।

(१) अथ जन्यत्वमिष्येत तद्वृत्तित्वमिति सम्भाव्यते।

न च प्रागुक्तो दोषः । जात्यभावत्वस्यानङ्गीकृतत्वात् । कस्तर्हि प्रतियोगी न कश्चित् कस्तर्हि अनयोः सम्बन्ध इति चेत् विशेषणविशेष्यभाव एवेति गृहाण । तथापि प्रलयदशायामेवाव्याप्तिः परिहर्तुं शक्येति(१) चेत् नित्यानेकसमवेतत्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वादिति मूकीभव । सत्यमेवमतिव्याप्तिपरिहारः स्यादतिव्याप्तिरेव तु दुरभिधाना । समवेतं समवेतं यत्र तत्समवेतं यत्रेति हि लक्षणार्थो वर्णितः । न चासौ युज्यते समवेतशब्दयोरर्थभेदाभावेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः समवेतशब्दस्य सप्तमीतत्पुरुषेण समवेतसमवेतशब्देन बहुव्रीहिरप्यशक्याश्रयणः घटसमवेते रूपे समवेतं रूपत्वं रूपे समवेतमित्यतिव्याप्तेरिति । तन्न । यत्समवेते समवेतं यत्र समवेत(२)मिति निरुच्य समवेतस्वसमवेतसमवेतत्वस्य लक्षणस्याभ्युपगमात् ।

तच्च नवधा भिद्यते पृथिव्यादिभेदेन ।

द्रव्यलक्षणमभिधायेदानीं तन्नियममाह । तच्चेति । शब्दस्य द्रव्यान्तरत्वान्नायं नियम इति चेत् । न । तत्र मानाभावात् । श्रोत्रं नित्यद्रव्यग्राहकं निरवयवेन्द्रियत्वात् मनोवदित्यस्ति मानमिति चेत् । न । मूर्त्तेन्द्रियत्वेन सोपाधित्वात् । श्रोत्रमात्मत्वानधिकरणाजःयद्रव्यग्राहकं न भवति निरवयवेन्द्रियत्वात् मनोवदिति विपर्ययव्याप्तत्वेन विरुद्धत्वाच्च । शब्दो द्रव्यं मूर्त्तप्रत्यक्षानाश्रितत्वे सति प्रत्यक्षत्वात् आत्मवदिति चेत् । न । अश्रौत्रत्वेन सोपाधिकत्वात् । शब्दो द्रव्यं न भवति श्रोत्रग्राह्यत्वात् शब्दत्ववदिति सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । आत्मत्वेनानैकान्तिकत्वमिति

(१) न शक्येति सम्भाव्यते ।

(२) यत्समवेते समवेतं समवेतमिति सम्भाव्यते ।

चेत् । तन्न । मूर्त्तानाश्रितत्वप्रत्यक्षानाश्रितत्वयोरभिधानात् । अस्तु तर्हि मूर्त्तपदानर्थक्यमिति चेत् । न । वायुस्पर्शव्यभिचारनिवृत्त्यर्थत्वात् । अपि च जन्यद्रव्यतायां सावयवानित्यत्वे स्याताम् । जन्यद्रव्यतायामपि(१) चेत् मूर्त्तत्वमणुतयैन्द्रियकत्वं न स्यात् अमूर्त्तत्वमपि न श्रोत्रप्रत्यक्षत्वानुपपत्तेरेव । नन्वात्मनोऽमूर्त्तद्रव्यत्वेऽपि मनोवेद्यत्वमिव श्रोत्रप्रत्यक्षत्वमस्याविरुद्धम् । अपरथा नात्मा मानसप्रत्यक्षः अमूर्त्तद्रव्यत्वादाकाशवदित्यपि स्यात् । नैतत् । सम्बन्धासम्भवात् न ह्यर्थासम्बन्धमिन्द्रियमर्थं गृह्णातीति दृष्टचरम् । कुतोऽसम्बन्ध इति चेत् नित्यद्रव्यतया समवायासम्भवात् अजसंयोगस्तु नेष्यते । नन्वजानां संयोगो नेष्यते उताजः संयोगः । नाद्यः । अपसिद्धान्तप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । आकाशमात्मसंयोगि द्रव्यत्वात् घटवदितिप्रमाणसिद्धतया तस्यावश्याभ्युपेयत्वात् । उच्यते । अजः संयोगो नेष्यत इति । न चायं प्रमाणसिद्धतयाशक्यापह्नव इति वाच्यम् । मूर्त्तत्वोपाधिग्रस्ततया तत्प्रामाण्यस्यैवानभ्युपगमात् । नन्वात्मसंयोगित्वस्यात्मनिष्ठसंयोगाधिकरणत्वसाधने बाधात् आत्मनिष्ठस्वसंयोगाधिकरणत्वसाधने साध्यविकलो दृष्टान्तः आत्मसंयोगित्वसिद्धेः पूर्वमात्मनि स्वसंयोगित्वस्याप्रसिद्धत्वेन अप्रसिद्धविशेषणता च दुर्वारा । आकाशं नैतदात्मसंयोगाधिकरणं विभुत्वात् एतदात्मवत् आत्मा वा नाकाशसंयोगाधिकरणं विभुत्वादाकाशवदिति सत्प्रतिपक्षग्रस्तत्वाच्च आकाशेन सह संयोगस्यात्प्रतिषिध्यमानत्वा(२)न्न साध्यविकलो दृष्टान्तः न चा-

(१) अजन्यद्रव्यतायामपीति सम्भाव्यते ।

(२) अत्रादर्शपुस्तके कतिपयपदानि पतितानीति सम्भाव्यते ।

काशाभिन्नत्वमुपाधिः रूपादौ साध्याव्याप्तेः अपि चैवं वदता विभागोऽपि स्वीकर्तव्यः द्रव्यत्वहेतोरविशिष्टत्वात् सोऽप्यस्त्विति चेत् कथं तर्हि न संयोगाजन्यव्याघात इति मूकीभव विस्तरस्त्वन्यत्रेत्युपरम्यते । अस्तु तर्हि तमसो द्रव्यत्वं तथाहि ।

अस्ति तावत् तमो नीलमिति धीर्न च साप्रमा ।
प्रमात्वे बाधकाभावात् पीते नीलप्रतीतिवत् ॥ १ ॥
क्षितिर्न विषयस्तस्याः सति तेजोविरोधिनि ।
नियतं जायमानत्वात् तेजोभावप्रतीतिवत् ॥ २ ॥
अबादिविषया सेति वचनं न मनोहरम् ।
सम्यङ्नीलप्रतीतित्वान्नीले नीलप्रतीतिवत् ॥ ३ ॥
न चाविषयता युक्ता धीत्वाद्रूपादिबुद्धिवत् ।
गुणादिविषयत्वं तु शङ्कितुं नैव शक्यते ॥ ४ ॥
तस्मात्तदाश्रयो द्रव्यमिति तावत् प्रतीयते ।
तदाश्रयत्वादेवं यत्तदेवं सम्मतं यथा ॥ ५ ॥

स्यादेतत् यदि नीलधीरबाधिता स्यात् तदेव तु असिद्धं तमसो नीलत्वे नीलरूपाश्रयत्वे वा आलोकानपेक्षचक्षुर्ग्राह्यतैव न सिद्ध्येदिति चेत् तत् किमालोकसापेक्षचक्षुर्ग्राह्यता नीलत्वे नीलरूपाश्रयत्वे वा प्रयोजिकेति मन्यसे ओमिति ब्रुवन् किं विषयातिरिक्तालोकापेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वं प्रयोजकमुत विषयभूतालोकापेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वमाहोस्विदन्यदेवेति विकल्प्य प्रष्टव्यः । प्रथमे ऽप्यालोकग्रहे चक्षुरालोकान्तरमपेक्षते न वा प्रथमे कथमालोकाभावश्चाक्षुषः आलोकसत्त्वे स एव नास्तीति धर्म्यभावादेवाचाक्षुषत्वम् । असत्त्वे सहकारिवैधुर्यादचाक्षुषत्वमिति दुरुत्तरं व्यसनम् । कथमालोकस्य तद्ग्रहे सहकारित्वमिति चेत् यद्ग्रहे हि

चेत् । तन्न । मूर्त्तानाश्रितत्वप्रत्यक्षानाश्रितत्वयोरभिधानात् । अस्तु तर्हि मूर्त्तपदानर्थक्यमिति चेत् । न । वायुस्पर्शव्यभिचारनिवृत्त्यर्थत्वात् । अपि च जन्यद्रव्यतायां सावयवानित्यत्वे स्याताम् । जन्यद्रव्यतायामपि(१) चेत् मूर्त्तत्वमणुतयैन्द्रियकत्वं न स्यात् अमूर्त्तत्वमपि न श्रोत्रप्रत्यक्षत्वानुपपत्तेरेव । नन्वात्मनोऽमूर्त्तद्रव्यत्वेऽपि मनोवेद्यत्वमिव श्रोत्रप्रत्यक्षत्वमस्याविरुद्धम् । अपरथा नात्मा मानसप्रत्यक्षः अमूर्त्तद्रव्यत्वादाकाशवदित्यपि स्यात् । नैतत् । सम्बन्धासम्भवात् न ह्यर्थासम्बन्धमिन्द्रियमर्थं गृह्णातीति दृष्टचरम् । कुतोऽसम्बन्ध इति चेत् नित्यद्रव्यतया समवायासम्भवात् अजसंयोगस्तु नेष्यते । नन्वजानां संयोगो नेष्यते उताजः संयोगः । नाद्यः । अपसिद्धान्तप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । आकाशमात्मसंयोगि द्रव्यत्वात् घटवदितिप्रमाणसिद्धतया तस्यावश्याभ्युपेयत्वात् । उच्यते । अजः संयोगो नेष्यत इति । न चायं प्रमाणसिद्धतयाशक्यापह्नव इति वाच्यम् । मूर्त्तत्वोपाधिग्रस्ततया तत्प्रामाण्यस्यैवानभ्युपगमात् । नन्वात्मसंयोगित्वस्यात्मनिष्ठसंयोगाधिकरणत्वसाधने बाधात् आत्मनिष्ठस्वसंयोगाधिकरणत्वसाधने साध्यविकलो दृष्टान्तः आत्मसंयोगित्वसिद्धेः पूर्वमात्मनि स्वसंयोगित्वस्याप्रसिद्धत्वेन अप्रसिद्धविशेषणता च दुर्वारा । आकाशं नैतदात्मसंयोगाधिकरणं विभुत्वात् एतदात्मवत् आत्मा वा नाकाशसंयोगाधिकरणं विभुत्वादाकाशवदिति सत्प्रतिपक्षग्रस्तत्वाच्च आकाशेन सह संयोगस्यात्प्रतिषिध्यमानत्वा(२)न्न साध्यविकलो दृष्टान्तः न चा-

(१) अजन्यद्रव्यतायामपीति सम्भाव्यते ।

(२) अत्रादर्शपुस्तके कतिपयपदानि पतितानीति सम्भाव्यते ।

काशाभिन्नत्वमुपाधिः रूपादौ साध्याव्याप्तेः अपि चैवं वदता विभागोऽपि स्वीकर्तव्यः द्रव्यत्वहेतोरविशिष्टत्वात् सोऽप्यस्त्विति चेत् कथं तर्हि न संयोगाजन्यव्याघात इति मूकीभव विस्तरस्त्वन्यत्रैरयुपरम्यते । अस्तु तर्हि तमसो द्रव्यत्वं तथाहि ।

अस्ति तावत् तमो नीलमिति धीर्न च साप्रमा ।
प्रमात्वे बाधकाभावात् पीते नीलप्रतीतिवत् ॥ १ ॥
क्षितिर्न विषयस्तस्याः सति तेजोविरोधिनि ।
नियतं जायमानत्वात् तेजोभावप्रतीतिवत् ॥ २ ॥
अबादिविषया सेति वचनं न मनोहरम् ।
सम्यङ्नीलप्रतीतित्वान्नीले नीलप्रतीतिवत् ॥ ३ ॥
न चाविषयता युक्ता धीत्वाद्रूपादिबुद्धिवत् ।
गुणादिविषयत्वं तु शङ्कितुं नैव शक्यते ॥ ४ ॥
तस्मात्तदाश्रयो द्रव्यमिति तावत् प्रतीयते ।
तदाश्रयत्वादेवं यत्तदेवं सम्मतं यथा ॥ ५ ॥

स्यादेतत् यदि नीलधीरबाधिता स्यात् तदेव तु असिद्धं तमसो नीलत्वे नीलरूपाश्रयत्वे वा आलोकानपेक्षचक्षुर्ग्राह्यतैव न सिद्ध्येदिति चेत् तत् किमालोकसापेक्षचक्षुर्ग्राह्यता नीलत्वे नीलरूपाश्रयत्वे वा प्रयोजिकेति मन्यसे ओमिति ब्रुवन् किं विषयातिरिक्तालोकापेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वं प्रयोजकमुत विषयभूतालोकापेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वमाहोस्विदन्यदेवेति विकल्प्य प्रष्टव्यः । प्रथमे ऽप्यालोकग्रहे चक्षुरालोकान्तरमपेक्षते न वा प्रथमे कथमालोकाभावश्चाक्षुषः आलोकसत्त्वे स एव नास्तीति धर्म्यभावादेवाचाक्षुषत्वम् । असत्त्वे सहकारिवैधुर्यादचाक्षुषत्वमिति दुरुत्तरं व्यसनम् । कथमालोकस्य तद्ग्रहे सहकारित्वमिति चेत् यद्ग्रहे हि

यदपेक्षं चक्षुस्तदभावग्रहे ऽपि तदपेक्षत इति भवद्भिरेवाभिधानात् नापेक्षत इति पक्षे कथमालोकस्यापि चाक्षुषत्वमिति विविच्य वक्तव्यम्। एवमेव चेत् तमसैव किमपराद्धमिति यत्किञ्चिदेतत्। नापि द्वितीयः। अलोकव्यतिरिक्तचाक्षुषाणामचाक्षुषत्वप्रसङ्गात्। अथ घटादिग्रहे विषयव्यतिरिक्तमालोकमपेक्षते आलोकग्रह एव नातिरिक्तं केवलस्यैव तत्र सामर्थ्यादिति मन्यसे। तन्न। नियामकाभावात् तस्यापि रूपिमहत्तया घटादिवद्विषयातिरिक्तालोकापेक्षचक्षुर्ग्राह्यताया एव वक्तव्यत्वाच्च। न चात्र तदन्यत्वं प्रयोजकमिति वाच्यम्। आलोकाभावे नियमासिद्धेः। विषमव्याप्तिरेवायमित्युक्ते ऽपि न निस्तारः। तमस्तोमावृतानां सुवर्णादीनामतिरिक्तालोकापेक्षचक्षुर्ग्राह्याणां तदन्यत्वानवगमात्। अथापि स्यात् सामर्थ्यभेदः अत्रापि किं न स्यात्। बाधादिति चेत्। न। तस्योभयत्रापि समानत्वात्। अथ द्रव्यत्वे ऽद्रव्यं यदि तर्हि रूपवतो मूर्त्तिनान्तरीयकतया निरवयवद्रव्यस्य परमाणुतयैन्द्रियकत्वं न स्यात् नाप्यनेकद्रव्यं स्पर्शरहितत्वेन अनारब्धत्वात् मनोवत् ततः कथं द्रव्यत्वमपि द्रव्यत्वे रूपवत्त्वं चेति मन्यसे। तन्न। रूपवतोऽपि गगनादेर्भाट्टैरमूर्त्तत्वाभ्युपगमात्। तस्यापि रूपवत्त्वे बाधकं वक्ष्यत इति चेत्। न। तदपि तेन न निरस्यत इति कुतोऽवगतम्। अस्तु वानेकद्रव्यत्वम्। स्पर्शरहितद्रव्यत्वान्न तदुत्पद्यत इति चेत्। न। स्पर्शरहितस्यापि घटादेरुत्पत्तिदर्शनात्। न च ते स्पर्शवन्त एवोत्पद्यन्त इति साम्प्रतम्। क्षणमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमविरोधात्। अथ स्पर्शरहितद्रव्यत्वान्न तदुत्पद्यत इति यदि ब्रूयां तदा स्यादेवैष दोषः न त्वेवं ब्रवीमि अपि तु स्पर्शरहितद्रव्यत्वान्न तदवयवास्तदारम्भका इति मन्यसे। तन्न।

धर्मिग्राहकबोध्यत्वं सिद्धास्ते धर्मिणो यदि ।
धर्मित्वं यद्यसिद्धानामाश्रयासिद्धिरुद्भटा ॥ १ ॥
परसिद्धस्य धर्मित्वमङ्गीकर्तुं न शक्यते ।
एवमन्यतरासिद्धेर्लोप एव प्रसज्यते ॥ २ ॥
किं च
परसिद्धिः प्रमाणं चेत् तया बाधः प्रसज्यते ।
यदि सा न प्रमाणं स्यादाश्रयासिद्धिरेव ते ॥ ३ ॥
किञ्च रूपितया स्पर्शो यदा तत्रानुमीयते ।
तदापि साधनासिद्धिरिति सर्वं समञ्जसम् ॥ ४ ॥
तस्मान्नवत्वनियमो नैव सिद्धिमुपाश्नुते ।
तमसो दशमत्वस्य संसिद्धेर्मानयुक्तितः ॥ ५ ॥

अत्राभिधीयते । कथमिह तमसो द्रव्यत्वमभिधीयते तत्र मानाभावात् । न चाबाधितनीलधीविषयत्वं मानम् । आलोकानपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वस्यैव बाधकत्वात् । न चात्र विकल्पावकाशः विषयातिरिक्तत्वानतिरिक्तत्वयोरन्यतरत्वस्याभ्युपेतत्वात् सर्वथालोकापेक्षाया दुर्वारत्वात् । न चात्रोभयथापि तदपेक्षा सम्भाविनीति स्वरूपासिद्धिरेव पर्यवस्येत् । न चालोकाभावस्य तद्व्यञ्जकत्वाङ्गीकारात् आलोकानपेक्षचक्षुर्ग्राह्यतेति साम्प्रतम् । तस्य तद्व्यञ्जनीयत्वे मानाभावात् रूपवच्चाक्षुषत्वेनालोकापेक्षचक्षुर्ग्राह्यताया एव वक्तव्यत्वाच्च । न चैवमालोकेऽपि विषयातिरिक्तालोकापेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वमनुमातुं शक्यं गौरवात् । अपि च तमसोऽजन्यत्वं जन्यत्वं वाभ्युपेयेत न प्रथमः अप्रत्यक्षतापत्तेः रूपवदजन्यत्वस्य अप्रत्यक्षत्वेन व्यभिचारानुपलब्धेः । अजन्यरूपवतोऽपि गगनादेः प्रत्यक्षत्वान्नैवमिति चेत् । न । अजन्यरूपवत्त्वे प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः । अजन्यरूपवतो-

ऽपि प्रत्यक्षत्वे को दोष इति चेत्। न। रूपवत्त्वे विभुत्वानुपपत्तेः रूपवच्चाक्षुषत्वे वाजन्यत्वानुपपत्तेः। न च वियदधिकरणन्यायेन जन्यत्वमेवास्त्विति साम्प्रतम्। प्रस्तावे निराकरिष्यमाणत्वात् व्यभिचाराभावे निरनुयोज्यानुयोगप्रसङ्गाच्च। नापि द्वितीयः। स्पर्शरहितद्रव्यत्वात्। न च विशेष्यवैयर्थ्यम्। रूपादिव्यभिचारपरिहारार्थत्वात्। न चैवमपि घटादौ व्यभिचारः(१)। द्रव्यत्वे सति स्पर्शात्यन्ताभावाधिकरणत्वस्य हेतुत्वात्। न च रूपवत्त्वेन स्पर्शवत्त्वानुमानात् स्पर्शरहितद्रव्यत्वमसिद्धमिति वाच्यम्। रूपवत्त्वे मानाभावात्। तर्कसङ्ग्रहकारास्तु मनस्त्वं स्पर्शवदवृत्तिवेगवदवृत्तिजातेरन्यत् जातित्वात् गोत्ववदिति तमसो द्रव्यत्वे प्रमाणमाहुः। तदप्रमाणम्। स्पर्शवदमूर्त्तान्यतरवृत्तिजातित्वोपाधिग्रस्तत्वात्। न च गगनादौ साध्याव्याप्तिरिति साम्प्रतम्। जातित्वविशेषणावच्छिन्नसाध्यव्याप्तेरिष्टत्वात्। न चेतरोपाधितुल्यन्यायत्वे सत्यप्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादयमनुपाधिरिति शक्यं वक्तुम्। अपरथा सर्वत्रोपाधिविलयप्रसङ्गात्(२)। मनस्त्वं स्पर्शवदवृत्तिवेगवदवृत्तिजात्यन्यजातिर्न भवति स्पर्शवदमूर्त्तान्यतरवृत्तिजातित्वरहितत्वात् यत् स्पर्शवदमूर्त्तान्यतरवृत्तिजातित्वरहितं तत् स्पर्शवदवृत्तिवेगवदवृत्तिजात्यन्य-

(१) तथा च स्पर्शरहितत्वस्योत्पत्तिक्षणावच्छेदेन घटादौ सत्त्वात् व्यभिचार इति भावः। स्पर्शात्यन्ताभावेति। स्पर्शात्यन्ताभावस्य निरवच्छिन्नाधिकरणताया विवक्षितत्वादित्यर्थः।

(२) तथा च धूमवान् वह्नेरित्यादौ आर्द्रेन्धनसंयोगादेः प्रभामण्डलादौ साध्याव्यापकतया अनुपाधित्वप्रसङ्गेन तत्रापि किञ्चिद्विशिष्टसाध्यव्यापकत्वस्यावश्यं वाच्यत्वात् एवं स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादावपीति भावः।

टी० यदुपधिरुदके स्निग्धधीरिति उदके स्निग्धधीर्य्यद्गुणोपाधिकेत्यर्थः । नन्वसौ स्नेहो द्रवत्वात्तोयत्वाच्च नातिरिक्त इति कश्चित् तन्नेत्याह । अतिरिक्त इति । तत्र । हेतुमाह । क्वचिदिति । असौ–स्नेहः, क्वचित्–पृथिव्यां ताभ्यां–द्रवत्वतोयत्वाभ्यां विनाऽपि प्रतिभातीति यतः अतः द्रवत्वतोयत्वाभ्यामतिरिच्यते स्नेह इत्यर्थः अयञ्चात्र हेतुः द्रवत्वमेव स्नेहश्चेत् सौवर्णादिद्रवाणां पांसुसंग्राहकत्वं स्यात् न च तद् दृश्यते अतो द्रवत्वातिरिक्तः स्नेहस्तदिदमाह । सौवर्णादीति । अपि च पर्य्यायानुक्तिरपि द्रवत्वस्नेहयोर्भेदं साधयति यत्रयत्र स्निग्धत्वं तत्र सर्वत्र द्रवत्वमिति व्यवहाराभावात् यथा मणिकृपाणदर्पणादौ सुवर्णे च स्नेहाभावस्य द्रवत्वस्य च भवतैवोक्तत्वात् विषमता चेति द्रवत्ववैषम्ये स्नेहवैषम्यं नास्ति स्नेहवैषम्ये द्रवत्ववैषम्यञ्चास्तीति केषाञ्चित् पक्षः ॥

इति स्नेहाख्यगुणान्तरसद्भावपक्षः ॥ ३२ ॥

अन्ये पुनरन्यथा आहुरित्याह । अन्य इति ।

मू० अन्ये स्नेहन्तु रूपं किमपि निजगदुः स्निग्धवर्णोक्त्यबाधाद् दृष्टत्वाद् दुस्त्यजन्तद् भवति खलु भिदा कापि गन्धादिकेऽपि । अप्त्वादेः पांसुसङ्ग्रहसुगममिदमयस्कान्तजात्यादिनीत्या न ह्यन्यत्तत्र क्लृप्तं न च न दृढमितं पार्थिवे पिच्छिलत्वम् ॥ ३३ ॥

टी० इत्थं किल ते मन्यन्ते स्निग्धवर्णोक्त्यबाधात् स्नेहाख्यं रूपं किमप्यधिगच्छाम इति तदेवोपपादयति । दृष्टत्वादिति । अथापि रूपसामान्यात् स्नेहाख्यरूपविशेषे वैषम्यं दृश्यत इत्याशङ्क्य

तत् प्रतिबन्द्या निराकरोति । भवतीति । दृष्टं खलु गन्धादिष्वपि तत्तद्धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धं वैषम्यं न हि कस्तूरीकरीषादिष्वेकरूपो गन्धः न च दुरालभाशतपत्रादिष्वेकरूपः स्पर्शः, एवं रसादिष्वपि द्रष्टव्यं, कथन्तर्हि स्नेहमन्तरेण पांसुसंग्रह इत्याह । अप्त्वादेरिति । अप्त्वं स्नेहश्च समानाधिकरणमिति हि भवता प्रतिपाद्यते तथा च सत्यप्त्वमेव स्नेहकार्य्यपांसुसंग्रहे नियामकमस्तु कथं जातिरेव गुणविशेषमन्तरेण कार्य्यविशेषनियामिकेत्यत्र दृष्टान्तमाह । अयस्कान्तजात्यादिनीत्येति । अयस्कान्तजातिविशेष एवायस्संग्रहणे निमित्तं न ह्यन्या तत्र कारणक्लृप्तिः । एवमत्रापि तोयत्वजात्यतिरिक्तस्नेहरूपगुणक्लृप्तिर्न युक्तेत्यर्थः । किञ्च स्नेहो जलैकनियत इति स्नेहवादिभिरभिधीयते अथापि पार्थिवे पिच्छिलत्वं दृश्यते अतस्तत्तद्वस्तुनियतरूपविशेषाद्व्यतिरेकेण स्नेहो नाम कश्चिन्नास्तीत्यपरेषां पक्षः ॥

इति स्नेहस्य रूपविशेषान्तर्भावपक्षः ॥ ३३ ॥

एवं द्रवत्वेऽपि पक्षभेदावाह । मात्स्नयादीति ।

मू० मात्स्नयादिप्रभेदोपहितगुरुतया ऽबादिनिम्नाभिमुख्यं माषव्रीह्यादिराशौ भवति च पतने तादृशन्तारतम्यम् । किन्त्वादृष्टान्यक्लृप्तिर्ज्वलनपवनयोर्न क्रियायां तथाऽस्मिन्नित्येकेऽन्ये तु दृष्ट्वा गुणमधिकमुशन्त्यादिमस्यन्दहेतुम् ॥ ३४ ॥

टी० मात्स्नयादिप्रभेदावच्छिन्नगुरुत्वमेवाबादीनां निम्नाभिमुख्ये कारणं न पुनर्द्रवत्वं नाम कश्चिद् गुणः इदञ्च पतने तारतम्यं माषव्रीह्यादिराशौ दृष्टमिति यथादर्शनमेवानुसरामः न हि

माषादिराशौ पतनाद्यर्थं गुणान्तरं परिकल्प्यते भवद्भिः । किञ्चाग्ने-रूर्द्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्य्यग्गम*नमित्यत्राद्दृष्टातिरेकेण गुणान्तरं भवद्भिर्न कल्प्यते एवं सलिलस्यापि निम्नाभिमुख्येन सरणमित्यत्राद्दृष्टव्यतिरेकेण गुणान्तरं कल्पनीयं तदिदमाह । किञ्चेति । दृष्टान्तदृष्टं पक्षे योजयति । तथेति । एवमेकदेशिनां पक्षं परिसमाप्यान्येषां पक्षमनुवदति । अन्ये त्विति ॥

इति द्रवत्वान्तर्भावबहिर्भावपक्षौ ॥ ३४ ॥

उक्तस्य द्रवत्वस्य स्वाभाविकास्वाभाविकादिविभागं दर्शयति । तोय इति ।

मू० तोये दृष्टं स्वभावाद् घृतकनकमुखे पाक-
जन्यं द्रवत्वं तैलादौ नैव पाकानुगम इति
भवेत्तादृशावंशक्लृप्तिः । भस्मीभावाद्यनर्हं
यदुत कणभुजा सूत्रितं तैजसत्वं हेमा-
दिश्लिष्टभौमावयवनयविदामित्यमेतन्न हृद्य-
म् ॥ ३५ ॥

टी० स्वभावादेव तोये द्रवत्वं दृष्टं घृतकनकमुखे पाकजन्यं द्रवत्वं दृष्टम् उभयमपि तथैवाङ्गीकर्त्तव्यं तैलादौ पाकानुगमो न दृष्ट इति तादृशावंशक्लृप्तिः एवं दृष्टप्रक्रियामुक्त्वा कणभुगभिमतमार्थान्तरमनूद्य दूषयति । भस्मीभावादीति । अत्यन्तानलसंयोगेऽनुच्छिद्यमानद्रवत्वेन हेमादीनां तैजसत्वमुक्तं कणभुजा तद्धेमादिश्लिष्टभौमावयवे व्यभिचाराद् दुःस्थमेव, तुल्यं खलु हेम्ना तच्छ्लिष्टभौमावयवानामत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि भस्मीभावानर्हत्वम् । अथापि

* तिर्यक्पवनमिति पा० ।

यथा तेषां भैामत्वं तद्वद्धेम्नोऽपि तैजसत्वमेव साधयितुं न शक्यत इत्यर्थः। अन्यत् सर्वं न्यायपरिशुद्धौ विस्तरेणोक्तमस्माभिरिति नेह प्रतन्यते ॥

इति सांसिद्धिकपाकजद्रवत्वाधारनियमादिः ॥ ३५ ॥

गुरुत्वाख्यस्य गुणस्यानुमानगम्यत्वं प्रतिवन्द्या प्रतिक्षिपति। पात इति।

मू० पातस्तुल्यो ऽम्बुभूम्योः पवनदहनयोस्तिर्य्यगूर्द्ध्वप्रवृत्त्या पाते भेदात् पलादिप्रतिनियतिरपि ह्यंशवैषम्यतः स्यात्। भागानां तारतम्याज्जलशिखिमरुतां स्यन्दनादे*र्विशेषस्तस्मात् सर्वोऽप्यदृष्टादिह भवतु न चेत् स्याद् गुणोऽन्यो ऽनलादौ ॥ ३६ ॥

टी० "अग्नेरूर्द्ध्वज्वलनम्" इत्यादिना पवनदहनयोस्तिर्य्यक्प्रवृत्तिरूर्द्ध्वप्रवृत्तिर्यथाकेवलमदृष्टात् परिकल्प्येते एवमम्बुभूम्योरपि पातः केवलमदृष्टादेवास्तु किमनेन कल्पितेन गुरुत्वेन तत्कल्पने गौरवात् कथन्तर्हि गुरुत्वाभावे मानवेलायां द्विपलादिव्यवहारः पातभेदात् परिकल्प्येत तदपि चांशवैषम्याद्योयुज्यत इत्याह। पाते भेदादिति। पञ्चपणनिक्षेपाद्दशपणनिक्षेपे हि पातवैषम्यं दृश्यते तत्तदाधिक्यमन्तरेण न भवति निष्कनिक्षेपेऽप्यंशाधिक्यमस्त्येव निष्कार्द्धनिक्षेपात् अन्यथा गुरुत्वाधिक्यस्याप्ययोगात् तथा च तेनैवांशवैषम्येण पातभेदः तथा च किमजागलस्तनवदप्रयोजकेन गुरुत्वाधिक्येन, दृष्टा च भूतान्तरेषु गुणान्तरकल्पनामन्तरेणांशाधिक्यादेव कार्य्यभिदा यथा

* देर्भिदेष्टेति पा०।

अग्नेरूर्द्ध्वज्वलनादौ जाज्वल्यते हि वह्निरंशाधिक्ये तदभावे केवलं ज्वलति एवं पोपवीति च मरुदंशाधिक्येन तदभावे केवलं पवते। एवं जलमप्यंशाधिक्ये क्रियासमभिहारेण स्यन्दते तदभावे स्यन्दत एव। तस्मात् सर्वोऽप्यदृष्टादेव भवतु अन्यथा अग्न्यादावपि गुणान्तरं कल्प्यं स्यादित्याह। न चेदिति। न ह्यग्न्यादावूर्द्ध्वज्वलनादिकारणं भवद्भिः कल्प्यते अतो गुरुत्वस्यानुमानिकत्वमनुमानवार्त्तानभिज्ञतानिबन्धनमिति॥

इति गुरुत्वाख्यगुणानुमानभङ्गः॥ ३६॥

तर्हि गुरुत्वस्य प्रत्यक्षत्वमस्त्विति वदन्तमपि प्रतिक्षिपति। त्वक्संवेद्यमिति।

सू० त्वक्संवेद्यं गुरुत्वं कतिचिदभिदधुस्तत्तु तेषां गुरुत्वं नोर्द्ध्वं स्पृष्ट्वा प्रतीमस्तदिह परधृतेनाप्यधस्तात्स्पृशन्तः। न ह्यन्यालम्बितोऽर्थो भवति लघुतरः स्पर्शनं नोपरुद्धं तेनाक्रान्तौ प्रणुत्ति क्रम इति गुरुणा तर्कितस्तोलनाद्यैः॥ ३७॥

टी० त्वचा गुरुत्वं संवेद्यत इति ये ह्यभिदधुः तत्तु तेषां गुरुत्वमित्यधिक्षेपवादः। तत्र हेतुमाह। नोर्द्ध्वमिति। यदि गुरुत्वं त्वचा गृह्येत रुचकादिष्वधः स्पर्शवदूर्द्ध्वस्पर्शेऽपि गुरुत्वं प्रतीयेत न च तथा प्रतीमः। किञ्चाधस्तादपि स्पर्शनेन क्वचिद् गुरुत्वं न प्रतीयते न हि परधृते वस्तुन्यधस्तादपि स्पृशन्तो गुरुत्वं प्रतियन्ति। नन्वन्यालम्बिते लघुत्वमेव तदा जातमितिवक्तुं न शक्यते अन्यस्य प्रयासेन धारणाभावप्रसङ्गात् अस्तु गुरुत्वमनुवर्त्तेत इति अथाऽप्य-

न्यालम्बिते स्प्रष्टुः स्पर्शनमुपरुद्धुमिति च वक्तुं न शक्यमित्याह । स्पर्शनमिति । स्पर्शनेन्द्रियोपरोधे गुणान्तरोपलम्भस्याप्यभावप्रसङ्गादित्यर्थः । कथन्तर्हि लोके गौरवतारतम्यं हस्तेन परीक्ष्यत इत्यत्राह । तेनेति । गुरुणा द्रव्येण हस्ताद्याक्रान्तौ प्रणोदनक्रमविशेषस्य उपलब्धत्वात् हस्ततोलनाद्यैः प्रणोदनक्रमस्तर्कित इत्यर्थः । यदि गुरुत्वमस्ति तदा गुरुत्वनिमित्तकः प्रणोदनक्रमः यदि वा गुरुत्वं नास्ति तदा गुरुत्वाश्रयत्वेन परिकल्पितद्रव्याधिक्यनिबन्धनः प्रणोदनक्रमः सर्वथा गुरुत्वप्रत्यक्षत्वं नास्तीति भावः ॥

इति गुरुत्वप्रत्यक्षत्वभङ्गः ॥ ३७ ॥

इत्थमनुमानगम्यत्वं प्रत्यक्षगम्यत्वञ्च गुरुत्वस्य प्रतिक्षिप्तम्, एवन्तर्हि गुरुत्वमेव प्रतिक्षिप्तं भवति तथा चागमविरोधः । सांख्यास्तु गुरु वरणकमेव तम इति तमस्कार्य्यत्वेन गुरुत्वमुपपादयन्ति, यत्सांख्योक्तं न तत्सर्वमपि प्रतिक्षिप्यते अनुकूलमविरुद्धं चाङ्गीक्रियते वेदवादिभिरिति एतत्प्रतिबन्द्या निराकर्तुमनुवदति । क्षित्यादाविति ।

मू० क्षित्यादौ सांख्यदृष्ट्या यदि किमपि तमः*-
स्कार्यमिष्टं गुरुत्वं तद्वत् कल्प्येत वह्निप्रभृ-
तिषु न कथं सत्त्वकार्य्यं लघुत्वम् । यादृगभू-
ताद् गुणात्तद्वदसि च पतनं तादृशादस्तु
तस्मात् क्लृप्तिस्त्वन्यस्य गुर्वी भवतु तदधिकं
काममाप्तोपदेशात् ॥ ३८ ॥

टी० तदेव प्रतिबन्द्या प्रतिक्षिपति । तद्वदिति । यदि सांख्योक्तमिति गुरुत्वं स्वीक्रियेत तर्हि सत्त्वं लघुप्रकाशकमिति तैरेवोक्तं सत्त्वकार्य्यं लघुत्वमपि वह्न्यादौ स्वीक्रियेत न च तथा स्वीकृत-

तमः*कार्यमिति गौड़द्रविड़पुस्तकपाठं त्वपाणिनीयत्वादुपेक्षिष्महि

मति भावः । किञ्च पतनानुपपत्त्या हि गुरुत्वं कल्प्यते प्रकृतिपरिणामविशेषे पृथिव्यादौ तच्च गुरुत्वं यादृग्भूतात्तमसो भवतीति वदसि तादृशादेव तस्मात् तमसः पतनमस्तु किमनेन मध्ये परिकल्पितेन गुरुत्वेनेत्याह । यादृग्भूतादिति । अन्यथा लघुत्वमपि परिकल्प्येतेति प्रतिवन्दिरनुवर्त्तते तस्मादधिकस्य गुरुत्वस्य परिक्लृप्तिर्लघुत्वक्लृप्तिवत् गुर्वी, अथापि तेषु तेषु शास्त्रेषु माषसर्षपादीनामन्येशामपि पर्वतपरमाण्वादीनां गौरवतारतम्यव्यवहारो दृश्यत इति चेत् तर्हि आगमिकमेव गुरुत्वमङ्गीकुर्म्महे अतो नास्माकं क्वचिद्विरोधः, अविरोधमेवाह । काममिति । आगमप्रमाण्यावलम्बनेन अतिरिक्तगुरुत्वाङ्गीकारेऽपि नास्माकं काचित् क्षतिः तस्याप्यागमस्य पूर्वोक्तप्रक्रियया विषयभेदाङ्गीकारेऽपि नास्माकं प्रधानार्थविरोधः ॥

इत्यागमिकगुरुत्वनिर्वाहः ॥ ३८ ॥

अथ संख्यायाः परिशोधनार्थं प्रागेव संख्याविषयां प्रक्रियामनुवदति । एकेति ।

सू० एकद्व्यादिप्रतीतिव्यवहृतिविषयो योगुणस्सा तु संख्या क्वाप्यैक्यं नित्यसिद्धं क्वचिदवयवगैर्जन्यते तत्तदैक्यैः । द्वित्रित्वाद्यं त्वनेकावगतिसहकृतैकैकनिष्ठैक्यजन्यं तत्तत्पुम्मात्रदृश्यं क्षणिकमिति कथा कापि कौतस्कुतानाम् ॥ ३९ ॥

टी० एकद्व्यादिप्रतीतिव्यवहारविषयो यो गुणस्सा संख्या सा पुनः क्वापि परमाण्वादौ नित्यसिद्धा, क्वचिद् द्व्यणुकत्र्यणुकादौ तत्तत्कारणगतैरैक्यैर्जन्यते द्वित्वत्रित्वादिकन्तु अनेकावगतिसहकृतैकैक-

निष्ठैक्यजन्यं तादृशी चावगतिरपेक्षाबुद्धिरित्यभिधीयते सा चापेक्षा बुद्धिः तत्तत्पुरुषमात्रनिष्ठेति तज्जन्यद्वित्वत्रित्वादिकं तत्तत्पुरुषैरेव दृश्यते तत्कालमात्रभावित्वात्, तच्च क्षणिकमिति कौतस्कुतानां तार्किकाणां कथा कापि श्रूयत इति शेषः ॥

इति कणादोक्तसंख्याप्रक्रिया ॥ ३९ ॥

अनूदितेऽर्थे द्वित्वादिकं निराकरोति । तत्रेति ।

मू० तत्र द्वित्वाद्यपेक्षामतिविषयभिदामात्रमेवा-स्त्वभीष्टं द्वित्वाद्युत्पत्तिमूलं यदभिलपसि तद्व्याहृतेरस्तु मूलम् । द्वित्वादिप्रागभावैर्ध्रु-वमिह हि विना धीविशेषोऽभ्युपेयस्तन्मूलं निर्गुणानां विगणनमपि च स्थापनीयं गुणा-नाम् ॥ ४० ॥

टी० यादृशादपेक्षाबुद्धिविषयाद् द्वित्वाद्युत्पत्तिं वदसि तादृशापेक्षाबुद्धिविषयवस्तुविशेषोपलम्भ एव द्वित्वादिव्यवहारमातनोतु किमनेन द्वित्वादिकल्पनेन तदिदमाह । द्वित्वाद्युत्पत्तिमूलमिति । अयं भावः न ह्यपेक्षाबुद्धिर्निर्विषया अज्ञानत्वप्रसङ्गात्, नापि प्रकृतानुपयोगिवस्तुविषया प्रकृतासंगतिप्रसङ्गात्, तथा सविषयत्वे प्रकृतसंगतत्वे च सिद्धे कोऽयं विषयविशेष इति निरूपणीयमित्यवशिष्यते स पुनर्विषयविशेष एव द्वित्वादिस्थाने निविश्य द्वित्वादिव्यवहारमातनोत्विति तर्हि द्वित्वादिप्रागभाव एव विशेषः स एव द्वित्वाद्युत्पत्तौ मूलं स चाभावत्वादेव भावमपेक्षते, न हि द्वित्वादिकमन्तरेण द्वित्वादिप्रागभावो वक्तुं शक्यत इति चेत् तदपि मन्दं प्रागभावस्यानादित्वेन द्वित्वादेरनादित्वप्रसङ्गात्, तर्ह्यनेकावगतिसह-

कृतैकैकनिष्ठैक्यप्रतीतिरपेक्षा बुद्धिरिति विशेषयाम इति चेत् तर्हि-प्रागभावातिरिक्तो विषयविशेषो भवद्भिरेवाभ्युपेय इति तदेव द्वित्वा-दिकमस्त्विति पुनरेवायातं तदिदमाह । धीविशेषोभ्युपेय इति । अभ्युपेयते च भवद्भिरप्ययमर्थो गुणादीनां गणनाविशेष इति प्रतिवन्दीं पुरस्कुरुते । तन्मूलमिति । न हि गुणादीनां द्वित्वादिकं भवद्भिर-भ्युपगम्यते गुणानां गुणाभावात् । न च द्रव्यगतेन संख्याविशेषेण गुणानां संख्यैकार्थसमवायेन द्वित्वत्रित्वादिव्यवहार इति वाच्यं विरुद्धत्वात् संख्यायाः नव द्रव्याणि चतुर्विंशतिर्गुणाः पञ्च कर्म्माणि द्वे सामान्ये इत्यादिर्हि भवद्व्यवहारः, ते च परस्परविरुद्धाः कथं गुणेषु संघटेरन् । अथापि द्रव्यावान्तरेषु घटपटादिषु चतुर्विंशतित्वम-प्यस्ति तदेव गुणेषु व्यवह्रियते, पञ्चत्वमपि कुत्रचिदङ्गुलीप्रभृतिषु तत्कर्म्मस्विति नियमोऽस्त्विति चेन्न अनियमात् । न हि चतुर्विंशति-त्वमेव गुणेषु व्यवहर्त्तव्यं पञ्चत्वमेव कर्म्मस्विति नियामकमस्ति संख्याया अभावात् । अथापि बहुलक्षणविशेषपरिगृहीतेषु गुणेषु चतुर्विं-शतित्वव्यवहारः कतिपयलक्षणपरिगृहीतेषु पञ्चत्वव्यवहार इति चेन्न लक्षणबहुत्वस्य लक्षणाल्पत्वस्य च तत्तदपेक्षाबुद्धिविषयत्वव्यतिरे-केण निरूपयितुमशक्यत्वात्, अन्यथा मुख्यसंख्याङ्गीकारप्रसङ्गात्, एवञ्च सति तत्तदपेक्षाबुद्धिविषयतारतम्यमात्रेण त्रिचतुरादिव्यवहारो गुणादिष्विव द्रव्येष्वपीत्यभ्युपेत्य इति निर्णयः ॥

इति परोक्तद्वित्वादिनिरासः ॥ ४० ॥

एवं द्वित्वादिसंख्यां निरस्य एकत्वसंख्यां स्वरूपतः परिशो-धयति । कैवल्यमिति ।

मू० कैवल्यं नैकसंख्यापरविरहतया नापि मुख्या-
न्यभावो संघातैक्यन्तु राशिक्रममवयवि तु

प्राङ्निरस्तं ततोऽन्यत् । तेनासंघातरूपे क्वचन निरुपधिः स्यादसावेकसंख्या स्वाधारैकायुरेषा परमुपचरिता सेयमद्रव्यवर्गे ॥४१॥

टी० मुख्यान्यकेवलेष्वेकमिति बहुषु विषयेषु एकशब्दं प्रयुञ्जते प्रयोक्तारः, तत्र कैवल्यं नैकत्वसंख्या परविरहरूपत्वात् कैवल्यस्य, न ह्येकत्वसंख्या वस्त्वन्तरवैधुर्य्यरूपतया प्रतीयते एकमिति भावत्वेनैव प्रतीयमानत्वात् । नापि मुख्यत्वमेकत्वसंख्या अमुख्येष्वप्येकत्वव्यवहारदर्शनात् । नाप्यन्यभाव एकत्वं स्वस्मिन्नप्येकत्वव्यवहारात् । अतो मुख्यत्वमसहायत्वमन्यत्वञ्चापहायान्यदेव किञ्चिदेकत्वं तच्च नावयविनि वर्त्तते अवयविन एवाभावात् । संघातैक्यन्तु राशिवदौपचारिकमेव तदिदमाह संघातैक्यमित्यादिना, ततोऽन्यदित्यन्तेन, तेनासंघातरूपे परमाण्वादौ निरुपाधिरसावेकत्वसंख्या स्वीक्रियते एषा चैकत्वसंख्या स्वाधारैकायुः यावद्द्रव्यभाविनीत्यर्थः अद्रव्येषु कथमेकत्वसंख्येति चेत्तत्राह । परमिति । द्विविधो ह्येकत्वव्यवहारो मुख्य औपचारिक इति परमाण्वादौ मुख्यः संघातरूपे पुनरवयव्यादौ औपचारिकः, औपाधिकत्वात्तद्व्यवहारस्य, एवमद्रव्येष्वेकत्वव्यवहार औपचारिकः अन्यथा अनवस्थादिदोषप्रसङ्गादिति अयमत्र निर्णयः—द्वित्वादिकं नास्त्येव अपेक्षाबुद्धिविषयतामात्रेण प्रतीतिव्यवहारयोरन्यथासिद्धत्वात् । एकत्वन्तु विद्यते तत्पुनर्यत्र बाधोऽस्ति गुणादौ तत्र त्वौपचारिक इति ॥

इत्येकत्वसंख्यास्वरूपाश्रयादिनिरूपणम् ॥ ४१ ॥

इत्थमेकत्वं प्रसाध्य तस्य मतभेदेन स्वरूपमेव विविच्य दर्शयति । ऐक्यमिति ।

मू० ऐक्यं स्वाभेदमाहुः कतिचन न भिदाऽस्त्ये-

क्यमेवेति दृष्टेर्भेदादृष्टयैक्यमोहस्तदिति च वचनं तत्रतत्राभ्युपेतम् । अन्ये त्वेतत्स्वसत्त्वं विदुरितरसमुच्छ्रित्यवस्थानुवृत्तं तत्पक्षेऽपि स्वरूपादधिकमिदमिह द्वित्वमोहादिसिद्धेः ॥ ४२ ॥

टी० आचार्य्याः केचित् स्वाभेदमेवैक्यमाहुः तत्र हेतुमाह । न भिदास्त्यैक्यमेवेति दृष्टेरिति । अयं भावः ऐक्यविवरणे प्रवृत्ता निर्णेतारो भेदाभावरूपतयैव ह्यैक्यं विवृण्वन्तीति व्यवहारान्तरमप्यत्रानुकूलमित्याह । भेदेति । ऐक्यभ्रमो भेदादर्शनादभूदिति भ्रान्तिविषये व्यवहरन्ति व्यवहर्तारः, तच्चैक्यस्य भेदाभावरूपत्वानुकूलं तत्रतत्राभ्युपेतमितीदृशो व्यवहारो भूयान् स च व्यवहारस्सर्वैरप्यभ्युपेयः अतो भेदाभाव एव ऐक्यमिति केचिदाचार्य्या निरणैषुः । अन्ये तु स्वसत्त्वमेवैक्यम् इतरसद्भावेऽपि तद्वर्त्तते तच्च स्वसत्त्वं स्वरूपादधिकमेव अन्यथा स्वरूपे प्रकाशमाने द्वित्वादिमोहानुपपत्तेः, एकत्वे तिरोहिते हि द्वित्वादिव्यामोहः द्वौ चन्द्रमसावित्यत्र स्वरूपं प्रकाशते एकत्वं तिरोहितमिति वाच्यं तथा चैक्यस्य भेदाभावरूपत्वेऽपि स्वसत्त्वरूपत्वेऽपि स्वरूपादतिरेकः स्वीकार्य्यः, अन्यथा द्वित्वादिव्यामोहायोगादिति ॥

इत्यैकत्वविषयमतभेदः ॥ ४२ ॥

अतः परम् अभिज्ञाप्रत्यभिज्ञाविषययोरेकत्वयोर्वैषम्यमाह । अन्यदिति ।

सू० अन्यद् गृह्णात्यभिज्ञा तदिदमिति पुनः प्रत्यभिज्ञाऽन्यदैक्यं कालक्षेत्रादिभेदग्रहजनित-

भिदाभ्रान्तिशान्तिस्ततःस्यात् । मोहस्तत्रै-
कताधीर्ज्वलन इव भवेत् प्रत्यभिज्ञात्वत-
श्चेत् स्वव्याघातोऽनुमाया भ्रम इह निखिला
स्यादभिज्ञापि तद्वत् ॥ ४३ ॥

टी० इदमिति गृह्णती तावदभिज्ञा सा खल्वेकदेशकालवर्त्तिनि स्वस्मिन्नैक्यं गृह्णाति तदिदमिति पुनः प्रत्यभिज्ञा देशकालभेदप्रसक्त-भेदविरोध्यन्यदैक्यं गृह्णाति अतो विषयभेदाद् भेदभ्रान्तिशान्तिः स्यात् । ननु विप्रतिपन्ना प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिः प्रत्यभिज्ञात्वात् प्रदीप-प्रत्यभिज्ञावदिति प्रत्यभिज्ञायास्सार्वत्रिकं भ्रान्तित्वमाशङ्कते । मोह इति । परिहरति । स्वव्याघात इति । तथा च अयमिति ह्यनुमानं प्रवर्त्तते तत्रापि प्रतिसन्धानरूपत्वेन स्वव्याघातः प्रसज्यत इति भावः । बाधाबाधविवेकाभावेन प्रत्यभिज्ञामात्रतया सर्वत्रापि भ्रान्ति-त्वसाधने शुक्तिरजताभिज्ञावत् स्वलक्षणाभिज्ञायामपि भ्रान्तित्वं साधयितुं शक्यत इत्याह । भ्रम इहेति ।

इत्यभिज्ञाप्रत्यभिज्ञाविषयैकत्वविशेषसत्यत्वम् ॥ ४३ ॥

वैशेषिकोक्तसंख्यातोऽव्यतिरिक्तसंख्यावादिनं प्राभाकरं प्रति-बन्द्या प्रतिक्षेप्तुमारभते । अद्रव्य इति ।

मू० अद्रव्येऽप्यस्ति संख्याव्यवहृतिबलतस्सा त-
तोऽन्या गुणादेर्मैवं संख्यासु संख्याव्यवहृति-
वदियं स्यात्त्विहोपाधिसाम्यात् । नोचेत्सा-
मान्यऽवस्थाव्यवहृतिनियतिस्थापनं तुल्य-
चर्चं तस्मात् काणादकॢप्तिर्गुरुमतकथकै-
र्युक्तमत्रापि सोढुम् ॥ ४४ ॥

टी० इत्थं किल तेषामाशय: संख्याव्यवहृतिरद्रव्येऽप्यस्ति अतो व्यवहारबलात् सा संख्या पुनरद्रव्याद् गुणादेरन्येति तद् दूषयति । मैवमिति । तत्र प्रतिबन्दिमाह । संख्यास्विति । अद्रव्यत्वे समानेऽपि संख्यासु संख्याव्यवहारो भवद्भिरप्यङ्गीकार्य्यः, द्रव्यत्ववैधुर्य्यं ह्यद्रव्यत्वं तत्तु संख्यायामपि समानं तथा च संख्यायां संख्याव्यवहारवत् अन्येष्वप्यद्रव्येषु संख्याव्यवहार औपाधिकः स्यादेवेति । तत्र हेतुमाह । उपाधिसाम्यादिति । स्वाभाविकसंख्याङ्गीकारे पुनरनवस्थेत्याह । नोचेदिति । गुणादाविव संख्यायामपि संख्याव्यवहारो मुख्यः स्यादिति भावः । संख्यायाममुख्यसंख्याव्यवहृतिनियमस्थापनञ्चेत् तद्गुणादावपि तुल्यचर्चमित्याह । व्यवहृतिनियतिस्थापनमिति । उक्तमर्थं निगमयति । तस्मादिति । काणादक्लृप्तिमङ्गीकुर्वाणस्य प्राभाकरस्य संख्यायामपि तत्क्लृप्तिरङ्गीकार्येत्यर्थः ॥

इति प्राभाकरोक्तसंख्यानिरासः ॥ ४४ ॥

अथ कश्चिदाह गुणेषु संख्याव्यवहृतिवद् द्रव्येष्वपि परिमाणव्यवहारोऽप्युपाधिभेदादेव स्यात् न पुनः स्वाभाविकं परिमाणमिति तदाह । देशाधिक्यादीति ।

मू० देशाधिक्यादिसिद्धावुपधिभिरिह तद्युक्तसंयोगभेदाद्देशव्याप्तिप्रभेदः परिमितिरिति चेन्नोपधीनाम्मितत्वात् । देशैस्तन्न्यूनतादौ प्रसजति हि मिथस्संश्रयस्तत्स्वतस्सा मन्तव्या क्वापि राशिप्रभृतिषु तु परं देशसंबन्धभेदः ॥ ४५ ॥

टी० उपाधिभिर्मणिकघटकरकादिभिराकाशदेशाधिक्यादि-षिद्धौ तत्तदुपाधियुक्ताकाशदेशसंयोगतारतम्यात्तत्तदर्गतानां द्रव्याणां तत्तद्देशव्याप्तिप्रभेद एव परिमाणं न पुनः परिमाणमिति गुणान्तर-मिति चेन्न उपाधीनामेव मणिकादीनां स्वभावतः परिमितत्वात् अतः स्वाभाविकं परिमाणम् उपाधिष्विवान्यत्राप्यङ्गीकरणीयमि-त्यर्थः । ननु देशैरेवोपाधीनां परिमाणमस्तीति यदि वदसि तर्हि परस्पराश्रयः आकाशादिदेशैरुपाधिद्रव्यपरिमाणम् उपाधिभिश्चाका-शादिदेशपरिमाणमिति । उक्तमर्थं निगमयति । तदिति । स्वतः क्वापि सा परिमितिर्मन्तव्या क्वापीत्यसंघातरूपद्रव्यमुच्यते संघातरूपेषु राशिप्रभृतिषु देशसंबन्धविशेषमात्रमेव परिमाणस्य व्यवहारकारण-मित्याह । राशीति । न हि क्वचिदौपचारिकत्वे सर्वत्राप्यौपचारि-कत्वमित्यर्थः ॥

इति परिमाणसिद्धिः ॥ ४५ ॥

अत्र बौद्धपरिकल्पितां तुच्छरूपां परिमितिं दूषयति । बौद्धा इति ।

मू० बौद्धास्तुच्छामणूनामभिदधति परिच्छित्ति-
माकाशधातुं वस्तुस्थित्या परिच्छित्त्यभवन-
वशतस्स्यादमीषां विभुत्वम् । अन्यत्रासत्त्व-
रूपा परिमितिरिति हि स्थापितं सा मृषा
चेत् प्राप्तं सर्वत्र सत्त्वं प्रथमसरणिता
स्मर्य्यतां व्योम्नि युक्तिः ॥ ४६ ॥

टी० बौद्धाः खल्वाकाशधातुरूपत्वादाकाशस्य च तुच्छ-त्वादणूनां परिमितिं तुच्छरूपामभिदधति आकाशपरिवृतत्वमेवा-

णूनां परिमितिः आकाशं चाभावरूपतया तुच्छमेव अचोत्तरम् । वस्तु-स्थित्येति । एवं तर्ह्यणूनां परमार्थतः परिच्छित्त्यभाववशाद् विभुत्व-मेव स्यादित्यर्थः । न हि परस्परविरोधे कोट्यन्तरमस्ति द्रव्यस्य सतः परिमाणावश्यंभावात् । उक्तमर्थं विवृणोति । अन्यथेति । बौद्ध-पक्षे हि एकत्र देशेऽवस्थितस्य देशान्तरासत्त्वमेव हि परिमाणं सा चेन्मृषा परिमितिस्तर्हि देशान्तरेऽपि सत्त्वं स्यात् तर्हि कथमाका-शादेः परिमितत्वमपरिमितत्वञ्चेत्यादिचोद्यं प्रथमसर एव परिहृतमु-पाधिभेदादिति तदत्रापि स्मर्यतामित्यर्थः ॥

इति सौगतोक्ततुच्छपरिमितिनिरासः ॥ ४६ ॥

ननु सर्वपरिमाणनिषेधो ब्रह्मणि दृश्यते अस्थूलमनण्वह्र-स्वमिति तत्कथं विरुद्धपरिमाणनिषेधसमुच्चय इति कश्चिच्चोदयति । स्थूलेति ।

मू० स्थूलाणुह्रस्वदीर्घेतरदुपनिषदि स्थापितं ब्रह्म तस्मिन् सर्वोत्कृष्टं महत्त्वं श्रुतमपि तदिह स्थूलतान्या निषिद्धा । अन्ये त्वाहु-र्विभूनामपरिमितवचःप्रत्ययान्नित्यभावं भा-वैकात्मन्यभावे परिमितिविरहोऽप्यत्र भा-वान्तरं स्यात् ॥ ४७ ॥

टी० तत्र परिहारमाह । तस्मिन्निति । सर्वोत्कृष्टं महत्त्वं ब्रह्मणि श्रुतं विहितव्यतिरिक्तविषयो निषेध इति न्यायसिद्धं तेन ब्रह्मणि अस्थूलता पर्वतादितुल्यपरिमाणराहित्यमेव न पुनस्सर्वव्या-पित्वरूपपरिमाणराहित्यं विषयभेदेन व्यवस्थासिद्धौ विरुद्धार्थकल्पना-योगादिति विभुत्वरूपं परिमाणं भावरूपमेवाङ्गीकृत्य केचिदाचार्य्याः

प्राहुः । अन्ये पुनर्विभूनामपरिमितवचोविषयत्वात् परिमाणाभावमेव विभुत्वं प्रतिपादयन्ति, सर्वव्यापिनः परस्य ब्रह्मणः परिमितौ मानाभावादिति अभावरूपपदार्थाङ्गीकारेणायं निर्वाहोऽभावाख्यपदार्थान्तराङ्गीकारेण भावान्तराभाववादे तु परितो मानविरहोऽपि भावात्मक एवेत्याह । भावेति । भावैकात्मन्यभावेऽपि भावरूपतया स्वीकृते सतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

ननु तव मते महत्त्वमेव न संजाघटीतीति चोदयति । नात्यन्तेति ।

मू० नात्यन्ताणोर्महत्तास्त्यवयविनि हते मध्यमं क्वास्तु मानं तद्धेतुष्वेव तद्धीरपि तव घटते लाघवोत्कण्ठितस्य । एवं त्यक्ते महत्त्वे परममहदपि त्याज्यमेवेति चेन्न त्यागाभावात्तदिष्टादधिकमनधिकं वाऽस्तु न क्वापि दोषः ॥ ४८ ॥

टी० अत्यन्ताणोर्जीवस्य न तावन्महत्त्वमस्ति अवयविवादानङ्गीकारात् त्र्यणुकाद्यभावेन मध्यमपरिमाणरूपं महत्त्वमपि भवतां नास्ति तदिदमाह । अवयविनीति । घटादिषु महत्त्वप्रतीतिश्च लाघवोत्कण्ठितस्य तव च पक्षे पटघटादिहेतुषु तन्तुकपालादिसंघातेष्वेव घटते, एवं मध्यममहत्त्वे त्यक्ते परममहत्त्वमपि भवतः परित्याज्यं स्यात्, परमशब्दस्य व्यवच्छेद्याभावेन विशेषप्रतीतेरभावादिति चेत् अनूदितमर्थं दूषयति । नेति । तत्र हेतुमाह । त्यागाभावादिति । तदेवोपपादयति । तदिति । तन्महत्त्वं परे-

तत्र प्रसक्तिः । ज्ञानत्वावान्तरजातिभेदो वा अनुभवत्वम् । स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानत्वं वेति ॥ २ ॥

साधनमाश्रयो वेत्युक्तमेवार्थं विषयविशेषव्यवस्थया प्रपञ्चयति ॥

नित्यानित्यतया द्वेधा प्रमा नित्यप्रमाश्रयः ।
प्रमाणमितरस्यास्तु करणस्य प्रमाणता ॥ ३ ॥

एवं च नित्यप्रमाश्रयत्वादीश्वरस्यापि प्रतितन्त्रसिद्धान्तसिद्धं प्रामाण्यमपि लक्षितं भवति । तदुक्तम् । आप्तप्रामाण्यादिति । तन्मे प्रमाणं शिव

पकमिति भावः । प्रमेतिस्मृतित्वसंशयत्वादिव्युदासः । अप्रमेति प्रमात्वादिनिरासः(१) । शेषं सत्तागुणत्वज्ञानत्वनिरासाय । साक्षात्पदेन परोक्षत्वादिव्यावृत्तिः । अथ रूढिर्वा गुरुमतवदित्याह । स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानत्वं वेति । न च स्मृतिरप्यनुभवव्यतिरिक्तेत्यन्योन्याश्रयता । स्मृतेः पूर्वज्ञानजसंस्कारमात्रजन्यत्वेन लक्षणे तदनपेक्षणादिति ॥ २ ॥

उत्तरश्लोकं पूर्वापौनरुक्त्येनावतारयति । साधनमाश्रयो वेति ।

नित्यप्रमाया आश्रय एव प्रमाणं तस्याः करणासम्भवात् । अनित्यायास्तु करणमेव प्रमाणम् । सम्भवेऽप्याश्रयस्य प्रमाव्याप्त्यभावादिति भावः । नित्यप्रमाश्रयप्रामाण्यकथनफलमाह । एवं चेति । तदलक्षणे सिद्धान्तविरोधं सूचयति । प्रतितन्त्रसिद्धान्तसिद्धमिति । स्वतन्त्रमात्रसिद्धमित्यर्थः । तत्र सूत्रसंवादमाह । तदुक्तमिति । मन्त्रायुर्वेद-

(१) व्युदासः—पा॰ E॰ पु॰ ।

इति च । अत्र प्रमासाधकतमं प्रमाणमित्यादीनि न्यायविदां लक्षणवचनानि लौकिकप्रमाणमात्रपराणि । अत एव हि प्रमातुरेवेश्वरस्य प्रमाविनाभावेन प्रामाण्यमुपपादयन्त आहुः ।

मितिः सम्यक्परिच्छित्तिस्तद्वत्ता च प्रमातृता ।

प्रामाण्यवत्तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादिति सूत्रे वेदप्रामाण्यं प्रतीश्वरप्रामाण्यस्याप्तप्रामाण्यादिति हेतुत्वेन सिद्धवदुपादानात् सिद्धमीश्वरप्रामाण्यमित्यर्थः । उदयनसंवादं चाह । तन्मे प्रमाणमिति । परोक्तलक्षणानां गतिमाहात्रेति । अकरणत्वे ऽप्याश्रयत्वादेव प्रामाण्यमीश्वरस्य प्रमाव्याप्तेरित्यत्रोदयनाचार्यवचनं संवादित्वेनावतारयति । अत एवेति । करणप्रामाण्यनियमाभावादेवेत्यर्थः । प्रमाश्रयत्वेनैवास्य प्रामाण्यं न तु लौकिकवत् करणत्वेनेत्याह । प्रमातुरेवेति । अकरणत्वे कथं प्रामाण्यमत आह । प्रमाविनाभावेनेति । अत्र संवादः । तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यमिति । तस्याः प्रमाया अयोगोऽसम्बन्धः तद्व्यवच्छेदः प्रमाव्याप्तिरिति यावत् । तदेव प्रामाण्यं तच्चेश्वरस्यापि सम्भवत्येवेति भावः ॥

नन्वीश्वरस्य कुतः प्रमाव्याप्तिः तज्ज्ञानस्याकार्यस्याफलत्वेनाप्रमात्वादित्याशङ्क्य प्रमाणलक्षणमाह । मितिः सम्यक्परिच्छित्तिरिति । अकार्यत्वे ऽपि सम्यगनुभूतित्वादीश्वरज्ञानं प्रमेति भावः । तथापि नेश्वरः प्रमाता नित्यप्रमां प्रति चाकर्तृत्वादित्याशङ्क्य प्रमातृलक्षणमाह । तद्वत्ता चेति । प्रमासमवायित्वं प्रमातृत्वं न तु कर्तृत्वमितीश्वरोऽपि प्रमातेति भावः । तर्हि नेश्वरः प्रमाणम् प्रमातृत्वकरणत्वयोर्विरोधादित्याशङ्क्य प्रमाव्याप्तं प्रमाणमिति

तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मते ॥ इति(१) ॥ ३ ॥

अथ स्फुटतरानल्पदोषतया तेषां स्वरूपव्याख्यैव निराख्येति मन्वानः प्रावादुकानां प्रमाणलक्षणा(२)न्युपन्यस्यति ।

अविसंवादिविज्ञानं प्रमाणमिति सौगताः ।
अनुभूतिः प्रमाणं सा स्मृतेरन्येति केचन ॥ ४ ॥
अज्ञातथरतत्त्वार्थनिश्चायकमथापरे(३) ।
प्रमेयव्याप्यमपरे प्रमाणमिति मन्वते ॥ ५ ॥
प्रमानियतसामग्रीं प्रमाणं केचिदूचिरे ॥

नो मतं न तु तत्करणमिति अतो न विरोध इत्याह । तदयोगेति । प्रमाश्रयत्वात् प्रमातृत्वं प्रमाव्याप्तत्वात् प्रमाणत्वं च । न चानयोर्विरोधः करणत्वेन प्रामाण्यं तु लौकिकविषये न च तत्राश्रयत्वमिति न कुत्रापि विरोधवार्तेति भावः । न चेन्द्रियलिङ्गादिचतुष्करणकोटिष्वनन्तर्भावादीश्वरस्य पञ्चमप्रमाणत्वप्रसङ्गः साक्षात्कारिप्रमाव्याप्तत्वेन प्रत्यक्षान्तर्भावादिति ॥ ३ ॥

अथ यदेतदविसंवादिविज्ञानमित्यादिना सार्द्धश्लोकद्वयेन परेषां लक्षणपञ्चकमुपन्यस्तं तदप्यप्रतिषिद्धत्वादनुमतमिति शङ्कां शमयंस्तदवतारयति । अथेति । प्रावादुकाः प्रवक्तारः वदतेः पूर्वादुपसंख्यानादुकञ्प्रत्ययः । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वस्य दीर्घः ॥

अज्ञातचरोऽज्ञातपूर्वः । भूतपूर्वे चरट् इति ।

(१) न्यायकुसुमाञ्जलौ ४ स्तवके ५ कारिका ।
(२) लक्षणवचना—पा॰ C पु॰ ।
(३) अगृहीततथाभूतगोचरामपरे धियम्—पा॰ A पु॰ ।

तथागतमतानुवर्त्तिनो ह्यविसंवादिविज्ञानं प्रमाणम् अविसंवादश्चार्थक्रियास्थितिरिति लक्षयन्ति । तथाहुः ।

प्रमाणमविसंवादिज्ञानमर्थक्रियास्थितिः ।

अविसंवादनमिति । तदसत् । भूतभाविष्यद्विषयेष्वनुमानेष्वव्याप्तेः । न ह्यसतोर्भूतभविष्यतोः काचिदर्थक्रिया नामास्ति(१) । स्मृतिज्ञानसविकल्पकज्ञानाभ्यां चातिव्याप्तेः । न हि ततः प्रवृत्तो विसंवाद्यते । विकल्पस्य(२) चाविसंवादानङ्गीकारे निर्विकल्पकस्यापि तन्न स्यात् । तद्द्वारकत्वात् तत्संवादनस्य ।

अविसंवादिविज्ञानमित्यत्राद्यं क्रियाध्याहारेण व्याचष्टे । तथागतेति । नन्वविसंवादिविशेषणमनर्थकं सर्वस्यापि विज्ञानस्य विज्ञानत्वे विसंवादाभावादित्याशङ्क्यार्थद्वारको विसंवादो दृष्टो न स्वरूपप्रतिबन्धन इत्यभिप्रेत्याह । अविसंवादश्चेति । अर्थक्रियासमर्थविषयत्वमविसंवादित्वमित्यर्थः । अत्र सौगतवाक्यं संवादयति । तथाहुरिति । तदेतद्दूषयति । तदसदिति । अव्याप्तिं तावदाह । भूतेति । कुत इत्याशङ्क्य त्वदुक्ताविसंवादासम्भवादित्याह । न हीति । अतिव्याप्तिं चाह स्मृतीति । तदेव स्फोरयति । न हीति । अभिमतविषयं स्मृत्वा विकल्प्य वा प्रवृत्तस्य विसंवादाभावादित्यर्थः । विकल्पस्याविसंवादानङ्गीकारान्नातिव्याप्तिरित्याशङ्क्याह । विकल्पस्येति । तदविसंवादनं कुतो न स्यादित्यत्राह । तद्द्वारकत्वादिति । सविकल्पकावि-

(१) अर्थक्रियास्थितिनामास्ति—पा॰ C पु॰ ।
(२) सविकल्पकस्य च—पा॰ C पु॰ ।

न च शुक्तिकारजतादिविकल्पनिदर्शनेन तस्य विसंवादः साधयितुं शक्यते। पक्षादिग्राहिभिरेव विकल्पैः सकललैङ्गिकविकल्पैश्चानैकान्त्यात् । तन्मिथ्यात्वे चाश्रयाद्यसिद्धिः प्रसज्येत। अनुमानप्रामाण्यमप्युत्सन्नसंकथमापद्येत । एतेनार्थजत्वमर्थविषयत्वमपि(१) अविसंवाद इति निरस्तम्। विकल्पस्यापि तथाभावेन प्रामाण्यप्रसङ्गात् । अथैवं मनुषे स्वलक्षणप्रभवनि-

संवादनप्रमाणकत्वान्निर्विकल्पकाविसंवादनस्येत्यर्थः । विमतो विकल्पो विकल्पत्वाद् विसंवादी शुक्तिरजतविकल्पवदित्यनुमानं स्यादित्याशङ्क्याह। न चेति। कुत इत्यत आह। पक्षादीति। पक्षहेतुदृष्टान्तग्राहिविकल्पप्रामाण्ये तत्रैव विकल्पत्वहेतोरनैकान्तिकत्वं तदप्रामाण्ये हेत्वाद्यसिद्धिः स्यादित्यर्थः। किं चेत्थं प्रलपतो बौद्धस्य मूर्द्धनि भगवता बुद्धेनापि दुर्द्धर्षो महानयं वज्रपातः कृत इत्याह । अनुमानेति। विकल्पत्वाविशेषादिति भावः। उक्तदोषं पक्षान्तरेऽप्यतिदिशति। एतेनेति। अर्थक्रियास्थितिलक्षणाविसंवादस्य विकल्पेऽतिव्याप्तिकथनेनेत्यर्थः। साक्षात्स्वलक्षणप्रभवत्वमर्थजत्वम् अनारोपितार्थत्वमर्थविषयत्वमिति विवेकः। कथमन्यनिरासादन्यनिरास इत्याशङ्क्य दोषसाम्यादित्याह। विकल्पस्यापीति। विकल्पस्य प्रामाण्यप्रसङ्गकमाह। तथाभावेनेति । अर्थजत्वेनार्थविषयत्वेन चेत्यर्थः । अन्यथा प्रवृत्तिसंवादौ न स्यातामिति भावः। ननु भ्रान्त्यैव प्रवृत्तिः अर्थक्रियासंवादस्तु यादृच्छिक इत्यप्रमाणमेव विकल्प इति नातिव्याप्तिरिति शङ्कते। अथैवमित्यादिना। अप्रामा-

(१) अर्थविषयत्वं वा॰पा॰ B पु॰।

र्विकल्पकजन्मा तदारोपितार्थप्रतिभासश्च विकल्पः स्वलक्षणे पुरुषं प्रवर्तयति संवादयति च मणिप्रभाविषयमणिविकल्पन्यायेन परम्परयार्थप्रतिबन्धात्(१) न त्वाहृत्यार्थजत्वमर्थविषयत्वं वाऽस्यास्तीत्यप्रामाण्यमेवेति । तर्हि तत एवाप्रामाण्यमनुमानस्यापि स्यात्(२) । अथ वह्निस्वलक्षणाद्धूमस्वलक्षणं तस्मादनुभवः तस्माद्धूमविकल्पः ततो दहनविकल्प इति परम्परयार्थजत्वेनानुमानप्रामाण्यमभ्युपगम्येत । तर्हि

ण्यमित्यन्तेन । अप्रामाण्ये कारणमाह । न त्वाहृत्येति । साक्षादर्थजत्वार्थविषयत्वयोरभावं व्यनक्ति । स्वलक्षणप्रभवनिर्विकल्पकजन्मेति । अर्थजप्रसूतोऽयं न तु स्वयमर्थज इत्यर्थः । नन्वनर्थजत्वे ऽनर्थविषयत्वे वा कथमर्थावभासः तस्याप्यपह्नवे वा कथमस्मादर्थे प्रवृत्तिः संवादश्चेत्यत आह । तदारोपितार्थप्रतिभासश्चेति । नन्वारोपितार्थावभासात् प्रवृत्तिरस्तु शुक्तिरूप्यादिविकल्पवत् संवादस्तु कथमत आह । मणिप्रभेति । यथा मणिप्रभायां मणिबुद्धेर्भ्रान्तत्वेऽपि मणिप्रभवप्रभाविषयतया परम्परया याथार्थ्यसम्बन्धादर्थक्रियासंवादो यादृच्छिको दृष्टः तथा विकल्पस्याप्यर्थजप्रत्यक्षप्रसूतेः पारम्पर्येणार्थसम्बन्धनियमादर्थक्रियासंवाद इत्यर्थः । तर्ह्यानुमानिकविकल्पेष्वव्याप्तिरित्याह । तर्हीति । तत एवाहृत्यार्थजत्वाभावादेव अनुमानस्यानुमानिकविकल्पस्येत्यर्थः । अनुमानप्रतिबन्दिमोचनमाशङ्कते । अथेति । अनुभवः प्रत्यक्षनिर्विकल्पकमिति यावत् ।

(१) अर्थसम्बन्धात्—पा॰ C पु॰

(२) तर्ह्यनुमानस्यापि प्रामाण्यं न स्यात्—पा॰ C पु॰ ।

तत एव विकल्पस्मृत्योरपि प्रामाण्यमभ्युपगच्छ । तत्रापि पारम्पर्यस्य सुवचत्वात् । एतेन बाधविरहोऽविसंवाद इति च प्रत्युक्तम् । न चावस्तुभूतसामान्यविषयत्वादप्रामाण्यं विकल्पस्य । अनुमानस्यापि तथाभावप्रसङ्गात् । ततश्चैतन्निरस्तम् । यथाहुः ।

विकल्पोऽवस्तुनिर्भासादसंवादादुपप्लवः । इति ।

तथा ।

तस्यां यद्रूपमाभाति बाह्यमेकमिवान्यतः ।
व्यावृत्तमिव निस्तत्त्वं परीक्षानङ्गभावतः ॥ इति ।

तर्ह्यव्याप्तिं परिहरतः पुनः सैवातिव्याप्तिरावर्त्तते इत्यहो कष्टमायुष्मतः स्वभ्रादभ्रमध्ये प्रवेश इत्याह । तर्हीति । तत एव पारम्पर्येणार्थजत्वादेवेत्यर्थः । तत्र विकल्पस्यार्थजनिर्विकल्पकोत्थत्वादर्थजत्वम् । स्मृतेस्तु तादृग्विकल्पाहितसंस्कारप्रभवत्वादिति पारम्पर्येणार्थजत्वस्य सुवचत्वादित्यर्थः । अबाध्यत्वमविसंवादनमिति पक्षान्तरमाशङ्क्याह । एतेनेति । विकल्पे ऽतिव्याप्तिकथनेनेत्यर्थः । विकल्पस्यापि बाध्यत्वान्नातिव्याप्तिरित्याशङ्क्य किं तस्य बाध्यत्वमलीकसामान्यगोचरत्वात् । अशब्दात्मकस्यार्थस्य शब्दात्मकत्वेनावभासनाद्वेति द्वेधा विकल्प्याद्यं दूषयति । न चेति । कुत इत्याशङ्क्याबाध्यत्वस्यानुमानाव्याप्तेरित्याह । अनुमानस्यापीति । अनुमानस्यापि सामान्यगोचरत्वाविशेषादप्रामाण्यप्रसक्तेन सामान्यालीकत्वं युक्तमिति भावः । एतेन परेषां प्रलापाः परास्ता इत्याह । ततश्चेति । सामान्यालीकत्वायोगादित्यर्थः ॥

विकल्पः सविकल्पकम् उपप्लवो भ्रान्तिः कुतः अव-

अनुमानेन समानयोगक्षेमत्वाद्विकल्पस्य । न चाशब्दात्मकस्यार्थस्य शब्दात्मनावभासान्मिथ्यात्वं विकल्पस्य । न हि घटोऽयमित्यस्यायमर्थो घटशब्दोऽयमिति किं तु घटशब्दवाच्योऽयमिति । यथाहुः ।

स्तुनस्तुच्छस्य निर्भासात् तत्र वा स्वतन्त्रो हेतुः असंवादादिति। तस्यां विकल्पसंविदि बाह्यं विज्ञानातिरिक्तमिव एकमिव वस्तुनः परमाणुपुञ्जानतिरेके ऽप्यतिरिक्तमेकमाश्रितं स्थूलमिव तथा अन्यतो व्यावृत्तमिव व्यावर्त्तकसामान्यालीकत्वे ऽपि तत्कृतव्यावृत्तिविशिष्टमिव यद्रूपमाकारो भाति तन्निस्तत्त्वं तुच्छम्। कुतः परीक्षानङ्गभावतः विचारासहत्वादित्येतत्सर्वं पूर्वोक्तानुमानाप्रामाण्यप्रसङ्गादपास्तमित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। न चाशब्दात्मकस्येति। कुत इत्याशङ्क्य उक्तहेत्वसिद्धेरित्याह। न हीति। घटोऽयमिति घटशब्दवाच्यत्वावभासोऽयं न तु तत्तादात्म्यावभासः सामानाधिकरण्यनिर्देशसाम्यात्तु तादात्म्यावभासभ्रमो भवताम् । अन्यथाक्षादिशब्दश्रवणाद्देवनाद्यनेकार्थेष्वेकत्वावभासः घटादिमूर्तार्थेष्वमूर्तत्वावभासः यजेतेत्यादितिङन्तार्थेषु साध्यरूपेषु सिद्धरूपतावभासश्च स्यात् । सर्वस्यापि शब्दस्य निष्पन्नरूपत्वाविशेषादिति भावः ।

माभूत् तादात्म्यावभासः तथापि सञ्ज्ञायाः स्मर्यमाणविशेषणतया(१) पारोक्ष्यात् तद्विशिष्टसञ्ज्ञिविकल्पस्यापि पारोक्ष्यापत्तौ प्रत्यक्षत्वबाधः(२) स्यादिति, शङ्कां वृद्धसंवादमुखेन परिहरति। यथाहुः सञ्ज्ञा हीत्यादि। यद्यपि प्रति-

---

(१) घटशब्दवाच्योऽयमिति निर्विकल्पकज्ञाने वाच्यदर्शनाद्वाचकस्मृतिः।

(२) घटस्य यत् प्रत्यक्षत्वं तस्य बाधः स्यादित्यर्थः ।

सञ्ज्ञा हि स्मर्यमाणापि प्रत्यक्षत्वं न बाधते ।
सञ्ज्ञिनः सा तटस्था हि न रूपाच्छादनक्षमा ॥ इति ।
(इति बौद्धवादप्रकरणम्) ।(१)

प्राभाकरास्तु अनुभूतिः प्रमाणम् । स्मृतिव्य-

सम्बन्धिसञ्ज्ञिनिर्विकल्पकोद्बोधितसंस्कारोत्थस्मृतिपथपथिकतया परोक्षैव सञ्ज्ञा तथापि सञ्ज्ञिनो घटादेर्विकल्प्यमानस्य(२) प्रत्यक्षत्वं न बाधते परोक्षतां नापादयतीत्यर्थः । पराकृत इत्याशङ्क्य तदशक्तेरित्याह । न रूपाच्छादनक्षमेति । सञ्ज्ञिनः प्रत्यक्षत्वतिरोधानाशक्तेरित्यर्थः । अशक्तौ हेतुमाह । सा तटस्था हीति । हि यस्मात् सा सञ्ज्ञा तटस्था स्मृतिद्वारा इन्द्रियस्य स्वसम्प्रयुक्तसञ्ज्ञिविकल्पजनने सहकारित्वेन सन्निहिता न तु समबलत्वेनेति यावत् । अन्यथा स्मृतिसम्प्रयोगयोस्तुल्यबलत्वे मिश्रकार्योत्पत्तौ परोक्षत्वापरोक्षत्वसङ्करप्रसङ्गः । तस्मात् पूर्वकालतास्मृतिः प्रत्यभिज्ञायामिव सञ्ज्ञास्मृतिरपीन्द्रियसहकारितया न सञ्ज्ञिविकल्पे प्रत्यक्षतां बाधते । यथा सुरभि चन्दनमित्यादौ घ्राणजन्या गन्धबुद्धिरिन्द्रियान्तरसहकारिणी गन्धविशिष्टचन्दनविकल्पस्य चाक्षुषत्वं स्पार्शनत्वं वा न विरुन्धेत् तद्वदिति सुष्ठूक्तं तटस्थेति ।

अथ प्राभाकरीयं प्रमाणसामान्यलक्षणं दूषयितुमुपन्यस्यति । प्राभाकरास्त्विति । अनुभूतिः प्रमाणमित्यत्र भावसाधनोऽयं प्रमाणशब्दः । येयमिन्द्रियलिङ्गादिजन्या संवित् सानुभूतिरनुभवः । सा सर्वा प्रमाणं प्रमिति-

(१) ( ) एतन्मध्यस्थो नास्ति B पु· ।
(२) सविकल्पविषयस्य ।

तिरिक्ता(१) संविदनुभूतिः । स्मृतिश्च संस्कारमात्रजं ज्ञानमिति वर्णयन्ति । यथाहुः ।

प्रमाणमनुभूतिः सा स्मृतेरन्या स्मृतिः पुनः ।
पूर्वविज्ञानसंस्कारमात्रजं ज्ञानमुच्यते ॥ इति ।

तत्र तावत् प्रमाणलक्षणे प्रथमाध्याये वेदाप्रामाण्यवादिनो बौद्धादीन् प्रति वेदवाक्यजनितस्य ज्ञानस्य स्वतः प्रामाण्यं प्रसाध्येदानीं स्मृतिव्यव-

---

रित्यर्थः । तस्याश्च हानादिव्यवहारानुगुणत्वात् स एव फलम् । यदा त्विन्द्रियतत्सन्निकर्षादेः प्रमाणत्वं विवक्षितं तदा प्रमाणशब्दः करणसाधनः अनुभूतिः फलमिति च द्रष्टव्यम् । तदुक्तं शालिकायां प्रमाणफलविभागप्रस्तावे ।

मानत्वे संविदो भाव्यं हानादानादिकं फलम्(२) ।
ज्ञानस्य तु फलं सैव व्यवहारोपयोगिनी ॥ इति ।

ज्ञानस्य ज्ञानकरणस्येन्द्रियादेरित्यर्थः । न च स्मृतावतिव्याप्तिरित्याह । स्मृतीति स्मृतिव्यतिरेकज्ञापनाय । तामपि लक्षयति । स्मृतिश्चेति । संस्कारपदेनेन्द्रियलिङ्गादिजन्यज्ञानव्यवच्छेदः मात्रपदेन त्ववधारणार्थेन प्रत्यभिज्ञाव्यावृत्तिः । तत्र सम्प्रयोगस्यापि करणत्वादिति ।

अत्र शालिकासंवादमाह । यथाहुरिति । तदेतत्तुरगाधिरूढस्य तुरगविस्मरणम् यद्वेदप्रामाण्यसाधने प्रवृत्तस्य मीमांसागुरोस्तत्प्रमाद इति सोपहासं परिहरति ।

तत्र तावदिति । तावच्छब्द एव्यद्दोषसूचनार्थः । कथं तत्प्रमाद इत्याशङ्क्य स्वोक्तप्रमाणलक्षणस्य प्रकृतवेदवा-

---

(१) स्मृतेरन्या च-पा· B पु· ।
(२) संविदो मानत्वे हानादानादिकं फलं भाव्यमित्यन्वयः ।

च्छेदेनानुभूतित्वलक्षणं प्रामाण्यं प्रसाध्यत इति महदिदं व्याख्यानकौशलमायुष्मताम् । किं च स्मृतिज्ञानानामात्मस्वात्मनोरभिमतं प्रामाण्यं न सिध्येत् स्मृतीनां स्मृतिव्यतिरिक्तत्वासम्भवेनाननुभूतित्वात् । त्रितयप्रकाशरूपायास्तस्या वेद्यांश एव संस्कारजनितत्वेन स्मृतित्वं न त्वंशान्तरयोरिति चेत् न तयोः

व्याव्याप्त्यनवेक्षणादित्याह । प्रमाणेत्यादि । वाक्यजन्यस्य ज्ञानस्यानुभूतित्वेन प्रामाण्यं तज्जनकवाक्यस्यातल्लक्षणत्वादप्रामाण्यं दुर्वारमिति भावः । तावच्छब्दसूचितं दूषणान्तरं च प्रस्तौति । किं चेति । द्विविधं हि विज्ञानं ग्रहणं स्मरणं च तदुभयमपि पात्रप्रदीप इवात्मानमाश्रयतया स्वात्मानं स्वप्रकाशत्वेन विषयतया बाह्यं चावभासयतीति त्रिपुटीप्रत्यक्षतामाचक्षते गुरवः । तत्रात्मस्वात्मांशयोरुभयं प्रमाणं प्रत्यक्षं च वेद्यांशे स्मरणमप्रमाणमप्रत्यक्षं च । ग्रहणं तु पञ्चविधमपि(१) प्रमाणमेव तद्यथायथं प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं चेति मन्यन्ते । तत्र स्मार्त्तयोरात्मस्वात्मांशयोः प्रमाणाभिमतयोरनुभूतित्वलक्षणमव्याप्तमित्याह । स्मृतिज्ञानानामिति । असिद्धौ कारणमाह । स्मृतीनामिति । आत्मस्वात्मांशयोरपीति शेषः । स्मृतिप्रयोजकसंस्कारजत्वाभावेन स्मृतित्वाभावादात्मस्वात्मांशयोः स्मृतिव्यतिरिक्तत्वं व्याप्तमिति शङ्कते । त्रितयेति । तत्रापि तत्प्रयोजकसम्भवादव्याप्तिस्तदवस्थेति परिहरति । न तयोरिति । नन्वस्त्येव कारणान्तरं तयोस्तत्रैव(२) यदन्यदात्ममनःसंयो-

(१) प्रत्यक्षादीनि चत्वारि अर्थापत्तिश्चेति पञ्चविधम् ।

(२) तयोरात्मस्वात्मांशावभासयोः तत्रैव स्मृतौ ।

संस्कारजनितत्वाभावे कारणान्तरं वाच्यम् । न हि सर्वसंविदां विषयप्रकाशांशकारणव्यतिरेकेण कारणान्तरं दृष्टमिष्टं वा । यथोक्तं प्राभाकरतन्त्रसागरपारदृश्वना शालिकानाथेन ।

सर्वविज्ञानहेतूत्था मितौ मातरि च प्रमा ।
साक्षात्कर्तृत्वसामान्यात् प्रत्यक्षत्वेन सम्मता ॥ इति ।

गादिकमित्याशङ्क्याह । न हीति । स्मृत्यादिषड्विधज्ञानेष्वपि संस्कारसम्प्रयोगादिविशेषयोगिन्यात्ममनःसंयोगादिसामग्री हि विषयप्रकाशांशे कारणं सैवात्मस्वात्मांशयोरपि कारणं वाच्यम् । अन्यथा सामग्र्यैकदेशानामंशतो विरुद्धानेकजाति(१)मद्विज्ञानजनकत्वे घटादिकार्येष्वपि तथाभावप्रसङ्ग(२) इत्यर्थः । अन्यथा प्रमाणविरोधस्वाभ्युपगमविरोधौ स्यातामित्याशयेनाह । दृष्टमिष्टं वेति । उक्तः प्रमाणविरोधः ।

स्वाभ्युपगमं दर्शयति । यथोक्तमिति । मेये त्विन्द्रिययोगोत्थेत्युक्त्वोच्यते । सर्वेत्यादि । येयं जगति ग्रहणस्मरणात्मिका संवित् सा सर्वापि मितौ स्वात्मांशे मातर्यात्मांशे च सर्वैः समग्रैरेव विज्ञानहेतुभिः संस्कारसम्प्रयोगादिभिरुत्थिता न तु सामग्र्यैकदेशेनेत्यर्थः । सा च प्रमा प्रमाणमेव किं च यथा मेयांशं साक्षात्कुर्वन्ती प्रत्यक्षा भवति एवमात्मस्वात्मांशयोरपि साक्षात्कर्तृत्वसाम्यात् प्रत्यक्षा च किं तु मेयमात्रंशयोस्तदतिरिक्ता मित्यंशे तु मितेरव्यतिरिक्तेति विशेष इति शालिकार्थः । तस्मादा-

---

(१) स्मृतित्वग्रहणत्वादि ।
(२) कुत्रचिद् घटत्वं कुत्रचिदन्यत् ।

एतेन स्वोत्पत्तौ संविदन्तरानपेक्षत्वमनुभूतित्वमित्यपास्तम् । पूर्वोक्तसकलदोषानतिवृत्तेः । अपि च सविकल्पकप्रत्यक्षस्यानुमानादीनां च संविदन्तरापेक्षोत्पत्तित्वेनाननुभूतित्वात्(१) तत्प्रामाण्यं न स्यात् । स्वसमानविषयसंविदन्तरानपेक्षत्वमभिमत-

---

त्मस्वात्मांशयोरपि स्मृतेः संस्कारजत्वाविशेषात् तत्रानुभूतित्वमव्याप्तमिति सिद्धम् । एवं परेषां कण्ठोक्तमनुभूतिलक्षणं निरस्य सम्प्रति सम्भावितानि लक्षणान्तराण्यपि निरसिष्यन् स्वोत्पत्तौ संविदन्तरानपेक्षा संविदनुभूतिरिति पक्षं तावदतिदेशेन निरस्यति । एतेनेति । कण्ठोक्तलक्षणनिरासेनेत्यर्थः । अत्रापि स्वोत्पत्तावित्यादिविशेषणात् स्मृतिव्यावृत्तिः । कुतो निरस्तमित्याशङ्क्य पूर्ववद्वेदवाक्येषु विशेष्याव्याप्तेः स्मार्त्तयोरात्मस्वात्मांशयोर्विशेषणाव्याप्तेश्चेत्याशयेनाह । पूर्वोक्तेति । अन्यत्रापि विशेषणाव्याप्तिं समुच्चिनोति । अपि चेति । निर्विकल्पकलिङ्गशब्दसदृशवस्त्वनुपपद्यमानार्थज्ञानसापेक्षत्वात् निर्विकल्पकव्यतिरिक्तप्रत्यक्षादिप्रमितिपञ्चकस्यापि अप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । अनन्तरोक्तदोषनिरासाय लक्षणं विशिनष्टि । स्वसमानेति । स्वोत्पत्तावित्येव सविकल्पकादीनां निर्विकल्पकादिसापेक्षत्वेऽपि तत्समान(२)विषयत्वाभावान्न तेष्वव्याप्तिः । स्मृतिस्तु स्वोत्पत्तौ स्वसमानविषयपूर्वानुभवसापेक्षत्वान्न तत्रातिव्याप्तिश्चेत्याशङ्कितुराशयः । तथापि लैङ्गिकशाब्दयोरव्याप्तिर्विमर्शेऽतिव्याप्तिश्च

---

(१) अननुभूतित्वे–पा॰ B पु॰ ।

(२) तेन निर्विकल्पकादिना समानम् ।

मिति चेत् । तर्हि व्याप्तिग्राहकप्रमाणानधिकविषयमनुमानमित्यभ्युपगमात् शाब्दस्य स्वसमानविषयविमर्शापेक्षत्वाङ्गीकाराच्च तथाऽनुभूतित्वं न स्यात् स्याच्च विमर्शस्येत्यात्मीय एव बाणो भवन्तं प्रहरति । अथार्थपरिच्छेदलक्षणे स्वकार्ये स्वसमानविष-

---

स्यातामिति परिहरति । तर्हीति । व्याप्तिग्राहकं प्रमाणं नाम यत्रेदं तत्रेदमिति लिङ्गलिङ्गिनोर्निरुपाधिकसम्बन्धग्राहकं प्रत्यक्षादि । तदुक्तम् ।

यः कश्चिद्येन यस्येह सम्बन्धो निरुपाधिकः ।
प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धः स तस्य गमको मतः ॥ इति ।

विमर्शस्तु शब्दप्रमाणानुग्राहकस्तर्करूपः स्मृतिविशेषः । नन्वस्य स्मृतित्वे कथं स्वोत्पत्तौ स्वसमानविषयसंविदन्तरानपेक्षत्वं तथात्वे वा कथं स्मृतित्वमतस्तत्रातिव्याप्तिवाचो युक्तिर्नातीव युक्तिमतीति चेत् सत्यम् तस्य सापेक्षत्वे ऽपि स्मृतिप्रमोषवदनुभूतविषयत्वाभिमानाभावादनपेक्षत्ववाचो युक्तिः शब्दानुमानयोः स्वसमानविषयविमर्शादिसापेक्षत्वाभ्युपगमलक्षणं स्वचेष्टितमेव स्वस्य बाधकं जातमित्याशयेनाह । आत्मीय एवेति । अथ शाब्दलैङ्गिकयोः स्वोत्पत्तौ विमर्शादिसापेक्षत्वे ऽपि स्वकार्ये तदभावात्तथा विशेषणे व्यापकं लक्षणमिति शङ्कते । अथेति । तच्च स्वकार्यमर्थपरिच्छेदोर्थव्यवहारश्चेति द्वयमस्ति । तत्र तावदाद्यावलम्बेनाह । अर्थपरिच्छेदेति । किं परिच्छित्तिः परिच्छेद इति भावसाधनोऽयं शब्द उत परिच्छिद्यते ऽनेनेति परिच्छेद इति करणसाधनो वेति द्वेधा विकल्प्याद्ये इन्द्रियलिङ्गादिकरणफलस्य संविदः स्वातिरिक्तपरिच्छेदाभावात्

यसंविदन्तरानपेक्षत्वमिति चेत् न स्वव्यतिरेकेण स्वकार्यस्य परिच्छेदान्तरस्याभावात् । भावे वा स्मृतिरपि तथा स्यात् । तस्या अपि स्वोत्पत्तावेव परापेक्षा नार्थपरिच्छेदे । अर्थव्यवहारः संवित्कार्य इत्यभ्युपगमे ऽपि तथा शब्दानुमानयोरिव स्मृतेरपि वेद्यव्यवहारहेतुत्वे पारतन्त्र्याभावात् । भावे वा स्मृतेरात्मस्वात्मनोरपि तथाभावेनानुभूतित्वं न स्यात् । तयोरंशयोः सर्वसंवित्साधारणत्वेन परानपेक्षत्वमिति

स्वस्यैव स्वकार्यत्वे आत्माश्रयणाल्लक्षणमसम्भवि स्यादित्याशङ्क्याह (१)। न स्वेति। द्वितीये स्मृतावतिव्याप्तिरित्याह। भावे वेति। कुत इत्यत आह। तस्या अपीति। अर्थपरिच्छेद इति । हेयत्वादिज्ञानरूपकार्य इत्यर्थः । व्यवहारपक्षावलम्बे ऽप्ययमेव दोष इत्याह। अर्थेति । अत्रापि व्यवहारशब्दो भावार्थः करणार्थो वेति विकल्प्याद्ये पूर्ववदात्माश्रयस्य (२) स्फुटत्वाद् द्वितीये स्मृतावतिव्याप्तिमतिदिशति । तथेति । कथं तथेत्यत आह। शब्देति। यथा शाब्दलैङ्गिकयोरुत्पत्तावेव संविदन्तरापेक्षा नार्थव्यवहारकार्ये तद्वत्स्मृतेरपीति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः। अथातिव्याप्तिपरिहाराय स्मृतेर्वेद्यव्यवहारे ऽपि सापेक्षत्वमुच्येत तर्हि आत्मस्वात्मांशयोरपि तथात्वात् तयोरव्याप्तिः स्यादित्यहो कष्टमेकं सन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवत इत्याह। भावे वेति। अथात्मस्वात्मांशयोः सकलसापेक्षज्ञानसाधारणत्वेनानपेक्षत्वान्न

---

(१) इत्याशयेनाह—पा॰ E पु॰।

(२) इन्द्रियलिङ्गादिकरणफलस्य संविदः स्वातिरिक्तस्वकार्यार्थव्यवहाराभावात् स्वस्यैवार्थव्यवहारत्वे आत्माश्रयः ।

चेत् न अंशान्तरस्यापि साधारणत्वात् । न चात्मस्वात्मव्यवहारसमर्थत्वेन जातायाः संविदो वेद्यव्यवहारसामर्थ्यं हेत्वन्तरेण पश्चाद्भवतीति वाच्यम् । कार्यगतशक्तीनां कार्यकारणादेव कार्येण सहोत्पत्तेः । अन्यथा विरम्यव्यापारप्रसङ्गात् । न च बुद्धिशब्दकर्मणामनावृत्तानां विरम्यव्यापार उपपद्यते । स्वसमा-

---

तयोरव्याप्तिरिति शङ्कते तयोरिति । तर्हि वेद्यांशस्यापि तथात्वात् तत्रातिव्याप्तिरिति सेयमुभयतः पाशारज्जुरायुष्मत इति परिहरति । नेति । न त्वात्मस्वात्मव्यवहारजनने सहजशक्तियुक्तत्वात् तत्रानपेक्षैव संविद् वेद्यव्यवहारजनने त्वागन्तुकशक्तिकत्वात् तत्र तत्संविदन्तरसापेक्षेति न कुत्राप्यव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वेति शङ्कामनूद्य शकलयति । न चेति । कुतो न वाच्यमित्याशङ्क्य स्वस्वाकाराधेय(१)शक्तीनां सर्वसंविदामागन्तुकशक्त्ययोगाद्वेद्यांशेऽपि स्मृतेरनपेक्षत्वेनातिव्याप्तिरित्याह । कार्येति । आगन्तुकशक्तिवादेऽनिष्टमाह । अन्यथेति । सहजागन्तुकशक्तिकार्ययोः क्रमेण करणं विरम्यव्यापारः । इष्टापत्तिं परिहरति । न चेति । ननु वीणादिशब्दस्य क्रमिकानेकज्ञानजनकत्वात् तज्ज्ञानस्य च क्रमिकानेकसुखव्यक्तिजनकत्वात् कर्मणश्चेषुादेः क्रमिकानेकाकाशादिदेशसंयोगविभागजनकत्वाच्चास्त्येव शब्दबुद्धिकर्मणां च विरम्यव्यापार इत्याशङ्क्याह । अनावृत्तानामिति । असन्तन्यमानानामित्यर्थः । तथा च तेषामेकसन्तानवर्त्तिनामनेकेषामेव क्रमकारित्वं न त्वेकस्यैव विरम्यव्यापृतिरिति भावः । लक्षणा-

---

(१) स्वस्वलक्षणाधेय—पा० E पु० ।

जातिर्न भवति यथा गगनादि । या पुनः स्पर्शवदवृत्तिवेगवद्वृत्तिजात्यन्यजातिः न सा स्पर्शवदमूर्त्तान्यतरवृत्तिजातित्वरहिता यथा गोत्वादिजातिरित्यन्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षत्वाच्च। मनस्त्वमस्पर्शवदवृत्तित्वरहितामूर्त्तत्वरहितवृत्तित्वरहिताया एव मनस्त्वान्यजातिमदाश्रयव्यावृत्तजातेरन्यज्जातित्वाद् गोत्ववदिति विपर्ययव्याप्तत्वेन विरुद्धत्वाच्च । अत्र च मनस्त्वे मनस्त्वान्यजातिमदाश्रयव्यावृत्तजात्यन्यत्वमेवंविधजात्यन्यत्वेनैवेति नियमस्य साध्यसानत्वान्नानेवंविधसत्ताद्यन्यत्वेन नियमासिद्धिराशङ्कनीया नापि मनस्त्वान्यत्वेन गोत्वे न च सत्तान्यत्व इव तमस्त्वान्यत्वेऽपि नियमोऽर्थवान् भवितुमर्हति तस्यैतादृक्त्वेनावयोरसम्प्रतिपन्नत्वात्। अनेवंविधसत्तादेस्तु जातिमदाश्रयव्यावृत्तविशेषणेन व्युदस्तत्वात्। अत्र च विशेषणविशेष्यान्यतरव्यतिरेकेण साध्यपर्यवसानमवगन्तव्यम्। उभयव्यतिरेकस्तु न सम्भवत्येवेत्यलं दूषणगवेषणया ।

चक्षुः प्रकाशनाजन्यरूपवद्वीक्षणक्षमम् ।
रूपिग्राहीन्द्रियत्वेन यथैव स्पर्शनेन्द्रियम् ॥ १ ॥
इति यच्चित्सुखाचार्यैरुक्तं तन्न मनोहरम् ।
अरूपीन्द्रियता तत्र यतः साध्यप्रयोजिका ॥ २ ॥

न च रूपवद्ग्राहकत्वं व्यतिरेके प्रयोजकमिति साम्प्रतम्। उपाधिप्रतिरोधौ तु क्व नामातीवदुर्वचाविति न्यायेन प्राक्तनस्यैवोपाधेरेतद्विपर्ययेऽपि वक्तुं शक्यत्वात्। न चात्मादिषु साध्याव्याप्तिः। रूपीन्द्रियत्वरहितत्वस्यारूपीन्द्रियत्वशब्दार्थत्वात्। यदपि तत्त्वप्रदीपिकाकारैर्वैयर्थ्योपाधिग्रस्ततया तमोऽवयवा नारम्भकाः स्पर्शरहितत्वा-

न्मनोवदिति न मानमित्युक्तम्[१]। तदपि न। किमत्र द्रव्यसमवायिकारणत्वनिषेधं साध्यार्थमभिप्रेत्योपाधेरुद्भावनम्। अजनकत्वमात्रं वा। न प्रथमः। अदृष्टादिषु साध्यसत्त्वेऽपि उपाधेरदर्शनात्। न द्वितीयः। साध्योपाधिनियमे निदर्शनाभावाद् यस्य कस्यापि यत्किञ्चिज्जनकत्वात्। मास्तूपाधिः प्राचीनदोषानुषङ्गस्तु स्यादेवेति चेत्। न स्यात्। तमसोऽवयवत्वेन शङ्क्यमानानां धर्मित्वाभ्युपगमेनोक्तदोषानुषक्तेरेवोक्तदोषानुषङ्गप्रसङ्गात्‌ शङ्क्यमानासत्त्वे कथमाश्रयासिद्धमनुमितमुदयमासादयेदिति चेत् शङ्क्यमानासत्त्वे ऽनुपयुक्तत्वेनानुमानानुदयस्यास्माभिरप्यङ्गीकारात् साधनीयस्य शङ्क्यमानाभावस्य भवतैवाभ्युपगतत्वात्। शङ्क्यमानसत्त्वे धर्मिग्राहकप्रमाणबाध इति चेत्। न। शङ्क्यमानसाधकत्वेन भवता शङ्क्यमानस्यास्माभिः प्रमाणत्वानङ्गीकारात्। अस्तु वा एवमारम्भप्रतिषेधः स्पर्शवत्त्वात्यन्ताभावाधिकरणं द्रव्यारम्भकं न भवति स्पर्शवत्त्वात्यन्ताभावाधिकरणत्वान्मनोवदिति। तदेवं साधकमानाभावान्न तमसो द्रव्यत्वमिति सिद्धम्। तथाप्यद्रव्यत्वे किं मानमिति चेत् तमो द्रव्यं न भवति द्रव्यत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वावान्तरजातिरहितत्वे सति चाक्षुषत्वाद् रूपवदिति स्थित एव साधने साध-

(१) तत्त्वप्रदीपिकायामेवंप्रकारेण वैयर्थ्योपाधिर्दत्तः। न हि शरीरतया विषयतया इन्द्रियतया वा मनआरब्धद्रव्यस्य भोगसाधनता सम्भावनीया पार्थिवादिचतुर्विधशरीरानन्तर्भूतस्येन्द्रियानाश्रयस्य शरीरतया भोगसाधनतानुपपत्तेः न च विषयतया रूपस्पर्शशून्यारब्धस्य तद्रहितत्वेन विषयत्वायोगात् नापीन्द्रियतया मनस एवेन्द्रियत्वात् तदारब्धेन्द्रियान्तरस्वीकारवैयर्थ्यात् न च शरीरेन्द्रियविषयानन्तर्भूतस्य कार्यद्रव्यस्य भोगसाधनत्वं परैरङ्गीक्रियत इत्यादि।

नान्तरमाह। तमो द्रव्यं न भवति आलोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वादालोकाभाववदिति । तमो द्रव्यमालोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वादालोकवदिति सत्प्रतिपक्षत्वमिति चेत् । न । दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वादालोकस्य विषयालोकतदवयवालोकसापेक्षचक्षुर्वेद्यत्वात् । आलोकाकरणकचाक्षुषप्रत्ययविषयत्वं हेतुस्तच्चालोके ऽस्ति विषयालोकस्य कर्मत्वेन करणत्वासम्भवादिति चेत् । न। विषयालोकावयवानां तत्र करणत्वसम्भवात् । विषयालोकस्यापि संयोगावान्तरव्यापारस्य करणत्वसम्भवाच्चेति केचित् । तन्न । आलोकाभावस्याचाक्षुषत्वप्रसङ्गात् प्रतियोगिव्यतिरिक्तप्रतियोगिग्राहककारणकलापस्याभावग्रहणकारणत्वेन वृद्धैरभ्युपगमात् । न चासावत्र सम्भवति सामग्रीमध्यपातिन आलोकस्यैवात्रासम्भवात् सत्त्वे वा नाभावग्रह इति प्रागुक्तस्यैवात्रानुसन्धीयमानत्वादिति यत्किञ्चिदेतत् । तमोगुणेषु व्यभिचार इति तु वयम् । भवन्मते तमोगुणानामप्यालोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वादालोकाभावे व्यभिचाराच्चेत्यलमतिविस्तरेण ।

तमःशब्दवाच्यत्वेन विप्रतिपत्तिविषयतया पक्षत्वमालोकाभावशब्दवाच्यतया सम्प्रतिपत्तिविषयतया साध्ययोगित्वेन सपक्षत्वमिति न पक्षसपक्षयोरैक्यदोषः । तमःशब्दो द्रव्यवाचको न भवति आलोकशब्दान्यत्वे सति आलोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यवाचित्वादालोकाभावशब्दवत् ।

तमःपदेनालोकाभावविवक्षायां सिद्धसाधनं पक्षसपक्षयोरभेदापत्तिश्च स्यादतिरिक्तविवक्षायां च बाध इति चेत्। मैवं वोचः। आलोकाभावतदतिरिक्तत्वसन्देहविषयस्यैव धर्मित्वेनोपादानादालोकाभावशब्दवाच्यतया सम्प्रतिपत्तिविषयस्य च सपक्षत्वेनोपादानान्नैष दोष इति परिहरति। तमःशब्दवाच्यतयेति। न चात्र नीरूपत्वानीलरूपत्वादय उपाधयः। साधनव्यापकत्वात्। नीरूपत्वानीलत्वादिसाधने प्रत्यक्षबाध इति चेत्। न। रूपवत्त्वनीलत्वादेः प्रत्यक्षेणानवगमादालोकनिरपेक्षचक्षुषा रूपादिसाक्षात्काराजननात् अन्यथा महान्धकारे कृष्णरूपानुभवप्रसङ्गादिति।

तत्र गन्धात्यन्ताभावरहिता पृथिवी।

पृथिवीं निरूपयितुमुपक्रमते। तत्रेति। अव्याप्तिपरिहारायात्यन्ताभावरहितेति विशेषणम्। सलिलादावपि तदुपलब्ध्यातिव्याप्तेर्नेदं लक्षणमिति तर्कसङ्ग्रहकारा मन्यन्ते। तन्न विचक्षणपरीक्षाक्षमसमीक्षामहे। पृथिवीसम्बन्धादेवान्यत्र तदुपलब्ध्युपपत्तेः। नियामकाभावान्नैवमिति चेत्। न। कुसुमादिसन्निकर्षाभावे तदनुपलब्धेरेव नियामकत्वात्। सलिलाद्यवयवासन्निकर्षे कुसुमादावपि कदाचित्तदनुपलब्धेर्वैपरीत्यमेव किं न स्यादिति चेत्। न। तदानीमपि तत्र गन्धस्योपलभ्यमानत्वात्। तर्हि तदानीमपि भूतान्तरसंसर्गस्तत्रास्तीति न पृथिवीमात्रस्य गन्धवत्त्वमिति चेत्। न। तदानीमपि तत्र भूतान्तरसंसर्गोऽस्तीत्यत्र मानाभावात्। गन्धोपलब्धिरेव प्रमाणमिति चेत्। मैवं वोचः। गन्धोपलब्धेर्भूतान्तरसम्बन्धनिबन्धनत्वेन जातुचिन्नियमानभ्युपगमात्। अपि च

यद्भूतान्तरसम्पर्कात् पृथिव्यां गन्धोपलब्धिरित्यभिधीयते तत्र गन्धोपलब्धेर्भूतान्तरसम्पर्कमन्तरेणैव भवताभ्युपेतत्वाद् गन्धोपलब्धेर्व्यभिचारापत्तेः तत्परिहाराय तत्रापि भूतान्तरसम्पर्केऽभिधीयमाने गन्धोपलब्धेस्तदुपाधिकत्वानुपपत्तिप्रसङ्गादेवं क्वचिदनुपरमे ऽनवस्थापत्तेः क्वचिदुपरमे च व्यभिचारापत्तेः भूतान्तरस्य च गन्धवत्त्वे तत्प्रकृतिकेन्द्रियस्य गन्धवदिन्द्रियत्वेन घ्राणवद्गन्धग्राहकत्वप्रसङ्गाच्च । पृथिव्यां स्वाभाविकगन्धानभ्युपगमवादिनं प्रति साधनशून्यं निदर्शनमिति चेत् । न । बहिरिन्द्रियत्वेन ग्राह्यजातीयविशेषगुणवत्त्वात् तत्सिद्धेः । स्पर्शवदिन्द्रियत्वेन घ्राणस्य स्वग्राह्यविशेषगुणसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वानुमानादपि स्वाभाविकगन्धसिद्धेर्दुर्वारत्वाच्च । व्यापकानुपलब्धेश्च न भूतान्तरगुणत्वम् । वज्रादिगतवदनुद्भूतत्वादनुपलम्भ इति चेत् । न । अकठिनोद्भूतस्पर्शवद्वृत्तिगन्धत्वेनानुद्भूतत्वानुपपत्तेः । अनभिव्यक्तत्वात् कुङ्कुमगन्धवत् पूर्वं न भासते चम्पकादिसम्भेदे तु भासत इति चेत् । न । व्यञ्जकगन्धातिरिक्तगन्धानवभासात् चन्दनगन्धीत्यौपाधिकत्वेन प्रतीतेश्च । गन्धत्वं पृथिवीगुणमात्रवृत्ति पाकजगुणमात्रवृत्तित्वात् पाकजविशेषगुणत्ववदिति पृथिवीगुणमात्रवृत्तित्वानुमानादपि नातिव्याप्तिः । पिठरपाकप्रक्रियावादिनां हेतोरसिद्धिरिति चेत् । न । तस्या एवासिद्धेः । गन्धत्वं पृथिवीतदितरगुणवृत्ति गन्धवृत्तित्वाद् गुणत्ववदिति सत्प्रतिपक्षत्वमिति चेत् । न । एतद्गन्धान्यत्वात्यन्ताभावेनानैकान्तिकत्वाद् गन्धत्वाधिकवृत्तित्वोपाधिग्रस्तत्वाच्च । पाकजविशेषगुणत्वे साध्याव्याप्तिरिति चेत् । न । विषमव्याप्तिकत्वेन तत्त्वादिति सर्वं सुस्थम् ।

करकासमवेतवाजिविषाणासमवेतजातिमती वा ।

लक्षणान्तरमाह । **करकेति** । **वाजिविषाणासमवेतेति** । वाजिनि विषाणे च समवेतेत्यर्थः ।

सा द्विविधा नित्यानित्यभेदात् । नित्यः परमाणुरनित्या कार्यरूपा ।

अनवस्थाप्रसङ्गः स्याद् यदि जन्यैव सा भवेत् ।
एकस्य कस्यचिच्चेत् स्यादन्त्यस्यावयवस्य च ॥
विनिवृत्तिः प्रसज्येत कार्यद्रव्यमनाश्रयम् ।
इति नित्यैव सा चेत् स्यात् तर्हि स्यादप्रमाणिका ॥
द्रव्यान्तरं प्रसज्येत कार्यं गन्धाश्रयं च ते ।
एवं हृदि निधायैवं द्विधेति परिकीर्तितम् ॥

सा द्विविधेत्यादिना ।

पृथिवीत्वं नित्यवृत्ति घटपटवृत्तिजातित्वात् सत्तावदिति तत्सिद्धिः ।

नित्यसत्त्वे मानमाह । **पृथिवीत्वमिति** । पृथिवीत्वमनित्यमात्रवृत्ति पृथिवीमात्रवृत्तित्वात् पटत्ववदिति न नित्यपृथिवीसिद्धिरिति तर्कसङ्ग्रहकारा मन्यन्ते । तदपरे न क्षमन्ते । द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वाभावोपाधिग्रस्तत्वात् । सुमेरुसर्षपादीनां मानभेदानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च सर्षपावयवैरेव वा जगति व्याप्ते मेर्ववयवानामनवकाशप्रसङ्गाच्च । पृथिवीत्वं नित्यानित्यवृत्ति कृत्स्नपृथिवीवृत्तित्वात् सत्तावदिति सत्प्रतिपक्षग्रस्तत्वाच्च । ब्रह्मवादिमते साध्यविकलो दृष्टान्त इति चेत् तत् किमिदानीं नित्यस-

न्नास्तीत्येवाभ्युपगच्छसि ओमिति ब्रुवतो ब्रह्मवादितापरित्यागे शून्यवादितैव पर्यवस्येत् । अस्तु तर्हि वस्तुस्वरूपमेव सत्त्वं जातित्वे मानाभावादिति चेत् । न । सत्सदित्यनुवृत्तप्रत्ययस्यैव मानत्वात् स्वरूपस्य चाननुवृत्तत्वेनानुवृत्तप्रत्ययाजनकत्वात् । जात्यादाविव सर्वत्र सत्सदिति प्रत्ययः स्वरूपनिबन्धन एवेति चेत् । न । बाधकबलेन तत्र तथा व्यवस्थापनादन्यथा सर्वजातिविलयापत्तेः । अनुमानं तु द्रव्यगुणकर्माण्येकसामान्यवन्ति सामान्यवत्त्वात् सम्मतवदिति । अनित्यसमवेतगुणकर्मणी द्रव्यनिष्ठजातिमती अनित्यसमवेतत्वाद् गोवदिति वा । यद्वा घटो घटनिष्ठजातिमत्समवायिकारणं समवायिकारणत्वाद् घटावयववत् । यद्वा घटो घटनिष्ठव्यावृत्तत्वरहितजातिमान् जातिमत्त्वात् पटवत् । यद्वा अयं घट एतन्निष्ठव्यावृत्तत्वरहितजातिमान् जातिमत्त्वात् पटवदिति नवीनाः । वृद्धमतेन तु घटो घटनिष्ठजातिमद्व्यावृत्तत्वरहितजातिव्यावृत्तजातिमान् जातिमत्त्वादयमेतन्निष्ठजातिमद्व्यावृत्तत्वरहितजात्यादिव्यावृत्तजातिमान् जातिमत्त्वाद् घटवदिति प्रयोक्तव्यम् ।

न च पक्षासिद्धिः । घटो गगनवृत्तित्वरहितपटवृत्तिजातिमान् घटपटव्यतिरेकित्वरहितत्वात् पटवदिति पृथिवीत्वसिद्धिः ।

अस्तु तर्हि पृथिवीत्वासिद्धावाश्रयासिद्धिरिति चेद् द्रव्यत्वं रसावृत्तिघटपटवृत्तिजातेरन्यज्जातित्वाद् गोत्ववदिति मानसिद्धत्वात् । प्रमाणान्तरमाह । घट इति । घटपटव्यतिरेकित्वरहितत्वं तु घटव्यतिरिक्तत्वे सति पटव्यतिरिक्तत्वात्यन्ताभाववत्त्वमिति न दूषणावकाशः ।

न च सत्तासिद्धिः गगनं द्रव्यत्वेतरजातिमद् भूतत्वाद् घटवदित्यनुमानात् सत्तासिद्धिः ।

दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्याह । गगनमिति । तदेतत् प्रष्टव्यम् । विभुत्वजात्या कथं न सिद्धसाधनतेति । विभुत्वं न जातिरिति चेत् । न । गोत्वादिना तुल्यन्यायत्वात् । जातिबाधकान्नैवमिति चेत् । न । तदनभिधानात् । न च बाधकान्तरमस्ति ततः प्रागुक्तमेव मानमनुसन्धेयम् ।

न च द्रव्यत्वासिद्धिः । गगनादि रूपावृत्तिजातिमद् गुणवत्त्वाद् घटवदिति द्रव्यत्वसिद्धिः ।

द्रव्यत्वासिद्धावप्रसिद्धविशेषणत्वमाशङ्क्याह । गगनादीति । अत्र च करका रूपानिष्ठघटनिष्ठजातिमती स्पर्शाधिकरणत्वात् पटवदित्यपि द्रष्टव्यम् । निर्गन्धस्पर्शवतां पक्षतुल्यत्वान्न तत्र व्यभिचारः शङ्कनीयः उक्तनीतेरत्रापि सुलभत्वात् ।

अथवैवं प्रयोक्तव्यमरूपत्वेनासमाश्रया[1] ।
असमानाधिकरणेत्यर्थः ।
अरूप्यसमवेतत्वरहितत्वेन सम्मता ॥
या जातिराश्रयस्तस्याः कुम्भ इत्यभिधीयते ।
कुतः कुम्भानिलान्यत्ववैधुर्यादनिलो यथा ॥ इति ।

(१) प्रयोक्तव्यं रूपत्वेनासमाश्रया-इति सङ्गच्छते ।

अथ स नित्यस्त्रसरेणुरेव किं न स्यात् । न स्यात् । तत्र मानाभावात् । त्रसरेणुर्नित्यो महत्त्वोत्कर्षापकर्षशून्यत्वाद् गगनवदिति चेत् । न । महत्त्वापकर्षशून्यत्वस्यैव प्रयोजकत्वे व्यभिचाराभावात् महत्त्वापकर्षाधिकरणत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । वल्लभाचार्यास्तु त्रसरेणुर्भागवान् चाक्षुषद्रव्यत्वात् पटवदित्यनित्यत्वे प्रमाणमाहुः । वादीन्द्रास्तु त्रसरेणुः सावयवावयवो महत्त्वे सति चाक्षुषत्वात् पटवदित्याहुः । न चात्र महत्समवेतत्वमुपाधिः अयं घट एतदन्यमहत्समवेतत्वरहितसावयवावयवान्यः कार्यत्वात् पटवदिति सिद्धे महत्समवेतत्वरहितसावयवावयवे साध्याव्यापकत्वात् । न च महत्त्वासिद्धासिद्धता शङ्कनीया अचाक्षुषद्रव्यत्वापत्तेः । स्मृतिरपि चात्र भवति ।

जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
प्रथमं तत् प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥
त्रसरेणुस्तु विज्ञेयो ह्यष्टौ ये परमाणवः ।
परमाणुः परं सूक्ष्मं त्रसरेणुर्महद्रजः ॥ इति वा ।

अणोरणीयस्त्वप्रतिपादकादागमादपि परमाणुसिद्धिरवसेयेत्यलं विस्तरेण ।

कार्यं त्रिविधं शरीरादिभेदेन ।

कार्यत्रैविध्यमाह । कार्यमिति । यत्त्वत्र कल्पतरुणा प्रजगल्भे यत्त्वत्र नैयायिकाः शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वमसहमानाः प्राहुः यदि देहः पञ्चभूतसमवायिकारणकः स्यात् तर्हि द्रव्यं न स्यात् तद्बहुत्ववत् यदि च प्रत्यक्षाप्रत्यक्षसमवायिकारणकः स्यात् प्रत्यक्षो न स्याद् वायुवनस्पतिसंयोगवत् तस्मान्न देहः पञ्चभूतसमवायिकारणकः द्रव्यत्वादाकाशवत् । नापि प्रत्यक्षाप्रत्यक्षसमवायिकारणकः प्रत्य-

क्षत्वात् पटवत् । तोयाद्यारब्धत्वे तोयत्वादिजातिसङ्करप्रसङ्गश्चेति । तन्न । त्र्यणुकादेरपि प्रत्यक्षत्वादिहेतोरप्रत्यक्षसमवायिकारणत्वाभावानुमानापातात् । जातिसङ्करश्च न दूषणम् । अथान्योन्यपरिहारेण भिन्नव्यक्तिनिवेशिनोः सामान्ययोः समावेशो गोत्वाश्वत्वयोरप्यसमाविष्टत्वनिश्चयाभावप्रसङ्गादुच्छिद्येत तदेतज्जातीयकथा तथा चाप्तवचनावसिततुरगभावे तुरगत्वात् स गौर्नेत्याद्यनुमानपूर्वकव्यवहारविलोपप्रसङ्ग इति मन्यसे । तदप्यसत् । परस्परव्यभिचारिण्योऽपि पृथिवीत्वादिजातय एव कियत्स्वेव देहादिषु समाविशन्ति नान्यत्र नान्यांश्चेत्यभ्युपगमेन व्यवस्थोपपत्तेः । अपि चैवं वदतः प्रमाणार्थ एवं सम्पद्यते पृथिवीत्वजलत्वे नैकत्र समाविशतः परस्परव्यभिचारित्वाद् गोत्वाश्वत्ववदिति । तत्र परस्परेति पृथिवीत्वसलिलत्वविवक्षायां साधनविकलो दृष्टान्तः न हि गोत्वाश्वत्वे पृथिवीत्वं परिहरतः । गोत्वाश्वत्वविवक्षायामविशेषेण यत्किञ्चित्परस्परविवक्षायां च हेतोरनैकान्तिकता गुणत्वरूपत्वयोर्गोत्वाश्वत्वे त्यजतोर्यत्किञ्चित्परस्परात्मकस्तम्भकुम्भौ परिहरतोरप्येकत्र समावेशात् ।

तस्मात् प्रसिद्धिसामर्थ्याद्बाधकस्यानिरूपणात् ।
पञ्चभूतमयः कायः श्रुतितोऽपि प्रमीयताम् ॥

श्रूयते हि पृथिवीमय इत्यादि । अनुमानमपि देवदत्तशरीरमेतज्जनकत्वे सत्यनुदकत्वातेजस्त्वावायुत्वानाकाशत्वात्यन्ताभाववत्समवायिकारणं शरीरत्वाद् यज्ञदत्तशरीरवत् । यद्यपि यज्ञदत्तशरीरमनुदकत्वादिमत्पृथिवीसमवायिकारणकं परेषां सिद्धं तथापि देवदत्तशरीरजनकत्वे सत्यनुदकत्वादिमज्जन्यं न भवति तस्य देवद-

त्तशरीरजनकत्वाभावेन तद्विशिष्टानुदकत्वादिमत्त्वरहितत्वादतो न साध्यविकलता शङ्कनीया । एतज्जनकत्वे सत्यनुदकत्वादिमत्त्वरहितजन्यत्वमेतज्जनकत्वरहितजन्यत्वाद्वा अनुदकत्वादिमत्त्वरहितजन्यत्वाद्वा तत्राद्यो व्याघातान्नैव युज्यते द्वितीयस्तु सिद्ध्यन् उदकत्वादिमज्जन्यमन्तर्भाव्यैव सिद्ध्यतीति पाञ्चभौतिकत्वसिद्धिरिति । तदेतद् बालविभीषिकामात्रमिति न्यायतत्त्वविदः प्राहुः । तथाहि यदिदं पाञ्चभौतिकत्वसाधकत्वेनोपन्यस्तं तत् तावद् देवदत्तशरीरान्यकार्यत्वोपाधिग्रस्ततया नोदयमासादयति न च पक्षेतरत्वादनुपाधित्वमाशङ्कनीयम् । व्यावर्त्यस्य गगनादेर्विपक्षस्य सत्त्वात् । देवदत्तशरीरमेतज्जनकत्वे सति उदकत्वतेजस्त्ववायुत्वाकाशत्वात्यन्ताभाववज्जन्यं शरीरत्वाद् यज्ञदत्तशरीरवदिति विपर्ययव्याप्तत्वेन विरुद्धत्वाच्च । न चोदकत्वाद्यत्यन्ताभाववज्जन्यत्वं यज्ञदत्तशरीरस्य परेषामसिद्धमित्यसिद्धसाध्यं निदर्शनमिति नाशङ्कनीयम् । एतज्जनकत्वरहितजन्यत्वेन साध्यप्रसिद्धेः ।

न जातिसङ्करो दोष इति रिक्तं वचो यतः ।
गोत्वाश्वत्वसमावेशस्तदा केन निवार्यते ॥
तयोरपि समावेशः स्वीकर्तुं नैव शक्यते ।
तथा सति तयोरैक्यं कथङ्कारं निषिध्यते ॥
व्यवहारेऽपि किं भेदो नेष्यते चिरजीविना ।
तथा कथाधिकारः स्यात् कथमद्वैतवादिनः ॥
तद्व्यक्त्यसमावेशात् समावेशो न चेत्तयोः ।
भूत्वादेरपि तस्मात् स्यादसमाविष्टता मम ॥

चित्ररूपवदेतत् स्यादिति चेत् । न । वैषम्यात् तत्र हि अवयविनो नीरूपत्वे चाक्षुषत्वं न स्यान्नीलपीतादि-

नानाव्याप्यवृत्तिरूपादिमत्त्वे ऽनुपलम्भविरोधः अव्याप्यवृत्तित्वे च व्याप्यवृत्तिजातीयताविरोधः विरुद्धजातीयैकरूपवत्त्वे सङ्करप्रसङ्गः ततो विजातीयानां रूपाणां जनकत्वमध्यक्षसिद्धम्। अत्र त्वेकैकारभ्यविजातीयं द्रव्यं नाध्यक्षसिद्धमतो गुणविरोधाद् विजातीयानारम्भः[१] सिद्ध एवेति गृहाण। नन्वध्यक्षाभावे ऽपि पृथिवीत्वं जलोपादेयवृत्ति पृथिवीनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वाद् द्रव्यत्ववदित्यनुमानं स्यादिति चेत्। न स्यात्। जलाणुपृथिव्यन्यतरत्वे ऽनैकान्तिकत्वात् प्रसिद्धजलोपादेयवृत्तित्वसाधने बाधादप्रसिद्धजलोपादेयवृत्तित्वसाधने चाप्रसिद्धविशेषणत्वात्। अपृथिवीवृत्तित्वेन सोपाधिकत्वाच्च। पृथिवीसमवेतं द्रव्यं न निर्गन्धसमवेतं गन्धवत्त्वात् पृथिवीमात्रारभ्यद्व्यणुकवदिति सत्प्रतिपक्षत्वाच्च। न दृष्टान्तासिद्धिः। विजातीयैरारम्भे ऽपि सजातीयैरारम्भस्येष्टत्वात्। यत्तु कैश्चिदभिहितं पृथिवीत्वं जलोपादानवृत्ति जलावृत्तिधर्मत्वाद् वायुत्ववदिति। तत्र जलोपादानशब्देन जलमभिधीयते पृथिवी वा प्रथमे साध्यावैशिष्ट्यं द्वितीये व्याघात इत्युपेक्ष्यम्। अथ सङ्कीर्णत्वादजातित्वमेव किं न स्यादिति मन्यसे। तन्न। अस्ति तावत् प्रतिगन्धवतां समवायिकारणत्वम्। न चैतदुपलब्धपूर्वभावानां व्यक्तीनामेव भवितुमर्हति सति भावमात्रस्याहेतुत्वात्मकत्वात्। अन्यथा रासभादेरपि पटादिकारणतापत्तेः। अपि तु सत्येव भावः स च कतिपयव्यक्त्युपग्रहमन्तरा न घटत इति तदुपग्राहको जातिविशेषः स्वीकर्तव्य एव स एव च पृथिवीत्वम्। एवमप्त्वादिजातिसाधनं द्रष्टव्यमित्यास्तां

(१) टिप्पण्यां बुद्धेत्यधिकः पाठः।

विस्तरेण । योऽपि च त्र्यणुकादेः प्रत्यक्षत्वहेतुना प्रत्यक्षसमवायिकारणकत्वप्रसङ्गोऽभिहितः । सोऽपि न युक्तः । शब्दादावनैकान्तिकत्वात् तेषामपि पक्षत्वे कालातीतताप्रसङ्गात् तदाश्रयाणामरूपिद्रव्यतया बाह्येन्द्रियाप्रत्यक्षतयैव सिद्धेः आत्मन्यनैकान्तिकत्वाच्च । यत् पुनः परस्परशब्दार्थविकल्पनेन दूषणमभिहितं तत् तादृशप्रमाणार्थानभ्युपगमादेव निरस्तम् । कस्तर्हि भवतः प्रमाणार्थोऽभिमत इति चेच्छ्रूयतामवधानेन । भूत्वं नाप्त्वैकार्थसमवेतं तद्व्यापकत्वरहितत्वे सति तद्व्यभिचारिजातित्वाद् गोत्ववत् । जलाणुपृथिव्यन्यतरत्वे व्यभिचारो माभूदिति जातिग्रहणम् । द्रव्यत्वे व्यभिचारो माभूदिति विशेषणोपादानम् । तद्व्यभिचारित्वं च न तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमपि तु तदत्यन्ताभाववद्वृत्तित्वमिति न साध्यावैशिष्ट्यमाशङ्कनीयम् । यद्वा पृथिवीत्वमप्त्वाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि अप्त्वाव्याप्यजातित्वाद् गोत्ववत् । अप्त्वं वा पृथिवीत्ववन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि पृथिवीत्वाव्याप्यजातित्वाद् गोत्ववत् । व्याप्यव्यापकभावस्य भेदाधिष्ठानत्वेनाप्त्वादेरप्यप्त्वाद्यव्याप्यत्वादनैकान्तिको हेतुरिति चेत् । न । अप्त्वादिमन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्याप्त्वादिव्याप्यत्वस्याप्त्वादावपि विद्यमानत्वात् । पृथिवीत्वमव्याप्यं यस्या इत्यनेनाकारेण द्वितीयानुमाने साधनशून्यता निदर्शनगता परिहरणीयेत्यलमतिपीडया ।

तस्मात् प्रसिद्धसामर्थ्याद् बाधकस्य निरूपणात् ।
त्वत्प्रमाणस्य दुष्टत्वान्न देहः पाञ्चभौतिकः ॥

शरीरलक्षणं दर्शयति । **भोगायतनमन्त्यावयवि शरीरम्** । तत्र न तावद् भोगायतनत्वं भोगाश्रय-

त्वमसम्भवित्वादात्मन्यतिव्यापकत्वाच्च । नापि भोगसाधनत्वं जनकत्वं स्यादात्मादावतिव्यापकत्वात् करणत्वस्य च मनस्यतिव्यापकत्वात् । असमवायिकारणानुरोधेन विभुकार्यविशेषगुणानां देशनियमाच्छरीरे ऽसम्भवाच्च । यदवच्छिन्नात्मनि भोगः तदायतनमिति चेत् । न । मनस्यतिव्यापकत्वादसमवायिकारणानुरोधेन विभुकार्यविशेषगुणानां देशनियमस्योदयनादिभिः स्वीकारादात्ममात्राश्रयस्य भोगस्य शरीरतदवच्छेदयोर्भोगानाश्रयत्वेन शरीरावच्छिन्नात्माश्रयत्वेनासम्भवित्वाच्च । शिरश्चरणादावतिव्यापकत्वाच्च शिरसि मे सुखं पादे मे वेदनेत्याद्यनुभवबलेन शिरःपादावच्छिन्नेऽप्यात्मनि भवद्भिर्भोगस्वीकारात् । अत्यन्तावयवित्वे सतीति विशेषणाददोष इति चेत् । न । अत्यन्तावयवित्वस्यैव निर्वक्तुमशक्यत्वात् । द्रव्यानारम्भकं कार्यद्रव्यमत्यन्तावयवीति चेत् । न । पटादावव्याप्तेः न च पटो न द्रव्यारम्भक इति वाच्यम् । पटद्वयारब्धरज्जुद्रव्यस्याध्यक्षत एव सिद्धेः । उच्यते । ज्ञानजनकात्मसंयोगाश्रयत्वं भोगायतनत्वमत्यन्तावयवित्वविशेषणोपादानान्नात्मादावतिव्याप्तिः । तथाप्यात्मसंयोग्ययं घटादिरिति विशिष्टज्ञानजनकविशेषणीभूतात्मसंयोगाश्रये ऽन्त्यावयविनि घटादावतिव्याप्तिस्तदवस्थैवेति चेत् । मैवम् । आत्मसंयोगविषयत्वरहितज्ञानस्यैव ज्ञानपदेनोपादानात् । द्रव्याजनककार्यद्रव्यत्वं चान्त्यावयवित्वम् । न च पटादावव्याप्तिः घटपटव्यतिरेकित्वरहितत्वेन घटवत् तत्र तत्प्रतिषेधात् । न च घटपटव्यतिरेकित्वरहितत्वेन पटवद् घटे ऽपि द्रव्यजनकत्वं साधयितुं शक्यम् । जनितद्रव्यस्य योग्यत्वे योग्यानुपलम्भविरोधः । न चायोग्यं तत् । प्रत्यक्षसमवायिकारणक-

द्रव्यत्वेन तत्प्रतिषेधात् । न चैवंसाधने ऽनुभवविरोधः परस्परसंयोगित्वातिरिक्तानवभासनादिति सर्वं सुस्थम् ।

त्वचः समस्तावयवैः संयोगी मूर्त्त उच्यते ।
त्वचासंयुक्तदेशेन विकलः करणाद् बहिः ॥
व्याप्त्या त्वगिन्द्रियसंयोगाश्रय इत्यर्थः ।
एतद्वा कायलक्ष्मेति वादिवागीश्वरो जगौ ॥

तद् द्विविधं योनिजमयोनिजं चेति । शेषे प्रमाणं नास्तीति चेत् । न । अहं मदीययोनिजान्यपार्थिवशरीरवान् संसारित्वाच्चैत्रवत् । यद्वा पृथिवीत्वमयोनिजशरीरवृत्ति द्रवत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वावान्तरजातित्वादप्त्ववदिति । श्रुतिरपि चात्र भवति हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीदित्यादिका । स्मर्यते च । अयोनिजशरीराणि भवन्त्यद्भुतकर्मणामिति ।

शरीरसंयुक्तमपरोक्षप्रतीतिसाधनमतीन्द्रियमिन्द्रियम् । ज्ञानकरणजन्यत्वरहितज्ञानत्वमपरोक्षत्वम् ।

इन्द्रियलक्षणं साक्षात् प्रतीतिकरणमित्येव नाधिकं व्यावर्त्याभावाद् द्वितयमेव प्रतीतिकरणं लिङ्गमिन्द्रियं च लिङ्गं च साक्षात्पदेन निरस्तमिति । वादीशस्तु साधनशब्दस्य कारणवाचित्वमभ्युपगम्य निर्विकल्पकजनकशरीरसंयोगाधिकरणत्वे सति योगजधर्माजन्यजन्यसाक्षात्काराविषयत्वे सति शरीरत्वानधिकरणमिन्द्रियमिति यथाश्रुतमेवैतद्व्याचक्षते । तत्रेतरेतराश्रयत्वं परिहर्तुमतीन्द्रियत्वलक्षणमाह । **अतीन्द्रियत्वमज्ञातसाधनत्व-**

(१)मिति । योगजधर्माद्यजन्यजन्यसाक्षात्काराविषयत्व-मिति वा द्रष्टव्यम् ।

प्रतीयमानतया भोगसाधनं विषयः ।

इति पृथिवीप्रकरणम् ।

पर्यवसिता पृथिवी ॥

पृथिवीवृत्तित्वरहितहिमकरकावृत्तिजातिमज्जलम् । तन्नित्यानित्यभेदाद् द्विविधम् । जलत्वं नित्यवृत्ति हिमकरकावृत्तिजातित्वात् सत्तावदिति तत्सिद्धिः । करका गगनवृत्तित्वरहितहिमवृत्तिजातिमती स्नेहाधिकरणत्वाद्धिमवदिति करकायां तत्सिद्धिः । अनित्यं त्रिविधं शरीरादिभेदेन । शरीरं वरुणलोके । जलपरमाणवः पारम्पर्येण शरीरारम्भकाः इन्द्रियारम्भकत्वात् पार्थिवपरमाणुवत् । इन्द्रियारम्भकत्वं तु रसनस्याप्यत्वात् सिद्धम् । रसनमाप्यं रूपादिषु पञ्चसु मध्ये रसस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् सक्तुरसाभिव्यञ्जकसलिलवदिति । रसनसिद्धिस्तु रसोपलब्धिः करणसाध्या अपरोक्षप्रतीतित्वाद् रूपोपलब्धिवदिति । विषयस्तु सरित्समुद्रादिर्हिमकरकादिः । न च करकायाः काठिन्यात् पार्थिवत्वमाशङ्कनीयम् । अनन्तरमेव स्वभावापगमादिति । इत्यप्प्रकरणम् ।

(१) अतीन्द्रियत्वं नामाज्ञातसाधनत्वमिति मुद्रितलक्षणावल्यां पाठः ।